

2004/3-4

XIX. évf.

AETAS

BÁRÁNY ATTILA

Zsigmond király 1416-os angliai kíséréte

TANDORI MÁRIA

A korzikai angol királyság,
avagy a kölcsönös meg nem értés története

KOMÁR KRISZTIÁN

Az Osztrák-Magyar Monarchia és Marokkó
diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején

MAGYARICS TAMÁS

Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok

SIMON ESZTER-SIMON ÁGNES

Forródrót a hidegháborúban

HELTAI GYÖNGYI

Operett-diplomácia. A csárdáskirálynő
a Szovjetunióban 1955-1956 fordulóján

Kulturális transzferek a történeti kutatásban

Michael Werner és Michel Espagne

Következő számunk tartalmából

ANDREW GOODLEY

A Singer's International marketing stratégiái, 1850–1918

POGÁNY ÁGNES

Együttműködés és versengés: cégek közötti kapcsolatok
a közép-európai vas- és acéliparban, 1886–1931

ROMAN HOLEC

A Nobel Dynamit vegyiművek (Pozsony) a közép-európai történelem
keresztútjain, 1873–1945

KÖVÉR GYÖRGY

Bankárok és bürokraták.
A Magyar Általános Hitelbank igazgatósága és igazgatótanácsa, 1876–1905

PETER EIGNER

Ausztria 20. századi gazdasági teljesítménye.
Néhány megjegyzés a bank–ipar viszonyról.

HALMOS KÁROLY

Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben

RICHARD TEDLOW

Az apák és fiaik üzleti stratégiája: egy amerikai család a 19–20. században

KLEMENT JUDIT

Az apák és fiaik üzleti stratégiája: egy magyar család a 19–20. században

TERESA DA SILVA LOPES

Piacoktól és hierarchiáktól a multinacionális koalíciókig az elosztásban:
az alkoholipar globalizációja, 1900–2004

Interjút közlünk Hayden White-tal

XIX. évfolyam
2004. 3-4. szám

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:
VAJDA ZOLTÁN

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Nemzeti Civil Alaprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

BÁRÁNY ATTILA Zsigmond király 1416-os angliai kísérete	5
TANDORI MÁRIA A korzikai angol királyság, avagy a kölcsönös meg nem értés története	31
KOMÁR KRISZTIÁN Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején (Gróf Victor Folliot de Crenneville-Poutet Victor I. osztályú fő-konzul, rendkívüli követ látogatása [1902. január 27–1902. február 10.] Mula- haj Abdel Aziz Hasszán marokkói uralkodónál)	50
MAGYARICS TAMÁS Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok	62
SIMON ÁGNES – SIMON ESZTER Forródrót a hidegháborúban	74
HELTAI GYÖNGYI Operett-diplomácia (A Csárdáskirálynő a Szovjetunióban 1955–1956 fordu- lóján)	87
CSINÁDY JUDIT Az angol értelmiség összetételének alakulása a viktoriánus kor utolsó har- madában (1870–1901)	119

Műhely

PÉTER RÓBERT A 18. századi szabaddóművesség és a brit nemzeti identitás kialakulásának problematikája	134
BALÁZS PÉTER Valóban abszolút volt-e a francia abszolút monarchia? (Tocqueville és a 20. század végi történetírás)	148
YVES DENÉCHÈRE A nők helye és szerepe a mai francia külpolitikában	162

Múltidéző

HARSÁNYI IVÁN – SÁRINGER JÁNOS A spanyol kormány 1943-as békeközvetítése magyar diplomáciai iratokban (Madrid–Budapest–Lisszabon)	172
PALLAGI MÁRIA Spanyol békeközvetítési kísérletek az első világháború alatt	190

Kitekintés

PUSZTAI BERTALAN Turizmus, képzelet, történelem	211
--	-----

ORVAR LÖFGREN	
Máshol föld	214
A. V. SEATON	
Háború és thanaturizmus: Waterloo, 1815–1914	220
<i>Határainkon túl</i>	
Kulturális transferek a történeti kutatásban (Beszélgetés Michael Wernerrel, a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales [EHESS] tanárával)	245
MICHEL ESPAGNE	
A francia–német kulturális transferek	254
Espagne és Michael Werner műveinek válogatott bibliográfiái	283
<i>Vita</i>	
MISKOLCZY AMBRUS	
Csoportkép történészekkel (Az antiszemitizmus ürügyén?)	285
ERŐS VILMOS	
Látomás és indulat a szekfűlőgiában (Válasz Miskolczi Ambrusnak)	312
<i>Figyelő</i>	
Monográfia Jézus és Szent Pál peréről (Sáry Pál: <i>Bűnvádi eljárások az Újszövetségben. Második, átdolgozott kiadás, Szent István Társulat, Budapest 2003. 240.</i>)	
GEDEON MAGDOLNA	322
Klasszikus értékek szolgálatában (CORPUS REI PUBLICAE, <i>Studia historico-philologica LADISLAI HAVAS. ΑΓΑΘΑ ΙΧ, Debreceni 2002, 469.</i>)	
GALÁNTAI ERZSÉBET – MARÓTI EGON	325
A zsidó kommunista funkcionáriusnő felemelkedése és bukása: Ana Pauker élete (Robert Levy: <i>Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist. Berkeley, London, Los Angeles, University of California Press, 2001. 407.</i>)	
PETŐ ANDREA	328
Hálós és hálótlan történelem (A magyar e-történetírás áttekintése)	
BARÁTH KATALIN	331
Finn „végvár” az Európára nyitott orosz „ablak” alatt (Gondolatok a finn identitás formálódásáról két tanulmánykötet kapcsán) (Saint-Petersburg. <i>Russian, European and Beyond. Ed. by JOENIEMI, Pertti. Saint-Petersburg State University Press, 2001; Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia. CHULOS, Chris J. and REMY, Johannes [eds.] SKS, Helsinki 2002.</i>)	
GOMBOS JÓZSEF	337
Számunk szerzői	345

BÁRÁNY ATTILA

Zsigmond király 1416-os angliai kísérete

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a Luxemburgi Zsigmond 1416-os angliai látogatásán részt vett magyar királyi kíséret tagjait. Zsigmond és V. Henrik angol király 1416-os tárgyalásainak diplomáciai vonatkozásait egy korábbi cikkben dolgoztam fel, vizsgáltam a Canterburyben kötött, francia-ellenes angol–magyar vagy angol–német szövetség külpolitikai hátterét, valamint beszámoltam a király angliai útjának részleteiről.¹

A konstanzi zsinat időszakában 1416. május 1-től 1416. augusztus 23-ig tartózkodott Zsigmond Angliában. A legmértékertartóbb korabeli híradás is ezer lovagra teszi Zsigmond kíséretének létszámát. Ami bizonyos: 300 hajó vitte át a kíséretet Calais-ból Doverbe, így akár a több száz, 8–900 fős becslés sem tűnik megalapozatlannak. (Előtte Párizsban 800 fős kíséretéről szólnak a krónikások.)² Az 1500-as létszámot látszik megerősíteni egy nemrégiben megjelent tanulmány, s Áldásy Antal szerint a milánói tárgyalásokon is 1500 lovag vett részt.³ A zsinatra viszont 700-an kísérték el Zsigmondot, de ez feltehetően csak a kíséret magját jelenti, őket fegyvernökök, apródok, csatlósok követhették. Sőt 600 zsinati követ is a királlyal ment Aragóniába, s utána Franciaországba és Angliába. Nem tudjuk viszont, hogy ebben a zsinatra érkező magyar követek is benne voltak, vagy a királyi kíséretbe számították be őket.⁴

Fontosnak tartom leszögezni, hogy Zsigmond angliai tárgyalásai szerves részének tekintem a Calais-ban 1416. szeptember és október folyamán az angol királlyal és Félelemnélküli János burgundi herceggel folytatott tárgyalásait. Nemcsak azért, mert ekkor Calais az angol koronához tartozott, hanem mert e tárgyalások tetőzték be igazán a canterburyi szövetséget s tették lehetővé, hogy később Burgundia is csatlakozzon a szövetséghez a konstanzi zsinaton. Az angliai kíséret egésze Calais-ban is járt, voltak azonban olyanok is,

¹ *A joint effort for a new Europe in the early 15th century: political relations between Emperor Sigismund and King Henry V of England (1410s–1420s)*. In: Schmidt, Tilmann – Gunst Péter (szerk.): *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutsche Reich*. Történelmi Figyelő Füzetek. Debrecen, 2000. 83–102.

² „venit in Angliam cum circiter mille equis”: Taylor, F. – Roskell, J. S. (eds.): *Gesta Henrici Quinti*. Oxford, 1975. 128.; Párizsban: Douët-d’Arcq, L. (ed.): *Chronique d’Enguerrand de Monstrelet*. Paris, 1857–62. III. 134.; 1500 fő: Hutchison, Harold F.: *Henry V. A Biography*. London, 1967. 139.; 1000 fő: Lenz, Max: *König Sigismund und Heinrich der Fünfte von England. Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Constanzer Concils*. Berlin, 1874. 89.; 300 hajó: „parantur regio mandato naves rostratae magnae trecentae”. Hearne, Thomas (ed.): *Tito Livio Foro-Julienensis Vita Henrici Quinti regis Angliae*. Oxford, 1716. 23.; 1416. április 7.: *Calendar of Close Rolls. I–XXIV*. London: Stationery Office, 1892–1927. Henry V. Vol. I. AD 1413–1416. London, 1929. 303.

³ Csukovits Enikő: *Egy nagy utazás résztvevői*. (Zsigmond király római kísérete). In: Csukovits E. (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Bp., 1998. 11–36.; Áldásy Antal: *Zsigmond király viszonya Milánóhoz és Velencéhez római útja idejében*. Bp., 1909. 59.; 64. (Korábban e tárgykörben csupán egy tanulmány született. Wertner Mór: *Zsigmond király magyar kísérete Rómában 1433-ban*. Századok, 1903. 907–20.) Csukovits közli, hogy az aragón királytól, I. Ferdinándtól Zsigmond eredetileg 400 lovasra kapott *salvus conductust*, s azt kevesellvén, 1500 lovasra kért engedélyt. Zsigmond párizsi látogatásáról íródott: Csernus Sándor: *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról*. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. Történelmi tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 103–141.

⁴ Finke, Heinrich et al. (Hrsg.): *Acta concilii Constanciensis. Vol. I–IV*. Münster, 1896–1928. III. 445.

akik később, Konstanzból vagy Párizsból érkezve csatlakoztak a királyhoz Calais-ban, s nem voltak ugyan Angliában, de őket is a kíséret tagjaiként szerepeltetem.

A kíséret tagjainak azonosításához a felhasználható források igen sokrétűek. A magyar okleveles anyagban elsősorban azokat az okleveleket lehet segítségül hívni, amelyek konkrétan megemlítik valakinek az angliai szolgálatait, például a Konstanzban és Zsigmond útjai során máshol 1416-ot követően kiadott címer-, birtok-, valamint pallosjogadományozó diplomák. Másrészt olyan okleveleket kerestem, amelyeket Zsigmond Angliában adott ki, s amelyekből világosan kiderül, hogy a kedvezményezett, például egy adomány-megerősítés esetén, vagy az oklevélben szereplő, például egy diplomáciai küldetéssel megbízott báró helyben, a királlyal tartózkodik. Néhány oklevélből kiderül, hogy a kérelmező, a királyhoz valamivel fordul személy jelenleg is (*in praesentibus*) a királlyal tartózkodik. Sokkal nagyobb kritikával kell azonban megvizsgálni azokat az okleveleket, amelyekben az adott személy relatorként vagy királyi emberként van megemlítve. A relatorok természetesen nem mindig tartózkodtak a király környezetében, az ilyen esetekben keresztreferenciát kellett keresni, hogy megerősítést nyerjen az információ. Közvetlen bizonyítékkal szolgálnak például az uralkodói levelek, amelyekben egyes személyeket meg is nevesít a király, például egy diplomáciai megbízás esetén; vagy uralkodói utasítások, menlevelek (*salvus conductus* például a konstanzi zsinatot az angliai tárgyalásokról tudósító levél vivőjének). Közvetett bizonyítékként használhatók még azok az oklevelek, amelyek arról tanúskodnak, hogy az adott személy nem tartózkodik Magyarországon (például perhalasztás miatt). Közvetett bizonyítékkal szolgálnak különböző pápai bullák, amelyeket Konstanzban nyert az adott személy, tanúsítván, az angliai utazás előtt és után is a király kíséretében tartózkodott (például búcsú- vagy hordozható oltár-engedély). Meg kell említeni még néhány magánlevelet, amelyek ugyancsak közvetlen evidencia forrásai (például Rozgonyi Istvánéi).

A külföldi források terén több angol elbeszélő forrás is segítségül hívható (például az úgynevezett *Londoni Krónikák*; Thomas Elmham: *Vita Henrici Quinti*; Livius fordítója: *First English Life of king Henry the Fifth*; Robert Redmayne, *Vita Henrici Quinti*; az úgynevezett *Gregory-féle krónika*; Thomas Walsingham: *Az úgynevezett Saint Albans Krónika* stb.). Ezen kívül angol levéltári adatok állnak a rendelkezésre.

Közvetett bizonyítékkal szolgálnak azok az oklevelek, amelyek konkrétan nem nevezik meg Angliát azon országok körében, ahol az adományozott szolgálta a királyt, hanem igen homályosan csupán *aliis diversis partibus*-ban tett szolgálatokról szólnak. Több oklevélben például csak Aragónia vagy Németország szerepel, más forrásból viszont tudjuk, hogy az adott személy járt Angliában, így sok esetben arra következtethetünk, hogy mivel az aragóniai követségben résztvevők nagy része Angliába is követte Zsigmondot, mondhatni a magját képezve az *entourage*-nak, akkor is jártak angol földön a diplomák kedvezményezettjei, ahol erről nincs konkrét bizonyíték. Éppen ezért felsorolásomat több részre osztottam:

- I. közvetlen bizonyíték;
- II. közvetlen bizonyíték a calais-i tárgyalásokon való részvételről;
- III. közvetett bizonyíték;
- IV. angol források által említett, nem azonosított személyek.

Az Aachenben és Konstanzban tartózkodó magyar urak listája ismert, több forrásunk is részletezi.⁵ Célszerű megoldás tehát abból a társaságból kiindulni, akik mindkét helyre,

⁵ MOL Mohács előtti gyűjtemény. Diplomatikai Levéltár. (a továbbiakban: DL) 82956.; kiadva többek között: Karácsonyi János: *Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás*. Budapest, 1885. 60–66.; von Richental, Ulrich: *Chronik der Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Tübingen, 1882.; *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Hrsg. Altmann, Wilhelm. Berlin, 1893.; Nagy I., Véghely D., Kammerer E., Lukcsics P. (szerk.):

a német királyi koronázásra és a zsinatra is elkísérték a királyt. Több báró (például ifjabb Stiborici Stibor; Garai János, Nevnai Treutel Miklós, Lévai Cseh Péter, Marcali Dénes stb.) esetében viszont egy 1416. szeptember 4-i oklevél, amely országnagyokat nevez ki és királyi megbízottakat rendel a boszniai hadjáratban fogságba esett bárók kiváltása érdekében kivetett taxa behajtására, ellentmond annak, hogy azidőtájt – akkor a király éppen Calaisban tartózkodott Angliából visszatérőben – Zsigmond kíséretében lettek volna.⁶ Néhányuk esetében viszont helyettük képviselőik jártak el a nevükben, ami arra utalhat, hogy ezek a bárók nem voltak az országban. Például Felsőlendvai Szécsi Herceg Péter nevében is unokaöccse, Felsőlendvai Szécsi Miklós tárnokmester fia, István jár el. Herceg Péter fontos tagja volt a király kíséretének, 1413-tól az aula tagja, bírótárs, Konstanzban is jelen volt.⁷ Más, konkrét bizonyítékunk azonban nincs arra nézve, hogy Angliában járt volna, így ki kellett hagynunk a listából. Ugyanez a helyzet Kórógyi Fülöpessel is. Őt is helyettesíti Petri Ders Imre fia, Balázs 1416 szeptemberében, ő is meghatározó tagja a királyi kíséretnek, és Konstanzban is szólnak róla a nyugati források.⁸ Más, konkrét bizonyítékunk azonban nincs arra nézve, hogy Angliában járt volna, így őt is ki kellett hagynunk a listából.⁹

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy); Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigismund. Deutsche Reichstagsakten, Ältere Reihe (1376–1486.), Hrsg. Durch die Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, VII–IX.: Hrsg. Keller, D. München, Gotha 1878–1887.; X.: Hrsg. Herre, H. Gotha, 1906.; XI–XII.: Beckmann, G. Gotha, 1898–1901. (a továbbiakban: DRTA) VII. 249.

⁶ *Zsigmondkori Oklevéltár.* Szerk. Mályusz Elemér, vol. I–II. Budapest, 1951–1958.; vol. III–IV. Bp., 1993–1994. V–VI. Bp., 1997–99.; vol. VI. Bp., 2000. (a továbbiakban: ZsO.) V. 2255.

⁷ *Hertzog Peter v. Lindwach:* Richental: *Chronik*, 192.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457.* I–II. Bp., 1996. II. 223.

⁸ *grauf Philip Ingoro:* Richental: *Chronik*, 193.; Országnagy, bírótárs, királynéi tárnokmester: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 133.

⁹ Jegyzetben mindenesetre közlöm azoknak a magyar uraknak a listáját, akik Aachenben és/vagy Konstanzban jártak ugyan, de angliai tartózkodásukra nincs konkrét bizonyíték, illetve 1416 szeptemberében nem említik őket Magyarországon, azaz elviekben feltételezhető, hogy a király kíséretében jártak.

Aachenben:

Hédervári Lőrinc: Csukovits: *Egy nagy utazás résztvevői*, 1998. 19.

Marcali Imre: *Martial Nicolai son fils:* DRTA VII. 249.; [Zsigmond római koronázásán is részt vesz: Csukovits: *Egy nagy utazás résztvevői*, 34.]

Megyesi (Mórichidai) Simon bán fia János: *sire Baufil de Symon:* DRTA VII. 249. (Az ő esetében további bizonyíték, hogy 1415 novemberében egy perhalasztó oklevél tanúsága szerint nincs az országban, illetve csupán 1417 szeptemberében van újra Magyarországon. ZsO. V. 1193.; VI. 943.);

Nádasi v. Nádasi (Segesvári) Salamon fia Mihály: *seigneur de Saesbourg, gouverneur de Sept-Châteaux*, azaz székelyispán: DRTA VII. 249.;

Aachenben és Konstanzban:

Eulenburgi Went: Aachenben: *le sieigneur d'Illebourg:* DRTA VII. 249.; Konstanzban: *dominus de Ilbueg:* Zichy, XII. 108.

Tari (Pásztói) Lőrinc: Aachenben: *Laurent de Ront de Pasto:* DRTA VII. 249.; Konstanzban: *Laurantz Pascha v. Danuna*, Richental: *Chronik*, 200.; és *dominus Laurencius Rotult:* Zichy, XII. 107.;

Konstanzban:

Albeni (Medvei) János horvát bán: ZsO. VI. 259–60.; *Johannes zu Alban und Hauptmann zu Dalmatia:* Wertner Mór: Alben. Turul, 28. évf. (1910) 4. sz.; Thallóczy Lajos: Balkáni (déli-szláv) és magyar czimerek és pecsétbeli emlékek. Turul, 26. évf. (1908) 3. sz. [Turul, CD-ROM, Bp., 2002.]

Harapki Botos András: *Andres v. Potus, ritter*, Richental: *Chronik*, 200.;

herbortyai Ost János: *Johans Ost*, Richental: *Chronik*, 200.;

gálszécsi Szécsi Jakab: *Jacob de Sechst*, Richental: *Chronik*, 200.;

Elsősorban a magyar udvari kísérettel foglalkozom. Igen sok külföldi tanácsadó kísérte Zsigmondot Angliába is, róluk e helyütt nem kívánok szót ejteni, kivéve azokat, akik a magyar aula tagjaiként voltak a király szolgálatában. (Példaként megemlíteném viszont azokat, akiknek a szerepe az angliai tárgyalások során is hangsúlyozott volt. *Brunoro della Scala*, *Bartoldo Orsini*, *Giancarlo Visconti* Angliában járt Zsigmonddal, s részese volt a Garai Miklós vezette, 1416 júniusában Párizsba induló tárgyalóküldöttségnek.¹⁰ *Saty Fülöp* v. *Filippo Satti* (?) firenzei származású kereskedő Zsigmond kíséretében tartózkodott Angliában. Eredeti nevét nem ismerjük, csak ahogyan az angol forrásokban fennmaradt. 1416 júniusában kap *salvus conductust* az angol királytól, hogy ékszereket vigyen a kontinensre, feltehetően a pénzühnyal küszködő Zsigmond bízta meg, hogy zálogosítsa el valamennyit a talán éppen Angliában ajándékba kapott ékszerekből.¹¹)

A KIRÁLYI KÍSÉRET NÉVJEGYZÉKE:

I.

Babai v. Bobai György

Az 1418-ban Konstanzban kiadott címerlevél megemlíti azon hasznos szolgálatokat, melyeket Babai György Franciaországban, Aragóniában, illetve Angliában az egyházi szakadás megszüntetése s a római szent birodalom ügyeinek rendezése körül a király mellett teljesített.¹² Bobai György Rozgonyi Simon veszprémi püspök familiárisa volt, így feltehetően unokatestvérével, id. Rozgonyi Istvánnal került ki Angliába.¹³

Baracscai Loránd

Baracscai Loránd Késmárki György győri prépost királyi alkancellár familiárisaként kísérte el urát Isztriára, Franciaországba, Aragóniába, Angliába, Friaulba, Lombardiába, Savoyába és Németországba, s szolgálataiért pallosjogot kapott Konstanzban 1418-ban.¹⁴

Barrwy Simon

Barrwy/Barri Ferenc fia Simon *aule regie familiaris* (és öccse, Máté) 1417-ben nyert Zsigmondtól címet, az adományozó oklevél szerint Angliában és más országokban való szolgálataiért.¹⁵ Barrwy Mátéről annyit tudunk, hogy Perényi János familiárisa volt, ami talán

Losonci Dénes: *Syent von Lassans, fry ritter*, Richental: *Chronik*, 200. (Az ő esetében további bizonyíték, hogy 1415 novemberében egy perhalasztó oklevél tanúsága szerint nincs az országban; illetve csupán 1417 márciusában ér haza. ZsO. V. 1211.; VI. 320.);

Lózi (Vicai) Beled: *Beled de Los*, Richental: *Chronik*, 200.;

ifj. Maróti János: *Johanns v. Monot, fry ritter*, Richental: *Chronik*, 200.

Rohonci Henrik fia András: *Andres von Rechnitz*, Richental: *Chronik*, 210.;

Feltehetően Ventura (Bonaventura) Gáspár rejtőzik a *dominus Gasparus* név alatt: *Zichy*, XII. 107.

¹⁰ ZsO. V. 2204.

¹¹ Westminster: 1416. június 27.: ZsO. V. 2063.; *Calendar of Close Rolls*. Henry V: I. 1413–16: I. 312.; Rymer, Thomas: *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*. [Hágai kiadás] The Hague, 1739–45. I–X. IV/2. 166.

¹² Balogh Gyula: *Két Zsigmondkori címerlevél*. Turul, 24. évf. (1906) 79–82. 80.

¹³ 1418. február 1.: ZsO. VI. 1450.; 1433-ban Simon püspök szigligeti várnagya. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 431.

¹⁴ Konstanz: 1418. március 8.: ZsO. VI. 1604.

¹⁵ Schönher Gyula: *Barrwy Simon címereslevele 1417-ből*. Turul, 12. évf. (1894) 119–120. 119.; Fejérpataky László – Áldásy Antal (szerk.): *Monumenta Hungariae Heraldica. Magyar címeres emlékek. Vol. I–III*. Budapest, 1901–26. (a továbbiakban: *Monumenta Heraldica*) I. 41.; Bertényi

magyarázatot adhat arra, hogyan kerülhettek a Barrwy testvérek Angliába. Simont 1417-ben *aulicus*ként említik, Mátét 1431-ben Perényi János máramarosi alispánjaként.¹⁶ A család eredete nem ismert, etimológiailag a név nem magyar eredetű, a magyar történetírás mindezidáig nem is azonosította. Magyarországon ilyen nevet nem ismerünk 1417 előtt, viszont a Barry-Barri családnév igen gyakori angol-normann nyelvterületeken Franciaországtól Írorszáig (például a történetíró Giraldus Cambrensis eredeti neve Gerald de Barri), amiből arra is következtethetünk, hogy a Barrwy-ak Angliában állhattak a szoros angliai kapcsolatokkal rendelkező s a Lancaster-ház dinasztikus devizáját elnyerő Perényi (lásd alább) szolgálatába.

Bátori István

Bátori János fia István Zsigmond 1417-es birtokadomány-levelének tanúsága szerint járt Franciaországban, Németországban, Lombardiában és Angliában. Az ősi nemzetségből való, de igen alacsony sorban élő Bátori Zsigmond *specialis familiaris*aként a király közvetlen környezetéhez tartozott, 1417-ben emelkedett bárói rangra asztalnokmesterként.¹⁷ Valószínű, hogy mindvégig Zsigmond mellett maradt útjai során, mivel a méltóságsorokban csak a király hazatérte után, 1419. február 8-tól szerepel.¹⁸ Több diplomáciai küldetésben is számított rá Zsigmond, például németalföldi ügyekben, a gelderni herceggel, a flandriai, holland-hennegai grófokkal folytatott tárgyalásokon vette igénybe segítségét.¹⁹ Ez utóbbi rendkívül fontos volt Zsigmond számára, hiszen bátyja, IV. Vencel cseh király 1416 júliusában ruházta rá Brabant hűbértartókat.²⁰ 1416-ban megnövekedett Brabant stratégiai szerepe, hiszen a formálódó francia-ellenes szövetség Vilmos hollandi-hennegai gróf mellett értékes bástyát szerezhetett ezzel Németalföldön. Az oklevélben azokról a tárgyalásokról van szó, amelyeket Bátori 1416 őszén, a canterburyi szövetség megkötése után, Angliából a kontinensre érve folytatott Wittelsbach Vilmostal.²¹

Iván: *Simon von Barrwys Wappenbrief aus dem Jahre 1417*. In: Macek, J. – Marosi E. – Seibt, F. Warendorf (Hrsg.): *Sigismund von Luxemburg: Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437*. 1994. 220–26.; Csoma József: *Zsigmond király címerlevelei*. Turul, 14. évf. (1896) 1. sz. Turul CD-ROM.; Kollega Tarsoly István – Nyulásziné Straub Éva (szerk.): *A Magyar Országos Levéltár címerlevelei*. Budapest, 2000. CD-ROM (a továbbiakban MOL Címerlevelei) DL 50515.

¹⁶ 1417. május 20.: ZsO. VI. 455.; Engel: *Magyarország világi archontológiája* I. 154.

¹⁷ A szatmári Terebest és Majtényt kapta. Konstanz: 1417. május 23.: ZsO. VI. 461.; ugyanazon a napon: ZsO. VI. 462.

¹⁸ DL 70810.

¹⁹ „Flandrie, Hallandrie, Brabantie et Gelrie ducatum”-ban szolgált, amiért Gyarmat *oppidumot* nyerte el Szatmárban: Donauwörth: 1418. szeptember 29.: ZsO. VI. 2378.

²⁰ Nagybatyjuk, Vencel brabanti herceg feleségének, Johannának 1406-os halála után szállt a hercegség Vencel cseh királyra. 1415-ig viszont a Luxemburgok vitában álltak Antal burgundi herceggel, aki felesége, Luxemburg Erzsébet (Zsigmond öccsének, János görlitzi hercegnek a leánya) igényt formált Brabantra. Ha a Luxemburg igényeket Zsigmond nem is igazán hathatósan képviselte a franciák támogatta Antallal szemben, mert a zsinat ügyének akarta megnyerni VI. Károlyt, Antal azincourti halála után viszont újra felcsillant a remény, hogy megszerezze Brabantot. Hoensch, Jörg K.: *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437*. München, 1996. 177., 186.

²¹ Prága: 1416. július 23.: ZsO. V. 2114. Bátori maga is találkozhatott Vilmostal, mert ő 1416 júniusában Zsigmonddal és V. Henrikkel tárgyalt Londonban. Brabant Zsigmondra ruházásának a híre viszont csak a bajor herceg távozta után érkezhett Angliába, ezért volt szükség arra, hogy egy követ induljon Hollandi Vilmoshoz. ZsO. V. 1946.

Benedek fehérvári prépost

Mihály fia Benedek fehérvári prépost pápai protonotárius, Zsigmond *specialis consiliarius*, elkísérte a királyt Franciaországba, Aragóniába és Angliába.²² A király szűk tanácsának a tagja, mindvégig vele van Konstanzban is, akkor is, amikor atyafiai, az Alsóvadkerti, Pataki Nagy és Szentgyörgyi Vince családok – főként az ő, többek között angliai érdemeiért – nemességét és címet kapnak.²³ Aragóniából visszatérően Lyonban van Zsigmonddal, amikor atyafiai újabb adományban részesülnek.²⁴ Őt küldi vissza a király Lyonból Konstanzba, hogy tárgyalásairól tájékoztassa a zsinati atyákat, valamint, hogy tárgyaljon Wittelsbach Lajos rajnai palotagróffal.²⁵ Az Alsóvadkertieknek adott adománylevelét tanúsága szerint úgy tűnik, hogy Konstanzból Franciaországba ment, és még azelőtt újra csatlakozott Zsigmondhoz, hogy az elindult volna Párizsból.²⁶

Berencsi (Besenyő v. Sáfár) István

Berencsi Istvánt, Márton-fi Gergely fiát Özdögei Besenyő Pál fraterként említik.²⁷ A Besenyő melléknevet viseli is, majd később a Tornai család alapítója lesz. Már 1386 óta udvari ifjú, de valószínűleg az országnagy és *vicarius regni* Özdögei Besenyő Pál horvát-szlávon bánhoz, a Sárkányrend alapító tagjához fűződő szoros kapcsolatainak köszönhetően emelkedhetett fel s juthatott el Zsigmond kíséretében Angliába. Megtartva, sőt melléknévként alkalmazva a királyi sáfár címet (*dispensator*, 1403–09), 1416-ban nyert adományt külhoni szolgálataiért.²⁸

²² Konstanz: 1417. március 17.: ZsO. VI. 227.; Aragóniában: Áldásy Antal: *Rozgonyi István levele Perpignanból, 1415. október 21-ről*. Történelmi Tár (Új folyam), 1. évf. (1900) 449–52.; 1410-től 1438-ig prépost, majd 1440-ig győri püspök. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 31.

²³ Konstanz: 1415. február 2.: Nagy I., Paur I., Ipolyi A., Ráth K., Véghely D. (szerk.): *Hazai Okmánytár. I–VIII. Győr-Budapest, 1865–1891*. (a továbbiakban: HO), II. 82.; 201. Lásd Nyáry Albert: *A Vadkerti és a Szentgyörgyi Vince Család címere*. Turul, 1. évf. (1883) 1. sz. 82–84.

²⁴ Benedek és unokatestvére, Alsóvadkerti Demeter, valamint unokaöccse, Acsai Sas Jakab Labdászassányt kapják Fejér megyében. Aragóniából visszatérően: Lyon: 1416. február 1.: ZsO. V. 1487.; 1416. február 2.: ZsO. V. 1493.

²⁵ A királlyal volt Narbonne-ban: 1415. november 27.: 1415.: ZsO. V. 1277.; Lyon: 1416. február 2.: ZsO. V. 1488.; Ez igen fontos volt, hiszen Zsigmond nagyon bízott abban, hogy Lajos unokafivére, Wittelsbach Vilmos bajor herceg, Holland és Hennegau grófja Angliába jön. Ez ügyben kap megbízatást Benedek. Lyon: 1416. január 22.: ZsO. V. 1457.

²⁶ Zsigmond 1416. április 8-a után hagyta el Párizst: Hoensch, Jörg, K. (Hrsg.): *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg, 1368–1437*. Warendorf, 1995., 96.; 1417. február 2-án, négy nappal azután, hogy a király visszaérkezett Angliából Konstanzba, Benedek unokatestvérei megkapták Jégházát Fejér megyében. HO. II. 218. Az oklevél szövege ugyancsak megemlíti az Angliában tett szolgálatokat.

²⁷ Apja, Gergely Nezei (Sztrezai) Besenyő Mihály kőszegi, döbröközi várnagy leányát vette feleségül. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája. Középkori magyar genealógia*. CD-ROM. Budapest, 2001. Besenyő.; Győri-komáromi ispán: 1411: Zs. III. 962. Valószínűleg már korán katonai-külpolitikai szolgálatban alkalmazták, mert 1411. november 20-án említik utoljára: ZsO. III. 1244.; illetve tatai ispánként 1412. június 25-én fordul elő utoljára: ZsO. III. 2338. Még 1414 februárjában bírótárs, de azután csak 1421-ben említik (relatorként), így feltehetően Zsigmondot végig elkísérte 1414 és 1419 között. Már 1408-ban Özdögei Besenyővel együtt kapja meg Kóvár/Kőkapronca várát, de a király azt utóbb Tornáért visszacserélte, amit Özdögei és Berencsi valószínűleg közösen bírt. Majd 1438-tól, Özdögei Besenyő Pál egyetlen fiának, Miklósnak a halála (1435) után némi viszontagságot követően száll a vár az immár „Tornai” nevet viselő Berencsiekre. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 351.; 445–46.; 488.

²⁸ Konstanz: 1417. május 29., ZsO. VI. 481.

Cudar (Ónodi) Benedek

A családot természetesen nem kell bemutatni, a Zsigmond-korban, az 1390-es évektől kezdve viszont szinte csak ez az egy tagja szerepel a király környezetében. (Jóllehet két unokatestvére is udvari ifjú lesz, de nem lesznek udvari lovagok.) Benedek, a makovicai ág-ból való István ajtónállómester fia ugyan részt vett a király elleni felkelésben 1403-ban, hűtlenné is nyilvánították, de szorgos szolgálataival (például Boszniában) kivívta, hogy a király rehabilitálta. Az egyik legtapasztaltabb tagja volt a királyi aulának: *aulicus* (1410); *aule nostre miles* (1412); *magnificus regni* (1412).²⁹ Zsigmondot elkíséri Konstanzba, ott is marad vele végig,³⁰ szolgálataiért igen sok birtokadományban részesül.³¹ Kifejezetten angliai szolgálatait nem említi oklevél, de tudjuk, hogy személyesen fordult egy kéréssel a király felé, amíg az Angliában tartózkodott.³²

Csontos Péter

Ronyvai Balázs fia Csontos/Chontus Péter, (nagy)legényei Imre fia Csontos Bertalan angliai, franciaországi és németföldi érdemeikért armálist és birtokokat nyertek 1418-ban.³³ Bertalan ugyan Magyarországon van 1415 decemberében, de elképzelhető, hogy később csatlakozott a királyhoz, vagy kifejezetten ronyvai Csontos Péter volt az, akinek a szolgálatait értékelte a király.³⁴ Csontos Bertalan is megfordult Konstanzban és máshol a királlyal, például 1418-ban Strassburgban. A nagylegényei Csontosok a Perényiek tóketerebesi ágának (először Péter diósgyőri várnagynak) a familiárisai voltak: Legényei Péter fia András az 1380-as években zempléni alispánságig viszi.³⁵ Az 1403-as felkelésben Zsigmond pártján állottak, nyernek is hűtlen-birtokokat.³⁶ Bertalan Perényi Imre familiárisa és várnagya volt, így akár ő, akár ronyvai rokonai el is kísérhették Imre fiát, Jánost Angliába.³⁷

Geszterédi Petri Ders/Dersfi/Dersi Benedek

A Hontpázmány nembeli László fia Petri Dersfi Benedek angliai, franciaországi és németalföldi érdemeiért, valamint boszniai hadi szolgálataiért armálist és birtokokat nyert 1417-ben.³⁸ Már Zsigmond aragóniai kíséretének is tagja volt, és vele ment Párizsba és Londonba is.³⁹ Valószínűleg Pelsőci Bebek Péter familiárisaként kerülhetett Angliába a király

²⁹ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 496–98.

³⁰ *Benedict zum Butsch*: Richental: *Chronik*, 200.

³¹ 1415. április 15. ZsO. V. 501–502.; 1415. július 14. ZsO. V. 858.

³² 1416. július 11.: ZsO. V. 2099.

³³ Basel: 1418. június 11.: Nagy Iván: A Chontos család címere 1418-ból és némi heraldikai észrevételek. Turul, 4. évf. (1886) 162–166. 162.; ZsO. VI. 2032.; Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei. I–III. Bp., 1904–23., I. 9.; Alsókokosó, Abaúj: Strassburg: 1418. június 20.: ZsO. VI. 2067.; 1418. augusztus 5.: ZsO. VI. 2691. Ugyancsak megkapták a zempléni Csergő felét. 1418. július 2.: ZsO. VI. 2121.; MOL Címereslevelei, DL 50517.

³⁴ Királyi ember: 1415. február 22.: ZsO. V. 275; 1415. december 22.: ZsO. V. 1343.

³⁵ Legényei András: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 242.; II. 144.

³⁶ ZsO. II/1. 2734.

³⁷ Legényei Bertalan: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 443. 1414-ben kinevezték a Perényiek újonnan (1411-ban) épült *castellum*ának, Sztropkónak a várnagyává. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, Archontológia I. 437. (1443-ig töltötte be a posztot.).

³⁸ Konstanz: 1417. november 19.: ZsO. VI. 1127.; Kállay Ubul: *A Petri Ders család címereslevele 1417-ből*. Turul, 20. évf. (1902) 139–141. 139.; Monumenta Heraldica III. 21.

³⁹ Áldásy: *Rozgonyi István levele*, 450.; Schönherr Gyula: *Az Anjou-ház örökösei*. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. I–X. Bp., 1895–98. III. 3. 385–630., 524.

kíséretének tagjaként.⁴⁰ Egy bizonyos 'Nicholaus Petiri'-t a konstanzi zsinat magyar résztvevői között is találunk, de a Petri Dersfiek között nem találtam ilyen nevűt.⁴¹

Dubai Vencel (Václav z Dubé a z Leštna)

Cseh udvari lovag, komáromi ispán és a Hohenzollern Frigyesnek 1410-ben elzáróított komáromi vár várnagya (1414), aki a *Chronicles of London* tanúsága szerint Zsigmond kíséretében járt Angliában.⁴² Ugyancsak felsorolják Zsigmond aacheni, német királyi koronázásán résztvevők között is, valamint Konstanzban.⁴³

Esztergomi/Újvárosi János

János esztergomi prépost, birodalmi al-, majd főkancellár, pápai referendárius, nótárius és titkár a Zsigmonddal utazó kancellária, illetve a király szűk tanácsának a tagjaként járt Angliában.⁴⁴ A király legtöbb diplomáciai levelét jegyezte *ad mandatum*.⁴⁵ A király kíséretében tér vissza Konstanzba 1417 tavaszán.⁴⁶

Farnasi Veres István

A Mikola rokonságának Valkói-ágából származó Farnasi Veres István nemesi címet nyert Konstanzban, az adománylevelé ismerteti érdemeit Angliában, Aragóniában és Franciaországban.⁴⁷

Garai Miklós

Garai Miklós nádor a külföldön járt magyar urak legismertebbike, a nyugati források „Magyarország nagy grófjaként” mondhatni jól ismerik („*magnus comes de Hungaria*”; „*the grete erle of Hongrie*”).⁴⁸ Konstanzban is ott van a királlyal.⁴⁹ Már 1416 tavaszán előrelküldte (Johann von Wallenrode rigai érsekkel együtt) Zsigmond, hogy tudassa V. Henrik

⁴⁰ Fivérével, Péterrel együtt a kolozsi Almás várnagya volt (1427); *aulicus*: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 60.; I. 266. Lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. CD-ROM. Budapest, 1999. No. 7813.

⁴¹ Zichy XII. 107. Nagy Iván sem ismer egy Petri Miklóst sem.

⁴² *Dubo Birwoka Barovne de Boamie*: Kingsford, C. L. (ed.): *The Chronicles of London*. Oxford, 1905. British Library II. Cleopatra C IV: 1416.: 124. f. 29.; Később, Zsigmond visszatérte után csehországi subcamerarius és prágai várgróf (1420-tól), majd 1423-tól a morva rendek tagja: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 141.; 344.; II. 66.

⁴³ Aachenben 1414. szeptember 8.: *Vincelan de Douy*: DRTA VII. 249.; *Wentzla von der Thuben*: Richental: *Chronik*, 196.; *dominus Wencislaus*: Zichy, XII. 107.

⁴⁴ Párizs: 1416. március 20. – április 4–6.: ZsO. V. 1678.; 1689.; 1691.; 1723.; 1731.; 1732.; 1735.

⁴⁵ Például Angliából az új aragón királynak, Alfonzknak küldött levél, a célból, hogy Zsigmond kipuhatólja, mik az új király tervei apja halála után. Leeds Castle: 1416. július 23.: ZsO. V. 2132.; a német nemzetnek küldött levél: Canterbury: 1416. augusztus 22. ZsO. V. 2223.

⁴⁶ 1417. május 4.: ZsO. VI. 399. Konstanzban halt meg: 1417. december 29.: ZsO. VI. 2684.

⁴⁷ Konstanz: 1417. április 4.: ZsO. VI. 294.; Áldásy: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címerlevelei, II. 33.; MOL Címerlevelei, DL 98.477.

⁴⁸ Hearne, T. (ed.): *Thomae de Elmham Vita et Gesta Henrici Quinti Anglorum Regis*. Oxford, 1727. (az úgynevezett Pseudo-Elmham) 74.; Public Record Office, London, Exchequer: Exchequer of Receipt: Issue Rolls: E 403/624. m.6.; *Chronicles of London*, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.; *magnus comes Hungarie palatinus*: Gesta Henrici Quinti 138.; Kropf Lajos: *Chronicles of London*. Szerk. Kingsford, Charles. Századok, 41. évf. (1907) 1. sz. 77–8. 77.; *the grete Earle of Hungarie*: Kingsford, C. L. (ed.): *First English Life of king Henry the Fifth by the Translator of Livius*. Oxford, 1911. 121.

⁴⁹ *grand comte de Hongrie*: DRTA. VII. 249.; *großgraf zů Ungern*: Richental: *Chronik*, 193.; *dominus Natrespeyn*: Zichy, XII. 107. Szolgálati az egyház egységének helyreállítása érdekében: Perpignan: 1415. október 18.: ZsO. V. 1136.; Aragóniai tárgyalásai: Perpignan: 1415. október 26.: ZsO. V. 1156.

angol királlyal tervezett angliai látogatását, illetve készítse azt elő.⁵⁰ Valószínűleg Calaisban adta át Zsigmond üzenetét Henrik követeknek, mivel tudjuk, hogy márciusban már újra Zsigmonddal van Párizsban. Apja, I. Miklós nádor VI. Károly francia királytól nyert címet, s a család kiterjedt francia kapcsolatokkal rendelkezett.⁵¹ Éppen ezért választotta II. Miklós nádort Zsigmond, hogy a francia udvarban tárgyaljon még egyszer utoljára az angolokkal kötendő békéről.⁵² 1416. június 22-én a király Londonból Párizsba küldte, hogy gyakorlatilag egy ultimátumot adjon át a franciáknak.⁵³ Garait említi egy angol forrás mint a „császár egy hercegét”, aki – feltehetően az angol – „király mellett ült a windsori Szent György kápolnában” Szent György ünnepén tartott ceremóniakon („*duke of the emperoures ... sate on the kyng ys syde*”).⁵⁴ 1416 nyarán azután már nem ment vissza Angliába, hanem a király *vicarius*a lett Konstanzban és az volt a feladata, hogy a király új, angol szövetségének a hírért elvigye és elterjessze a Isinaton.⁵⁵

Károlyi Bertalan

Károlyi Mihály fia Bertalan angliai tartózkodását egy oklevél említi, amely családi birtokait erősíti meg, illetve amelyben új adományt kap Zsigmondtól.⁵⁶

Kércsi Vince

Kércsi Miklós fia Vince, Bátori István familiárisa, egy falut kapott 1417-ben a királynak Istriától Angliáig tett szolgálataiért.⁵⁷ Valószínű, hogy Bátori familiájában már az 1410-es évek első felében diplomáciai szolgálatokon volt urával.

Késmárki György

Késmárki György győri (1414–18), majd szebeni (1418-tól) prépost, királyi alkancellár nemcsak Konstanzban, hanem Isztrián, Lombardiában, Franciaországban, Angliában, Lombardiában, Aragóniában, Savoyában, Friaulban szolgált a királyt, ami arra enged következtetni, hogy egyike volt azoknak, akik szinte mindenhová elkísérték Zsigmondot.⁵⁸ (Igen fontos missziókat teljesített: például 1415 júliusában Savoyában járt, hogy Zsigmondnak Amadé gróffal való tárgyalásait készítse elő.⁵⁹)

⁵⁰ Konstanz: 1416. február 1.: ZsO. V. 1492.

⁵¹ „Párisban a francia király és Zsigmond egy napon, 1416 március 26-án czimerét arany koronával, sugarakkal s egyéb diszjelvényekkel bővítik”. Schönherr: *Az Anjou-ház örökösei*, 524.

⁵² 1384: Wenzel Gusztáv: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta externa Andegavensia*, I–III. Bp., 1874–1876. (a továbbiakban: ADE) III. 289.

⁵³ ZsO. V. 2204.; Lenz: *König Sigismund*, 27. *Magyarország nagy gróffaként szerepel a neve az Exchequer irataiban*; Devon, F. (ed.): *Issues of the Exchequer. Henry III–Henry VI.* London, 1837. 347.

⁵⁴ Gairdner, J. (ed.): *Gregory. The Historical Collections of a Citizen of London in the Fifteenth Century.* Camden Society. New Series XVII. London, 1876. 113.

⁵⁵ Calais: 1416. szeptember 8.: ZsO. V. 2280.; 1416. október 9. előtt: ZsO. V. 2351.

⁵⁶ Továbbá évi vásártartási jogot nyer Szatmáron. Konstanz: 1418. február 14.: ZsO. VI. 1490.; 1492.

⁵⁷ A szatmári Pilist. Konstanz: 1417. május 23.: ZsO. VI. 463.

⁵⁸ Először Konstanzban említik 1415. július 16-án. ZsO. V. 871.; Angliai tartózkodásáról közvetett forrásról: familiárisa, Baracscai Loránd adománylevele (lásd fentebb). Konstanz: 1418. március 8.: ZsO. VI. 1604.

⁵⁹ Lausanne: *Itinerar König und kaiser Sigismunds von Luxemburg*, 95.; 1415. július 25–26.: ZsO. V. 900.

Leszteméri Imre

Leszteméri „Veres” János fia Imre 1418-ben kapott pallosjogot családi birtokaira, mivel hosszú ideje, Isztriától Franciaországon át Angliáig és Németországig szolgálta a királyt.⁶⁰ Később allovázmesterré nevezik ki (1420–23), majd címereslevéllel is jutalmazták.⁶¹ Az adománylevelek arról is tanúskodnak, hogy Burgundiában is tett szolgálatokat a királynak. Leszteméri a tagja lehetett azon küldöttségnek, Szirmai Györggyel együtt, akiket Zsigmond a burgundi herceghez küldött, egy esetleges közös, angol–magyar–burgundi franciaellenes szövetségről tárgyalandó. Leszteméri Burgundiában járhatott tehát, hogy a tervezett calais-i találkozóra hívja Félelemnélküli Jánost.⁶² Pataki Perényi Miklós lovászmester familiárisa volt, vele együtt mehetett Aachenbe. A terebesi ághoz tartozó familiárisként pedig elkísérhette Pataki unokafivérét, Jánost Angliába.⁶³

Makrai (Gacsalkéri v. Gacsal) Benedek

Makrai Benedek, bár fényes egyetemi karriert futott be mint mindkét jog licenciátusa, Zsigmond udvari lovagjaként a király közvetlen tanácsadói környezetébe tartozott. Jóllehet ő is részese volt az 1403-as felkelésnek, „rehabilitálták”, és újra elnyerte a király kegyét: 1412-ben *relator*, 1416-ban udvari lovag.⁶⁴ 1412-ben közreműködik a német lovagrend és Lengyelország viszályának elsimításában, illetve lengyel–litván–német ügyekben majd-hogynem Zsigmond külpolitikai szakértőjévé válik.⁶⁵ Valószínűleg Párizsból csatlakozott a konstanzi zsinatra felvonuló magyar kísérethez, s már ott kapta udvari lovagi titulussát, ami, tekintve egyetemi tanárságát (*magister in artibus*), inkább formálisnak mondható. Makrai Angliában járt Zsigmonddal, s részese volt a Garai Miklós vezette, 1416 júniusában Párizsba induló tárgyalóküldöttségnek.⁶⁶ A *doctor utriusque iuris* Makrai, a párizsi egyetem tanára s angol nemzetének *procurator*a igen jó angliai–franciaországi kapcsolatokkal bírt, s Zsigmond Párizsban is igénybe vette diplomáciai szolgálatait.⁶⁷ A párizsi tárgyalások után visszatér Konstanzba, 1418-ban Konstanzból rendeli Zsigmond egy újabb lengyel–litván konfliktus elrendezésére.⁶⁸

⁶⁰ Strassburg: 1418. június 25.: ZsO. VI. 2088.

⁶¹ Királyi ember: 1417. november 28.: ZsO. VI. 1179.; Allovázmester: 1420. november 10.: ZsO. VII. 2335.; Nürnberg: 1422. szeptember 17.: Szendrei János: *A Leszteméri család címereslevele 1422-ből*. Turul, 9. évf. (1891) 171–173. 172.; Monumenta Heraldica I. 36.;

⁶² Canterbury: 1416. augusztus 22.: ZsO. V. 2223.

⁶³ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 145.; Pataki Miklós Aachenben: Aachenben 1414. szeptember 8.: *Peduricolaus*: DRTA VII. 249.; 1416. májusában Magyarországon volt. ZsO. V. 1878.

⁶⁴ ZsO. II/1. 2636.; ZsO. III. 1951.; 2671.; 1416: ZsO. V. 2204.

⁶⁵ ZsO. III. 2563.; 2742.; 2745.; 2925. (Csucs uraként említve.); 3104–6.; 3126–28.; 3155–56.; ZsO. IV. 10.; 13.; 15.; 25.; 76.; 87.; 106.; 245–47.; 286. (Zsigmond subdelegatusa.)

⁶⁶ Canterbury: 1416. augusztus 13–15.: ZsO. V. 2204.; Calais: 1416. szeptember 8.: ZsO. V. 2271.; 2280.

⁶⁷ Lásd még: Heilig, Konrad: *Zur Geschichte der ältesten Ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra*. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve, 1931. 41–49.; Gábel Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Egyetemes Philológiai Közlemények, 62. évf. (1938) 182–207.; Eckhardt Sándor: *Magyarok a középkori francia egyetemeken*. Századok, 77. évf. (1943) 415–419.

⁶⁸ ZsO. VI. 1410.; 1418 augusztusában Pforzheimben tartózkodik: ZsO. VI. 2236., majd együtt tér haza Zsigmonddal: 1418 novemberében a király bírótársa Passauban: ZsO. VI. 2438.

Mellétei Baróc János

Mellétei Baróc János angliai tartózkodásáról közvetett bizonyítékunk van: egy családi adománylevél megerősítését kéri a királytól londoni látogatása idején.⁶⁹ Ez természetesen nem feltétlenül jelenti, hogy a kérvényező a helyszínen tartózkodott, abból lehet azonban erre következtetni, hogy Konstanzban kapott a királytól címeradományt 1415-ben, azaz a királyi kíséret tagja volt.⁷⁰

Mikófalvi András

Mikófalvi Simon fia András angliai tartózkodása során részesült birtokadományban, ugyanazon a napon, amikor a canterburyi szerződést megkötötték.⁷¹ Igen fontos szerepet játszhatott Zsigmond belső tanácsosai között is, amit az is igazol, hogy az oklevél *specialis aulicus nostre maiestatis*-nak titulálja (*aulae regiae iuvenis* 1409-ben, *procurator regis* 1413-ban).⁷²

Mikolai László

Mikolai István fia Mihály és fia, László érdemeit egy 1417-es adománylevélben ismeri el a király: László „Aragónia, Franciaország és Anglia után, jelenleg Alamaniában sok költséggel oldala mellett *cum decenti apparatu* teljesít”.⁷³ Kifejezetten Lászlót említi az oklevél, jelezvén, hogy ő jelenleg is (1417 novemberében) a királlyal van; apja, Mihály pedig már nem. Mihály szolgálatait is méltatja egyébként az oklevél, amelyeket „régől fogva tett” az egyházi unió érdekében. Fia is és ő is elkísérte Zsigmondot Konstanzba.⁷⁴ Egy 1416. szeptemberi oklevél Mikolai Mihályt is megnevezi, mint királyi kiküldött országnagyot, ezért feltehető, hogy ekkor Magyarországon teljesít szolgálatot.⁷⁵ Nem találjuk viszont „otthon” egészen 1417. március 15-ig, feltehető tehát, hogy ő is járt Angliában Zsigmonddal, s 1416 őszén indult csak haza.⁷⁶

László ahhoz a csoporthoz tartozott, akik az udvar tagjaiként mindenhová elkísérték Zsigmondot, ha kellett, saját költségen.⁷⁷ László közbenjárására történhetett, hogy Mikolai Mihály pécsi egyházmegyei lovag a pápától néhány héttel a megválasztása után bűnbocsánatot eszközölt ki Konstanzban.⁷⁸ László járhatott közbe azért is, hogy atyafia, Mikolai Domoikos fia János kérésére a király elengedjen egy bírságot.⁷⁹

⁶⁹ London: 1416. május 22.: ZsO. V. 1912.

⁷⁰ 1415. március 24.: ZsO. V. 412.; Nyáry Albert: A Mellétei Baróczy-család armálisa 1415-ből. Turul, 1. évf. (1883). 1. sz. Turul, CD-ROM.

⁷¹ Leeds Castle: 1416. augusztus 16.: ZsO. V. 2209. Szolgálataiért „pro reformatione sacrosante universalis ecclesie et pro omni Christi fidelium salutis promotione et procuratione”. A következő birtokokban részesült: Szadafölde, Illyésfölde, Domaháza/Hangonyfő (Gömör); Kissutóc (Nyitra).

⁷² ZsO. II. 6609.; ZsO. IV. 1110. Katonai érdemei igen jelentősek lehettek, hiszen a bosnyák báni székhelyből ellenőrizte Boszniát: Bobovac várnagya volt már 1408-ban: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 282.; ZsO. II. 5951.; Boszniai szolgálataiért kap földet. 1409: ZsO. III. 7212.; 1412: ZsO. III. 1738.; 1413: ZsO. IV. 400.; 1419 júniusában tér vissza az országba. ZsO. VII. 619; Királyi ember: 1419: ZsO. VII. 728.

⁷³ Konstanz: 1417. november 30.: ZsO. VI. 1182.; (Polgár, Valkó). Beiktató oklevél: Konstanz: 1417. december 6.: ZsO. VI. 1199.

⁷⁴ 1415. március 22.: ZsO. V. 388.

⁷⁵ Valkó és Szerém megyékbe Szántói Lack Dáviddal és Kórógyi Fülpössel együtt. ZsO. V. 2255. Mihály már 1402-ben aulicus volt. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 495.

⁷⁶ ZsO. VI. 236.

⁷⁷ *aule nostre iuvenis*: 1417: ZsO. VI. 1182.; udvari familiáris: 1423: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 502.

⁷⁸ 1417. december 11.: ZsO. VI. 1231.

⁷⁹ Konstanz: 1417. február 24.: ZsO. VI. 154.

Mindszenti Antal

A Körös megyei várjobbágyi-nemesi sorból származó Mindszenti Tamás fia Antal 1417-ben nyert armálist németországi, franciaországi, toszkánai, lombardiai, aragóniai és angliai szolgálataiért.⁸⁰ Zsigmond egyik legközelebbi tanácsadója lehetett nemcsak udvari familiárisként, hanem asztaltársként (*commensalis*) is. 1411 óta volt a király kíséretében, s diplomáciai ügyekben igen jártas „szakemberré” vált. A Mindszentiek karrierjüket minden bizonnyal a Kanizsaiak családjában kezdték.⁸¹ Antal hamarosan *aulicus*ként és királyi nótáriusként tűnt fel.⁸²

Mokcsa/Mokcsai (Musca) Bertalan⁸³

Mokcsa/Mokcsai (Musca) Bertalan udvari lovagnak maga az angol király állított ki *salvus conductust*. Mokcsait még a király érkezése előtt rendelte Zsigmond Angliába látogatását előkészítendő, aki 1416 április végén már V. Henriknek járt.⁸⁴ Az angol oklevelés anyagban ugyancsak szerepel egy magyar követ, aki Zsigmond látogatása előtt járt az angol udvarban.⁸⁵

Nagyhatvani/Hatvani/Lublói/Horváti Miklós

A Bánca nembeli, a Horvátiakkal rokon Nagyhatvani Miklós udvari lovag ugyancsak annak a küldöttségnek a tagja volt, amelyet Garai Miklós vezetésével bízott meg a király Londonban, hogy a francia királlyal tárgyaljanak a béke lehetőségéről.⁸⁶ Előzőleg Lyonban találjuk a király társaságában *relator*ként.⁸⁷ A párizsi tárgyalások után visszatért Konstanzba.⁸⁸ Feltehetően azonosíthatjuk azzal a Nichole Lowelowe [=Lublói] lovaggal, akit a Londoni Krónika említ.⁸⁹

Nyárádi Miklós

Nyárádi Miklós Zsigmond királyi káplánja – egy oklevél tanúsága szerint, melyben a pápától kéri, hogy adja neki azt a veszprémi és győri kanonokságot, amelyet XXIII. János már neki ígért – a királlyal Aragóniában, Franciaországban és Angliában járt.⁹⁰

Pálóci Mátyus, Imre és György

A Pálóci-fivérek mindegyike járt Lombardiában, Aragóniában, Franciaországban és Angliában is Zsigmonddal.⁹¹ Imre részére Londonban is állít ki a király egy pertilalmi okleve-

⁸⁰ Konstanz: 1417. május 12.: ZsO. VI. 429.

⁸¹ Mindszenti Ádám comes terrestris Körösben. ZsO. VI. 218.; János zalai alispán a Kanizsai Miklós familiárisa volt. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 236.

⁸² 1412: ZsO. III. 2545.; 1417. május 12.: ZsO. VI. 429.

⁸³ Egy Mokcsai Pál borsodi alispánról tudunk, aki Pálóci Máté ispánsága idején volt hivatalban, ő az ungi Mokcsaiaktól származott, s feltehetően rokona (fia?) Bertalan Pálóci Györggyel került Angliába. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 169.

⁸⁴ Rymer, Foedera. [Londoni kiadás] I–XX. London, 1704–35. IX. 342.; Westminster: 1416. április 26.: ZsO. V. 1812.; 1819.; 1824. *Salvus conductusa* augusztus 1-ig szólt.

⁸⁵ Calendar of Close Rolls. Henry V. Vol. I. AD 1413–1416. 108.

⁸⁶ Horváti Pál és János unokaöccse volt, és az 1403-as felkelésben hűtlennek is minősítették, de újra elnyerte a király kegyét. ZsO. II/1. 2718.; Canterbury: 1416. augusztus 13–15.: ZsO. V. 2204.; Calais: 1416. szeptember 8.: ZsO. V. 2271.

⁸⁷ 1416. február 3.: ZsO. V. 1497.

⁸⁸ Calais: 1416. szeptember 8.: ZsO. V. 2280.; 2271.

⁸⁹ The Chronicles of London, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.

⁹⁰ Konstanz: 1417. december 7.: ZsO. VI. 1211.

⁹¹ Mátyus, Imre és György: Párizs-Aragónia-London: 1419: „(servitia) in Lombardie et Almanie, necnon regnorum Arragonie, Francie et Anglie”: ZsO. VII. 1048.; Engel Pál: Zsigmond bárói – rö-

let.⁹² Ugyancsak kiemeli Imre angliai, németföldi, isztriai stb. szolgálatait egy 1417-ben Konstanzban kiadott adománylevél.⁹³ Imre is feltehetőleg ahhoz a körhöz tartozott, amely minden útjára elkísérte a királyt.⁹⁴ Konstanzban is ott van a kezdetektől, és Zsigmonddal együtt tér haza a zsinat befejezése után.⁹⁵ Imre még 1418 júniusában Konstanzban van, ugyanis testvérei nevében ad elő kérést a királynak.⁹⁶ Mátyus és György szepesi prépost előbb hazatérhetett, mert 1418-ban már az üresedésben lévő esztergomi érsekség *vicarius in spiritualibus generalis*-a (jóllehet a prépostságot megtartva 1419-ig).⁹⁷ Mátyus – a fent idézett oklevél állításával ellentétben – lehetséges, hogy el sem utazott Angliába, mivel a fent idézett pertilalmi oklevélben úgy áll, Imre és György fivérük nevében adták elő kérésüket Londonban.⁹⁸ Mátyus 1417. májusában már otthon van, *generalis congregatiot* tart a szabolcsi és a borsodi nemesek számára.⁹⁹ 1418-ban viszont újra Konstanzban találjuk.¹⁰⁰

Pelsőci Bebek Péter

Az Ákos nembeli Pelsőci Bebekék vámosi ágából származó Pelsőci Bebek Pétert annak ellenére vette a pártfogásába Zsigmond, hogy apja, Detre nádor az egyik legnagyobb ellenfele s az ellene szőtt összeesküvés lelke volt (*aulicus*, 1412; *aule nostre miles*, 1414).¹⁰¹ Egy adománylevél tanúsága szerint Péter elkísérte Zsigmondot angliai útjára.¹⁰² Ugyancsak „megbocsátott” Zsigmond a konspirátor Bebek Imre családjának: Péter unokatestvére, András *aulicus* ott volt a királlyal Aachenben és Konstanzban, ahol lovászmesterré nevezték ki.¹⁰³ Bebek András tagja Zsigmond aragóniai küldöttségének is.¹⁰⁴ Nincs azonban konkrét adatunk arról, hogy Angliába is elkísérte volna a királyt. Valószínűbbnek tűnik, hogy például Kusalyi Jakcshoz és az 1416 tavaszán Aragóniába és Kasztíliaába küldött követekhez hasonlóan Calais-ban várta a királyt 1416 szeptemberében.¹⁰⁵

---

vid életrajzok. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet a Zsigmond korban*. I–II. Bp., 1987. I: Tanulmányok. 114–30.; 405–58. 436. jegyz. 7.

⁹² London: 1416. június 21.: ZsO. V. 2045.

⁹³ Konstanz: 1417. július 22.: ZsO. VI. 713.

⁹⁴ 1409: borsodi ispán; diósgyőri várnagy; 1411: hevesi és abaúji ispán. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 185.; *specialis aulicus*: 1414. július 31.: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 501.; relator: Konstanz: 1415. március 26.: ZsO. V. 417.; *aule nostre miles*: London: 1416. június 21.: ZsO. V. 2045.

⁹⁵ Konstanzban: 1418. január 23.: ZsO. VI. 1409.; Konstanzban birtokokat nyer: 1418. május 1.: ZsO. VI. 1832.; 1418. június 26.: ZsO. VI. 2093.; Passauban: 1418. december 13.: ZsO. VI. 2620–2621.

⁹⁶ Konstanzban kér hordozható oltárt az újonnan választott pápától: 1418. január 23.: ZsO. VI. 1409.; 1418. június 26.: ZsO. VI. 2093.

⁹⁷ Ulmból ír neki a király: 1418. szeptember 12.: ZsO. VI. 2347. Igaz, áprilisban még Konstanzban állít ki számukra megerősítő oklevelet. ZsO. VI. 1810.; 1832.; ZsO. VI. 2554.

⁹⁸ London: 1416. június 21.: ZsO. V. 2045.

⁹⁹ ZsO. VI. 457. Valószínűleg azért is kellett hazatérnie, mert a bosnyák háborúban fogságba esett urak kiváltására kivetett taxát behajtandó királyi kiküldöttnek nevezték ki Ung és Bereg megyékbe 1416. szeptember 4-én. ZsO. VI. 2255.; Mátyus: 1400-tól udvari ifjú, 1409-től diósgyőri várnagy, borsodi, abaúji, szabolcsi ispán; 1411-től hevesi ispán, 1412-től udvari familiáris és *specialis aulicus*. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 185.

¹⁰⁰ Konstanzban (Mátyus): 1418. február 6.: ZsO. VI. 1467., március 28.: VI. 1691.; Egy 1423-as oklevél újra felsorolja Mátyus és Imre Zsigmondnak tett szolgálatait. 1423. október 28.: DL 71938.

¹⁰¹ Archontológia I. 500.

¹⁰² Konstanz: 1417. augusztus 22.: ZsO. VI. 822.

¹⁰³ Aachen: 1414. szeptember 8.: *Verguefiam Vaida Siandrias*: DRTA VII. 249.; *dominus weydas-andreas*: Imre vajda fia András: Zichy, XII. 107.; követ Aragóniában: Narbonne: 1415. szeptember 10.: ZsO. V. 1048.

¹⁰⁴ Ugyanott

¹⁰⁵ Valószínűleg a Calais-ból Konstanzba vezető út során halálozott el.

Perényi János

Perényi János az egyetlen magyar, akinek címerpajzsa körül, például tőketerebesi sírkövén megjelenik a Lancaster-ház devizája, az úgynevezett SS lánc v. gallér(ék).¹⁰⁶ A források több helyen is kiemelik Zsigmondnak tett szolgálatait Angliában, s valószínűsíthető, hogy jó, személyes kapcsolatban állt V. Henrik angol királlyal vagy a Lancaster-ház többi tagjával, akiknek joguk volt az SS-insigniat adományozni. Feltehetően ezek a kapcsolatok angliai útján vagy akár korábban, Konstanzban alakultak ki, tárgyalhatott az angol külpolitika irányítóival vagy az angol zsinati követség tagjaival, esetleg Gloucester hercegével).¹⁰⁷ Perényi igen aktív volt a zsigmondi külpolitikában. Több birtokadománylevél is kiemeli külhoni szolgálatait – nagyszámú kíséretével – Nyugat-Európában, diplomáciai tehetségét, különös tekintettel a konstanzi zsinatra s munkálkodását a schizma megszüntetésén – amin valószínűleg Perényi tárgyalásait kell értenünk.¹⁰⁸ (Apja, Imre is járt Aachenben.¹⁰⁹) Erről árulkodik, hogy az uralkodók még Zsigmond halála után is szinte elárasztották adományokkal, hangsúlyozva Zsigmondnak tett külhoni munkálkodásait.¹¹⁰ Valószínű, hogy fivére, István is vele utazott Angliába is, igaz, ezt konkrét okleveles adat nem támasztja alá.¹¹¹

¹⁰⁶ Perényi Imre titkos kancellár fia, a terebesi ágból: *aulicus*: 1415. október 29.: ZsO. V. 1170.; udvari lovag: 1420. szeptember 22.: ZsO. VII. 2215.; Engel Pál – Lövei Pál – Varga Livia: *Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről*. Ars Hungarica 1983. 36–37. X. tábla.; Csergheő Géza cikkében – *A Perényiek középkori síremlékei*. Archaeológiai Értesítő (Új Folyam), 8. évf. (1888) 300. – tévesen tulajdonítja az SS insignia-t a ciprusi Lusignan királyok Kardrendje jelvényének.

¹⁰⁷ Albert oklevele Sáros vár adományozásáról: „Albert király azon érdemeknél fogva, amelyeket Perényi János, Zsigmond király idejében királyi étekfogómeister... Zsigmond király idejében, főleg mikor a konstanci zsinattal és Zsigmond királynak az egyház egysége érdekében tett utazásai alkalmából a királlyal együtt szépszámu kíséretével megjárta Germanie, Francie, Anglie, Aragonie et alias quamplures regnorum ac mundi partes...” Magyar Országos Levéltár. A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa CD-ROM. Bp., 2001. (a továbbiakban: KMLFA). Mohács előtti Gyűjtemény: DL 13410. 1439. június 27.; Erzsébet királyné Perényi Jánosnak. „azokért a szolgálatokért, amelyeket Perényi János az ő édesapjának: Zsigmond királynak tett, midőn familiarisainak nagy kíséretével Germanie, Francie, Anglie, Aragonie et alia quam plurima regna et mundi partes járt be királya társaságába.” KMLFA. DL 38655. 1438. november 4.

¹⁰⁸ V. László adománya: Perényi Jánosnak, Zsigmondnak Angliában és máshol – kiemelve nemcsak Konstanzban volt a király mellett, hanem ugyanavval a kísérettel bejárta a királlyal Germanie, Francie, Anglie, Aragonie, Lyrganie, Polonoie ac Bohemie et alias quamplures regnorum et mundi partes. KMLFA. DL 14627. 1453. február 4. Ugyancsak jelen volt Zsigmond prágai koronázásán. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984.

¹⁰⁹ 1414. szeptember 8.: *Peron Emerich*: DRTA VII. 249.

¹¹⁰ A sárosi mindkét Tulczeg/Töltszék nevű birtokot új adományként kapja Zsigmondnak tett szolgálataiért. DL 13413. 1439. június 29.; Fülek várát is szolgálataiért kapja: DL 13414. 1439. június 29.; Emődöt és Vizsolyt hasonlóképpen a Zsigmond mellett eltöltött külpolitikai szolgálataiért: DL 71976. 1438. február 15.; Erzsébet 1438-ban felhatalmazza, ugyancsak hangsúlyozva apjának tett szolgálatait, rendkívüli taxa kivetésére. DL. 13248. Fülek város és vár, Jolsva város és vár: és a hozzájuk tartozó birtokok jobbágyságra éppúgy vethet ki rendkívüli adót, mint örökös birtokai jobbágyságra.

¹¹¹ Említést tesz Perényi János testvérének Istvánnak, királyi asztalnokmesternek a „hűséges szolgálatairól, különösen, hogy urát és királyát partes Alamannie, Lombardie et Tuscie peragraret, mindenütt vele volt és urát kitartóan szolgálta, de útközben megfázott és legyengült, úgy hogy kevéssel visszatérte után meghalt”. KMLFA. DL 14627. 1453. február 4. Jóllehet ez utóbbi oklevél csupán a római császári koronázást közvetlenül megelőző utakat említi meg, István feltehetően fivérevel utazott már Konstanzba is, mivel sok helyütt együtt szerepel bátyjával. János és István nincsenek az országban 1417 júliusában: 1417. július 11.: ZsO. VI. 665. Sírkövén azonban nem található az SS insignia. Csergheő: *A Perényiek középkori síremlékei*, 299.

Rihnói-Perényi Miklós

A rihnói ágból való Perényi Pál fia Miklós nagyon fiatalon emelkedett fel: már 1411-ben *aule nostre iuvenis* és az udvar tagja volt, s néhány évvel később lovászmester (1417), valamint a kunok és a jászok bírása (1419).¹¹² Igen nagyra értékelte Zsigmond Rihnói nyugat-európai diplomáciai tapasztalatát, hiszen már 1411-ben Wittelsbach Lajos rajnai palotagrófnak küldte követségbe.¹¹³ Nagyon közel állhatott tehát Zsigmondhoz, ezért is vitte magával az útjai szinte mindegyikére, Angliába is. 1417-ben Konstanzban hatalmas birtokadományt kap Lombardiában, Franciaországban, Németországban, Aragóniában és Angliában tett szolgálataiért; majd Konstanzból hazatérve elnyeri a lovászmesterséget.¹¹⁴ Okleveles adatok tanúskodnak arról, hogy ugyanazt az útvonalat járta be, mint amit a királyi itinerárium tanúsága szerint Zsigmond. Konstanzban találjuk, amikor a király 1417 januárjában visszatér Angliából.¹¹⁵

Petneházi/Petenyeházi v. Petenye Márton

Petneházi/Petenyeházi Márton elkísérte a királyt Lombardiától Angliáig minden útjára, amiért címeradományban, illetve pallosjogban részesült.¹¹⁶ Mindegyik adománylevelél hangsúlyozza Márton angliai szolgálatait. *Aulicus* (1417), később országgyűlési követ (1444).¹¹⁷ Atyafiairól tudjuk, hogy a Pálócik familiárisai, így feltehető, hogy a Pálóci fivérek kíséretében jártak Angliában.¹¹⁸

Rozgonyi István

A monyorósi ágból való Rozgonyi László fia (id.) István is Zsigmond legfelsőbb udvari köréhez tartozott.¹¹⁹ Perpignanból és Párizsból unokatestvéréhez, Simon fia Istvánhoz és öcséhez, Péter dömösi préposthoz írott levelei igaz művelődéstörténeti unikumok. Párizsból írott levelében szól a király tervezett angliai utazásáról is amelynek maga is részese volt.¹²⁰

¹¹² 1411.: ZsO. III. 430.; Zs. III. 1455.; 1417. május 9.: ZsO. VI. 423.; 1419. október 12.: ZsO. VII. 1013.; Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 148.; II. 190.

¹¹³ Egy 1411. május 5-i oklevél szerint Perényi azt tervezi, hogy „Almania”-ba indul. ZsO. III. 1430. A követség igen fontos volt Zsigmondnak, Jodok morva őrgróf halála (1411. január 18.) után, a sikertelen 1410-es választást követően megpróbálta ismét német királlyá választatni magát. Pfalzi Ruprecht halála után immár egyre biztosabbá kívánta tenni a megválasztását. Ezért követeket küldött a pártján álló választókhöz: Werner trieri érsekhez; Lajos bajor herceghez. 1411. június 4.: ZsO. III. 524.; 1411. július 1.: ZsO. III. 634.

¹¹⁴ Konstanz: 1417. május 9.: ZsO. VI. 423. Június 15-én adtak ki egy birtokbaitató oklevelet: ZsO. VI. 580.; Werde (Vö. *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg*, 97.: Donauwörth): 1417. szeptember 27.: ZsO. VI. 2374.

¹¹⁵ Zsigmond 1417. január 27-én ér vissza Konstanzba. 1417. február 2-án már Perényi is ott van vele. ZsO. VI. 1453–54. Ez utóbbi oklevél is megemlíti angliai szolgálatait „ifjú éveitől kezdve”.

¹¹⁶ Monumenta Heraldica I. 46–47.; Fejérpataky László: *A Petneházy család XV. századi címeres levelei*. Turul, 6. évf. (1888) 11–14.; Áldásy: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei*, 1904–23., I. 9.; Konstanz: 1417. július 25.: ZsO. VI. 737.; Konstanz: 1417. október 8.: ZsO. VI. 1000.; Thaly Kálmán: *A Petneházy család származékrendje*. Turul, 12. évf. (1894) 48–59. 48.; MOL Címereslevelei, DL 50516.

¹¹⁷ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 502.; 522.

¹¹⁸ János dédesi várnagy: Pálóci Mátyus fiának, Simonnak a familiárisa. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 298.

¹¹⁹ Udvari lovag, bakonyi ispán, essegvári várnagy (1410): Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 206.; Zsigmond római koronázásán is részt vesz: Csukovits: *Egy nagy utazás résztvevői*, 1998. 34.

¹²⁰ Áldásy: *Rozgonyi István levele*, 1900. 452.; „pacem et concordiam faceret inter ipsum regem Francie et regem Anglie ... sed tamen sciatis, quod primo et principaliter audiveramus, quod homines regis Anglie fuissent convicti per homines regis Francie, et hoc non fuit verum, quia

Egy oklevél tanúsága szerint 1416-ban Londonban tartózkodik.¹²¹ Már 1415 őszen diplomáciai szolgálatban találjuk a királlyal Aragóniában.¹²² A következő év elején a veszprémi püspökség kormányzójává nevezi ki a király, valószínűleg a Perpignanból Párizs felé vezető úton, amivel levelében el is büszkélkedik.¹²³ Londonból követi a királyt Konstanzba.¹²⁴ Az ő szolgálatait is elismeri a király, amikor a kíséretében lévő István öccsét, Pétert veszprémi püspökké nevezi ki.¹²⁵

Simon (Dominis), trauai püspök

Dominis Simon trauai püspök minden bizonnyal elkísérte a királyt Angliába, mivel az őt küldte Párizsból, illetve Canterburyből a konstanzi zsinati német nemzethez, hogy tájékoztassa tárgyalásairól.¹²⁶ Iratokat is küldött általa a franciákkal folytatott tárgyalásairól.¹²⁷ Konstanzban találjuk 1417–18 folyamán, szolgálataiért *consiliarius*-szá nevezi ki Zsigmond.¹²⁸ Igen magasra emelkedik a csillaga: a német nemzet a pápaválasztó konklávét egyik tagjaként őt delegálja 1418-ban; ő is nyitotta meg a konklávét ünnepi miséjével.¹²⁹ A zsinat berekesztése után Zsigmond érdekeinek képviselőjeként az újonnan választott pápa mellett hagyja, s Simon V. Mártonnal tart Genfben 1418 augusztusában.¹³⁰

Szécsényi „Salgói/Salgai” Miklós

Szécsényi Simon fia Miklós angliai tartózkodásáról nincs konkrét adatunk, viszont ő rejtőzhet a „laske Michell” név alatt a Londoni Krónikában,¹³¹ főként mivel a Richental-krónikában a „Nicolaus Laschago von der Loben” név alatt azonosították.¹³² Tehát az e néven Konstanzban végig részt vevő személy és a Londoni Krónika adata (laschago~laske) igen

---

Francigeni erant convicti, nunc vero die hesterna percepimus quod homines regis Anglie fuissent convicti per Francigenos, ibique ex ipsis de Anglia duo milia vel citra interemissent, ... dominus noster rex laboraret iter suum arripere versus Angliam ... sed si non permittunt ipsum transire, tunc laborat pro eo ut consilarii supradicti regis Anglie in medium ipsorum Francorum permittant venire ...”. Áldásy Antal: *Rozgonyi István levele Párizsból 1416. március 14-ről*. Történelmi Tár (Új folyam), 3. évf. (1902) 575–577.

¹²¹ *relator*: London: 1416. május 22.: ZsO. V. 1912.; Schönherr: *Az Anjou-ház örökösei*, 524. Schönherr említi Rozgonyi Simon fia Györgyöt is Londonban, róla azonban nincs konkrét adatunk. Ugyanott.

¹²² Erről egy perhalasztó oklevél tanúskodik: 1415. szeptember 2.: ZsO. V. 999.; Korábban is Aachenben: 1414. szeptember 8.: *Resquoy Estewan*: DRTA VII. 249.

¹²³ „Stephanus de Rozgon Gubernator Episcopatus Vesprimiensis frater vester”. Áldásy: *Rozgonyi István levele Párizsból*, 1902. 575.; 1416. március 14.: ZsO. V. 1661.

¹²⁴ Aachenban: 1416. december 13.: ZsO. V. 2505.; Konstanzban: 1417. február 24-én.: ZsO. VI. 153–54.

¹²⁵ Konstanz: 1417. augusztus 15.: ZsO. VI. 801.

¹²⁶ Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összekötései a római Szent-Székkal*. Vol. I–III. Budapest, 1901. I. 335.; Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae*. Budae, 1790. XII. 246.

¹²⁷ Canterbury: 1416. augusztus 22.: ZsO. V. 2223.

¹²⁸ Előszőr: Konstanz: 1417. március 22.: ZsO. V. 254.; királyi tanácsos: Genf: 1418. augusztus 30. 1418.: ZsO. VI. 2281.

¹²⁹ Konstanz: november 5. 1417.: ZsO. VI. 1073.; Konstanz: november 17. 1417.: ZsO. VI. 1123.

¹³⁰ Strassburg: 1418. június 26.: ZsO. V. 2095.; Altmann, Wilhelm (Hrsg.): *Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Siegmunds (1410–1437)*. Vol. I–II. Innsbruck, 1896–1900. I. 3288.

¹³¹ The Chronicles of London, II. Cleopatra C IV, 1416.: 124. f. 29.

¹³² Richental: *Chronik*, 200.

közel áll egymáshoz. Annyit tudunk Salgóiról biztosan, hogy a pápaválasztás után Velencéből szentföldi zarándoklatra indult.¹³³

Szezsódi Demeter

Szezsódi Demeter 1417-ben birtokadományban részesült, a következő évben pedig címet nyert a királytól aragóniai, katalóniai, franciaországi és angliai érdemei elismeréseképpen.¹³⁴ Demetert litteratusként említi az oklevél, tehát feltehetően az utazó kancelláriában dolgozott.

Szirmai György

Szirmai Pál fia György 1417-ben, többek között angliai szolgálataiért címeradományban részesült.¹³⁵ Egy hónappal később a király megerősítette a Szirmaiakat a család ősi földjeinek a birtokában.¹³⁶ Az oklevelek kedvezményezettjei között szerepel Szirmai Péter *custos capelle nostre*.¹³⁷ Királyi kápolnai hivatalával Szirmai Péter igen magasra emelkedett Zsigmond udvarában, feltehetően annak köszönhetően, hogy a családból György a Szécsényiek familiárisa volt.¹³⁸ Bizonyára Péter kápolnaőri posztjának köszönhető, hogy (unokaöccse?) György is elkísérhette a királyt angliai útjára. Valószínűnek látszik azonban, hogy Péter is a királlyal utazott. Ezt bizonyítja, hogy Zsigmond birtokmegerősítő oklevelének kedvezményezettjei között az első helyen már Szirmai Pétert említik.¹³⁹ Péter részére is átírja a király korábbi, 1417-es adománylevelét, a szöveg azonban konkrétan nem említi Angliát.¹⁴⁰ Péter 1417 júniusában már Konstanzban van, a király a Szirmaiak peres ügyében ugyanis új eljárásra szólítja fel az országbíró.¹⁴¹ Az adománylevelek arról is tanúskodnak, hogy György Burgundiában és Hollandiában is tett szolgálatokat a királynak.¹⁴² Szirmai a fent említett Leszteméri Imrével együtt a tagja lehetett azon küldöttségnek, amelyet Zsigmond a burgundi herceghez küldött, egy esetleges közös, angol–magyar–burgundi franciaellenes szövetségről tárgyalandó. Szirmai is Burgundiában járhatott tehát, hogy a tervezett calais-i találkozóra hívja Félelemnélküli Jánost, illetve ő is tagja lehetett azon küldöttségnek, amely Vilmos holland-hennegau grófot kereste fel. Az oklevélben azokról a tárgyalásokról lehet

¹³³ Velence: 1418. március 14.: ZsO. VI. 1647. Udvari lovagként is 1418-tól említik. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 502.; Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003. 100.; 148.; 151–52.; Engel Pál: *Salgai Miklós*. Levéltári Közlemények, 63. évf. (1992) 1–2. sz. 15–24.

¹³⁴ Atyafiaival, Dáviddal, Jánossal, Istvánnal és Mihállyal együtt: 1417. május 23. Nagy Imre: *A Szezsódi család és 1418. évi címere*. Turul, 11. évf. (1893) 149–151. 150. Címer: Ulm: 1418. szeptember 11.: ZsO. VI. 2346.; Monumenta Heraldica II. 31.; MOL Címereslevelei, DL 38100.

¹³⁵ Bizonyos, hogy elkísérte a királyt Aragóniába és Franciaországba is. Áldásy: *Rozgonyi István levele*, 1900., 450.; Konstanz: 1417. június 27.: ZsO. VI. 610.; Monumenta Heraldica I. 43.; MOL Címereslevelei, DL 67416.

¹³⁶ Új adományként Szirma (Borsod): Konstanz: 1417. július 22.: ZsO. VI. 712.; 1417. szeptember 15.: ZsO. VI. 922. (Igaz, még 1433-ban is pereskednek ezért a birtokért. DL 38124.)

¹³⁷ A királyi kápolna kanonokja: 1419: ZsO. VII. 590.

¹³⁸ György Szécsényi Simon ajtónállómester familiárisa, majd Damásd (Hont) várnagya 1403-ban (Pál fivérével együtt). Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 297.; ZsO. II. 2796.; Lásd még: Komáromy András: A borsodi és ugoccai Szirmaiak. Turul, 11. évf. (1893) 1. sz. Turul, CD-ROM.

¹³⁹ ZsO. VI. 712.

¹⁴⁰ Konstanz: 1418. március 12.: ZsO. VI. 1629.

¹⁴¹ Konstanz: 1417. június 29.: ZsO. VII. 618.

¹⁴² Borovszky Samu: *A Szirmai család címeres levele*. Turul, 14. évf. (1899) 71–72. 72. Varju Elemér szerint komoly politikai szolgálatokat is tett a királynak. Varju Elemér: *Középkori címeradományainkról*. Turul, 17. évf. (1899) 72–74. 73.

szó, amelyeket Zsigmond követei, például a fent említett Bátori István 1416 őszén, a canterburyi szövetség megkötése után Angliából a kontinensre érve folytattak Wittelsbach Vil-mossal.¹⁴³

Tamási János

Feltehetően Tamási János volt erdélyi vajdát, ajtónállómestert, a Sárkányrend alapító tag-ját említi egy angol forrás Zsigmond londoni kíséretének tagjai között. A „*the grete mayster of the house of the Barovns in henigrey*” kifejezés nem vonatkozhat másra, mint a királyi udvar- vagy ajtónállómesterre, amely tisztet ez időben Tamási töltött be.¹⁴⁴ Egy másik forrás megerősíti az előbbieket, hiszen nemcsak ajtónállómesterként, hanem erdélyi vajdaként is ismeri Tamásit: „*Janus Vaida grand-maitre d’hôtel du roi*”.¹⁴⁵ Feltehetően Angliából visszatérően halt meg Calais-ben.¹⁴⁶

János fiának, Lászlónak angliai tartózkodását ugyan nem említi oklevél, de tudjuk, hogy Zsigmonddal együtt ér Konstanzba 1417 elején, s rögtön ki is nevezik ajtónállómesterré.¹⁴⁷ Schönherr említi Lászlót a király kíséretében külhoni útjain, az aacheni, német királyi koronázástól Konstanzig.¹⁴⁸ Ezt az is megalapozhatja, hogy László ekkor nincs az országban.¹⁴⁹

Vajai (Vay) András

A király 1417-ben erősíti meg Vajai Demeter fia Andrást (és öccsét Videt) vajai birtokukban, mivel Franciaországba és Angliába kísérte a királyt.¹⁵⁰ András feltehetően néhány nappal a calais-i partraszállás után hazaindult. A család címer- és pallosjog-adományban is részesül, viszont az adománylevél fő kedvezményezettje Ábrahám, nem pedig András. Ő is sok helyütt szolgálta a királyt, de ezek között az oklevél nem említi Angliát.¹⁵¹ Nem is lehetett Angliában, egy oklevél szerint 1416 szeptemberében Magyarországon volt.¹⁵² Mindkét oklevél, a címer- és a pallosjogadományozó is kiemeli atyafia, András angliai szolgálatait. A Vajaiak feltehetően a Pálóciak révén kerültek be a király környezetébe, Pálóci Mátyus familiárisai voltak, s András Pálóci Imrével utazhatott Angliába. (Vid 1417-ben is Lombardiában szolgált.¹⁵³) András csak 1419 elején ér haza.¹⁵⁴ A család tagjaitól nem volt azonban

¹⁴³ Bátori tárgyalásairól: Prága: 1416. július 23.: ZsO. V. 2114.

¹⁴⁴ The Chronicles of London, II. Cleopatra C IV, 1416.: 124. f. 29. Erdélyi vajda (1403-09.): Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 14.: Ajtónállómester (1409-16.): Archontológia I. 49.

¹⁴⁵ DRTA VII. 249.

¹⁴⁶ 1416. július 16-án említik utoljára ajtónállóként: DL 10335. KMLFA; 1416. szeptember 24-én már néhai: DF. 249518. KMLFA; 1417. február 13-án már fia, László az ajtónállómester. Archontológia I. 50.; 1417. március 7.: ZsO. VI. 202.

¹⁴⁷ 1417. február 13.: ZsO. VI. 89.; László a királynál tartózkodik: 1417. február 16.: ZsO. VI. 108.

¹⁴⁸ Schönherr: *Az Anjou-ház örökösei*, 524. Zsigmond római koronázásán is részt vesz: Csukovits: *Egy nagy utazás résztvevői*, 1998. 34.

¹⁴⁹ Távol marad egy – korábbi, 1416-ban zajló – pertől: 1417. február 6.: ZsO. VI. 1464.

¹⁵⁰ Vaja (Szatmár): Konstanz: 1417. február 13.: ZsO. VI. 88. (Igaz, ennek ellentmondani látszik, hogy 1416. május 3-án, július 19. előtt és szeptember 29-én királyi emberként említik. ZsO. V. 1847.; 2122.; 2329.

¹⁵¹ Konstanz: 1418. február 27.: ZsO. VI. 1566.; 1567. Csoma József: Vay Ábrahám címerlevele 1418-ból. Turul, 18. évf. (1900) 49–52. 52.; Monumenta Heraldica I. 47.; Ábrahám Pálóci Mátyus és Imre beregi alispánja (1428–31. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 111.

¹⁵² ZsO. V. 2329.

¹⁵³ ZsO. VI. 88.

¹⁵⁴ 1419. február 14.: ZsO. VII. 109.; Királyi ember: 1419. március 6.: ZsO. VII. 157.

idegen a királyi diplomáciai szolgálat: Miklós, István fia 1411-ben Németországban jár követségben.¹⁵⁵

Zágrábi Dabi Mihály

Zágrábi Dabi Mihály 1430-ban nyert címet, ő volt Zsigmond utazó felcsere-borbélyja (ami azt is jelenti, fogorvosa, s erre az oklevél külön kitér). Angliába is elkísérte urát.¹⁵⁶

Zemlényi Dávid

Zemlényi Dávid 1418-ban részesült angliai érdemeiért címereslevélben.¹⁵⁷ Valószínűleg már az 1410-es évek eleje óta szolgált a királyt különféle útjain.¹⁵⁸

II.

Brassói Sander Antal

Brassói Sander Antal valószínűleg járt Zsigmonddal Angliában. Közvetlen bizonyíték csak arra van, hogy a calais-i tárgyalásokon részt vesz 1416. szeptemberében, tehát feltehetően a királlyal érkezett Angliából. A király egy birtokadományban ismerte el Brassói érdemeit, melyben ugyan csupán Boszniát és Németországot említik, de az utóbbi esetében a szóhasználat sokatmondó: arra utal, Brassói a király útja során mindvégig, *Németországon keresztül* szolgálatában volt.¹⁵⁹

Jánoki/Jányoki András

Jányoki János fia András diák pozsonyi alispán birodalmi nemességet és címet kapott Zsigmondtól, fivérével, Lőrincsel és osztályos atyafiával, Szászi Lőrincsel közösen 1416 decemberében. A király Aachenben adta ki az oklevelet, Angliából Konstanzba menet, s abból következően, hogy a legtöbb 1417-es megadományozott Angliában is a királlyal volt, azt kell feltételeznünk, hogy Jányoki is ott volt.¹⁶⁰ Ennek ellentmond azonban, hogy június 24-én még minden bizonnyal Pozsonyban volt, csak azután mehetett a királyhoz, s legfeljebb Calais-ban csatlakozhatott hozzá.¹⁶¹

Nánai Kompolt(i) István

Nánai Kompolt(i) István fia István a későbbi (1423–25) országbíró már 1380-ban szerepelt Itáliában zsoldoskapitányként, így akár harcolhatott is közösen az ott igen számosan al-

¹⁵⁵ Perényi-Rihnoi Miklóssal: 1411. május 5.: ZsO. III. 430.

¹⁵⁶ Pozsony: Monumenta Heraldica I. 59–60.; Fejérváthy László: *Zágrábi Dabi Mihály címere 1430-ból*. Turul, 5. évf. (1887) 105.

¹⁵⁷ „Lumbardie, Francie, Angle et presentibus Almanie”. Strassburg: 1418. július 5.: Radvánszky Béla: *Zemlényi Dávid czímerlevele 1418-ik évből*. Turul, 10. évf. (1892) 12–14.; Monumenta Heraldica II. 27.

¹⁵⁸ Radvánszky, 14.; Nem sokat tudunk róla és családjáról: Zemlényi Benedek 1406-ban pálos szerzetes: ZsO. II/1. 4750.; Nagy Iván ismer egy Zemlényit, ő zemlényi esperes 1309-ben. Nagy Iván, No.52477.

¹⁵⁹ Zernyest és Tohányt kapta Fehér megyében: Calais: 1416. szeptember 14.: ZsO. V. 2292.; Zimmermann, Franz – Werner, Carl – Müller, Georg – Gündisch, Gustav – Gündisch, Konrad G. – Nussbächer, Genot (Hrsg.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Vol. I–VII. Hermannstadt, 1892–1991. Vol. IV. 1416–1437. Hrsg. Gündisch, Gustav. Hermannstadt, 1937. 20.

¹⁶⁰ 1416. december 5.: ZsO. V. 2485.; Csoma József: *Mohácsi vész előtti czímerlevelek nyomai*. Turul, 24. évf. (1906) 13–25. 15.

¹⁶¹ ZsO. V. 2211.

kalmazott angol zsoldosokkal.¹⁶² Nánai Kompolt István számára a király Calais-ban bocsát ki egy megerősítő oklevelet, ezért valószínű, hogy azt megelőzően is a király kíséretében volt. A szolgálatait méltató szövegben Anglia nincs konkrétan megemlítve, de a szöveg arra enged következtetni, hogy Zsigmondot több korábbi tárgyalására is elkísérte.¹⁶³ Ennek elmentmondani látszik az az oklevél, amely 1416. szeptemberében királyi megbízottá nevezi ki Pest és Heves megyékbe. Csak az ifjabb Kompolt Istvánról lehet szó, mert apja, idősebb István valószínűleg akkor már nem élt; 1365-ben említették utoljára.¹⁶⁴ Feltehető, hogy Calais-ból rögtön hazafelé indult, hiszen 1417 áprilisában már bizonyosan Magyarországon van.¹⁶⁵

Kusalyi Jakcs László

Kusalyi Jakcs László udvari lovag bizonyosan Calais-ban volt a királlyal 1416. szeptemberében. Angliai szolgálataira nézve ugyan nincs konkrét bizonyítékunk, de Zsigmond olyan fontos feladatokkal bízta meg és olyan magas pozíciókba ülteti, hogy elképzelhetetlen, hogy ne követte volna a királyt már jó ideje külhoni útjai során. Calais-ban bízta meg azzal a király, hogy béreljen hajóácsokat, mivel megtetszettek neki a La Manche-csatornán és a flandriai-németalföldi parti vizeken közlekedő hajók (amivel maga is utazott Calais-t elhagyva Dordrechtig). A források szerint a király elámult az angol-flamand hajók láttán.¹⁶⁶ Kusalyi feladata az volt, hogy egy törökellenes háború céljára hadiflottát építtessen az Adrián. Ezért kinevezték a szigetek (Brazza, Curzola és Faro) comesévé, kormányzójává: *commissarius Dalmatie et insularum gubernator ac dominus comes in Farra*.¹⁶⁷ Ragusa tanácsában is helyet foglalhatott a király rendeletére.¹⁶⁸ (Annak magyarázata, hogy miért nem alkalmaztak közelebbi hajóácsokat, az, hogy Ragusa környékén pestis dúlt akkoriban, s Sziciliából vagy Dél-Itáliából nem tudtak hajóácsokat hozatni, ezért fordulhatott Zsigmond angol-flamand hajóácsokhoz.¹⁶⁹)

Érdekes László bátyja, Kusalyi Jakcs Mihály szerepe. Ő is a calais-i táborban tartózkodott, de bizonyosnak tűnik, hogy nem Angliából érkezett oda. Mihály szinte a legtapasztaltabb és legtöbbet foglalkoztatott diplomatája volt Zsigmondnak, ezért a király el is halmozta tisztségekkel (speciális birodalmi követ; teljhatalmú *procurator*; birodalmi *consiliarius*).¹⁷⁰ Konstanzban természetesen ott volt, Richental „Michel Jäk”-ként ismeri, egy másik forrás *Jaczmahel*-ként.¹⁷¹ Zsigmond aragón útján is részt vett, sőt, Zsigmond Párizsba utazása

¹⁶² 1380: királyi kapitány Itáliában: ADE. III. 387; 1381–82: DL 6875; Zsigmond bírótársa és aulicus már 1411-től: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 499.; II. 131.

¹⁶³ A hevesi Pélt kapta „szolgálataiért, amelyeket in plerisque nostris et dicti regni arduis agendis et validis expeditionibus nostro lateri adherens ... teljesített, s amelyek során a különböző tárgyalásokon és az ország jelentős sikert igénylő ügyeiben consilii mira maturitate kitént”. Calais: 1416. szeptember 29.: ZsO. V. 2327.

¹⁶⁴ ZsO. V. 2255.

¹⁶⁵ ZsO. VI. 361.

¹⁶⁶ Finke: *Acta concilii Constanciensis*, IV. 470.; Október 24-től november 4-utazott az angol hajókon. *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg*, 97.; Gesta Henrici Quinti, 179. 2. jegyz.

¹⁶⁷ Calais: 1416. szeptember 21.: ZsO. V. 2304.; Calais: 1416. szeptember 23.: ZsO. V. 2318.; Teljes jogú biztos: Aachen: 1416. december 16.: ZsO. V. 2511.; Lesina városát teljes egészében megkapta a flottaépítési költségek anyagi fedezetül. Calais: 1416. szeptember 22.: ZsO. VI. 2313.; 1416 végén már Raguzában találjuk: ZsO. VI. 2562.

¹⁶⁸ 1417. augusztus 10.: ZsO. VI. 788.;

¹⁶⁹ ZsO. VI. 284.

¹⁷⁰ Lyon: 1416. február 16.: ZsO. V. 1546.; 1547.

¹⁷¹ Richental: *Chronik*, 200.; Zichy, XII. 107.

után ő folytatta a tárgyalásokat Aragóniában és Kasztíliában.¹⁷² Ennek befejeztével Párizsban akart csatlakozni a királyhoz, de már nem érte utol, és csak Calais-ban vett részt az angol királlyal és a burgundi herceggel folytatott tárgyalásokon.¹⁷³

Vidastelki (ludbregi) Turóci Pál

Vidastelki Turóci Pál, királynéi (később királyi) udvari ifjú, királynéi alasztalnokmester és officális személyesen fordult a királyhoz annak calais-i tartózkodása alatt, hogy erősítse meg és írja át egy korábbi adományát.¹⁷⁴ Korábban Konstanzban is a király kíséretében volt, 1416 januárjában szolgálataiért birtokokat kapott.¹⁷⁵ Angliából Konstanzba visszaérve a király, ismét elismerve érdemeit, pallosjoggal jutalmazta.¹⁷⁶

III.

Barlai Balázs

Barlait egyedül Schönherr és Kropf említi, más forrás nem támasztja alá jelenlétét.¹⁷⁷ Akiről szó van, az Barla s nem Balázs, hanem Barnabás, Kerepeci István fia Barla [Barnabás] alasztalnokmester (1429-ben), aki Bátori István famíliájába tartozva valóban elkísérhette urát Angliába is.¹⁷⁸

Bilkei István

A beregi Bilkei-Bilkai család sarja, Bilkei István királyi és császári *lector* (felolvasó), később *aulicus* minden bizonnyal patrónusának, nyalábi Perényi Péter országbírónak köszönhetette felemelkedését.¹⁷⁹ (Birtokaik éppen Nyalábvár szomszédságában feküdtek.) Felolvasóként a király a legkülönbébb feladatokkal bízta meg, Konstanzban éppen azzal, hogy felolvassa neki Dante *La Divina Commedia*-ját, amit két angol prelátus ajánlott számára. (Robert Hallum, Salisbury és Nicholas Bubbewith, Bath és Wales püspöke felhívta a figyelmét többek között arra, hogyan dicsőítette Dante Zsigmond dédapját, VII. Henrik császárt.)¹⁸⁰ A latin fordítással megbízott **Giovanni Serravalle** éppen 1416 januárjában kezdte meg munkáját Konstanzban. Zsigmond fel volt buzdulva, s alig várta, hogy az első részeket

¹⁷² Ő készíti elő a király aragóniai utazását, hajókat bérel Nizzában: 1415. szeptember 5.: ZsO. V. 1028.; Narbonne: 1415. szeptember 10.: ZsO. V. 1048. Az volt a feladata, hogy elvigye a Sárkányrend insigniáját Ferdinánd király részére. 1416. január 10.: ZsO. V. 1418.; Valladolid: 1416. június 3–4.: ZsO. V. 1960. Ennek a küldetésnek az volt a célja, hogy kipuhatolja, II. János kasztíliai király hogyan vélekedik Pedro de Luna letételéről. Jakcs ennek a küldetésnek a híreit szállította Konstanzba: II. János beleegyezett, hogy XIII. Benedeket letegyék, és Zaragoza érkezét letartóztassák. 1415. június 22.: ZsO. V. 2048. Tárgyalásaihoz lásd: Áldásy Antal: Zsigmond király és Spanyolország. Bp., 1928.

¹⁷³ Avignon: 1416. augusztus 24.: ZsO. V. 2231.; Calais-ban várta a királyt. ZsO. V. 2271.

¹⁷⁴ Királynéi udvari ifjú: 1416: ZsO. V. 1558.; udvari ifjú: 1419: DF 249684; alasztalnok: 1413: ZsO. IV. 1055.; 1416. szeptember 24.: ZsO. V. 2321.; az aula tagja: 1416–19: Archontológia I. 502.; Katona is említi a canterbury-i szerződés szövegéhez csatolt záradékban: Katona: *Historia critica regum Hungariae*, XII. 253.

¹⁷⁵ 1416. január 20.: ZsO. VI. 109.

¹⁷⁶ 1417. április 7.: ZsO. VI. 456.

¹⁷⁷ Schönherr: *Az Anjou-ház örökösei*, 524. Igaz Kropf vitatja. Kropf: *Chronicles of London*, 77.

¹⁷⁸ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 47.; II. 127.

¹⁷⁹ *lector regius*: 1437. DL 44169.; az aula tagja: 1437. október 19.: DL 44169.; Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 509. Petrovay György: *Lector regius*. Történelmi Tár, 1887. 193–194.; Petrovay György: *A Bilkeyek (1338–1711)*. Turul, 12. évf. (1894) 11–20.; 77–83.

¹⁸⁰ VII. Henriket Dante Jézus mellé helyezi a 30. Cantóban. Marosi Ernő: Könyvek Zsigmond király környezetében. In: *Művészet a Zsigmond-korban*. II. 95–99. 96.

meghallgathassa, ezért valószínűleg a fordítót és a lectort is magával vitte. Erről tanúskodik az az adománylevél, amit Bilkei 1419-ben nyer, bár angliai szolgálatait konkrétan nem említi.¹⁸¹

Raszinjakeresztúri Bocskai Zsigmond és János

Egyházasnyéki Dávid

Pelsóci Bebek Péter angliai szolgálataiért még két familiárisa is birtokadományban részesült: Egyházasnyéki Dávid, valamint raszinjakeresztúri Bocskai Zsigmond és János. Feltehető, hogy ők is urukkal együtt kísérték el Zsigmondot Angliába.¹⁸²

Cillei Hermann

A források szerint Cillei nem lehetett Angliában 1416 nyarán, mivel egy zálogszerződésben szerepelt az év májusában.¹⁸³ Egy 1416-os, Párizsban kelt, Kanizsai János vikáriusnak írt levél tanúsága szerint Zsigmond írt Cillei Hermannnak, hogy haladéktalanul induljon útnak, és csatlakozzon kíséretéhez még az angol királlyal folytatandó tárgyalásokat megelőzően. Zsigmond még Angliába érkezése előtt szerette volna a társaságában tudni a nagy diplomáciai tapasztalatokkal bíró Cilleit. Zsigmond szinte nélkülözhetetlennek tartotta *socer noster carrissimus*-át, aki Konstanzban is megjelent a király kíséretében.¹⁸⁴ 1415 januárjától ápriliséig Konstanzban van.¹⁸⁵ E szerint az április 5-i, Kanizsainak írott levélnél korábban írt Cilleinek, azaz a levél akár áprilisban megérkezhetett Magyarországra. Feltehető, hogy mivel a május 30-i zálogszerződésben Cillei Frigyes is szerepelt, Hermann csak névleg volt 'jelen', és már ekkor elindult a királyhoz. (Tudunk arról, hogy február elején elraborták javait; az előbbieket olvasatában ez a távollétét kihasználva történhetett.¹⁸⁶) Még akkor sem érhetett azonban azelőtt Zsigmondhoz, hogy az Angliába érkezett volna, hiszen a király már május 1-jén Doverben szállt partra.¹⁸⁷ Valószínű, hogy később csatlakozott Zsigmondhoz, és a calais-i tárgyalásokon már részt vett.¹⁸⁸ Mindenesre egy angol forrás közöl egy bizonyos „horvát grófit” („*the Erle of crawates*”), aki jelen volt Zsigmonddal Angliában.¹⁸⁹ Ugyan Cillei nem volt ekkor horvát-szlavón bán (1406 és 1408 között volt), de feltehető, hogy őt érthette a forrás „horvát grófon”, mivel egy másik forrásban is Cilleit lehet e cím mögött azonosítani.¹⁹⁰ Külföldi utazásáról nem tudunk konkrétabbat, egy biztos, 1417 novemberében már újra Magyarországon és Stájerországon van.¹⁹¹

¹⁸¹ Ahogyan hazaérkezik a király, Bilkei három falut kap, illetve Zsigmond az ő javára dönt egy, a máramarosi Herincseről folytatott birtokperben. Mályusz: *Zsigmond király uralma*, 269.

¹⁸² Egyházasnyéki: Konstanz: 1417. augusztus 22.: ZsO. VI. 822.; Konstanz: 1417. augusztus 22.: Bocskai: ZsO. VI. 823.

¹⁸³ Csáktornya: 1416. május 30.: ZsO. V. 1933.

¹⁸⁴ Konstanzban: *dominus de Czyl*: Zichy, XII. 105.; *Graf Herman von Zil*: Richental: *Chronik*, 193.; Párizs: 1416. április 5.: ZsO. V. 1728.

¹⁸⁵ ZsO. V. 22.; 126.; 449.

¹⁸⁶ Lyon: ZsO. V. 1497.

¹⁸⁷ *Itinerar König und Kaiser Sigismund von Luxemburg*, 96.

¹⁸⁸ Párizs: 1416. április 5.: ZsO. V. 1728.

¹⁸⁹ The Chronicles of London, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.

¹⁹⁰ J. D. Mansi et al: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (Concilia). vol. I–LIII. Firenze–Párizs, 1757–1927. XXVIII. 639. E szerint „horvát grófként” szóba jöhet mindenki, aki a megelőző néhány évben szlavón, horvát-dalmát bán volt. Csupor Pál (szlavón bán, 1412–15) nem lehetett, hiszen őt 1415 júliusában Boszniában kivégezték. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 20.; Medvei-Albeni János (horvát-dalmát bán, 1414–19) jöhet még szóba, de ő róla nem tudjuk, hogy külföldön járt volna a királlyal; nem is tartozott az aulához vagy Zsigmond belső köréhez. Szántói Lack Dávidról lásd alább. Kropf azt állítja, hogy ez utóbbi Garai Miklóstra vonatko-

Gyalócai János

Gyalócai János, Sitkei Mihály királyi sáfár familiárisa urát követte Zsigmonddal külországi útjai során, s a királynak tett szolgálataiért armálist nyert 1418-ban.¹⁹² A címeradománylevél nem említi ugyan Angliát, de a kifejezés „Alemanie et *diversis mundi partibus*” magában foglalhatja Angliát is. Az oklevél világosan elmondja, hogy Gyalócai Sitkeinek tett szolgálataiért is kapja a címet, s mivel a sáfár járt Angliában, ugyanezt feltehetjük familiárisáról is.¹⁹³

Kanizsai (Hornsteini) János

Kanizsai János, Miklós tárnokmester fia, János esztergomi érsek unokaöccse valószínűleg elkísérte Zsigmondot Angliába. Már Konstanzban ott volt Zsigmonddal és János érsekkel.¹⁹⁴ Angliai tartózkodására nincs konkrét bizonyítékunk, de egy 1415 novemberi perhalasztó oklevél szerint akkor nincs az országban, s egy záloglevél tanúsága szerint János *aulicus* együtt vesz fel kölcsönt Kanizsai János érsekkel együtt teendő külországi utazásuk céljából.¹⁹⁵ Ennél is határozottabban bizonyítja, hogy Hornsteini János a királlyal tartózkodik 1416 őszén, az a perhalasztó oklevél, ami konkrétan ki is mondja, hogy János az egyházi unió érdekében munkálkodik.¹⁹⁶ Feltehető tehát, hogy Hornsteini a királlyal együtt tért vissza Angliából, az oklevél kiadásának időpontjában Zsigmond ugyanis Nijmegenben volt.¹⁹⁷ Így János is a királlyal kellett tartson Calais-ból Konstanz felé. Magyarországon legközelebb csak 1418 júniusában találjuk.¹⁹⁸

Nánai Kompolti Péter

Nánai Kompolti István feltehetően magával vitte fiát, Pétert is, akit ugyan nem említi oklevél, de előzőleg s az angliai utat követően is Konstanzban szerepel, utóbb pohárnokmesterként.¹⁹⁹ Fiatal kora miatt is valószínűtlen, hogy Konstanzban maradt volna.²⁰⁰

János, váci, esztergomi, budai kanonok

János, váci, esztergomi és budai kanonok – Mihály szepesi olvasókanonokkal és Miklós sasvári főesperessel együtt – szolgálatai(k)ért armálist nyert. A címeradomány részesei voltak atyafiai, a Békási és a Tordasi családok.²⁰¹ Jóllehet János külországi szolgálatait csupán Isztrián, Lombardiában, Aragóniában, Franciaországban ecseteli az oklevél, a meg-

zott, igaz, ő is volt horvát-dalmát bán, 1398 és 1402 között. Kropf: *Chronicles of London*, 77.; Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 25.

¹⁹¹ ZsO. VI. 1170.

¹⁹² Ulm: 1418. szeptember 8.: ZsO. VI. 2340.

¹⁹³ Nagy Imre: *A Gyalócai család címere 1418. évből*. Turul, 11. évf. (1893) 68–70. 69.; Monumenta Heraldica II. 29.

¹⁹⁴ *aulicus*: 1414.; az udvar tagja: 1422.; soproni ispán: 1428.: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 182.; 501. II. 123. Konstanzban: *grauf Johans v. Camse*: Richental: *Chronik*, 193.; Pór Antal: *Az Osl-nemzettség története a XIII. és XIV. században*. Turul, 8. évf. (1890) 4. sz. Turul, CD-ROM.

¹⁹⁵ 1415. november 9.: ZsO. V. 1199.; 1416. január 13.: ZsO. V. 1424.;

¹⁹⁶ 1416. november 15.: ZsO. V. 2442.

¹⁹⁷ *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg*, 97.

¹⁹⁸ ZsO. VI. 2104.

¹⁹⁹ *miles*: 1415: ZsO. V. 278.; *relator*: Konstanz: 1415. február 22.: ZsO. V. 278.; 1415. május 1.: ZsO. V. 571.; pohárnok: Konstanz: 1417. május 29.: ZsO. V. 1481.

²⁰⁰ Első említése: 1412: ZsO. III. 2792. Apja, István 1380-ban még Itáliában harcol, s Zsigmond alatt csak 1391-ben találkozunk vele: ZsO. I. 2290.

²⁰¹ Konstanz: 1417. augusztus 15.: ZsO. VI. 802.

fogalmazás – azaz, hogy sohasem hagyta el a király kíséretét egyetlen útja során sem – arra enged következtetni, hogy Angliába is elkíserte.²⁰² Maga az oklevél is csupán egy 1449. évi átiratban maradt fenn, ami erősen rongált, így a kérdéses helyen a felsorolt országoknál is nehezen olvasható.²⁰³

Kökényesi Zele János, Jakab és Balázs

A Kökényesi Zele v. Szele család igen későn, 1428-ban nyert armálist, de az oklevél nem említi szolgálataikat Angliában (csupán annyit, „in nostris negociis”).²⁰⁴ Egy másik adománylevelet éppen Angliában ad ki Kökényesi György fiai, János, Jakab és Balázs számára.²⁰⁵ Feltehető, hogy az út során szerzett érdemeikért nyertek földeket Zsigmondtól. 1420-ban újabb birtokadományban részesülnek.²⁰⁶

Magyi/Moghi Mátyus

Magyi v. Moghi Mátyus elkíserte Zsigmondot Konstanzba, ahol szolgálataiért címeradományban részesült 1418-ban (rokonaival, köztük György egeri kanonokkal együtt).²⁰⁷ Az oklevél felsorolja érdemeit Ausztriában, Isztriában, de ezt követően éppen e helyütt válik olvashatatlaná, erősen rongálódottá. Feltehető elviekben, hogy Anglia is szerepelt az oklevélben, s van is hely „Austria” után, hogy akár Aragónia, Franciaország, akár Anglia beférjen, körülbelül két országnévnvi betűhely.²⁰⁸ Az, hogy a lista végén, a többi konstanzi címeradománylélhez hasonlóan az „in praesentibus” után „Almanie” áll, biztos, így a Németországot megelőző helyeken teljes joggal szerepelhet akár „Anglie” is. Lehetséges, hogy Magyi Perényi János familiárisaként jutott el Angliába: Magyi Demeter a későbbiekben Perényi János familiájában szolgál.²⁰⁹

Mohorai /Farnosi v. Vidfi Vid v. Vitus

Mohorai, farnosi v. nagycsalomjai Vidfiak közül származó Vid v. Vitus, Mohorai Mihály fia esetében ugyanaz a helyzet, mint Magyi Mátyus oklevelével. A címeradományozó oklevél éppen a kérdéses helyen rongált, illetve a felsorolt országok között Anglia számára éppen van elegendő hely. Így elviekben feltehető, hogy Mohorai Vid is járt Zsigmonddal Angliában.²¹⁰ (Igaz, bármi, Tuscie vagy Francie vagy Aragonie is állhatna ott.)

²⁰² Fejérpataky László: *A Békássy család címere az 1417. évből*. Turul, 16. évf. (1898) 39–41. 40.

²⁰³ Hunyadi János kormányzóé, Békássy család lt. ZsO. V. 802.

²⁰⁴ Galambóc: 1428. június 22.: Boncz Ödön: *A Kökényesi, utóbb Szent-Balászi Szele család és 1418-iki címereslevele*. Turul, 12. évf. (1894) 97–98.; Monumenta Heraldica I. 46. 57–58. Lásd még: Mesterházy Lajos: *A Kökényesi Szele család nemzedékrendje*. Turul, 17. évf. (1899) 99–102. 101.; Már 1408-ban megújítja egy régebbi adománylevelét a király. ZsO. II/2. 5954.

²⁰⁵ London: 1416. május 8.: ZsO. V. 1860.

²⁰⁶ ZsO. VII. 1810.; Későbbiek: Kökényesi „Zele” Jakab: 1433: DL 67825.; Szentbalászi „Zele” György fia Balázs: 1441: DL 44325.; Kökényesi Szele Jakab: 1445: DL 39209.

²⁰⁷ Augsburg: 1418. október 4–16.: ZsO. VI. 2394.; Nyáry Albert: *Moghi Mátyás címeres levele 1418-ból*. Turul, 3. évf. (1885) 57–59. 57.; Áldásy: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei, 1904–23.*, I. 11.; MOL Címereslevelei, DL 50518.; György korábban szabolcsi főesperes: 1398: ZsO. I. 5298.

²⁰⁸ „Austrie, Istrie et..... in presentibus..... personae et rebus suis non parcendo, indefesse studuit complacere reddiditque se gratum et acceptum arma seu nobilitatis insignia sibi ...” ZsO. I. 5298

²⁰⁹ Ugocsai alispán (1457). Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 218.; II. 152.

²¹⁰ „Alamaniae..... indefesse studuit complacere reddiditque se gratum et acceptum arma”: Kubinyi Ferenc: *A Mohorai Vidffyek címeres-levele és nemzedékrendje*. Turul, 3. évf. (1885) 1–5. 1.; MOL Címereslevelei, DL 69387.; Mohorai: magister, valkói alispán: Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 222.; 1446: kúriai jegyző, királyi ember: DL 14004.

Sennyei Balázs

Sennyei Balázsról annyit tudunk, hogy mindvégig ura, rihnoi Perényi Miklós szolgálatában tartózkodott, tehát Angliába is elkísérte. Más, konkrét bizonyítékkal nem rendelkezünk.²¹¹

Sitkei Mihály

Sitkei Mihályt, Zsigmond *domicellus*át és udvari ifját a király angliai tartózkodása alatt relatorként említik. Konstanzban királyi sáfár (*dispensator*), majd udvari familiáris. Konkrét bizonyíték sajnos nincs angliai tartózkodására, de feltehető, hogy az anyagiakkal oly sokszor hadilábon álló király mindenhová magával vitte sáfárját.²¹² Zsigmonddal tér haza, s rögtön elnyeri jutalmát, vasi ispán lesz 1419-ben.²¹³

Szántói „Lack” Dávid

A Kolos rokonságából származó Szántói Miklós fia (bálványosi) 'Lack' Dávid is rejtőzhet a fentebb említett 'horvátok grófja' mögött. A Londoni Krónika „the Erle of crawates”-je Szántói is lehet, hiszen ő viselte a szlavón báni méltóságot 1415 és 1419 között.²¹⁴ Nincs konkrét bizonyíték arra, hogy Szántói Angliában járt volna. 1416 szeptemberében őt is országnaggyá nevezik ki, és királyi megbízottként a taxa behajtására rendelik Valkó és Szerém megyékbe.²¹⁵ Tudjuk viszont, hogy nincs jelen ekkor, az oklevél ki is emeli, hogy őt János diakóvári kanonok képviseli.²¹⁶ Egy másik bizonyíték arra nézve, hogy 1416 szeptemberében nem tartózkodott az országban, egy perhalasztó oklevél.²¹⁷ Augusztus folyamán viszont még Zágrábban ad ki oklevelet, igaz, „pecsétjei távol lévén, az oklevelet zágrábi ispánjai, Miklós és Benedek mesterek pecsétjeivel erősített meg”, ami azt is jelentheti, hogy már nem volt otthon.²¹⁸ Július 6-án ítélkezik személyesen utójára.²¹⁹ Ebből ítélve nem lehetett Angliában, de feltehető, hogy augusztusban a királyhoz indult, részt vett a calais-i tárgyalásokon, s az angol krónikás így emlékezhet rá mint „horvát gróf”-ra. Korábbi diplomáciai szereplése mindenesetre erre enged következtetni: jelen volt Aachenban és Konstanzban is.²²⁰

Szlopnai Menyhért

Szlopnai Menyhért 1432-es címeradományozó oklevele felsorolja szolgálatait. Angliát konkrétan nem említi, de a kifejezés – „Alemanie, Tuscie ac aliis diversis partibus” – magában

²¹¹ Konstanz: 1417. május 20.: ZsO. VI. 453.

²¹² ZsO. V. 257.; Leeds Castle: 1416. augusztus 16.: ZsO. V. 2209. Soproni alispán (1410). Engel: *Magyarország világi archontológiája*, 214.

²¹³ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 228.

²¹⁴ The Chronicles of London, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.; Kropf azt állítja, hogy ez utóbbi Garai Miklóstra vonatkozott. Kropf: *Chronicles of London*, 77.; Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 20.

²¹⁵ 1416. szeptember 4.: ZsO. V. 2255.

²¹⁶ ZsO. V. 2255

²¹⁷ A bárók távolléte miatt: 1416. szeptember 7.: ZsO. V. 2267.

²¹⁸ 1416. augusztus 15.: ZsO. V. 2206. Zágrábi ispánok: Sándor fia Miklós és Parlagi Benedek. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 259. Az is elképzelhető, hogy vicebánja, Füzesdi Domokos fia Péter járt el nevében, mint már többször albáni kinevezése óta (1416. május 4.). Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 20.; 1416. augusztus 25.: DL 103463.

²¹⁹ ZsO. V. 2197.

²²⁰ *Lasquedany*: DRTA VII. 249.; *dominus Laskay David*: Zichy, XII. 107. (Ugyanez a forrás egy másik *dominus Laskayt* is említi, ez feltehetően sólyomkői Szántói Lack Jakab, Dávid bátyja, királynéi ajtónállómester, volt erdélyi vajda. A DRTA szerint: „Lasque Jacobjadis de Vaida”. DRTA, VII. 249.

foglalhatja ezt is. Megerősíteni látszik a feltevést az is, hogy Szlopnai az Angliában járt Tamási László familiárisa volt.²²¹

IV.

Sir Garnade

Garnade talán azonos lehet a Korbáviai család egyik tagjával, akit Aachenben 'de Carnassie' néven említenek a forrásaink.²²²

Nicholas Comerayke, lovag: azonosítatlan.²²³

BÁRÁNY, ATTILA

The Entourage of King Sigismund in his 1416 England Visit

The paper seeks to explore the members of the royal entourage during King Sigismund of Hungary's visit to England at the court of King Henry V in London, Canterbury and Leeds Castle (Kent) in 1416. Sigismund was escorted by a great number of his Konstanz retinue to negotiate the anti-French Canterbury treaty with the king of England. The royal escort of a few hundreds is first seen through contemporary sources (Thomas Elmham: *Vita Henrici Quinti*; The Translator of Livius: *First English Life of king Henry the Fifth*; Robert Redmayne: *Vita Henrici Quinti*; Gregory's *Chronicle*), several even mentioning some court compatriots by name (e. g. Palatine Miklós Garai), then the study investigates the circles of participants through archival sources, donation (e. g. *ius gladii* or coat-of-arms giving) charters for services in Anglie, or those issued by the King's chancery while in England (or, at the following talks with Henry V and the Duke of Burgundy in Calais, then under the English crown in September-October 1416). Royal diplomatic correspondence with the synod of Konstanz or with the Reichstag as well as safe conducts are also examined when reporting names of knights, or relators of the Sigismundian court in royal service. Indirect evidence for a stay in England is given by private letters or papal correspondence. The research was to start out from the list of the entourage who attended the Aachen coronation of Sigismund and were at Konstanz. The greatest of the inner circle of the retinue who are proved to have been in England are, for example, István Bátori, the Pálóci-brothers, János Perényi.

²²¹ Nagy Iván: *A Szlopnai család és címere 1432. évből*. Turul, 5. évf. (1887) 18–19.

²²² The *Chronicles of London*, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.; Korbáviai János, Miklós fia, asztalnokmester, a Sárkányrend tagja: 1414. szeptember 8.: *le comte Jean de Carnassie*: DRTA VII. 249.; vagy unokaöccse, Károly horvát bán fia, Korbáviai György, az aula tagja: Aachenben: 1414. szeptember 8.: *le comte Georges de Carnassie*: DRTA VII. 249.

²²³ The *Chronicles of London*, II. Cleopatra C IV, 1416: 124. f. 29.

TANDORI MÁRIA

A korzikai angol királyság, avagy a kölcsönös meg nem értés története

1794 júniusában a korzikai országgyűlés kimondta, hogy Korzika szigete unióra lép Nagy-Britanniával, uralkodójának III. György angol királyt kiáltotta ki, és megkezdte egy angol elveken alapuló alkotmány kidolgozását. Korzika szigetén ekkor már angol csapatok tartózkodtak, és hadműveleteket folytattak a szigetet 1768 óta birtokló franciák kiszorítására. Az utolsó francia erőd 1794 augusztusában el is esett, ettől kezdve a sziget angol katonai megszállás alatt, mint a Brit Birodalom szerves része funkcionált. A korzikai angol királyság azonban mindössze 1796 őszéig állt fenn. Ha e gyors összeomlás okait vizsgáljuk, elsődlegesen az 1794 és 1796 között lezajló francia és európai történelmi eseményekre, Bonaparte itáliai hadjáratára, a Mediterrán régió stratégiai helyzetének döntő megváltozására kellene utalnunk. Ezeket az eseményeket azonban mindenki jól ismerheti a vonatkozó történelmi irodalomból.

A jelen dolgozat a történet egyik mellékszálával foglalkozik, nevezetesen azzal, hogy az adott helyzetet mennyiben befolyásolják a különböző szereplők viselkedési normái, előítéletei. E témára vonatkozóan számos adat szerepel a forrásokban és a feldolgozásokban is, de egyik sem ezt helyezte a középpontba.¹ A terjedelmi korlátok miatt a jelen dolgozatban a kérdéskör következő elemeit fogjuk részletesebben vizsgálni: kapcsolatfelvétel a britek és a korzikai vezetők között; a korzikai brit kormányzat első intézkedései; a brit jogintézmények bevezetése; a vallási kérdés; a korzikai–brit konfliktusok kezdetei és a brit jelenlét vége Korzikán.

---

¹ Anélkül, hogy részletesebb historiográfiai bevezetőbe kezdenénk, néhány dolgot érdemes leszögezni. A korzikai angol királyság történetére vonatkozóan viszonylag behatárolt a források mennyisége, a történelmi irodalom pedig még kevésbé számottevő. Az alábbi dolgozat lábjegyzeteiben hivatkozás történik a fontos forrásokra és a feldolgozásokra. Ez a rövid történelmi korszak teljesen kiesett a brit és a francia történetírás látóköreiből. Az Oxford és Cambridge History megfelelő kötetei, valamint a francia forradalom történetével foglalkozó kötetek is teljesen negligálják a korzikai történelemnek ezt a három évét. Egyetlen reményünket a hatalmas Napóleon-irodalomba vetetnénk, mivel minden Napóleon-biográfia ad egy rövid vonatkozó Korzika-történetet is Napóleon ifjúsága kapcsán. Azonban a korzikai angol királyság története ezekből is teljes mértékben hiányzik – ennek egyszerűen az az oka, hogy a Bonaparték ebben az időben már elmenekültek a szigetről. A korzikai helyi történetírásnak a feladata tehát az adott korszak feldolgozása, azonban erre a bizonyos három évre a legrészletesebb monográfiák is csak néhány oldalban utalnak, és ezek a résztelemek általában semmiféle új elemet nem tartalmaznak, csupán egymás adatait ismételgetik. Mindössze tehát 3–4 forrás és feldolgozó mű marad. Az említett három év legalaposabb feldolgozásai jellemző módon nem korzikai történészekről származnak, hanem francia és angolszász szerzők munkái, lásd Jollivet, Maurice: *Les Anglais dans la Méditerranée 1794–1797*. Paris, 1896.; Carrington, Dorothy: *Sources de l'histoire de la Corse au Public Record Office de Londres*. Ajaccio, La Marge, 1983.; Gregory, Desmond: *The Ungovernable Rock*. Rutherford: Dickinson Univ. P., 1985.; McErlean, John: *The Formative Years of a Russian Diplomat: Charles André Pozzo di Borgo in Corsica*. Ph. D. Diss. Washington, Univ. 1967.; Holland Rose, John: *Pitt and Napoleon*. London, 1912.; és végül egy korzikai szerző (sok újat nem tartalmazó) cikksorozata: Tomi, Pierre: *Le Royaume anglo-corse*. Etudes Corses, 1956–57.

Ismerkedés

A briteknek és Korzika lakóinak a történelem során nem sok közük volt egymáshoz.² Az 1729-től 1769-ig tartó évtizedek ebben ideiglenes változást hoztak: a korzikaiak szabadságharca Genova, majd a különféle megszálló seregek ellen felkeltette a felvilágosult Európa, sőt a szintén szabadságáért küzdő Észak-Amerika érdeklődését. Lelkes utazók érkeztek Korzikára, akik mindannyian meg akarták tekinteni a szabadságharcos Paolit³, mint a sziget legfőbb nevezetességét. Korzika kétségtelenül divatba jött. James Boswell – az angol utazók legjelesebbike – emlékiratot is írt utazásáról, mely a kor egyik bestsellere lett,⁴ amit még III. György angol király is olvasott. Látható tehát, hogy az 1760-as években Anglia közvéleménye érdeklődéssel és kétségtelen rokonszenvvel tekintett Korzikára. A közönség azonban nem azonos a politikai vezetőkkel. Amikor Paoliék szabadságharcát 1769-ben a franciák leverték, a szigetet pedig elfoglalták, a brit kormány a legcsekélyebb erőfeszítést sem tette a szabadságharcosok segítésére. Csupán egyetlen látványos gesztust gyakorolt: Paolinak és híveinek menedéket és brit állami nyugdíjat biztosítottak a következő húsz évre. Paoliék pompásan érezték magukat Angliában, ahol a politikai és udvari körökben számos baráttra tettek szert, és megismerkedhettek az angol állam, gazdaság és társadalom működésével. Korzika lakossága pedig Angliát tekintette száműzöttjei menedékének és az esetleges későbbi szabadságharc bázisának. Azonban az 1770-es, 1780-as években a brit közvélemény számára Korzika ügyét elhomályosították az amerikai, majd a francia események. Korzikát elfelejtették.

A francia forradalom kitörése ugyanakkor alkalmat adott Paolinak a hazatérésre. A francia nemzetgyűlés ünnepélyes körülmények között hívta haza Korzika nagy fiát, és teljes amnesztiát ígért neki, ha elfogadja a status quo-t, vagyis, hogy Korzika Franciaország része. Paoli reménykedett a szabadság elveinek érvényesülésében, és örömmel sietett haza. 1793-ra azonban kiderült, hogy a franciák szabadságról alkotott elképzelései nem azonosak az övéivel. A korzikaiaknak alapvető kifogásaik voltak a gironde-ista, majd jakobinus állam számos intézkedése ellen, és azok végrehajtását sabotálták. 1793 tavaszán a konvent vád alá helyezte Paolit, és Párizsba idézte. A király sorsán okulva volt benne annyi előrelátás, hogy nem ment Párizsba, ellenben kikiáltotta Korzika függetlenségét. Paoli húsz év kihagyás után vette újra kezébe Korzika irányítását. Nem volt már fiatal, de volt annyi stratégiai ismerete, hogy világosan lássa: Korzikának nincs esélye saját erejéből függetlennek maradni, tehát szüksége van egy nagyhatalom védelmére. A térségben több számottevő hatalom is adódott, mind érdeklődött volna Korzika iránt: Spanyolország, Piemont, Genova, Nápoly, a távolabbiak közül még Oroszország is. A választás azonban Nagy-Britanniára esett. Ebben természetesen szerepet játszott az a tény, hogy 1793-ban Anglia jelentős flottát tartott fenn a Mediterráneumban. A döntésben azonban legalább olyan fontos tényezőt jelentett Paolinak Angliához fűződő személyes kapcsolata. Sikerült a korzikaiak egy

² A britek részvételéről a régióban részletesen szól: Monk, W. F.: *Britain in the Western Mediterranean*. London, Hutchinson's Univ. Libr., 1953., valamint Black, Jeremy: *Natural and Necessary Enemies: Anglo-French Relations in the 18th Century*. Athens, Georgia, 1986.

³ Pasquale Paoli (1725 v. 1726–1807): A korzikai szabadságharc vezetője, Generális címmel 1755-től 1769-ig. Utána Angliában él száműzetésben, 1790-ben hazatér, 1793-ban függetleníti Korzikát Franciaországtól, behívja az angolokat. 1795-ben Angliába rendelik, ahol 1807-ben bekövetkezett haláláig él. Életrajzát lásd: Thrasher, Peter Adam: *Pasquale Paoli – An Enlightened Hero*. London, 1970., vagy Graziani, Antoine-Marie: *Pascal Paoli, pere de la patrie Corse*. Paris, Tallandier, 2002.

⁴ Boswell, James: *The Journal of a Tour to Corsica, and Memoirs of Pascal Paoli*. London, Williams and Norgate, 1951. (több kiadása létezik)

részébe is átlpántánia az Anglia iránti lelkesedést. 1793 nyarától kezdve a kis sziget folyamatosan a nagyobbik segítségében reménykedett.⁵

Anglia is érdeklődéssel fordult ekkoriban Korzika felé: stabil bázist keresett flottájának a Nyugat-Mediterrán térségben, és több lehetőség között hamarosan felmerült Korzika neve is. 1793 őszén az angolokat lefoglalta Toulon föderalista lázadása, és minden haderőt oda összpontosítottak. 1793 decemberében azonban – az ifjú Bonaparte irányításával – a jakobinusok kiverték Toulonból az angolokat. Az angol flotta hirtelen bázis nélkül maradt, és nem volt más választása, mint Korzika, így 1794 januárjának elején Samuel Hood admirális⁶ a szigetre küldött egy kisebb bizottságot a helyzet kipuhatolására.

A kapcsolatfelvétel nem ígért gyors sikert. Paoli Murato mellett, egy kolostor romjai között fogadta az angol küldöttséget, pátriárkai szegénységben és meglehetősen mogorván: szimatoló és okoskodó megfigyelők helyett azonnal hadseregére és jókora utánpótlásra lett volna szüksége. Sir Gilbert Elliotnak⁷ – aki Toulon polgári parancsnoka és most a delegáció vezetője volt – Paoli kijelentette, hogy nem kedveli a civileket, különösen nem a minisztereket és általában a tárgyalásokat. Elliotnak nem kevés diplomáciai érzékre volt szüksége, hogy megtalálja a hangot a türelmetlen népvezérrel, aki – olaszos temperamentummal – hamar fellelkesült, és közölte, hogy csak akkor halhat meg nyugodtan, ha honfitársait sikerül Anglia védelmébe juttatnia. Bizonygatta, hogy az angolok valamennyi rendezési javaslatát készséggel elfogadja, és hogy a sziget lakói hűségesen követik őt.⁸ Ellioték csodálkozva látták, hogy Paolit a korzikaiak is általánosan népvezérnek tekintik, szava törvényerejű, és az angolok hihetetlenül népszerűek: bármerre mennek, hangosan megéleljük őket.⁹ A Paoli köré fonódó kultusz jelensége annyira idegen volt az angolok természetétől, hogy nem is értették meg, nem mérték fel jelentőségét. Ez a későbbiekben súlyos hibának bizonyult.

Paoli azonnal és készséggel katonai információkkal is szolgált, amelyek azonban kivétel nélkül tévesek voltak: a francia védelmet erősen alábecsülte – vagy legalábbis az angolokkal ilyen adatokat közölt. Február 17-én sikerült elfoglalni San Fiorenziót, ezek után azonban a francia védők a hátsó ajtón távoztak. Az angolok ugyanis a korzikai segédcsapatokra bízták a menekülők útjának elvágását, akik annyira elmerültek az erőd és a halottak kifosztásában, hogy hadi feladatukat egyszerűen nem teljesítették. A san fiorenziói helyőrség – menet közben egyébként kiderült, hogy nem 700, hanem 3500 francia katona – gyakorlatilag háborítatlanul átvonult Bastiába, az ottani védelem erősítésére.¹⁰ Az angolok abból, amit eddig a korzikaiakból láttak, azt a következtetést szűrték le, hogy a helyi lakosság alapvetően megbízhatatlan. Elliot ezt a diplomata finomságával a következőképpen fogalmazta meg: „a korzikaiak jellemük és szokásaik folytán nem alkalmasak arra, hogy ugyanolyan szigorú katonai kiképzésben vegyenek részt, mint más nemzetek tagjai”.¹¹

⁵ Erről az időszakról részletesebben lásd Emmanuelli, René: *Précis d'histoire de Corse*. Ajaccio, Cyrnos, 1970. 123–127.

⁶ Samuel Hood, 1st Viscount of Whitley (1724–1816): Brit admirális, 1796-ban visszavonult, akkor kapta viscount-i rangját.

⁷ Sir Gilbert Elliot, 1st Earl of Minto (1751–1814): Skót jogászcsalád sarja, a whig politikai elit tagja. Korzika alkirálya az angol uralom idején, utána Nagy-Britannia bécsi nagykövete, majd 1806-tól 1813-ig India főkormányzója.

⁸ A muratoi találkozóról Elliot számol be Henry Dundas belügyminiszternek 1794. február 4-én írt levelében. Lásd Carrington, FO 20, Corsica, General correspondence, No. 6. (37.)

⁹ *Life and Letters of Sir Gilbert Elliot, First Earl of Minto, from 1751 to 1806*. Ed. By the Countess of Minto in 3 volumes. London, Longmans, 1874. Vol. 2., 215.

¹⁰ Rose: Pitt and Napoleon, 62–63.

¹¹ Idézet Elliot Henry Dundasnak 1794. okt. 16-án írott leveléből. Lásd Correspondance de Sir Gilbert Elliot, vice-roi de Corse avec le gouvernement anglais. Trad. Sébastien de Caraffa. Bastia: Ollagnier, 1892.; 48., Gregory: *The Ungovernable Rock*, 67.

A briteket mindig is jellemezte egy alapvető lenéző attitűd a mediterrán népekkel szemben. A Mediterráneumnak a 18. században nem létezett még az „édes élet, gazdag nyaralóvidék” imázsa; ellenkezőleg: lakóit szegény, elmaradott, kulturálatlan, vérbosszúra hajlamos, esztelenül gögös – és nem utolsósorban bigott pápista – népségnek tartották. Világosan látták a régió gazdasági és társadalmi elmaradottságát, bár ez utóbbi téren Korzika nem is állt olyan rosszul: volt erős, nagy hagyományokkal rendelkező helyi önkormányzata, és még élt a lakosságban az 1769-ig kiválóan, választott képviselőkkel működő törvényhozás emléke. A klánrendszer és a vendetta hagyománya azonban sokat rontott a helyzeten.¹² Nagyon jellemző, ahogyan a hazautazó Sir John Moore leírja átkelését az Alpon: amikor meglátja a hihetetlenül tiszta és rendezett Innsbruckot, megállapítja, hogy az itáliaiak (beleértve a korzikaikat is) mind semmirevaló gazemberek.¹³ Nagyon érdekes, ahogyan a szigetre érkező angolok első benyomásaikat összegezték. Elliot a sziget lakosságát a 16. századi skótokkal hasonlítja össze.¹⁴ Lady Elliot-ot elsősorban a sziget természeti szépségei nyűgözik le (ebben egyébként valamennyi angol egyetért), ám a lakosságtól egyáltalán nincs elragadtatva, mert szerinte a szép tájhoz ezek „mindössze a szennyet adták”.¹⁵ Azon is aggódik, hogy „még a kisfiúk is fegyvert viselnek”, és megállapítja: „Az ország lakossága olyan szegényesen él, olyan kevés luxussal, hogy az ember azt gondolhatná, ez egy olcsó ország; de a megfelelő életmód nagyon drága, mert mindent Livornóból kell hozatni”.¹⁶ 1795 nyarán Elliot már a gazdasági életre vonatkozóan tesz érdekes megfigyeléseket: „Olaj és bor bőven van errefelé, de nem olyan jó a minősége, mintha gondosan készítenék. Ha a sziget a mi uralmunk alatt maradna, erőfeszítéseket tennénk a minőség javítására, és nagy kereskedelmet bonyolíthatnánk ... (de) az itteni nép lusta.”¹⁷

A kétségtelenül meglévő fenntartások ellenére nem szabad azt hinnünk, hogy az angolok Korzikán ugyanúgy készültek viselkedni, mint az afrikai vagy indiai bennszülöttekkel szemben. A korzikaik európaiak voltak és keresztények, még ha alacsonyabbrendűek is az angolok szerint.¹⁸ Az angolok visszafogott viselkedését nagyban elősegítette az a tény, hogy alig tíz éve élték túl az Egyesült Államok függetlenné válásának sokkját. Nagy-Britannia vezető politikusai valamennyien emlékeztek rá, mi vezetett az amerikai eseményekhez, és hogy ez mekkora szegényt és politikai válságot okozott a szigetországnak. A Pitt-kormány egyik vezérével az volt, hogy a hasonló eseményeket mindenképpen el kell kerülni, a brit birodalom még meglévő területeinek „komfortérzetét” maximálisan elő kell segíteni, első-

¹² Erről lásd Monk: *Britain in the Western Mediterranean*, 101–102. Monk itt egyébként azt írja, hogy Elliot és Dundas nem ismerték Korzikát, és mindketten a korabeli Írország viszonyait képzelték ide. Elliot levelezéséből viszont inkább az derül ki, hogy a párhuzamot a lakosság katolikus vallása miatt vonták, de a két sziget helyzetét nem azonosították. Lásd Elliot: *Correspondance de Sir Gilbert Elliot, Life and Letters of Sir Gilbert Elliot*, 1892. A témáról lásd még Hanlon, Gregory: *Early Modern Italy*. London, 2000. 26–29.

¹³ Sir John Moore (1761–1809.): angol gyalogostiszt, később tábornok, Spanyolországban, La Corunánál esik el. Lásd *The Diary of Sir John Moore*. London, 1904. Vol. 1., 177. Életrajzát lásd Oman, Carola: *Sir John Moore*. London, 1953.

¹⁴ Szerinte közös vonás, hogy a határvidék harcolt az idegen hatalom ellen, a klánrendszer fennáll, valamint az, hogy a nemzetgyűlésben a kisbirtokosok is részt vesznek, viszonylag magas szintű az iskolázottság, s az egyik ország lakossága sem szokott rendszeres munkához. Mindkét nép igénytelen, élél kecsketejen és kenyéren, de csak akkor érzi embernek magát, ha van lova, fegyvere, és aggályosan ügyel méltóságára. Azonban csak a korzikaikra tartja jellemzőnek a hivatal-éhséget és az egyetemes hiúságot. Lásd Elliot: *Life and Letters of Sir Gilbert Elliot*, 265–266.

¹⁵ Uo. 294.

¹⁶ Uo. 295–296.

¹⁷ Uo. 297.

¹⁸ E. Stuart, Worthly (ed.): *A Prime Minister and his Son: From the Correspondence of the 3rd Earl of Bute and of Lt.-General the Hon. Sir Charles Stuart*. New York, 1925. 251.

sorban az önkormányzat lehetséges formáinak kidolgozásával. Ennek jegyében az 1780–1790-es években önkormányzati reformok zajlottak le Írországbán, Indiában és Kanadában.

Amikor tehát Korzika nevében Paoli kijelentette, hogy egyenlő félként és nem gyarmatként kíván a brit birodalom részévé válni, szándéka teljes fogadókészségre talált Londonban. Elliot, aki a whig párt vezető köreihez tartozott, azonnal javasolta egy angol elveken alapuló korzikai alkotmány kidolgozását. Angolszász törvénykezési hagyományok szerint ezt azzal kell kezdeni, hogy precedenseket keresnek az eljárásra. Ilyen azonban nem volt: még soha, egyetlen ország sem ajánlotta fel magát ilyen formában Angliának. Ráadásul ez az országoscska a Boswell által előidéztet, pár évtizeddel korábbi érdeklődés elmúltával teljesen ismeretlen volt Anglia közvéleménye számára. Március 7-én Henry Dundas¹⁹ belügyminiszter Paolihoz fordult levélben, kérte tőle az unió alapszabályainak megállapítását, mivel a brit kabinetnek még csak kiindulópontja sem volt ebben a kérdésben.²⁰ Ugyanekkor biztosította a korzikaiakat, hogy bármilyen kormányformát is szándékoznak létrehozni, a sziget belső kormányzata a sziget lakóinak jogköre marad, a „szabadság legteljesebb észszerű fokán”, és a lakosok személyes biztonságának garantálásával.²¹ Elliot, aki a helyszínen tartózkodott, és minden bizonnyal egyre teljesebb képet alakított ki magában a sziget lakóiról, óvatosan akarta kezelni a kérdést: „... nagyon fontos számításba venni az ország lakóinak jellemét és temperamentumát. Uniónk nemrég jött létre, hiányzik a régóta létező kapcsolatrendszer, pillanatnyilag Korzikán a brit kormányzatnak mindenekelőtt bölcs és békülékeny hozzáállásra van szüksége.”²²

A kormány első intézkedései, brit gesztusok

1794–1795 telén az új kormányzat rendkívüli aktivitással vetette magát a munkába. Az angol király teljhatalmú megbízottjaként Elliot alázatosan szorgalmas adminisztrátor volt, akinek figyelmét a legapróbb részletek sem kerülték el. Pár hónap alatt hatalmas munkát végzett.

A 18. században nem létezett még alkotmányosan kiérlelt rendszere a perszonális unióknak. Anglia és Hannover kapcsolatait nem lehet tisztán és pusztán perszonális unióknak nevezni, bizonyos téren voltak összefonódó ügyek. Logikus elvárás lehetne minden perszonális uniótól, hogy legalább külpolitikai téren összehangoltan működjenek. Tekintettel arra, hogy Anglia és Korzika kapcsolata hivatalosan unió volt (hangsúlyozottan nem csupán perszonális unió), a két ország külpolitikájának nyilvánvalóan egy pályán kellett haladnia. Ehhez képest azonban sok különös dolog történt. Egyrészt azt a tényt kell megemlítenünk, hogy Elliot alkirály minden lépését a brit belügyminiszterrel egyeztetette, a külügyminiszterrel nem. Hiába volt tehát Korzika független állam, ha ügyeiben a brit kormány és parlament egy tagja, a belügyminiszter hozta meg a végső döntéseket – ez a helyzet a gyarmatokkal helyezte egy sorba a szigetet. Másrészt egyik első külügyi lépése a Szentszékkal való

¹⁹ Henry Dundas, 1st Viscount Melville (1742–1811): Pitt kormányzása idején többféle tárcát is betölt: bel- és hadügyminiszter.

²⁰ A korzikai eseményekről értesülve Boswell 1794. március 17-én lelkesen ajánlkozott Dundasnál a megbízotti szerepkörre, jelentős helyismeretere hivatkozva. Dundas nem válaszolt levelére. Lásd Boswell: *The Journal*, Bevezető, 37–38.

²¹ Rose: *Pitt and Napoleon*, 63. Az 1755-ös, Paoli-féle és az 1794-ben létrehozott korzikai alkotmány szövege magyarul is olvasható, lásd Korzika 1755-ös és 1794-es alkotmánya. Ford., bevezető: Tandori Mária. Szeged, JATEPress, 2002.

²² Elliot Portlandnek írt leveléből, 1794. augusztus 8. Lásd Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 10.

kapcsolatfelvétel volt (erről részletesebben alább, a vallási kérdés kapcsán szólunk), és az itáliai államokkal is önállóan alakította kapcsolatait.²³

A korzikai brit kormányzat még 1794 augusztusában tárgyalásba kezdett az algíri deyjel és a tuniszi beyjel,²⁴ az észak-afrikai partokon folytatott illegális korallhalászat miatt elfogott korzikaiak kiváltásáról. A korzikaiak kimondottan provokatívan viselkedtek: rendszeresen jártak az afrikai partokhoz a korall-telepeket fosztogatni.²⁵ Elliot úgy gondolta, kötelessége az újdonsült brit polgárokat kihúzni a pácból. Nagy-Britanniának már a 18. század eleje óta meglehetősen jó kapcsolata volt a barbár²⁶ államok fejedelmeivel, székvárosaikban állandó konzulátusok működtek, s elérték, hogy ezek az államok tartózkodtak angol hajók elfogásától. A hannoveri perszonáunió létrejötte után zökkenőmentesen elérték azt, hogy ez a védelem kiterjedt a hannoveri hajókra is.²⁷ Így logikus volt Elliot törekvése, hogy ezt a diplomáciai védelmet kiterjessze a korzikaiakra is. Elliot tehát 1795 őszén kiküldte North államtitkárt,²⁸ hogy tárgyaljon az algíri deyjel, kettős céllal. Egyrészt ismertesse el, hogy Korzika a brit koronához tartozik, másrészt az éppen fogságban lévő hajókat és legénységüket szabadítsa ki, ha kell, váltsa ki készpénzért. Az algíri dey 1795. december 30-án aláírta a szerződést, melyben készségesen elismerte az uniót és a korzikaiak korallhalászati jogát,²⁹ a későbbiekre vonatkozóan hajlandó volt megígérni az elfogások megszüntetését, de a már fogságban lévő hajókat illetően ragaszkodott ahhoz, hogy jogos hadizsákmányról van szó, elsősorban azért, mert a hajók a mórfejes zászlót viselték.³⁰ North kiváló diplomáciai érzékének hála, több hetes tárgyalás után, 1796 januárjára sikerült elérnie a foglyok kiszabadítását (igaz, a briteknek a 200 fő kiváltása 40 000 fontjukba került). Kétségtelen, hogy a korzikaiak körében a brit kormányzat egyik legnépszerűbb intézkedése volt a rabszolga-szabadítás.³¹

²³ Uo. 37.

²⁴ Az oszmán birodalom félig-meddig független tartományi vezetői, rangjuk lényegében ugyanaz, de helyi szokások szerint az algírit dey, a tuniszit bey címmel látták el.

²⁵ Amikor Korzika Franciaországhoz került, a Francia Afrika Társaság védelme alá kerülve a korzikaiak is részt kaptak a franciák legális korallhalászati jogából. Ebből azonban rendszeresen adót kellett volna fizetniük az algíri deynek, illetve a tuniszi beynek, továbbá csupán meghatározott mennyiséget lett volna joguk lehalászni. A korzikaiak mindig is vonakodtak adót fizetni, és nem tűrték a korlátozásokat sem. A komoly bajtól azonban megóvta őket a Társaság védőpajzsa. 1793-ban azonban, amikor Paoli szakított Franciaországgal, ez a védőpajzs megszűnt, és a barbár államok flottái ettől kezdve előszeretettel és nagy mennyiségben fogták el a mórfejes zászlót viselő korzikai hajókat. (Ez a mórfej kiváltképp irritálta a mórakat.) A rakományt elkobozták, a legénységet pedig eladták rabszolgának. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 96–98.

²⁶ Az észak-afrikai tartományokat a korabeli európai politikai közvélemény ezzel a gyűjtőnévvel illette.

²⁷ Lásd részletesebben: Harding, Nicholas B.: *North African Piracy, the Hanoverian Carrying Trade and the British State, 1728–1828*. *The Historical Journal*, vol. 43 (2000) No. 43. 25–47.

²⁸ Frederick North, 5th earl of Guilford (1766–1827): Lord North miniszterelnök fia, korzikai államtitkársága után Ceylon kormányzója, majd a Jón egyetem kancellárja. Lásd Ferriman, Z. D.: *Some English Philhellenes*. 6. Vol. London, Anglo-Hellenic League, 1919.

²⁹ Carrillo Elisa A.: *The Corsican Kingdom of George III*. *Journal of Modern History*, vol. 34 (1962), 269.

³⁰ Ezek a hajók többségükben 1794 áprilisa és szeptembere között estek fogságba, amikor az alkotmány már előírta, hogy Korzika új zászlajában a mórfejet a brit színekkel kell kombinálni, azonban az alkotmány megerősítése hiányában az új zászló terve még nem készült el, így a hajók sem viselhették. Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 261.

³¹ Az algíri dey olyannyira elégedett volt North diplomáciájával, hogy felajánlotta segítségét a tuniszi bey felé. Ez azonban hiba volt. Az angolok 3000 fontból akarták ezt az ügyletet megúszni (tuniszi fogságban sokkal kevesebb korzikai volt), a bey azonban megtudta, hogy az algíri deynek sokkal több pénzt sikerült kialkudnia az angoloktól, és követelőzni kezdett, sőt a vita kissé elmérgesedett, mire a bey még angol hajókat is elfogott. Elliot erre ráküldte a korzikai kalózflottát. Ez hatott,

Az esküdtbíráskodás

A bírói rendszer kialakítását a későbbi parlamenti törvényhozásra bízták. Ez kényes kérdés volt, mivel az angol Common Law homlokegyenest ellenkező módon működik, mint a Korzikán régóta működő római alapú jogrendszer. Az angolok nem akarták saját jogrendjüket a szigetre kényszeríteni. A bírói állások korzikai születésű személyeknek voltak fenntartva. Az ügyek legfőbb fóruma a korzikai Legfelsőbb Bíróság lett, a londoni felsőbíróságok tehát nem gyakoroltak fellebbviteli hatáskört Korzika felett. A bírói eljárást a parlamentre bízták. Egyetlen dologhoz ragaszkodtak az angolok. Mivel elborzadva hallgatták a történeteket a szigeten dúló vendettáról, elhatározták ennek felszámolását. Ennek első feltétele a pártatlan bíráskodás volt, vagyis, hogy minden gyilkosságot köztörvényes bűnüggyhez méltó szigorúsággal és következetességgel bíráljanak el. Az angol jogban ezt a munkát az esküdtszék intézménye segíti. Az angolok tehát ragaszkodtak hozzá, hogy a bűnügyekben kötelező legyen az esküdtbíráskodás.³² Ennek azonban nemvárt, fatális következményei lettek: mivel Korzikán mindenki gondosan számon tartotta klánbeli hovatartozását, és klánjához mindhalálíg, minden elven túl hűséges maradt, az esküdtszékekben nem ültek pártatlan személyek: ha valaki bármilyen távrolról is rokona volt vagy a bűnösnek vagy az áldozatnak, a tényektől teljesen függetlenül, rokonsága érdekeinek megfelelő döntést hozott, és ha a két fél rokonságából vegyesen válogatták az esküdtszéket, akkor az határozatképtelen volt, mert nem tudott egységes döntésre jutni.³³ Nagyon jellemző, hogy amíg ez az intézkedés érvényben volt, a korzikai büntetőbíróság mindössze két, fosztogatáson kapott angol katona esetében tudott határozatot hozni. (Egyébként ez volt az egyetlen eset, amikor Korzikán a brit kormányzat halálos ítéletet hozott.) Az esküdtszék bevezetése olyan nyilvánvalóan kudarcot vallott, hogy maguk az angolok függesztették fel még 1795. december 13-án.³⁴ A korzikaiak hozzáállására jellemző, hogy bár lehetetlenné tették működését, az esküdtszék függesztése hatalmas tiltakozó petíció-hullámot váltott ki alkotmányos jogok csorbítása címén. (A dolognak ebbe a részébe igen hamar beletanultak.)

A vallási kérdés

Tévedés volna azt hinni, hogy a korzikaiak nem viseltettek előítélettel az angolok iránt. A vezetők egy részénél időlegesen tapasztalható angломánia a népet egyáltalán nem érintette meg. Az ellenérzések legfőbb oka elsődlegesen a vallás volt. Már Boswell lejegyzett több esetet, amikor az őt vendégül látó – egyébként roppant szívélyes és előzékeny – emberektől kapott kellemetlenkedő megjegyzéseket.³⁵ Az erősen vallásos korzikaiakra való tekintettel az egyik legkényesebb kérdés tehát a katolikus vallás helyzete volt. Ebben az angolok tökéletesen engedékenyeknek bizonyultak. A katolikus vallás Nagy-Britannián belül gyakorlatilag jogfosztó tényezőnek számított: katolikus személy nem viselhetett felelős közhivatalt, nem lehetett parlamenti képviselő. Ezt az angolok még a katolikus többségű Írországból is nagyon szigorúan vették, Korzikán azonban nem ragaszkodtak elveikhez. A katolikus vallást itt egyenesen „nemzeti vallásnak” minősítették, előírva azonban a kötelező toleranciát

---

1796 májusában a beyt sikerült hat hónapi fegyverszünetre kényszeríteni. Az angolok uralma végéig azonban ezt a kérdést nem sikerült megnyugtatóan rendezni. Részletesebben lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 96–100.

³² Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 263.

³³ Jollivet: *Les Anglais*, 32.

³⁴ Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 268.

³⁵ „Az angolok barbárok és nem hisznek Istenben” – mondta neki egy falusi teherhordó. Lásd Boswell: *The Journal of a Tour to Corsica*, 66–67.

minden keresztény felekezet iránt. A Parlamentet felhatalmazták, hogy lépjen kapcsolatba a Szentszékkal a jövőbeli állam–egyház kapcsolatok megállapítására, beleértve az egyház-községek számát, a püspökök javadalmazását és a pápaság támogatását.

A kérdés külpolitikai részéhez a Szentszékkal való viszony rendezése tartozott. Elliot nem is leplezte igaztosságát, amikor elhatározta, hogy felveszi a diplomáciai kapcsolatot Rómával. Angliának nem volt diplomáciai kapcsolata a Szentszékkal VIII. Henrik óta, így nehéz volt az első lépés megtétele. Elsősorban azt kellett elérni, hogy a Korzikát szintén saját birtokának tekintő Szentszék hajlandó legyen elismerni az angol eretnek fennhatóságot.³⁶ Róma a korzikai kormányzat lépései nyomán azt hitte, Nagy-Britannia kész újra diplomáciai kapcsolatot létesíteni a Szentszékkal. Számításai azonban nem váltak be: a brit kormány hallani sem akart a pápai államról, csupán Korzika kormányának engedélyezte a szabad kapcsolatfelvételt. Rómában azonban erős lobbyja létezett az emigráns francia és olasz püspököknek, és a spanyol nagykövet is e megegyezés ellen dolgozott.³⁷ Legfőbb érvek az volt, hogy az angolok korzikai fennhatósága révén a protestantizmus olyan helyen nyer tért, ahol eddig nem volt jelen. A pápa ragaszkodott tehát saját korzikai fennhatóságához, és lényegében minden angol javaslatot elutasított.³⁸

A másik ügy belpolitikai jellegű volt. A parlament elutasította és megsemmisítette a francia forradalom idején hozott egyházzellenes intézkedéseket. Visszaállították a középkor óta létező püspökségeket, visszaadták az egyházi birtokokat, visszaállították a kolostorokat,³⁹ végül eltörölték az esküt nem tett⁴⁰ papok száműzetését. Itt az okozott később problémát, hogy sem Paoli, sem Elliot nem akarta firtatni, hogy a hazatért vagy az éppen hivatalban lévő papoknak van-e joguk a parókiához. Így az egyes egyházközségekben igen kacifántos helyzetek alakultak ki.⁴¹ Baj volt a tizeddel, a francia forradalom eltörölte azt, és Elliot sem akarta visszaállítani, annál is inkább, mivel begyűjtéséhez hadsereg kellett volna.⁴²

³⁶ Elliot 1794. szeptember 23-án számol be felettesének, Portland belügyminiszternek a Szentszékkal való tárgyalások megkezdéséről. Lásd Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliott*, 15–26. A 25. oldalon szerepel egy érdekes megállapítása: „... a korzikaiak általában erősen kötődnek vallásukhoz ... de a fanatizmusnak semmiféle jelét nem tapasztaltam náluk. Egyedül a patriotizmus tudja lázba hozni őket ... csalódást okoznak majd Rómának, ha az arra számít, hogy bigottságuk országuk érdekei ellen vezényli őket”.

³⁷ Azzal érveltek, hogy annak idején XV. Lajos kapott bizonyos jogosítványokat a pápától a korzikai püspöki székek betöltésére, és ha most engednek a korzikaiaknak, a francia monarchia jelentős patronálási jogokat veszít el. Továbbá, ha a pápa elismeri a brit uralmat Korzikán, ezzel a forradalom szálláscsinálója lesz, mivel elismeri a nép jogát az államforma megváltoztatására. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 94–95.

³⁸ Az esetről részletesen beszámol Jollivet: *Les Anglais*, 46–50. Hasonlóan érdekes külpolitikai lépés volt a Máltával való kapcsolatfelvétel. Uo. 76–78.

³⁹ Igaz, javasolták, hogy egy bizonyos szerzetesi létszám alatt ne nyíljon meg a kolostor, hanem az ilyen szerzetesek csatlakozzanak egy nagyobb rendházhoz. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 93.

⁴⁰ A forradalmi törvények ugyanis előírták, hogy Franciaországban az lehet pap, aki esküt tesz az alkotmányra. Aki nem tette le az esküt, azt megfosztották papi hivatása gyakorlatától, javadalmaitól, és a jakobinusok sokakat ki is végeztek.

⁴¹ Előírták, hogy az előző évszázadok gyakorlatával ellentétben minden püspöknek korzikai születésű és itt élő személynek kell lennie (eddig nagy részük genovai illetve francia volt). Kisebb investitúra-vitának lehetünk itt tanúi, mivel hosszasan elvitatkoztak a püspökök kinevezésének módján, illetve azok hatáskörén. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 92.

⁴² A pápa és a katolikus papság azonban ragaszkodott volna hozzá. A Parlament megszavazta, hogy a papok kapjanak állami fizetést, de azok utána is visszasírták a tizedet. Elliot egyébként Hippisleynek, Anglia római ügynökének azzal indokolta tized-ellenességét, hogy meg akarja kímélni a szegény lakosságot a költségektől. A pápa nem egyezett bele a papság állami fizetésébe. Decemberben a klérus nyomására újra bevezették a tizedet Korzikán, bár most csak harmincadként mérték ki vetni. Az önkormányzatok emiatt is állandóan zúgolódtak, a papok pedig kevesellték azt. Gregory: *The Ungovernable Rock*, 93–95.

A brit kormányzat igyekezett tapintatosan és méltányosan viselkedni a katolikus egyház felé. A vallási élet, mely a francia forradalom következtében hanyatlásnak indult, most újra felvirágzott. Voltak azonban incidensek, elsősorban a keményfejű protestáns brit katonák miatt. Ajaccio citadellájának kápolnáját például az angolok raktárnak használták, és ki-dobálták onnan a szentképeket. 1796-ban egy katona inkább vállalta a halálbüntetést, de nem nevezte meg társát, aki kirabolta egy bastiai pap házát.⁴³ Az angol vezetők gyakorolhattak gesztusokat, a nép fiai azonban a puritán időkből fennmaradt zsigeri idegenkedéssel viszonyultak a pápistákhoz.⁴⁴

Nézeteltérések

Az angol rezsim és Paoli között az első komolyabb nézeteltérés az emigránsok kérdésében bontakozott ki. Paoli 1793–1794 közötti ideiglenes kormányzata ugyanis – a francia rezsimel való szakítása ellenére – nem engedte hazatérni az 1789 utáni royalista emigránsokat. A royalistákat Paoli azért gyűlölte, mert 1769 után miattuk kényszerült emigrációba, és a vérbosszú szellemét figyelembe véve még így is nagyon méltányosan járt el velük. Ezen kívül 1793 után emigrációba kényszerítette a francia köztársaság korzikai híveit – köztük a Bonaparte klánt is. Az angol külpolitika azonban többször is határozottan kiállt a royalisták mellett, ezért Elliot elrendelte az elkobzott javak visszaadását, és szorgalmazta a royalisták hazatérését, valamint hadtestjeik megszervezését. Ezt Paoli és hívei mindvégig a leghatározottabban ellenezték.⁴⁵ Elliot azonnal átszervezte kormányát, és rohamlépésben kezdte felszámolni Paoliék önkényuralmi intézkedéseit. Megkezdték az ítéletek felülvizsgálatát, megszüntették a Rendkívüli Bíróságot, és visszaadták az időközben elkobzott birtokokat.⁴⁶

Az alkotmány elkészítése és a királyhoz szóló üzenet elküldése után Elliot, Paoli és az egész korzikai politikai közvélemény várakozó álláspontra helyezkedett. Elliot türelmetlenül várta Angliából a szentesítést és az alkirályi kinevezést. Meg volt győződve arról, hogy ezt ő fogja kapni, egyrészt szolgálatai, másrészt az ügyben végzett rengeteg munkája, végül immár jelentős helyismerete miatt. Ez utóbbi erény elsősorban azért volt fontos, hogy az alkirály kimaradhasson az évszázados családi viszályok szövevényéből.⁴⁷ Hamar rá kellett ébrednie azonban arra, hogy ambíciójával nem áll egyedül. Nagy megdöbbenéssel vette tudomásul (ez 1794 nyarán szépen, fokozatosan tudatosult benne), hogy Paoli is erre a címre aspirál. Ez azért okozott meglepetést az angoloknak, mert még februári megbeszélésükkor Paoli kijelentette, szeretné az ügyeket az angolokra bízni, és miután az ország dolgát elrendezte, szeretne békében visszavonulni és nyugodt öregkorát élvezni.⁴⁸ Most azonban kiderült, hogy ezt nem is gondolta komolyan. Számára a szavak nem ugyanazt jelentették, mint az angoloknak, és ez nem nyelvi probléma volt. Valahogy úgy képzelte a dolgot, hogy az angolok, felbecsülhetetlen érdemeire való tekintettel majd esdekelve könyörögnek neki, legyen ő az alkirály. Ezért egyezett bele az alkirályi jogkör rendkívül széles hatalommal való megállapításába. A gyanútlan angolok azonban megnyugodva konstataálták, hogy az öreg Paoli visszavonul, a szigetet átadja Angliának, tehát semmi akadálya annak, hogy egy új és hatékony kormányzás vegye kezdetét. Mindkettejüknek csalódnia kellett, és ez fokozatosan

⁴³ Uo. 96.

⁴⁴ Érdemes megemlíteni, hogy 1780-ban zajlott le Londonban a Gordon-lázadás néven ismert, több halálos áldozatot is követelő, katolikus-ellenes pogrom.

⁴⁵ Pierre Tomi írja, hogy Paoli szerint a polgároknak csak két fajtája létezett: a „jó partióták” és mindenki más. Lásd Tomi: *Le Royaume anglo-corse*, 22.

⁴⁶ Gregory: *The Ungovernable Rock*, 86.

⁴⁷ Gregory: *The Ungovernable Rock*, 85–86.

⁴⁸ Jollivet: *Les Anglais*, 84–87.

elmérgesítette az angolok és korzikaiak viszonyát. Különösen amiatt, hogy június óta várták a Londonból érkező jóváhagyást és a kinevezéseket, ám azok egyre késlekedtek. A korzikaiak bizton számítottak Paoli kinevezésére, és a késlekedést még azért is nehezményezték, mert az országukat felajánló hűségnyilatkozatra sem érkezett válasz. Ezt augusztus–szeptember felé már kimondottan sértőnek érezték.⁴⁹

Eddigre Elliot már fölöttébb ideges volt, többféle konfliktus is nyomasztotta. Az első és legsúlyosabb Paoli viselkedése volt. Elliot eddig csak mint ideiglenes megbízott kormányzott. Ez azt jelentette, hogy nem bírt komoly közjogi hatalommal, és Paoli ezt igyekezett éreztetni is vele. Paoli úgy viselkedett, mint teljhatalmú úr, gyakorlatilag minden ügyet Elliottal párhuzamosan intézett.⁵⁰ Több, számára ellenszenves személyt börtönbe csukattott, üldöztetett minden republikánus- és royalista-gyanús embert. Elliot közben azon igyekezett, hogy ideiglenes kormányát, amennyire lehet, saját ízlésére formálja és megerősítse. Ennek során szembesült egy helyi jellegzetességgel, ami lehetne nagyon mulatságos dolog is, az adott helyzetben azonban inkább aggasztó volt. A következőket írta erről Portlandnek: „... a hiúság és az önzés az egész lakosságra jellemző. A legutolsó juhász is a hazát szolgálja, és érdemesnek érzi magát valamely tiszti rangra, és nincs olyan nemes, aki ne érezné kismiszettnek magát, ha legalább egy zászlóalj nem vezethet. Sajnos, az országnak semmiféle ipara nincs, és nem ismerik más módját a meggazdagodásnak, csak valamely állami vagy katonai hivatal elnyerését. Minthogy lehetetlenség egy egész nemzetet állami fizetéssel ellátni ... elkerülhetetlen a lakosság túlnyomó többségének elégedetlensége.”⁵¹

Az új kormány egyik problematikus intézkedése az új alkotmány szerinti, immár parlament névre hallgató törvényhozó testület összehívása volt 1795 januárjára. Elliot és Paoli elmérgesedő viszonya miatt azonban már maga az összeülés is nagyon nehézkesen indult. Mivel az ősi fővárosban, Cortéban Paoli volt az úr, a városka teljes lakossága a vezér lelkes híve volt, Elliot a lábát sem igen merte oda betenni. Ő az angolbarát Bastiában érezte jól magát. Létkérdés volt számára, hogy a parlament itt, és ne Cortéban ülésezzen. A hideg és zord téli időjárásra hivatkozva – és pár hét késéssel – 1795. február 5-én tehát Bastiában ült össze Korzika történelmének első parlamentje.⁵² Ezen a napon az alkirály (brit mintára) trónbeszédben programnyilatkozatot adott. Másnap a háznak meg kellett választania elnököt. Az általános választásokról nem maradtak fenn adatok, de tény, hogy a paolisták döntő többségben voltak. Így logikus, hogy a ház elnökéül Paolit választották. Ebben az a pikáns, hogy az alkotmányba (angol mintára) belefoglalták, nem lehet képviselő az, aki állami nyugdíjat élvez. Márpedig Paolinak volt 1000 fontnyi nyugdíja, amit az angol királytól kapott. Paoli mégis megválasztatta magát Rostino követének, majd az egész parlament elnökének.⁵³ Elliot tisztában volt vele, hogy ez egyértelműen öllene irányuló gesztus. A kérdést élethálharcnak fogta fel, és ennek megfelelően lépett. Mind Paolinak, mind a parlamentnek megüzente, hogy Paoli megválasztását a király virtuális leváltásának tekinti, ami azonos az unió felbontásával, a brit csapatok és flotta azonnali kivonásával. A fenyegetés hatott: Paoli nagyon tartott a franciáktól, létszükséglet volt számára az angol támogatás. Fog-

⁴⁹ Uo. 53–54.

⁵⁰ Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 259., Gregory: *The Ungovernable Rock*, 86.

⁵¹ Kelt 1795. július 31-én. Lásd Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 213. Pierre Tomi is leírja, hogy az angol uralom „aranyesőt” hozott Korzikának. 1796-ban a franciák is elismerték, hogy meg kell várniuk, amíg az angolok pénze elfogy, mert addig nem sok esélyük van a sziget visszaszerzésére. Lásd Tomi: *Le Royaume anglo-corse*, 13. sz. 63–64.

⁵² Gregory: *The Ungovernable Rock*, 90.

⁵³ Uo. 106.

csikorgatva bár, de idős korára és gyenge egészségére hivatkozva elutasította a házelnöki pozíciót,⁵⁴ és a továbbiakban távolmaradt a parlament üléseitől.

Nagyon hamar kiderült azonban, hogy még korántsem adta meg magát. Birtokán duzzogva a hónapok során egyre több elégedetlenkedőt gyűjtött maga köré, és a parlamentben képviselősöködő embereivel határozottan akadályozta a kormány munkáját. 1795 elejétől gyakorlatilag elkezdte szervezni a nemzeti ellenállást, és azt hajtogatta, hogy valójában ő, és nem Elliot bírja a király bizalmát, és csak egy szavába kerül az alkirály visszahívása.⁵⁵

Az új parlamentnek először is ki kellett alakítania saját munkastílusát. Ez nem volt túl egyszerű dolog. Az angoloknak határozott elképzelésük volt arról, hogyan kell működnie egy parlamentnek, hiszen több száz éve kiérlelt szabályokkal rendelkeztek. Abban a parlamentben azonban nem korzikaiak ültek. Itt a tagok jelentős része a régi consulták⁵⁶ működését tekintette mintának. A képviselők jelentős része Paoli embere volt: nekik tulajdonképpen semmi más dolguk nem volt, csak az, hogy a vezér utasításai szerint szavazzanak. Sokszor oda sem figyeltek, mire. Nagyon gyakori volt a távolmaradás. A korzikaiak sértve érezték magukat a régi consultákon megszokott képviselői fizetések és ingyen lakomák elmaradása miatt, és úgy gondolták, akkor egyáltalán semmi értelme megjelenni az üléseken. Ráadásul a consulták két-három napig tartottak mindössze, most viszont minden képviselőnek a saját költségén hónapokig kellett volna a fővárosban időznie. A korzikaiak többsége számára ez anyagi okokból egészen egyszerűen lehetetlen volt. Elliot ezért kénytelen volt szigorításokat tenni, és bevezették, hogy a távolmaradókat pénzbüntetéssel sújtják. Ez a fegyelmet alig javította, a brit kormányzat népszerűségi mutatóit azonban jelentősen rontotta.

De nemcsak a korzikaiakkal volt baj. A hadsereg főparancsnokságának kérdése is viszályok forrásává vált a brit berkeken belül.⁵⁷ Sir Charles Stuart,⁵⁸ a brit Mediterrán haderők főparancsnoka az első perctől kezdve vitatta Sir Gilbert parancsnoki jogkörét, és ennek minden lehető alkalommal hangot is adott. Stuart úgy vélte, katonai ügyekben a térségben senki sem állhat fölötte, különösen nem egy civil személy. Elliot pedig úgy gondolta, a korzikai brit uralom tartós megalapozása nem annyira katonai, mint inkább politikai kérdés. Elliot érvei a következők voltak: ő mint alkirály a király teljhatalmú helyettese, és a 18. század végén az angol király is a hadsereg elméletbeli teljhatalmú parancsnoka volt. Korzika – bár unióra lépett Nagy-Britanniával – független királyság, itt a brit hadsereg csupán meghívott segéderő, semmi köze nem lehet Korzika kormányzatához.⁵⁹ Ez utóbbi érv azért különösen jövelemreméltó, mert Elliot egyébként minden alkirályi lépéséhez a brit belügyminiszter jóváhagyását kérte és várta el, és a brit államtól kapott állami fizetést. Ez a tudathasadás végig jellemző maradt a korzikai angol rezsim idején. Stuartot Elliot jelölte az államtanács tagjai közé, Stuart azonban ezt elutasította. A hadsereg idősebb, de

---

⁵⁴ Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 261.

⁵⁵ Jollivet: *Les Anglais*, 87.

⁵⁶ Consulta, régebbi nevén veduta: Korzika szigetének ősi népgyűlése. Archaikus formájában minden felnőtt, fegyverviselő férfi szavazati joggal rendelkezett ezeken a gyűléseken, a 15. századtól kezdve áttértek a népképviselői jellegű ülésezésre. A pievéknek nevezett választókerületek küldhettek követet. A pievék választásain 1769-ig, a francia fennhatóság kezdetéig fennmaradt az általános férfi-választójog.

⁵⁷ Elliot először 1794. október 11-én jelenti Henry Dundas hadügyi államtitkárnak a problémát. Lásd Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 44.

⁵⁸ Sir Charles Stuart (1753–1801): Lord Bute brit miniszterelnök fia, Amerikában, Korzikán, később Egyiptomban szolgált.

⁵⁹ Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 56.

Stuartnak alárendelt tisztjei ezt azzal magyarázták, hogy megveti a korzikaiakat.⁶⁰ Ez igaz is volt, de Stuart az államtanács tagságát azért utasította el, hogy még ezen a helyen se legyen Elliot alárendeltje.⁶¹ Portland végre december 2-án írt egy levelet, melyben teljes mértékben Elliotnak adott igazat. Közben azonban felmerült egy még súlyosabb nézeteltérés. Mivel a brit helyőrség kis létszámú volt a sziget tartós védelméhez, és utánpótlásra nem volt remény, Elliot elhatározta korzikai hadtestek létrehozását. Elliot és Stuart itt azon különbözött össze, hogy melyiküknek lesz joga parancsot kiadni, ki jelölheti és nevezheti ki a tiszteket, ezek angolok vagy korzikaiak legyenek-e, és hogy milyen alegységekből álljanak.⁶² Stuartnak azonban Korzika egész kormányzásával kapcsolatosan voltak elvi ellenvetései: 1794. december 7-én ezt írja Dundas hadügyminiszternek: „Ezt az országot csakis Erő kényszerítheti nagy tettekre; egy abszolút, katonai hatalom, egyetlen ember kezében ... de törvényekkel és szabályokkal csak nagyon lassan lehet az embereket formálni ... és így ez az ország még sokkal rosszabb helyzetbe kerül annál, mintha védtelen lenne”. Egyébként pedig Korzika népe katonai vezetőt kíván, minthogy Paoli idején is ahhoz szokott.⁶³ Portland levelének megérkezése után azonnal, 1795. január 6-án lemondott Stuart tábornok, és hazaindult Angliába, azzal a feltett szándékkal, hogy befolyásos támogatóival elérje Elliot menesztését, és alkirályként visszatér.⁶⁴

Idegőrlő várakozás után 1794. október 1-jén érkezett meg az alkotmány szentesítésének híre, III. György szívélyes üzenete új alattvalóihoz és Elliot alkirályi kinevezése. (Bár az írásos, pecsétes papírra további két hónapot kellett várni.) Elliot ezáltal igen tekintélyes ember lett: a birodalmi tisztviselők között a fizetési lista 3. helyén állt, közvetlenül Írország Lord Lieutenant-ja és India főkormányzója után.⁶⁵ Az államtanács elnökéül Pozzo di Borgo,⁶⁶ egy korzikai nemesi származású, rendkívül tehetséges és értelmes ügyvédet nevezte ki. Ez kettős arculcspást jelentett Paolinak: amikor értesült róla, hogy nem ő az alkirály, az első sokk múltán azzal vigasztalódott, hogy akkor majd ő lesz az államtanács elnöke – tulajdonképpen miniszterelnök. Alighogy ezt eltervezte, megérkezett a hír Pozzo kinevezéséről. Pozzo az egyik leglelkesebb paolista volt, ifjabb éveiben tűzbe ment volna Paoliért:

⁶⁰ Stuart tábornok a következőképpen érvelt: „Nem hiszem, hogy a brit Parlament megengedné, hogy a hadsereg bármely külföldön szolgáló része olyan törvények hatálya alá kerüljön, melyet egy nálunk annyival alacsonyabb rendű nép hozott”. Lásd Stuart: *A Prime Minister and his Son*, 251.

⁶¹ Amikor ősszel Elliot kijelentette, hogy meg akar látogatni egy katonai kórházat, Stuart közölte vele, hogy csak mint polgári magánszemélyt fogadják, nem alkirályként, mivel az alkirálynak a hadsereg fölött nincs hatalma. A kórházlátogatást elhalasztották, Elliot pedig azonnal levelet írt a Whitehallba, jogköre megerősítését kérve. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 87.

⁶² Stuart úgy gondolta, a korzikai zászlóaljnak 5 csapatból álljanak, egyenként 100 emberrel, brit tiszt parancsnoksága alatt. Elliot azonban közben elrendelte, hogy az egységek 50 emberből álljanak, hogy több tiszt állás juthasson a korzikaiaknak. Stuart tiltakozott a patronátus eme formája ellen. Elliot tagadta, hogy a patronátus lenne a fő célja, de azt tudta, hogy Paolitól el kell csábítson minél több embert, és ennek a fizetés-adás a legjobb módja. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 88.

⁶³ Stuart: *A Prime Minister and his Son*, 247–248.

⁶⁴ Az angol kormány tagjai azonban nagyon ellenszenvesnek találták Stuart intrikálását, nem is ért el vele semmit. Rosszindulata annyira nyilvánvaló volt, hogy nem tudott ártani vele. Stuart viselkedésének korzikai hatása azonban maradandónak bizonyult: a hadseregből sokan – mint például Moore – várták vissza Stuartot. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 89–90.

⁶⁵ Uo. 90.

⁶⁶ Carlo Andrea Pozzo di Borgo (1764–1842): a pisai egyetemen tanult jogot, majd Ajaccióban lett ügyvéd. Fiatalon Napóleon egyik legközvetlenebb kollégája, ekkor még jó barátja. A Törvényhozó Nemzetgyűlés tagja lett, annak mérsékeltbb szárnyához tartozott, és 1792-ben, 28 évesen tábornokká nevezték ki. 1793–94-ben Paoli egyik legközvetlenebb híve, követője és tanácsadója. Az angolok érkezése előtt kincstárnok és a hadsereg parancsnoka. 1796 után I. Sándor cár, majd XVIII. Lajos francia király tanácsadója. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 103–104., valamint McErlan: *The Formative Years*.

a Bonapartékhoz fűződő kezdeti baráti kapcsolata is emiatt romlott meg. Magának Elliotnak a figyelmébe is Paoli ajánlotta be még februárban. Pozzo mostani kinevezését azonban árulásként fogta fel, és ettől kezdve őellene is intrikált.⁶⁷

Állami bevételek

Minden államhatalom egyik legfontosabb problémája az államapparátus fenntartása. Ehhez elengedhetetlen az állampolgárok bizonyos fokú anyagi hozzájárulása. A korzikaiak már a genovai időkben alapvetően gyűlöltek mindenféle adót. Az volt a véleményük, hogy egy idegen hatalom kiszipolyozza őket, és ennek következtében a tisztességes hazafi már csak virtusból sem volt hajlandó rendesen adózni.⁶⁸ A francia forradalom zűrzavarában egyik első intézkedésként eltörölték a régi adókat. Ezt a lakosság nagy megnyugvással vette tudomásul. Anyagi helyzetükben ez nem jelentett nagy előrelépést, hiszen lényegében eddig sem adóztak, de a helyzet alapvetően kellemesebb volt így. A francia forradalmárok természetesen egyetlen percig sem gondolták az adók végleges megszüntetését, csupán átalakítását. Ez Franciaországban hamarosan meg is történt, az események sodrában azonban Korzikáról elfeledkeztek. Amikor a jakobinusok észrevették a hiányosságot, és az adóztatás mikéntjéről kezdtek el gondolkodni, Paoli függetlenítette a szigetet.

Amikor a sziget Angliához került, a korzikaiak már több mint négy éve legálisan nem fizettek semmiféle adót. Igaz, hogy a helyi államhatalmi szervek működésképtelenek voltak, és Paoli seregét sem lehetett fenntartani a pénzhiány miatt, ez azonban a lakosságot nem zavarta. Az viszont feltűnt nekik, és nagyon érzékenyen érintette őket, hogy az angolok mindenféle adókat vezettek be,⁶⁹ ráadásul konok szigorúsággal igyekeztek is azokat behajtani. A Pitt-kormányznak és Elliotnak ugyanis egyik legfőbb kormányzati elve az volt (nyilván az amerikai tapasztalatok hatására), hogy Korzika szigete nem kerülhet az angol államnak egyetlen olyan fontjába sem, amit nem a korzikaiak fizettek be. A genovaiak és franciák után az angoloknak is súlyosan csalódnuk kellett.

1795 őszére Korzika-szerte adómehtagadó népmozgalmak bontakoztak ki. A földadó ellenzői közé álltak a helyi tisztviselők is, akik szabotálták a szükséges földméréseket.⁷⁰ A falvakban népgyűléseket tartottak, melyeken általában rituálisan elégették az adótörvények egy-két nyomtatott példányát. Az ilyen mozgalmak felszámolása a rendkívüli bizottságok feladata lett volna, de a helyhatóságokkal együtt azok inkább a lakosság cinkosainak bizonyultak, és segítettek elfedni a bajt, elbújtatni a főkolomposokat.⁷¹ Végül mindig a brit had-

⁶⁷ Paoli Pozzo iránti féltékenységéről lásd Elliot: *Life and Letters of Sir Gilbert Elliot*, Vol. II., 318–319., Jollivet: *Les Anglais*, 161–164.

⁶⁸ A genovaiak arra hivatkoztak, hogy Korzika sokkal többbe kerül nekik, mint amennyi állami jövedelem itt befolyik. A lakosságot Genova államának financiaiis gondjai cseppet sem érdekelték, úgy vélték, ha a genovaiaknak Korzika drága, senki sem tartóztatja őket. Amikor a sziget a franciáké lett, hamarosan ők is döbbenet tapasztalták, hogy a kormányzat és a megszálló hadsereg fenntartásának költségeit még töredékében sem tudják a lakosságon behajtani. Ennek ellenére 1789-ben Korzika panaszfüzetei leginkább az adók elleni tiltakozást tartalmazták. A korzikaiak adózási szokásairól lásd MacErlean, J.: *Le Royaume anglo-corse. Contre-révolution ou continuité?* *Annales Historiques de la Révolution Française*, 57 (1985) 233–234.

⁶⁹ A parlament tehát bevezette a ki- és bemenő forgalomra alkalmazott különféle vámtarifákat, ezek alól csak a brit termékek élveztek kivételt, illetve preferenciákat, amennyiben brit, illetve korzikai hajó szállítja azokat (a Navigation Act szelleme érvényesül). Más törvények megnövelték a bélyeg- eladási és dokumentum-kiadási illetéket, 7%-os adót róttak ki minden bérleményre. A legnagyobb felzúdulást azonban a régi, gyűlölt gabella (só- – illetve más források szerint – forgalmi adó), illetve az újonnan bevezetett földadó váltotta ki. Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 264.

⁷⁰ Uo. 266.

⁷¹ Uo. 265.

sereget kellett bevetni, a katonák azonban egyre kevésbé lelkesedtek az ilyen feladatokért. Az adók behajtása az angol rezsim végéig mindenütt az elégedetlenség és lázadás legfőbb okozója volt, és nagyban hozzájárult annak bukásához. Ekkoriban már egész Európa meg volt győződve a britek rendkívül közönséges, pénzéhes voltáról.⁷² Nos, ezt a vélekedést a korzikaiak teljes mértékben alátámasztották.

Közben egyre határozottabb jelei mutatkoztak annak, hogy a brit kormány alapvetően elvesztette érdeklődését Korzika iránt: Elliot aggályos pontossággal mindenről beszámolt hivatali felettesének, Portland hercegnek, választ azonban számos levelére egyáltalán nem, másokra pedig csupán több hónapos késéssel kapott. Portland egy magánlevelében elismerte, hogy 29 levélre nem válaszolt, de Korzika nem hajt hasznát Angliának, sőt, „jelentős kiadásokkal jár”.⁷³ Az angolok helyzetét súlyosbította a Quiberon felszigeti vállalkozás⁷⁴ kudarca, és az, hogy a háborús kudarcok és a gazdasági nehézségek miatt az otthoni és különösen az ír lakosság körében veszélyes elégedetlenség alakult ki. 1795 őszére a Pitt-kormánynak számolnia kellett az 1. Koalíció összeomlásával.⁷⁵

Közben Paoli nem tétlenkedett: legújabb ötlete az volt, hogy propaganda-hadjáratot kell indítani Elliot személye ellen. Nem az angolok ellen, mert azokra szüksége volt a franciák ellenében. Elliot eltávolításának programját azonban nem vette le a napirendről. Mivel a brit levelezés késett, Paolinak nem volt nehéz dolga, amikor hívei közreműködésével elkezdte sziget-szerte terjeszteni, hogy Elliot kegyvesztetté vált, bármelyik pillanatban megérkezhet menesztése, és ezzel együtt természetesen Paoli alkirályi kinevezése. Paoliék ezt a propagandát Angliára is kiterjesztették.⁷⁶

⁷² „Pitt aranyairól” beszélni fogalomná vált: a brit kormány jelentős pénzsegélyekkel támogatta koalíciós partnereit, ezért azonban komoly ellenszolgáltatást, több százezres hadseregek felállítását kérte cserébe. A britek gyakorlatilag német és osztrák, magyar, cseh, olasz (stb.) fiatalemberek életét és vérért vásárolták meg.

⁷³ A korzikai állam fenntartása kétségtelenül hatalmas kiadást jelentett Angliának. Még North sem kapta meg az államtitkári fizetését, ugyanakkor egyetlen pieve (korzikai közigazgatási és választókörzet) fenntartása (papokkal, miliciával) 3000 fontba került. A milicisták ráadásul meglehetősen gátlástalanok voltak: például az olmetoi csapat 150 emberre kért fizetést, de csak 100 emberből állt. Azt mondták, a többi ötven otthon őrzi a falut. A brit államkincstár nem örült, hogy fejőstehénné nézik. A korzikaiak az unió kezdetén évi 10 000 fontnyi adót ígértek, aminek töredéke se folyt be. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 135.; Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 265. „Jelenleg Korzika évi egymillió fontjába kerül a brit Koronának, és egyetlen haszna, hogy flottakikötőként szolgál” – ezt még 1795. július 7-én írta Moore Stuartnak. Lásd Stuart: *A Prime Minister and his Son*, 254.

⁷⁴ 1795-ben az angolok jelentős költséggel egy francia emigránsokból álló hadsereget szereltek fel és tettek partra Bretagne-nál, amely súlyos vereséget szenvedett.

⁷⁵ Októberben a trónbeszéd már tartalmazta, hogy amennyiben Franciaországban békés kormányzat jön létre, Nagy-Britannia hajlandó lesz foglalkozni a békekötéssel. December 9-i parlamenti beszédében Pitt már azt is megemlítette, hogy hadi kárpótlásként mely területeket akarja megtartani: Martinique, Haiti egy része és a Jóreménység-foka szerepelt a listán, Korzikát meg sem említette. Lásd *The speeches of the right honourable William Pitt in the House of Commons*. London, 1806. 2. Vol. 353. (Tény azonban, hogy ekkoriban Korzika hivatalosan nem hadizsákmány, hanem egyenrangú társország volt.)

⁷⁶ Londonban maradt ugyanis az a küldöttség, amelyet még 1794 nyarán indítottak el oda a királynak szóló üzenettel. Hogy hogy nem, ennek a küldöttségnek minden tagja lelkes paolista volt, akik Londonban, a politikai élet kellős közepén kavarták a kártyát. Ezek egyenesen Portlandhez írtak petíciót Elliot eltávolítása érdekében. Ez az akciójuk hatástalan maradt, sőt az amúgy kedves és udvarias Portlandet annyira felbosszantották, hogy az végül kidobatta őket hivatalából. Portland a következőképpen számol be az esetről Elliotnak: „Hamar megmutatkozott intrikus természetük – ezt természetesen tartom, hiszen ez, amint megfigyeltem, általában jellemző a külföldiekre, különösen, ha azok másodrendű országokból valók.” Lásd Elliot: *Life and Letters of Sir Gilbert Elliot*, 314.; Jollivet: *Les Anglais*, 154–157.

Incidensek

Korzikán nagyon ügyesen dolgozott a Paoli-propaganda. Machiavellista módszerekkel az alkirály minden intézkedését és szavát kiforgatták, az incidenseket pedig gátlástalanul eltolózták. Az egyik eset Elliot nyári körútján történt. A körút Elliot számára egyébként anynyiban hozott meglepetést, hogy mindenütt lelkes ünnepléssel fogadták. Elliot még mindig nem rendelkezett megfelelő ismerettel a korzikaiak impulzív természetét illetően, melyben békésen megfért egymással az, hogy látszólag lelkesen ünneplünk valakit, aki ellen valójában merényletet készítenk elő. Így Elliot levelei, melyekben e körútról felelősek vagy Portlandnek számol be, csupa optimista bizakodást sugároznak.⁷⁷

Amikor 1795 augusztusában az alkirály Ajaccioba látogatott, bált adtak a tiszteletére a városházán. A termet szépen feldíszítették, az ünnepség sikeresen lezajlott, másnap az alkirály továbbutazott Bastia felé. Utolérte azonban a hír, miszerint Ajaccio lakossága felázadt az angolok ellen, akik meggyalázták Paoli mellszobrát. Elliot minderről mit sem tudván, azonnal visszafordult Ajaccioba kivizsgálni az ügyet. Az ajaccioiak azt állították, hogy amikor a báltermet berendezték az angolok, ott állott Paoli márvány mellszobra, amit a bál idejére egy hátsó helyiségbe vittek át. E szállítás során a szobor orráról egy lencsényi darab kő letört. Ez másnap derült ki, amikor a szobrot visszahozták. Voltak, akik azt állították, látták, amint Paoli szárnysegédje, Simone Colonna gúnyolódva orrra vágta a szobrot. Elliot kétségbeesetten faggatta az összes résztvevőt, akik angol oldalról egybehangzóan állították, hogy a szárnysegéd nem is volt jelen a bál előkészítésénél. Az épület előtt álló felháborodott korzikaiak ekkorra már egyenesen a szobor elleni merényletről és az egész korzikai nemzet meggyalázásáról kiabáltak. Az angolok hiába adtak ki kommunikékat arról, hogy az egészhez semmi közük, nem voltak képesek ezt el is hitetni a korzikaiakkal.⁷⁸

Paoli propagandája nemcsak Elliot, hanem annak munkatársai ellen is működött: ahol valami kormányellenes incidens volt kibontakozóban, biztos, hogy elégettek egy-két Pozzobábut.⁷⁹ Elliot ugyanis úgy találta, a vezető korzikaiak között Pozzo a legkészségesebb, és messze a legértelmesebb is. Az új alkotmány előkészítése után az államtanács elnökeként tulajdonképpen Korzika miniszterelnöke lett, minden kormányzási ügy hozzá tartozott. A tömeg egyre határozottabban követelte Pozzo menesztését, aki az angolok közül is sokaknak nem tetszett. Northnak az volt a kifogása ellene, hogy sok alkalmatlan embert is foglalkoztatott, és kegyként osztotta az audienciákat.⁸⁰ Elliot azonban ragaszkodott személyéhez, és helyette az államtanács Paoli-párti három tagját menesztette.

Paoli számtalanszor látványos nyilatkozatokban sürgette a törvények betartását, még az adózást is, hangsúlyozva, hogy a törvények betartását a parlamenttől várja. Elliot mégsem örült e nyilatkozatoknak, hiszen ezekkel Paoli mindig saját népvézéri szerepkörét hang-

⁷⁷ Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 269–270.

⁷⁸ Az incidensről Elliot 1795. július 31-én számol be Portlandnek. Lásd uo. 214–215. Lásd még Gregory: *The Ungovernable Rock*, 109–110. A másik ilyen jellemző eset még az ősszel történt. Amikor Elliot megkapta alkirályi kinevezését, ezzel egy időben az angol király 1000 fontos évi nyugdíjat és egy saját arcképet ábrázoló, gyémántos nyakláncra függesztett miniatúrát küldött Paolinak. (Ez egyébként hihetetlenül nagy kitüntetés volt: Paoli volt az egyetlen – nem királyi származású – személy, akit III. György ilyen kegyben részesített.) Erről ő meg is kapta az értesítést, de amikor a postahajó megérkezett, az arckép nem volt sehol. Elliot itt is vizsgálatot rendelt el, ami szintén eredménytelen volt: a tanúvallomások szerint az arckép Londonban biztosan bekerült a lepecsételt postacsomagba, Bastiába érve pedig nem volt benne. Azóta sem került elő. Mindenesetre Paoli meg volt győződve róla, hogy Elliot tulajdonította el, az ő megalázására. Lásd Elliot 1795. máj. 22-i levelét Portlandhez. Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 1892, 180., valamint Gregory: *The Ungovernable Rock*, 106.

⁷⁹ Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 266., Jollivet: *Les Anglais*, 164.

⁸⁰ Gregory: *The Ungovernable Rock*, 103–104.

súlyozta és erősítette. Ráadásul, amikor a néphez kezdett szólni, mindig félni lehetett tőle, mikor kezdi lázadásra bujtogatni azt. Magánleveleiben Paoli az angolokat mindig önkényeskedéssel, a korzikai közélet leghitványabb, legkorruptabb elemeinek alkalmazásával és a közvélemény semmibe vételével vádolta. Egyre inkább meggyőződése lett, hogy az alkirály kormányzata kifejezetten káros a szigetre: a brit véderőt kevésnek tartotta, ellenezte a royalista emigránsok alkalmazását a hadseregben, és büszkeségét az is sértette, hogy a parlamentben Elliot őt vádolta a politikai viszály elmérgesítésével.⁸¹

Mindenesetre 1795 nyár végére betelt a pohár. Elliot felmérte, hogy valamelyest nyugodt kormányzati munkában csak akkor reménykedhet, ha Paolit valamilyen fondorlattal sikerül eltávolítani a szigetről. Írt tehát egy panaszos levelet Portlandnek, hogy kérje meg III. György királyt, hívja meg Paolit Angliába, adjanak neki kitüntetések és tisztességes nyugdíjat, csak ne eresszék vissza.⁸² A rendkívül hosszú levélből kiérződik, hogy Elliotnak afféle üldözési mániája kezdett kialakulni Paoli, Stuart, Moore és társaik ellen. Ekkorra a felek között már lehetetlen volt bármiféle normális kommunikáció.

Paoli meghívása 1795 októberében érkezett meg. Ezután Elliotnak azt a kényes feladatot kellett ellátnia, hogyan vegye rá Paolit a távozásra, lehetőleg úgy, hogy az ne vegye észre annak száműzetés-jellegét, hanem inkább kitüntetésnek higgye. A kényes feladat a már többszörösen igénybe vett kiváló diplomatára, North államtitkára maradt. Elküldték Paolihoz, ahol egy hat órás, többszörösen összefüggéstelen beszélgetés végére sikerült Paolit távozásra bírni.⁸³ Paoli október 14-én szállt hajóra St. Florentben, abban a hiszemben, hogy az angol király már alig tudja nélkülözni udvarában. Az angolok még nem tudták, hogy az egyetlen olyan személyt távolították el, aki képes lehetett volna a lakosság megbékéltetésére.

Paoli távozását röviddel megelőzte Sir John Moore-é. Egészen különös módon ugyanis Paoli Elliot-ellenes propagandájának a brit hadsereg köreiből is volt hatása. Sir John Moore tudott a paolista agitációról, de ahelyett, hogy lojálisan kitartott volna a kormány mellett, maga is terjeszteni kezdte az intrikákat, sőt el is látogatott Paolihoz, áhítatosan figyelve, hogyan ócsárolja az angol hatalmat képviselő Elliotot. Paoli ugyanis Rostinóban szabályos udvart rendezett be, ahol látványosan fogadta azokat, akik az angol uralom ellen panaszkodtak. A panaszokra Paoli mindig azzal válaszolt, hogy nem kérték ki a véleményét. (Ez egyrészt eleinte nem is volt igaz, másrészt Paolinak semmiféle hivatalos rangja nem volt, ami miatt bárki is köteles lett volna a véleményét kérni.) Ezzel világosan utalt rá, hogy ha módja lenne rá, egészen máshogy rendezné el a dolgokat.⁸⁴ Moore azt állította, hogy csupán egy régóta esedékes udvariassági látogatást tett Rostinóban 1795 júliusában.⁸⁵ Elliot mindenesetre Paolival együtt Moore visszahívását is kérte Portlandtől. Ez meg is érkezett, és Elliot ultimátumot adott a tisztnek: vagy azonnal megszüntet minden kapcsolatot a korzikai ellenzékkel, vagy távozik. Moore az utóbbit választotta, és október 9-én hajóra is szállt.⁸⁶

⁸¹ Uo.105.

⁸² Lásd Elliot levele Portlandhez 1795. július 31-én. Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 227.

⁸³ Beretti, Francis: *Le deuxième Ponte Novu de Pascal Paoli*. Annales Historiques de la Révolution Française, 46. (1974) 692–698.

⁸⁴ Gregory: *The Ungovernable Rock*, 106.

⁸⁵ Moore: *The Diary of Sir John Moore*, 169.

⁸⁶ Közben Elliotnak újabb brit tisztekkel gyűlt meg a baja. Erskine őrnagy (aki nagyon tehetségtelen tiszt, de a Lordkancellár unokaöccse volt) Moore távozása után úgy döntött, hogy az ellenzék vezére lesz. A vámjogszabályok szerint a hadsereg fogyasztására szánt élelmészeti cikkek vámmentesen juthattak be Korzikára. Erskine bort rendelt, nagy tételben, és amikor a vámoltatásra került sor, közölte, hogy ez misebor, a katonáknak lesz, és vámmentes. Elliot hajlandó volt bizonyos ked-

Paoli és Moore távozásával egy időre úgy tűnt, Elliotnak szinte minden problémája megszűnik, és Korzikán beköszöntött számára az idilli nyugalom. Megbékélést akart, és a lázadások vezetőit kivéve mindenkinek amnesztiát ígért.⁸⁷ Novemberre egész Korzika kissé megnyugodni látszott. Ebben a kedvező hangulatban Elliot elhatározta, hogy összehívja a parlament őszi ülészakát. A nyitónapot november 25-re jelölték ki, és mivel Elliot kedves akart lenni (továbbá a bajkeverő Paoli már biztosan nem lehetett jelen), Cortét tette helyszínül.⁸⁸

Márciusban Bocognanonál tört ki lázadás, ami továbbterjedt Cortéra, Algajolára és más városokra is. Leverésére május 20-án kezdődtek meg a hadműveletek, de az angolok ekkorra már csak a tengerparti városokat tudták ellenőrizni. Ha valahol látszólag helyreállították a rendet, a lázadás egyre több új helyen tört ki.⁸⁹

1796 tavaszán és nyarán az angolok már tisztában voltak vele, hogy a Paoli-féle erők csak utóvédharcukat vívják. A Korzikán szolgáló fiatal Nelson augusztus 19-én kelt levelében a következőket írta: „korzikai ügyeink igen rosszul állnak: a szigeten nagyon erős a republikánus párt, Franciaország erőteljes támogatásával. Ezek az első adódó pillanatban fel fognak lépni ellenünk”.⁹⁰ Érdekes módon Elliotnak Portlandhoz írott leveleiből semmi ilyesmi nem érezhető. Közli például, hogy Quercitelloban és Orezzaiban sikerült felszámolni a lázadást, és a sziget általános hangulata kitűnő.⁹¹ Hogy Elliot volt-e szüklátókörfű, vagy csak Portlandet kívánta megtéveszteni, kérdéses. Lehetséges, nem akarta, hogy szegyen szemre visszarendeljék Angliába: ez politikai bukást jelentett volna számára.

Közben a lázadók nagy katonai tábor hoztak létre Bistuglionál, elzárták a Corte–Bastiai utat. Elliot utoljára engedményekkel próbálkozott: eltörölte az adókat, amnesztiát ígért, sőt, még öt tanácsnokát is elbocsátotta, köztük Pozzo di Borgót.⁹² A tábor erre nagy üdvözléssel felelt, de Elliot már sejtette, mennyire bízhat ebben. Amikor pedig május 28-án North államtitkár értesült az Elliot által adott engedményekről, a korzikai brit kormányzatba vetett bizalma annyira megrendült, hogy lemondott ő is. North egyedül Pozzo menesztésének örült, de meg volt győződve róla, hogy a korzikai uniónak vége. Ennek kapcsán jelentette ki, hogy nem szabad már egyetlen fillért sem költeni erre a „kormányozhatatlan kősziklára”. Elliot gyakorlatilag egyedül maradt.⁹³ A korzikai angol uralom lényegében szétesett. Az itáliai hadszíntér eseményeinek következtében a brit kormány 1796 szeptemberében kiadta az evakuációs parancsot.⁹⁴

Ha ezeket az epizódokat összegezni kívánjuk, a következőket állapíthatjuk meg: a sziget kormányzásával megbízott angol személyek túlértékelték az angol államszervezési tapasztalásokat,

---

vezményeket adni, de közölte, hogy valamennyi vámot a rend kedvéért be kell fizetni. Erskine erre kijelentette, hogy brit tisztekre csak a brit parlament hozhat törvényt. Ezzel folytatódott az ostoba hatáskör-vita, ráadásul feltűzelték vele a korzikai adómehtagadási mozgalmat. Mindenesetre levél ment Londonba Erskine visszahívására. Ellioton azonban ekkoriban – 1796 februárjában – már a komoly elbizonytalanodás jelei tapasztalhatók: állandóan azt kéri Portland-tól, hogy biztosítsa kezéről. Lásd Gregory: *The Ungovernable Rock*, 116., 127.; Jollivet: *Les Anglais*, 167.

⁸⁷ Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 267.

⁸⁸ Gregory: *The Ungovernable Rock*, 123.

⁸⁹ Gregory: *The Ungovernable Rock*, 129–130.; Jollivet: *Les Anglais*, 165–169.

⁹⁰ Idézi: Carrillo: *The Corsican Kingdom*, 271.

⁹¹ Elliot: *Correspondence de Sir Gilbert Elliot*, 269.

⁹² Gregory: *The Ungovernable Rock*, 132.

⁹³ Uo. 133.

⁹⁴ Beretti, Francis: *Déclaration a la Corse sur les ordres de l'évacuer: octobre, 1796*. Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse. 670–671. szám. (a továbbiakban: BSSHNC), 154–157.

talatok helyi alkalmazhatóságát. Azt hitték, az angol alkotmány olyan tökéletes valami, hogy egy teljesen eltérő hagyományrendszerű ország számára is megoldást ad. A korzikai társadalom és államszervezet szokásairól gyakorlatilag nem vettek tudomást. Ezen kívül – bár az angolokra általában nem jellemző a viszálykodás – egymással is olyan súlyos konfliktusai támadtak, melyek valószínűleg önmagukban is lehetetlenné tették volna a stabil kormányzást.

Az angolok, állításaikkal ellentétben, tulajdonképpen nem rendelkeztek kierielt elképzelésekkel a Korzikán való hosszútávú berendezkedést illetően. Intézkedéseik nem adnak támpontot arra nézvést, hogy egyenrangú uniós partnernek vagy alacsonyabbrendű gyarmatnak tekintették-e a szigetet. Bizonyos intézkedéseik és jelentős anyagi áldozatvállalásuk arra utal, hogy a szigetet hosszú távon meg kívánták tartani, 1794-ben azonban a szigetet Toulon elvesztése fejében, „jóvátételnek”, illetve a leendő békeszerződés alkalmával ki játszható kártyának minősítették,⁹⁵ a brit kormány ülésein gyakorlatilag nem is esett szó Korzikáról,⁹⁶ 1796-ban pedig gyorsan és angolosan távoztak a szigetről.

Az események egyik szereplője sem volt kompromisszumkész, bár írásaiban mindegyikük ezt bizonygatja.⁹⁷ Tulajdonképpen még egymás emberi megértésére sem igazán törekedtek. Előítéleteiket az együtt töltött két év nem enyhítette, inkább megszilárdította. Ahogyan fentebb Elliottól idéztük, hosszú ideig tartó, megértő együttélésre lett volna szükség a két idegen szokású, hagyományú nemzet között. Csupán két év adatott nekik, melynek végére azonban teljesen megromlott a kapcsolatuk. A korzikai angol királyság mint különböző kultúrák egybeforrasztásának kísérlete, tökéletes kudarcot eredményezett. Az 1794 és 1796 közötti időszakot egyik fél sem sírta vissza soha.⁹⁸

---

⁹⁵ Lásd McErlean, John: *Corsica, 1794. Combined operations. New interperations in Naval History.* Annapolis, Naval Hist. Press, 1993. 106.

⁹⁶ Lásd Elliot: *Life and Letters of Sir Gilbert Elliot*, Vol. II., 318., 333.

⁹⁷ A 18. századi elit kultúrájában nevelkedett Elliot, Stuart, Paoli, Moore levelezéseit vizsgálva jellemző, hogy kifogástalanul udvarias hangvételű leveleikből egyáltalán nem érződik az a többszörös és mély ellentét, amely elválasztotta őket, és gyakorlatilag élethalálharchoz vezetett.

⁹⁸ Egyedül Pozzo di Borgo írt egy emlékiratot 1798-ban a brit kormányzathoz, de válaszra sem méltatták. Lásd *Note sur l'importance de la Corse pour la Grande Bretagne.* BSSHNC, 159–162.

TANDORI, MÁRIA

*The English Kingdom of Corsica,
or a history of mutual misunderstanding*

In the spring of 1794, the Corsican people declared their union with Great Britain. A special, short-lived state, the Anglo-Corsican kingdom was created. Its political backspace – a strong, revolutionary France, and Bonaparte's successful Italian campaign – did not give a great chance of surviving to this little state. As well as due to the events of world history, the Anglo-Corsican state did not have a great future because of its serious inner conflicts. Since these two years were not successful stories for the participant nations, for the most part, English, French, and Corsican historical narratives ignore this episode.

This paper tries to examine the political disturbances, conflicts of the island of Corsica, and attempts at their resolution in the years of 1794–1796. These projects aimed at dealing with the troubles proved totally unsuccessful. The main problem was the distance between the eighteenth-century English, and the contemporary Corsican society and politics. The English politicians, arriving in the island – such as Sir Gilbert Elliot – worshipped English parliamentarism, the whig political tradition, and the constitution, like idols. They were persuaded that the English constitution would be the sole remedy for all the Corsican problems, and the island was an extraordinary happy country for getting this constitution as a present. However, Corsica had an archaic society with the clan-system, banditism, and the tradition of the vendetta. Eighteenth-century Corsica was not able to put the English constitution into practice. This paper deals with the problems of the Catholic religion, the innovation of the jury-system, and its immediate withdrawal, the characteristics of the taxation, and the island's specific foreign policy. The Englishmen's being full of self-confidence, and arrogance evoked the national hypersensibility of the Corsicans. Between the English and Corsican leaders (also within the two groups) the political differences were surpassed by serious personal discords. To resolve these conflicts there were only a few, mainly unsuccessful attempts. The English regime – in spite of its unquestionably good intentions, and gallant gestures – quickly became unpopular.

KOMÁR KRISZTIÁN

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején

Gróf Victor Folliot de Crenneville-Poutet Victor I. osztályú főkonzul,
rendkívüli követ látogatása (1902. január 27–1902. február 10.)
Mulaj Abdel Aziz Hasszán marokkói uralkodónál

Marokkó a 19–20. század fordulójától egyre inkább az európai nagyhatalmak – elsősorban Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és a tengeri szomszéd Spanyolország – befolyási övezetévé vált, amit majd véglegesen az 1912. március 30-i és november 27-i francia protektori, illetve francia–spanyol szerződés szentesített.¹ Ezt követően hosszú évtizedekig a szultán szuverenitása csak korlátozottan érvényesül majd országa felett. Ezt megelőzően viszont – elsősorban az 1904-es angol–francia antant megkötése előtt² – az uralkodó, bár csak bizonyos feltételek között, nagyobb mozgási szabadsággal rendelkezett, tárgyalhatott a nagyhatalmakkal, és fenntarthatta teljes függetlenségének látszatát. Erre az időszakra esik az Osztrák–Magyar Monarchia tangeri konzuljának látogatása is, aki megbízólevelének személyes átadásával reprezentálta a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok bővülését és hazájának nagyhatalmi státuszát. Mielőtt a látogatás körülményeit részletesen elemeznénk, érdemes röviden kitérnünk a Monarchia (korábban Habsburg Birodalom) és Marokkó korábbi diplomáciai érintkezéseire is.

A két fél a tárgyalt korszakot megelőzően három alkalommal vette fel egymással hivatalosan a kapcsolatot. Az elsőre 1783-ban került sor, amikor Szidi Mohamed ben Abdallah szultán a tangeri pasát, Mohamed ben Abd-el-Malek kaidot Bécsbe küldte. A február 20-án érkezett vendéget Kaunitz kancellár, majd néhány nappal később ünnepélyes audiencián II. József császár is fogadta. A fényűző ünnepségek befejeztével az „emírek emírje” és a császár béke- és kereskedelmi szerződést kötött, mely garantálta a hajózás biztonságát, a kikötők szabad használatát, és megadta a lehetőséget a császárnak, hogy konzulokat nevezzen ki a serifi udvarba.³ A szerződés valószínűleg a Habsburg udvar számára volt kedvezőbb, hiszen a békekötés után a császár alattvalói védelemben részesültek a marokkói kalózkodások támadásaival szemben, és megnyíltak előttük a szultán kikötői is. Ugyanakkor a maghzen elégedetten nyugtázhatta, hogy az egyik nagyhatalommal békés úton sikerült rendeznie az egyre kevésbé tűrt kalózkodásból adódó problémáit.⁴

Három hónappal később Emmanuel Tassara bécsi udvari titkár látogatott Tangerbe, ahol 1784. június 24-én a szerződést a másik fél is ratifikálta. A megegyezés megkötése után maradt itt 1804-ig a Keleti Akadémia képviselőjében Dombay Ferenc, neves orientalista, aki az ország nyelvét tanulmányozta, de feltételezések szerint „hírszerzői” tevékenységet is folytatott.⁵

¹ J. Nagy László: *A Maghreb-országok felszabadulása, 1919–1956*. Szeged, 1995. 23.

² Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939*. Budapest, 1994. 212–213.

³ Caillé, Jacques: *Une ambassade autrichienne au Maroc en 1805*. Paris, 1957. 11.

⁴ A földközi-tengeri kalózkodásról lásd: J. Nagy: *A Maghreb-országok felszabadulása*, 8–9.

⁵ Caillé: *Une ambassade autrichienne*, 11.

Az első hivatalos diplomáciai érintkezést követően hosszú ideig nyugalom és béke honolt a két udvar között, az újabb kapcsolatfelvételre több mint két évtizedet kellett várni. A csendet 1803-ban tengeri csetepaté törte meg: egy marokkói hadihajó elfoglalt egy, az Egyesült Államok lobogója alatt hajózó brigget. A nemzetközi nyugtalanságot kiváltó precedenst a „keresztény hatalmak” azzal orvosolták, hogy – külön-külön – újabb szerződést kötöttek a szultánnal, majd képviselőiket a serifi udvarba küldték, akik ott a szerződés betartása felett öröködték, melynek megszegése esetén retorzióval fenyegethették meg az uralkodót.⁶

Ennek érdekében kezdett I. Ferenc császár is Muláj Szlimán szultánnal diplomáciai levélváltásba, melynek során eldöntötték, hogy az 1783-as megegyezés pontjait felújítják. Az új szerződés megkötésére ismét osztrák küldöttség indult Marokkóba a francia származású, de osztrák szolgálatba állt katona, Charles Mogniat de Pouilly vezetésével (1765–1810), aki korábban már harcolt spanyol vizeken marokkói kalózok ellen. A kiváló katona 1805. május 25-én érkezett meg Tangerbe az „Oreste” és a „Pylade” hadihajókkal, majd nyolc hét ott tartózkodás után július 12-én hagyta el az országot. Amellett, hogy a szultanátus nagy részét bejárta, és arról könyvet is írt, kétszer is találkozott Mekneszben a szultánnal, akivel 1805. július 4-én megkötötte – részben az 1783-as folytatásaként – a két ország közötti béke- és kereskedelmi szerződést, melybe azonban két új pont is belekerült. Az első, hogy az osztrák hajók fedélzetén érkező kereskedők vámmentességet kapnak egy kikötőben, a másik, hogy a szerződésbe belekerült a „legkedvezőbb helyzetben lévő nemzet” kitétel is.⁷

A harmadik szerződéskötést apróbb affér előzte meg: két marokkói kalózhajó elfogott egy osztrák kereskedelmi hajót. A Habsburgok ezt az egyezmény megsértésének tekintették, és bombázni kezdtek néhány marokkói kikötővárost. Ennek vetett véget az 1830. március 19-i béke- és kereskedelmi szerződés, mely a korábbi két megegyezéshez hasonlóan a két ország kereskedelmi viszonyait és állampolgáraik jogait szabályozta egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig.⁸

A békeszerződés után létesült a tangeri konzulátus is, amely a keresztény, „civilizált” országokban felállítottakkal ellentétben nemcsak kereskedelmi, hanem úgynevezett jog- vagy törvényhatósági feladatokat ellátó konzulátus is volt. Ilyen jellegű külképviseleteket a birodalom azokban az országokban létesített, ahol az „igazságszolgáltatás a kultúr államok jogérzetének még nem felel meg”, azaz a Levantéban, Afrikában, Kelet-Ázsiában. A mindenkori (fő)konzulok ezeken a területeken különleges, területen kívüli státuszt élveztek, és joguk volt saját országuk állampolgárai felett civil- és büntetőügyekben egyaránt a honi törvények alapján ítélni.⁹ A kapituláció alapja szintén az 1830-as szerződés volt, melynek érvénye – igazodva a Marokkót érintő újabb nemzetközi megegyezésekhez – 1913-ig megmaradt, mikor is az országban élő európaiak a francia törvények hatálya alá kerültek.¹⁰

Kezdetben a konzuli teendőket egy osztrák, majd egy dán, 1845 és 1886 között pedig az angol John Drummond Hay látta el, aki utolsó éveiben már csak osztrák érdekeket szolgált. Közben az osztrák tiszteletbeli konzul a kereskedelmi és a hajózási ügyekért volt felelős.

A kapcsolatok kiszélesedésére jellemző, hogy tárgyalt korszakunkra Tanger főkonzulátussá vált – ahol 1885-től már ténylegesen is osztrák–magyar diplomaták látták el országuk képviselőjét –, mellette konzulátussal. Tanger kikötője pedig azért vált a monarchia kül-

⁶ : Uo. 12.

⁷ Pouilly látogatásáról és bővebben lásd Caillé: *Une ambassade autrichienne*, 12–30.

⁸ A szerződés szövegét lásd: *Die Handelsverträge Österreich–Ungarns*. Wien, 1909. 313–314.

⁹ Kübert, Richard: *Völkerrechtshandbuch für den österreichisch-ungarischen Aussenhandel*. Wien, Leipzig, 1916. 38–39.

¹⁰ Kübert: *Völkerrechtshandbuch*, 54.

képviselőtének központjává, mivel egészen 1880-ig, a madridi konvencióig csak két kikötőre – Tangerre és Mogadorra – korlátozódott a kereskedelmi forgalom.¹¹ Az országban további konzulügynökségek működtek még Larache, Mogador, Rabat, Saffy, Mazagan, Tetuan, Casablanca, Fez és Arzila városaiban is.¹² Mindezeknek ellentmondott azonban, hogy Ausztria-Magyarország mindenkor tangeri főkonzulja személyesen még sohasem látogatott el a szultán udvarába.

Ezen kívánt változtatni gróf Victor Folliot de Crenneville-Poutet Victor I. osztályú főkonzul, rendkívüli követ, aki 1901 októberének végén igen érdekes levéllel fordult barátjához, a külügyminisztérium első szekciójának főnökéhez, gróf Szécsen Miklóshoz.¹³ Tangerbe történő visszautazása előtt Ferenc József császárnál történt szeptember 25-i audienciája (tangeri főkonzuli kinevezésének, megbízólevelének átvétele) során felvetette ugyanis, hogy osztrák–magyar képviselő még sohasem utazott a szultán udvarába, noha az összes nagyhatalom, még Belgium és a „nyomorúságos” Portugália is megtette ezt már. A látogatásra november és március között kerülhetne sor, hiszen a szultáni udvar ebben az időpontban Rabatban tartózkodik, mely Fezzel és Marrakeshssel ellentétben Tangerből nyolc nap alatt elérhető. Az utazáshoz nem is kellene más, mint egy hadihajó és néhány ajándék. Szállítóeszközü az éppen a Földközi-tengeren járőröző „Panther” cirkálót lehetne igénybe venni – a marokkóiakra nagy hatást tett már korábban az is, hogy Crenneville konzult Tangerbe a „Szigetvár” cirkáló vitte –, míg a Monarchia nagyrebecsülését a szultán iránt a Lípót-rend Nagykeresztjével és (nem minden hátsó szándék nélkül) az osztrák–magyar „háztartási eszközök újabb technikai találmányaival” (pl. bútorok) és fegyverekkel fejezheték volna ki. Emellett természetesen a hárem, a külügyminiszter és az uralkodó tapasztalt tangeri képviselője, „El Torres” is kisebb ajándékokat kapott volna. A látogatás létrejötté azért is lett volna célszerű, mivel a szultán nagyon ritkán kereste fel országa tengerparti területeit, így az most saját hajóval pénzbe sem kerülne, és a Mulaj szultán felé tett gesztus megoldhatta volna a Monarchia *védelme alatt élő személyek évek óta húzódó gazdasági peres ügyeit*!¹⁴

Sajnos arról nem tudunk, hogy Crenneville külügyminisztériumi támogatója milyen eredménnyel járt, de hogy a látogatásra vonatkozó kísérletét nem utasították el, arra 1901. december 1-jén gróf Agenor Goluchowski¹⁵ közös külügyminiszternek – e tárgyban írt – jelentése a bizonyíték.¹⁶ Ebben megismételte a korábban említett császári audiencián és az októberi levélben felvetett indokokat, majd hozzátette, hogy a látogatás a növekvő osztrák–magyar exportra is kedvezően hatna. A gazdasági kapcsolatok fellendülésének alapját a magyar „Adria Tengerhajózási Részvénytársaságban” látta, amely 1902 januárjától háromhetente rendszeres járat indítását tervezte Triesztből és Fiuméből (ma Rijeka) Marokkóba, de a londoni járat gőzösei is megálltak volna itt.¹⁷

¹¹ Barraclough, Geoffrey: *Agadirtól a háborúig. Egy válság anatómiája*. Budapest, 1988. 117.

¹² *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Budapest, 1873–1886.

¹³ Matsch, Erwin: *Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*. Wien–Köln–Graz, 1986. 95.

¹⁴ Crenneville levele a Külügyminisztérium első szekciójának vezetőjéhez. Tanger, 1901. október 29. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv XXXII. Marokko 6. 1900–1902. (a továbbiakban: HHStA PA, XXXII. Marokko 6.) Prot. 4/1901/12.

¹⁵ Gróf Agenor Goluchowski pályafutása elején Párizsban követségi tanácsosként tevékenykedett, ahol egy Murat hercegnőt vett el. 1887–1894 között bukaresti követ, majd belügyminiszter, végül külügyminiszter volt 1906 októberéig.

¹⁶ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1901. december 1. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 70/pol.

¹⁷ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1901. december 1. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 70/pol.

Sajnos Ausztria–Magyarország marokkói kereskedelmi érdekeltségeiről nem rendelkezünk kimerítő ismeretekkel, de annyit elmondhatunk, hogy Crenneville főkonzulnak anynyiban igaza volt, hogy a két ország közötti gazdasági kapcsolatok valóban fejlesztésre szorultak. A madridi konvenció értelmében¹⁸ a többi nagyhatalomhoz hasonlóan az osztrák–magyar állampolgárok is a legnagyobb kedvezmény elvét élvezték, s ha az országban kereskedelmi tevékenységet akartak folytatni, akkor elég volt az úgynevezett „Igazoló okmány” birtokában a tangeri konzulátust vagy valamelyik konzulügynököt felkeresni és magát ott bejegyeztetni. A regisztráció után a kereskedő a helyi törvénykezés alól a konzuli bíróság joghatósága alá került.¹⁹ Az osztrák kereskedők mégsem érthettek el túlzott sikereket, mivel a bécsi Exportakadémia még 1905-ben is arról írt, hogy a figyelemreméltó próbálkozások – és a kereskedelmi minisztérium ott székelő kereskedelmi tudósítója – ellenére sincsenek marokkói érdekeik kellően támogatva, s minél szélesebb összefogásra lenne szükség.²⁰

A magyar gazdaság sem rendelkezett stratégiai érdekekkel a szultánatus területén, s – kezdetben legalábbis – szintén csak az exportlehetőségekről beszélt. A magyar–afrikai, távol-keleti és amerikai kereskedelemmel foglalkozó Magyar Kereskedelmi Múzeum és azonos nevű lapja 1896-tól kezdi említeni Marokkó nevét, megjegyezve, hogy Tangerben kereskedelmi ügynökkel (vagy állandó kereskedelmi tudósítóval) rendelkezik.²¹ Két évvel később kezd bővebben írni hazánk bevételéről, bár meglehetősen bizonytalanul, mivel „*arányait ma nem lehet meghatározni, mert ami áru a monarchiából Tangerbe megy, Hamburgon vagy Marseille-en át érkezik, és a kimutatásokban mint német vagy francia behozatal szerepel*” [...] de az „*osztrák–magyar missio egy jelentése constatálja, hogy bizonyos iparcikkeink teljesen versenyképesek a minőség tekintetében, de megdrágítja azokat az a körülmény, hogy a nevezett idegen kikötőkön át szállítják.*”²² A fenti tételre utal Magyarország 1897-es áruforgalmának kimutatása is, ahol a marokkói import 234 (!) forinttal szerepelt, míg behozatalnak nincs nyoma.²³ Ezen a helyzeten változtatott az Osztrák–Magyar Lloyd felbomlása és az Adria magyar királyi Tengerhajózási Részvénytársaság megalakulása, mely a két fél befolyási övezeteinek felosztása során a mediterráneum nyugati felét kapta.²⁴ Az Adria ennek alapján vállalta a Tangeren át történő marokkói kereskedelem bonyolítását, noha – a főkonzul feltételezésével ellentétben – rendszeres járatokra egészen 1911-ig nincs bizonyíték, az 1901-es szerződés nem is említi.²⁵ A szállítások esetleg charterjáratokon történtek, vagy Tanger – eseti szerződések alapján – rendkívüli megállója

¹⁸ A madridi konvencióról bővebben: Barraclough: *Agadirtól a háborúig*, 118.

¹⁹ Pollak, Rudolf: Die Zulassung österr. Staatsunterthanen zum Handelsbetriebe im Auslande. In: *Jahrbuch der Export–Akademie des k. k. Österreichischen Handels–Museums, Drittes Studienjahr, 1900–1901*. Wien, 1901. 49.

²⁰ Schmid, A.: Die Förderung des Aussenhandels. Exportförderungs–Institutionen, deren Wirksamkeit und Wert für die Kaufmännische Praxis. II. Teil. In: *Jahrbuch der Export–Akademie des k. k. Österreichischen Handels–Museums, Siebentes Studienjahr, 1904–1905*. Wien, 1905. 203.

²¹ A lap nem jelöli pontosan, hogy ügynök, vagy tudósító székel a kikötővárosban. A magyar Kereskedelmi Múzeum működése. *Magyar Kereskedelmi Múzeum* (a továbbiakban: MKM), 6. évfolyam (1896), 51. szám, 433.

²² Kivitelünk Marokkóba. *MKM*, 1898. VIII. 153.

²³ Áruforgalmunk 1897-ben. III. rész. *MKM*, 1898. VIII. 328.

²⁴ Szélinger Balázs: „Idegen és mégis magyar.” A magyar Fiume története 1776–1914. *Limes*, 2002. 5. szám, 36–38.

²⁵ „[...] kötelezettséget vállal az „Adria”, hogy Fiuméből Tunis, Algir és Tanger kikötőit nyugati járatai egyikén egyszerre vagy külön-külön havonként érinteni fogja [...]” Idézi: Král Miklós: Magyar tengeri igazgatás. Budapest, 1905. 198–199., illetve Gonda Béla: A Magyar Tengerészet és a Fiumei Kikötő. Budapest, 1906. 97.

volt a braziliai járatoknak.²⁶ Mindenesetre a tengeri forgalom folyamatosan növekedett és „az „Adria” hajóin 1902-ben 711.866 frank, 1903-ban 563.525 frank, 1904-ben 665.352 frank értékű árut vittek Tangerbe.”²⁷ A Monarchia valóban megnövekedett kereskedelmi érdekeiről bizonyossággal két ok miatt is csak a század első évtizedének végétől beszélhetünk. Az első az 1911-es évben a magyar kereskedelemügyi miniszter és az Adria Rt. között létrejött szerződés módosítás, mely több alkalommal utal Marokkó kereskedelmi jelentőségére. A szerződés első paragrafusának második pontja arról rendelkezik ugyanis, hogy 1912-től „két hetenkint egy rendes menetrendszerű járatot Fiuméből Tunisba, Algirba, és Marokkóba egész Mogadorig és innen vissza Fiuméba [...]” fog a magyar tengerhajózási cég fenntartani és (3 §) az „említett járatokon kifelé menet Malta, Tunis, Algir, Oran, Gibraltar, Tanger, Larache, Casablanca, Mazagan, Mogador (kiemelés K. K.) kikötői rendszeren érintendők, ezenfelül köteles a társaság [...] más marokkói kikötőt is érinteni, ha az illető kikötőbe legalább 100 sulytonna rakomány bejelentetik”.²⁸ A második bizonyíték az a kimutatás, amely Magyarország és Ausztria kereskedelmét elemzi az 1909–1912 közötti években. A legnyugatibb arab ország áruforgalmában a tárgyalt időszakban Anglia, Franciaország és Németország után a monarchia foglalta el a legelőkelőbb pozíciót, megelőzve többek között (legalábbis egyes években) Spanyolországot, Olaszországot, Oroszországot, Hollandiát, Belgiumot, Svédországot, Portugáliát, sőt még az Egyesült Államokat is.²⁹

Ország	1909	1910	1911	1912
Nagy-Britannia	32,359.615	24,330.331	29,334.243	50,725.251
Franciaország	25,993.522	23,150.397	28,997.214	49,952.862
Németország	5,096.841	7,144.653	7,860.940	13,209.496
Spanyolország	1,154.739	1,491.194	2,870.715	5,345.330
Ausztria-Magyarország	2,226.191	1,706.149	3,115.126	3,957.754
Belgium	1,913.986	1,958.781	2,244.523	4,073.323
Olaszország	372.821	436.872	501.781	1,093.812
Amerikai Egyesült Államok	314.471	449.744	718.309	731.523
Hollandia	186.459	398.729	1,265.039	2,928.214
Svédország	247.941	424.851	523.669	1,386.176
Portugália	79.868	70.757	291.813	132.709
Norvégia	21.719	12.175	35.977	276.266
Oroszország	3.780	20.185	12.462	111.303
Egyiptom	8.596	26.011	11.740	17.640
Egyéb országok	259.341	90.571	124.165	367.605
Összesen	70,239.890	61,711.482	77,916.716	134,309.264

²⁶ Szélinger Balázs: Államilag támogatott magyar tengerhajózási vállalatok útvonalai 1872–1914 között. Előadás: A Tudomány Napja, felolvasóülés, a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék keretében, Szegedi Akadémiai Bizottság, 2003., illetve az MKM is említi, hogy „Az „Adria” kijelentette ugyan, hogy hajlandó Tangerbe hajót küldeni mihelyst a mi kikötőnkben 50 tonna árut adnak fel Marokkóba; de ebből eddig nem lett még semmi, mert cégünknek kényelmesebbnek találták a régi kerülő utat.” Kivitelünk Marokkóba. MKM, 1898. VIII. 153.

²⁷ Kivitelünk Marokkóba. *Fiumei Szemle*, 1905. augusztus 13. 4.

²⁸ Ideiglenes egyezmény: Másolat a 71783/911. számhoz. Državni Arhiv u Rijeci (a továbbiakban: DAR) JU Pres. 1911. „Adria”

²⁹ Marokkó áruforgalma tengeren át. 4. sz. táblázat: Behozatal Marokkóba. DAR JU–9 Pres. 1912. 31. (Egyéb jelölés nélkül. A nyomtatvány eredete ismeretlen.) – A mennyiség frankban megadva.

Tételesen elemezve az exportot megállapíthatjuk, hogy a birodalom mindkét fele elsősorban könnyűipari nyersanyagokkal és félkész árukkal volt jelen Marokkó piacain. Legnagyobb forgalmat pedig fűrészáruból, különböző vas- és fémáruból, bútورokból és textilipari termékekből bonyolítottak. Külön ki kell emelni a cukor kivitelét a monarchia mindkét feléből, mely az összforgalom kétharmadát adta.

Az egyes árucikkeket tekintve Magyarország és külön Ausztria exportja a következőkből állt össze³⁰ (kilogrammban és hektoliterben):

Áru	1909	1910	1911	1912
Fűrészelt és egyéb faárúk	105,539	620,342	1,512,158	707,420
Gépek	–	–	1,887	23,163
Vas és fémárúk, fémek	56,423	65,567	61,489	164,617
Bútورok	4,943	8,844	12,660	28,507
Szövőipari termékek	46,878	34,779	34,494	92,279
Fonalak	7,778	9,492	4,373	15,219
Papír	10,921	52,756	44,310	124,787
Finomított ásványolaj	125,536	84,364	34,866	251,128
Vegyipari termékek	–	2,830	1,177	21,100
Gyertya, szappan, illatszerek	3,149	19,859	4,383	24,411
Üvegárúk	46,006	35,000	21,959	38,229
Nyers és finomított cukor	3,846,940	2,649,389	5,904,564	4,877,831
Tésztafélék	14,926	12,120	301	35,413
Dohány és dohánytermékek	121,939	44,342	60,509	4,656
Szeszesitalok	964	638	302	719
Egyéb árúk	46,603	45,076	75,669	61,470

Érdeemes még a fentiekhez hozzátenni, hogy tangeri főkonzulunk jelentése szerint a serifi udvar „*mohamedán része*” és a nép a Tangerben székelő hatalmak képviselőit két részre osztotta. Az elsőbe azok az országok tartoztak (Spanyolország, Olaszország, Portugália, Franciaország és talán „*érdemtelenül*” Németország), melyek megalázó módon viselkedtek a szultánnal és népével, míg a másodikba azok (Anglia, Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Belgium), akikről távol állt a megvetés és a lenézés. Ez utóbbiakra a marokkóiak úgy tekintettek, mint akikkel érdemes üzleti kapcsolataikat fejleszteni és őket előnyben részesíteni. Az osztrák–magyar zászló iránti szimpátiaként írta le továbbá, hogy az Adria Londonba tartó hajóit, melyek rakományát nagy részben tojás tette ki, a helybeliek tréfásan és barátságosan csak „*tojáshajóknak hívták*”.³¹

Kereskedelmi érdekeltségeinken túl azzal érvelt a főkonzul, hogy a személyes bemutatkozás az ország presztízse szempontjából sem elhanyagolható, mivel csak így győzhető meg a szultán és köre, hogy Ausztria–Magyarország nem nézi le Marokkót. Ugyanis „*a marokkóiak büszkesége nem engedi meg, hogy azt higgyék, hogy az osztrák–magyar követ azért nem látogatja meg az uralkodót, mert nem éri meg neki a fáradságot, de azt hiheti, hogy összehasonlítva más, a Nagyserifhez akkreditált, hatalmakkal a világban betöltött állása kisebb.*” Nyilvánvaló az is – jegyezte meg továbbá Crenneville –, hogy a Pétervárra

³⁰ Marokkó áruforgalma tengeren át. 6. sz. táblázat: Behozatal Marokkóba Magyarországból és Ausztriából. DAR JU–9 Pres. 1912. 34–35.

³¹ Crenneville Gołuchowskiinak. Tanger, 1901. december 25. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 74/pol.

látogató marokkói követség szándékosan elkerülte Bécsset. Tehát a császár és a Birodalom tekintélye, az országban élő osztrák–magyar alattvalók javainak és életének, valamint kereskedelmi és hajózási érdekeink védelmében mindenképpen szükséges a szultán meglátogatása.³²

Crenneville elismerte, hogy korábban egy ilyen jellegű tisztelgő audiencia irreálisan sokba, egy fezi vagy marrakesi út akár 20–30 000 frankba került volna, ellenben akkor, 1901–1902 telén az udvar Rabatba költözött át, ami gőzössel – példának okáért egy császári és királyi hadihajóval – Tangerből nyolc óra alatt elérhető. A látogatás idejére elegendő lenne 15 nap – írta, melyből négyet a szultáni fogadásra, míg a többit az udvari előkelőségekkel való tárgyalásokra, meghívásokra használt volna fel. Kíséretét is a minimálisra csökkentette, az őt elkísérő tengerésztszteken és egy attasén kívül csak egy huszártisztet kért, akinek pazar uniformisa sokat nyomott volna a latban a szultán környezetében.³³

A levél mellé a tangeri főkonzul részletes költségtervezetet és ajándéklistát is csatolt, ügyelve arra, hogy a kiadások minél alacsonyabbak maradjanak, és ne lépjenek túl a többi nagyhatalom hasonló jellegű kiadásait. Egyes ajándékoknál még arra is vette a fáradságot, hogy közölje, Bécsben melyik boltban és milyen minőségben kapható, illetve, hogy miért is az adott termékre gondolt. Így volt ez például az úgynevezett kihallgatótükkör esetében, mely a fiatal 22 éves szultánnak bizonyosan nagyon tetszett volna.³⁴ A szultánnak szánt ajándékok kérdésében megkereste a Tangerben székelő külföldi diplomata kollégáit is, akik érdekes tanácsokkal látták el. Javasolták, hogy Ferenc József bekeretezett portréját ne vigye a szultáni udvarba, mert az könnyen úgy járhat, mint a német császáré, amely „*lomtárba*” került. Szintúgy nem érdemes kitüntetést adományozni angol és német mintára, mivel ezek sem számíthatnak túl sok érdeklődésre. (Ha mégis, akkor a főkonzul a *Nagykereszt Brilliansokkal* érdemrendet javasolta). Hasznosabb inkább ékszereket, gyűrűket, dohányszelencét, órákat, lámpákat, tükröket adományozni. Sir Arthur Nicolson tangeri brit főkonzul javaslatára a látogatás időpontját is tovább módosította – és tekintettel arra, hogy a ramadán 1901-ben december közepén kezdődött – február elejére³⁵, további költségtakarékossággként pedig örömmel jelentette, hogy jó barátja, az angol konzul felajánlotta számára és a követség tagjainak rabati házát.³⁶

1902. január elejére a Ballhausplatzon székelő külügyminisztérium reagálásainak hatására Crenneville finomított kérésein, csökkentette az ajándéklistát, bár több tételnél nem akart engedni. Valószínűleg azért, mert nem akarta sem magát, sem pedig hazáját méltatlan színben, illetőleg garaszkodónak feltüntetni. Továbbra is ragaszkodott tehát egy olyan hímezett bőrtáskához, melyben megbízólevelét adta volna át,³⁷ de megváltoztatta véleményét az osztrák–magyar érdemrend adományozásának tekintetében is. Közben ugyanis tudomást szerzett arról, hogy „*amikor ő [a szultán] megtudta, hogy egy osztrák–magyar követ udvarában meglátogatja, gyermeki örömet mutatott, hogy újabb érdemrendet kaphat.*” Ezért, ha más nem is, de őt ki kellene tüntetni – vélekedett.³⁸

³² Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1901. december 1. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 70/pol.

³³ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1901. december 1. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 70/pol.

³⁴ Crenneville magánlevele (a címzett ismeretlen). Tanger, 1901. december 15. HHStA PA XXXII. Marokko 6. jelzet nélkül

³⁵ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1901. december 15. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 72/pol.

³⁶ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1901. december 30. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 75/pol.

³⁷ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1902. január 8. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 1/pol.

³⁸ Crenneville Goluchowskinak. Tanger, 1902. január 15. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 4/pol.

A közös külügyminisztérium – Crenneville által türelmetlenül várt – jóváhagyása végül január második felében érkezett meg. Ennek mellékletként küldte el Fuchs udvari tanácsos utasításait, illetve a szultánnak felolvasandó hivatalos köszöntőbeszédet. Az ajándékok kapcsán leszögezte, hogy a szultán nem részesül semmiféle érdemrendben, és a minisztérium nincs abban a helyzetben, hogy az audiencia idejére attasét bocsásson a rendelkezésére. Ellentétben ezzel jóváhagyta a Mulaj Abdel Aziznak és legmagasabb tisztségviselőinek szánt ajándékok többségét: a szultánnak 2 darab Mannlicher-Schönauer ismétlő vadászfegyvert díszdobozban, 1000 darab lőszerrel és két nyolclövetű elefántcsont-berakásos katonai revolvért municióval; a főtisztviselőknek egy-egy ismétlő vadászfegyvert bőrtokban, municióval, illetve további egy-egy revolvért, míg a gyalogsági tiszteknek egy-egy hatlövetű revolvért bőrtokkal és municióval. Továbbá összeállítottak egy osztrák–magyar termékek-ből (művészi bútorok, üveg- és porcelánárúk) álló ajándékszállítmányt, amelyet a konzullal együtt Őfelsége „Panther” nevű cirkálója szállított Tangerbe. A hajón kapta meg azt a brokáttal bélelt bőrtáskát is, melyben megbízólevelét adhatta át Marokkó urának. Bécs gondoskodott továbbá méltányos nagyságú (nem részletezett) összegről is, aminek elegendőnek kellett lennie az úti- és egyéb költségekre is.³⁹ A „Panther” ennek megfelelően Tangerben január 27-én felvette Crenneville konzult (s mint később kiderült, feleségét), Valentin Hell hivatali alkalmazottat és a konzulátus tolmácsát, Abensur Izsákot, és másnap megérkeztek a marokkói uralkodó ideiglenes udvarába, Rabatba.⁴⁰ A partra egy marokkói hivatali evezős csónak szállította őket, ahol „a fogadás igazán nagyszerű és még pompázatosabb volt, mint ami a néhány nappal korábban érkezett angol kollégájáé volt”. A konzult és alkalmazottait elkísérte a hadihajó parancsnoka, von Kunsti sorhajókapitány, Albert Homayr zászlós és két kadét, Augustin Weisbach és Hohenlohe Haldenburg und Schillingsfürst Alexander herceg. Az érkezés után „engem a szultán nevében valamennyi miniszter és a hadsereg főparancsnoka Sir Harry Melean köszöntött. Mindnyájan díszegyenruhában voltunk, és lovon, a 4000 főnyi kivezényelt katonaság között, zenekarok kísérete mellett vonultunk be az ünnepélyesen feldíszített városba. A menet példamutatóan haladt, a férfiakból álló tömeg szimpatikusan üdvözölt minket, miközben a gyermekek és a nők a napfényben csillogó házak tetején összezsúfolódva néztek le ránk. Az egész több volt, mint egy mese az 1001 éjszaka meséiből, amely ennek a különleges misztériumnak a tagjai számára felejthetetlen marad.”⁴¹

A következő napokban az osztrák–magyar küldöttségénél valamennyi miniszter tisztelgő látogatását tette, majd két nap múlva a szultáni audienciára is sor került. Az első látogatás, melyen a szultán ígéretet tett további személyes megbeszélésekre is, a bevett protokoll szerint zajlott le. Crenneville konzul elmondta az előre megírt köszöntőszöveget, majd átadta megbízólevelét. Reményét fejezte ki továbbá, hogy a most indított új hajózási útvonal tovább fogja szélesíteni a két ország kereskedelmi kapcsolatait. Mulaj Abdel Aziz, miután átvette a kreditívát (s külön megcsodálta annak díszes tokját), kifejezte megelégedését, hogy egy hatalmas uralkodó követét fogadhatta. Ferenc Józsefnek a konzul által küldte el jókívánságait, és szintén hangsúlyozta az Adria kezdeményezésének jelentőségét.⁴²

A szultáni fogadás kapcsán érdemes röviden bemutatni az uralkodót, Abdel Azizt Crenneville szemével is. A fiatal, csinos, viszonylag magas uralkodó „világos olivaszínű arcát ritkás szakáll keretezte; szája nagy és kissé nőies benyomást kelt. A legszebbek barna

³⁹ Hofrat von Fuchs Crenneville-nek, sürgős. Bécs, 1902. január 17. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 31.

⁴⁰ Crenneville Gołuchowski-nak. Tanger, 1902. január 16. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 9/pol.

⁴¹ Crenneville Gołuchowski-nak. Rabat, 1902. február 1. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 10/pol.

⁴² Crenneville Gołuchowski-nak. Rabat, 1902. február 1. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 10/pol.

szemei, jóindulatúak és barátságosak.”⁴³ Az 1880-ban született szultán 1894-ben került trónra apja halála után, de hatalma 1900 nyaráig csupán formális volt. Az ország tényleges kormányzása a korábbi szultán cserkesz származású özvegyének támogatásával az udvari kamarás, Ba Ahmed kezébe került, aki szinte teljesen elhanyagolta a 14 éves fiatal oktatását. Mulaj Abdel Aziz bezárkózva élt palotájában, s nem tudta elsajátítani azokat az ismereteket, melyeket egy hercegnek és trónörökösnek tudnia kellett volna.⁴⁴ Ba Ahmed halála után az ország valódi ura lett, bár anyjával komoly kormányzási konfliktusai voltak. Uralkodását az is kedvezőtlenül befolyásolta, hogy oktatásának elhanyagolása akaratosná és erőszakossá, ugyanakkor határozatlanná tette. Elbűvölték az európai újdonságok, és egy sor nyugati szokást is átvett. Teniszezett, kerékpározott, autókkal, zongorákkal, fonográfokkal, fényképezési eszközökkel és mechanikus játékokkal vette magát körbe. Alátámasztja ezt, hogy az osztrák császár ajándékai közül is inkább az ilyen jellegű (például a titkos rekeszekkel ellátott szekrény) tárgyaknak örült.⁴⁵ Népe és annak is inkább vallási vezetői már megválasztását is ellenségesen fogadták –, mivel a maghzen és az ulémák akarata ellenére erőltették át trónra ültetését bátyja, Mulaj Mohamed ellenében, kedvteléseit istentelenségnek tekintették.⁴⁶ Köztudott volt róla, hogy a vallási előírásokat sem vette túl szigorúan, amit bizonyított az is, hogy egy alkalommal az osztrák követet feleségével pénteken, a muszlim ünneppon fogadta.⁴⁷ A „kacatok” mellett az udvarban megjelentek az angol és francia „kereskedelmi utazók”, akiket ugyanúgy lehetett korrumpálni, mint a szultán környezetét.⁴⁸

A fent említett első „*intim megbeszélésre*” február 3-án délután – a szultán személyes ajándékainak átadása után – került sor. Az uralkodó „*teljesen európai módon*” fogadta a monarchia küldöttét, akit maga mellé ültetett. A beszélgetés során gyorsan kiderült, hogy a fiatal uralkodónak vajmi kevés fogalma van Ausztria–Magyarországról és általában Európában és a világban betöltött helyéről. Érdeklődéssel hallgatta ugyanis, hogy „*Ausztria–Magyarország képes ilyen szép tárgyak [ti. az ajándékok és elsősorban a fegyverek] előállítására, és ámulatlan hallgatta, hogy egyes fegyvergyáraink (Steyr) képesek napi 2000 fegyvert előállítani. Általában elmondhatom, hogy mind a szultánnál, mind pedig tisztviselőinél sok fáradságba került megértetni, hogy Monarchiánk nem csak egy birodalom, hanem egyben a világhatalmak egyike is. Azt kérdezte tőlem Ófelsége: »Van Önöknek annyi katonájuk, hogy megérje saját fegyvereket készíteni?« Mikor Mulaj Abdel Aizzal tudattam hadseregünk békebeli és háborús létszámát, mélyen elgondolkodott.*”⁴⁹

A fiatal uralkodót Ferenc József személye és státusza is felettebb érdekelt, s amikor a főkonzul a császár kifejezést használta, rákérdezett, hogy a német császárról beszél-e. Crenneville azonban vette magának a bátorságot, és „kioktatta” Abdel Azizt, hogy az osztrák császár titulusa jóval régebből datálódik, mint porosz–német kollégájáé. Az új információk láthatóan mély benyomást gyakoroltak rá, ami abban is megmutatkozott, hogy az audiencia során később még visszatért a közös uralkodóra, megtiszteltetésnek véve követének látogatását és kifejezve óhaját, hogy a két ország közötti kapcsolatok – csupán a békés, egymás iránti érdeklődés talaján állva – mind szorosabbak és meghittebbek legyenek.⁵⁰

⁴³ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 4. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 11/pol.

⁴⁴ Lugan, Bernard: *Histoire du Maroc. Des origines á nos jours*. Paris, 1992. 207.

⁴⁵ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 4. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 11/pol.

⁴⁶ Lugan: *Histoire du Maroc*, 212., ill. 207.

⁴⁷ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 10. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 12/pol.

⁴⁸ Lugan: 212. o.

⁴⁹ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 4. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 11/pol.

⁵⁰ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 4. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 11/pol.

A bemutatkozó beszélgetés után az osztrák–magyar fél kényesebb, pénzügyi témára terelte a beszélgetés menetét, mivel – mint kiderült – a Monarchia állampolgárainak, illetve egyes védelme alatt álló személyeknek anyagi követeléseik voltak a marokkói kormányzattal szemben. Egész pontosan két reklamációról volt szó. Mindkettő a mogadori osztrák–magyar konzuli ügynök, Reuben Emalek esete volt. Az első 1880-ban történt, amikor karavánját útközben kirabolták. Szultáni utasításra meg is ítélték számára 45 000 peseta kártérítési összeget, amit azonban azóta sem kapott meg. Második ügye jóval későbbre, 1896-ra datálódott, amikor is házat rabolták ki, de 27 000 pesetas kárát azóta sem térítették meg. Ezen felül Crenneville hangsúlyozta, hogy 1840 óta panaszainkat – ellentétben a többi nagyhatalommal – nem elégítették ki. A szultán teljes mértékig egyetértett a diplomata érveivel, és azonnal utasította Ben Szlimánt, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. A külügyminiszter szintén gyorsan cselekedett és még aznap felszólította a mogadori kormányzót Reuben Emalek 45 000 pesetas kárigényének kifizetésére.⁵¹

Az uralkodónál tett látogatás végeztével jogosan érezhette úgy a főkonzul, hogy sikerült mind a kereskedelmi ügyeket jó irányba terelni, mind pedig a császár és a birodalom hatalmi állását bemutatni. A jelentés végén még néhány mondatban említést tesz a többi európai nagyhatalomról, kiemelve, hogy a francia küldöttség fogadtatása (január 3.) jóval szerényebb volt, mint a Monarchiáé,⁵² és véleménye szerint Németországnak és Angliának azon kellene munkálkodnia, hogy a két fél közötti éles ellentéteket valamiképpen lecsillapítsa.⁵³

A gróf hazautazásáig még két alkalommal látogatta meg az uralkodót, de ezen alkalmakkor valószínűleg nem történtek érdemleges megbeszélések. Ezt arra alapozhatjuk, hogy egyik alkalommal a feleségét is elvitte, és fényképeket is készíthetett róla. Többször találkozott az udvar minisztereivel is, amelyekről annyit jegyzett meg, hogy a végtelennek tűnő ünnepségek „kemény próba elé állították” a gyomrukat.⁵⁴ A követség befejezéséül Crenneville a nem minden kalandtól mentes hazaúttjáról emlékezett meg. A mindvégig Cadiz előtt horgonyzó „*Panther*” Rabatba rendelte ugyan, de a homokzátonyok miatt szinte lehetetlen volt a küldöttség tagjainak behajózása. A „*Charlemagne*” nevű francia hadihajó például néhány nappal korábban megpróbálta partra tenni a köztársaság küldötteit, de csónakjuk egy sziklának ütközött. Már úgy tűnt, hogy először a három napra lévő Casablancába kell átutazni, ahol a behajózást problémamentesen meg lehetett volna oldani, de végül a rabati kikötő kapitánya – személyes irányítása mellett – a város egyik legnagyobb csónakjával sikeresen behajózta. Dicsekvéssel említi, hogy az angol küldöttség, amely már február 5-én a casablancai megoldást választotta, két órával később ért vissza Tangerbe, mint ő. Nem győzte dicsérni az osztrák–magyar hadihajó legénységét, akik a kapitánnyal az élen tökéletesen teljesítették feladatukat. Von Kustin kívül kiemelte von Rodakowski hadnagyot, valamint a rabati kíséretét alkotó zászlóst és a két kadétot, akiket az orosz konzul este bátra hívott meg. Másnap a „*Panther*” kihajózott, és Algír felé vette az irányt. A rabati látogatást, illetve az ajándékokat Mulaj szultán igen gyorsan viszonzta, és Crenneville alig egy héttel később már azt jelentette Goluchowskinak, hogy a tangeri kormányzó átadta uralkodójának ajándékait, melyek a következőkből álltak: a főkonzulnak egy pompás berber csődör aranyhímzéses bársonnyereggel, valamint egy ezüsttokba bújtatott szablya. Az őt elkísérő

⁵¹ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 4. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 11/pol.

⁵² A két ország között Algéria kapcsán állandóak voltak a határviták.

⁵³ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 4. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 11/pol. Crenneville zárójelben jegyezte meg, hogy a hamarosan megérkező német rendkívüli követség a Vörös Sasrend Nagykeresztjét adományozza a szultánnak.

⁵⁴ Crenneville Goluchowskinak. Rabat, 1902. február 10. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 12/pol.

tiszteknek gazdagon díszített tört és szintén szablyákat ajándékozott, míg feleségének egy nemes vérvonalú öszvért, egy zöldbársonnyal és arannyal hímzett nyerget adományozott. Szóban pedig még azt is megüzente, hogy neki különösen a fegyverek és a titkos rekesszel ellátott szekrény nyerték el legjobban tetszését.⁵⁵

A látogatás kapcsán több érdekes megjegyzést tehetünk, hiszen az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulása óta nem lépett személyesen kapcsolatba a marokkói szuverénnel. Mindez annak ellenére történt, hogy időközben Tangerben főkonzulátust létesített, és a korábbi idegen származású konzult hivatásos osztrák–magyar tisztviselő váltotta fel. A kereskedelmi érdekeltiségekről nincs igazán pontos képünk, feltételezhetjük, hogy a Monarchia külső piacszerző politikájában a Nyugat-Mediterráneum területe is fókuszba került. Bizonyítja ezt a – ha nem is nagy mértékű – emelkedő kereskedelmi forgalom, amely az Adria tengerhajózási vállalat megalapításával, majd az algíri, tuniszi, rabati hajózási útvonalak létrehozásával már komolyabb tételt képviselt. Mégis, a kapcsolatok magasabb szintre emeléséhez szükség volt egy agilis konzulra, aki talán személyes becsvágyból vagy hivatástudatból, de keresztülvitte a szultánnál személyes látogatásának ötletét. Igaz, hogy ebben több kedvező körülmény is a kezére játszott. Ferenc József császárt sikerült megnyerni ügyének azzal, hogy a többi európai nagyhatalom uralkodója már mind elküldte képviselőit a szultán udvarába, nem is beszélve a jóval „jelentéktelenebb” portugálokról és belgákról. A vonakodó és költségtakarékos közös külügyminisztériumot pedig az uralkodó támogatása mellett az győzte meg, hogy az ingyenes és rövid hajóút nem fogja túlzottan megterhelni a közös költségvetés ilyen irányú kiadásait. Erőfeszítéseinek hála 1902 februárjában személyesen találkozhatott az ifjú uralkodóval, ahol bemutathatta országát, és felkeltette iránta az érdeklődést, ami talán a kereskedelmi kapcsolatokra és Ausztria-Magyarország megítélésére is kedvezően hatott.

---

⁵⁵ Crenneville Gołuchowskinak. Tanger, 1902. február 18. HHStA PA XXXII. Marokko 6. No. 14/pol.

KOMÁR, KRISZTIÁN

*Austria-Hungary's diplomatic relations with Morocco
at the beginning of the twentieth century*

The study is aimed at discussing the diplomatic relations between Austria-Hungary and Morocco before World War I as well as the visit of Count Victor Folliot de Crenneville, Austro-Hungarian chief consul at Tanger, to Tanger in 1902. The two parties came into contact in the last third of the eighteenth-century, when they signed a bilateral peace and commercial agreement, which they renewed several times. The last one, made in 1830, remained in effect until the eve of the First World War. The study discusses the establishment and working of the Monarchy's embassy in Morocco, emphasizing that its responsibilities were primarily commercial and not political. After the compromise of 1867 and the creation of the „Adria Magyar Tengerhajózási Rt.” (Hungarian Adriatic Sea Trade Co.) its activities intensified due to the Monarchy's merchants' intention to acquire positions in then unknown markets. Crenneville paid his visit, in part, with such a purpose, though also triggered by Franz Joseph's personal ambitions. The envoy met sultan Mulay Abdel Aziz several times, whom he told about the Monarchy, trying to express its benevolence by means of giving gifts. The young ruler reciprocated, promising to be a partner in the development of bilateral relations. The study concludes that the success of the visit lay in the fact that the Monarchy had no power interests in the region, thus posing no threat to the sultan's empire. He was pleased by the approach because the Monarchy, a neutral power, could mean support to a Morocco with rather strained relations with France.

MAGYARICS TAMÁS

Henry A. Kissinger és a realista külpolitikai hagyományok

„Henry a hatalmi egyensúly gondolkodója.
Mélyen hisz a stabilitásban. Ezek a fajta
célkitűzések ellentétesek az amerikai tapasztalattal.”

(*Lawrence Eagleburger*)¹

Az amerikaiak a köztársaság megalakítása óta előszeretettel hivatkoznak az amerikai hagyományok „egyediségére”. Sőt, a kiválasztottság érzése szinte abban a pillanatban megjelent Amerikában, amikor az első fehér telepesek partra szálltak Új-Angliában. Az amerikai közbeszéd és metaforák tele vannak az erre az „egyediségre” utaló hivatkozásokkal. Ez a különlegesnek tartott amerikai „út” természetesen nagyon markánsan megnyilvánul az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolataiban is. A vezető amerikai politikusok George Washingtontól Thomas Jeffersonon át Abraham Lincolnig ismételtelen hangsúlyozták az amerikai erkölcsi felsőbbrendűségét az európaiakkal szemben; ami a nemzetközi kapcsolatok terén mindenekelőtt az úgynevezett vesztfáliai rendszerre jellemző erőegyensúlyi politika elutasításában nyilvánult meg. Ennek a hagyománynak egyfajta betetőződését jelentette Woodrow Wilson elnöksége, aki az első világháború kataklizmájában olyan retorikával lépett fel – „létezik olyan eset is, amikor valaki túl büszke ahhoz, hogy harcoljon” vagy „béke győzelem nélkül” –, amely gyökeresen ellentmondott a korabeli európai politikai elitek elveinek és gyakorlatának. Wilson azután önmaga olyan újabb hagyományt teremtett az Egyesült Államokban, amely lényegében meghatározta az amerikai külpolitikai retorikát Franklin D. Roosevelttől kezdve Ronald Reaganig, azaz a politikai spektrum „baloldalától” a „jobboldaláig”, vagyis a liberalizmustól a konzervativizmusig. A „wilsonizmus plusz” elvét magáénak valló Henry A. Kissinger is magabiztosan jelentette ki a Nixon-kormányzat félidejében, hogy „többek vagyunk, mint csak egy a nemzetek között.”² A wilsoni retorika legújabb reinkarnációja pedig napjaink neokonzervatív politikusainak megnyilatkozásaiban fedezhető fel, akik a demokrácia terjesztése és a nemzetépítés programjával igazolják külső biztonságpolitikai döntéseiket.

Ezzel az idealistának nevezhető vonulattal szemben korán jelentkezett egy „realista iskola”, amelyet John Adamsig lehet visszafelé követni, bár az ebben a szellemben fogant és legtöbbször használt idézet – „nem külföldön kell keresni legyőzendő szörnyeket” – fiától, John Quincy Adamstól származik. A két Adams mellett elnökként James K. Polk említhető a 19. századi amerikai realista panteonból, míg a külügyminiszterek közül elsősorban William H. Seward volt az, aki a század második felében a folytonosságot képviselte ezen a vonalon. A realista amerikai külpolitika 20. századi „szülőatyjának” Theodore Roosevelttel tartható, aki nagymértékben támaszkodott a korabeli stratégiai gondolkodók (Alfred T. Mahan, Henry és Brooks Adams stb.) elméleteire. A realista külpolitikai elképzelések, azaz a nemzetközi kapcsolatok megközelítése az erőviszonyok alapján, bizonyos szempontból az Eisenhower-adminisztrációval tértek vissza az amerikai külpolitika fő vonalába, bár érdekes kettősség figyelhető meg a kormányzaton belül: az elnök és alelnöke (Dwight D. Eisen-

¹ Idézi Isaacson, Walter: *Kissinger*. Budapest, 2001. 744.

² Kissinger, Henry A.: *For the Record. Selected Statements 1977–1980*. Boston–Toronto, 1981. 77.

hower és Richard M. Nixon) gyakorlatias külpolitikai szemléletével szemben a külügyminiszter (John Foster Dulles) erősen ideológiai-vallási alapon állt. A realista szemlélet „győzelmét” a Nixon-kormányzat működése hozta el, amikor az elnök mellett a külpolitika fő irányítója Henry A. Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó volt, aki azután átköltözött a *State Department*-be, az amerikai külügyminisztériumba.

Már most meg kell jegyezni, hogy az idealistaként és realistaként jellemzett két felfogás nem egymás mellett és párhuzamosan létezett. Egyik sem jelent meg tiszta formában. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az idealizmus a retorika, míg a realizmus a gyakorlat szintjén valósult meg többnyire. Ez a kettősség eredményezte – és eredményezi – azt, hogy az amerikai külpolitikát külföldön sokan képmutatással vádolják. Az idealista retorika nagy részben „belpolitikai fogyasztásra” szánt „termék”, az amerikai „kivételesség” eszméjének ismételt megerősítése. Ennek fényében érthető, hogy a Nixon–Kissinger párost annak idején és később is miért támadták „erkölcstelen” külpolitikájuk miatt: némi túlzással azt lehetne mondani, hogy a két politikus fújta le az ártatlanság himnuszát az amerikai nemzetről, és nyitotta fel az emberek szemét arra vonatkozóan, hogy az Egyesült Államok ugyanúgy, mint a többi nemzet, az érdekek s nem az értékek mentén politizál elsősorban. Amennyiben a kettő összeütközésbe kerül egymással, úgy következetesen az előbbieket érvényesültek – és érvényesülnek – mindig is. Henry A. Kissinger működése ilyen értelemben tehát nem jelent teljesen új megközelítést az amerikai külpolitikában; inkább arról van szó, hogy – talán európai gyökereinek és az európai diplomáciában való iskolázottságának és jártasságának köszönhetően – olyan retorikát használt, amely közelebb állt az európai hagyományokhoz.

A kissingeri realizmus egyrészt az európai klasszikusnak számító hagyományokra épített: a későbbi amerikai külügyminiszter a 19. század klasszikus diplomáciai korának képviselői közül részletesebben foglalkozott Klemens Lothar von Metternich herceggel, Robert Stewart Castlereagh brit külügyminiszterrel s Otto von Bismarck német kancellárral, míg az amerikai elődök közül a realizmus tengerentúli klasszikusa, Hans Morgenthau, valamint George Kennan és Reinhold Niebuhr említhető meg.³ Fő elemeit az alábbi gondolatok alkották: a katonai erő hangsúlyozása a nemzetközi kapcsolatokban (Morgenthau és Kennan a gazdasági és politikai stabilitásnak legalább ugyanekkora jelentőséget tulajdonított); az eseményeket annak alapján kell megítélni, hogy az erőegyensúly szempontjából ki nyer, illetve veszít; az erkölcs korlátozott szerepet játszik az államok egymás közötti kapcsolataiban⁴; a nemzetközi kapcsolatokban az államok egymással szemben folytatott politikája sorsdöntő, s nem azok belső berendezkedése; a nemzetközi kapcsolatokban sokat számít a szavahihetőség, amelynek elvesztése a befolyás csökkenésével jár együtt; s végül kritikusan, sőt szkeptikusan viszonyult a bürokráciákhoz, és hangsúlyozta az államférfiúi kvalitások fontosságát.

A realista külpolitikai gondolkodás egyik központi kérdése az erő és annak alkalmazása a nemzetközi kapcsolatokban.⁵ Kissinger az erő alkalmazását összekapcsolta egy adott ország hitelének a fenntartásával; azaz az eltökéltséggel, hogy az érdekeinek katonai erő al-

³ Lásd Kissinger, Henry A.: *A World Restored. Metternich, Castlereagh and the Problem of Peace, 1812–1822*. London, 1973. és Smith, Michael Joseph: *Realist Thought from Weber to Kissinger*. Baton Rouge and London, 1986.

⁴ Ezért a gondolatért Kissingert a bal- és a jobboldal egyaránt támadta. A liberálisok és a (neo)konzervatívok értékalapú külpolitikát hirdetnek, és ebből a nézőpontból ítélték el az „erkölcstelen” nixon-kissingeri külpolitikát. Egyébként az amerikai elődök közül Reinhold Niebuhr foglalkozott az egyéni és a közösségi/társadalmi erkölcs közötti különbségekkel és ellentmondásokkal (*Moral Man and Immoral Society*). Niebuhr arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom erkölcsét nem lehet minden esetben az egyéni erkölcsre alkalmazott kategóriákkal leírni.

⁵ Az erő funkcióinak a tipologizálására lásd Art, Robert J.: *The Four Functions of Force*. In: *International Politics. Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Edited by Robert J. Art–Robert Jervis. New York, etc. 2003. 153–65.

kalmazása árán is érvényt szerezzen. A realizmus klasszikus megfogalmazása szerint az államok törekvése a maximális érdekérvényesítés egymással szemben, ugyanis a nemzetközi kapcsolatokat alkotó tényezők (erőforrások, stratégiai pozíciók stb.) bizonyos mértékben úgynevezett nulla összegű játékot képeznek. Más szavakkal: nem állnak például stratégiai erőforrások korlátlanul rendelkezésre, s bár ezeknek a köre bővíthető, az igények is velük együtt bővülnek, sőt a legtöbb esetben meghaladják azokat. Érdekes különben itt megjegyezni, hogy a Nixon–Kissinger páros szakított a nemzetközi kapcsolatokban az 1940-es évek második fele óta meghatározó bipoláris világnézettel (amely gyakorlatilag a nulla összegű játékot jelentette: az egyik fél nyeresége automatikusan a másik vesztesége). A bipoláris világnézet egyben erősen ideologikus, manicheus meggyőződést is kívánt. Erre a magatartásformára a legkézenfekvőbb amerikai példát John Foster Dulles külügyminiszter szolgáltatta, aki például nem volt hajlandó kezét fogni az ateista és kommunista Csou En-láj kínai vezetővel. Richard Nixon elnökként mentes volt az ilyen gesztusoktól; éppen ellenkezőleg, híres, 1972 februári kínai útja alkalmával nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az amerikai televíziónézők és az egész világ lássa, amint a repülőgépéből kiszállva szívélyesen kezét rázotta a kínai miniszterelnökkel.

Az erőről való gondolkodás azonban új szemléletet követelt a nukleáris fegyverek megjelenésével. Henry A. Kissinger a korabeli kérdésekkel foglalkozó elméleti munkásságát éppen az ebben a kérdésben kifejtett nézeteivel alapozta meg.⁶ Az ekkor a Harvardon tanító professzor a dulles-i biztonságpolitika kritikájából kiindulva vezette le elméletét. Dulles az úgynevezett tömeges megtorlás (*massive retaliation*) elvének a bevezetésével vált híressé, amely azt jelentette, hogy az Egyesült Államok fenntartja a jogot a nagy erejű (értsd, akár nukleáris fegyverekkel végrehajtott) ellencsapáshoz. Kissinger a totális háborúval való fenyegetést a totális diplomáciára való törekvéssel azonosította, és arra a következtetésre jutott, hogy ahogy az előbbiben is nagyon kétséges a konfliktus kimenete, az utóbbi is szükségtelenül szélsőségek felé visz el. A totális diplomácia ebben az esetben azt jelentette, hogy a különböző amerikai elképzeléseket (például a Baruch-tervet) egyetlen olyan állam sem fogadhatja el, amely veszélybe sodorhatná a pozícióit „másodlagos” államokkal szemben. Azaz a leszerelés egy bizonyos szint alá történő szorításával az adott országnak már nem csupán azzal az ellenféllel szemben kellene végleg lemondani az erő alkalmazásáról, amelyikkel ilyen megállapodást kötött, hanem olyan úgynevezett harmadik államokkal szemben is, amelyek nem részei a szóban forgó egyezménynek. Továbbá egy túlságosan alacsony nukleáris fegyverszint könnyebben eredményezne nukleáris háborút, hiszen a veszteségi küszöbök lejjebb kerülnének. A nukleáris korban javasolt másik megoldás, amelyet a liberálisok szorgalmaztak, a biztonságot kisebb – semleges – államokból álló szupranacionális hatalom/hatóság kezébe helyezné. Kissinger az elképzelés bírálatában kitért arra, hogy egy ilyen megoldáshoz egyrészt az agresszióknak egyértelműnek kellene lenni (ami újabb, még napjainkig sem megoldott elméleti kérdéseket vet fel az agresszió természetéről és annak meghatározásáról), másrészt, s ez a lényegesebb pont, azon a téves elképzelésen alapszik, hogy a gyengeség erkölcsileg felsőbbrendű, és még felelősséget is jelent. Végül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a gyakorlati kérdést sem, hogy egy ilyen szervezetnek nincs ereje az akaratát másokra kényszeríteni.⁷

A dulles-i nukleáris politika másik gyenge pontja annak rugalmatlansága volt. Az Egyesült Államok nagy ütemben fejlesztette nukleáris kapacitásait, az 1950-es évek első felében kifejlesztette a hidrogénbombát is, amely a korábbi nukleáris fegyvereknél sokkal nagyobb pusztítást tudott végezni. A hadászati nukleáris fegyverekre alapozott biztonságpolitikai

⁶ Kissinger, Henry A.: *Nuclear Weapons and Foreign Policy*. New York, 1957.

⁷ Kissinger: *Nuclear Weapons*, 175–85.

doktrína két forgatókönyvet feltételezett: az egyik szerint az (amerikai) sas nem kapkod legyek után, és csak ott avatkozik be, ahol létfontosságú érdekei forognak kockán. A másik szerint, ha egy ilyen beavatkozás megtörténik, akkor a konfliktus sokkal gyorsabban és könnyebben eszkalálódik totális háborúvá a magas anyagi és emberi veszteségek miatt. Az Egyesült Államok ilyen módon egy olyan helyzetbe manőverezte magát, amelyben vagy semmit vagy mindent hajlandó kockáztatni. (Természetesen az elméleti forgatókönyvek csak bizonyos módosulásokkal érvényesültek a gyakorlatban.) Továbbá egy ilyen nukleáris politika jelentős előnyhöz juttathatja az ellenfelet, jelen esetben a Szovjetuniót. Tételezzük fel, hogy a szovjetek egy hagyományos erővel végrehajtott agressziót hajtanak végre, s területeket is foglalnak el, például Afrikában vagy Ázsiában. A megszerzett „tulajdon” védelmében azután egy Amerikával szembeni konfliktusban megemelik a tétet, és hadászati nukleáris fegyverek bevetésével totális háborúval fenyegetnek. Miután azonban Amerikának nem fűződik elsődleges érdeke egy ilyen területhez, nem kockáztat totális háborút, így a szovjetek megtarthatják a nyereségüket. Ilyen taktikával azután az Egyesült Államokat kiszoríthatják olyan területekről, amelyek egy idő múlva stratégiai fontosságúak lehetnek. Amerika egy ilyen helyzetet csak úgy kerülhet el, ha megfelelő kapacitást fejleszt ki egy korlátozott háború megvívásához úgy, hogy mellette fenntartja a totális háború megvívásához szükséges képességeket is. Ezzel a stratégiával el lehet kerülni a totális háborút úgy, hogy közben az ellenfél nem tesz szert nyereségre. További tényező lehet még az akarat kérdése: Amerikának hajlandónak kell lennie korlátozott háborúk vívására. Egyfelől a nemzetközi helyzet realista megközelítése alapján; másfelől azért, mert egy olyan ország, amely nem hajlandó korlátozott háborúkat vívni, az a totális háború vagy a megadás között választhat azután.⁸

Harmadszor, fennállt annak a lehetősége, hogy a „tömeges elrettentés” politikája demoralizálhatja a Nyugatot, csakúgy, mint a hatvanas években elfogadottá vált „kölcsonösen biztosított megsemmisítés” doktrínája, mert azt az üzenetet közvetítette mindkettő, hogy a biztonság kizárólag a civil lakosság nagy részének a tömeges kiirtásával érhető el. A veszély abban jelentkezett, hogy az ellenhatás elkerülhetetlenül a pacifizmus és az egyoldalú leszerelést követők megerősödését váltotta ki. Különösen akkor vált erőssé ez a két mozgalom (természetesen megfelelő moszkvai irányítás és anyagi támogatás segítségével), amikor a Reagan-kormányzat a szovjet SS–20-as közepes hatótávolságú rakéták ellen a Pershing-II-es és a köznapi nyelven cirkálórakétának nevezett fegyverfajtákat telepítette Nyugat-Európa több országába.

Az erő funkcióinak tipológiájával összhangban a korlátozott háború elvének elfogadása hozzájárul az elrettentéshez. Ha ez nem működik, esélyt ad a konfliktus megfelelő keretek között tartásához, ami ebben az esetben a hagyományos és a hadszíntéri/taktikai nukleáris fegyverekkel vívott háborúhoz vezethet, amelyben azonban nem a totális győzelem vagy a megadás a két opció. A kétfajta háború között azonban a nukleáris korban nagyon nehéz falat húzni. A nukleáris korban egyetlen háborúból sem lehet kizárni a nukleáris fegyverek esetleges megjelenését. Továbbá az adott fegyverfajta megválasztása többé nem kizárólag az Egyesült Államokon múlik. A kissingeri elemzést a hadtudomány képviselői közül sokan támadták, elsősorban az úgynevezett rendszerelemzők, akik többnyire úgy vélték, hogy egy háború a nukleáris korban feltétlenül elvezet a nukleáris fegyverek bevetéséhez, s azokon belül is a hadászati nukleáris fegyverek alkalmazásához, innen kezdve pedig nincs megállás az eszkalációban. Az utóbbiak a megoldást abban látták, hogy minél gyorsabban el kell érni

⁸ Kissinger: *Nuclear Weapons*, 58–59. Hasonló következtetésre jutott Jervis, Robert: *The Utility of Nuclear Deterrence*. In: *International Politics. Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Edited by Robert J. Art–Robert Jervis. New York, etc. 2003. 221–2.

egy olyan elméleti helyzetet, amelyben az egyedüli végkifejletet a kölcsönösön biztosított megsemmisítés (*Mutually Assured Destruction, MAD*) jelenti. Kissinger élesen elítélte a *MAD* logikáját: azzal érvelt, hogy azzal a történelemben először egy jelentősebb ország előnyt remél a saját sebezhetőségének növelésében. A mcnamarai doktrína ellenében a hatvanas évek végére kifejlesztette a saját „stratégiai elégségesség” (*strategic sufficiency*) doktrínáját, amely a polgári célpontok mellett már a katonai célpontokat is felvette a nukleáris fegyverekkel támadható objektumok listájára.⁹ A liberálisok Kissinger azon elméleti felvetését is megkérdőjelezték, amely a kommunizmus feltartóztatása helyett annak visszaszorítását képzelte el egy korábban már ismertetett forgatókönyv szerint: az Egyesült Államok lenne az a hatalom, amely hagyományos fegyverekre támaszkodva kezdeti átütő sikert arat, majd a nukleáris stratégia alkalmazásával az előnyöket megtarthatná.¹⁰

Az elképzelés azonban a *Nuclear Weapons and Foreign Policy* keletkezésének időpontjában (1957) és gyakorlatilag mindvégig a hidegháború során csak az elmélet síkján maradt, mert Amerika soha nem tett kísérletet arra, hogy a Szovjetunióval szemben fölényt alakítson ki a hagyományos fegyverek terén általában vagy akár egyes területeken, például Európában. A hidegháborús egyensúly, némi leegyszerűsítéssel, mindvégig az amerikai technológia (nukleáris) fölényén alapult a szovjetek hagyományos fegyverzetek terén jelentkező előnyével szemben, különösen Európában. Végso elemzésben azonban ezt a megközelítést akár technikainak is lehet tekinteni. A hidegháborús „békés egymás mellett élés” valódi alapját az adta, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt úgynevezett *status quo* hatalom volt, alapvetően meg voltak elégedve a fennálló nemzetközi renddel, és erőforrásaikat figyelembe véve nem is tudtak volna nagyobb hatalomra szert tenni. Ezt a jelenséget a katonai erő fokozatos növekedése paradoxonának is nevezhetjük: a katonai képességek terén végrehajtott fejlesztések ugyanis (részben) aláásták az erő és a politika közötti kapcsolatrendszeret. A realista felfogás egyenes arányt tételezett fel a két tényező között: az erő növelésével együtt egyenes arányban nő az adott állam politikai cselekvőképessége is. Ám a nukleáris korban az Egyesült Államok és a Szovjetunió minden addiginál hatalmasabb katonai erőre tett szert, ám ezt az erőt nem tudták közvetlenül politikai előnyökre váltani, sőt Amerika Vietnamban, a Szovjetunióban pedig Afganisztánban volt kénytelen elkönyvelni kudarcot. Egy másik téren is át kellett értékelni a klasszikus realista elméletet. A hagyományos felfogás szerint a katonai erő automatikusan nagyobb befolyásra váltható, az pedig területi nyereségre. 1945-öt követően azonban az erőegyensúly elsősorban nem a szuverén államok egymás rovására végrehajtott területi nyereségében valósult meg, hanem a szuverén államok területi határain belül. Amikor pedig a Szovjetunió az 1970-es évektől kezdődően az 1980-as évek közepéig mégis kísérletet tett erre, mindössze a saját bukását siettetette a birodalmi túlterjeszkedés klasszikusnak mondható sémája alapján.¹¹ Végso soron sem Amerika, sem a Szovjetunió nem használta ki reálpolitikai módon hatalmas katonai erőfölényét, s annak inkább az úgynevezett puha összetevőivel operáltak.

A Nixon-adminisztráció ezt a helyzetet a reálpolitika keretébe helyezte, amikor a (neo)konzervatívok által folyamatosan kritizált „enyhülési” politikára tért át az 1970-es évek elején. A neokonzervatívok a *détente*-ban egyoldalú szovjet előnyöket láttak: az Egyesült

⁹ Kissinger, Henry A.: *White House Years*. Boston–Toronto, 1979. 217. Robert Jervis felhívja a figyelmet, hogy a gyakorlatban figyelmen kívül hagyták ezt a dimenziót. Jervis: *The Utility of Nuclear Deterrence*, 224.

¹⁰ Kissinger: *Nuclear Weapons*, 90.

¹¹ Kenneth Waltzra hivatkozik Mueller, John: *The Irrelevance of Nuclear Weapons*. In: *International Politics. Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Edited by Robert J. Art – Robert Jervis. New York, etc. 2003. 209. Lásd még Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, 1992. 459–83.

Államok a fegyverkezési verseny lassításával lélegzetvételhez juttatja a szovjeteket, akik a fegyverkezésre költött s szükségszerűen más fontos területekről elvont anyagi források egy részét át tudják csoportosítani társadalmi és gazdasági programokra. Ezzel a szovjet társadalom belső kohéziója nő, és távolabb kerül annak a lehetősége, hogy a kommunista rendszer a belső válságok miatt önmagától összeomlik. Richard Nixon és Henry Kissinger viszont a reálpolitikai elméletből kiindulva úgy vélték, hogy az a terület, ahol az Egyesült Államok nem tud a Szovjetunió fölé kerekedni, a katonai terület. Így, amennyiben Amerika komparatív előnyöket akar érvényesíteni, a nemzetközi kapcsolatok és biztonság más, „puha” területeire kell átvinni a versenyt, ahol a szovjetek még kevésbé tudtak lépést tartani az amerikaiakkal, mint a fegyverkezésben. Ennek a logikának az alapján változtatta meg Henry Kissinger a véleményét a helsinki folyamattal szemben is. Kezdetben szinte teljes mértékben mellőzte és ebben a kérdésben a tárgyalásokat átengedte annak a *State Department*nek, amelyet „rendes” körülmények között és az igazán fontos kérdésekben (például a Kínával szembeni „nyitás” alkalmával) teljesen kizárt a döntéshozatali körből. A helsinki folyamat vége felé azonban felismerte az abban rejlő lehetőségeket a nyugatiak számára, különösen ami az úgynevezett harmadik kosarat illette (az emberi és szabadságjogokról). Azaz az enyhülés Kissinger számára a két világrendszer közötti versengést jelentette továbbra is, immár más eszközökkel. A *détente* alatt az Egyesült Államok továbbra is állandó nyomás alatt tartotta a Szovjetuniót a „puha” területeken. Amikor azután Ronald Reagan visszatért a fegyverkezési versenyhez (bár az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy számos katonai fejlesztési program még a Carter-adminisztráció alatt kezdődött), az amerikaiak ismét a front teljes szélességében támadták az egyre gyengülő szovjet védővonalakat.

Kissinger egy további szempontból is ellenezte az amerikai fegyverzetcsökkentési kezdeményezéseket. Véleménye szerint azokat a szovjetek a gyengeség jeleként értékelhetik.¹² Kissinger ezzel a felfogással közelebb került a hagyományos amerikai konzervatív (realistább) biztonságpolitikai vonulathoz, amely már az 1940-es évek végétől az „erő pozíciójából” való tárgyalást szorgalmazta a szovjetekkel. Ezt a stratégiát azután a Reagan-adminisztráció „keményvonalasai” (Richard Perle, Kenneth Adelman stb.) juttatták érvényre, illetve emelték a kormányzati politika szintjére.

Végül a korabeli amerikai katonai doktrínákat még egy szempontból bírálta Kissinger. Úgy látta, hogy azok jobbára nem felelnek meg a klasszikus szabálynak, amely megkívánja a doktrína és a képességek harmonizációját.¹³ A liberálisok és a konzervatívok egy része globális kötelezettségeket rótt volna az Egyesült Államokra az ehhez a nagyszabású tervhez szükséges erőforrások nélkül. Továbbá az amerikai katonai doktrína az 1970-es évek elejéig az úgynevezett két és fél háború elvére épült; azaz arra a képességre, hogy az Egyesült Államok képes legyen a Szovjetunió és Kína ellen egyidejűen háborút viselni, valamint egy harmadik, kevésbé erős ellenféllel szemben (például a Közel-Keleten) is képes legyen sikerrel felvenni a küzdelmet. Kissinger ezt a felfogást reálpolitikai megfontolásokból „másfél háborús” doktrínává alakította: az Egyesült Államoknak képesnek kell lenni arra, hogy *vagy* a Szovjetunióval *vagy* Kínával, valamint egy harmadik ellenféllel szemben helyt állni.¹⁴ A katonai doktrína ilyen értelmű átértékelése már magában foglalta a kommunista monolit tömb elvével való szakítást és az elmozdulást a multipoláris világkép felé, amelyben több hatalmi központ is létfontosságú szerepet játszik.

¹² Kissinger: *White House Years*, 203.

¹³ Kissinger egyetértően idézi Walter Lippmann: „Külpolitikában ... csak akkor lehet politikát csinálni, ha a kötelezettségeket és az erőforrásokat egyensúlyba hozzák.” Kissinger: *For the Record*, 83.

¹⁴ Kissinger: *White House Years*, 221.

A kissingeri külpolitika másik középponti eleme az erőegyensúly, azaz a nemzetközi kapcsolatokban részvevő szereplők (aktorok) hatalmának gondos kiegyensúlyozása. Kissinger itt elsősorban nem is első könyvének „hőseire”, Metternichre és Castlereagh-ra gondol,¹⁵ hanem Otto von Bismarckra, a Vaskancellárra, aki zsonglőrként olyan rendszert alakított ki, amelyben a Németországgal potenciálisan ellenséges államokat pókhálóként finom szövetségi rendszerrel fogta körül.¹⁶ A rendszernek a gyengéje abban rejlett, hogy az egyetlen politikus zsenialitására épült, akinek az utódjai nem értettek ehhez a finom svájci órához hasonló szerkezethez, és brutális beavatkozással darabokra törték azt. Ám az előbbieken esetében is hangsúlyozza Kissinger, hogy nem valami elvont ideológiai eszme vagy akár a hazaszeretet ösztönözte őket, hanem a hideg professzionalitás. Az erőegyensúlyi rendszer fenntartása ugyanis az erő összetevőinek folyamatos és hidegfejű elemzését igényeli; nem lehet tekintettel lenni barátokra és egyéb érzelmi kötelékekre: a tetteket a nemzeti érdek irányítja mindenek fölött.¹⁷ Az államok barátokra és ellenségekre osztása hátrányos az erőegyensúlyi politikát folytató állam számára, ugyanis azok pusztasága csökkenti a manőverezés szabadságát. Továbbá a rendszer fenntartása olyan belpolitikai struktúrát kíván meg, amely eltűri, sőt akár támogatja is ezt a külpolitikát. Castlereagh ebbe bukott bele, s Kissinger terveit is keresztezte a Watergate-botrány, illetve a vietnami háborúval szembeni belpolitikai ellenállás, amely azután az úgynevezett Vietnam-szindróma egyik megnyilvánulási formájaként nagyjából egy évtizedre visszafogta az amerikai külpolitikai aktivitást. Nem véletlen, hogy pontosan ez az évtized volt a szovjet expanzionizmus kora: a szovjetek harmadik világbeli imperializmusa ellen átmenetileg nem volt hatékony ellen-súly.

A kissingeri (és nixon) felfogás az erőegyensúlyról a híres „háromszög”-politikában öltött testet. A két amerikai politikus felismerte, hogy a Szovjetunió és Kína egymás közötti ellentéte sok tekintetben erősebb, mint a két kommunista nagyhatalom és az Egyesült Államok közöttiek. Elsősorban Richard Nixonnak kellett egy száznyolcvan fokos fordulatot végrehajtani, hiszen az 1940-es évek végétől ideológiailag elkötelezett „hidegháborús harcosként” volt elkönyvelve, aki erkölcsi alapon sem hajlandó a kommunistákkal alkatot kötni. Továbbá a republikánusok külpolitikájának egyik sarokköve Taivan támogatása és a Kínai Népköztársaság elítélése, illetve kizárása volt minden lehetséges fórumról, beleértve az ENSZ-t. A két kommunista hatalommal való párbeszédet az ideológiai konzervatívok – többek közt – erkölcsi alapon is elleneztek. Nixon elnök és Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó kevéssé érdeklődött az erkölcsi kérdések iránt: az utóbbi egyik leghíresebb beszédében 1972. július 15-én Minneapolisban arról értekezett, hogy az erkölcs csak korlátozott szerepet játszik a világban (*The Ethical Bases of Foreign Policy*). Ebben a beszédben Kissinger leszögezte, hogy csak az adott ország népének van kizárólagos joga a belső ügyeinek az intézésére.¹⁸ Kissinger ezzel nem csupán a Kína felé való nyitást és a Szovjetunióval megkötött szerződéseket kívánta megfelelő perspektívába helyezni. A jelek szerint ez az elv vezérelte a többi kommunista országgal szembeni politikáját is. Így egyik közeli munkatársa, Helmut Sonnenfeld a helsinki tárgyalásokról Londonban tartott egyik sajtóértekezletén kijelentette, hogy Kelet-Európa a Szovjetunió hatókörébe tartozik, és „természetes”

---

¹⁵ Kissinger: *A World Restored*, XVII. fejezet, 312–30.

¹⁶ Bővebben lásd például Kissinger, Henry A.: *Diplomácia*. Budapest, 1996. 5. fejezet. 94–128.

¹⁷ Lord Palmerston híres mondása szerint „Angliának nincsenek állandó barátai; Angliának csak állandó érdekei vannak.”

¹⁸ Isaacson: *Kissinger*, 643.

érdekszféráján belül helyezkedik el.¹⁹ Az úgynevezett Sonnenfeld-doktrína nagy felháborodást váltott ki a konzervatívok körében, és megerősítette az ekkor már külügyminiszter Kissingerről elterjedt nézetet, amely szerint az „erkölcstelen” erőegyensúlyi politikát folytat.

Kissingernek azonban egy rendkívül komoly ellentmondást kellett (volna) feloldani a Kínával és a Szovjetunióval folytatott politikájában. Egyfelől, amint már láttuk, nem tulajdonított nagy jelentőséget egy adott ország belső berendezkedésének – ez a klasszikus realista, úgynevezett biliárdgolyó elmélet. Másfelől azonban az amerikai nemzetbiztonság kezdettől, de doktrinális szinten legalábbis Woodrow Wilson óta a demokráciával van összekötve. Még pontosabban: a wilsoni elképzelés szerint a világ demokratizálása hozza el (a kanti) örök békét, ugyanis (bár erről megoszlanak a vélemények) demokráciák „nem háborúznak” egymással. Konkrétabban: miközben Kissinger inkább a lippmanni realista felfogás keretein belül mozgott („az amerikai külpolitikát az egyes felmerülő eseteknek az amerikai érdekekből kiinduló elemzése kell, hogy meghatározza”)²⁰, addig a bírálói a wilsoni elveket kérték számon. Kissinger ebben a vonatkozásban nem csupán Walter Lippmannre hivatkozott, hanem Dean Achesonra is. Véleménye szerint ugyanis az amerikai külpolitika ott csúszott félre, s a hidegháború akkor kezdődött, amikor Harry S. Truman Acheson stratégiai megközelítését megváltoztatva wilsoni kategóriákban kezdett el beszélni híres doktrínájában. Ezzel az amerikai elnök olyan síkra terelte a nemzetközi kapcsolatokat a második világháború másik nagy győztesével, a Szovjetunióval, amelyet annak vezetője, a reálpolitikában hívó és azt gyakorló Sztálin nem fogadhatott el. Más szavakkal, Kissinger a reálpolitikában látta azt az eszközt, amellyel a hidegháborúnak elejét lehetett volna venni. (Igaz, egy másik helyen Kissinger, miközben ismételtelen felmenti az erőegyensúlyi politikát a hidegháború kirobbanásáért, a Szovjetunió erkölcsi fogyatékoságaira hárítja a felelősséget.)

A Nixon–Kissinger-féle külpolitika azonban nem csupán a konzervatívok bírálatának a kereszttüzébe került, hanem a liberálisokéba is (közülük elég itt megemlíteni J. William Fulbrightot, Walter Mondale-t és Edmund Muskie-t).²¹ Érdekes módon egy olyan kérdés kapcsán robbant ki vita, amelyért a konzervatívok is támadták az akkori Fehér Házat. Kissingerék ugyanis a kommunista nagyhatalmakkal, elsősorban a Szovjetunióval szemben bevezették az úgynevezett összekapcsolást (*linkage*). Az elv lényegét abban lehet összefoglalni, hogy az Egyesült Államok bizonyos kérdésekben hajlandó volt a kompromisszumra, ha *quid pro quo* alapon a szovjetek is viszonzták azt. Az újszerűséget az jelentette, hogy nem azonos kategóriákon belül alakítottak viszonyossági relációkat, hanem egymástól esetleg távol eső területeken. Ez a rendszer a végtelékig kedvezett Richard Nixon és Henry Kissinger külpolitikáról vallott elveinek. A bonyolult viszonyokat mindössze néhányan látták át, így elvi alapon is tovább lehetett folytatni a hatalom koncentrációját; ki lehetett kapcsolni az egyes szakterületekre szakosodott bürokráciákat (minisztériumokat) és a köz-

¹⁹ Isaacson: *Kissinger*, 644. Meg kell jegyezni, hogy a „Sonnenfeld-doktrína” beleillett egy olyan amerikai külpolitikai vonulatba, amely Jaltával kezdődött (bár ott a szó szerinti értelemben nem „adta át” Franklin D. Roosevelttől Közép- és Kelet-Európát a Szovjetunióknak), majd folytatódott a magyar forradalom napjaiban tett Dulles-féle nyilatkozattal 1956. október 26-án, s Kissinger is gyakorlatilag egy „második Jaltát” ajánlott az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején. Kissinger nem régen a Demokrata Párt képviselőházi kisebbségi vezetőjét, Nancy Pelosi-t róta meg, amiért az szólás- és sajtószabadságot követelt Kínában. Kissinger mindehhez hozzáfűzte, hogy Kínában 5000 éve ismeretlenek ezek a fogalmak. Kissinger, Henry A.: *Korszakváltás az amerikai külpolitikában? A 21. századi Amerika diplomáciai kérdései*. Budapest, 2002. 197.

²⁰ Kissinger, Henry A.: *Reflections on Containment*. Foreign Affairs, Vol. 73. (May/June 1993) No. 3. 113–30.

²¹ A bírálatokat és az arra adott válaszokat lásd részletesen Kissinger, Henry A.: *Between the Old Left and the New Right*. Foreign Affairs, Vol. 78. (May/June 1999) No. 3. 99–116.

véleményt is, amely természetesen nem érthette meg a bonyolult sakkjátszma összes húzását. Rendkívül ügyes finomhangolásra volt szükség ahhoz, hogy fel lehessen becsléni, mondjuk, egy afrikai országban tett szovjet politikai engedmény és a cserében nyújtott amerikai kulturális csereprogram egymáshoz viszonyított értékét. A liberálisok és a konzervatívok erkölcsi alapon támadták ezt a politikát, azzal vádolva a kormányzatot, hogy semmilyen érték sem „szent” a szemükben (például az emberi jogok a kommunista államokban), és ebben a nemzetközi kétoldalú zsbivásárban minden eladó. (A „kemény” biztonságpolitikai elemet adó katonai kérdések nyilvánvalóan kívül estek ezen a körön.) Az is egyértelmű, hogy a wilsonizmus is a háttérbe szorult egy ilyen megközelítésben. Ám a törvsvonal a gyakorlatban ott húzódott, hogy Nixon és Kissinger az elnök adminisztrációját végül tönkretévő kamarillapolitika jegyében mindezt a színpalak mögött kívánta megvalósítani, felismerve azt, hogy egy ilyen politika nyílt vállalása nem számíthat támogatásra az Egyesült Államok „egyediségének” és erkölcsi felsőbbrendűségének hitében felnövt amerikai lakosság körében. A Kissinger által kárhoztatott erkölcsi dimenzió azonban beleszólt a megvalósításba. Ennek egyik legjobb példáját a Jackson–Vanik kiegészítés története illusztrálja. Az Egyesült Államok már a törvényhozási lépés előtt gabonát szállított a Szovjetunióba cserében azért, hogy évente bizonyos számú zsidó kivándorló útlevélet kaphatott Moszkvától. Amikor azonban a konzervatív demokrata Henry Jackson szenátor áterőltette a nevével fémjelzett törvénykiegészítést, a szovjetek a presztízsvükre hivatkozva drasztikusan csökkentették az országból kiengedett zsidók számát. Nixon és Kissinger reálpolitikai alapon felmérte, hogy a brezsnyevi vezetésnek szüksége van a szavahihetőség és presztízsv fenntartására harmadik országokkal szemben, ami ebben az esetben az volt, hogy elvi alapon nem engednek amerikai nyomásnak. Amikor azonban a Jackson–Vanik kiegészítés nyilvánosságra került, az amerikai nyomásgyakorlás is világossá vált, és ebben a helyzetben Moszkva nem tehetett mást reálpolitikai alapon. Kissinger élesen kikelt a kongresszusi diplomáciai baklövés miatt, és rámutatott az eredményekre: a kivándorló zsidók száma visszaesett. Ami ebben az esetben világosan felismerhető, az a klasszikus reálpolitika egy másik kulcsfontosságú eleme: egy adott politikát az *eredmény* és nem a *folymat* alapján íté meg. A Jackson–Vanik törvénykiegészítés erkölcsi *inputja* nem eredményezett olyan jó *outputot*, mint az *input* erkölcsi dimenzióját figyelmen kívül hagyó realista megközelítés.

Hasonló kritikával illette Henry A. Kissinger a (wilsoni) idealista hagyományokat. Az idealizmus a célok túl tág és általános megfogalmazásával téves számításokhoz és túlterjeszkedéshez vezethet. Utalni lehetne itt ismét a Truman doktrínára, amely globálisan kötelezte el az Egyesült Államokat akkor, amikor Amerikának ilyen globális elkötelezettséghez nem voltak meg a megfelelő erőforrásai. Ám Kissinger politikai pályafutásában sokkal nagyobb szerepet játszott egy másik túl általánosan megfogalmazott doktrína, az úgynevezett dominó elv, amely az 1950-es években bukkant fel az Eisenhower-adminisztráció idején. Lényegében arról volt szó, hogy az Egyesült Államoknak azért nem szabad engedni Dél-Vietnam kommunista kézre kerülését, mert az egy lavinát indíthat el, és rövidesen egész Délkelet-Ázsia, majd a Fülöp-szigetek és Indonézia, s azon túl a Csendes-óceán nagy része „vörös” lesz. A dominó-elv alkotói azonban nem elemezték kellő gonddal a fennálló erőviszonyokat, az ázsiai kommunista országok és mozgalmak rendelkezésére álló erőforrásokat, melyek egyértelműen nem tették volna lehetővé egy ilyen ambíciózus program végrehajtását – ha egyáltalán ilyen létezett volna. Ezért az Egyesült Államok egy olyan háborúba keveredett több ezer kilométerre a saját partjaitól, amelyben nem határozták meg egyértelműen a politikai célokat, illetve a meghatározott célokhoz nem rendeltek megfelelő erőforrásokat. Azaz, a rövidség kedvéért, félmillió hadsereggel nem lehet nemzetet „építeni” egy másik földrészen lévő, hetvenmillió, teljesen más kultúrával és hagyományokkal rendelkező országban. Továbbá – ezt Kissinger világosan felismerte – az Egyesült Államok

katonailag sem nyerhetett, mert egy gerilla háború esetén egy reguláris hadsereg 100 százalékban ellenőrizheti az adott ország területének, mondjuk, 75 százalékát, vagy 75 százalékban a terület 100 százalékát, de soha sem tudja 100 százalékban ellenőrizni a terület 100 százalékát.²² Ezért a Nixon–Kissinger páros az amerikai katonai erőfölény kíméletlen demonstrálásával próbálta, részben sikerrel, a tárgyalóasztalhoz kényszeríteni Hanoi. Paradox módon a terrorbombázásokat és az egyre növekvő számú vietnami civil áldozatot a realpolitikát magas szinten úzó kínaiak és kisebb mértékben a szovjetek inkább elfogadták, mint a más hagyományokon nevelődött amerikai közvélemény nagy része. A vietnami leckét és a Kissinger által is vallott erő–cél egyensúly elvét egyébként a későbbi kormányzatok stratégiai gondolkodói megtanulták és magukévá tették: Caspar Weinberger kritérium-rendszer az amerikai fegyveres beavatkozásokhoz vagy az azokra épülő Powell-doktrína példázza a tétel igazságát.

Végül Kissinger még azért bírálja a wilsoni külpolitikai felfogást, mert – ahogy fogalmazott – „a külpolitika egy kontinuum és állandó folyamat, amelynek nincs végpontja”.²³ A wilsoni külpolitika úgymond végcélja ugyanis a demokrácia világoralma lenne. Ám a demokrácia uralkodóvá válásához számos előfeltételnek kellene teljesülni, s ezek közül az egyik az emberi természet javíthatósága. A realista-konzervatív, konzervatív külpolitikai felfogás azonban már csak ezen az alapon is kritikusan viszonyult az idealista és liberális internacionalizmushoz. Kissinger, ahogy már korábban történt utalás rá, az idealizmust kifejezetten veszélyesnek tartotta a nemzetközi kapcsolatokban, mert olyan folyamatokat indíthat el, amelyeket később nem vagy csak nehezen lehet kezelni. Kissinger közelebb állt Thomas Hobbeshoz és Niccoló Machiavellihez, mint John Locke-hoz: az előbbiekkal együtt vallotta az erő központi szerepét a nemzetközi kapcsolatokban. Kissinger számára a nemzetközi szervezetek az erőfölény realizálásának a színterei voltak, és a szövetségeket nem ideológiai alapon, hanem meghatározott célokért kívánta kötni és fenntartani. Számára az úgynevezett magasabb érdek a nemzeti érdek volt, s nem valami altruista vállalkozás a világ népeinek boldogítására, esetleg azok akarata ellenére. Kissingertől is származhatna az amerikai realista internacionalizmus krédója, amelyet Richard Nixon az alábbiak szerint fogalmazott meg: „Célunk elsődlegesen az, hogy hosszú távú *érdekeinket* [kiemelés az eredetiben] támogassuk megbízható külpolitikával. ... Érdekeinknek kell formálniuk kötelezettségeinket, nem pedig fordítva.”²⁴ A jelek szerint ez a gondolat is egyre inkább gyökeret ver az amerikai külpolitikai gondolkodásban: Donald Rumsfeld védelmi miniszter egy 2002 februári müncheni biztonságpolitikai konferencián a NATO-ról szólva kijelentette, hogy a jövőben nem a szövetségnek kell meghatározni a missziókat, hanem a misszióknak (azaz céloknak) a szövetségeket.

A kissingeri világban óriási szerepet kap az egyén, az államférfi. Kissinger itt egyrészt a tömegekkel szembeni konzervatív szkepszisre épít: a közvélemény nem képes átlátni a tágabb összefüggéseket, és a távlatos külpolitika helyett a felszínes, rövid távú eredményeket hozó politikát támogatja. Ennek a helyzetnek egyes kiemelkedő diplomaták fizikai értelemben is áldozatául estek: így Castlereagh külügyminiszter részben az Angliában tapasztalt meg nem értés miatt lett öngyilkos. Történt mindez egy olyan korban, amikor az állampolgárok csupán egy töredéke rendelkezett szavazati joggal, s így közvetve beleszólással a külpolitikába a választásokon keresztül. Kissingernek (és Nixonnak) sokkal nehezebb helyzettel kellett szembenézni. Richard Nixont korábban már félig-meddig kiközösítette a politikai élet, és a közvéleményformálók és a közvélemény többségének a szemében mindig is

²² Vessd össze Kissinger: *Diplomácia*, 624.

²³ Kissinger: *Between the Old Left and the New Right*, 104.

²⁴ Kissinger: *Korszakváltás az amerikai külpolitikában?* 194.

a „trükkös Dick” maradt, aki a hatalom érdekében nem riad vissza semmilyen manipulációtól. Nixon – és Kissinger is – a bürokráciát szinte az ellenségének tekintette: úgy gondolták, hogy a köztisztviselők döntő többsége liberális beállítottságú, és ott próbálják akadályozni a konzervatív republikánus kormányzat munkáját, ahol csak tudják. Továbbá a bürokrácia weberi modelljéből kiindulva Kissinger szilárdan hitt abban, hogy annak tagjai a saját biztonságukat részesítik előnyben mindennel szemben, így az innovatív és aktív (kül)politika *per definitionem* potenciális ellenfelüknek számít.²⁵ Kissinger szempontjából, természetesen, a *State Department* volt a döntő. A konzervatív republikánusoknak már az 1940-es évek eleje óta ez a minisztérium volt a kedvelt célpontja, s nem lehet elfelejteni, hogy Joseph McCarthy egyik kongresszusi szövetségese éppen Richard Nixon volt. A bürokrácia ellenességnek az eredményeként lassan kiépült a „birodalmi elnökség”: a hatalmat majdnem kizárólagos jelleggel a Fehér Házba koncentráta a Nixon-csapat élén H. R. Haldeman stábfőnökkel. Henry Kissinger a hatalomkoncentrációhoz annyiban járult hozzá, hogy újraértelmezte a nemzetbiztonsági tanácsadó szerepét. Kezdetben mindössze egy bürokrata szerepét szánták ennek a posztnak, amelynek a tulajdonosa csupán összefogja és koordinálja a nemzetbiztonság szempontjából fontos kormányhivatalok működését, de ő maga nem „csinál” politikát. Kissinger azonban a külügyminiszter, William P. Rogers háttérbe szorításával a *State Department*t szembeni rivális külpolitikai döntéshozó szervezet épített ki a Nemzetbiztonsági Tanácsban; sőt egy idő múlva már nem volt kérdéses, hogy melyik szervezet a fontosabb az Egyesült Államok külpolitikájának az alakításában. Továbbá Kissinger még – alkotmányjogilag megkérdőjelezhető módon – úgynevezett hátsó csatornákat is kialakított a legfontosabb ügyek intézésére és a külügyminisztérium kikerülésére. A kissingeri modell legszélsőségesebb megnyilvánulási esete az 1980-as években fordult elő, amikor a Nemzetbiztonsági Hivatal munkatársai törvényhozási tiltás ellenére olyan különutas külpolitikát folytattak, amely komoly alkotmányos válságot idézett elő az úgynevezett Irán-kontra „gate”-ben.

Kissinger, aki nagyon is tudatában volt a saját külpolitikai felfogása és a *mainstream*-nek tekintett amerikai liberális internacionalista felfogás közötti feszültségnek, két módon próbálta feloldani az ellentmondást. Egyrészt az úgynevezett *wilsonizmus pluszt* hangoztatta, amelyben a „plusz” a realista elemet jelentette. Megítélés kérdése, hogy a kettő közül mikor melyik került előtérbe, illetve milyen arányban vegyítette Kissinger a wilsonizmust a realizmussal. Kissinger elméleti és gyakorlati munkásságát elemezve nehéz felfedezni túl sokat a liberális internacionalizmus számos középponti eleméből. Így hiányzik a külpolitika teleologikus jellege, az Egyesült Államok külpolitikai missziós szerepe, külföldi országok demokratizálására irányuló törekvések, a nemzetépítés eszméje és a nemzetközi kapcsolatokban a békés, multilaterális keretek érvényesítése. A kissingeri külpolitika alaptételei között találjuk ellenben a gyanakvást a tökéletességre való törekvéssel szemben, egy másik állam vagy akár a nemzetközi szervezetek jóindulatára való támaszkodás elutasítását, (ugyanis egy ilyen magatartás a gyengeség jeleként értelmezhető, amelyet a potenciális vetélytársak kihasználhatnak), az erkölcsi tisztaságra való hagyatkozás értelmének a megkérdőjelezését, (ugyanis az abszolútra való törekvést foglal magában, s így az árnyalatok elvetését), s végső fokon a történelem tagadását. Castlereagh és Metternich politikájával kapcsolatban Kissinger azt tartotta érdemesnek kiemelni, hogy nem tökéletességre, hanem egyensúlyra törekedtek.²⁶ Az erőegyensúly történelmi jelentősége abban áll, hogy egyetlen

---

²⁵ A weberi realizmus felfogást lásd bővebben Smith: *Realist Thought*, 2. fejezet: Max Weber and the Modern Discourse of Realism.

²⁶ Kissinger: *Nuclear Weapons*, 317–8.

állam sem érezheti magát *tökéletes* biztonságban.²⁷ Ugyanakkor azonban Kissinger felhívta a figyelmet arra is, hogy bár a diplomácia sokat elérhet, egy adott nemzet külpolitikájának a sikere vagy a kudarca annak céljaitól függnek, amelyeket viszont a diplomácián kívül határoznak meg. Az ellentmondás kiküszöbölésére másrészt azt hangsúlyozta Kissinger, hogy egy nemzet belpolitikai és külpolitikai tapasztalatai eltérők egymástól. Ennek az elvnek a mellőzésével vádolta azután a Clinton-adminisztrációt az 1990-es évek közepén: úgy látta, hogy akkoriban a Fehér Ház egyrészt Oroszországnak „udvarol”, Kínát pedig alkalmanként „zaklatja”, ezzel ellentmond az egyensúly minden strukturális koncepciójának, és más országok belügyeit megváltoztatva kíván eredményeket elérni a nemzetközi életben – a „külpolitika mint belpolitika” klasszikus eseteként.²⁸ A belpolitikai tapasztalatok és viszonyok alapján nehéz legitimálni a külpolitikát, így az bizonyos mértékben mindig egy „szürke zónában” mozog.

MAGYARICS, TAMÁS

*Henry A. Kissinger
and the Realpolitik Tradition in US Foreign Policy*

Liberalism and, in international relations, liberal internationalism have been generally identified as ‘mainstream’ by the great majority of the students of U. S. history. However, the essay argues that a strong *Realpolitik* element has been present since the birth of the U. S. In fact, it contends that this *Realpolitik* element defined in essence U. S. foreign affairs, while the liberal factor has mostly been used on a rhetorical level. The culmination of this tendency came with the presidency of Richard N. Nixon, and the activities of his chief foreign policy advisor, Henry A. Kissinger. Kissinger’s thoughts were primarily shaped by such 19th century diplomats as Metternich, Castlereagh and Bismarck, while his more immediate spiritual ancestors were Morgenthau, Kennan and Niebuhr. The following questions in Kissinger’s philosophy are explored in some details: power and its use in international relations; the use of nuclear and conventional weapons in the nuclear age and the viability of contemporary American nuclear postures; *détente* and its rationale; the correlation between doctrines and capabilities; the balance among international actors and its implementation in the form of the ‘triangular policy’; and the role of the statesman. Mention is made of the liberal and conservative criticism of the Kissingerian concepts and Kissinger’s own criticism of Wilsonianism. The essay concludes that the ideas professed by Henry A. Kissinger can best be characterized as ‘Wilsonianism plus’, in which the ‘plus’ means the *Realpolitik* element and true essence of his philosophy.

²⁷ Az amerikai külpolitikai hagyományokban a tökéletes biztonságra való törekvést elemzi Chace, James–Carr, Caleb: *America Invulnerable. The Quest for Absolute Security from 1812 to Star Wars*. New York, etc. 1988. A kissingeri felfogás nyilvánvalóan ezt a tradíciót is sértette. A dulles-i „tömeges megtorlás” ebben a keretben is értelmezhető, ugyanúgy, mint annak kissingeri bírálata.

²⁸ Kissinger, Henry A.: *Moscow and Beijing: A Declaration of Independence*. The Washington Post, May 14, 1996. Op-ed. A15.

SIMON ÁGNES – SIMON ESZTER

Forródrót a hidegháborúban

Bevezetés

Moszkva és Washington között 1963 augusztusában működésbe lépett a Közvetlen Kommunikációs Kapcsolat (*Direct Communications Link*, DCL) – ismertebb nevén a forródrót – azzal a céllal, hogy elősegítse a két szuperhatalom kommunikációját és ezzel a közöttük felmerülő válsághelyzetek kezelését. Egy ilyen, két szuperhatalom vezető politikusainak közvetlen párbeszédét lehetővé tévő csatorna mindig is izgatta az átlagember képzeletét: hatalmas szenzáció számba ment például 1962-ben, amikor fény derült Kennedy elnök és Hruscsov főtitkár levelezésére,¹ vagy még napjainkban – több mint egy évtizeddel a hidegháború vége után – sem felejtik el megemlíteni a híradások, amennyiben az orosz és az amerikai elnök telefonon folytat eszmecserét.

Tudományos körökben azonban már nem tapasztalhatunk hasonló érdeklődést a forródrót történelme iránt. Egyrészt az e kérdéskörrel foglalkozó cikkek száma meglepően alacsony. Másrészt ezek nem lépnek túl a forródróttal kapcsolatos technikai kérdéseken, illetve a DCL-t gyakran csak megemlítik mint a hidegháborús válságkezelés egyik válfaját. Pedig azok a nagy remények és várakozások, amelyekkel a közvélemény és a nagyhatalmak a forródrótra tekintettek, felvetik azt a cseppet sem elhanyagolható kérdést, hogy vajon végül milyen jelentőséget játszott ez a kommunikációs csatorna az Egyesült Államok és a Szovjetunió küzdelmében. Vajon képes volt-e megfelelni a vele szembe támasztott elvárásoknak? Gyakorlati használata megegyezik-e létrehozásának eredeti céljával? E kérdések megválaszolásához szükségesnek tartjuk először felvázolni a forródrót történetét, mindekelőtt annak megszületését és célját. Ezt követi majd a csúcspanorizáció elméletének rövid kifejtése, melynek célja tanulmányunk elméleti háttérének, elemzési eszköztárának megalapozása. Végezetül a forródrót használatának elemzésekor igyekszünk bemutatni, hogy az mennyiben volt összhangban létrehozásának eredeti céljával, és hogy mi indokolhatja az esetleges eltéréseket.

A forródrót születése és technikai fejlődése

A hidegháború alatt először 1960 tavaszán, a *Parade* magazin hasábjain fogalmazódott meg a Washingtont és Moszkvát összekötő közvetlen telefonvonal gondolata. Nem sokkal ezután a Szovjetunió és az Egyesült Államok képviselői között is sor került a forródrót létrehozásával kapcsolatos első puhatolódásokra. Mindennek ellenére csak 1962 január végén kezdett a szovjet és az amerikai diplomácia komolyan foglalkozni a két szuperhatalom vezetőjét közvetlenül összekötő kommunikációs vonal megteremtésének lehetőségével. Az elvi állásfoglaláson azonban ekkor még nem jutottak túl, ezért a konkrét tárgyalások végül csak az 1962. októberi kubai rakétaválság után, annak hatására kezdődtek meg, miután

---

¹ Lásd Kennedy, John F.: *The President's News Conference of February 21, 1963*. In: *Containing the Public Messages, Speeches, and Statements of the President. January 1 to November 22, 1963*. Washington, D. C., 1964. 307.; Bradlee, Benjamin: *Conversations with Kennedy*. New York, 1975. 203–204.

e krízis során az amerikai és a szovjet fél is belátta, hogy a két szuperhatalom vezetői között szükség lenne egy gyors kommunikációs csatornára.²

Noha a rakétaválság megoldásában jelentős szerepet játszott a Nyikita Hruscsov és John Kennedy között akkor már egy éve fennálló bizalmas levélváltás, nyilvánvalóvá vált, hogy technikailag ez a kommunikációs módszer, hasonlóan a többi rendelkezésre álló diplomáciai eljáráshoz, nem kielégítő egy atomháború veszélyével fenyegető szuperhatalmi konfrontáció kezelésére. Ennek oka főként a kommunikáció sebességében rejlik, hiszen egy levél feladása és kézhezvétele között átlagosan 4–6 óra telt el, mert például a Kennedy elnök által küldött leveleket előbb el kellett juttatni a washingtoni orosz nagykövetségre, ahol az üzenetet lefordították, kódolták, majd kereskedelmi távirat (!) formájában továbbították a Kremlbe, ahol csupán a dekódolás után jutott el Nyikita Hruscsov kezébe. A válság legkritikusabb óráiban ezt az időt mindkét fél úgy igyekezett csökkenteni, hogy az államfők leveleiket nyilvánosan, a média – Kennedy a sajtó, Hruscsov a Moszkvai Rádió – igénybevételével juttatták el egymáshoz.³

Mindenből a szovjet és az amerikai vezetés három tanulságot vont le. Egyrészt belátták, hogy nem mindig hasznos a nyilvánosság bevonásával bonyolítani a diplomáciai üzenetváltásokat, ezért szükség van a két vezető között olyan kommunikációs kapcsolat kiépítésére, amely egyesíti a diplomáciai csatornák titkosságát a nyilvános csatornák gyorsaságával. Másrészt úgy vélték, egy ilyen csatornának nemcsak a diplomáciai tárgyalások felgyorsítására, hanem arra is alkalmasnak kell lennie, hogy segítségével megakadályozhassák, hogy félreértések következtében atomháború törjön ki. A rakétaválság ideje alatt ugyanis több olyan esemény is előfordult – mint például egy amerikai U-2-es kémrepülőgép lelövése Kuba felett vagy egy, a Czukcs-félsziget fölé tévedt amerikai repülőgép –, amivel kapcsolatban valamelyik fél számára fontos lett volna, hogy a félreértések elkerülése végett tisztázza a történeteket. Harmadrészt pedig a felek rádöbbenek, hogy a korábbi elképzelésekkel ellentétben nem telefon-, hanem inkább telexkapcsolatra lenne szükség. Ennek oka elsősorban az, hogy a válság rendezését célzó diplomáciai tárgyalások szempontjából kifejezetten károsak lehetnek a telefonbeszélgetés során szükséges azonnali, gyakran kellő megfontolás nélkül hozott döntések, melyet tovább súlyosbíthat a tolmácsok esetleges tévedése.⁴

Végül 1963. május 6-ával kezdődően a genfi leszerelési tárgyalások keretében került sor a Közvetlen Kommunikációs Kapcsolat – a forródrót – kiépítésével kapcsolatos konkrét tárgyalásokra. A technikai részletek tisztázása után a felek 1963. június 20-án írták alá a megállapodást,⁵ majd a megfelelő előkészületek után ugyanazon év augusztus 30-án megtörtént a forródrót üzembehelyezése. A vonal egyik vége a Szovjet Kommunista Párt Vörösi téri épületében, a párt elnökének szobájában kapott helyet. Az amerikai végen a vonal egyenesen a Pentagonban lévő Nemzeti Katonai Parancsnokságra futott be, amely közvet-

² 151, 154. Dokumentumok. In: FRUS 1961–1963. 5. kötet. Elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_v/. Belépés: 2000. november 20. (a továbbiakban: FRUS 1961–63, V.); Plischke, Elmer: *Diplomat in Chief. The President at the Summits*. New York, 1986. 54–55.; Seaborg, Glenn T.: *Kennedy, Khrushchev and the Test Ban*. Berkley, 1981. 206.

³ 68, 69. Dokumentumok. In: FRUS 1961–1963. 6. kötet. Elérhető: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_vi/. Belépés: 2000. november 20. (a továbbiakban FRUS 1961–1963, VI.); Sorensen, Theodore C.: *Kennedy*. New York, 1965. 727.; Ball, Desmond: *Improving Communications Links Between Moscow and Washington*. Journal of Peace Research, 1991. 2. sz. 135.

⁴ Plischke: *Diplomat in Chief*, 53–55 és 61.

⁵ A megállapodás szövegét lásd: Memorandum of Understanding Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics Regarding the Establishment of a Direct Communications Link. In: *Hot Line Agreement*. US Department of State. Elérhető: <http://www.state.gov/t/ac/trt/4785.htm#treaty>. Belépés: 2003. szeptember 15.

len kapcsolatban állt a Fehér Házzal. Mindkét végen egy-egy operátor és tolmács állt állandó készenlétben. Az államfők üzeneteiket zárt, Londonon, Koppenhágán, Stockholmon és Helsinkin áthaladó kettős kábelrendszer segítségével juttathatták el egymáshoz, amelyet egy tartalék rádióvonal egészített ki a marokkói Tangeren keresztül.⁶

1971. szeptember 30-án a Szovjetunió és az Egyesült Államok a forródrót biztonságának és megbízhatóságának növelése érdekében megállapodott abban, hogy az 1978 januárban működésbe lépő rendszerben már nem kábelben, hanem két egymástól független műhold és négy földi adó-vevő állomás segítségével juttatják majd célba az információkat. Az egyik vonal a nyugat-virignai Etam és Moszkva között és amerikai *Intelsat* műholdon keresztül állt fenn, míg a másik vonalon a szovjet *Gorizont* műhold szolgáltatta az összeköttetést Vlagyimir és a marylandi Fort Detrick között. Az adó-vevő állomások és a telex terminálok között ugyanakkor kábel, illetve rövidhullámú rádiókapcsolat állt fenn. Mivel a korábbi kábelkapcsolat átvette a tartalék vonal szerepét, így a Tangeren átvezető rádióvonalat megszüntették.⁷

Az 1984. július 17-én aláírt szovjet-amerikai szerződés értelmében lehetővé vált grafikus ábrák (térképek, képek) küldése is azáltal, hogy mind Moszkvában, mind pedig Washingtonban egy-egy fax gépet is csatlakoztattak a rendszerhez. Ez a változás a szöveges üzenet továbbítását is felgyorsította. Emellett az évek során természetesen magukat a műholdakat is modernebbre cserélték, az 1990-es évek elején pedig sor került a műhold adó-vevő állomások modernizációjára is. A Szovjetunióban ugyancsak az *Intelsat* műholdról érkező jelek vételére Dubnában egy újabb adó-vevő állomást helyeztek működésbe.⁸

Csúcsdiplomáciai és a forródrót

A fenti rövid történeti áttekintésből egyértelműen kiderül, hogy a forródrót létrehozása a két szuperhatalom vezetőjének krízis helyzetben történő kommunikációjának megkönnyítésére irányult. A forródrót Kennedy és Hruscsov által elképzelt használata tehát a két állam legelső embere (állam- vagy kormányfője) által folytatott külpolitikai tevékenység – azaz a csúcsdiplomácia – eszköztárának technikai kiszélesítését célozta. Érdekes módon azonban, annak ellenére, hogy a csúcsdiplomácia elméletének elemzési keretként történő felhasználása kézenfekvőnek tűnik, mindmáig nem került sor a forródrót használatának e szempontból történő tanulmányozására.

Az egyik legnagyobb akadályt egy ilyen jellegű tanulmány elkészítésében elsősorban a csúcsdiplomácia szakirodalmában domináns, meglehetősen szűkre szabott definíció jelenti. A csúcsdiplomácia fogalmát a kutatók többsége azonosította magával a csúcstalálkozóval, ugyanakkor nem szolgált kielégítő magyarázattal arra, hogy az államfők által valamilyen kommunikációs eszköz igénybevételével folytatott kommunikációt miért nem a csúcsdiplomácia, hanem a személyes diplomácia körébe sorolják. Meglehetősen mesterkéltnek tűnik ez a megkülönböztetés, hiszen valójában nem két különböző tevékenységet jelölő fogalmakról van szó, hanem ugyanannak a tevékenységnek két eltérő szempont szerinti leírásáról.⁹

⁶ 333. Dokumentum. In: FRUS 1961-63, V.; Ball: *Improving Communications Links*, 135–136.; Hudson, Richard: *MOLINK is Always Ready*. New York Times Magazine, 1973. augusztus 26. 14.

⁷ Ball: *Improving Communications Links*, 136 és 140.

⁸ Ball: *Improving Communications Links*, 139–140.; Plischke: *Diplomat in Chief*, 57 és 417.

⁹ Dunn, David H.: *Diplomacy at the Highest Level. The Evolution of International Summitry*. London, 2000. 3-37.; Schaetzel, Robert J.–Malmgren, H.B.: *Talking Heads*. Foreign Policy 1980. No. 39. 130–142.; Watt, D.C.: *Summits and Summitry Reconsidered*. International Relations, 1963. 2. évf. No. 8. 493–504.; Weilemann, Peter R.: *The Summit Meeting: The Role and Agenda of Diplomacy at its Highest Level*. NIRA Review, Vol. 7. (2000) No. 2. 16–20.

A csúcspdipomáciával foglalkozók közül Elmer Plischke az egyetlen, aki a csúcstalálkozóznál szélesebb tevékenységi kört sorol a csúcspdipomácia kategóriájába. Plischke a csúcspdipomácia meghatározásakor elsősorban azokat a vonásokat vette figyelembe, melyek azt a diplomáciai testület tevékenységétől megkülönböztetik. Ennek értelmében például nemcsak az állam- vagy kormányfők találkozását, levelezését, telefonbeszélgetését értelmezte csúcspdipomáciai tevékenységként, hanem az őket személyükben (s nem hivataluk által) képviselő különmegbízottak alkalmazását is. Ez a tágabb megközelítés lehetővé teszi a forródrót történetének a diplomáciai hierarchiában elfoglalt helye alapján történő elemzését. A csúcspdipomácia elméletének segítségével tehát túl lehet lépni a DCL szakirodalmát uraló technikai megközelítésre, valamint azokon a történelmi műveken, amelyek elsősorban a forródrót születésének szentelnek figyelmet.¹⁰

Mint a plischkei megközelítés sugallja, a csúcspdipomáciai tevékenység igen sokszínű lehet, mely több szempontból is vizsgálható. A vezetők részvétele e tevékenységben lehet közvetett – a személyes különmegbízott révén – vagy közvetlen is. A közvetlen részvétel történhet szemtől szemben – például csúcstalálkozó, konferencia vagy állami látogatás formájában –, de valamilyen kommunikációs eszköz – telefon, levél, távirat – igénybevételével is. Mint láttuk, a forródrót ötlete az állam- és kormányfők közvetlen részvételén alapult, akik telexen, majd később faxon, tehát valamilyen kommunikációs eszközön keresztül kommunikáltak.¹¹

Egy kommunikációs eszköz segítségével küldött üzenet emellett lehet írásbeli vagy szóbeli. Ebből a szempontból a forródrótot az első kategóriába sorolhatjuk. Bármely csúcspdipomáciai üzenet továbbítása történhet ugyanakkor nyilvános vagy titkos csatornákon keresztül; illetve az üzenet hangvétele lehet hivatalos vagy bizalmas. A forródrót esetében a titkosság alapkövetelmény volt, s mivel válságkezelésre tervezték, hivatalos üzenetek továbbítására szolgált.¹²

Mindemellett egy-egy üzenet különböző célból kerülhet a legfelsőbb szintre: valamilyen egyéb csatornán is elküldhető üzenet nyomtatékosítása érdekében, az üzenet küldésének felgyorsítására, valamilyen fontos információ megosztására, illetve egyéb célok elérése érdekében. Tartalmi jellemzői szerint beszélhetünk ceremóniális üzenetekről, melyek elküldése szinte kötelező a diplomáciai etikett értelmében, de melyeknek valós üzenetértéke nincsen, de az üzenet foglalkozhat csúcstalálkozó előkészítésével, közvetíthet hivatalos álláspontot, véleményt; irányulhat egy válság megoldására, vagy foglalkozhat egyéb témákkal is. A válság megoldásával foglalkozó üzeneteket az államférfiak válsághoz fűződő kapcsolata alapján két csoportba oszthatjuk: a saját államukat közvetlenül érintő válság rendezése mellett közvetítői szerepet is betölthetnek egy olyan nemzetközi válságban, melyben országuk közvetlenül nem vesz részt. A forródrót létrehozásakor, mint azt fentebb láttuk, a két szuperhatalom közötti válság rendezésében gondolkodtak, és alkalmazásának hasznát elsősorban annak gyorsaságában és az információcsere lehetőségében látták. A valódi kérdés persze az, hogy mennyiben alkalmazták a forródrótot a Kennedy és Hruscsov korában az elképzeltnek megfelelően.¹³

A forródrót használata a hidegháborúban

A forródrót szakirodalmában tátongó úrt elsősorban a kutatók rendelkezésére álló források szűkössége magyarázza. E kérdéskör kutatásakor jelenleg kizárólag korabeli újság-

¹⁰ Plischke: *Diplomat in Chief*, 63–118.; Ball: *Improving Communications Links*.

¹¹ Plischke: *Diplomat in Chief*, 59–61.

¹² Plischke: *Diplomat in Chief*, 59–61.

¹³ Plischke: *Diplomat in Chief*, 59–61.

cikkekre, valamint a konfliktusokban résztvevő politikusok visszaemlékezéseire támaszkodhatunk.¹⁴ Ezek alapján 12 olyan eseményről tudunk, amelyek alkalmával sor került a forródrót használatára. Ugyanakkor e források olykor meglehetősen hiányosak vagy el-
lentmondásosak. Bizonyos esetekben például a DCL igénybevételének tényén túl nem áll rendelkezésünkre semmilyen más információ.

A forródrót használata		Levélváltásban rész vevő politikusok	
		Egyesült Államok	Szovjetunió
1.	Hatnapos háború	Johnson	Koszigin
2.	Apollo 8 űrhajó küldetése*	Johnson	?
3.	India és Pakisztán háborúja	Nixon	Brezsnyev és Koszigin
4.	Jom kippur háború	Nixon	Brezsnyev
5.	Ciprus török megszállása*	Nixon	Brezsnyev
6.	Libanon	Carter	Brezsnyev
7.	SALT II. tárgyalások	Carter	Brezsnyev
8.	Szovjetunió afganisztáni bevonulása	Carter	Brezsnyev
9.	Lengyel kérdés	Carter	Brezsnyev
10.	Lengyel kérdés*	Reagan	Brezsnyev
11.	Libanon*	Reagan	Brezsnyev
12.	Véletlen rakétakilövés*	Reagan	Csernyenko(?)

* Az üzenettel kapcsolatban további információ nem állt a szerzők rendelkezésére

1. táblázat

A FORRÓDRÓT HASZNÁLATA A HIDEGHÁBORÚ SORÁN¹⁵

Más esetekben csak az adott válság alatti üzenetek egy részének tartalma ismert: bár a *Foreign Relations of the United States* sorozat egyik dokumentumából például tudjuk, hogy a hatnapos háború alatt Johnson elnök és Koszigin miniszterelnök összesen 20 üzenetet váltott,¹⁶ Lyndon Johnson memoárjában mindössze kilencről tesz bővebb említést.¹⁷ Végül előfordul, hogy a rendelkezésre álló források alapján nem egyértelműsíthető, mely illetve hány üzenet érkezett egy adott válság alatt a forródróton: például 1974. októberének végén, a jom kippur háború tetőpontján váltott üzenetek esetében Nixon és Kissinger időnként csupán homályos utalást vagy még azt sem tesz az üzenetek eredetére.¹⁸ Másrészt kettőjük memoárja ellentmondásba keveredik az indo-pakisztáni háború alkalmából küldött amerikai üzenet hangvételét és tartalmát illetően: Nixon általános diplomáciai nyomásgyakorlásról szóló üzenetet említ, Kissinger viszont egy sokkal erélyesebb hangvételű levélre

¹⁴ Ball: *Improving Communications Links*, 156 (Annex 1).

¹⁵ Ball: *Improving Communications Links*, 156–7.

¹⁶ 217. Dokumentum. In: FRUS 1964–1968. 14. kötet. Elérhető: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/xiv/>. Belépés: 2003. október 3. A hatnapos háború dokumentumait a még nem publikált 19. kötet tartalmazza.

¹⁷ Johnson, Lyndon Baines: *The Vantage Point. Perspectives of the Presidency 1963–1968*. London, 1971. 287–304.

¹⁸ Nixon, Richard M.: *The Memoirs of Richard Nixon*. London, 1978. 939–942. Vesd össze: Kissinger, Henry A.: *Years of Upheaval*, 1982. 572–613.

emlékszik.¹⁹ E hiányosságok ellenére is – mint azt látni fogjuk – a rendelkezésre álló források alapján igen érdekes és változatos kép bontakozik ki a forródrót használatával kapcsolatban.

A forródrót igénybevételekor a két szuperhatalom vezetőit gyakran vezérelte az a cél, hogy álláspontjukat megosszák egymással, és együttműködést alakítsanak ki államaik között. Ilyen céllal került sor az első forródrót üzenet elküldésére is a hatnapos háború során. Minthogy az USA-t Izraelhez, a Szovjetuniót pedig az arab országokhoz – köztük Egyiptomhoz és Szíriához – fűzték szoros kapcsolok, Koszigin miniszterelnök és Johnson elnök fontosnak találta, hogy tisztázzák egymás szándékait. Koszigin üzenetében kifejtette, hogy a Szovjetunió támogatja a harcoló felek közötti tűzszünet létrejöttét, és ennek megvalósítása érdekében kérte az Egyesült Államok segítségét. Johnson elnök válaszában egyetértéséről, illetve együttműködéséről biztosította.²⁰ Carter és Brezsnyev 1978 októberi üzenetváltására szintén az álláspontok tisztázása és a kooperáció előmozdítása érdekében került sor, melyre Carter elnök így emlékszik: „Rengeteg problémánk volt a közel-keleti arab országokkal a Camp David-i megállapodás elfogadtatásának, illetve egy újabb libanoni vérengzés elkerülésének kapcsán. Késő este egy ritkaság számba menő üzenetet küldtem Brezsnyevnek a forródróton, arra kérve őt, hogy a fegyverszünet elérése érdekében vesse latba befolyását Szíriában [...]. Kora reggel, amikor megérkeztem az irodámba, már várt Brezsnyev válasza, amelyben teljes mértékű támogatásáról biztosított.”²¹

Végül pedig az India és Pakisztán közötti háború előestéjén Nixon elnök is hasonló céllal folyamodott a forródrót alkalmazásához.²² Ezekben az esetekben az üzenetváltást elsősorban az motiválta, hogy a szuperhatalmak csökkentsék a másik szándékának félreértelmezéséből fakadó veszélyeket. Mindebben a DCL biztosította gyorsaság és titkosság fontos szerepet játszott.

Bár az esetleges félreértések megelőzése és a gyorsaság fontos volt további két alkalommal is, azok mégis külön kategóriát képeznek, mert ezen alkalmakkor nem annyira az álláspont tisztázásáról, mint inkább valamilyen konkrét esemény megmagyarázásáról volt szó. Amikor egyértelművé vált, hogy a hatnapos háború során a Sínai-félsziget közelében tartózkodó, *Liberty* nevű amerikai hajót 1967. június 8-án Izrael támadta meg tévedésből, a további bizonytalanság és félreértések elkerülése végett Johnson Koszigin forródrót üzenetben tájékoztatta a történetekről illetve arról, hogy egy további amerikai anyahajó csupán a történetek kivizsgálása érdekében érkezik a térségbe.²³ 1984-ben viszont a Szovjetunió igyekezett az Egyesült Államokat sietve tájékoztatni, hogy a Barents-tengeren tévedésből s nem háborús céllal került sor – az Egyesült Államokat egyébként közvetlenül nem fenyegető – rakéta kilövésére.²⁴ E két eset, de különösen az utóbbi klasszikus példája volt a valamilyen esemény által keltett bizonytalanság elosztatásának, mint annak szüksége a rakétaválság alatt az U-2-es amerikai kémrepülő Kuba feletti lelövése, illetve a Czukcs-félszigetre bepertült amerikai repülő esetének tapasztalatai alapján megfogalmazódott.

A téves rakétakilövés problémája azonban a forródrót hasznosságának korlátozottságára is felhívja a figyelmet. Amennyiben egy, a másik nagyhatalomra irányított, atomtöltettel ellátott rakéta téves vagy véletlen kilövése előfordult volna, a forródrótnak kevés

---

¹⁹ *The Memoirs of Richard Nixon*, 529. Vesd össze: Kissinger, Henry A.: *White House Years*. Boston, 1979. 909–910.

²⁰ Johnson: *The Vantage Point*, 298.

²¹ Carter, Jimmy: *Keeping Faith. Memoirs of A President*. London, 1982. 333.

²² *The Memoirs of Richard Nixon*, 528.

²³ Mély benyomást is tett az üzenet az oroszokra. Johnson: *The Vantage Point*, 301.

²⁴ A rakétát Hamburgra lőtték ki, de végül Finnországban csapódott be. Ball: *Improving Communications Links*, 157.

hasznát vehették volna a Szovjetunió és az Egyesült Államok vezetői, melyet annak idején már Kennedy elnök is felismert: „Ha [Hruscsov] kilövi ránk a rakétáit, aligha lesz bármi haszna, hogy közvetlenül telefonálhatok a Kremlbe és megkérdezhetem, hogy igaz-e a hír.”²⁵ Hiszen egyrészt hogy a támadás téves volt, s nem kockáztathatta azt, hogy amíg ő a másik jó szándékában bízva a telexüzenetét szövegezi, addig ellenfele elpusztítja országának jelentős részét. Másrészt egy téves támadás esetén a megtámadott fél hatalmának és presztízsének megőrzése végett nem fogadhatott volna el egy esetleges önkéntes bocsánatkérést sem. Sőt mivel azok semmilyen stratégiai védelmet nem élveztek, egy atomcsapás könnyen működésképtelenné tehetné volna a forródrót technikai feltételeit biztosító berendezéseket megszüntetve ezzel a kommunikációnak még a lehetőségét is.²⁶

A korábban említettekén kívül azonban a hatnapos, az indo-pakisztáni és a jom kippur háború során váltott telexüzenetek kevésbé emlékeztettek a kubai rakétaválságra illetve a forróvonal létrehozása mögött rejlő eredeti elképzelésekre. A legszembetűnőbb a konfliktusok jellege volt: ezek nem közvetlen szovjet–amerikai válságok voltak, hanem olyan regionális konfliktusok, amelyek a szuperhatalmak közvetlen bevonásával fenyegettek. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a DCL használatának szuperhatalmi konfliktusokra történő limitálásáról szóló eredeti elképzelések figyelmen kívül hagyták a közvetett konfliktusokban rejlő veszélyeket. Bár a szuperhatalmak meglepően józanul viselkedtek a regionális konfliktusok során, nem lehet meglepetkezni arról a tényről, hogy mind az USA, mind a Szovjetunió csak nagy nehézségek árán tudta akaratát rákényszeríteni az általuk támogatott félre. Mi több, egyes esetekben úgy tűnt, hogy a regionális ellenfelek irányítják a szuperhatalmak politikáját.²⁷ Vagyis az a veszély fenyegetett, hogy az amerikaiak és a szovjetek elvesztik az események feletti irányítást, és ennek eredményeképpen végül belekeverednek a küzdelembe.

Nixon elnöknek az indo-pakisztáni háború előestéjén küldött üzenete továbbá abban is eltért a forródrót létrehozásakor deklarált céloktól, hogy az nem annyira a már kirobbant válság kezelésére, hanem annak megelőzését célozta. E cél még szemléletesebb Carternek a lengyel kérdés kapcsán küldött üzenetében. Az üzenetet megelőzően a szovjet csapatmozgásokról érkező adatok alapján az amerikai adminisztráció arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunió katonai beavatkozásra készül a Szolidaritás előretörése miatt meggyengült lengyel kormány megsegítése érdekében. Ezért 1980 decemberében Carter a forródróton át felhívta Brezsnyev figyelmét egy esetleges szovjet bevonulás „súlyos következményeire.”²⁸ Ezzel párhuzamosan Carter nyilvánosan is megismételte fenyegetését, és hagyományos diplomáciai csatornákon keresztül azzal igyekezett elrettenteni a szovjeteket egy esetleges lengyelországi beavatkozástól, hogy kilátásba helyezte, az Egyesült Államok fejlett fegyverzetet fog Kínának eladni.²⁹

Ez az utóbbi üzenet más szempontból is érdekes. Először is Carter fenyegetése kevésbé volt hihető, hiszen az USA hallgatólagosan mindig is távol tartotta magát a szovjet blokk belügyeitől. Másrészt, bár Kína a szovjetek Achilles-sarka volt, az ázsiai ország felfegyverzése nem feltétlenül lett volna elviselhetetlen kockázat a szovjetek számára. Ráadásul, egy hónappal korábban Carter elvesztette az elnökválasztást Ronald Reagannel szemben, így a két adminisztráció között a hivatalban lévő elnök már csak 'béna kacska' volt. Ezért Carter

²⁵ Sorensen: *Kennedy*, 727.

²⁶ Ball: *Improving Communications Links*, 144.

²⁷ Stein, Janice Gross: *The Managers and the Managed. Crisis Prevention in the Middle East*. In: Winham, Gilbert R. Boulder (ed.): *New Issues in International Crisis Management*. Colorado–London, England, 1988, 171–198.

²⁸ Carter: *Keeping Faith*, 583.

²⁹ Carter: *Keeping Faith*, 583–4.

fenyegetése nemcsak hiteltelen volt, de ő maga már nem volt érdemi tárgyalófélnek tekinthető. Ezt támasztja alá Brezsnyev reakciója is, aki válasza sem méltatta az üzenetet.³⁰ Ez ismételten rámutat a forródrót alkalmazásának korlátaira, illetve arra, hogy az amerikai hatalomváltás sajátos körülményeit sem vették figyelembe a forródróttal kapcsolatos eredeti elképzelések megfogalmazásakor.

Másodszor az a tény, hogy az üzenetet nyilvánosan is megismételték, arra enged következtetni, hogy az nem feltétlenül igényelte a forródrót által biztosított titkosságot. A titkosság iránti igény mögött pragmatikus megfontolások húzódtak, melyeket két nappal a rakétaválság lezárulása után Nyugat-Berlinnel kapcsolatban maga Hruscsov fogalmazott meg a Kennedy elnökkel folytatott bizalmas levelezésében: „Elnök úr, elemezze a helyzetet, és akkor a szíve mélyén egyet fog érteni velem. Hogy nyilvánosan mit gondol, az már más kérdés. Azt Önnel a politikai szükségszerűség mondatja annak érdekében, hogy »ne sértse meg szövetségeseit«, nem pedig a szíve diktálja.”³¹ Azaz, a titkosság arra szolgált, hogy egy ideológiai/retorikai versenyben belpolitikailag vagy a szövetségesek számára nyilvánosan elfogadhatatlan álláspontok kifejtése és alkuk megkötése is lehetővé váljon. Ez az elképzelés azonban nem volt összeegyeztethető Carter elnök morális alapokra helyezett külpolitikájával, mert annak során megszűnt a két kommunikációs csatorna közti különbség: a forródrót az ideológiai háború részévé vált, és ezáltal nagyrészt értelmét veszítette. Ezt támasztja alá a szovjetek afganisztáni beavatkozása okán Carter által kezdeményezett telexváltás is. Ennek során Carter elítélte a szovjet akciót, a kapcsolatok elhidegülésével fenyegetett, illetve felszólította Brezsnyevet az Afganisztánból való kivonulásra.³² A levél nem-hogy nem tartalmazott hitelt érdemlő fenyegetést, amely visszakozásra kényszeríthette volna a szovjeteket, hanem mindössze egy olyan egyoldalú kinyilatkoztatás volt, amely sem tárgyalási pozíciót, sem tárgyalási szándékot nem tartalmazott. Az üzenet nem volt értékeesebb, mint egy hasonló tartalmú nyilvános üzenet. Brezsnyev válasza sem állt másból, mint a nyilvánosan is hangoztatott indokok megismétléséből: a Szovjetunió az afgán vezetés kérésére avatkozott be, amely az Afganisztánon kívülről érkező atrocitás felszámolását kérte.³³ Ilyen esetekben – különösen igaz ez a lengyel kérdés kapcsán – a titkosság csupán arra szolgált, hogy a kezdeményezőt – jelen esetekben Cartert – megkímélje a nyilvános presztízsvesztéstől. Végül ez a két eset arra is rámutat, hogy a forródrót csak akkor játszhatott érdemi szerepet a nagyhatalmi kapcsolatokban, amennyiben a felek hajlottak az együttműködésre.

Mi több, sem a lengyel, sem az afganisztáni események kapcsán küldött üzeneteknél nem volt lényeges elem a gyorsaság. Ez még egyértelműbb a SALT II. tárgyalások során küldött amerikai üzenetnél: itt egyértelműen semmilyen válsághelyzet nem állt fenn, ami miatt fontos lett volna gyorsan kapcsolatba lépni az orosz vezetéssel. Csupán arról volt szó, hogy Carter elnök hagyományos diplomáciai csatornákon küldött leveleire semmitmondó válaszok érkeztek, amelyekből az amerikai vezetés arra következtetett, hogy az üzenetek nem jutottak el Brezsnyevig, hanem alacsonyabb szinten válaszolták meg azokat, akadályozva ezzel a megegyezést. Ekkor Carter nemzetbiztonsági tanácsadója, Zbigniew Brze-

³⁰ Johnson elnök szintén használta a DCL-t hivatali ideje végén, utódja megválasztása után. Itt azonban az üzenet célja egészen más, nem politikai volt: azon alkalmából született, hogy az amerikai Apollo 8 űrhajó megkerülte a Holdat. Ez nemigen szolgálhatott más célt, mint az amerikai űrprogram sikerének demonstrálását, de mint ilyen messze eltért a Kennedy és Hruscsov által megfogalmazott elképzelésekről a forródrót használatát illetően. Itt sem a gyorsaság, sem valamilyen helyzet tisztázása nem merült fel; sőt nemhogy válság helyzet, de még annak lehetősége sem alakult ki. Ball: *Improving Communications Links*, 156 (Annex 1).

³¹ 71. dokumentum. In: FRUS 1961-1963, VI.

³² Carter: *Keeping Faith*, 472.

³³ Carter: *Keeping Faith*, 472.

zinski azt javasolta az elnöknek, hogy forduljon Brezsnyevhez a forródróton keresztül. Vagyis a DCL-t azzal a céllal vették igénybe, hogy közvetlenül Brezsnyevet érje el az amerikai üzenet, és így a Szovjetunió értésére adják az érintett probléma fontosságát, nyomást gyakorolva Brezsnyevre a külügyi bürokrácia megkerülésének érdekében.³⁴ Ez utóbbi szándék összecseng a forródrót létrehozása, illetve a csúcspanomácia mögött rejlő liberális elképzeléssel, mely szerint az egyéb szinten áthidalhatatlannak tűnő problémákat a vezető államférfiak képesek megoldani egymás között.³⁵

A nyomásgyakorlási szándék éppúgy megjelent válsághelyzetekben is. Kissinger bevallja emlékirataiban, hogy India és Pakisztán háborúja alatt csupán azért folyamodtak a közvetlen telexkapcsolathoz, hogy a sürgősség érzését kommunikálják: 1971. december 12-én a Nixon adminisztráció beavatkozással fenyegetett, amennyiben a Szovjetunió nem veti latba befolyását Indiánál a támadás leállításának érdekében.³⁶ Az 1967. június 10-én, a hatnapos háború alatt viszont Koszigin küldött – a korábbiaktól eltérő – kemény hangvételű üzenetet Johnson elnöknek a tűzszünet előmozdítása érdekében.³⁷ Ez nem meglepő, hiszen Szíria és Egyiptom Izraellel szembeni területi vesztesége a Szovjetunió presztízsveszteségével fenyegetett, melyet fegyverszünettel vagy annak hiányában, esetleg közvetlen beavatkozással tudott volna csak csökkenteni/megakadályozni. Itt tehát a gyorsaság mint gyors válasz, illetve megoldás kikényszerítése jelenik meg. Bár egy ilyen ultimátum hosszú távon kedvezően hatott a válság megoldására, rövidtávon elmélyítette a helyzetet, minthogy fokozata a másik oldalnak a fenyegetettség érzését. Ennek megfelelően 1967-ben az Egyesült Államok a hatodik flotta egyiptomi partokhoz való közelebbi rendelkezésével válaszolt Koszigin üzenetére, majd csak ez után küldött a forródróton egy békésebb hangvételű, megegyezési szándékot mutató üzenetet. Azt láthatjuk tehát, hogy a forródrót más diplomáciai eszközökhez hasonlóan a klasszikus – fenyegetéssel, erődemónstrációval és a megegyezés szándékának kifejezésre juttatásával átszótt – válságkezelési stratégia eszközévé vált.

Sőt olykor a forródrót használata éppen a párbeszéd lassítását célozta. India és Pakisztán háborújának ügyében Brezsnyev a sürgető amerikai üzenetre küldött válaszában egyértelműen időnyerésre játszott, hiszen a Szovjetunió megítélését javíthatta szövetségesei körében, hogy a vele szimpatizáló, szovjet fegyverekkel ellátott India területet hódította el az Egyesült Államok által támogatott Pakisztántól. Brezsnyev ezért tájékoztatta az amerikai felet, hogy jelenleg a rendelkezésre álló információk megerősítését végzik, melynek eredményéről késedelem nélkül tájékoztatást adnak az USA-nak.³⁸ Vagyis fenntartva az együttműködés látszatát, az elérhető információ szükségessége hivatkozva késleltette a válaszadást.

Talán a jom kippur háború alatti szuperhatalmi kommunikációnak egyik legjelentősebb eleme a forródróton keresztüli kommunikáció kerülése volt. Az üzenetváltások nagy része Anatolij Dobrinyin szovjet nagyköveten keresztül zajlott. Ennek több oka is volt. Először is, Dobrinyinban nemcsak a szovjet, hanem az amerikai vezetés is megbízott. Dobrinyin különösen jó kapcsolatokat ápolt Nixon nemzetbiztonsági tanácsadójával, majd 1973-tól külügyminiszterével, Henry Kissingerrel, aki a Watergate-tel elfoglalt elnöktől gyakorlatilag szabad kezet kapott a közel-keleti válság rendezésében. Ezzel szemben a rakétaválság előtti időben sem az amerikaiak sem Hruscsov nem bíztak annyira Mihail Menyikov szovjet

³⁴ Stone, Webster: *Moscow's Still Holding. Twenty-five Years on the Hot Line*. New York Times Magazine, 1988. szeptember 18. 60.

³⁵ Watt: *Summits and Summitry Reconsidered*, 493.

³⁶ Kissinger: *White House Years*, 909.

³⁷ Johnson: *The Vantage Point*, 302.

³⁸ Johnson: *The Vantage Point*, 302–303.

nagykövetben, hogy bizalmas üzeneteket bízzanak rá.³⁹ Talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy a rakétavásár után a felek a közvetlen kommunikáció javítását szorgalmazták. Harmadszor, Kissingertől tudjuk, hogy a jom kippur háború idejére már a másik nagy akadály, a szovjet nagykövetség hiányzó technikai háttere is elhárult. Sőt az 1971-es indo-pakisztáni háború kapcsán Kissinger a következőket írta: „Tudtuk, hogy a [közvetlen] telex kapcsolat lassabb, mint a szovjet nagykövetség kommunikációs lehetőségei.”⁴⁰ A technikai feltételeken túl fontos tényező volt, hogy a Dobrinyinon keresztül bonyolított kommunikáció során a telex üzenetek fordításával eltöltött időt is meg lehetett takarítani. A Kissinger–Dobrinyin csatornának megvolt az az előnye is a forródróttal szemben, hogy a válságot nem a legfelsőbb szinten kísérelték meg megoldani, így több lehetőség maradt nyitva arra az esetre, ha a krízis eskalálódott volna.

Bár végül a jom kippur háború folyamán forródrót üzenetek váltására is sor került, paradox módon a legjelentősebb szerepét akkor töltötte be, amikor *nem* használták. Ez úgy vált lehetségessé, hogy nem kommunikációs csatornaként alkalmazták, hanem az együttműködési szándék vagy annak hiányának szimbólumává vált. Az egyiptomi és szíriai háborús előkészületek mind az izraelieket, mind az amerikaiakat váratlanul érték. Miután Kissinger értesült Golda Meir izraeli miniszterelnöktől az arab országoknak az izraeli határ közelében történő csapatoösszevonásairól, megpróbálta megakadályozni a háború kitörését. Ennek érdekében telefonon értesítette Dobrinyin nagykövetet, hogy Izrael nem szándékozik megelőző csapást mérni, tehát kezdeményezőként fellépni. Arra kérte a szovjet nagykövetet, hogy ezt az üzenetet juttassa el sürgősen Moszkvába, Damaszkuszba és Kairóba. Bár, mint feljebb már utaltunk rá, Dobrinyinnak kiváló kommunikációs lehetőségei voltak, utolsó kifogásként arra hivatkozott, hogy nem tudja elég gyorsan Moszkvába juttatni az üzenetet. Ekkor Kissinger felajánlotta, hogy használja a forródrót amerikai végét. Ezt azzal utasította vissza a szovjet nagykövet, hogy a vonal másik vége nem közvetlenül a Kremlben van. Bár ez helytálló megállapítás volt, nyilvánvaló, hogy amennyiben Moszkva tudott a szíriai–egyiptomi szándékról, az amerikaiak által ellenőrzött csatornán aligha tudott volna érdemi üzenetet továbbítani. Másrészt a Szovjetunió által támogatott Szíriának és Egyiptomnak érdekében állt az időhúzás: csak háború kirobbantásával voltak képesek megintatni Izrael önnön legyőzhetetlenségébe vetett hitét és így kedvezőbb pozíciót kiharcolni a későbbi béketárgyalásokra.⁴¹

Kissinger szerint később a szovjet fél a forródróton történő szovjet–szovjet kommunikáció felvetésével éppen együttműködési szándékát jelezte: „Dobrinyin ismét hívós és hivatalos volt. [...] Megismétlődött a szokásos eszmecsere arról, hogy mi is a leggyorsabb kommunikációs eszköz. Ezúttal Dobrinyin úgy gondolta, a forródrót lenne a legjobb megoldás. Minthogy számíthatott rá, hogy mi is olvassuk majd az üzenetét, ez kétségkívül annak a szándékának kifejezése volt, hogy nincs rejtegetni valója. Engedélyt adtam neki a for-

³⁹ A Menyisikovval szembeni szovjet bizalom hiánya már az Eisenhower adminisztráció számára is egyértelmű volt. 160. Dokumentum. In FRUS 1958–60. 10. kötet. Elérhető: <http://dosfan.lib.uic.edu/ERC/frus/frus58-60x1/13soviet7.html>. Belépés: 2003. október 1. Helyette egy KGB ügynök (Georgij Bolsakov) szolgált a Kennedy és Hruscsov közti bizalmas üzenetek közvetítésére. Robert Kennedy: *In His Own Words. The Unpublished Recollections of the Kennedy Years*. Ed. Guthman, Edwin O.–Schulman, Jeffrey. Toronto, New York, 1988. 529.

⁴⁰ Kissinger: *White House Years*, 909. A jom kippur háború alatt Dobrinyin beosztottja bizonyította ezt, amikor a nagykövet távollétében negyed órára sem volt szüksége a Moszkvával való egyeztetéshez. De a forródrótot technikailag megkerülték és megelőzték gyorsaságban akkor is, amikor Kissinger felajánlását elfogadva, Dobrinyin a fehér házi telefonközponton keresztül beszélt Moszkvával. Kissinger: *Years of Upheaval*, 453 és 472–473.

⁴¹ Kissinger: *Years of Upheaval*, 460.

ródrót használatára. Ő végül nem vette igénybe.”⁴² Paradox módon itt éppen a forródrót alkalmazásának elkerülésével sikerült elérni, hogy annak eredeti szerepét, jelentőségét megőrizzék. Amikor ugyanis Kissinger először ajánlotta fel Dobrinyinnek, hogy igénybe veheti a DCL amerikai végét, gyorsaság hangsúlyozásának előtérbe helyezése mellett több helyen is megkérdőjelezte a forródrót használatával kapcsolatos eredeti elképzeléseket. Egyrészt nem vette figyelembe a rakétaválság azon tanulságát, mely szerint kerülni kell az ellenfél sarokbaszorítását, elkerülendő, hogy azt olyan lépésre kényszerítsék, amelyet az egyébként valószínűleg nem tett volna meg. Ez a felfogás kimondatlanul is részét képezte a forródrót etikettjének, hiszen az éppen a párbeszéd fenntartásának utolsó lehetőségét jelentette. Kissinger azonban azzal, hogy mindenáron azonnali együttműködésre akarta rávenni Dobrinyint, gyakorlatilag sarokba szorította. Nem véletlenül kényszerült Dobrinyin olyan kijelentést tenni, melynek implikációját – vagyis hogy a forródrót nem kellően gyors és a hatékony – más körülmények között minden bizonnyal került volna.⁴³

Másrészt, ha Dobrinyin bármelyik esetben él Kissinger felajánlásával, akkor alapjaiban ásta volna alá a forródrót szerepével kapcsolatos elképzeléseket. Egyfelől a forródrót szovjet–amerikai – és nem szovjet–szovjet – üzenetváltás szándékával lett kiépítve. Másfelől a forródrótot csúcscsúcsdiplomáciai eszköznek szánták, viszont Dobrinyin üzenete semmiképpen sem lett volna csúcscsúcsdiplomáciai nevezhető, hiszen ő nem egy állam vagy kormány vezetője, hanem csupán egyik diplomáciai tisztviselője volt. Nem szólva arról, hogy egy ilyen alkalmazás esetén nem államok közötti üzenetváltásra használták volna a DCL-t, hanem a szovjet külpolitika „házon belüli” tisztázására. Dobrinyin tehát azzal, hogy elutasította a forródróton keresztül való kapcsolatfelvételt Moszkvával, nagymértékben – bár vélhetően nem tudatosan – hozzájárult a forródrót használatával kapcsolatos eredeti elképzelések megőrzéséhez.

Összefoglalás

A fentiek alapján elmondható, hogy a forródrót gyakorlati alkalmazása számtalanszor túllépett azokon a csúcscsúcsdiplomáciai kategóriákon, melyekben Kennedy és Hruscsov gondolkodott. A felhasználás célját tekintve a rakétaválság hatására oly fontosnak tartott gyorsaság olykor csak másodlagossá vagy éppen nemkívánatossá vált, az információ-megosztás szándékát pedig időnként a nyomásgyakorlás vagy az adott üzenet fontosságának hangsúlyozása váltotta fel. A válságkezelés sem maradt egyetlen tartalmi tényezője a DCL működésének: olyan, egyéb témákat érintő üzenetek is megjelentek, mint a leszerelés vagy az úrutazás kérdése.

A forródrót használata mindössze egyetlen szemszögből nem egyezett meg soha a Kennedy és Hruscsov által elképzelttel: közvetlen nagyhatalmi válságban soha nem került sor forródrót üzenet küldésére. Ennek oka azonban az, hogy a rakétaválság után a berlini válságokhoz fogható közvetlen szuperhatalmi konfliktus nem is alakult ki többé. Az atomháború kirobbanásának közvetlen fenyegetése ugyanis ráébresztette a két riválist, hogy az soha nem következhet be, s ennek érdekében a feszültségek csökkentését célzó megállapodások sorát írták alá illetve igyekeztek küzdelmüket kisebb horderjű, regionális konfliktusokra korlátozni. Paradox módon, a rakétaválság alatti szuperhatalmi konfrontáció, amely a forródrót létrehozásához vezetett, megszüntette azt a politikai kontextust is, amelyre a forródrót használatát tervezték. A Szovjetunió és az Egyesült Államok tehát nem is használhatta a forródrótot az eredeti célnak megfelelően.

⁴² Kissinger: *Years of Upheaval*, 472.

⁴³ Kissinger: *Years of Upheaval*, 451.

Talán mindennek köszönhetően a DCL használata más tekintetben is eltért az eredeti szándéktól: nem vált például a szuperhatalmi válságkezelés utolsó mentsvárává, mint ahogyan azt Kennedy és Hruscsov gondolta. Ebben szerepet játszott az a tény, hogy a két ország vezető politikusai céljaik elérése érdekében két alapvetően különböző jelentőséget tulajdonítottak a forródrótnak. Egyrészt esetenként csak a szuperhatalmi diplomáciai manőverek hasznos eszköze, kommunikációs csatornája volt. Mint ilyen, részben „áldozatává” vált a további technológiai fejlődésnek: a szovjet nagykövetség kommunikációs rendszerének javulásával komoly vetélytársra akadt. Másrészt egyéb technológiai fejlődés és a részben annak eredményeként, hogy a csúc diplomáciában bekövetkezett szemléletváltozás is a szuperhatalmi véleménycsere újabb, konkurens csatornájának megszületését jelentette. Jól példázza ezt a kissingeri „ingadiplomácia”, amely a repüléstechnológia fejlődéssel együtt lehetővé tette, hogy Kissinger a jom kippur háború szülte válság rendezéséről is személyes tárgyalásokat folytasson Brezsnyevvel.⁴⁴

Ennél azonban sokkal fontosabb szerepet töltött be akkor, amikor a szuperhatalmak közötti szimbólikus együttműködési szándékot megtestesítő intézményként kezelték a felek. E szándék fejeződött ki a hatnapos háború kezdeti üzeneteiben, illetve Libanonnal kapcsolatos Brezsnyev–Carter üzenetváltásban. Akkor is a forródrót e szimbólikus jelentősége állt az üzenetváltások középpontjában, amikor éppen e hajlandóság vált kétségessé, mint ezt Brezsnyev részéről a lengyel kérdésben vagy Dobrinyin részéről a jom kippur háború során láthattuk. Összegzésképpen tehát elmondhatjuk, hogy a forródrót valódi jelentőségét éppen mint a kooperációs szándék intézményesült szimbóluma őrizhette meg. Azért élhette túl a kommunikációs technológiai fejlődést, mert léte azt az együttműködési hajlandóságot testesítette meg, amely éppen a rakétaválság mértékű közvetlen szuperhatalmi konfliktusok megelőzésének egyik fontos tényezője volt. Végül tehát úgy váltotta be a hozzá fűzött eredeti reményeket, hogy alkalmazásában nem követte Kennedy elnök és Hruscsov főtitkár által megjelölt eredeti funkciókat.

---

⁴⁴ Bár hagyományos értelemben Kissinger mint külügyminiszter tárgyalásai nem képeznék a csúc diplomácia részét, a jom kippur háború alatt Moszkvában tett látogatása az állam-, illetve kormányfők közötti kommunikációk közé sorolható. Kissinger elnöki döntéshozatali hatáskörrel felruházva érkezett Moszkvába, melyről Nixon Brezsnyevet is értesítette. Vagyis a két fél mint állam- illetve kormányfő tárgyalhatott egymással. Kissinger: *Years of Upheaval*, 545–613.

SIMON, ÁGNES AND SIMON, ESZTER

The Hot Line in the Cold War

The experience of the Cuban Missile Crisis resulted in the birth of a Direct Communication Link – the hot line – between Moscow and Washington in August 1963 in order to better and quicken communication between Soviet and American leaders in times of direct superpower conflict. In this paper, drawing on the summit diplomacy literature, we explore the role this technological innovation played in Cold War superpower relations – most importantly how much its use was in harmony with the aims of its establishment. Focusing on the Six Day-, the Indo-Pakistani-, and the Yom Kippur wars, the invasion of Afghanistan and the Polish crisis of 1980, we argue that the hot line was employed in a much broader sense than originally thought, that is, similarly to any other means of crisis management: it was applied to quicken communication as well as to gain time, to resolve as well as to temporarily deepen crises. However, it was never utilized in direct superpower conflicts, since the Missile Crisis, by putting mankind to the brink of nuclear holocaust, also had a sobering and, thus, restraining effect on superpower competition. The hot line could only survive further technological innovation because it came to embody superpower commitment to cooperation.

HELTAI GYÖNGYI

Operett-diplomácia

A Csárdáskirálynő a Szovjetunióban 1955–1956 fordulóján

Az operett, a huszadik század egyik leghatékonyabb magyar tömegkultúra műfaja – populáris műfajokra jellemző – transzformációs és adaptációs képességét akkor kezdte csak igazán bizonyítani, amikor a színházak 1949-es államosításával, a magánszínházi szervezet felszámolásával e művészeti, illetve iparág, valamint közönsége „feladatát” is gyökeresen át kívánták formálni. Eme, a pártállami diktatúra kiépülésével párhuzamosan zajló folyamat részeként a színházi döntéshozatal csúcsán, a Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezletein az elnöklő Révai József miniszter vezényletével kíméletlen harcot indítottak annak érdekében, hogy a repertoárokból a patetikus, politikai propaganda elemekkel terhelt szovjet operettek váltsák fel a vicces, cinikus magyar operetteket, melyek dramaturgiáját a színházi ipar formálta.¹ E kedvelt szórakoztatóipari terméket kispolgárinak és öncélúnak bélyegezve, az ötvenes évektől a Gáspár Margit igazgatta Fővárosi Operettszínházban a nálunk korábban teljességgel ismeretlen szovjet zenés színházi minták szerint konstruálták a „szocialista realista operetteket”. A műfaji konvencióra, az operetre hagyományosan jellemző mobilitásmodellre, ironikus hangnemre dacosan fittyet hányva, illetve azzal szándékosan szembehelyezkedve, a színpadokat elfoglalták a hajlíthatatlan munkás bonvivánok, az öntudatos paraszt primadonnák, eluralkodott az osztályharcot középpontba állító konfliktus, a mindennemű „ellenség” iránti kérlelhetlenséget sugalló hangnem. Sem a társulatok, sem a nézők nem értelmezheték többé az operettet *show business*ként, az öncélú

¹ A kollégiumi ülések jegyzőköveit a MOL őrzi (Népművelési Minisztérium Kollégiumi értekezletek, 1949–1956, XIX-I-3-n), s pontosan rekonstruálható belőlük a színházi fronton zajló hadművelet stratégiája és taktikája. Már az 1950. február 14-i, az operett jövője szempontjából döntő értekezleten (XIX-I-3-n 1. d.) a műfaj átpolitizálása mellett foglalnak állást. Leszögeznek, le kell küzdeni a könnyű műfajjal kapcsolatos arisztokratizmust, aktualizálni kell, segíteni az új magyar operett megszületését, mely komoly politikai fegyver. A Fővárosi Operettszínház e radikális átalakítás melletti kiállását ismeri el az 1950. június 8-i ülés (XIX-I-3-n 2. d.) azon megállapítása, hogy a Fővárosi Operettszínház már nem a kispolgári reakció félszke, hanem az újat megérteni és szolgálni törekvő színház. Profílja: az új, politikai tartalmú operettek létrehozása. A vidéki színházak esetében nehezményezik az 50-50%-os próza–operett arányt, arra hivatkozva, hogy kevés megfelelő operett van. (Két szovjet operettet említenek kívánatos példaként.) A műsortervek jóváhagyása is a kollégiumi értekezleten zajlott. Hogy ez politikai kritériumok alapján történt, azt alátámasztja, hogy az értekezletekre készített listákon az operettek mindig témájuk és „származásuk” (rég, új, szovjet, népi demokratikus, kortárs magyar stb.) feltüntetésével szerepeltek. Az 1950. június 8-i ülésen (XIX-I-3-n 2. d.) például egy honvéd és egy az Amerika ellenes tevékenységet vizsgáló bizottságról szóló operettet ajánlottak. Az 1951. augusztus 7-i ülésen (XIX-I-3-n 3. d.) az évadtervben már az adaptációk és az új operettek aktuálpolitikai céljai is megfogalmazódtak. (Például Offenbach *Orfeusz az alvilágban* adaptáció: a Fehér Ház és az amerikai alvilág kapcsolatait szatirizálja, Dékány-Farkas *Zengő erdő* című új szocialista operettje: az agrár-főiskolások és a tiszai erőmű fiataljainak a villamosításért folytatott munkaversenyéről szól). A tematikai szempontú komponálás tetten érhető az 1952. június 3-i ülés (XIX-I-3-n 3. d.) anyagában is. Itt a Fővárosi Operettszínházban „bányász operettet, s a román falusi osztályharc kérdéséről szóló operettet” terveznek. A kitalált tradíció gyors uralkodóvá tételét célzó repertoárépítésben e korszakban tehát a kortárs munkástéma vagy az új szövetségi körből (szovjet, román stb.) való származás indokolta elsősorban egy darab repertoárba kerülését, nem a zene vagy a librettó esztétikai minősége vagy szórakoztató potenciálja.

nevetés veszélyét hordozó „burzsoá operettet” mindenekelőtt politikai propagandafunkcióval kívánták ellátni.

A „szocialista operett” – ami jelenthetett Szovjetunióból importált vagy Magyarországon az új világvég szerint írt, illetve „átírt” operettet (adaptációt) – hatalmi támogatása olyan törekvésként jellemezhető, melynek során az elit megpróbálja megreformálni a populáris kultúra egy jelentékeny elemét. Peter Burke szerint azonban a populáris kultúra műfajai általában ellenállónak bizonyulnak e kisajátító reformkísérlettel szemben.² Tulajdonképpen ez történt a szocialista operettel is. E műfajjal kapcsolatban azonban azt a ket-tősséget is érdemes elemezni, hogy egyfelől miért nem sikerült új, hatékony szoc. réal. zeneszínházi műfajformát létrehozni, miközben másfelől a szocialista operett – filmváltozatai révén – mégiscsak a magyar tömegkultúra hagyomány részévé vált.³

Az operett Magyarországon s az egykori Monarchia régióiban jellemző kitüntetett népszerűségének taglalásakor feltétlenül hivatkozni kell Csáky Móric *Az operett ideológiája és a bécsi modernség* című munkájára. E művelődéstörténeti és kulturális antropológiai szöveget ötvöző munka azt bizonyítja, hogy a századforduló bécsi operettje (melynek egyik örököse a két háború közti pesti bulvár operett – H. Gy.) a feltörekvő polgárság, a soknemzetiségű Monarchia lakossága kollektív kulturális emlékezetének kitüntetett „helye”, a jellegzetes mentalitásformák, az ambivalens modernizációs törekvések és a politikai aktualitások ironikus kommentárjának terepe volt.⁴ Csáky arra is rámutat, hogy az e műfajvariánsra jellemző „motivikus toposzok” és klisészerű tipizálás révén a bécsi operettekbe kódolt identitást teremtő és kifejező zenei, illetve szüzsé elemek jóval a Monarchia felbomlása után is hatásképesek maradtak.⁵ A fenti, a tömegkultúra műfajt, a mentalitást, a befogadói ízlést és elvárás-horizontot összekapcsoló perspektívából szemlélve még izgalmasabb téma a műfaj szocialista korszakbeli reformja és operett diplomáciai felhasználása. Persze a zeneszínház politikai célú kisajátítása nem korlátozódott a pártállami időszakra,⁶ de az „át-

² „Az európai történelemben gyakran az elit vagy az elit egy csoportja próbálta »megreformálni« a populáris kultúrát, más szóval, először megpróbálta elnyomni azokat a viselkedésformákat vagy eszméket, amelyeket felforgatónak, erkölcszelennek vagy egyszerűen »alpárinak« tartott ..., majd helyettesíteni akarta ezt egy új kultúrával, új tradícióval. Nem szabad, hogy a kitalálás kifejezés arra a következtetésre juttasson bennünket, hogy az eliteknek hatalmuk van az alávett osztályok kultúrájának kedvük szerinti alakítására. Az európai populáris kultúra története azt mutatja, hogy a populáris kultúra rendkívül ellenálló, hogy a közemberek gyakran ellen tudtak állni a megreformálásukra tett kísérleteknek.” Burke, Peter: *Popular Culture between History and Ethnology*. Ethnologia Europea. 1984. XIV. 7. (Az idegen nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm. – H. Gy.)

³ Például az Állami áruház – 1952-es bemutatásától az 1976. december 31-ig tartó időszakot tekintve – a negyedik legnagyobb nézőszámot produkáló magyar film: Magyarországon nézőszáma 6 millió 425 ezer volt, 14 455 moziban játszották 40 571 előadásban. (Tárnok János: *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai. 1948–1976*. Budapest, 1978. 37.)

⁴ „Ha megfontoljuk továbbá, hogy az 1900 körüli évek operettje a városi népesség széles rétegeinek egyik legkedveltebb szórakozási formája volt, akkor belőle ezen társadalmi rétegek képviselőinek tudatára is követhetünk. Ezenkívül, elmélyült elemzések segítségével olyan szemléletmódokat is felfedezhetünk, amelyek nemcsak a városokban, hanem egy egész európai régióban is jelen voltak, és amelyek jelentőségüket kulturális emlékezetként egészen máig megőrizték. Számos operett zenei kifejezésformáiban és tartalmaiban olyan kulturális összefüggések érzékelhetők ugyanis, amelyek keletkezésük idejének egyéni és kollektív önrtelemzése számára, valamint, átvitt értelemben, egészen jelenünkig hatóan jellemzőek lehetnek.” Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*. Budapest, 1999. 8.

⁵ „... 1918-at követően sok néző elsősorban a következőképpen értette a színrevitelt: a darab vagy elsősorban csak a múltra való emlékezést segítette, vagy nosztalgikus vágyakat élesztett, sóvárgást a felhőtlenül boldog világ mesebeli illúziója iránt.” (Csáky: *Az operett ideológiája*, 259.)

⁶ „... a két háború közötti időszak tekintélyelvű és totalitárius politikai rendszerei értették a módját, hogy tudatosan a maguk javára használják föl ezt a szórakoztató színházakra látenszen jellemző szándékot, mert el akarták terelni a figyelmet a politikailag egyre inkább megregulázott minden-

kódolt” operett korábban soha nem töltött be olyan precízen meghatározott átnevelő, illetve diplomáciai funkcióit, mint az ötvenes években.

A tanulmányban a „régí” és a „kitalált tradíció” Eric J. Hobsbawm által javasolt fogalmait alkalmazom, „kitalált hagyományként”⁷ meghatározva az 1949-ben kötelezően kövendő modellként szakma és közönség elé állított szovjet, szocialista realista operettet, melynek a „régí hagyomány”, a Monarchia operettből kinövő, két háború közti pesti bulvárműfaj pótlására, népszerűségének kisajátítására kellett volna megszületnie. A két tradíció 1953 után feltűnő összeolvasztási kísérleteit – például a dolgozatban szereplő, Békeffy István és Kellér Dezső által jegyzett *Csárdáskirálynő* adaptációt – interkulturális modelleknek tekintem. Egy levéltári kutatás⁸ eredményeit feldolgozva, ez alkalommal elsősorban azt kívánom bemutatni, hogy a „szocialista operett” egyes, a két hagyományt összeolvasztó export-változatait milyen eredményesen használták a nemzetközi kulturális kapcsolatokban diplomáciai célokra. Azt vizsgálom, hogy az „életörömet sugárzó” – Honthyt, Felekyt, a „régí tradíció” nagygyűit felvonultató – *Csárdáskirálynő* előadás milyen feladatokat töltött be a moszkvai és leningrádi színpadokon 1955–1956 fordulóján.

Az első moszkvai vendégjáték jelentősége

A Fővárosi Operettszínház egy hónapos vendégszereplése Moszkvában és Leningrádban 1955 és 1956 fordulóján egyszerre tekinthető színház történeti és politikai jelentőségű eseménynek. Ez volt ugyanis a korábbi hagyományaitól gyökeresen eltérő szocialista realista esztétikát elsajátító magyar színházművészet első, vendégjáték formájú bemutatkozása a Szovjetunióban. Abban az országban, amely 1949-től kezdve Magyarország számára nemcsak ideológiai, hanem birodalmi központ is volt. A centrumhoz való alkalmazkodás kényszere nemcsak a politikai, katonai, ipari szférára terjedt ki, hanem a kultúrára, sőt a tömegkultúrára is. E kontextusban már az is meglepő, illetve a Sztálin haláláig érvényes gyakorlatnak ellentmondó volt, hogy a Fővárosi Operettszínház nem a programon szereplő szovjet (*Havasi küirt*) vagy kortárs magyar operettet (*Boci-boci tarka*), hanem az „átgazított” *Csárdáskirálynőt* játszotta legtöbbször és legnagyobb sikerrel Moszkvában és Leningrádban. A szocialista országok közötti kulturális kapcsolati rituálé szerint ugyanis elsősorban a szocialista realizmusban szerzett jártasságot illetett demonstrálni.

A két – a bulvár és a szocialista – operett tradíciót ötvöző *Csárdáskirálynő* adaptáció elsőpró moszkvai–leningrádi sikere a Fővárosi Operettszínházban 1949 óta zajló műfaj-átalakítási kísérlet – öncélú burzsoá szórakoztatás helyett elkötelezett népi operett-művészet – perspektívája szempontjából is tanulságos. Sőt azt is mutatja, hogy a Sztálin halála után – a Szovjetunióban és Magyarországon is zajló – hatalmi harcba miként „szólhatott bele” egy vendégjáték. A levéltári források segítségével utalunk majd arra, hogy a már Pesten is zavarba ejtő sikerű, még Nagy Imre leváltása előtt, 1954. november 12-én bemutatott, új szöveggel ellátott operett moszkvai diadalmenete a „baloldali túlzók” vagy a „jobboldali elhajlók” pozícióját erősítette-e, illetve, hogy e sikert ki milyen politikai célra kívánta kisajátítani. A vendégjáték időzítése is különleges volt, amennyiben a Nagy Imre és a Rákosi vonal 1953 júliusától a forradalomig tartó, a színházi világban is éles küzdelmének közepére

---

napok valós tényeiről, illetve a »vidám hangulat« tudatos terjesztésével akarták elfedni, illetve csírájában elfojtani a bírálatot és elégedetlenséget.” (Csáky: *Az operett ideológiája*, 262–263.)

⁷ „Mondhatjuk, hogy mikor tradíciókat találnak ki, azt nemcsak azért teszik, mert a régi tradíciók többé nem elérhetők vagy életképesek, hanem mivel azokat készakarva nem használják vagy alkalmazzák.” (Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983. 8.)

⁸ A levéltári kutatást 2001 novembere és 2002 októbere között a XX. Század Intézet ösztöndíja segítette.

esett. A váratlan siker a növekvő feszültségekkel terhelt szovjet–magyar viszonyban is hasznosnak bizonyult, hisz az „új szakasz” legkínosabb következménye a régi-új Rákosi-féle hatalom számára az volt, hogy egyes értelmiségiek és művészek – a pártfórumok és taggyűlések egyedül lehetséges nyilvánosságát kihasználva, immár a megfélemlítések ellenére is – tiltakoztak a Nagy Imre-korszak mérsékelt reformjainak visszavonása ellen. S e „nemzetibb” program melletti kiállásuk időnként érintette a birodalmi centrumhoz való viszonyt is. E feszült szituációban a Fővárosi Operettszínház vendégjátékára kényes feladat várt. A kérdés az volt: enyhíthető-e a színház moszkvai sikerének hírével a magyar társadalom Szovjetunió ellenessége, illetve csökkenthető-e a szovjetek ellenszenve a háborús ellenség magyarokkal szemben Kálmán Imre édes bús melódiáival, Honthy és Feleky bulvár profizmusával.

A vendégjáték előzményeit, végbemenetelét és következményeit a Külügyminisztérium, a Népművelési Minisztérium, az MDP iratai és a külképviseletek anyagai alapján tárgyalom. Ezek részleteit vagy egészét a szövegben közlöm. Mások kutatásaira lábjegyzetben utalok.

A Szovjetunióval fenntartott kulturális kapcsolatok kiemelt fontossága. Visszatekintés az 1945–1955-ös időszakra

Pontosabban felmérhetjük a Fővárosi Operettszínház vendégszereplésének politikai jelentőségét, ha levéltári dokumentumokkal azt is érzékeltetjük, hogy 1945 után mennyire nem volt magától értetődő egy magyar színház moszkvai bemutatkozási lehetősége. Valójában a magyar kulturdiplomácia 1946-tól tartó küzdelme vezetett csak a Fővárosi Operettszínház 1955-ös meghívásához, ami egyben először jelentett bemutatkozási lehetőséget egy magyar színház számára Moszkvában. E vendégjáték szimbolikus jelentőségének felméréséhez azt is figyelembe kell venni, hogy a szocialista országok közti kulturális és színházi kapcsolatokban mennyire kitüntetett szerepe volt a Szovjetunióval való együttműködésnek. A Sztálin halála előtti időszakban az e témakörhöz kapcsolódó dokumentumokra jellemző, a szovjet kultúra felsőbbrendűségét hangoztató beszédmód idővel ugyan tárgyyszerűbbé vált, de a szocialista országok cserekapcsolatainak szimbolikus jelentőségét a Szovjetunióval való kapcsolatát mindig felülmúlta. A csatlós országok közti pillanatnyi erőssorrend egyik jelzése volt, melyik tud kulturális produktumaival a legrepresentatívabb külsőségek között bemutatkozni a birodalmi centrumban. Efféle, a többi szocialista országgal való összehasonlításra épülő érvelésmód gyakori a kulturális kapcsolatok aktuális állását vizsgáló diplomáciai iratokban.

Utalni kell a kulturális kapcsolatok kezdeti egyirányúságára is. A II. világháború után a birodalom vonzáskörzetébe került országok – lojalitásukat bizonyítandó – moszkvai követségeik révén szinte ostromolták a szovjet szerveket, kulturális információt és bemutatkozási lehetőséget sürgetve. Kultúrájukból kezdettől az általuk elképzelt szovjet mintának leginkább megfelelő műveket ajánlották. A magyarok esetében, a zenészeket kivéve, nem sok sikerrel. Szekfű Gyula moszkvai követ Külügyminisztériumnak küldött jelentéseiben többször is beszámolt azon kudarcairól, melyek magyar színház vagy színészek szovjetunióbeli vendégszereplési lehetőségét kutató diplomáciai tapogatózásait követték. 1946. április 29-i, Gyöngyösi János külügyminiszternek küldött, a „szovjet–magyar kulturális kapcsolatokról” szóló feljegyzésében⁹ is erre utal a VOKSZ (Vszeszozjujnoe obszesztvo kulturnoj szvjazü – a Szovjetunió külföldi kapcsolatokat ápoló társasága) elnökével, Kemenevvel és alelnökével, Karaganovval folytatott megbeszéléséről tájékoztatva: „(...) Színházaink, azaz

⁹ A dokumentumokat eredeti helyesírásban közlöm.

egész drámai avagy operai társulatok szovjetoroszországi szerepeltetésének szerintük nagy akadálya a jelenlegi elhelyezési hiány. (...) Magyar színdarabok itteni előadásának ügye: szintén szükséges lenne előre kiválasztani, és azután bemutatni Budapesten a VOKSZ vezetőinek, mely darabokat akarnánk itt előadatni.¹⁰

Elutasító a szovjet álláspont akkor is, amikor a magyarok – a Nemzeti és az Opera szovjetunióbeli szerepeltetésének meghiúsulása után – híres magyar színészeket küldenek, nem kívánva lemaradni az e kultúrdiplomáciai sikert már elért többi, szovjet érdekszférába került országtól.¹¹ Szekfű követ 1946. december 20-i „Magyar színművészek oroszországi vendégjátéka” című jelentésében kénytelen megállapítani: „... próbaképpen ajánlottam néhány híres magyar színészt, színésznőt, énekesnőt, zenészt és általában azt a választ kaptuk, hogy a Szovjetunióban még ismeretlenek, úgyhogy szereplésük most nagy nehézségekbe ütköznék.”¹²

A következő napon a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok „ellanyhulására, sőt stagnálására” panaszkodó Külügyminisztériumnak Szekfű a „Szovjet magyar kulturális kapcsolatok” tárgyában írott jelentésében azt fejtegeti, hogy az együttműködés fejleszthetősége alapvetően a politikai viszony állásától függ: „A valóságban a kulturális kapcsolatok intenzitása a politika függvénye. Amikor a miniszterelnök moszkvai látogatása nyomán úgy látszott, hogy a politikai atmoszféra felmelegszik, kulturális téren is megindultak a dolgok. Közben különböző politikai differenciák merültek fel. (...) A másik, amit nem szabad elfelejtenünk az, hogy a szovjet magyar kulturális kapcsolatok intézésére tulajdonképpen a Szovjet Magyar Művelődési Társaság hivatott.”¹³

1949 előtt ugyanis a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok nem államközi szinten zajlottak. A békeszerződés megkötéséig, illetve míg Magyarországon formailag többpártrendszer létezett, a szovjeteknek nem fűződött érdekük a magyar–szovjet kulturális közeledés látványos demonstrálásához. Egy magyar színház moszkvai meghívása művészileg sem volt igazán indokolt, hisz színházművészetünk nem élvezett nemzetközi ismertséget, fejlődésvonala pedig nem kapcsolódott a szovjet-orosz tradícióhoz.

Az átmeneti korszak kulturális kapcsolatainak egyirányúságát józanul konstatálja „A magyar–szovjet kultúrkapcsolatok fejlődése és perspektívái” című, dátum nélküli jelentés, mely 1949 után a moszkvai magyar követségen íródott: „A két ország közti kapcsolatokat ebben az időszakban bizonyos alkalmasság, másrészt nagy egyoldalúság jellemezte. Természetesen hatalmas érdeklődés nyilvánult meg a 25 éven át mesterséges korlátokkal elzárt magyar nép részéről a szocializmus országának kultúrája iránt, amely arányában és igényeiben felülmúlta a szovjet részről Magyarország felé irányuló érdeklődést.”¹⁴

A nem feltétlenül a lakosság érdeklődése nyomán alakuló magyar–szovjet kulturális akciókat az MKP, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, a Magyar Szovjet Társaság, a Szovjetunióban pedig a VOKSZ szervezte. A szovjetek a számukra vonzó művészeti ágak (elsősorban a zene), illetve a megnyerni kívánt magyar művész személyiségek (például Kodály) esetében sokkal fogadókézszebbek voltak, mint a színházak, színészek esetében. A magyar–szovjet kulturális kapcsolatok kezdeti egyirányúságának – tehát valamiféle magyar lojalitást bizonyító szándéknak – a konstatálása mellett azt is le kell szögezni, hogy amikor

¹⁰ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

¹¹ A színházi kapcsolatok területén persze a magyar nyelv egzotikus jellege különös hátrányt jelentett. Egy lengyel vagy cseh teátrumnak közel sem volt olyan nehéz a kulturális-nyelvi határt átlépni a Szovjetunióban.

¹² MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3.

¹³ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

¹⁴ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

a szovjet blokkba tagozódást nem kellett többé taktikai okból leplezni, a szovjetek rögvest maguk nehezményezték, hogy a Szovjetunió és művészete propagálása mennyire háttérbe szorult Magyarországon. E politikai, taktikai, a kulturális kapcsolatok kezdettől jelentős szimbolikus szerepét feltáró fordulatot jól jellemzi az SZK(b)P Központi Vezetőség Külügyi Osztályának 1948. március 24-i, szigorúan titkos jelentése az MKP vezetésének nacionalista hibáiról és a magyar kommunista sajtóban érvényesülő burzsoá befolyásról.¹⁵ A szovjet művészeti modellhez való gyors közeledés tehát nemcsak egyfajta magyar túlbuzgóság következménye volt, hanem határozott szovjet igényhez való alkalmazkodás is.

A kulturális kapcsolatok bonyolítása az MDP gyorsan kiépülő struktúráiban alapvetően átalakult. A szovjet–magyar színházi kapcsolatokat is államközi egyezmények szabályozták, a program olyan időszakosan ismétlődő, magyar részről a Magyar Szovjet Társaság által szervezett rendezvényekből épült, mint a „barátsági hónap.” E kölcsönös bemutatkozások során alapuló modell politikai és presztízs jelrendszerének kiépüléséről tudósít a „Szovjetunió kulturális kapcsolatai Magyarországgal” című, 1952-ben keletkezett külügyminisztériumi feljegyzés, mely a „társulatok, csoportok” szereplésének kiemelt politikai jelentőségére utal e szovjetek által kimunkált koreográfiában. A „barátsági hónapok” rendezvényei közül eszerint – a kor kollektivistá szellemének megfelelően – az együttesek vendégszereplései számítottak igazán: „... hangsúlyozták is a Művészeti Bizottságban, hogy a barátsági hónap fő eseménye mindig az együttes (néphadsereg kórusa, Állami Népi együttes), ez felel meg a barátsági hónap tömegjellegének, tehát a mellé küldött szólista csoport inkább kiegészítő szerepet játszik, ezért nem a legelső, élvonalbeli művészekből kell összeválogatni, akiknek művészete itt nem érvényesülhet teljes mértékben.”¹⁶

Ennek fényében még inkább érthető a magyar kultúrdiplomácia frusztrációja, mely 1946 óta nem tudta elérni egy színtársulat meghívását. Így „legalább” egy magyar darab szovjetunióbeli bemutatását szerették volna kieszközölni, főleg mivel e téren is megelőztek bennünket a népi demokráciák. E törekvésről tudósít a moszkvai magyar nagykövet 1952. szeptember 19-i jelentése¹⁷: „... Magyar színházi bemutató iránt a Szovjetunió vezető kultu-

¹⁵ „A Szovjetunió és a szovjet érdekek figyelmen kívül hagyása a magyar pártvezetésben leginkább abban nyilvánul meg, hogy nemcsak hogy nem érdekli őket a Szovjetunió, a szovjet kultúra propagálása és nem is foglalkoznak vele, hanem ugyanakkor elnézőek olyan könyvek kiadása, olyan anyagok megjelentetése során, amelyek durván elferdítik a szovjet valóságot, és tartalmuk nyíltan antiszovjet jellegű.

(...) A Magyar Szovjet Művelődési Társaság igen gyengén működik, s a párt Központi Vezetősége nem siet a segítségére. Szántó [Rezső] elvtársat, a társaság főtítkárát mindössze egyetlen alkalommal hallgatta meg, s ezt követően sem javult a társaság munkája. A Magyar Kommunista Párt kezelésében van a Mafirt-vállalat, amelyhez a budapesti mozik többsége tartozik. Ez a vállalat igen rosszul terjeszti a szovjet filmalkotásokat. A filmeket előzetesen megtekintik az MKP Központi Vezetőségének tagjai. Többször is előfordult, hogy sikeres szovjet filmek vetítését különböző ürüggyel megakadályozták. A leggyakrabban hangoztatott érv az, hogy a magyar néző nem szereti a háborús filmeket, márpedig a szovjet filmek jelentékeny része háborús témájú. Ezzel az ürüggyel akadályozták igen sokáig *Az eskü* című film bemutatását, melyet csak Szviridov elvtárs és Puskin elvtárs közbenjárása után vetítettek nagy sikerrel. Nem került vetítésre a nagy sikerű szovjet film, a *Puskás ember* sem, ugyanakkor a Mafirt mozijaiban egymás után vetítenek angol és amerikai filmeket, köztük háborús témájúakat is. (...) A magyar kommunista sajtó irányítói a burzsoázia kifinomodott ízléséhez próbálnak idomulni, s ily módon a burzsoá sajtó uszályába kerülnek: Egyáltalán nem érdeklik őket a kultúra kérdései, s ezért nem is foglalkoznak velük, holott ezen a területen a burzsoá befolyás és az eszmeietlenség (bezígyejnoszty) erősödése érzékelhető ...” *A fordulat évei. 1947–1949. Bp., 1998. 205–208.*

¹⁶ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712. 0343/52.

¹⁷ A fenti jelentés tulajdonképpen azért íródott, mert a követ nem tudta eldönteni, melyik új magyar szocialista realista darab felelne meg leginkább a szovjet igényeknek. Urbán Ernő *Tűzkeresztje*, Illyés *Ozorai példája* és Sándor Kálmán *Harag napja* című drámái közül azonban egyiket sem tartotta ideálisnak.

rális körei részéről egyébként igen nagy az érdeklődés, annál is inkább, mivel román, cseh, lengyel és bolgár darab már ment, illetve megy a moszkvai színpadokon.”¹⁸

Az ötvenes évek első felében a moszkvai magyar nagykövetség a kulturális kapcsolatok szorosabbra fűzését a szovjet kulturális intézmények munkatársaival való személyes kapcsolatok kiépítésével vélte felgyorsíthatónak. A magyar diplomata már azt is eredményként könyveli el jelentésében, hogy e személyes ismerősökkel egyes „kisebb jelentőségű ügyekben még telefonon is tárgyalhatunk.”¹⁹ 1952. április 16-án még arról számol be Szkladán nagykövet, hogy színházi területen idáig kevésbé sikerült kiépíteni a magyar ügy hatékonyabb képviselőjét segítő informális hálózatot: „Művészeti ügyekben (zene, színház, képzőművészet, művészeti tömegmozgalom) megfelelő, jó kapcsolatunk van a Művészeti Bizottsággal, nevezetesen elnökhelyettesével, Tverdohlebov elvtárrsal. (...) Színházi szervekkel, színházakkal nincs közvetlen kapcsolatunk.”²⁰

Néhány hónappal később, július 12-én azonban már büszkén jelenti, hogy a színi kultúra egyik irányítójával is sikerült informális kapcsolatot kialakítani, ami megkönnyítheti a két eltérő hagyományú színházi világ közeledését: „... Nagy lépést tettünk előre a színházi szervekkel való kapcsolat terén. Vargyas és Fehérné elvtársnőknak a Művészeti Bizottság Színházi Főosztály vezetőjénél, Lebegyánszki elvtársnál tett látogatása igen sok, otthon felmerült problémára adott választ, de ezen kívül további kapcsolatnak is megvetette az alapját. Hasznosnak bizonyult Lebegyánszki elvtárs tanácsa is, melyben a színházi könyvtár látogatására hívta fel figyelmünket. Nemcsak az elfogadott darabokról szerezhetünk tudomást ott, hanem a könyvtár faliújságjain, a könyvtár munkatársaival való beszélgetésben készülő színházi eseményekről is értesülhetünk, tudomást szerezhetünk a sajtóban meg nem jelenő véleményekről, vitákról.”²¹

A követség munkatársainak tapasztalaton alapuló meggyőződésükké vált, hogy csak a személyes kapcsolaton nyugvó kultúrdiplomácia lehet működőképes. Az 1953. január 9-i „Összefoglaló feljegyzés a Magyarország és a Szovjetunió közötti kulturális kapcsolatok jelenlegi állásáról” című jelentésben már azt sürgetik, hogy a magyar és szovjet kulturális szervek között közvetlen levelezés induljon: „... A közvetlen levelezés a tapasztalatcserét igen nagy mértékben mozdítaná elő, a személyes kapcsolatokat is kimélyítené, úgyhogy ennek megvalósítását állandóan fogjuk sürgetni.”²² Nehezményezik ugyanakkor, hogy kezdeményezésük ellenére, még egyetlen ilyen levél sem érkezett kapcsolatot kereső magyar intézményektől a szovjet társszervekhez.

A magyar–szovjet kapcsolatok fejlődésével foglalkozó külügyminisztériumi iratokból tehát világosan kitudó, hogy bár a magyar fél 1946 óta igyekezett egy magyar társulatot – leggyakrabban a Nemzeti vagy az Opera került szóba – küldeni a magyar kulturális kapcsolati diplomáciában kiemelt szereppel bíró Szovjetunióba, de ez a törekvés nem járt sikerrel. Nagy Imre miniszterelnöksége alatt is keresték a Szovjetunióval való kulturális kapcsolattartás hatékonyabbá tételének módját. Egy Hajdu József által a Külügyminisztériumnak készített feljegyzésből értesülhetünk az 1954. május 4-i, Népművelési Minisztériumban rendezett miniszterhelyettesi értekezlet egyik napirendi pontjával (a „Szovjetunióval való kulturális kapcsolatok kérdése”) kapcsolatos vitáról. A fő problémát a résztvevők, meglepő módon, a központi irányítás hiányában látták: „... az utóbbi időben a magyarországi szovjet kulturális akciók, szovjet művészeti kiállítások rendezése, személyi meghívások, kiküldeté-

¹⁸ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751.3.

¹⁹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

²⁰ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

²¹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

²² MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

sek körül zavaros volt a helyzet. A Szovjetunióval való kulturális akciókat részben a Népművelési Minisztérium, részben a Magyar–Szovjet Társaság, sőt előfordult, hogy a Külügyminisztérium is kezdeményezte közvetlenül a Népművelési Minisztérium felé.”²³ Talán intézmények közötti (a szovjet szervekkel való közvetlen kapcsolattartás privilégiumáért folytatott) presztízsharcról is szó lehetett itt, hisz a beszámolóból nem világos, milyen kár származott abból, ha időnként a Magyar Szovjet Társaság, máskor a Népművelési Minisztérium bonyolította a csereakciókat.

Már Hegedűs András miniszterelnöksége idején, a Népművelési Minisztérium kollégiumi értekezletén, 1955. augusztus 26-án újra napirendre kerül a külfölddel való kulturális kapcsolatok kérdése és a kulturális kapcsolatok 1956. évi terve. A „reakció és a jobboldali elhajlás” elleni harc jegyében nagy hangsúlyt kap a Szovjetunióval fenntartott kapcsolatok élénkítésének szándéka. Sőt, a Darvas József miniszter által aláírt jegyzőkönyvből kiderül, e törekvés a Népművelési Minisztérium programjában is meghatározó: „... A minisztérium 1955. évi munkatervének egyik fő pontja a magyar kultúra propagandájának alapvető megjavítása, amelyhez hozzátartozik a nemzetközi kultúrkapcsolatok erőteljes fejlesztése, szélesítése. (...) Kulturális kapcsolataink legfontosabb területe a Szovjetunió.”²⁴ A színházi vendégjáték eddigi elmaradását e jegyzőkönyv is felrója: „Mindez ideig nem került sor operai és színházi társulatok cseréjére.”²⁵

Talán nem véletlen, hogy épp e magyar belpolitikai feszültségekkel teli korszakban merül fel a szovjetekben is a kulturális kapcsolatok élénkítésének igénye. E szándékukról tanúskodik egy, a Külügyminisztériumból 1955. december 22-én Kende Istvánnak, a Magyar Szovjet Társaság vezetőjének küldött jelentés, melyben a moszkvai magyar nagykövetség másodtitkárának Petrunicsevel, a VOKSZ magyarországi előadójával folytatott beszélgetéséről tájékoztatják. Eszerint a szovjetek a barátság rituálé élénkítésével, elsősorban kiállításokkal kívánják demonstrálni a két nép közti barátságot. A szovjet fél felveti „... egy reprezentatív magyar fénykéпкиállítás szervezésének szükségességét, amely Moszkvában és nagyobb vidéki városokban kerülne bemutatásra. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy nagyobb magyar kiállítás már régen nem volt a Szovjetunióban. Ezt lenne hivatva pótolni a javasolt fénykéпкиállítás. A kiállítás kb. 200 képben mutatná be Magyarország fejlődését és kisebb mennyiségben népművészeti tárgyakat, könyveket, bélyegeket stb. is tartalmazna, melyek színesebbé tennék. A VOKSZ ugyancsak a jövő év folyamán egy kiállítás szervezését tervezi „A magyar kultúra a Szovjetunióban” címen. Ez a kiállítás fényképekben mutatná be a két ország közötti kulturális kapcsolatok fejlődését. A kiállítás fényképeket tartalmazna magyar írók és zeneszerzők műveinek Szovjetunióbeli bemutatásáról, magyar művészek, művészegyüttesek ottani fellépéseiről, ott kiadott magyar könyvekről, stb. (...)”²⁶ Az 1956-ra tervezett kiállítás valószínűleg elmaradt, de megrendezésének szándéka arra utal, hogy a kulturális kapcsolatok élénkítése 1955–1956 fordulóján a szovjeteknek is érdeke volt. Alighanem ez tette lehetővé a Fővárosi Operettszínház épp a fenti levél megírása idején kezdődő moszkvai vendégjátékát is.

²³ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

²⁴ MOL Népművelési Minisztérium Kollégiumi értekezletek XIX-I-3-n 9. d.

²⁵ MOL Népművelési Minisztérium Kollégiumi értekezletek XIX-I-3-n 9. d.

²⁶ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712. 0010741

A Fővárosi Operettszínház moszkvai–leningrádi vendégjátékának döcögős előkészületei

A vendégjáték történetével kapcsolatos első dokumentum a Népművelési Minisztérium 1954. május 4-i miniszterhelyettesi értekezetének jegyzőkönyve, mely szerint Mihályfi miniszterhelyettest megbízták, hogy „... szeptemberig dolgozza ki a Népművelési Minisztérium és a Magyar–szovjet Társaság 1955. évi kulturális munkatervét azzal, hogy a tervezetet a Külügyminisztériumon keresztül a Szovjetunió Kulturális Minisztériumának állásfoglalás végett eljuttatja. (...)”²⁷ Talán e terv tartalmazta a Fővárosi Operettszínház kiküldésének ötletét; az mindenestre tény, hogy a színház e kulturális csereprogram keretében utazott. Ugyanakkor itt még szó sem lehetett a *Csárdáskirálynőről*, hisz annak premierjére csak 1954. november 12-én került sor. Amikor azonban 1955. február 8-án egy iratban először említik konkrétan a Fővárosi Operettszínház Szovjetunióba küldésének szándékát, már megrengette Pestet a *Csárdáskirálynő* bombasikere. A Fővárosi Operettszínház szovjetunióbeli vendégszereplésének első nyoma az alábbi „szigorúan bizalmas” jelzésű, Rákosi iratai között található javaslat²⁸ a Magyar–Szovjet Barátsági Hónap alkalmából Moszkvába küldendő művészdelegáció tagjaira: „(...)Két alternatív javaslatunk van.

A Fővárosi Operettszínház együttese (2–3 hét vendégszereplésre, összlétszám 186 fő). Az együttes kiküldhető zenekar nélkül is, ha Moszkvában tudnak biztosítani zenekart (kb. 40 tagú zenekar). Műsorukon: Sárközi *Szelistyei asszonyok*, Vincze: *Boci-boci tarka*, Kálmán: *Csárdáskirálynő*. Ezen kívül koncert műsort is adnánk szovjet és magyar operettekől.

Somogyi László karmestert (2–3 hét vendégszereplésre), Fischer Annie zongoraművészt (3 hetes kórútra).

Amennyiben az Operettszínház fogadása akadályba ütközik, a következő összetételű művészdelegációt javasoljuk. (...) 2. A budapesti fúvósötös 3. Lakatos Sándor népi zenekarát és Berei Mária népdalénekest. (...)”²⁹

E javaslatban már szerepel a *Csárdáskirálynő*, ugyanakkor a programban végül helyet kapó szovjet operett, a *Havasi kürt* még nem. Eme 1955. február 8-i, Rákosi iratai között fennmaradt javaslat – nem kizárhatóan, ugyanakkor nem is bizonyíthatóan – összefüggésben lehet Gáspár Margit és Rákosi ekkoriban történő levélváltásával, személyes találkozásával, a Fővárosi Operettszínház állami támogatásról lemondani kívánó felajánlásával. Talán azért került fel éppen e színház neve, mert igazgatónöje az MDP vezetőségén belüli hatalmi harc időszakában kitűnt Rákosi, illetve a Révai által kialakított centralizált színház irányítási modell s a színházra kirótt politikai küldetés iránti feltétlen lojalitásával, miközben a prózai színházak – korábban szintén elkötelezett kommunista – vezetőinek, művészeinek zöme ekkor már inkább elhatárolódní igyekezett az egykori totális hatalma visszanyeréséért küzdő pártvezértől.

A fenti magyar javaslatot a Külügyminisztérium valószínűleg eljuttatta a szovjetekhez, s ezután a vendégjáték előkészítésének története már diplomáciai iratokból követhető nyomon. 1955. július 5-i dátummal érkezik egy jelentés a külügyminiszterhez az Aráпова elvtársnővel a „Magyar–szovjet kulturális munkaterv”-ről szóló, június 24-i tárgyalásról,³⁰ melyből az derül ki, hogy a szovjetek a többi javaslatnál lelkesebben fogadták a Fővárosi Operettszínház kiküldésének tervét: „... A kulturális munkatervvel kapcsolatban Aráпова elvtársnő közölte, hogy véleménye szerint erre az évre már nem érdemes komoly munka-

²⁷ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Titkos Ügykezelés XIX-J-1-j 42. d. IV. 712.

²⁸ MOL Rákosi Mátyás titkári iratai 276. f. 65. Csop./ 335. Ó. e. 27. o.

²⁹ MOL Rákosi Mátyás titkári iratai 276. f. 65. Csop./ 335. Ó. e. 27. o.

³⁰ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751.3, 005863/2–1955.

tervet készíteni. »Ebben az évben Magyarországon sok szovjet művész vendégszerepelt, a Szovjetunióban is több magyar művész volt. Operettszínházukat nagy érdeklődéssel várjuk. Ezenkívül azonban csak pár művész vendégszerepléséről lehet szó. Ha készítünk is munkatervet, úgy gondolom, hogy az csak próba lesz az 1956-os kulturális munkaterv elkészítéséhez« – mondta Aráпова elvtársnő. Az 1955-ös munkatervvel kapcsolatban Aráпова elvtársnő semmilyen konkrét javaslatot nem tett. Véleményünk szerint a megbeszélést a Kulturális Minisztérium azért kérte, mert közölni akarta, hogy erre az évre már nem szándékoznak komoly munkatervet készíteni. ...³¹ A szovjetek tehát – nem tudjuk politikai vagy anyagi okok miatt – nem erőltették magyar művészek szerepeltetését. De a Fővárosi Operettszínház meghívását abból láthatóan is komolyan gondolták, hogy kérték, a magyar fél küldje ki a *Csárdáskirálynő*, a *Szép Juhászné* és a *Boci-boci tarka* librettóját és zenei anyagát, mert a szovjet Kulturális Minisztérium szeretné ezeket megismerni. Talán az operettbe rejtett „nacionalista tendenciákat” vagy a szovjet közönség számára túl távoli problémákat kívánták kiszűrni. Tény, hogy Huszka *Szép Juhászné*ja végül kimaradt a programból, arra azonban nincs adatunk, hogy ez szovjet döntés következménye lett volna.

A meghívás szovjet megerősítése után egy hónappal, 1955. július 25-én megérkezett Kiss Sári osztályvezető levele a Külügyminisztérium Politikai Főosztályának Szovjet Osztályára, mely a Fővárosi Operettszínház kiküldési szándékának újbóli magyar megerősítését tartalmazza, s egyúttal a vendégjáték dátumát tudakolja a vendéglátóktól: „Telefonbeszélgetésünkre való hivatkozással ezúton is közöljük, hogy az illetékes magyar szervek hozzájárultak a Fővárosi Operettszínház szovjetunióbeli vendégszerepléséhez. – A színház a Szovjetunióban a »Csárdáskirálynő«, a »Boci-boci tarka« és a »Havasi kürt« c. operetteket kívánja bemutatni. Az Operettszínház vendégszereplésénél 186 személy utazásáról van szó. – Az együttes útlevelügyét e héten folyamatba tesszük. Kérjük, szíveskedjenek a szovjet szerveket megfelelően tájékoztatni, és egyben megérdeklődni, hogy az Operettszínház fogadását mikorra tervezik.”³² A vendégjátékot eredetileg kora ősze ütemezték. A rövid határidő láttán nem csoda, hogy Gáspár Margit, a három produkció utaztatásának felelősségét átérezve, gyakorlati és technikai kérdések özönével árasztotta el – a Kulturális Kapcsolatok Intézete közvetítésével – a nem gyors adminisztrációjukról és hibátlan szervezőmunkájukról ismert szovjet illetékeseket. Kiss Sári osztályvezető (Kulturális Kapcsolatok Intézete) a Külügyminisztérium Szovjet Osztályának 1955. augusztus 4-én ez ügyben küldött leveléből melleleg az is kiderül, mennyire a színház feje fölött zajlottak a tárgyalások, mennyire nem tartották partnernek e kulturális kapcsolati rituáléban, mennyire nem vonták be a Fővárosi Operettszínházat a moszkvai és pesti kötelezettségeiket egyaránt érintő kérdések tisztázásába:

„A Fővárosi Operett Színház Szovjetunióbeli turnéjával kapcsolatban az alábbi kérdésekre kér választ:

1. Egy, vagy több helyen fog-e vendégszerepelni az Operett Színház?
2. Hol? Hányszor? Mikortól meddig?
3. Színpadméretek:
  - a. színpad nyílás szélessége,
  - b. színpad nyílás magassága,
  - c. színpad mélysége,
  - d. színpad szélessége, oldal színpadokkal együtt,
  - e. hátsó színpad méretei (szélessége, mélysége, magassága)
  - f. zsinórpadlás magassága (milyen széles lógó díszlet fér el maximum.)

³¹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751.3, 005863/2–1955.

³² MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751.3, 005863/2–1955.

4. Van-e forgósínpad? és mi az átmérője? Mi a legmagasabb díszletmagasság, amelyet a forgón el lehet forgatni?
5. Mik az illető színház-emelvény méretei? (praktikable)? 20–40–60 cm. vagy 16–33–50 cm magasság, mi az emelvények alapterületének mérete.
6. Milyen az áramfeszültség (110 vagy 220 Volt)
7. Van-e körhorizont? (láthatár) Ez a láthatár beépített, vagy elhúzható-e?
8. Az egyik darabhoz (»Boci-boci tarka«) 2 db élő, 2–3 hetes kisborjúra van szükség. Ezek naponta szerepelnek a színpadon, melyeknek a színházhoz való behozataláról, majd elvitelükről és táplálásukról is gondoskodni kell.

Kérjük, szíveskedjenek a fenti kérdésekre, a meghívás időpontjának közlése után a szovjet elvtársaktól a választ bekérni.³³

A Fővárosi Operettszínház – a fenti alapvető információk hiányában is – igyekezett minél jobban felkészülni a színház művészi és politikai hitvallása szempontjából is elsőrendű fontosságú vendégjátéokra. Kompetens vezetői még arra is figyeltek, hogy az 1955-ös rossz gazdasági helyzetben már nemcsak az előadások „mondanivalójának” politikai aktualitását, hanem a bevételi tervteljesítés – vendégjátékhöz kapcsolódó okok miatti – elmaradását is számon kérhetik rajtuk. A színház politikai attitűdjére és a korabeli hatalmi helyzetre egyaránt jellemző: az e problémára figyelmeztető levelet Szirtes üzemigazgató nem felettes szervének, a Népművelési Minisztérium Színházi Főosztályának, nem a nemzetközi vendégjátékokat hivatalból koordináló Kulturális Kapcsolatok Intézetének, hanem az MDP Országos Pártközpont Rákosi Titkárságának címezte: „Szükségesnek tartjuk az Országos Pártközpont felé a következőket közölni. Mivel az Operettszínház moszkvai utazásáról még közelebbi időpontot, illetve az elhalasztásra vonatkozó közlést nem kaptuk meg, színházi szezonunkat augusztus 25-én megkezdjük. Minden energiánkat a színház megnyitására kell összpontosítanunk, mert a bizonytalanságból eredő szezonkezdés, halogatás több száz-ezer forintos kárt jelentene népgazdaságunknak. Szeretnénk megkérdezni a Pártközpontot, hogy volna-e rá mód Moszkvával kapcsolatot teremteni, valami közelebbit megtudni, mivel a felkészüléshez két hét erős próbára van szükségünk. Tehát, ha 1–2 napon belül kapnánk is választ, szeptember első napjai előtt nem tudnánk elutazni. Kérjük az Országos Pártközpontot, hogy bejelentésünket tudomásul venni szíveskedjenek. Elvtársi üdvözlettel: Szirtes György üzemigazgató.”³⁴

A szovjetek azonban ősszel megint el akarták halasztani vagy le akarták mondani a Fővárosi Operettszínház utazását. Ez akkor válik világossá, amikor a moszkvai nagykövetség ügyvivője 1955. szeptember 1-jén az alábbi, udvarias kitérésként értelmezhető szovjet magyarázkodást közvetíti a Külügyminisztériumnak a vendégjáték időpontját firtató magyar érdeklődésre válaszul: „Augusztus 27-én telefonon érdeklődtem Sztjepanov elvtársnál – a Kulturális Minisztérium Külügyi Osztályának vezetőjénél – Operettszínházunk vendégszereplésével kapcsolatban. Sztjepanov elvtárs azzal indokolta az Operettszínház fogadásáról való döntés ilyen sokáig tartó elhúzódását, mert felvetődött náluk a következő kérdés: ezideig több népi demokratikus országból operaegyüttes utazott a Szovjetunióba, mármint, ha Magyarországról nem operaegyüttest, hanem operettszínészeket fogadnak, nem fog-e ez a tény rossz hangulatot kelteni magyarországi illetékes körökben.

A Szovjet Kulturális Minisztérium a MID [Minisztersztvo inoszttrannüh del – Külügyminisztérium – H. Gy.] útján a budapesti szovjet követséghez fordult és megbízta azt, hogy vesse fel ezt a kérdést a magyar illetékes szervek előtt.

³³ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 0025/22/1–1955

³⁴ MOL Rákosi Mátyás titkári iratai 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e. 63. o.

Azért huzódik tehát a döntés, mert várják magyar szerveink vélemény-nyilvánítását a fentiekre vonatkozólag.

Véleményem szerint helyesebb, ha nem mondunk le az Operettszínház moszkvai vendégszerepléséről. (Amennyiben ez tőlünk és nem a szovjet Kulturális Minisztériumtól függ.) Ha az Operettszínház kiküldéséről lemondunk, ez – értesülesem szerint – komoly anyagi károkkal járna és csalódást okozna az Operettszínház tagjaiban, mert korábbi szovjet ígéretek alapján már készülnek a moszkvai vendégszereplésre. (Ezt Juhász elvtárs aug. 30-án közölte a szovjet kulturális minisztériummal.) Úgy gondolom nem lényegtelen a következő indok sem – amely szintén az Operettszínház moszkvai vendégszereplése mellett szól, – ha az Operettszínház helyett az Operaház kiküldését javasolnánk, ezzel lemondanánk az idei nagyobb méretű moszkvai kulturális rendezvényekről, mert véleményem szerint Operaházunk ebben az évben már nem tud Moszkvában vendégszerepelni. Operaházunkat a szovjet elvtársak valószínűleg csak jövőre vagy esetleg később fogadják.”³⁵

A szovjet okfejtés a halasztás vagy a lemondás indokaként az opera és operett, az elit- és tömegkultúra műfajok közti presztízs-különbségre hivatkozik. Az akkoriban zajló éles magyar belpolitikai küzdelmek (Rajk titkos rehabilitálása, értelmiségi memorandum) közepette azonban nem valószínű, hogy az MDP vezető politikusait eme opera–operett dilemma különösebben foglalkoztatta volna. Inkább az élesedő írói, újságírói kritikai hangok miatt nyugtalanokdtak. A szovjetek láthatólag inkább ürügyet kerestek a vendéglátó lemondására vagy elhalasztására. Ekkor indított offenzívát a Szovjetunióban igen otthonos Münnich Ferenc nagykövet az 1946 óta húzódó színházi vendéglátó megtartása érdekében, személyesen járt a szovjet kulturális miniszternél, majd november elején büszkén közölte a Külügyminisztériummal a jó hírt: „Jelentem, hogy a Fővárosi Operettszínház fogadásáról a végleges döntés megtörtént. Az együttes fogadását az illetékesek december 22-re tervezik, az első fellépést pedig 24-re javasolják. Ezzel kapcsolatban a Kulturális Minisztérium kéri mielőbb közölni, hogy hány tagú együttes kiutazása van tervbe véve. A kiutazó együttes létszámát kéri lehetőleg minimálisan meghatározni. Fentiek mellett kéri művészi jellemzés kiküldését az együttes szövegéről és magáról az Operettszínházról, valamint fényképeket kérnek az együttes tagjairól, főként a szövegről s egyes színpadi jelenetekről. ...”³⁶

Münnich levele 1955. november 5-én íródott, nem sok ideje maradt tehát a társulatnak az előadások számukra teljesen ismeretlen kulturális közeghez való alkalmazására, s a befogadást könnyítő orosz nyelvű betétek beillesztésére. Az, hogy a szovjetek az első előadást december 24-re, karácsony estére, egy keresztény családi ünnepre tették, amikor Magyarországon nem volt szokás színházi előadást tartani, önmagában mutatja a barátinak és egyenrangúnak deklarált magyar–szovjet viszonyban a markáns hatalmi aszimmetriát. Eme időpont zokszó nélküli elfogadása a Népművelési Minisztérium és a Fővárosi Operettszínház által, demonstrálja az egyenrangúság hiányát vendéglátó és vendég között, mutatja a szolgálatkész alkalmazkodást a birodalmi tradícióhoz, s az önkéntes lemondást a saját hagyományról. E dátum azért is szimbolikus, hisz a karácsonyesti színi előadások Népművelési Minisztérium általi erőltetése Magyarországon éppen a szovjet társadalmi és színházi modell átvételével kezdődött. Fegyelmivel fenyegették a színészeket, ha nem hajlandók játszani, s kivezényelt katonákat ültettek a nézőtérre. A passzív ellenállásban gyakorlott magyarok persze megtalálták a lehetőséget a hagyományukat megsemmisíteni kívánó erőszakos hatalommal szembeni – habár szimbolikus – tiltakozásra, ahogy arról Dar-

³⁵ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 005863/7–1955.

³⁶ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 005863/16–1955.

vas Iván memoárja tudósít egy 1950. december 24-i Madách Színházi előadásra emlékezve.³⁷

November 22-én megérkeznek a Kulturális Kapcsolatok Intézetéből a Külügyminisztérium Szovjet Osztályára a kért propagandaanyagok, jó néhány – a Fővárosi Operettszínház vezetői gondosságát dicsérő – konkrét kérés kíséretében. „... A következőket kérjük a Szovjetunió Kulturügyi Minisztériumának átadni:

A Főv. Operett Színház moszkvai vendégjátékával kapcsolatban a »Havasi kürt« előadásán a II. felvonás egy zeneszámmal indul, amely az eredeti partitúrában nem szerepel. Ezt a zeneszámot a budapesti előadáson iktattuk be és annak idején Miljutyin elvtárs ezt nagy tetszéssel fogadta. A zeneszám Vaszilinát mutatja be, mint tanítónót, aki a gyermekekkel végigmegy a színen és együtt egy kis dalt énekelnek. A dal ugyancsak Miljutyin elvtárs szerzeménye. Tekintettel arra, hogy gyermekeket nem tudunk az útra vinni, az a kérésünk, hogy öt fiúból és öt kislányból álló gyermekkórus tanulja meg ezt a zeneszámot, hogy ott be tudjuk iktatni azt az előadásba. A zeneszám kottáját mellékeljük. Ez Vaszilinának egy kis szóló részével kezdődik (ezt a főszereplő fogja énekelni) és rá következne a gyermekek kétszólamú éneke. Ennek a zeneszámnak eredeti szövege nem gyermekdal. Kérjük a gyermekdalnak megfelelő szöveget elkészíteni és azt a gyermekekkel betanulni szíveskedjenek. Vaszilina orosz szövegét az énekesnő majd odakint megtanulja.”³⁸

Az utolsó, még az előkészítéssel kapcsolatos külügyminisztériumi feljegyzés december 9-i dátumú, a díszlet december 12-i Moszkvába szállításához szükséges vagonok megrendelésével, illetve a 19–20-án utazó 171 fős társulat helyfoglalásával foglalkozik. A moszkvai nagykövetség egyben értesíti a Fővárosi Operettszínházat, mit sikerült elintézni a kérések közül: „... 1. Az Operettszínház szerepléséhez (a *Boci-boci tarka* bemutatásán) szükséges két tarka, négy–hat hónapos üszőborjú meglesz. 2. Hárfa lesz. (...) 5. Az Operettszínház delegációjának tagjai, a szovjet elvtársak nem hivatalos közlése szerint kb. 500–600 rubel honoráriumot fognak kapni. (összesen, nem fellépésenként.) De ez még nem végleges, mihelyt pontosan megtudja Juhász elvtárs, közölni fogja. A fenti kérdésekről tájékoztattam Monori elvtársat (Kult. Int.), aki a következőket mondta:

1. December 15-én három szakember fog indulni (sem több, sem kevesebb), akik még amellet, hogy segítenek a díszletek kirakásának irányításában, az lesz a feladatuk, hogy előzetes tárgyalásokat is folytassanak a szovjet elvtársakkal technikai és gazdasági kérdé-

³⁷ „De más miatt is emlékezetes maradt számomra a *Villa a mellékutcában*. Nagy elkeseredést okozott a társulatnál (de szerte az egész országban is), hogy míg Sztálin születésnapját, december 20-át, Pártunk és Kormányunk munkaszüneti, pirosbetűs ünnepnek kiáltotta ki, s ország-világra szóló nagy hacacarétt csapott, addig december 24-ét, karácsony szentestét meg egyetlen tollvonással előhajtotta törölni, s ha hétköznapi munkanappá nem merte is minősíteni, de a színházakat mindenestre aznap este is játszásra kényszerítette. B. Zs. még azt is jó előre biztosította, hogy zsúfolt házzal menjen aznap este a *Villa a mellékutcában*: szokás szerint az egész nézőteret elárasztották a szegény kivezényelt, kopasz kiskatonák (az ő kimenőjük is ráment tehát a kötelező »művelődésre«), de még azt is megtette, hogy maga is beült a nézőtér valamelyik hátsó sorába, hogy személyesen ellenőrizhesse, nem hagynak-e ki a színészek egy-egy jelenetet, csak hogy hamarabb hazajussanak családjuk körébe. Nos, nem számolt a főszereplő Timár József példátlanul virtuóz, beszédtechnikájával: Nem hogy jelenetet, de egyetlen mondat, egyetlen szó, egyetlen hangzó nem sok, annyit se hagyott ki, a szokásos 1/2 11-es befejezés helyett aznap mégis pár perccel 9 előtt lett vége az előadásnak! (Igaz, a több mint másfél órás időnyereséghez azért a díszletmunkások is hozzájárultak: a máskor oly nehézkes, időt rabló díszletváltozások aznap úgy peregtek, mint az átlomban, a felvonás közti szünetek meg a közönségnek is legnagyobb öröme a szokásos időtartam töredékére csökkentek.) B. Zs. mérgében talán a haját tépte, mégsem volt miibe belekötönie. Fél tizre mindenki hazakerült, s végre szeretteivel tölthette együtt a karácsonyt. (Színészek, díszletmunkások, még szegény kiskatonák is.)” Darvas Iván: *Lábjegyzetek*. Budapest, 2001. 122.

³⁸ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751.3, 005863/17–1955.

sekben. A három szakember névszerint a következő: Dr. Székely György, az Operettszínház főrendezője, Domonkos István színpadmester és Molnár Mihály világosító. (...)”³⁹

A Fővárosi Operettszínház tehát, első magyar színházként, hosszú diplomáciai előkészítés után megkezdhette vendégszereplését Moszkvában. Egy lesajnált műfajt képviselő, 1945 után burzsoá csökevénynek bélyegzett színháztól ez már önmagában is elismerendő teljesítmény. A vendéjáték olyan időszakban zajlott, amikor az MDP vezetése válságba került. A szovjet tanácsadók és a budapesti szovjet nagykövet tanácsai ellenére sem tudott megszilárdulni az 1953 előtti módszereket újjáéleszteni s a Nagy Imre-korszak mérsékelt reformjait feledtetni kívánó Rákosi-kör hatalma. Ebben, a szovjet birodalmi stabilitásra is némi veszélyt jelentő helyzetben a Fővárosi Operettszínház váratlan, a nemzetközi kulturális kapcsolatokban szokásos nagyságrendet messze meghaladó sikert aratott a szovjet szakma és közönség körében. Ezzel kapcsolatban színház-, illetve kultúrtörténeti szempontból arra érdemes rákérdezni: tulajdonképpen a szovjet minta után, Gáspár Margit szakértő közreműködésével, a szakma és a közönség ellenállásától nem zavartatva bevezetett „szocialista operett” modell vagy Honthy és Feleky, azaz a pesti bulvár aratott diadalt. Esetleg a kettő valamiféle elegye? A magyar és orosz színházművészet kapcsolatára vonatkozóan pedig arra kell rámutatni, hogy két, a háború előtt eltérő úton fejlődő jelentős színházi hagyomány – a Monarchia operettből s egyéb helyi tömegkultúra műfajokból kifejlődő pesti zenés szórakoztató színház és a drámaíró, a színész, a rendező feladatát egyaránt újraértelmező orosz művész színház – első, nem csupán protokolláris találkozását is jelentette a Fővárosi Operettszínház moszkvai és leningrádi bemutatkozása. Társadalomtörténeti szempontból pedig azt kutatjuk majd a vendéjátékkal foglalkozó külügyminisztériumi jelentések és másodlagos források segítségével: kik milyen politikai célokra kívánták kihasználni e sikert a Szovjetunióban és Magyarországon.

A vendéjáték-ritus végbemenetele

Két, eddig ismeretlen külügyminisztériumi dokumentum segítségével próbálunk választ adni a fenti kérdésekre. Münnich nagykövet tartalmas és részletgazdag jelentéséből látható, nem volt közömbös számára a Fővárosi Operettszínház sikere. Írását – annak forrásértéke miatt – teljes terjedelmében közöljük, a szöveget időnként kommentárral megszakítva, s utalva a végső változathoz kihúzott részekre. A moszkvai vendéjáték fontosságát jelzi, hogy a Külügyminisztériumnak címzett 1956. január 27-i jelentést megküldték a Kulturális Kapcsolatok Intézetének, a Magyar Szovjet Társaság Országos Központjának, az MDP Központi Vezetőség Tudományos és Kulturális Osztályának és a Népművelési Minisztériumnak is.

Münnich követ jelentéséből utólag értesülünk arról, hogy a Fővárosi Operettszínház vendégszereplésének ötlete a Szovjetunióból indult, majd háttér információkat kapunk a majdnem lemondás körülményeiről is. Ennek veszélye szerinte egy amerikai társulat fogadása miatt, elsősorban pénzügyi okokból fenyegetett. (Az amerikaiak által előadott *Porgy és Bess* című modern opera, mely a *Csárdáskirálynő*vel majdnem egy időben szerepelt Moszkvában, lényegében ugyanannak a „kulináris operával” szembenálló, baloldali zenés színházi irányzatnak az égisze alatt íródott, melyhez – a maga erősebben propagandisztikus műfajvariánsaival – az önmagát a pesti Broadway-jel szemben meghatározó Fővárosi Operettszínház is kapcsolódott.)

„A Fővárosi Operettszínház moszkvai vendégszereplésének gondolatát először a Szovjetunió kulturális ügyeinek miniszterhelyettese, Tvjordohlebov elvtárs vetette fel 1955. áp-

³⁹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 00751/3-1955.

rilisában. A szovjet Kulturális Minisztérium operettszínházunkat 1955. augusztusában szándékozott fogadni. A színház kollektívája a moszkvai vendégszereplésre felkészült, a szovjet Kulturális Minisztérium azonban augusztusban már nem akarta fogadni az operettszínházunkat. Véleményünk szerint a Kulturális Minisztérium a következő okokból szándékozott visszavonni, vagy későbbi időpontra elhalasztani a meghívást:

1.) A szovjet Kulturális Minisztérium 1955. utolsó negyedében szándékozott fogadni azt az amerikai társulatot, amely Gershwin »Porggy and Bess« című néger operáját mutatta be. Az amerikai operett fogadása kimerítette a Kulturális Minisztérium 1955. évi költségvetési keretét.

2.) Ha az operettszínházunk 1955. augusztusában vendégszerepelt volna Moszkvában, akkor ez az 1955-ös munkaterv keretében történt volna, vagyis vizsgálat lett volna az 1955. áprilisában Magyarországon járt szovjet együttes fogadásáért. Ezt igazolják az alábbiak is: január 23-án Juhász elvtárs, a nagykövetség kultúrattaséja az 1956-os kulturális munkaterről beszélgetett Djuzev elvtárral, a Kulturális Minisztérium Külügyi Osztályának vezetőjével. Djuzev elvtárs említette, hogy 1956-ban – a magyar szervek kérésére – két együttest szándékoznak Magyarországra küldeni és ezen kívül valószínű Budapesten fog 10 napig vendégszerepelni az NDK-ba utazó Leningrádi Filharmónia is. Magyarországról 1956-ban valószínű nem fognak együttest vagy nagyobb kollektívát meghívni, mert az Operettszínház vendégszereplése lényegében 1956-ra esik, mondotta Djuzev elvtárs.

Ha a szovjet Kulturális Minisztérium lemond operettszínházunk fogadásáról, akkor ez a színháznak anyagi károkat és csalódást okozott volna, és a Szovjetunióban elmaradt volna 1955. legnagyobb magyar kulturális rendezvénye. Ezért szeptemberben Münnich et., moszkvai nagykövet felkereste Mihajlov elvtársat, a Szovjetunió kulturális ügyeinek miniszterét. Beszélgetésük eredményeképpen a szovjet Kulturális Minisztérium december 22-én fogadta operettszínházunkat.⁴⁰

Münnich a végleges (általam közölt) szöveg utolsó két mondatában kijavította az eredetiben egyes szám első személyű fogalmazást. A moszkvai magyar nagykövetség erőfeszítéseinek ecsetelése után a jelentésben a vendégjátékokhoz általában kapcsolódó protokolláris események listázása következik. Az ilyenkor szokásos vendéglátói gesztusok hiánytalan megléte jelzi: a szovjetek nem kívánták éreztetni a magyar társulattal, hogy csak évekig tartó győzködés után voltak hajlandók fogadni őket. „A Fővárosi Operettszínház együttesét a szovjet elvtársak már a Moszkva felé robogó gyorsan lelkes fogadtatásban részesítették. (Kihúzva: *A szovjet Kulturális Minisztérium Külügyi Osztályának vezetője, Djuzev elvtárs Csapon várta a magyar művészeket.*) Kievben a kievi Operettszínház vezetői és színészei, a moszkvai pályaudvaron pedig Tverdohlebov miniszterhelyettes üdvözölte a magyar művészeket.”⁴¹

A várható közönségsiker első jele a vendégjáték iránti nagy érdeklődés volt, amit valószínűleg Kálmán Imre és a *Csárdáskirálynő* márkanéve váltott ki. A darabot ugyanis *Sylvia* címmel sokszor játszották a Szovjetunióban. Népszerűsége nem meglepő, hisz Lehár *Víg özvegye* mellett ez volt az osztrák-magyar operett iskola második számú exportsikere. Valószínű tehát, hogy nem a magyar színészek szocialista realizmusban való jártassága iránti kíváncsiság csalta a pénztárhoz a szovjet nézőket, inkább azt akarták látni, miként játsszák a *Sylvia*t a pesti színészek. „A moszkvai és később a leningrádi közönség a magas helyárak ellenére [á 40–60 rubel] már napokkal az előadások megkezdése előtt szinte ostrom alatt tartotta a színház pénztárát, hogy jegyet biztosítson operettszínházunk előadásaira. A politikai, gazdasági és kulturális szervektől befutott jegyigénylés mérete olyan nagy

⁴⁰ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁴¹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

volt, hogy a színházi pénztárnál csak napi 70–80 jegy került eladásra. Naponta 10 és 10 szovjet elvtárs – író, újságíró, művész, professzor stb. – kérte nagykövetségünket, hogy szerezzen számukra színházjegyet, mert feltétlenül meg akarják nézni operettszínházunkat, a szovjet szervek viszont az óriási igény miatt nem tudnak számukra jegyet biztosítani.”⁴²

A szovjet nézők érdeklődéséhez – nincs annál kínosabb, mint kulturális együttműködést és népek közti barátságot ünnepelni üresen tátongó nézőtér előtt – biztatón kapcsolódott egy diplomáciai siker ígérete is: a Moszkvába akkreditált nyugati diplomaták is bizonyára hallottak már a magyar operetthagyományról. Ők azonban, a magyar művészekről eltérően, tarthatták magukat „ósi” hagyományukhoz, így nem a bemutatóra kértek jegyet. „A december 24-i *Csárdáskirálynő* premierre Münnich et. meghívta a diplomáciai testület vezetőit és a baráti nagykövetségek kulturattachéit. Több nyugati követ közölte, hogy 24-én – a karácsonyi ünnepek miatt – nem tudja megnézni az operettszínház előadását s kértek, hogy 25-én vagy 26-án a nagykövetség küldjön számukra jegyet. Ez szintén szokatlan jelenség, melyet csak az operettszínház előadásait megelőző nagy érdeklődéssel lehet megmagyarázni.”⁴³

Eme – önmagában is kultúrdiplomáciai sikerként elkönnyvelhető – felfokozott várakozás után megnyugtató természetességgel következett az előadás bombasikere. A társulat a nyelvi nehézségeket azáltal is csökkenteni kívánta, hogy az előadásokban egy narrátor időnként oroszul kommentálta az eseményeket, illetve bizonyos mondatokat, vicceket, poémokat a színészek oroszul mondtak el. A siker azonban sokkal inkább a nem verbális színpadi eszköztár (zene, tánc, játéktípus) idegen nyelvi közegben is elementáris hatásképességének volt köszönhető. „A magyar művészek kifejező, életteli játéka, a magyar nyelvű színpadi előadások ügyesen megoldott, szellemes tolmácsolása és a szovjet emberek előtt is régen ismert és szeretett Kálmán-muzsika már az első előadásokon meghódította a moszkvaiak és később a leningrádiak szívét. A siker Moszkvában és Leningrádban is estéről-estére forróbb lett. A közönség a *Csárdáskirálynő* minden előadásán zúgó tapsviharral jutalmazta a művészek játékát. A művészeknek nagyon sok számot ismételniük kellett, annyira tapsoltak, újrátartak a nézők. Előadás után 15–20 percig a színészek nem mehettek le a színpadról, vagy ha lementek, akkor vissza kellett jönniök az öltözőjükből, mert a közönség előremet a rivaldáiig és ott ünnepelte tovább szünni nem akaró tapssal a magyar művészeket.”⁴⁴

Münnich követ – jelentéséből kiolvashatóan – büszke e sikerre, s lelkesedésében fel sem teszi a kérdést, hogy egy önmagát komolyan vevő szocialista realista előadásban lehetséges-e a sikeres „számok” újrázása. Mikor a tapssal kiprovokált ismétlésekről ír, nem reflektál rá, hogy a néző–színész kapcsolat eme formája egyértelműen a szórakoztató bulvár-színházra jellemző. Sőt, ez a szocialista realista modelltől való oly nyilvánvaló „elhajlás” a moszkvai kritikákban sem merül fel problémaként. Valószínű, mivel a vendéjáték már Sztálin halála után, az olvadás kezdetén, a XX. kongresszus előtt két hónappal zajlott.

Münnich a kritikus

A lelkesedés, mellyel Münnich nagykövet beleveti magát egyes színészek alakításának értékelésébe, jelzi, mennyire hiányozhatott neki a „hazai” operett a külföldön töltött évek alatt. A Szovjetunióban, ahol leghosszabb ideig élt, magas színvonalú realista előadásokat bőven láthatott, de a Honthy-Feleky-féle ironikus szórakoztató színház hiányzott a kínálatból:

⁴² MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁴³ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁴⁴ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

„A *Csárdáskirálynő* előadásain tapasztalt forró siker nem egyes művészeknek, hanem az egész együttesnek, a magyar operettművészetnek szólt. Természetes azonban, hogy nem minden művész alakítása csalt egyforma derűt az emberek arcára és nem minden művész játékát követte zúgó taps. Különösen nagy sikere volt: Honthy Hannának, – aki már az első előadások után Moszkva kedvence lett, – Feleky Kamillnak – akit színpadra léptekor az első előadás után mindenkor mosollyal és tapsal köszöntöttek a nézők, – Rátonyi Róbertnek – akinek nagyszerű tánctechnikájáról mindenki elragadtatással beszélt, de az igényesebb nézők túzásait bírálták. Németh Marikának, Honthy és Feleky árnyékában nem oly nagy sikere, mint Budapesten. Petress Zsuzsa Leningrádban három előadáson nagy sikerrel helyettesítette Németh Marikát. Hangja lényegesen jobb s játéka – a lírai jelenetektől eltekintve – kifejezőbb, drámaibb volt, mint Németh Marikáé. Több szovjet elvtárs említette, hogy Németh Marika szebben, tökéletesebben alakította az egyszerű parasztleányt, Vaszilínát, mint Szilviát. A nagykövetség véleménye szerint jobb lett volna, ha Edvint Koszó helyett mindenkor Baksai énekelte volna.”⁴⁵

Az immár szereposztási kérdésekben is kompetensnek mutatkozó nagykövet őszinteségét dicséri, hogy nem hallgatja el: a Gáspár Margit és csapata által nagy műgonddal, 1949 óta esztergált szocialista operett prototípus variánsai – a TSZ operett: a *Boci-boci tarka*, és a szovjet operett: a *Havasi kürt* – nem nyerték el a szovjet nézők tetszését. Efféle produkciókat épp eleget láthattak a moszkvai operettszínházban is, miközben a humorra, ritmusra, szenvedélyes melódiákra épülő *Csárdáskirálynő* – elsősorban a Szovjetunióban gyakorolttól eltérő játékképe miatt – revelációt jelentett számukra: „A *Havasi kürt* és a *Boci-boci tarka* előadásaival kapcsolatban a szovjet és a magyar lapokban közölt cikkekkel szemben meg kell mondani, hogy egyes művészek (Latabár K., Pártos E., Zentay A., Petress Zs.) nagyszerű játéka ellenére egyik darabnak sem volt sikere. Ezt nemcsak a vérszegény tapsokon, az üres páholyokon lehetett lemérni, erről beszélt az a 40–50 személy is, aki a színház előtt az alábbi reklámmal kínálta jegyeit: »ma este olcsó jegyek kaphatók!« A Kulturális Minisztérium véleménye szerint helyesebb és olcsóbb lett volna csak egy darabot, a *Csárdáskirálynőt* kihozni.”⁴⁶

E színház-esztétikai és kritikai kitérő után a követ visszakanyarodik saját szakterületére, s meglepéssel konstatálja, hogy a Fővárosi Operettszínház örömszerzésre kiképzett csapata esztrádműsoraival is milyen pontosan kitöltötte a „népek közti barátság” demonstrációjára megálmodott ideálformát. S általában véve is, a színház egész moszkvai és leningrádi tevékenysége jól szolgált a diplomáciai célt: a kapcsolatokat javítását. A feszült magyarországi légkör ellenére a vendégjáték konfliktus nélkül zajlott, egyértelmű elismerés és lelkesedés uralta a Fővárosi Operettszínház és a szovjet közönség, a szovjet politikusok és a színházi szakma viszonyát. „Azok a művészek, akik a *Csárdáskirálynő*ben nem szerepeltek, Moszkvában és Leningrádban is különböző helyeken – üzemekben, kultúrotthonokban és klubokban is – hangversenyeket adtak. A hangversenyeken minden művészeknek, de különösen a Szovjetunióban filmekről jól ismert magyar komikusnak, Latabár Kálmánnak és a kellemes hangú, élénk, temperamentumos Zentay Annának volt nagy sikere.

Az operettszínház vendégszereplésével kapcsolatban a szovjet Kulturális Minisztérium és a nagykövetség több rendezvényt szervezett. Az együttes megérkezésekor a nagykövetség sajtófogadást rendezett, amelyen a szovjet sajtó, a rádió és más kulturális szervek képviselői megismerték az operettszínház történetét, jelenlegi repertuárját, terveit és jelentősebb színészeit. Január 31-én a Kulturális Minisztériummal közösen a nagykövetség fogadást rendezett a magyar művészek részére. A moszkvai vendégszereplés végén, január 6-án pe-

⁴⁵ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 001846–1956

⁴⁶ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 001846–1956

dig Mihajlov elvtárs adott fogadást a művészek tiszteletére. Meg kell még emlékeznünk Honthy Hanna jubileumáról. Olyan lelkes, őszinte, meleg baráti hangú ünneplést, mint amilyen Moszkvában volt, Budapesten még nem láttunk – írja a nagykövetség. Oly őszintén egyelőre csak a Szovjetunióban tudnak ünnepelni.

Az operettszínház vendégjátéka iránt az érdeklődés egész hónap alatt változatlanul nagy volt. A moszkvai és a leningrádi előadásokon és hangversenyeken – színházakban, üzemekben, klubokban és kultúrotthonokban – kb. 70–80 000 ember találkozott közvetlenül a magyar művészekkel, televíziós adásokon, a rádió közvetítésein és a sajtóban közölt cikkeken keresztül pedig milliók ismerték meg a magyar zenei kultúra egy ágát, az operettművészetet.⁴⁷

Münnich követ jelentésében azért áldozott a kor immár sokkal kevésbé omnipotens retorikájának is, egy mondatba sűrítve az előadás „mondanivalójának” feltételezett szovjet olvasatát. E kitérőt a korban szokásos, illetve még el nem hagyható „vörös fark” névvel illethetjük: „Általános vélemény volt, hogy az operettszínház helyesen mutatta be a kapitalista társadalom vezető köreinek erkölcsi züllését.”⁴⁸

A turnétól való korábbi szovjet húzódozás után az abszolút siker jelének tekinthető, hogy a meghosszabbított vendégjáték búcsúelőadásán a legmagasabb rangú szovjet politikusok is élvezettel szemlélték a kapitalista társadalom vezető körei erkölcsi züllésének e zenés, táncos, vicces bírálását. „A szovjet sajtó, a moszkvai rádió és televízió – véleményünk szerint eddig egyetlen külföldi színház vendégszereplésével sem foglalkozott oly elismerően és oly mértékben, mint operettszínházunkkal. A moszkvai szereplésekről addig 42 cikk jelent meg! Az Operettszínház vendégszereplését a Kulturális Minisztérium a színház iránti hatalmas érdeklődés és a nagy siker miatt hosszabbította meg három héttel. Részben ezzel magyarázható az is, hogy az eredeti tervtől eltérően egy előadásért az együttes Leningrádból Moszkvába utazott. Ezen az előadáson a szovjet vezető elvtársak: K. E. Vorosilov, L. M. Kaganovics, A. I. Mikojan, M. Z. Szaburov, M. A. Szuszlov, H. Sz. Hruscsov és D. T. Sepilov is résztvettek és együtt ünnepelték a magyar művészeket a lelkes moszkvai közönséggel.”⁴⁹

Münnich, a Fővárosi Operettszínház fogadott prókátora, a tömegkultúra-barát operettrajongó

A jelentésében színikritikusként már bemutatkozó Münnich követ ezután zenekritikusként és esztétaként is véleményt nyilvánít. A korábbi, immár nem érvényes szovjet modell követésében túlbuzgó hazai ítéseket figyelmezteti: a Szovjetunióban nem nézik le az operettet s általában a szórakoztató zenét. A zenés színházi elit- és tömegkultúra közti lekezelő megkülönböztetés hiányát a vezető szovjet kulturális káderek leplezetlen *Csárdáskirálynő* csodálatával illusztrálja. „A nagykövetség megjegyzi, hogy az operettszínház vendégszereplése alatt mindenhol azt tapasztalta, hogy a Szovjetunióban a zene népszerűsítése érdekében nem emelnek válaszfalat a szórakoztató és a komoly zene között. A »jó zenével«, az »értékes produkcióval« nem állítják szembe a szórakoztató zenét, mint egyes zenei szaklapjaink, (pl. az *Új Zenei Szemle* 1955. 7–8. számában Szánthó Dénes cikke, amely az „operettdömping” ellen indít harcot), hanem a szórakoztató zenén keresztül vetetik el az egyszerű dolgozókat a komoly zenéhez, az értékes produkciók szeretetéhez. Meghívta volna-e a szovjet Kulturális Minisztérium operettszínházunkat; s írtak volna-e ennyi és ilyen őszinte lelkes hangon a szovjet lapok az együttes vendégszerepléséről; megnézte volna-e

⁴⁷ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁴⁸ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁴⁹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

Tverdohlebov elvtárs ötször és Mihajlov elvtárs kétszer is az előadást, ha ez nem így lenne?”⁵⁰ Mivel kevésbé valószínű, hogy Münnich követ szabad óráiban a moszkvai nagykövetségen az *Új Zenei Szemle* című szaklapot olvassza volna, érdemes feltenni a kérdést, miért applikálta eme egyértelműen a *Csárdáskirálynőt* védő (hisz a példának felhozott magas rangú szovjet elvtársak nem a *Boci-boci tarka* című új magyar vagy a *Havasi kürt* című szovjet operettet nézték meg többször), látszólag oda nem illő megjegyzést hivatalos jelentésébe. Legvalószínűbb, hogy tekintélyével támogatni igyekezett a Gáspár Margit-féle baloldali szórakoztató színházi koncepciót. Talán a hivatkozott cikk egyoldalúságára is maga az agilis, a Fővárosi Operettszínház érdekeit mindig nagy elánal védő igazgatónő hívta fel figyelmét, hisz az egy hónapos vendégláték alatt többször is találkozhattak. (Münnich olyannyira komolyan vette e politikai segítségnyújtást, hogy jelentésében található egy másik negatív utalás⁵¹ is Szánthó cikkére, melyet azonban a végleges szövegből kihajított.)

Maga az igazgatónő felháborodását kiváltó cikk,⁵² melyet Gáspár Margit valószínűleg magával is vitt Moszkvába, hisz Münnich szó szerint idézett belőle, egy volt ama kritikái és szakmai támadások sorában, melyeket egyfelől a *Csárdáskirálynő* zavarba ejtő pesti sikere, másfelől a Fővárosi Operettszínház ambivalens politikai pozíciója váltott ki a Nagy Imre és a Rákosi vonal közti, színházi szakmába is begyűrűző harc során. Gáspár agilis művészei védelme annyiban nem volt jogos, hogy Szánthó az említett cikkben nem maga ítéli el az „operett-dömpinget” (ez utóbbi kifejezés a Nagy Imre-korszak jobboldali elhajlását elítélő baloldali kritika egyik visszatérő sablonja volt), hanem körkérdést intéz zenei szakemberekhez, az alábbi kérdéseket feltéve: „Milyenek a kapcsolatai ma a komoly zenének a dolgozókkal: romlott-e ez a kapcsolat az utóbbi években, vagy javult? Milyen irányú fejlődés várható ebben a kapcsolatban?” Az egyik interjúalany, Lénárt Elek, az Országos Filharmónia helyettes igazgatója adja a Gáspár számára elfogadhatatlan „operett-ellenes” választ az egyik kérdésre. Kár tehát a feleletet csak lejegyző Szánthót támadni, aki persze vizsgálódása végén maga is a szocialista kultúrpolitika voluntarista szemléletét tükröző konklúzióra jut, amennyiben megállapítja: „A megoldandó feladat a művelt zenefogyasztók számának rohamos növelése. (...) A komolyzene gyökerei ma még nem ágaznak eléggé szerte a dolgozó tömegek közt”. Összességében azonban Szánthó néhány konkurens színgazgatónál vagy színházi irányítónál kevésbé hevesen támadja a Nagy Imre-korszak relatív engedékenysége miatt a színházakban beköszöntő operett reneszánszt.

Münnich eme zeneesztétikai kitekintése arra mindenképpen rávilágít, hogy Gáspár milyen elszántan küzdött a politikai szférában is az általa preferálandónak tartott baloldali zenés színházi koncepció túléléséért, sikeréért.

⁵⁰ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁵¹ „A szovjet Kulturális Minisztérium a komoly zene terjesztésének jelentőségét még nem látta át. Még az a szempont vezet, hogy a munkásság zenei igényeit, bármilyen legyen is, ki kell elégíteni. Ezért tolódot el Moszkvában az értékes produkciókról az érdeklődés egy értéktelen produkció, a *Csárdáskirálynő* felé.” Írta volna moszkvai tudósítását Szánthó Dénes az *Új Zenei Szemle* 1955. 7–8. számában közölt cikke szellemében, ha látta volna azt a hatalmas érdeklődést, amely az operettszínházunk vendéglátéka iránt megnyilvánult. S az *Új Zenei Szemle* szerkesztősége valószínű örömmel fogadott volna ilyen jellegű tudósítást, mert ez az operettdömping elleni harc folytatását jelentette volna. („Amely üzemben az igazgató és a kultúrfelelős átlátja a komoly zene terjedésének jelentőségét, ott jól megy a jegyeladás. Ahol az a szempont, hogy a munkásság zenei igényei, bármilyen legyen is, ki kell elégíteni, nem pedig az, hogy az értékes produkciók iránt fel kell kelteni, ott az érdeklődés eltolódik a *Csárdáskirálynő* felé.” Sz. D.)

⁵² Szánthó Dénes: Hogyan legyen a zene mindenkié? *Új Zenei Szemle*, VI. évf. (1955) 7–8. sz. 45–49.

A kultúrdiplomáciai siker non plus ultrája

A Münnich-jelentés csattanója, melyet kellő retorikai érzékkel értékelésének végére helyezt, arról tanúskodik, hogy a személyi kultusz Sztálin halála után sem tűnt el. Ennek értelmében a Fővárosi Operettszínház vendégszereplésének – mint kultúrdiplomáciai akciónak – nagyobb elismerése nem is létezhet, mint a szovjet pártfőtitkár dicsérete, aki Münnichhez hasonlóan egyszerre volt kompetens világpolitikai és színházkritikai kérdésekben: „Meg kell jegyezni még, hogy Hruscsov elvtárs az indiai nagykövetség január 27-i fogadásán Münnich elvtárral folytatott beszélgetésük alkalmával külön tetszését fejezte ki a magyar operettszínház nagyszerű játéka fölött.”⁵³

A fenti jelentésből nyilvánvaló, hogy e nehezen megvalósuló vendégszereplés, elsősorban a *Csárdáskirálynő* elementáris hatásképessége eredményeképpen a vártnál jóval nagyobb sikert aratott.

A vendégjáték sikerének politikai kisajátítása

A vendégjáték jelentőségét mutatja, hogy Münnich 1956. január 27-én írott részletes jelentését követően, az SZKP XX. kongresszusának ideje alatt, február 13-án Karsai Lajos külügyminisztériumi előadó egy szigorúan titkos feljegyzésben⁵⁴ tovább boncolgatja a váratlan siker kihasználásának esélyeit Magyarországon és a Szovjetunióban. Abból indul ki, hogy a Fővárosi Operettszínház sikeres „operett diplomáciájával” maximálisan kihasználta a vendégjáték nyújtotta kulturális és politikai lehetőségeket: „A Fővárosi Operettszínház együttese moszkvai majd utána leningrádi vendégszereplését joggal tekinthetjük az 1955-ös év legnagyobb magyar kulturális rendezvényének a Szovjetunióban.”⁵⁵

Visszagondolva az operett pária státusára az államosításkor, a színház meredek presztízsemelkedése tagadhatatlan. Ugyanakkor a Fővárosi Operettszínház e diadalmenete a Magyarországon 1949-ben meghirdetett totális színházi reform részleges kudarcáról is tanúskodik. A turné hosszabbítását indoklandó például a jelentés újra a nézői érdeklődésre, s nem politikai vagy propaganda érdekre hivatkozik: „... Így a tervezett 2 hétből mint ismeretes, 1 hónapos időtartamú vendégszereplés lett, aminek a szovjet szervek és a szovjet közönség, de nem utolsó sorban a magyar kulturális szervek nagyon örültek.”⁵⁶

A nem kockázat nélküli darabválasztás – a *Csárdáskirálynő* adaptáció – formális protokolláris szintről a kultúrák közti kommunikáció szintjére emelte a vendégjátékot. E Szinetár Miklós által rendezett előadás ugyanis kiállta az összehasonlítást a moszkvai színházi kínálat magas színvonalú produkcióival. A jelentés írója, az 1956. január 30-án a Fővárosi Operettszínház tiszteletére rendezett sajtókonferencián napvilágra került adatokkal bizonyítja, hogy a vendégjáték mekkora reklámot jelentett a Szovjetunióban alig ismert magyar színházművészetnek: „... A szovjet sajtó, a moszkvai rádió és televízió – a Nagykövetség véleménye szerint – egy külföldi színház vendégszereplésével sem foglalkozott oly elismerően és olymértékben, mint az Operettszínházunkkal. A moszkvai szerepelekről az eddigi adatok szerint 42 cikk jelent meg a szovjet sajtóban.(...) Még az Operettszínház kiérkezése előtt a szovjet sajtó igyekezett felkelteni a szovjet emberek érdeklődését a színházegyüttes műsorprogramja és élvonalbeli művészei iránt. Az »Ogonyok« 52. száma (1955. december) Rajno Béla magyar újságíró tollából egy féloldalas cikket közölt »Közeledik a várva-várt örömteli találkozások napja « (V Ozsidányii Rádosztnih Vsztrecs) címmel. A cikk a színház

⁵³ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 001846–1956

⁵⁴ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 001846–1956

⁵⁵ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 001846–1956

⁵⁶ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3. 001846–1956

kollektívájának néhány kimagasló személyiségét – Honthy Hannát, Feleki Kamil, Ráthonyi Róbertet, Szinetár Miklóst és Latabár Kálmánt – ismertette meg a szovjet folyóirat-olvasókkal. (A nevezettek fényképeit is közölte az »Ogonyok« fenti száma Latabár kivételével.) A »Szovjetszkaja Kultura« 1955. december 17-i száma ugyancsak fényképekkel illusztrált rövid cikkekben ismertette meg a szovjet közönséget Gáspár Margit – az Operettszínház igazgatója, Latabár Kálmán – »Magyarország egyik legjobb komikus«, »Az örökfiatal Honthy Hanna – a magyar operett büszkesége«, Feleki Kamil – »az idősebb színházi gárda képviselője«, Németh Marika – »tehetséges fiatal művész«. Váradi László – karmester, Székely György – főrendező, Szinetár Miklós – »legfiatalabb magyar rendező« – rövid életrajzával, pályafutásával. (...) A szovjet sajtónak szinte valamennyi lapja nagy elismeréssel foglalkozott a magyar Operettszínház kimagasló művészetével, kitűnő színészi játékaival és általában kiérdemelt nagy sikerével. Pl. a »Szovjetszkaja Kultura« 1955. december 27-i száma V. Ermansz tollából »Kiérdemelt siker« cím alatt egy nagyon tartalmas cikket közölt, amelyben az Operettszínház együttes kitűnő színészi kollektív játékát méltatta a »Csárdáskirálynő« első moszkvai bemutatása alkalmából. Érdekes megemlíteni, hogy több cikk, így pl. a fentidézett is, de a Pravda 1956. január 6-i és az Izvesztija 1956. január 5-i száma is elismerőleg nyilatkozott a szovjet közönség számára eddig »szokatlan«... és »váratlan újításról« a »Csárdáskirálynő« színpadi tolmácsolásában. A Szovjetunióban ugyanis nem úgy játszik a »Csárdáskirálynő«-t mint nálunk. Ott nem Cecília, hanem Szilvia az operett központi hőse. A cikkek írói – Ju. Miljutyin zeneszerző és N. Kamarszkaja népművész indokoltnak látták ezt az újítást és kiemelték, hogy ezt legjobban igazolta Honthy Hanna és Feleki Kamil kitűnő élelsruerű játéka. Ju. Miljutyin külön kiemelte, hogy ez újítás által egy cseppet sem halványodott el Németh Marika »Szilvia«-szerepe, és ez a fiatal művésznő tehetséges, kedves lírai játékaival magyarázható. A színészek nagyszerű játéka elismeréseképpen több cikk kiemelte, hogy a magyar művészek eredeti »tolmácsolása« még jobban megszerettette a szovjet emberekkel Kálmán Imre zenéjét.⁵⁷

Münnichnek némileg ellentmondva, a jelentés írója sajtóhivatkozásokkal igyekszik bizonyítani, hogy a szovjet mintára kreált szocialista operettek moszkvai bemutatkozása sem volt sikertelen. Érvélese nem túl meggyőző, hisz amit dicséretként idéz, az inkább a kulturális kapcsolati diplomáciában kötelező vendéglátói udvariasság megnyilvánulása: „A »Bociboci tarka« előadásának szovjet visszhangját nézve figyelemre méltó a Komszomszjkaja Pravda január 10-i számában N. Szkolov cikke. N. Szkolov azt írta, hogy a szovjet emberek számára különösen érdekes ez az operett abból a szempontból, hogy habár szűk és túlságosan feltételes keretek között is, de néhány sajátos képet mégis ad a mai magyar falu életéről. Ezen túlmenően ez az operett megmutatja annak az útnak a kezdetét is, amelyen a magyar operettművészet jelenleg halad.”⁵⁸

Ez az értékelés valójában az ortodox szoc. réal. – a művészet mint a „valóság” tükrözése – mechanikus alkalmazása az operettre. A zenés színházi előadás elsődleges célja azonban a nézőre gyakorolt érzelmi hatás, nem a magyar mezőgazdaság állapotának bemutatása.

A jelentésíró a Magyar Népköztársaság iránt tanúsított megbecsülés fokmérőjeként konstatálja, hogy a *Pravda*, a központi pártlap milyen gyakran foglalkozott a vendégjátékkal, s azt is hangsúlyozza, hogy e szimbolikus érték-skálán a Fővárosi Operettszínház megelőzött egy Moszkvában vendégszereplő amerikai zenés színházat: „Mint érdekes jelenséget, szükséges megemlíteni, hogy a vendégszereplés ideje alatt a Pravda többször is kis és nagy cikkben foglalkozott az operettszínházunkkal. (Pl. az 1955. december 14, 24, 25, 28-i és az 1956. január 6, 7, 8, 10, 12, 25, 26-i számokban). Különös jelentőséggel bír számunkra

⁵⁷ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁵⁸ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

ez a jelenség akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az ugyanabban az időben a Szovjetunióban vendégszereplő amerikai »Evrimen Opera« fellépéseiről összehasonlíthatatlanul kevesebb cikket közölt a Pravda s azt is, csak rövid hírovtatban.⁵⁹

Már esettanulmányunk következő részéhez kapcsolódik a jelentésíró azon, a végső változattól részben kihúzott megállapítása, hogy a Fővárosi Operettszínház szovjetunióbeli vendégszereplésének kulturális és politikai sikerét mindkét országban ki lehetne és kellene használni. Ennek módozatáról már az említett, január 30-i sajtókonferencián is tanakodnak, a Fővárosi Operettszínház igazgatónőjét is bevonva. A jelentés alább idézett részéből nyilvánvaló: a szovjet és magyar politika s a színház is egyetértett e siker politikai értékesítésének szükségességével. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogy az immár egy évtizede központilag hangszerelt barátságretorika ellenére a két nép közti szimpátia igencsak megkérdőjelezhető, s a másik kultúrája iránti érdeklődés sem jellemző. A mindkét közegben elfogadott, enyhén osztályharcosított bulvár operett, illetve annak a régi hagyományból átemelt sztárjai azonban alkalmasnak tűntek a mélyen problematikus, hatalmi egyenlőtlenségektől terhelt szovjet–magyar viszony javítására. (A jelentés végleges változatából kihúzott mondatokat dőlt betűvel közlöm. H. Gy.): „... 1956. január 30-án az Operettszínház tiszteletére rendezett sajtókonferencián beszélgettem Kelin elvtárssal, a budapesti Szovjet Nagykövetség sajtó attachéjával. A beszélgetés során arra a megállapításra jutottunk, hogy az Operettszínház színészeinek gazdag élményeit, amelyekről azok a sajtókonferencián beszéltek, nagyon ki lehetne használni propaganda célra. A színészek egymás után mondták el, hogy milyen jól érezték magukat a Szovjetunióban, mennyire jóleső volt számukra a szovjet emberek figyelme, hogy a szovjet emberek mennyire szeretik a színházat, a zenét, mennyire becsülik a színészeket, hogy a drámai színházak milyen reálisan művészien mutatják be az egyes klasszikus és mai témájú színdarabokat stb. Magyarországon nagyon sokan becsülik és szeretik a mi operettszínészeinket. Talán nekik még jobban elhiszik mindazt a Szovjetunióról, amit egyébként az újságokból olvasnak. Helyes lenne valamilyen formában – esetleg könyv formájában – nyomtatásban is kiadni az Operettszínház több kintjárt tagjának a Szovjetunióban szerzett élményeit és benyomásait. A sajtókonferencia befejezése után Kelin elvtárssal odamentünk Gáspár Margit elvtársnőhöz, az Operettszínház igazgatójához és megkérdeztük tőle, hogy milyen terveik vannak erre vonatkozóan. Gáspár elvtársnő tájékoztatott bennünket hogy egy élményeket, tapasztalatokat összegyűjtő könyv összeállításához hamarosan hozzákezd az Operettszínház. A budapesti Szovjet Nagykövetségtől értesültünk róla, Kelin elvtárs megjegyezte, hogy egy ilyen könyv a Szovjetunióban (az Inosztrannaja Literatura Szerkesztőségében) nagy érdeklődésre tartana számot.”⁶⁰

E könyv végül nem született meg, hisz „közbejött” a XX. kongresszus, Rákosi 1956 nyarán bekövetkező bukása, majd a forradalom. Ez nem jelenti azonban, hogy a követségi beszélgetésen jelenlévő szovjet és magyar felek ne indították volna be a Fővárosi Operettszínház moszkvai sikerére épített propaganda kampányt.

A szovjetellenesség oldása a szovjet diplomácia által

A külügyminisztériumi iratok között lelhető fel Zágor György (Közel-Középheleti Osztály) „szigorúan titkos” jelentése az Andropov, budapesti szovjet követtel folytatott beszélgetéséről.⁶¹ Ebből kiderül, hogy meglepő módon még az igen aktív, a Nagy Imre- és a Rákosi-vo-

⁵⁹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁶⁰ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3, 001846–1956

⁶¹ MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3.

nal képviselőivel is kapcsolatot tartó diplomatának is volt némi szerepe a Fővárosi Operettszínház moszkvai meghívásában. Ez azzal kapcsolatban került szóba, hogy Andropov – a feljegyzés tanúsága szerint – növekvő nyugtalansággal konstataálta a magyar társadalomban erősödő szovjetellenességet. A két kultúra közti idegenkedést az eddiginél spontánabban szerveződő delegáció-cserével kívánta oldani, mivel bízott a Fővárosi Operettszínház vendégjátékához hasonló, kultúrák közti találkozások békítő erejében. Másban ekkor, 1956 májusában már nem is bízhatott, hisz a szovjet kultúra iránti kötelező lelkesedést már nem lehetett „elrendelni”, mint az 1949–1953-as időszakban, az „új szakasz” után a kritika szellemét már nem lehetett visszatuszkolni a palackba.

„E hó 25.-én meglátogattam J. V. Andropov szovjet nagykövet elvtársat abból a célból, hogy tolmácsoljam neki Kiszeljov kairói szovjet nagykövet üdvözlését.

E látogatás alkalmából, amely körülbelül 45 percig tartott, elsősorban a magyar belpolitikai helyzetről folyt a diskurálás. A nagykövetet igen érdekelte a pártkáderek, elsősorban a középkáderek morálpolitikai hangulata, illetve véleményei. Rámutatott, hogy van ugyan elég alkalma a legkülönbözőbb kategóriájú emberekkel érintkeznie, azonban a helyzete mégis kényessé teszi azt, hogy információit ne a legkompetensebb vezetőszervektől szerezze be.

Igen nagy hangsúllyal rámutatott arra, hogy véleménye szerint a magyar–szovjet kapcsolatok építésének egy nagyon fontos és a jelenlegi helyzetben sürgősen alkalmazandó módszere a széles delegációk kölcsönös utaztatása egymás országainkba. E delegációk különböző kategóriájú dolgozókból tevődjenek össze, de elsősorban az értelmiségiek legyen a hangsúly. A szovjet illetékes szervek ellenálltak, illetve vonakodtak, amikor ő javaslatba hozta a magyar operett-együttes meghívását, de a ragyogó eredmény őt igazolta. Magyar részről is igen hasznosnak bizonyult az utazás, mert amint a színház igazgatója neki elmondta, a negatív beállítottságú művészek (akik szép számmal vannak még színi együtteseinkben) igen jótékony változáson mentek keresztül a Szovjetunió-i utazás nyomán. Ilyen eredmények várhatók az értelmiség egyéb csoportjainak utaztatása eredményeképpen is. Eddig a fő akadályt a pénzügyi problémák megoldása, illetve áthidalása képezte. Az ő elképzelése az, hogy a magyar csoportok teljes ellátását (lakását) a Szovjetunió vállalná és azonos létszámmal az ellátását (lakását) vállalná Magyarország. Ily módon nemzetközi pénzszámolási problémák kiküszöbölődnének és csupán az utazási költségek vállalása rendezendő, amit minden fél maga vállalna. Közölte, hogy ezzel a javaslattal a napokban a magyar illetékesekhez fog fordulni és reméli, hogy meggyőzi majd őket. Budapest, 1956. május 29”.⁶²

Eme Andropov követtel folytatott beszélgetésből s az igazgatónőnek a korábban említett fogadáson tanúsított szolgálatkészségéből is kitűnik, hogy Gáspár Margit még 1956 nyarán is töretlenül hitt baloldali zenés színházi kísérlete s általában a színház, illetve a társadalom szovjet típusú átalakítása sikerében. Segítőképpen és lankadatlanul harcolt mindkettőért, s talán tényleg elhitte, hogy a jórészt még a pesti bulváron szocializálódott színészek egy csapásra a szocializmus híveivé, propagandistáivá váltak a moszkvai siker hatására. Ugyanez a célratörő naivitás tapasztalható Andropov esetében, aki szintén revelatív érték- és érzelmi váltást remél az egyre nyitabban elégedetlen, a dogmatikus irányításhoz és a sematikus művészethez visszatérni nem hajlandó magyar értelmiség körében egy Szovjetunióban tett látogatás hatására.

⁶² MOL Külügyminisztérium Szovjetunió Admin. XIX-J-1-k 21. d. IV. 751. 3.

A Fővárosi Operettszínház színészei mint a SZU propagandistái

Gáspár Margit a Szovjetunió – operett színészek általi – propagálását nemcsak ígérgette, ahogy az kiderül Virány László, fővárosi operettszínházi párttitkár 1959-ben, immár az MSZMP VI. kerületi bizottságának küldött jelentéséből, melyben a színház politikai lojalitásának múltbeli bizonyítékait sorolja: „(...) Ugyanebben az évben teljesítette a színház a szovjet utat is, melyről hazatérve a tagok összesen 44 különböző előadást tartottak élményeiről és tapasztalataikról.”⁶³

A Szovjetunió melletti személyes tanúságtételeken kívül, a korabeli sajtóban feltűnő propaganda műfaj-változatok áttekintésével is érdemes érzékeltetni a Fővárosi Operettszínház vendégjátékhoz illesztett politikai PR hadművelet kiterjedtségét, a párt központi lapját, a *Szabad Népet* választva példatárként.

Hír

A vendégjáték kiemelt politikai jelentőségét már az is jelzi, hogy a *Szabad Nép* szinte naponta tudósította a magyar olvasókat arról, mekkora szeretettel fogadták pesti kedvenceiket a birodalmi centrumban. A hírek elsősorban a vendégjátékhoz rutinszerűen kapcsolódó protokoll eseményeket taglalják. December 23-án például kijevei⁶⁴ és moszkvai⁶⁵ változatban is megsejlelhetjük az államközi kulturális kapcsolati rituálé (virágcsokor, népviselet, fényképalbum, ünnepélyes fogadás, üdvözlőbeszéd) végbemenetelét. December 26-án a magyar vendégtársulat szovjet politikusok és művészek általi megbecsülését hangsúlyozzák.⁶⁶ A január 10-i híradás a társulat leningrádi szereplésének kezdetéről tudósít, a 13-i pedig jelzi: a Fővárosi Operettszínháznak külföldi zenés színházi konkurenciája is van Moszkvában, az amerikai Every-man Opera „személyében”. A január 23-i *Szabad Nép* a leningrádi vendégszereplés mérlegét vonja meg a TASSZ híre nyomán.⁶⁷ A hazatérésről szóló hír újra a vendégjáték rítus kötelező elemeit (fogadóbeszéd, válasz) domborítja ki. A díszes pesti fogadtatás önmagában jelzi, hogy az eredetileg tervezettnek kétszeresére nyúlt vendégjáték komoly politikai tőkét kovácsolt a Fővárosi Operettszínház számára.⁶⁸ E politiku-

⁶³ MOL MM Aczél György miniszterhelyettes általános iratai XIX-I-4-aaa 51. d. 65. dossz.

⁶⁴ „... Az ukrán művészek virágcsokrokkal köszöntötték magyar kollégáikat. A kijevei operettszínház együttese ukrán népviseleti ruhákat és a Kijevben bemutatott magyar operettek színpadképeinek fényképeiből összeállított albumot készített ajándékba a magyar művészeknek.” (MTI) *Szabad Nép*, 1955. december 23.

⁶⁵ „... Az együttes fogadására megjelentek a Szovjetunió kulturális ügyei minisztériumának vezető személyiségei, a moszkvai színházi és zenei élet képviselői, valamint a Magyar Népköztársaság nagykövetségének munkatársai. (...) Az operettszínház művészeit Tvjordohlebov, a Szovjetunió kulturális ügyei miniszterének helyettese üdvözölte. Tvorjodhlebov üdvözlő beszédére Gáspár Margit, a Fővárosi Operettszínház igazgatója válaszolt.” *Szabad Nép*, 1955. december 23.

⁶⁶ „... A Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics-Dancsenko nevét viselő színház nézőtere zsúfolásig megtelt. Jelen voltak a szovjet kultúra kiváló személyiségei, művészek, a moszkvai társadalom képviselői. A nézők között volt N. A. Mihajlov, a Szovjetunió kulturális ügyeinek minisztere, Münnich Ferenc, a Magyar Népköztársaság moszkvai rendkívüli és meghatalmazott nagykövete. A vendégeket az előadás kezdete előtt a szovjet színművészek küldöttsége üdvözölte. N. L. Kemarszkaja rendező, az OSZSZSZK népművésze kijelentette, hogy a szovjet emberek jól ismerik és őszintén szeretik a tehetséges magyar nép művészetét. Gáspár Margit Kossuth díjas, a Fővárosi Operettszínház igazgatója válaszbeszédében köszönetet mondott a szívélyes fogadtatásért. (...)” *Szabad Nép*, 1955. december 26.

⁶⁷ „... A magyar művészek Leningrádban két hét alatt 11 előadást, és 13 hangversenyt adtak. Valamennyinek nagy sikere volt. (...)” *Szabad Nép*, 1956. január 23.

⁶⁸ „... Budapesten a Nyugati-pályaudvar feldíszített várócsarnokában megjelent Darvas József népművelési miniszter, Non György, a népművelési miniszter első helyettese, Mihályfi Ernő népművelési miniszterhelyettes, továbbá a művészvilág számos képviselője és a színházat szerető közönség

sokat és nézőket egybekapcsoló lelkes hazai fogadtatás, majd a színháznak odaítélt Munka Vörös Zászló Érdemrend volt az államosított Fővárosi Operettszínház politikai és művészi reform célkitűzéseinek legfényesebb igazolása.

Újsághír lett a Szovjetunióbeli sikertől fellelkesült színészeknek a Magyar Szovjet Társaság Országos Központjában tartott élménybeszámolójából is.⁶⁹ A lelkes nyilatkozatok a Szovjetunióról már egy forrongó társadalmi légkörben hangoztak el, az értelmiségi memorandum pártfenyegetésekkel visszavonatott aláírásainak idején.

A legmagasabb állami kitüntetés elnyeréséről tudósít a *Csárdáskirálynő* díszelőadásáról szóló hír.⁷⁰ Ez ugyanannak a produkciónak szóló elismerés, melytől 1955 januárjában Rákosi még dührohamot kapott, és szitkozódva arra utasította a társulat vezetőit, hogy „tanuljanak meg konzumálni.”⁷¹ De 1956 elején, az instabil nemzetközi és hazai helyzetben a *Csárdáskirálynő* sikere várhatlanul hasznosnak bizonyult a hatalmon lévők számára, s bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy az egykori bulvárszínház elnyerte a Munka Vörös Zászló Érdemrendet. E záróaktussal koronázva a Fővárosi Operettszínház bemutatta a „népi demokráciák közt bonyolódó vendégjáték rítus” legtökéletesebb kivitelezését. Ezt a sikert – komplexitásában és méretében, valamint politikai kihasználásának sokoldalúságában – az 1968-ig tartó időszakban egyetlen magyar társulatnak sem sikerült reprodukálnia.

közül sok százan. Jelen volt J. V. Andropov, a Szovjetunió magyarországi rendkívüli és meghatalmazott nagykövete, továbbá a nagykövetség több tagja. A társulatot Non György, a népművelési miniszter első helyettese üdvözölte, s a többi között ezeket mondotta: A népművelési kormányzat és a hálás magyar közönség nevében szeretettel köszöntöm a sikerekben gazdag útjunktól hazatérő Fővárosi Operettszínház művészeit. Boldog örömmel értesültünk sikereikről, s most még nagyobb szeretettel, büszkeséggel fogadjuk azokat, akik kivívták a nagyigényű szovjet közönség elismerését, akik ezekben, tízezrekben mélyítették el a szovjet–magyar barátság nemes érzéseit. Köszönetet mondok az Operettszínház minden dolgozójának a kiváló munkáért. Both Béla, a Színház- és Filmművészeti Szövetség főtítkára a művészeti dolgozók nevében köszöntötte a hazaérkezetteket, majd Gáspár Margit, a színház Kossuth díjas igazgatója válaszolt az üdvözlésekre.” *Szabad Nép*, 1956. január 28.

⁶⁹ „... Kende István, az MSZT [Magyar Szovjet Társaság] főtítkára üdvözölte a nagy sikert aratott együttest, majd Gáspár Margit, a színház Kossuth díjas igazgatója szólalt fel. Ezután Honthy Hanna Kossuth díjas kiváló művész, Feleki Kamill Kossuth díjas érdemes művész, Várady László, a színház karnagya, Szirtes György üzemigazgató, Székely György dr. főrendező, Szinetár Miklós, a *Csárdáskirálynő* rendezője, Pártos Erzs, aki vendégként lépett fel a társulattal, Kőműves Erzs, Rimóczy Viola, Keleti László s Hadics László számolt be moszkvai és leningrádi élményeiről.” *Szabad Nép*, 1956. február 1.

⁷⁰ „... Az előadás megkezdése előtt a közönség tetszésnyilvánítása közben, a színpadon felsorakozott társulatot üdvözölte Darabos Iván, a népköztársaság Elnöki Tanácsának titkára. A Fővárosi Operettszínház – mondotta – eredményekben gazdag munkásságáért, nagysikerű Szovjetunióbeli szerepléséért tolmácsolom pártunk és kormányunk elismerését az együttesnek. A népköztársaság Elnöki Tanácsa nevében átnyújtom intézményüknek pártunk, kormányunk és az egész dolgozó népünk megbecsülését és elismerését kifejező kitüntetést, a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét. Gáspár Margit, a Fővárosi Operettszínház Kossuth díjas igazgatója köszönte meg a kitüntetést.” *Szabad Nép* 1956. február 4.

⁷¹ „Nem kellett törnöm a fejem, hogy hogyan fog a beszélgetés kezdődni, mert Rákosi – belépése pillanatától dülten és haragosan – jóformán üvöltözött velem, hogy miért kap az Operett Színház állami dotációt ahelyett, hogy nagy hasznot hozna. – Maguk nem tudják, hogy ezen a helyen volt a Somossy mulató, és hogy a mulatóból milyen gazdag lett a tulajdonos! Ebből tanuljanak! – mondta nekem, amikor lihegve belevetette magát egy fotelbe. (...) A szünetben, amikor Rákosi kijött a páholyból, ott folytatta, ahol az előadás előtt abbahagyta. Most azonban Kendére [a Népművelési Minisztérium főosztályvezetője, akit Rákosi látogatásának hírére behívtak a színházba – H. Gy.] öntötte minden haragját, aki próbált ugyan magyarázkodni, de nem jutott szóhoz, pedig kitűnő beszédkészségű, művelt ember volt, ám nem Rákosival szemben. Az előadás végén Rákosi ugyanolyan feldúlt állapotban volt, mint egész este. Amikor kezét fogott Kendével, nem szólt egy szót sem. Keményen nézett rám, amikor a kezét nyújtotta és figyelmeztetően szólt: – Somossy mulató... Tanuljanak meg konzumálni.” Szirtes György: *Színház a Broadway-n*. Budapest, 1990. 37–38.

Tudósítás

A vendégjáték eseményeiről és sikeréről a híreknél részletesebben informálták az olvasókat a moszkvai eseményekbe jobban bevonó tudósítások. A karácsony esti premier előkészületeiről nyújt részletesebb információt a *Szabad Nép* 1955. december 24-i számában a Kékesdi Gyula–Kóródi József szerzőpáros „Ma este mutatkozik be Moszkvában a Fővárosi Operettszínház együttese” című cikke. Ebbe olyan, nem protokolláris információk is beszűrődnek, hogy Csapon, a magyar határon kárpátaljai magyarok lelkes csapata várta a társulatot.⁷²

A *Szabad Nép* olvasóit a riportt innen a moszkvai télbe repíti, ahol az újságírók a színesek elragadtatott szavait kölcsönvéve dicsérik a gazdag moszkvai színházi kínálatot.⁷³ Tudósításukat egy Moszkvát és Budapestet a *Csárdáskirálynő* szeretetében összekapcsoló életképpel, a moszkvai hidegben a magyar előadás jegyeiért sorban állók képével zárják.⁷⁴ Az 1954. novemberi premier után Pesten is gyakran megesett, hogy a Fővárosi Operettszínház pénztárnyitására a rendőrséget kellett kivezényelni, miközben az állami intézmények a „protektív kiskapukat” kihasználva bombázták tömeges jegyigényléseikkel a Népművelési Minisztériumot. A mínusz nyolc fokban a *Csárdáskirálynő* jegyeiért sorban álló moszkvai kisemberek képe bizonytalán jó néhány magyar olvasó szovjetekkel szembeni előítéleteit enyhítette.

A december 29-i tudósítást Kóródi József küldte, ez a „Fővárosi Operettszínház együttese nagyszerű előadásokkal folytatja moszkvai vendégszereplését” címet viseli. Célja, hogy a szovjet színházi szakma tekintélyes képviselőinek – a még formálisan érvényes esztétikai kánon, a szocialista realizmus kompetens képviselőinek – a magyar operett iránti elismerését közvetítse a hazai olvasókhöz.⁷⁵

A szovjet visszhang „lefordítva”

A vendégjátékkal elérni kívánt politikai cél megvalósulását segíti, ha a birodalmi centrumban a periféria művészetéről adott értékelést a periférián is közzéteszik. A szovjet központi pártlap, a *Pravda* elismerő kritikáját a *Csárdáskirálynőről* 1956. január 6-i moszkvai megjelenése után egy nappal a *Szabad Nép* is átvette. N. Kemarszkájának, az OSZSZSZK népművészének maradéktalanul pozitív értékelése nemcsak a Fővárosi Operettszínháznak jelentett kitüntetést, de a hatalomba épp visszakapaszkodó Rákosiéknak is előnyös volt. A szovjet szakmai értékelés minden ponton alátámasztotta Gáspár Margit 1949 óta hangoztatott koncepcióját, miszerint az operett tulajdonképpen „népi művészet”, tehát nem volt

⁷² „Csapon óriási tömeg várta a magyar művészeket. Kiderült, hogy a magyar művészeket a Szovjetunióban a hangjukról kitűnően ismerik. ...” *Szabad Nép*, 1955. december 24.

⁷³ „... Csütörtök este művészeink részt vettek több szovjet színház előadásán. Különösen fontos volt számukra a Moszkvai Operettszínház előadása. Itt a *Nebántsvirág* című operettet játszották. A művészek úgy vélik, hogy alaposan össze kell szedniük minden tudásukat, hogy megállják a helyüket az igényes moszkvai nézőközönség előtt. A *Nebántsvirág* előadása ugyanis igen magas színvonalú és rendkívül érdekes, különösen kitűnik a primadonna művésze. Többen részt vettek a Nagy Színház előadásán. ...” *Szabad Nép*, 1955. december 24.

⁷⁴ „... Hosszú sorban váraakoztak a jegyvásárlók a Fővárosi Operettszínház előadásainak jegyeire. Az érdeklődésre jellemző, hogy már egy hét óta minden nap felkeresik a színházat, érdeklődnek a jegyek iránt. A színház udvara is telve van érdeklődőkkel. Mintegy ezer ember állt péntek délelőtt sorban színházjegyéért a *Csárdáskirálynő* előadására.” *Szabad Nép*, 1955. december 24.

⁷⁵ „... V. A. Kandelaki, a Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics Dancsenko Színház főrendezője különösen Honthy Hanna, Feleki Kamill, Ráthonyi Róbert és Németh Marika szereplését dicsérte. K. Taraszova, a Szovjetunió népművésze, a Művész Színház kiváló tagja így nyilatkozott az előadásról: – A bemutató igazi élmény volt számomra. Honthy Hanna csodálatos művésznő. Nagyon örülök, hogy láthattam. Azt hiszem, hogy a magyar művészeknek továbbra is nagy sikerük lesz. Köszönöm ezt a nagy művészi élményt.” *Szabad Nép*, 1955. december 29.

hiba felélesztése és politikai áthangszerelése. Utólagos jóváhagyást nyert Gáspár ragaszkodása a régi hagyomány sztárjaihoz, akiknek (valójában a legkevésbé sem szocialista realista) játékkultúráját a szovjet kritikus is magasra értékelte. Ily módon igazolódott Honthy, Feleky és Latabár felhasználása a „szocialista operett projectben”.⁷⁶

Interjú

Honthy volt a vendégjáték „sztárja.” Ötvenéves színészi jubileumának grandiózus moszkvai megünneplése több volt formális protokoll gesztusnál, hazatérte után pedig Munka Érdemrenddel tüntették ki. A húszas évektől folyamatos karrierje révén amúgy is sokan ismerték és bálványozták. Logikus tehát, hogy őt választották a sajtóban folytatott Szovjetunió propaganda hadjárat egyik központi figurájának.⁷⁷ Feltételezték, ha ő dicséri a Szovjetuniót, akkor azzal az olvasók könnyebben azonosulnak, s a népszerű primadonnához kapcsolódó pozitív érzelmek egy része is átsugárzik a nagy testvérré. Gách Marianne Honthival készített interjúja a *Szabad Népb*ben jelent meg 1956. február 5-én. A cikkből sok érdekes műhelytitkot megtudhatunk a vendégjátékról. Például, hogy a Fővárosi Operettszínház társulata alkalmazkodott ahhoz a szórakoztatóipari hagyományhoz, mely szerint az előadást mindig az adott helyszínhez, a befogadó kultúrához kell „igazítani”. Honthy lemondott hát mindig nagy tapsot kiváltó első mondatáról („Hát újra itt vagyok!”), s azt egy az adott helyszínen hatásosabb orosz mondattal cserélte fel.⁷⁸ Ez – bár épp orosz tudásának hiányát konstataulta – rögtön elindította közte s a nézőtér között a szokásos kommunikációt, gesz-

⁷⁶ „... A magyar zeneszerzők vidám, derűs operettjeinek igazi népi humora, gyönyörű melódiai mindig felhívták magukra színházaink figyelmét. Különösen népszerű nálunk Kálmán Imre *Csárdáskirálynője*. Nemcsak Moszkvában, hanem számos más városban is szerepel a műsoron. (...) Nagy és megérdemelt sikert aratott Honthy Hanna Cecília hercegnő szerepében. Ez a csodálatos színésznő szerepét játékaival az operett egyik főszerepévé tette, s ezt a váratlan újítást alakításával igazolta mindennél ékebben. Lehetősége volt a maga teljében megmutatni pompás, elragadó tehetségét, káprázatos művészetét. A napokban Moszkva színházi közönsége baráti melegséggel emlékezett meg a tehetséges színésznő színházi szereplésének 50. évfordulójáról. Méltó partnere Feleky Kamill Miska szerepében. Vérébeli komikus színész. Nemcsak hogy fesztelenül sokat neveteti a közönséget, hanem meg is hatja őszinte játékaival. Megmutatja, hogy nem is olyan rózsás látáshoz minden gondtalan és vidám hősnének élete. Szerepének jól átgondolt és meggyőző külső rajza rendkívül kifejező. Honthy Hanna, Latabár Kálmán és Feleky Kamill az operett nagymesterei. (...)”. *Szabad Népb*, 1955. december 29.

⁷⁷ A vendégjáték másik sztárjával, Latabár Kálmánnal ugyanezen, a Szovjetunió iránti szimpátiát felkelteni kívánó kampány keretében Rényi Mária készített interjút a kor színházzsakai folyóiratában, a *Színház- és Filmművészet*ben. Rényi Mária: *Latabár Kálmán a szovjet balettről, eszt-rádról, cirkuszról*. Színház- és Filmművészet, VII. évf. (1956) 3. sz. 220–222.

⁷⁸ „Még soha olyan lámpalázás nem voltam, mint amikor a moszkvai Sztanyiszlavszkij Színház színpadára léptem mondja – a nézőtérrel tapsot halottam, s úgy éreztem, hogy remeg a hangom, amikor orosz nyelven megszólaltam. »Kár, hogy nem tudok oroszul.« Már itthon, jó előre törtük a fejünket azon, hogyan is teremtsünk kapcsolatot a szovjet közönséggel. Igaz, hogy a Szovjetunióban nagyon sokszor játszottak már a *Csárdáskirálynőt* és rengetegen látták, de a mi valamelyest átfórtalmazt szövegválogatásunk néhány új elemet is tartalmaz. Már itthon kikerestünk néhány nemzetközi szót, mint amilyen a »varieté«, meg a »szenzáció«, és a »precedens« és hogy jobban megértésnek bennünket, teletűzdeltük ezekkel a szavakkal, mondatokkal. A színpadon pedig, úgy öltözve mintha egyik szereplő volna, Kazán István, volt szovjet ösztöndíjas rendező mondta el oroszul az egyes jelenetek tartalmát. Nemcsak a siker fokozódott estéről estére, hanem a mi ambícióink is. Komikusaink – Feleky, Ráthonyi, Csákány és Ferencz – napról napra több »viccet« tanultak meg, és mondtak el oroszul a színpadon. Attól fogva valóban összefortunk a nézőtérrel. Előadás után többnyire félóra hosszat is zúgott a taps, és annyiszor ismételtük meg a »Hajmási Péter, Hajmási Pál«-t, hogy a közönség már együtt fújta velünk.

– Magyarul?

– Persze hogy magyarul – feleli a visszaemlékezés derűjével – méghozzá milyen kedves, mulatságos kiejtéssel. A szovjet közönségben akkora a rajongás a művészet iránt, olyan lelkes és fogékony, hogy ezzel a színészek produkcióját is mindig új vérkeringéssel telíti.” *Szabad Népb*, 1956. február 5.

tus-dialógust. A „Hajmási Péter, Hajmási Pál”-t magyarul fújó orosz nézők képeinek felidézése a két kultúra közti hagyományos idegenkedést volt hivatva oldani, akárcsak Honthy érzelmes beszámolója az ötven(!) éves színészi jubileumára rendezett nagyszabású moszkvai ünnepségről. Többször visszatér arra, mennyire bántja, hogy nem beszél oroszul, mivel így nem tudott közvetlen kapcsolatot teremteni szovjet ismerőseivel.⁷⁹ E motívum didaktikus melléköngéjét is érzékelhetjük, ha felidézzük, hogy a kötelező s emiatt igencsak eredménytelen orosz tanulás erőltetése milyen alapvető sérelme volt a magyar társadalomnak.

A primadonna finoman utal a vendégjáték által gyűjtött politikai presztízs tőkére is, de már nem az ötvenes évek kötelező lelkesedésének tónusában.⁸⁰

A Honthy révén közvetített Szovjetunió-kép⁸¹ azonban alapvetően ellentmondott a célközönség 1945 óta a birodalomról gyűjtött tapasztalatainak. Ez akkor is igaz, ha másfelől elismerjük, hogy az orosz kultúra, illetve színházművészet jelentős értékei lényegében tényleg ismeretlenek voltak Magyarországon. Mire azonban 1956 nyarán-őszén, a Fővárosi Operettszínház moszkvai sikerétől nem függetlenül kétszer is bemutatkozott Pesten a világhírű moszkvai Művész Színház, a MHAT, a belpolitikai feszültség s a szovjet megszállás elleni ellenszenv olyannyira megnőtt, hogy a magyar szakma és közönség már nem volt képes színház-esztétikai szempontból ítélni. A színvonalas szovjet bemutatkozásban nem a másik kultúra megismerendő értékét, hanem a megszálló kultúrájának reprezentációját látták, s a vendégjátékot már formális barátság gesztusokkal sem voltak hajlandók támogatni. E példából is érzékelhető, hogy a Fővárosi Operettszínház sikeres moszkvai vendégjátékára alapozott, több csatornás (úti beszámolók, újságcikkek) Szovjetunió propaganda hadjárat – melynek ötlete a Külügyminisztériumból és a budapesti szovjet követségről származott – lényegében kudarcot vallott.

A Fővárosi Operettszínház vendégjátékának színháztörténeti jelentősége

A Fővárosi Operettszínház moszkvai vendégjátéka nemcsak diplomáciai, politikai, hanem – az interkulturális kommunikációt ténylegesen elősegítő – művészi jelentőséggel is bír. A szovjetek a *Csárdáskirálynő* előadása által először fedeztek fel egy markáns magyar színházi tradíciót, az operettét.

Ezzel kapcsolatban megint fel kell tenni a kérdést, hogy az új, szocialista, éppen szovjet minták nyomán kialakított vagy a régi, bulvár operett tradíció aratott-e sikert Moszkvában. A *Csárdáskirálynő* eme előadásáról egy 1961-es TV felvételtől készített videó változat⁸² alapján készített elemzésem, melynek itt csak konklúzióját idézem, rávilágít, hogy a Kellér-Békeffy-féle átíratban s a Fővárosi Operettszínház előadásában egyaránt a régi hagyomány kifejezőeszközei domináltak. A Honthy és Feleki által képviselt hagyományos operett játéktípust nem nyomta el s nem érvénytelenítette az átdolgozott szüzsében megjelenő áttételes politikai propaganda. Mivel az új, transzferált hagyományt képviselő „üzenet” (lényegében

⁷⁹ „... Az asztalán heverő leveleket mutatja. Nem tudom elolvasni ezeket a meleg sorokat, de egy részüket már lefordították nekem. – A közönség köréből elhalmoztak jókívánságokkal és gratulációkkal. Szállodai lakosztályom (mert valóságos káprázatos lakosztályom volt a moszkvai Hotel Leningrádban) olyan volt, akár egy virágoskert.” *Szabad Nép*, 1956. február 5.

⁸⁰ „... A *Csárdáskirálynő* utolsó előadásán a párt és a kormány több vezetője is megjelent és igen melegen tapsolt nekünk. Nagy érzés az, amikor egy színész, egy együttes megállja a helyét! Mind ezt sok munka, sok tanulás, sok izgalom előzte meg. De megérte.” *Szabad Nép*, 1956. február 5.

⁸¹ „... Vagy beszéljek arról, hogy az egyik nap reggel fél tíztől délután fél háromig jártuk a Kremlt, s körülbelül húsz kilométert barangoltunk be és sok száz lépcsőt másztunk meg ezalatt. Mekkora élmény volt, mekkora művészi és történelmi tanulság.” *Szabad Nép*, 1956. február 5.

⁸² MTV Rt. – Televideo, 1991, VHS PAL

arisztokrácia-kritika) az előadásban nem különült el a régi hagyomány reprezentációs formáitól, sőt azokat kisajátítva, azokra ráépülve igyekezett a befogadást befolyásolni, így elmondhatjuk, a *Csárdáskirálynőre* egyfajta kreolizáció, a kétfajta kulturális mezőből (háború előtti pesti bulvár és a totális pártállami diktatúrát szolgáló agitatív szoc. réal.) származó elemek keveredése, kereszteződése jellemző. Színháztörténeti szempontból e *Csárdáskirálynő* a harmincas évektől Németországból, USA-ból és Szovjetunióból induló baloldali zenés színházi koncepció olyan variánsa, mely nagymértékben épít az osztrák–magyar operett és a pesti bulvárszínház eszköztárára, poéntechikájára.

Ha figyelembe vesszük a befogadó (szovjet) és a forrás (magyar) kultúra közti, a nyelvi szinten túlmutató „fordításból”⁸³ adódó nehézségeket, s azt aényt, hogy a moszkvai nézők nem értették a szöveget átszövő arisztokrácia-kritikát, élvezhető volt viszont számukra a Kálmán-muzsika, a könnyeden ironikus, ritmikusan ismétlődő verbális és gesztus poén konstrukciókra épített stilizált játéktípus, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy a moszkvai nézőkre elsősorban a régi pesti operethagyomány teátrális hatáskeltésben kimmunkált profizmusa hatott revelációként. A színészek közül is e régi operettiskola képviselői aratták a legnagyobb sikert. Arra a nyilvánvaló ellentmondásra, hogy e lényegében „szórakoztató színházi” produkció mennyi elemében mondott ellent a szocialista realizmus követelményrendszerének, nem utaltak neheztelően sem a szovjet kritikusok, sem a kultúrpolitikusok. Ennek lehettek művelődéstörténeti okai is, amennyiben a Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után nem tömeg- és elitkultúra, hanem a „szovjet” és „szovjetellenes” dichotómia szerint szelektáltak a művészetben⁸⁴ (az utóbbi kategória persze meglehetősen flexibilis volt). Így az operett „alsóbbrendűségének” kliséje nem volt olyan mélyen beleivódva a kritikai köznyelvbe, mint nálunk. Egy stilizált – zene, tánc, próza egyenrangúságára épülő – színjátéknyelv, mint amilyen az operett, szovjet megítélésének lehetséges összetevőit kutatva arról sem szabad megfeledkezni, hogy az 1917 előtti s közvetlen utáni időszakban még stílris pluralizmus uralkodott az orosz-szovjet színházakban. S arról sem, hogy a 20. századi színházi modernitás, ezen belül a „rendezői színházi” koncepció nagyban Sztanyiszlavszkij, Vahtangov, Mejerhold művészi örökségéből táplálkozott. Miközben tehát a 30-as évektől tagadhatatlanul a zsdanovi ortodox szocialista realizmus uralkodott a szovjet színházművészetben, a színházi szakma képviselői s a moszkvai, leningrádi nézők „kulturális emlékezetében” még bizonyára élénken élt a nem imitációra,

⁸³ A fordítás a színházban többet kell jelentsen a drámai szöveg egyik nyelvről a másikra való átültetésénél, hisz a színpadon két, egymástól térben és időben elválasztott kultúra kommunikál és/vagy konfrontálódik egymással a színész testén, valamint a saját kulturális hagyomány által kondicionált befogadáson keresztül. Vesd össze: Pavis, Patrice: *Le théâtre au croisement des cultures*. Paris, 1990.

⁸⁴ Boris Groys ezt a szovjet szórakoztató tömegműfajok értékelését alapvető befolyásoló elképzelést így vázolja: „Csakhogy a szovjet és nem szovjet közötti ellentét egészen másként szerveződik, mint a klasszikus modernizmusban kialakult oppozíció a magas és az alacsony között. A szocialista realizmus a művészetek minden területén a megszokott hagyományos formákat, a tömegkultúra, a folklór stb. elemeit használja fel. Éppen ezért, az esztétikai elemzés tisztán formális szintjén lehetetlen megkülönböztetni attól, amit a modern kritika giccsnek tekint. A szocialista realizmus művészete és a hagyományos akadémizmus vagy a kommersz tömegművészet közötti különbség a kész művészeti eljárások és formák sajátos, a normalistól élesen eltérő kontextuális használatában érhető tetten. A szocialista realizmus nem egyszerűen az emberek tetszésére apellál, nem a tömegigzlés kiszolgálására törekszik, hanem a művészeti eljárásokat és formákat olyan propaganda eszközeivé teszi, amelynek célja egy történelmileg eredeti, tradicionális előképekkel nem rendelkező társadalom teljes mértékben modern ideálja. E művészet különleges sajátossága tehát nem formális esztétikai meghatározottságú, hanem a formával való kontextuális bánásmód eredménye.” Groys, Boris: *A posztszovjet posztmodern*. Magyar Lettre internationale. 1997. 26. sz. 28–31.

nem kortárs témákra és nem politikai agitációra épülő, szinkron jelentésteremtő eszközök sokaságát mozgósító előadások iránti nosztalgia.

E művész színházhoz kapcsolódó asszociációk mellett, Csáky Móric könyve nyomán rá kell mutatni a *Csárdáskirálynő* moszkvai hatásképességének egy másik lehetséges okára is. Arról van szó, hogy a szovjet zenés színházi kínálatból hiányzott, illetve kimaradt az a ki zárólag szórakoztatást szolgáló műfaj, melyet leginkább az álomvilág megteremtésére szakosodott hollywoodi filmmusicalok reprezentálnak. Csáky utal rá, hogy a Monarchia felbomlása után az operetteket gyakran fogyasztották a befogadás kontextusához immár semmilyen módon nem kapcsolódó szórakoztatásként.⁸⁵ A hollywoodi filmmusikalektől megfosztott szovjet nézők tehát afféle harmónia pótszerként is élvezhették a *Csárdáskirálynőt*.⁸⁶ Az pedig további érdekesség, hogy az ortodox szoc. réal. egyik leggyakrabban hangoztatott ideológimája volt: a művészet feladata az új világra jellemző „boldog, vidám élet” képeinek megteremtése. Erre a sokfunkciójú *Csárdáskirálynő* megint csak alkalmasnak bizonyult, ahogy azt az előadásról megjelent szovjet kritikák konstatálták is.⁸⁷ A megszállt Magyarországon folyó önfeledt, boldog élet megjelenítése a moszkvai színpadokon megint csak jól illeszkedett a vendégjáték diplomáciai céljaihoz. A fentieket figyelembe véve sem meglepő tehát a *Csárdáskirálynő* sikere. Az előadás a szovjet operett produkcióknál kevésbé volt érzelgős, a színészek nem operai stílusban énekeltek, a produkció a mozgás- és verbális gegek kavalkádjára, a színpadi és a nézőtéri dialógusból ki-bekapcsolódó szereplők intenzív közönségkapcsolatára épített.

Hogy Gáspár Margit mennyire volt tudatában a *Csárdáskirálynő* esetében a művészi programja és a befogadói irányultság közti ellenmondásnak, azt nem tudjuk. Ő mindenestre a realista operettjáték sikereként aposztrofálta a moszkvai vendégjátékot, mely meglátásunk szerint inkább a stilizált operett stílus diadala volt. Azt Gáspár is érzékelte, hogy sikerük nemcsak udvarias diplomácia-, nemcsak közönség-, hanem komoly szakmai siker is volt.⁸⁸ Ezt a művészvilág gesztusai mellett az is alátámasztja, hogy a moszkvai Művész Színház – a leghíresebb orosz prózai színház –, valószínűleg a Fővárosi Operettszínház moszkvai sikerének „ellentételezéseként,” 1956-ban kétszer is fellépett Budapesten. Először

⁸⁵ „Ennélfogva hirtelenjében már nem a jelen volt az operett zenés-színpadi elidegenítésének tárgya, hanem a múlt, amire visszatekintettek. Ezzel azonban a századforduló bécsi operettje nem csupán eredeti funkcióját, hanem bizonyos értelemben létjogosultságát is elvesztette. Hiszen ezáltal nem csupán tartalmi, de formai szempontból szemlélve is hátratekintő, múltba forduló műfaj lett, és ilyenképpen messzemelőleg átvette az 'aranykor' historizáló operettjeinek kliséit.” Csáky: *Az operett ideológiája*, 259.

⁸⁶ A musicalok és az utópia kapcsolatáról lásd: Dyer, Richard: *Entertainment and utopia*. In: During, Simon (ed.): *The Cultural Studies Reader*. London – New York, 1993. 272–283.

⁸⁷ *A Színház- és Filmművészet* 1956. februári számában közlik „Életvidám művészet” címmel A. Popov *Lityeraturnoj Gazetában* megjelent cikkét, mely így kezdődik: „A budapesti Operettszínház művészei elhozták magukkal Moszkvába életörömmel teli, életvidám művészetüket.” 98.

⁸⁸ „Az nem operettsiker volt, hanem egy kivételes művészi siker. A Nyemirovics-Dancsenko Zenés Színházban léptünk fel, és a nézőtér tényleg királyokkal volt tele: a Művész Színház meg más vezető színházak tagjaival. És a Művész Színház, az valósággal belénk szeretett. Engem például kineveztek a Művész Színház tiszteletbeli tagjának. És elmesélték nekem, hogy az ottani színészek azzal járnak be Moszkvát: akarják látni, hogy lehetséges-e emberábrázolás az operettben? Akkor nézzétek meg a magyarokat! Egy este aztán azt mondták, ne üljek örökké benn a színházban, és meghívtak a Sztanyiszlavszkij-házba, ahol Sztanyiszlavszkij tanítványai, csupa neves rendező, egy részt adtak elő az *Anyeginből*. Hihetetlen élmény volt. Az első sorban ültem, és a színpad két oldalán két oszlop volt, azon pedig ciklámenesvázák. És az előadás után a ház igazgatója odament, levágott három szál cikláment, és átnyújtotta nekem, azzal, hogy a Mester a sikerült produkciók után mindig átadott három szál virágot a legkedvesebb, a legjobban szerepelt tanítványainak. Hát ez nekem felejthetetlen maradt, és nekünk ez sokkal fontosabb volt, mint a pénz.” Venczel Sándor: *Virágkor tövisekkel, Beszélgetés Gáspár Margittal*. Színház, 1999. 9. sz. 41.

július 6–7-én szakmai bemutatót tartottak, melyen dramatizálásokat és előadásrészleteket mutattak be.⁸⁹ Majd 1956. október 8–9-én Csehov *Három nővérét* játszották a Nemzeti Színházban, amit 10-én a programban az első kurzusdarab, Pogogyin *A Kreml toronyórája* követte. 11-én Tolsztoj *Karenina Annájának*, illetve Gogol *Holt lelke*jének dramatizálása zárta az igen gazdag programú, valószínűleg a színház repertoárjának javát felölelő vendégjátékot. Ennél változatosabb bemutakozást nemigen tarthatott volna a Művész Színház az 1949-től annyit emlegetett Sztanyiszlavszkij módszerből. Gazdag s döntően nem szocialista realista művekből komponált összeállításukból látszik, nem pusztán politikai kötelezettségnek tettek eleget Budapesten, hanem a moszkvai, magyarok által nyújtott művészi élményt kívánták hasonlóval viszonyozni. A forradalom hónapjában azonban e vendégjáték már nem kaphatta meg a színvonalát megillető művészi figyelmet. Az, hogy kevés lelkesedéssel fogadta őket közönség és szakma, már a rendkívül feszült magyar belpolitikai helyzettel függött össze, ahogy ezt egy 1957-es MSZMP irat is konstatálja: „... 1956-ban Budapesten szerepelt a moszkvai Művész Színház. A szovjet művészeket rendkívül hűvösen fogadták a szakmai körök és méltatlanul kezelték őket.”⁹⁰

Figyelemre méltó módon a *Csárdáskirálynő* adaptáció „diplomáciai karrierje” nem ért véget 1956-ban. Annak ellenére nem, hogy az Aczél nevével fémjelezhető új kulturális irányítás sem a Fővárosi Operettszínházat, sem az ott kidolgozott átideologizált operett modellt nem támogatta. (E kegyvesztettséghez hozzájárult Gáspár Margit lemondása, melynek következtében a színház élére 1957-ben, „jobb híján” az egykori „tőkés igazgatót”, Fényes Szabolcs zeneszerzőt nevezték ki, akit azonban politikailag sosem tekintettek igazán megbízhatónak.) Eközben, épp az 1956-os szovjet vendégjáték nemzetközi visszhangja folytán, sorban érkeztek Kelet- és Nyugat Európából, sőt Amerikából a *Csárdáskirálynő* számára a meghívások. Ezeknek a színház, minisztériumi, valójában azonban párt jóváhagyás híján, csak töredékét fogadhatta el, s e vendégjátékok diplomácia hozadéka – a produkció lankadatlan sikere ellenére – sem volt mindig pozitív. (Az 1958. március 10. és 26. közti romániai vendégjátékon a kolozsvári *Csárdáskirálynő* előadásokat kísérő botrány szerzeágazó – politikai, színháztörténeti – okaival egy korábbi tanulmányomban⁹¹ már részletesebben foglalkoztam.)

A moszkvai vendégjáték rendkívüli sikerét jelzi az is, hogy a Fővárosi Operettszínházat már 1962-ben visszahívták a Szovjetunióba. Jellemző az is, hogy a vendéglátók a meguntathatlan *Csárdáskirálynő* mellé egy másik klasszikus operettet, Jacobi *Leányvásárát* kértek, s csak három előadásban szerepelt a programon egy a kitalált tradíciót reprezentáló TSZ operett, Ránki *Hölgyválasza*. Az 1962. július 19-től augusztus 6-ig tartó, jelentős, de már nem kirobbanó sikert hozó vendégjáték rituális, operettdiplomáciai külsőségei megőrződtek ugyan, de külpolitikai és művészi tétje már sokkal kisebb volt, mint az 1956-os szereplése. A színház harmadik, 1968-as Szovjetunióbeli vendégjátékának programján már nem szerepelt a *Csárdáskirálynő*.

⁸⁹ Osztrovszskij: *Tehetségek és hódolók*, Gorkij: *Emberek között*, Gogol: *Leánynéző*, Trenyov: *Ljubov Jarovaja*, Beaumarchais: *Figaró házassága*, Tolsztoj: *Feltámadás*

⁹⁰ MOL MSZMP Tudományos és Kulturális Osztály, 288. f. 33./1957. 5. ó. e. 18–28. oldal. Gáspár Margit azonban nemcsak akkoriban, hanem a pályája végén adott interjúban is mindenek fölé helyezte e Szovjetunióban aratott sikert. Ő a baloldali értelmiségiek azon, inkább Nyugat-Európában honos típusába tartozott, akik számára a szovjet utópikus modell maradt az intellektuális, erkölcsi és politikai mérce, annak kívántak megfelelni. Ahogy visszaemlékezéséből kiderül, Gáspárt az üzleti siker nem érdekelte, a hivatalos állami vendégjátékot a Szovjetunióban többre tartotta egy pusztán anyagi sikert hozó nyugati vendégszereplésnél.

⁹¹ Heltai Gyöngyi: *A „vendégjáték rítus” kockázatai. A csárdáskirálynő Romániában 1958-ban*. Korrall. 2003 13. sz. 125–144.

HELTAI, GYÖNGYI

*Operetta diplomacy.
The Princess Csárdás in Moscow and Leningrad (1955–1956)*

This essay discusses the adaptability of a boulevard theatre genre in the cultural context of totalitarian communism. The Hungarian operetta tradition was a popular branch of mass culture, part of the international show business. When Hungary became a part of the Soviet Empire, the intrusion of the Socialist Realist Aesthetics into the music theatre practice resulted in an „invented tradition” (Hobsbawm), in intercultural performances containing a mixture of entertainment (acting style, stars) and political propaganda (libretto). The professionalism of the pre-war stars made the „socialist operetta” a relatively successful schematic theatre genre. The article focuses on the „socialist version” of *The Princess Csárdás*. The adaptation of the former *show biz* product with its politicized libretto excelled even in the field of interstate cultural relations, in Moscow and Leningrad (1955–1956). Based on confidential reports of the Hungarian diplomacy I outline the intended political goals and the actual gains of this tour as well as its great significance in the history of the Soviet-Hungarian cultural relations.

CSINÁDY JUDIT

Az angol értelmiség összetételének alakulása a viktoriánus kor utolsó harmadában (1870–1901)

A 19. századi angol értelmiség feltörekvéséről és rétegződéséről számos kiemelkedő társadalomtörténeti munka látott napvilágot az elmúlt évtizedek során olyan neves történészek tollából, mint Harold Perkin, W. J. Reader, F. M. L. Thompson vagy T. W. Heyck.¹ Az eddigi vizsgálódások középpontjában azonban általában az értelmiségi lét egy-egy bizonyos vetülete állt, mely azt jelenti, hogy a szakemberek szívesebben foglalkoztak olyan specifikus aspektusokkal, mint az oktatási rendszer átszervezése és radikális reformja, valamint ennek a késő Viktoriánus-kori értelmiségre gyakorolt hatása, de írtak a foglalkozási szerkezet fokozatos alakulásáról, a társadalmi mobilitás kérdéséről. Azonban nem született olyan munka, mely vállalta volna a Viktoriánus-kori angol értelmiség meghatározását és különválasztotta volna a korra nagyon is jellemző szellemi elitől, vagy kísérletet tett volna arra, hogy értékelje az értelmiségnek azt az erőteljesen tudatformáló hatását, mely bizonyíthatóan befolyásolta a nemzet egészét egy olyan korban, amikor az általuk nyújtott szolgáltatásokban már felismerhetők a jóléti állam csirái, és Nagy-Britannia idegenbe küldött hivatalnokai – *civil servants* – biztosították a birodalom működésképeségét. A jelen tanulmány röviden, vázlatzerűen kísérletet tesz egy ilyen átfogó jellegű értékelésre, és igyekszik hiteles képet adni a képzett középosztály társadalmi és kulturális jelentőségéről a 19. század utolsó harmadára koncentrálván.

Az értelmiség a nehezen körvonalazható középosztályból nőtt ki a század középső évtizedeiben mint társadalmilag is elismert alosztály, de megjelenése és a nép jólétének növelésében való szerepvállalása jóval korábbra datálható. Itt érdemes gyorsan tisztázni azt a tényt, hogy – mint W. D. Rubinstein is állítja – az angol szellemi és értelmiségi elit természete mindig is meglehetősen eltért a kontinensen élő társaikétól, s épp emiatt valóban fontos a lehető legvilágosabban meghatározni, hogy milyen társadalmi csoportot is értünk alattuk. Saját kutatási eredményeim alátámasztják Rubinstein azon álláspontját, mely szerint a brit szellemi elit zömmel a felső középosztály soraiból került ki, és szinte soha nem kellett úgy szűkölködni vagy a perifériára szorulástól tartania, mint ami gyakran jellemző lehetett a velük egy korban tevékenykedő bécsi vagy párizsi kollégáikra.² Kivételek persze akadtak. Harold Perkin például részletesen foglalkozik azon értelmiségiakkal, akik az alsó középosztályban rekedve mindennapos egzisztencialharcot folytattak a létbizonytalanság

¹ Azon legfontosabb munkák, melyekben fellelhetők kísérletek a képzett középosztály definiálására: Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*. Frank Cass & Co. Ltd. 1964.; Johnson, Terence J.: *Professions and Power*. London, 1972.; Reader, W. J.: *Professional Men: The Rise of the Professional Classes in Nineteenth Century England*. New York, 1966.; Perkin, Harold: *The Rise of Professional Society: England since 1880*. London and New York, 1989.; Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830–1900*. Cambridge, MA., 1988.; Heyck, T. W.: *From Men of Letters to Intellectuals: The Transformation of Intellectual Life in Nineteenth Century England*. New York, 1982.

² Rubinstein, W. D.: *Culture and Economic Performance in Capitalism*. In: Rubinstein, W. D.: *Capitalism, Culture and Decline in Britain 1750–1990*. London and New York, 1993. 71.

ellen. A küszködők soraiban tartja számon a tanárokat, tisztviselőket, a képzetesebb kereskedőket és mindazon fehér gallérosokat (*white collar workers*), akik „túl igényesek voltak ahhoz, hogy kocsmába járjanak, de ahhoz mégsem elég finomak, hogy az »igazi« középosztályba sorolják őket.”³

Ha meg akarjuk érteni az angol képzett középosztálynak már a 17. század végén is tapasztalható térhódítását, érdemes a jelenség gyökerét a gyorsan terjedő urbanizációban keresni, mely – főleg a 18. században – az ipari forradalom természetes kísérőjelenségének volt tekinthető. A terjedő városiasodás és az ennek következtében megnövekedett polgári igények direkt módon vezettek a műveltséget megkövetelő szolgáltatásokkal ellátó, tanult középosztály felemelkedéséhez és sokrétűvé válásához.

Wilfrid Prest az ipari forradalom előtti és utáni helyzetben a folytonosság meglétére hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a *profession* szó mind általános, mind konkrét értelemben használták, és természetesen volt különbség a hagyományos értelemben vett hivatások (például orvosi, jogi, egyházi vagy katonai) és azok között, melyek csak a 19. század végére vagy még később nyerték el ezt a státuszt. Prest a fő evolúciós vonalat a tanult középosztály szervezetségi szintjében véli felismerni, amikor is azt mondja, hogy „a hivatásokat az különbözteti meg az összes többi foglalkozástól, hogy annak tagjai hivatottak megítélni direkt vagy indirekt módon, kik jogosultak üzni azt a bizonyos tevékenységet.”⁴ Ugyanakkor hozzáteszi, hogy a 19. század előtt aligha lehetett bármiféle szervezetségről beszélni az értelmiség kapcsán. A hivatás gyakorlói zömmel nem rendelkeztek egységesített képzettséggel, s a tudásukat igazoló bizonyítvány sem volt alapkritérium. Így nem meglepő, hogy a kamarai tagság és a kollégák szakmai elismerése is csak évtizedekkel később jelent meg mint az adott hivatás jogszerű és etikus gyakorlásának feltétele.

A körülmények azt bizonyítják, hogy a tanult középosztály munkájára növekvő mértékben volt szükség a Viktoriánus-kori Angliában, hiszen az anyagi felvirágzás és a kényelmi faktor növekedése példátlan ütemben haladt. A gazdaság szerkezete is állandóan alakult, összetetté vált, és mindez új szolgáltatásokra teremtett igényt, melyek biztosításához viszont szellemi termékre volt szükség. Példaként említhetnénk, hogy a tengerentúli sikeres üzletkötést igazán csak komoly képzettséggel rendelkező jogászok tudták elvégezni, vagy emlékeztethetünk a növekvő számú iskolázott telekügynökre, akik valóságos tudományos kalkulációkat végeztek, hogy nagyobb nyereséget könyvelhessenek el. Viktória királynő uralkodásának éveire megjelentek a könyvelők, vámtisztviselők, iskolamesterek és tőzsdeügynökök. A tanult középosztály többrétűvé válásáról a század végére T. R. Gourvish ezt írja: „Állandóan változott az álláspont arra vonatkozóan, hogy mely foglalkozás tartozott az értelmiségi pályák közé a viktoriánus kori Angliában. 1851-ben például már nemcsak a tanult hivatásokat számították ide, kiegészítve az irodalom, művészetek és tudományok művelőivel, hanem ide sorolták azokat is, akik a kormányban vagy a honvédelemben tevékenykedtek.”⁵ Szintén Gourvish tanulmányából tudhatjuk, hogy a tanult középosztály számbeli gyarapodása 1881 után lelassult. Igaz ugyan, hogy néhány területen még adódott növekedés, például az orvosok között, de más foglalkozások továbbra is nehezen besorolhatók maradtak (például a könyvelők és a tanítók státusza bizonytalan volt). Az egyházfik száma nőtt, de minőségileg egyfajta kritikus helyzet állt elő az egyre terjedő szekularizáció miatt. Az 1901-et megelőző években az anglikán papok száma mintegy 20 százalékkal nőtt, de hasonló tendenciák jellemezték a római katolikus papság helyzetét is.

³ Perkin: *The Rise of Professional Society: England since 1880*, 96.

⁴ Prest, Wilfrid, ed.: *The Professions in Early Modern England*. London and New York, 1987. 14.

⁵ Gourvish, T. R. – O’Day, Alan. *Later Victorian Britain, 1867–1900*. New York, 1988. 21.

Általánosságban elmondható, hogy az úgynevezett ipari szellemi foglalkozások a 19. század szülöttei, és megjelenésük főként a vasút térhódításának volt köszönhető. Ez könnyen belátható, ha arra gondolunk, hogy a forradalmasodott közlekedésben újszerű mérnöki, felügyelői, építészeti és könyvelői munkára volt szükség, sőt a vasút még a jogászai tevékenységre is hatással volt.

Viktória korára többé-kevésbé végbement a színészi pálya mint tisztességesnek tekinthető művészeti ág elfogadtatása, és ez a színművészek számbeli gyarapodásában nyert igazolást.

Ezen a ponton érdemes rövid kitekintést tenni a tanult középosztály vagy értelmiség fogalmi tisztázása végett, vagyis megvizsgálni, hogy hosszas formálódás után végül miféle jelentést nyert az általam vizsgált időszakra ez a középosztálybeli réteg. A továbbiakban eszerint végzem majd el foglalkozási szerkezetváltozásuk analizisét, illetve igyekszem értékelni korabeli társadalmi szerepüket.

A tanult középosztály gyakran mutat átfedéseket az úgynevezett szellemi elittel, mely valamilyen formában mindig is jelen volt, és befolyásolta az angol közéletet, mégis meg kell próbálnunk különválasztani a kettőt. Olyan forrásokra támaszkodva, mint a *Random House Dictionary of the English Language* definíciója vagy Bernard Barber, Andrew Ross, Edward W. Said, Alvin W. Gouldner vagy Edward Shils véleménye, akik a téma szakértőjének tekinthetők,⁶ saját meghatározásom a szellemi elittről a következő: olyan, minden hatalomtól függetlenül létező egyének összessége valamely társadalomban, akik magas szellemi képességekkel vannak megáldva, és ilyen szinten igyekeznek friss tudásra szert tenni, nem praktikus megélhetési célból, hanem azért, hogy ezáltal járulhassanak hozzá az őket körülvevő, tanításaikra fogékony közösség tudatformálásához. Egyetértek Said azon véleményével, mely szerint a valódi szellemi elit egyfajta szakadár csoport, amely az igazsággal szembesíti a mindenkori hatalmat, és ily módon gyakran magányos létre van kárhóztatva. Az ő közéleti tevékenységük nem számítható ki és nem szorítható szlogenek és meghatározott pártideológiák vagy rögzített dogmák közé. Ők azok, akik megkérdőjelezik a hazafias nacionalizmust, a testületi keretek között történő gondolkodást, az osztályfogalom létjogosultságát vagy a fajból vagy nemből adódó privilégiumokat.⁷ Mindenképpen forradalmi erőt képviselnek, elutasítják a bürokratikus korlátokat, és sürgetik az újítást.

Ezzel szemben az értelmiség, bár mutat hasonló jegyeket, inkább behatárolható és mint társadalmi szegmens meghatározható. Nyilvánvaló, hogy maga a terminus – értelmiség vagy képzett középosztály – számos változáson ment keresztül szinte évtizedről évtizedre, ám saját értelmezésem szerint ennek a létformának mindig egy olyan hivatás adta az alapját, mely a műveltségen keresztül képessé tett egy szaktudással rendelkező egyént vagy csoportot arra, hogy valamiféle szolgáltatást nyújtson egy közösség számára. Ezt az általában magas képzettséget igénylő szolgáltatást a közösség nagyobb becsben tartotta, mint más közönségesebb szakmákat, és magas szintű művelőit egyre inkább elfogadta még az arisztokrata körökben is. Geoffrey Holmes szerint az első utalásokat a hivatásokra a Tudorkori forrásokban is meg lehet találni, és ez arra utal, hogy már a 16. században is megpróbálták külön sorolni a hivatástudatot és nagy szakmai gyakorlatot igénylő munkát a többi megélhetést szolgáló tevékenységtől. Holmes arra is felhívja a figyelmet, hogy másfél évszázaddal később az értelmiség kifejezés gyakorlatilag bekerült a közhasználatba, és az

⁶ Barber, Barnard: *Intellectual Pursuits. Toward an Understanding of Culture*. New York, 1998.; Ross, Andrew: *No Respect: Intellectuals and Popular Culture*. New York, 1989.; Gouldner, Alvin W.: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York, 1979. 48.; Shils, Edward: *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago, 1972.

⁷ Said, Edward W.: *Representations of the Intellectual*. New York, 1994.

1740-es évektől már az építészetről is úgy beszéltek, mint hivatásról, és többen profi művészként határozták meg magukat. Amikor pedig a 18. század közepén az iskolaválasztás fontos kérdéssé vált, a szülők kezdtek úgy fogalmazni, hogy jó lenne „valami hivatásra taníttatni a gyereket”. Ezen főleg az egyházi, katonai vagy tengerész pályát értették akkoriban.⁸

A 19. század elejétől egyre több patikus, jogtanácsos, ügyvéd és sebész részesült formális gyakornoki képzésben, mivel ebben az időszakban a feladat gyakorlati vetülete még jobban számított, mint az elméleti tudás. A 18. században még gyakori volt az egyes pályák közötti átfedés. Például természetes volt, hogy a tanítással kapcsolatos munkát az egyház látta el, tehát az egyetemi oktatók és középiskolai tanárok mind a papság soraiból kerültek ki. A specializáció csak a 19. században kezdett elterjedni, és az egyes orvosi szakterületek is különváltak.

Ami a képzett középosztály társadalmi beilleszkedését illeti, nem kétséges, hogy a középosztály kiváltságos rétegéhez tartoztak, és gyakran illették őket a „gentleman”, sőt olykor az „esquire” címmel is. A század elején még nehéz volt kategorizálni az értelmiség heterogén képviselőit, de az egyre inkább kialakuló tiszteletreméltó életforma és pallérozott, kifinomult habitusuk kétségtelenül a középosztály ígéretesebb rétegeibe sorolta őket.

A század első évtizedeiben még csak az anglikán papok, továbbá néhány száz orvos és jogász tarthatott igényt a kétségkívül értelmiséginek számító titulusra, mivel ebben az időszakban a katonai és tengerészeti pályák művelői még a földbirtokos réteggel mutattak összefonódást. Csak a század második felétől jelentek meg az olyan új foglalkozások, melyek szintén fokozatosan igényt tarthattak az értelmiségi pálya minősítésre. Ekkoriban az értelmiségi létet független gyakornokok működése, képzést biztosító szervezetek, a specializáció és az egyre növekvő identitástudat, sőt szórványosan a jogi elismertség kezdte jellemezni. Olyan legitim szervezetek, mint az Ügyvédi Kamara (Inns of Court), a Patikusok Társasága (the Society of Apothecaries) vagy a Sebészek Királyi Kollégiuma (the Royal College of Surgeons) kezdett egyre inkább kiállni tagjai érdekeiért, és megfigyelhető volt az építész, az állatorvosi és különböző mérnöki ágazatok előretörése is. Az 1850-es és '60-as évek népszámlálói azt állapították meg, hogy a középiskolai tanárokat, a színészeket, zenészeket és a hivatali közalkalmazottakat is az értelmiséghez ildomos sorolniuk. Ha a kor statisztikai adatait vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a hagyományos hivatások művelői nem igazán mutatnak számbeli gyarapodást, míg az újonnan megjelenők először kiugró számokat produkáltak, majd a század második felében hosszabb stagnálás következett. R. A. Buchanan cikkében azt olvashatjuk, hogy „az értelmiséginek elkönyvelt pályákon dolgozó felnőtt férfiak száma semmiképpen nem haladta meg a 2 százalékot, és akik ezen a körön belül maradtak, könnyen tudtak egy kicsi, de szorosan összekovácsolt elit kört alkotni.”⁹

Amint a viktoriánus emberek megtanultak együtt élni az értelmiség által biztosított szolgáltatásokkal, egyre több kísérlet született tevékenységük lényegének és így magának a társadalmi szegmensnek a meghatározására. Fel- és elismerték őket mint társadalmi réteget, és nemcsak kulturális jelentőségüket méltatták, hanem mint társadalmi jelenséggel is számolni kezdtek velük, mivel a hagyományos ágakba sorolható hivatások egyre inkább kiegészültek az újakkal, és a társadalom szerkezetében ez óhatatlanul változásokat okozott. Ily módon belátható, hogy a képzett középosztály társadalmi réteggé szélesedése vitális probléma, mely megérdemli a beható vizsgálatokat.

⁸ Holmes, Geoffrey: *Augustan England: Professions, State and Society, 1680–1730*. London, 1982. 13.

⁹ Buchanan, R. A.: *Gentlemen Engineers: The Making of a Profession*. Victorian Studies, vol. 26. (1983), 428.

Az egységesítést szolgáló lépések

A következőkben megkísérlem bemutatni azokat az erőket, melyek kulcsszerepet játszottak és játszanak ma is abban, hogy az angol értelmiség mint egységes alosztály legyen tárgyalható.

1. Az értelmiség törekszik arra, hogy szervezeteket, kamarákat és klubokat hozzon létre a régi céhekhez hasonlóan, azzal a céllal, hogy ilyen módon is különbséget tegyen kompetens és nem kompetens tagok között, vagyis azok között, akik méltán képviselhetik a szakmát, és akik nem. Ezért egyhangúan meghatározott etikai kódexet vezet be (melynek alapja az ügyfél érdekének szem előtt tartása és a minőség fenntartása). A viktoriánus nagyközönség számára különösen fontos volt, hogy tiszteltreméltó életvitelük bonyolításához egy olyan szolgáltató gárda álljon rendelkezésre, mely minőségi munkát garantál, és ezt növekvő mértékben készek voltak anyagilag is elismerni. Az is fontos volt, hogy az egyes szervezetek elismerjék egymást a szakmai hierarchiában, és hajlandók legyenek együttműködni. Terence J. Johnson kiemeli, hogy a tagok egyenlő státusza és a folyamatos foglalkoztatottság részét képezi az identitástudatnak, és elősegíti, javítja a kollegiális viszonyt, továbbá közös értékrendszert alakít ki. Fontos szerepet játszik a nyilvánosság bizalmának elnyerésében, hiszen az emberek tudhatják, hogy a tagok kölcsönösen ellenőrzik egymást.¹⁰

2. Az egységesítő tendenciákhoz és az etikai kód bevezetéséhez járul a szakmai regiszter (*professional register*) bevezetése a század második felében, ami még formálisabb módja annak, hogy különbséget tegyessenek a kellően kvalifikált és az ettől a szintől elmaradó jelöltek között. A 19. század elejétől új oktatási és tesztrendszert kezdtek kidolgozni, hogy joggal is biztosíthassák a képzést szeretteknek a szakmában való jogszerű előremenetelt, és amennyire lehet, kizárják vagy legalábbis korlátozzák a kontárok működését. Ezen törekvések eredményeként alkotta meg az állam azt a regisztert, mely szakmánként határozta meg, hogy kik gyakorolhatják az egyes hivatásokat államilag elismert keretek között. Jó példa erre az orvosi és a jogi pálya. A kortársak is elismerték, hogy bár a regiszter nem tudta teljesen kiszűrni a dilettánsok működését, mindenképpen egészségesebb versenyhelyzetet hozott létre a szakma gyakorlói között.

3. A köz javát szolgálni saját érdekekre való tekintet nélkül az etikai kódex egyik sarkalatos pontja lett. Fred Bullock azt hangsúlyozza, hogy a hivatástudat egy életre szóló elkötelezettséget jelent, és bár nem mindig kényszeríthető a gyakorlója arra, hogy teljesítse kötelességét, megtiszteltetésnek kell éreznie, hogy kiválasztották a feladatra, és jó okának kell lenni, ha annak nem tesz eleget.¹¹ Másfelől a téma elismert szakértői, Carr-Saunders és Wilson úgy tartják, hogy „a hivatás gyakorlói nem filantrópok. Szeretnének tisztességes életszínvonalon élni cserébe azokért a szolgáltatásokért, amelyeket csak ők tudnak biztosítani”.¹² Jackson azzal egészíti ki ezt az észrevételt, hogy nincs okunk feltételezni, hogy az értelmiség önzetlenebb vagy, épp ellenkezőleg, önösebb szándékú lenne, mint bárki más. Csupán arról van szó, hogy hivatáshoz kapcsolódó teendőik sokkal egyetemesebb, nagyobb tömegek által tapasztalt társadalmi gondokat érintenek.¹³

4. Az értelmiségi munka egyik alappillére az ügyfelekkel fenntartott személyes viszony, melynek része a szakmai titoktartás az egyes hivatások esetében (például orvosi, papi vagy jogi hivatásoknál). Az ügyfélnek azt kell éreznie, hogy gondjának megoldása a szolgáltatást

¹⁰ Johnson: *Professions and Power*.

¹¹ Bullock, Fred: *Handbook for Veterinary Surgeons* (1927), 13–14.

¹² Carr-Sanders and Wilson: *The Professions* 471–472.

¹³ Jackson, J. A. (ed.): *Professions and Professionalization*. Cambridge, 1970. 6–7.

nyújtó szívügye, és ennek fejében ugyan elfogad anyagi juttatást, de ennek úgy kell bonyolódnia, hogy a díj a lehető legdiszkrétebben jusson el hozzá.

5. A történészek többnyire megegyeznek abban, hogy a hivatás gyakorlói, mivel különleges, mások által nem bírt tudással rendelkeznek, egyfajta misztikumba burkolhatják speciális ismeretanyagukat, más szóval misztifikálják saját teljesítményüket, és így igyekeznek saját jelentőségüket hangsúlyozni. Jackson egyenesen szembeállítja a hivatást gyakorlók szinte szent tevékenységét a világi klientúra laikusságával és esendőségével. Úgy véli, az értelmiség egyenesen az egyes szakterületek papjaivá avanzsálhat szerzett tudása által.¹⁴

6. Fontos komponensét alkotja az értelmiségi létnek a pártfogói rendszer kiépülése. Johnson kétféle pártfogói rendszert különböztet meg, melyek közül – véleményem szerint – mindkettő nyomom követhető a viktoriánus-korban, bár igaz, jelentős elmozdulás figyelhető meg az első modelltől a második felé. Az első az úgynevezett oligarchikus pártfogás, mely egy mecénás jelenlétét és aktív támogatását jelenti befolyás, pénz és ajánlás útján. Ez a rendszer a régi arisztokratikus közösségekben volt elterjedt gyakorlat, de jól megfigyelhető a viktoriánus Anglia első évtizedeiben – főként katonai berkekben. A század második felében viszont az érdemek szerinti előrelépés vált jellemzővé, a mecénások visszaszorultak, bár teljesen soha nem tűntek el. Szerepüket újfajta támogatási rendszer vette át, melyet az újonnan tért hódító érdekvédelmi szervezetek, szövetségek nyújtottak a tagok számára.

Mint említettem, a képzett középosztály számbeli növekedése, néhány újonnan fel-törekvő ágazattól eltekintve, a 19. század közepére végbement, és ami utána következett a korszak végéig, az inkább az egyes hivatások többértívű válását, finomulását és szerteágazását jelentette. Mivel az igény folyamatosan megvolt a hivatást gyakorlók szolgáltatásaira (az oktatási rendszer fejlődése miatt egyre több képzett tanárra volt szükség, de hasonló tendenciák jelentkeztek az orvosi, mérnöki és a jogi pályáknál is), érthető, hogy a szakemberek utánpótlását maguknak a pálya művelőinek kellett biztosítani. Ha egy hivatáson alapuló szakma ki akarta vívni a közönség elismerését, akkor szüksége volt olyan aktív, ambíciózus tagokra, akik annak szentelték magukat, hogy tevékenységüket szervezettebbé, jobb minőségűvé és ezáltal elismertebbé tegyék. A másik oldalon pedig olyan klientúrát kellett teremteni, akikben folyamatosan jelen volt az igény a szellemi munkán alapuló szolgáltatásokra, és szükség esetén a szolgáltatók ezt némi önreklamáozással is igyekeztek elérni.

Az értelmiség századvégi rétegződése és növekvő társadalmi elismertsége több területen fejtette ki hatását. Az objektíven jelentkező hatások között említhetjük, hogy a megnövekedett díjazásuk következtében nagyobb vásárlóerővel kezdtek rendelkezni az erősödő fogyasztói társadalomban. A gyakorlati életben ez azt jelentette, hogy aktív résztvevői lettek a kertvárosba való kiköltözési hullámnak, mely együtt járt új bútorok és státusz-szimbólumok, esetleg automobil vásárlásával a század végén, és általában nagy hangsúlyt fektettek a társadalmi hovatartozás kérdésére, a láthatatlan ranglétrán történő előrelépésre. A képzett középrétegben megjelent a sznobizmus, és a természetes jóakarattal mellettséggel egyfajta póz volt részükről, hogy részt vettek a várostervezésben vagy segítettek jótékonyági adakozásokból iskolát alapítani a szegény gyerekek számára.

Szubjektív hatásnak tekinthetjük az értelmiség önértékelésében és identitástudatában bekövetkezett változásokat. Míg az előző században zömmel magányos gyakorlóit találhatjuk csak az egyes hivatásoknak, a viktoriánus kor utolsó harmadára határozott csoport – és egyéni önkép kezdett kirajzolódni, mely a szolidaritás és egymásra utaltság érzésén alapult. Mivel az egyes hivatások kezdtek tisztán különválni, egyre kevesebb lett a tevékenységi kö-

¹⁴ *Professions and Professionalization*, 7.

rök közötti átfedés, megindult és elfogadottá vált a specializáció, és ez határozottan segítette a pozitív énkép formálódását.

G. Kitson Clark véleménye szerint tények bizonyítják, hogy a 19. század közepére egészen nagyszámú értelmiségi dolgozó tevékenykedett Anglia szerte, és fő székhelyüknek Londont választották. Az úriember (*gentleman*) státust aligha tagadták meg tőlük, viszont képzettségük nem mindig felelt meg az egyetemi szintű műveltségnek.¹⁵

Egyre nagyobb hangsúlyt kapott körükben a társadalmi mobilitás, vagyis a társadalmi felemelkedés problémája.

Az értelmiség társadalmi mobilitása

Bár a képzett középosztálynak meglehetősen merev, több évszázad óta változatlan hierarchiába kellett integrálódnia, a század második felében jól megfigyelhetők azok a mozgások, melyek a feljebbjutást célozták. Egyre többen gondolták úgy, hogy az oktatás terén véghezvitt reformok csakugyan lehetőséget biztosíthatnak a társadalmi előmenetelre. Ez különösen látványos volt a középosztálybeli nők esetében, akik számára eddig valóban nem adódott más lehetőség a biztos megélhetés biztosítására és bizonyos körökben való mozgásra, mint némileg saját státusuk fölé (de legalább azon a szinten) házasodni. A 19. század második felére, de még inkább az utolsó harmadára egyre többen kezdtek hinni abban, hogy érdemes tanulni, és az értelmiségi pályák jó alternatívát jelenthetnek azoknak, akik sem földet nem örököltek, sem az üzleti szférában nem voltak kecsegtető kilátásaik. A középosztály szellemileg fogékony rétege tehát különböző módokat kezdett kidolgozni a társadalmi előrelépés végett, melyek közül az alábbiak a legszembeötlőbbek:

1. Nagy csoportokat érinthetett például az, amikor egyes szellemi foglalkozást űzők a földrajzi migráció mellett döntöttek, és addigi lakhelyüket egy gyorsan fejlődő régióra cserélték fel abban a reményben, hogy ott az általuk nyújtott szolgáltatás kelendőbb lesz, és jobban megfizetik munkájukat. Mint említettem, a társasági élet központja a század során végig London maradt, és a főváros nyújtotta a legtöbb lehetőséget a szellemi foglalkozást űzőknek, de az is elképzelhető volt, hogy egy-egy telített pálya képviselői vidéken találtak jobb megélhetési forrásokat (szinte hihetetlen, de már a század végén észlelhető volt bizonyos számbeli fölösleg az orvosok között).

2. Egy másik kézenfekvő módszer a felemelkedésre a divatos és hiányszakmák felé való orientálódás volt, sőt kimutathatók olyan esetek, amikor a középosztálybeli fiatal átnyergelt egy másik foglalkozásra jobb jövedelem és elismertség reményében. Amikor a pártfogói rendszer hanyatlani kezdett, és az „önerőre támaszkodás elve” (self-help) értelmében az érdekek szerinti előléptetés kezdett terjedni, egyre többen vállalták a versenyhelyeztetket, és államilag elismert vizsgák útján igyekeztek jobb állásokhoz jutni.

3. A képzett középosztály tagjai, az üzleti életben érvényesülő társaikhoz hasonlóan, törekedtek arra, hogy impozáns vagyont tudjanak felmutatni. Az egyes hivatások gyakorlati gyűjtötték a státusz-szimbólumokat, igyekeztek befolyásos, „jobb körökben” mozogni, és vásároltak részvényeket, kötvényeket, valamint minden olyan dolgot, mely otthonukban a jólétről tanúskodott. Egyes forrásokból megtudhatjuk, hogy a század végén kevesen vettek komolyan egy olyan orvost, aki nem engedhette meg magának, hogy kocsin járjon.

4. Szorosan kapcsolódik az iménti ponthoz a házassági kapcsolatokon keresztül történő felemelkedés reménye. A megfelelő parti keresése persze korántsem új jelenség a 19. században, de a már „befutott” értelmiségi családokba való beházasodás, mely gyakran számító is lehetett, különösen az 1870-es évektől megfigyelhető. Ilyenkor jöttek létre a családi

¹⁵ Kitson Clark, G.: *The Making of Victorian England*. Cambridge, MA, 1962. 262.

vállalkozásnak számító közös munkák, amikor is a fiatal férj útját egyengette már jó nevű apósa, feleségére pedig mint állandó segíteni kész társra számíthatott, aki idővel maga is kitanulta a szakmát, és elboldogult az egyszerűbb tennivalókkal. M. J. Peterson a következőt írja a századvégi fiatal angol orvosok házassági megfontolásairól: „A házasság, mely mindig is egyfajta társadalmi és politikai szövetséget jelentett, szintén hasznára volt a fiatal pályakezdő orvosoknak abban, hogy elindítsák és egyengessék karrierjüket. A medikus hallgatók és kezdő orvosok gyakran vették feleségül mesterük leányát vagy medikustársaik nővérét vagy már jó nevű orvosok lányait, akik olyan helyeken praktizáltak, ahová maguk is szerettek volna beépülni.”¹⁶

5. Végezetül pedig megemlíthetjük az egyre fokozódó szervezethez és a szolidaritás-érzet kialakulásán kívül azt, amit Carr-Saunders és Wilson a kulturális aspektusnak nevez, azaz annak a társasági stílusnak, modornak, viselkedési és beszédmódnak az elsajátítását, mely a legelítelbnebbnek számító körökben is megnyerő és bizalomgerjesztő lehetett. A legtöbb, témában járatos szakember hangsúlyozza, hogy az etiketre igencsak adó angol felsőbb körökben esélye sem volt annak a kezdő értelmiséginek, aki otthonról vagy a nagy presztízzsel rendelkező bentlakásos magániskolákból, a *public school*okból nem hozta magával ezt a habitust.

Voltak azonban a felemelkedést késleltető vagy akadályozó tényezők is. Említhetnénk a felsőbb szinteken az oktatással járó és a gyakornoki időre is kiterjedő magas költségeket; és az is általánosan elfogadott tény, hogy pár száz fontnyi jövedelemszint alatt egy értelmiségi család meg sem kísérelhette taníttatni gyermekeit. Ehhez járult még az is, hogy megfelelő ajánlók és kapcsolatok nélkül szintén kérdéses volt a fiatal értelmiségi indulása a pályán. Ez annál is inkább így volt, mivel az egyes hivatások népszerűsödésének következtében az állásokért folyó verseny is kiéleződni látszott. A század vége felé elterjedtek az úgynevezett ICS vizsgák a magas pozíciókat betöltő közigazgatási értelmiség számára, vagy említhetnénk az orvosoknak és jogászoknak komoly szűrőt jelentő regisztrációt. A korábbi pártfogói és rangvásárlási szokást a katonaságban is egyre inkább a rátermettséget szem előtt tartó vizsgák vették át. A változó versenyhelyzetről W. J. Reader az alábbiakat mondja: „1855 és 1875 között a pártfogáson, rangvásárláson és nepotizmuson alapuló hivatalos rendszer alapjaiban rendült meg. Ezt a jelenséget csak az Egyháznak sikerült elkerülnie. Ettől eltekintve a hétköznapi életben ezek a tendenciák folytatódtak, ott, amit manapság a magán-szférának neveznek ...Vizsgák, mind minősítő, mind versenyképességet mérők kerültek azok figyelmének középpontjába, akik a köz szolgálatából vagy a hivatások gyakorlásából igyekeztek megélni.”¹⁷

Pozíciónövelő hatása lehetett a század végén annak is, ha az állam elismerte egyes értelmiségi körök, szervezetek munkáját, mert ez azt jelentette, hogy tevékenységüket a jog védelme alatt végezheték. Másfelől viszont ez akadályt is jelenthetett, mert korlátok közé szorította az intellektus működését és a cselekvés szabadságát. A viktoriánus korban is sokan úgy vélték, hogy leginkább maguknak a szakmabelieknek kell eldönteni, kit hajlandók soraikba fogadni és kit nem. A regisztrált hivatások esetében törvény szabályozta, hogy mi számított vétségnek vagy mulasztásnak, míg a nem regisztráltak esetében egy szervezetnél meglévő tagság jelenthetett némi védettséget. Ebből következően elmondható, hogy a viktoriánus kor végén különösen a hivatások gyakorlói mindinkább felismerték azon érdeküket, hogy klubokba, önképzőkörökbe és minősítést adó szervezetekbe lépjenek – ezáltal is növelve egyéni státuszukat – és mint szakmai csoport biztosítsák saját éjtudósultságukat. Mint Margali S. Larson írja: „Mind a régi hivatások átalakulása, mind az újonnan fel-

¹⁶ Peterson, M. J.: *The Medical Profession in Mid-Victorian London*. Berkeley, 1978. 107.

¹⁷ Reader: *Professional Men*, 99.

törekvő ágazatok megjelenése részét képezi annak az általánosan meglévő társadalmi-politikai változásnak Nagy-Britanniában, melyben a középosztály idealizált és jól szervezett képet igyekezett magáról kialakítani.”¹⁸

Belátható, hogy a társadalmi boldogulás terén fontos volt a másokban kialakított kép, de érdemes megvizsgálni azt is, hogy maga az értelmiség hogyan látta saját magát, és önképét mi formálta leginkább a század utolsó harmadában. Az első és talán legmeghatározóbb tényező az volt, hogy az egyén a tradicionális és már általánosan elitként elfogadott hivatások egyikét gyakorolta-e, például ha a Reader által használt kategóriákat fogadjuk el kiindulópontnak, akkor az *upper branch professions* kategóriájába, az elit körhöz tartozónak tudhatták magukat

- az anglikán egyház tagjai, egyéb keresztény egyházfik és teológusok;
- a jogászok (*barristers, solicitors*) és a joghallgatók;
- a belgyógyászok, sebészek, házi orvosok, fogorvosok, orvostanhallgatók és szülésznők;
- a katonai és tengerészeti akadémiai tisztjei;
- a felsőbb beosztásban dolgozó főhivatalnokok (*senior Civil Servants*).

Saját kutatásaim azt igazolják, hogy Reader 1966-os listáját teljes egészében alátámasztják T. H. S. Escott viktoriánus újságírónak a témában írott cikkei és könyve, Byerley H. Thomson könyve, aki először állított fel efféle rangsort, valamint alapul vehetjük az 1881-es népszámlálási adatok eredményeit is.¹⁹ Valamennyi forrás egybehangzóan állítja, hogy az elitnek tekinthető hivatások gyakorlói azok a privilegizált értelmiségiek voltak, akiknek köreihez csak jogilag elfogadott úton lehetett csatlakozni, többé-kevésbé állami támogatást élveztek, és jelentőségüket mind a törvény, mind a közvélemény elismerte. Számban is, fontosságban is felülmúlták az alsóbb szinten lévő, alacsony presztízsűnek tekinthető hivatások gyakorlóit, elmondhatták, hogy elit oktatásban részesültek, és általában a felsőbb társadalmi körökből kerültek ki. Mindennek köszönhetően helyzetük stabilnak volt mondható, szinte soha nem fenyegette őket létbizonytalanság. Ami jövedelmi viszonyaikat illeti, Perkin az évi 1000 fontos jövedelmet tekinti a tiszteletreméltó életvitel kritériumának, de hozzáteszi, hogy olykor még évi 1800 font mellett is meg kellett gondolni, mire ad ki pénzt a család.²⁰ J. Banks a szerényebb 700 fontot nevezi meg vízválasztó jövedelemnek, M. J. Peterson viszont szintén ennek a dupláját, évi 1500 fontot tart elegendőnek az elegánsnak mondható életvitelhez, vagyis ahhoz, hogy a család taníttathassa gyermekeit, vidéki villában lakhasson, fogaton járhasson, elegáns külföldi nyaralásokat engedhessen meg magának, és számottevő hozománnyal indíthassa el leánygyermekeit a felnőtt életben.²¹

Reader professzor másik kategóriája a szerényebb társadalmi presztízzsel rendelkező hivatásokat tartalmazza – *lower branch professions* –, ahová ő és mások is zömmel az alábbi foglalkozásokat sorolják:

- iskolaigazgatók, tanárok és tanítók;
- írók, szerkesztők és újságírók;
- művészek;
- színészek és színésznők;

¹⁸ Larson, Margali S.: *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*. Berkeley and Los Angeles, 1977. 91.

¹⁹ Reader: *Professional Men* 185.; Thomson, Byerley H.: *The Choice of a Profession*. London 1857. 16.; Escott, T. H. S.: *England: its People, Polity and Pursuits*. London 1885. 554–558.

²⁰ Perkin: *The Rise of the Professional Society*. London and New York, 1989. 93.

²¹ Banks, J. A.: *Prosperity and Parenthood*. London, 1954. 133.; Peterson: *The Medical Profession*, 207.

- zenészek és zenetanárok;
- építészek;
- mérnökök (civil és bányászati);
- revizorok, munkafelügyelők;
- a tudomány művelői.

J. F. C. Harrison árnyaltabbnak látja ezen csoport behatárolhatóságát, és kiegészíti a sort azokkal a tisztviselőkkel, akik a kormányt szolgálják, a vasútnál végeznek szellemi munkát, vagy akik a nagy iparvállalatoknál látnak el menedzselési feladatokat. Ő számol a minősítést szerzett mérnökökkel, sőt még a közhivatalnokok és kereskedők közül a képzetebbekkel is.²² Geoffrey Crossick, aki kimondottan az alsó középosztály szakértőjének tekinthető, ezen társadalmi alosztályt két részre bontja, a *petty bourgeoisie*-ra és a közszolgálati értelmiségre, azaz *white collar workers*-re (fehér gallérosok). Az ő felosztása szerint a közszolgálati értelmiségiek azok voltak, akik a Civil Service soraiban (a közigazgatásban), a helyi önkormányzatoknál dolgoztak, vagy iskolai tanárok, kereskedelmi hivatalnokok, biztosítási ügynökök, jogászírnokok, vasúti tisztviselők vagy utazó kereskedők voltak 1851 és 1911 között. Crossick azt is állítja, hogy az alsó középosztályba tartozó fehér gallérosok, azaz *white collar workers* csoportja vidéken, ahol nem volt helyi elit, akár vezető társadalmi szerepet is betölthetett.²³

Ami az ő megélhetési szintjüket illeti, a kevésbé elismert hivatásokat, szellemi foglalkozásokat úzónél az évi 300–500 fontos kereset volt átlagosnak tekinthető, ami még mindig felette volt a közönséges hivatalnokok és kisbolt-tulajdonosok jövedelemszintjének. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ezek az alsó középosztályba tartozó családok jóval kevesebbet költhettek gyermekeik taníttatására, ruházkodásra, élelemre vagy szórakozásra, és csak kivételes esetekben engedhettek meg maguknak olyan luxust, mint egy tengerparti nyaralás vagy házicselések tartása. Mivel kocsit szintén nem tarthattak, kénytelenek voltak nélkülözni a kertvárosi környezetet, és főleg sorházakban laktak a számukra rendszeresített bel- vagy, épp ellenkezőleg, külvárosi lakónegyedekben, ahonnan tömegközlekedéssel jártak be dolgozni. Azonban hozzá kell tenni, hogy az ebbe a csoportba tartozó értelmiség is nagyon adott – szűkösebbnek mondható kereteik között – a tiszteletreméltó életforma külsínjeinek a megtartására, és ha szorítania kellett a családi költségvetésen, ezt többnyire úgy tette, hogy a szomszédok és rokonok minél kevésbé vegyék észre a változást.

A fenti besorolás persze még önmagában nem egyértelműen határozta meg az értelmiség önmagáról kialakított képét. Fontosnak számított az életminőséget és életszínvonalat megállapító, objektívnek mondható tényezők mellett az is, hogyan látták az egyes szakmabelieket rangidősebb, már elismert társaik, hiszen a pályakezdők sokszor ki voltak szolgáltatva az ő értékelésüknek, és tőlük várhattak pártfogást, valamint ajánlólevelet, amikor állásokra jelentkeztek.

A viktoriánus angol értelmiségieknek különböző fórumok és eszközök álltak rendelkezésre ahhoz, hogy egymás munkáját minősítsék. Az a tény, hogy szakfolyóiratokban és egyéb igényes lapokban publikálhattak, s hogy bevezették az ösztöndíjrendszert az egyetemeken, és díjakat lehetett nyerni a kiváló szakmai teljesítménnyel – a századvégen már természettudományos és műszaki területen is – jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egyes pályák művelői a megfelelő módon értékeljék saját és kollégáik teljesítményét. Bár voltak kudarcok és pályaelhagyások is, egészében véve elfogadható, ahogyan Peterson összegzi a század végére kialakult helyzetet: „A modernkori hivatásoknál, me-

²² Harrison, J. F. C.: *The Early Victorians 1832–1851*. New York, 1971. 103.

²³ Crossick, Geoffrey, ed.: *The Lower Middle Class in Britain 1870–1914*. New York, 1977. 19.

lyeknek az orvostudomány az archetípusa, egyre inkább megjelent a csoporton belüli szolidaritás, lojalitás és a kizárólagosság, mely az általános műveltségi szinttől, a társadalmi rangtól vagy az egyén anyagi helyzetétől függetlenül létezett. Annak ellenére, hogy hódított a *laissez-faire* idealizmus, és erősödött a szabad piaci verseny, az értelmiség kialakított magának egy olyan különleges helyet, melyben a modern tudományok igazolták a hatalom és a társadalmi viszonyok hagyományos szerkezetét. Az értelmiségi babérokra törők univerzalizmusa olyan egyedülálló hatalommal látta el a tudással rendelkezőket, hogy szakértelmük óhatatlanul segített nekik abban, hogy beférkőzzenek a pártfogók és a tőlük függők soraiba.”²⁴

Láthattuk tehát, hogy a változások, melyek a 19. század során végbementek és hatottak a viktoriánus-kori tanult középosztályra, igen sokrétűek voltak. Statisztikák igazolják, hogy a számbeli növekedés főleg 1841 és 1881 közé tehető, amikor is az értelmiségi pályát űzők száma 151 százalékkal gyarapodott, de ez az ütem a század két utolsó évtizedében lelassulni látszott. 1881 és 1911 között csak 50 százalékos növekedést mutattak a népszámlálási cenzusadatok. Ugyanez a tendencia számokkal kifejezve: 1841 és 1881 között az értelmiség száma 125 000-ről 317 000-re nőtt, ami messze túllépi az erre az időszakra jegyzett átlagos népességnövekedési ütemet.

A foglalkozási szerkezet is jelentősen átalakult a század utolsó harmadára. A népszámlálási adatokon kívül megbízható forrást jelentenek erre vonatkozóan az egyes egyetemek által kiadott pályaaorientációt segítő kézikönyvek, például a J. R. Seeley szerkesztésében 1863-ban megjelent és 1866-ban, valamint 1874-ben újra kiadott *Student Guide to the University of Cambridge*, melynek célja nyilvánvalóan az volt, hogy általános jelleggel informálja a jelentkezőket a reális karrierlehetőségekről, és tudassa velük a kívánalmakat, ha bizonyos karokra igyekeztek bejutni. A könyvből kiderül, hogy az 1870-es évektől a Cambridge-i Egyetem egyértelműen a magas oktatási színvonalat igénylő hagyományos értelmiségi képzés mellett kötelezte el magát.

Ha az olvasó belelapoz T. H. S. Escott, vezető újságírónak az 1870-es és 1880-as években írott könyveibe, akár más benyomást is szerezhet a korban végbemenő tendenciákról, melyek talán kevésbé objektívek, de többet elárulnak a nagyközönség karrierre vonatkozó várakozásairól. Escott azt mondja, hogy bár az értelmiség számbeli növekedése végbement az 1870-es évekre, de még ez a növekedési ütem sem biztosított megnyugtató megoldást mindazon középosztálybeliek számára, akik taníttatni szerették volna gyermekeiket. A népszerű újságíró rámutat arra, hogy minimálisnak mondható kezdőtőke nélkül lehetetlen volt ígéretesen indulni bármely szellemi pályán, és ez eleve valamiféle szűrőt jelentett. Azt is állítja, hogy az elitnek tekinthető pályák eleve hozzáférhetetlenek voltak a közepes szinten produkáló tömegek számára, és ez egyre inkább érvényes lett a katonaság és a tengerészet soraiban szolgálókra is.

Ami meglepő, hogy Escott felhívja a figyelmet a bizonyos sikerpályának tekinthető ágazatokban meglévő mukánélküliségre, például azoknál a jogászoknál, akik leszakadtak társaiktól kezdőtőke és megfelelő kapcsolatok hiányában. Az egyházzal kapcsolatban arra mutat rá, hogy az egyre terjedő szekularizáció sok fiatalat tántorított el a papi hivatástól, viszont épp az ellenkezőt állítja a tanítói–tanári pályáról, ami már a század ezen időszakában is telítettnak volt mondható. Az is tény, hogy a nevelői munka egyike volt azoknak, melyek olyan csekély közmegbecsülést élveztek, hogy sokan még azt is megkérdőjelezték, hogy egyáltalán értelmiségi tevékenységnek számított-e. Ez egyébként különös, mert más források elismerik, hogy a tanárok kulcsszerepet játszottak az értelmiség folyamatos utánpótlásának biztosításában.

²⁴ Peterson: *The Medical Profession*, 287.

Az orvosi pálya alakulásában kiemelhetjük az 1858-as *Medical Actet*, mely a nem képe-sített medikusokat kizárta a jó álláslehetőségekből. A népszámlálási adatok szerint az 1860-as években számbeli növekedés mutatkozott az orvosi szakmában, és ez a tendencia folytatódott az 1870–1880-as években. Csak az 1891-es népszámlálás tanúskodik drasztikus csökkenésről, amit sokan az 1886-os törvénnyel magyaráznak, mely további szigorításokat vezetett be a praktizálni kívánók számára. Ezután olyan időszak következett, mely megfelel az általános demográfiai mutatóknak. Végezetül Escott megjegyzi, hogy a közigazgatásban dolgozók maradtak a leginkább alulfizetettek, mégis olyan vizsgarendszernek kellett megfelelniük, mely igen magas szinten mérte pályaalkalmasságukat.²⁵

A század utolsó harmadára jellemző fejlődési vonalat W. J. Reader így méltatja nagyon találóan: „bár az értelmiségi pályákon való elhelyezkedés lehetősége még mindig gyors növekedést mutatott a század második felében, ez az ütem lényegesen elmaradt az 1840-től 1870-ig terjedő időszakban tapasztalhatótól. Az egyes ágazatokban tapasztalható pangás a század végén nem volt rendkívüli, hiszen ebben az időszakban erőteljesen hatott mind a Nagy Gazdasági Válság, mind a külföldi vetélytársak erősödése.”²⁶

A változások, mint láttuk, a számbeli növekedéstől és a foglalkozásszerkezetben végbe-ment rétegződéstől eltekintve, érintették a képzett középosztály önmagáról alkotott és állandóan finomodó önképét is. A kutatásaim során talált levéltári anyag azt mutatta számomra, hogy a tanulni vágyó középosztálybeliek hálásak voltak a kor adta lehetőségekért, vagyis azért, hogy a köztisztelőben álló bentlakásos magániskolákban, vagyis *public school*-okban olyan ismereteket és neveltetést kaphattak, mely addig sokszor csak a felsőbb társadalmi rétegek számára volt elérhető.²⁷ Nagyra értékelték, hogy ezekben az intézményekben kialakíthatták azt a kapcsolatrendszert, mely kicsiben mintázta azt a pozíciót, melyet majd az iskolából kikerülve elfoglalhattak a társadalmi rendbe való belépéskor. A *public school* biztosított a majdani értelmiség számára kellő általános, klasszikus műveltséget, és ugyan hagyott kívánnivalót maga után a specializáció és pragmatizmus terén, de helyette megtanította azokat a viselkedési normákat és beszédmódot, mely sok későbbi munkaterületen hasznosabbnak bizonyult, s a szaktudás amúgy is elsajátítható volt az egyetemeken. Amit pedig a szakemberek „old boys” hálózatként emlegetnek, azaz a diákévek alatt kialakított ismeretségi kör, határozottan hasznára válhatott bármely értelmiséginek élete bármely szakaszában.

Sokak számára a *public school* jelentette a műveltség megszerzésének egyetlen forrását, és ezen intézményből kikerülve azonnal előkelő posztokra kerülhettek, de egyre többen akadtak olyanok is, akik a munkavégzésükhöz szükséges specializáció megszerzése végett a híres egyetemek valamelyikén folytatták tanulmányaikat, és onnan mentek aztán állásba. Amint az angol társadalom egyre közelebről tapasztalta a külföldről érkező kihívásokat az élet különböző szféráiban, egyre természetesebbé vált, hogy az igazán presztízst jelentő szakmákhoz egyetemi végzettségre volt szükség.

Az önkép alakulásában kulcsszerepet játszott az egymásrautaltság felismerése és az, hogy bizonyos szintű kölcsönös elismerés és támogatás nélkül az egyén sem boldogulhat úgy, ahogy szeretne, mert egyedül könnyen a perifériára szorulhat. Az angol értelmiség tagjai tudatában voltak annak, hogy a specializáció és szakértelmük folyamatos megmutatása révén nélkülözhetetlenek a társadalomban, de azt is tudták, hogy boldogulásuk kulcsa mind pályatársaik, mind pedig a klientúra megnyerésében és megtartásában rejlik. Egy-

²⁵ Escott: *England: its People*, 554–558.

²⁶ Reader: *Professional Men*, 185.

²⁷ G. D. Liveing to Emily Davis, 1862. július 22. Girton Archives Emily Davis to Barbara Bodichon, 1867. március 3. Girton Archives.

szerre ismerték fel saját erejüket és sérülékenységüket. Ez magyarázza a számos érdekvédő szervezet létrejöttét a század utolsó évtizedeiben. Következésképpen egyre inkább megvalósult az a kívánatos homogenitás, mely a sikeres, elismert alosztálya szerveződéshez szükséges volt, és ezt segítette fenntartani az egyre közösebbé formálódó értékrend, életmód és műveltségi háttér. Az, hogy egyes középosztálybeliek milyen cikkeket fogyasztottak, hogyan beszéltek, milyen volt az ízlésviláguk, a szokásaik és a karrierálmaik, azonos társadalmi csoportba sorolta őket, és formálta identitástudatukat. Jövedelemviszonyaik függtek egyéni tehetségüktől, de attól is, hogy mint társadalmi csoport mekkora szeletet sikerült kiszakítaniuk a piacból, melynek csak ők tudtak szolgáltatásokat nyújtani.

Ahogy az értelmiség méltatta saját érdemeit, és igyekezett megszabadulni kikezdzhető vonásaitól, úgy a történészek is állandóan értékelik teljesítményüket, de kevesen irtak még arról, hogy miként értékelhető a századvég értelmiségének teljesítménye a nemzet és a birodalom egésze szempontjából. Azt észrevételezik ugyan, hogy a jól kimutatható fejlődés hogyan szolgálta a hivatást gyakorlók egyéni érdekeit, de arról nem szólnak, miként profitált maga a nemzet otthon és külföldön egyre nélkülözhetetlenebbé váló munkájukból. Véleményem szerint a viktoriánus-kori értelmiség társadalmi jelentősége abban rejlik, hogy aktív részt vállalt az egyre növekvő mértékben szükségessé váló munkamegosztásban, a specializáció vállalásával pedig olyan szintű szolgáltatások biztosítására vált képessé, mely joggal tekinthető a jóléti állam egyik alapkövének. Teljesítménye mérhető számadatokkal, vagyis kiszámítható, hány százalékkal járult hozzá a nemzetgazdasághoz, de még fontosabb az az erkölcsi és presztízsből mérhető érdem, mely sokak elismerését fejezi ki. Eszerint elmondható, hogy a század utolsó éveire határozott elmozdulás volt észrevehető attól a ideálizált képtől, hogy milyennek kellene lennie egy vérbeli értelmiséginek, afelé a realitást hívebben tükröző felé, mely azt mutatta, hogy milyenek voltak a valóságban.

Tagadhatatlan tény, az állami elismertség és támogatás is objektív mércéje annak, hogy milyen volt az értelmiség helyzete a többi réteghez viszonyítva. A korabeli parlamenti jegyzőkönyveket tanulmányozva látható, hogy átlagon felüli gyakorisággal és heveséggel vitatkoztak a kor politikusai és közéleti személyiségei olyan témákról, jogi kérdésekről, melyek valamely értelmiségi területhez kapcsolódtak (például számos reformjavaslat született az 1870-es évektől az oktatás vagy az életkörülmények javítására vonatkozóan). Az állam szabályozó szerepet töltött be olykor azért, hogy egyensúlyi helyzetet teremtsen egyes foglalkozások boldogulása érdekében, vagyis hogy megakadályozza a monopóliumok kialakulását. Nagy nemzeti vívmánynak tekinthető az is, hogy az értelmiségi nők munkája egyre elfogadottabbá vált, és egyre nagyobb állandó igény is mutatkozott rá. Ez pedig azt eredményezte, hogy a férjhez menni nem tudó nők sem maradtak „koloncként” az állam nyakán, hisz képessé váltak eltartani magukat, sőt még a köz javát is szolgálták például a tanításban és a betegápolásban.

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy az iskolázott középosztály a viktoriánus korban heterogén és gyakran ellentmondásos körülmények között formálódott, részben tükrözve a társadalom egészében zajló óriási horderejű változásokat, részben sajátos belső törvényszerűségei szerint alakulva. A változások természetesen az élet egyéb szféráiban is éreztették hatásukat. Ami a század utolsó harmadában történt, arra óhatatlanul hatott minden olyan mozgás, amit a történészek a *fin de siècle* érzés összetevőiként emlegetnek. Úgy, ahogy mások is, az értelmiség is a saját bőrén érezte az ipari növekedés lendülete alábbhagyásának, az agrárválságnak, a női emancipáció terjedésének vagy a szekularizációnak és kiábrándultságnak a hatását, de befolyásolhatta lépéseiket az oktatási reformhullám, az ír kérdés elégtelen kezelése, a megváltozott családmodell vagy az, hogy a művészetekben az erkölcsök helyét egyre inkább a szépség dicsőítése vette át (Aesthetic Movement). Ezen kívül persze hatott a növekvő aggodalom a birodalom esetleges szétesése miatt, ami együtt

járt az első világháborúra való katonai készülődéssel és rivális országokkal való versengéssel az élet egyéb szféráiban. A késő viktoriánus értelmiség egy olyan korban élt és alkotott, amikor az altruizmust egyre inkább a háttérbe szorította az érvényesülési vágy, és olykor kétségbeesetten igyekeztek megtalálni helyüket egy olyan társadalomban, ahol a tömegoktatás és tömegtermelés vált jellemzővé, de ahol a szellemi elitnek még mindig fontos beszélője volt a közügyekbe.

Ha el tudjuk fogadni azt a tézist, mely szerint a viktoriánus emberek a társadalmukat élő szervezetnek tekintették, akkor belátható, hogy a század során mind regresszív, mind progresszív erők hatottak, és aligha lehet kérdéses, hogy az értelmiség az utóbbi hatást képviselte. Az már főleg az utókor egyes csoportjainak tulajdonítható, hogy a két világháború pusztító hatásaitól sokkoltan, esetleg a szellemi vezetőket kárhoztatták hibás döntések hozataláért, vagy azért, hogy túl sokáig vártak bizonyos demokratikus reformok megvalósulásával, és így a tudomány és a technológia kétségkívül mutatott lemaradást más nyugati országokkal szemben. Lehet, hogy hibáztatható a szellemi elit azért, hogy túl sokáig megőrizte elfogultságát az arisztokrácia iránt, s nagyon is apolitikus maradt mindvégig, illetve hogy nem olyan mértékben támogatta a vállalkozó szellemet a háborút megelőző években, mint kellett volna. Kritikusaként főként azok lépnek fel, akik szívesen hasonlítják Nagy-Britannia fejlettségi szintjét az akkori Németországhoz vagy az Egyesült Államokéhoz, és a *cultural critique*-ként (kulturális kritikaként) ismert nézetük szerint azt emelik ki, hogy ha a szellemi elit más irányt mutatott volna, Nagy-Britannia talán más, kedvezőbb irányban fejlődhetett volna a 20. században mind hazai, mind külföldi terepen.²⁸ Véleményem szerint az ilyen értelmezések nem adhatnak önmagukban választ a viktoriánus értelmiség szerepének megítélésére, hiszen tagadják a probléma nagyon is összetett voltát, és más tényezőket kizárva, túlságosan egy síkon igyekeznek a századvégen jelentkező gondokat magyarázni. Én úgy gondolom, hogy a képzett középosztály eléggé fontos volt a korabeli társadalomban ahhoz, hogy szélesebb körű betekintést érdemel (ezen tanulmány azt célozta, hogy a probléma összetettségét megmutassa), és épp emiatt hiba lenne bármiféle egysíkú, a kérdés ellentmondásos jellegét tagadó nézet mellett voksolnunk.

---

²⁸ Rubinstein: *Capitalism, Culture & Decline in Britain*, 22–25.

CSINÁDY, JUDIT

*The situation of Victorian professionals in the last third of the
nineteenth century, 1870–1901*

The main purpose of this paper is to examine what kind of evolutionary process the professional segment of the English society had undergone by the last third of the Wonderful Century, and what the term itself meant in this period. The paper calls attention to the main social, cultural and economic factors that had promoted the formation of Victorian professionals into a more or less homogeneous subclass and also points at the differences in life quality and career opportunities that the upper- and lower branch professionals experienced. I discuss the problem of social ascendance and examine what the consequences of the proliferation of the professionals segment of the Victorian society were for themselves as well as for the public that they mostly provided their services for. Finally, I evaluate the significance of this subclass on the individual, national and imperial level and justify my hypothesis according to which professional work in the closing decades of the Victorian era paved the way towards the creation of the welfare state in the twentieth century.

PÉTER RÓBERT

A 18. századi szabadkőművesség és a brit nemzeti identitás kialakulásának problematikája

Linda Colley *Britons: Forging the Nation 1707–1837* című nagyhatású könyvének köszönhetően a brit nemzeti identitás kialakulása ma is a modern történetírás egyik legvitatottabb területe Nagy Britanniában.¹ Colley szerint a brit önazonosság az angol és a skót parlament 1707-ben bekövetkezett egyesülése után kezdett formálódni. Skócia, Wales és Anglia polgárait összekovácsolták a kontinens abszolutista uralkodói ellen együtt vívott háborúk. A Colley-tézis szerint a közös protestáns hit jelentős szerepet játszott a 18. századi britek egyesítésében a katolikus európai hatalmakkal szemben. Ugyanakkor a Colley művét méltató tanulmányok mellett az utóbbi évtizedben megjelentek a szerző téziséét számos fronton bíráló írások is. John Mackenzie, Adrian Hastings és Richard Finlay például megkérdőjelezik a brit identitás kialakulásának időbeli és térbeli koordinátáit.² Kétségre vonják továbbá, hogy a skótok és az angolok közös protestáns hite valóban nemzeti egységet erősítő tényezőként értelmezhető-e, mivel a 17. század óta jelentős teológiai ellentétek feszültek az egyes protestáns felekezetek között. Gondoljunk például arra, hogy a skót presbiteriánusok milyen ellenséges érülettel viseltettek a püspöki kormányzattal szemben, ezzel elítélve a korabeli anglikán gyakorlatot Angliában.³ S ekkor még nem is szóltunk a felekezeteken belüli megosztottságról.⁴

A brit nemzeti identitás vitatott kimenetelű fejlődése során természetesen a skót, walesi és angol patriotizmus nem homályosodott el. Colley hasonlatával élve, a formálódó brit nemzeti tudat olyan, mint a keresztény Szentháromság misztikus doktrínája: Skócia, Wales

¹ Colley, Linda: *Britons. Forging the Nation 1707–1837*. London, 1992.

² A brit önazonosság-formálódás időkorlátainak problémáiról lásd: Mackenzie, John M.: *Is the forging of Britishness to be located in the sixteenth, seventeenth, eighteenth or nineteenth centuries? Empire and National Identities: The Case of Scotland*, *Transactions of the Royal Historical Society*, 1998, 6. sorozat, 7. sz. 215. A brit identitás egységességének nehézségeiről lásd Hastings, Adrian: *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge, 1997. 60–63.; Hay, Douglas – Rogers, Nicholas: *Eighteenth-Century English Society*. Oxford, 1997. 152–67.; Finlay, Richard J.: *Caledonia or North Britain? Scottish Identity in the Eighteenth Century*. In: Broun, D. – Finlay, R. J. – Lynch, M. (ed.): *Image and Identity: The Making and Re-making of Scotland through the Ages*. Edinburgh, 1998. 143–56. Laurence Brockliss és David Eastwood számos tanulmányban figyelmeztet, hogy hibát követünk el, amikor a brit nemzetiség egységes fogalmáról beszélünk; a szerzők hangsúlyozzák, hogy a 18–19. században fokozatosan létrejövő brit állam számos területen történő kompromisszumkötés eredményeképpen alakult ki.

³ Vesd össze: Claydon, T. – McBride, I. (Eds.): *Protestantism and National Identity: Britain and Ireland c. 1650–c. 1850*. Cambridge, 1998; Sykes, N.: *Old Priest and New Presbyterian: Episcopacy and Presbyterianism since the Reformation with especial relation to the Churches of England and Scotland*. Cambridge, 1956; Kidd, C.: *Protestantism, constitutionalism and British identity under the later Stuarts*. In: Bradshaw, B. – Roberts, P. (ed.): *British Consciousness and Identity: The Making of Britain, 1533–1707*. Cambridge, 1998; Finlay, R.: *Keeping the Covenant: Scottish National Identity*. In: Devine, T. M. – Young, B. East Linton (ed.): *Eighteenth-Century Scotland: New Perspectives*, 1998.

⁴ Vesd össze Kidd, Colin: *Conditional Britons: the Scots covenanting tradition and the eighteenth-century British state*. *English Historical Review*, Vol. 117 (2002) (Nov.) 1147–1176.

és Anglia egyedi nemzeti karaktere mellett egyszerre van jelen a közös brit nemzeti identitás. Ezt a különös helyzetet bonyolítja még az a tény is, hogy a 18. században a brit nemzeti tudat széleskörű elfogadásának voltak – méghozzá nem csekély számban – jelentős hátráltatói is az angolok és az ír katolikusok körében. Az anglocentrizmus jól tükröződik az angol nép háborúkhöz való viszonyulásában. A spanyolok ellen vívott, „Jenkins füle” nevet viselő háborúban⁵ (1739–1748) egy, a Vernon admirális hajórajában szolgáló katona, amikor a Porto Bello-i diadalt (1739) írja le levelében, a kiváló képességekkel rendelkező „angolok”, „angol hajók” és az „angol színek” győzelméről beszél. Továbbá a legtöbb angol kommentátor például a háború alatt Flandriában és a Német-Római Birodalomban szolgáló hadosztályokat egyszerűen angoloknak titulálja, holott számos skót szolgál ezekben, sőt eredetileg a skót Stair grófja irányította ezeket.⁶

Ebben a korszakban figyelhető meg a szabadkőműves világméretű elterjedése, amelyből a brit hadsereg is jelentősen kivette a részét. Az Angol Nagypáholy 1717-es megalakulása után⁷ a brit birodalom expanzíójával egyenes arányban gomba módra szaporodtak a páholyok: 1728-ban beavatják az első szabadkőműveseket Kalkuttában és Gibraltáron, 1730-ban Philadelphiában és Dublinban, 1734-ben Lengyelországban és Hollandiában; 1742-ben szentelik fel az első bécsi páholyt, melynek már magyar tagjai is vannak.⁸ Annak ellenére, hogy az Anglia és Skócia bölcsőjében felcseperedő szabadkőművesség máig a brit birodalom egyik legnagyobb nemzetközi hatást gyakorló intézménye, a maszonéria⁹ kutatását az 1990-es évek elejéig a brit tudósok szinte teljesen elhanyagolták.¹⁰ A téma számos

⁵ A háború Robert Jenkins lefűlezzett angol kapitányról kapta az elnevezését, aki azt állította, hogy – sok évvel azelőtt – a spanyolok fosztották meg külső hallószervétől. Ez természetesen csak ürügyként szolgált a háború kiindulásához, amely az osztrák örökösödési háborúba is belesodorta a szigetországot.

⁶ Conway, Stephan: *War and National Identity in the Mid-Eighteenth-Century British Isles*. English Historical Review, Vol. 116 (2001) (Szept) 863–893.

⁷ A páholytagok fogadótkban gyűltek össze, és így a páholyok ezekről kapták elnevezésüket. 1717-ben az alábbi négy londoni páholy elhatározta, hogy közös szervezetet teremt, s nagypáhollyá alakul Anthony Sayer nagymester vezetése alatt: a Lúdhöz és Rostélyhoz, (Goose and Gridiron Ale-House), az Almafához (Apple Tree Tavern), Ivópohár- és szőlőhöz (Rummer and Grapes) és a Koronához címzett pubok. Hamill, J.: *The History of English Freemasonry*. London, 1994. 45.

⁸ Hamill: *The History of English Freemasonry*, 97–108.

⁹ A maszonéria szó szabadkőművességet jelent. A dolgozatban stilisztikai megfontolásból fogom használni a maszonikus jelzővel és a szabadkőművest jelentő maszon főnévvel együtt.

¹⁰ Ezt fémjelzi többek között, hogy Nagy-Britanniában a Proquest Dissertation Abstracts CD-ROM (British Library) szerint 1861 és 2002 között egyetlen szabadkőművességet vizsgáló doktori disszertációt védtek meg, mivel ráadásul a francia maszonériával foglalkozik. Doney, Keith: *Freemasonry in France during the Nazi Occupation and Its Rehabilitation after the End of the Second World War*. Aston University, 1993. A téma méltatlan elhanyagolásának a legfőbb okai a következők: A primér források hosszú ideig nem álltak a kutatók rendelkezésére, mivel 1984 előtt nem használhatták a londoni Egyesült Nagypáholy könyvtárát és egyéb jelentős archívumokat. Bár manapság a Nagypáholy számos fórumon a nyitottságával büszkélkedik, a szakavatottak még mindig csak korlátozott mértékben juthatnak hozzá a könyvtári állomány bizonyos részeihez. Másrészt a brit maszonériát főként amatőr páholytagok kutatták, munkáik tudományos szempontból szinte használhatatlanok, mivel a testvériség történetét teljesen kiragadták annak általános történelmi, kulturális és eszmetörténeti kontextusából. Ez a történelmietlenített történetírás megfélemezik mind a külvilág eseményeiről, mind annak a maszonériára gyakorolt hatásairól. Harmadrészt nincsenek olyan tematikus és kritikus bibliográfiák, amelyek eligazítást adnának ezen terület iránt érdeklődő tudósoknak, mivel a szabadkőműveseket érő politikai támadások miatt a téma tudománypolitikai szempontból érzékeny kutatási területnek számít, amellyel a tudományos közvélemény ma sem szívesen foglalkozik. Ezt példázza, hogy a Nagypáholy könyvtárának részleges nyitottságával még ma is nagyon kevesen élnek. A modernkor kutatásában ezt az űrt szeretné pótolni a 2001-ben a Sheffieldi Egyetemen – jelentős részben szabadkőműves anyagi támogatással – létrehozott kutatóközpont.

még feltáratlan területe közül ezen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ,¹¹ hogy a felvilágosodás századában a brit szabadkőművesség milyen szerepet játszott a nemzeti öntudat formálásában.¹² Ehhez egyrészt meg kell vizsgálnunk, milyen kapcsolatokat ápol az Angol Nagypáholy a független belföldi és külföldi páholyokkal, másrészt elemeznünk kell az egységes brit nemzet kialakulására legnagyobb veszélyt jelentő szabadkőműves jakabiták titkosnak vélt, szerzteágazó európai kapcsolatait.¹³ Látni fogjuk továbbá, hogy a 18. század végére – súlyos konfliktusok árán – a szervezetenként központosított maszonéria és az ehhez kapcsolódó aktívabb karitatív tevékenység miként járult hozzá a brit identitás megszilárdulásához. A walesi szabadkőművesség ezt követő vizsgálata megerősíti a Colley-tézist bírálók érveit. Végül röviden kitérünk a gyarmatokon működő páholyoknak a nemzeti tudat formálásában betöltött szerepére.

Az intézményes szabadkőművesség első éveiben az egyik legmeghatározóbb szerepe James Anderson skót presbiteriánus lelkésznek volt.¹⁴ Montagu herceg kérésére Anderson tanulmányozta a kőműves-társaságok még fellelhető Régi kötelességek-kéziratait (*Old Charges*), és 1722-ben elkészítette a *Szabadkőműves Alkotmány*¹⁵ (*The Constitutions of the Free-masons*) című művét, amelyben beszámol a maszonéria több ezer éves legendás történetéről, ismerteti a szabadkőműves ideológia alappilléreit, és megjelöli a páholyok felépítésének és működésének szabályait.¹⁶ A maszonéria legendás történetének záró oldalain Anderson méltatja a „dicsőséges Herceget [III. Vilmos] (akit a többség szabadkőművesnek tart), aki nagy hatással volt a Nemességre, a Dzsentríkre, a Vagyonosokra és NAGY BRITANNIA tanult embereire.”¹⁷ Az utolsó bekezdésben pedig a Colley által hosszan elemzett retorikát használva beszél a „szabadnak született BRIT NEMZETEKRŐL [sic], amelyek kikeveredvén az idegen és polgárháborúkból, élvezik a Szabadság és Béke igaz gyümölcseit.”¹⁸ Továbbá, az *Alkotmány* első törvénye szerint a maszonéria „az Egyesülés Központjává válik”, és a „megbékélésre törekvő, igaz Barátság Eszköze lesz olyan személyek között, akik különben mindörökké Távol kényszerültek volna maradni egymástól.”¹⁹ A második törvény sze-

¹¹ A dolgozat eredményei egy, a londoni Szabadkőműves Nagypáholy Könyvtárában folytatott négy hónapos alapkutatásra épülnek.

¹² Robert Beachy hasonló problémát vizsgál a német szabadkőművességgel kapcsolatban. Beachy, Robert: *Recasting Cosmopolitanism: German Freemasonry and Regional Identity in the Early Nineteenth Century*. Eighteenth Century Studies, Vol. 33. (2000) 266–274.

¹³ Jakabitáknak (Jacobites a lat. Jacobusból) nevezzük II. Jakab híveit, akik a „Dicsőséges” Forradalom után a Stuart restaurációt tűzték ki zászlajukra. A szigetországot elhagyni kényszerülő Jakab és fiai – James Edward Stuart („Vén trónkövetelő”) és Charles Edward Stuart („Fiatal trónkövetelő”) a Párizs melletti Saint Germainből szervezték az ellenállást.

¹⁴ Andersonnak a modern szabadkőművesség kialakulásában betöltött szerepéről lásd David Stevenson kiváló kurrens tanulmányát. Stevenson, David: *James Anderson (1679–1739): Man and Mason*. In: R. W. Weisberger, W. McLeod, S. B. Morris (ed.): *Freemasonry on Both Sides of the Atlantic. Essays Concerning the Craft in the British Isles, Europe, the United States, and Mexico*. Boulder, 2002. 193–242.

¹⁵ A mű teljes címe: A Szabadkőművesek Alkotmánya. Tartalmazza e nagyon régi és tiszteletreméltó testvéri szövetség történetét, kötelességeit, szabályait stb. A páholyok használatára. Anderson, James: *The Constitutions of the Freemasons...* London, 1723 [Angol Egyesült Nagypáholy Könyvtára].

¹⁶ A Régi Kötelességek és a szabadkőműves alkotmányok változásait részletesen vizsgálom a következő tanulmányban: *Szabadkőművesség és természetes vallás*. Valóság, Vol. 42 (1999) No. 9. 18–36.

¹⁷ Anderson: *The Constitutions of Freemasons*, 43. Az idézetek fordításánál megőriztem az eredeti központozást (P. R.).

¹⁸ Anderson: *The Constitutions of Freemasons*, 47.

¹⁹ Anderson: *The Constitutions of Freemasons*, 50.

rint a páholytagoknak tilos bármiféle nemzetellenes összeesküvésben részt venniük, mivel a szabadkőműves mindig lojális a hazájához.

Az andersoni illúziók részint valóra váltak, mivel a toryk 1715-ös politikai kirekesztése után a páholytagok többsége az új hannoveri dinasztiaét élető whigeket támogatta²⁰ a nem éppen a brit nemzeti identitás megszilárdítására törekvő I. és II. György uralkodása alatt.²¹ Így a Stuart-restaurációra törekvő összeesküvésektől és támadásoktól tartó Györgyöknek a lojalitásra ösztönző szabadkőműves páholyok biztonságot nyújtottak. Nem véletlen, hogy a század végére a királyi család szinte minden férfitagját beavatják a szabadkőművesség misztériumaiba.²² Mivel a közös nemzeti identitás megszületése elképzelhetetlen a protestáns hannoveri dinasztiahoz való elköteleződés nélkül, mondhatjuk, hogy a maszonéria valóban segítette egy nemzeté összekovácsolni Nagy Britannia polgárait. Ehhez jelentősen hozzájárult a szabadkőművesség szervezeti felépítése is, amely a 18. század végére már egy központilag irányított, kiválóan szervezett, provinciális struktúrával büszkélkedhetett. Ez esélyt biztosított a fővárostól távol élőknek arra, hogy a metropolisz kínálta lehetőségekhez (kórházak, karitatív tevékenység) ők is viszonylag könnyedén hozzáférhessenek. A centralizált szervezet kiépüléséhez hosszú, konfliktusokkal teli út vezetett. A következőkben bemutatjuk, hogy a 18. század túlnyomó részében a maszonéria korántsem volt olyan egységes – sem szervezeten, sem politikailag, sem a kereszténységhez való viszonyát illetően –, ahogy ezt a legtöbb témát érintő munka feltételezi.

Először is hangsúlyoznunk kell, hogy nem minden 1717-ben működő páholy köszöntötte lelkesedéssel az Angol Nagypáholy megalakulását, amely fennhatósága alá csupán három négyzetmérföldnyi terület tartozott az ősi London szívében. A Nagypáholy szándéka ellenére – miszerint ő kíván lenni az egyedüli testület, amely kormányozza a privát páholyok működését – számos régi páholy megőrizte függetlenségét. A szabadkőműves credo andersoni *Alkotmányban* történő alapvető módosítása nemhogy nem segítette a független páholyok csatlakozását a Nagypáholyhoz, inkább a decentralizációt növelte.²³ A központi egységhez nem csatlakozott páholyok nem tudtak kibékülni azzal az *Alkotmánnyal*, amely olyan határozottan hirdette a „Vallást, amelyben minden ember egyetért”.²⁴ Ezt a forradalmi újítást a páholyok tradicionális keresztény alapjai elleni támadásként élték meg.²⁵ Továbbá sokakat zavart az is, hogy a Nagypáholy vezetői túl szoros kapcsolatot ápoltak a fennálló hatalmi renddel. A yorki független páholy története, amely valószínűleg számos jakabitát is a tagjai között tudhatott, jól illusztrálja a fentieket.

A yorki páholy egyike volt azoknak a páholyoknak, amelyek nem szívesen fogadták az Angol Nagypáholy 1717-es megalakulását. Így nem meglepő, hogy 1724-ben konfliktusba

²⁰ Lásd Money, John: *Freemasonry and the Fabric of Loyalism in Hanoverian England*. In: Eckhart, Hellmuth (ed.): *The Transformation of Political Culture: England and Germany in the Late Eighteenth Century*. Oxford, 1990. 235–269.

²¹ Colley: *Britons*, 203.

²² Az első Frederick Lewis, Wales hercege (1707–1751) volt, akit azóta 22-en követtek köztük IV. György, IV. Vilmos, VII. Edward, VIII. Edward, VI. György, Fülöp herceg. III. György összes fia Duke of Cambridge kivételével páholytag volt. Vesd össze Pick, Fred L. & Knight, Gilfred N.: *The Pocket History of Freemasonry*. London, 1983. 338.; Hamill: *The History of English Freemasonry*, 189.

²³ Vesd össze Anderson, James. *The New Book of Constitutions*. London, 1738. [Angol Egyesült Nagypáholy Könyvtára] 149–150.; Frere, A. S. (ed.): *Grand Lodge, 1717–1967*. Oxford, 1967. 61–62.

²⁴ Anderson: *The Constitutions of the Freemasons*, 50.

²⁵ A szabadkőműves páholyok vallási rivalizálásáról részletes elemzést adtam a „Religious Rivalries in British Freemasonry” című konferencia előadásomban. (British Society for Eighteenth Century Studies Conference. Oxford, 2003. január 3–5.)

keveredett a központi szervezettel. A vita alapja az volt, hogy a yorki páholy azt állította magáról, hogy régebb óta működik, mint a londoni Nagypáholy.²⁶ Más független páholyokhoz hasonlóan a yorki szabadkőművesek sem fogadták el az andersoni *Alkotmányt*: inkább hűségesek maradtak a középkorra visszanyúló *Régi Kötelmek* kéziratok keresztény alapelveihez. A yorki alkotmány első törvénye csupán egy 1583-as Grand Lodge No. 1 kézirat nyelvilag modernizált változata: „légy hűséges Istenhez és a Szent Egyházhhoz ...”²⁷ Ezek a vallási és a maszonikus legendát érintő problémák elvezettek a Yorki Nagypáholy 1725-ös megalakulásához. Az újonnan létrejött szervezet vezető alakja, Francis Drake egy 1726-os beszédében az előző esztendőben alakult nagypáholyt „Egész Anglia [*Totius Angliae*] Nagypáholyának” nevezte. Zárszávában Drake felszólítja a jelenlévőket, hogy „úgy viselkedjenek itt és másutt, hogy ... jó Keresztényeknek, Hűséges Alattvalóknak, igaz Briteknek [sic] és Szabad Kőműveseknek nevezhessék őket.”²⁸ Neville Barker-Cryer szerint a második kitételnek nem minden yorki szabadkőműves felelt meg, mivel II. Jakab követőit támogatták.²⁹

Bár a szabadkőművesség és a jakabizmus kapcsolatának tudományos feltérképezése még a kezdeti szakaszában van, néhány – a dolgozat témájához releváns – eseményt az alábbiakban mégis ismertetnék az eddigi kutatások alapján.³⁰ A 18. század első felében az egységes brit protestáns nemzetre a legnagyobb veszélyt a jórészt katolikus jakabizmus jelentette. Az alapvetően lojalista Angol Nagypáholynek sem sikerült a jakabita veszéllyel megbirkózni, mivel a testvériség nem volt kellőképpen megtisztítva a Stuart-pártiak jelenlététől. Ezt példázza, hogy 1722-ben a jakabita Wharton herceget választották meg a Nagypáholy nagymesterének.³¹ Bár beiktatásakor szabadkőműves testvérei körében nem biztos, hogy ismert volt az „ősi” Stuart-rendszer iránt tanúsított szimpátiája, de ez néhány hónapon belül egyértelművé vált, ugyanis kiderült, hogy Wharton is részt vett a hírhedt Atterbury-lázadásban.³² Ennek eredményeképp a whig maszonok hamarosan kizárták a herceget a páholyokból.³³

²⁶ A legenda szerint a páholy születése egy 926-os kőműves gyűlésre datálható. A páholy létezését illetően valójában csak az 1705-ös évre történnek utalások a forrásokban, amelynek hitelességét ráadásul néhányan meg is kérdőjelezik. Pick: *The Pocket History*, 52. Hamill: *The History of English Freemasonry*, 43.

²⁷ *The Antient Constitutions of the Free and Accepted Masons, new engrav'd on Copper Plates with a speech deliver'd at the Grand Lodge of York...* Printed for B. Creake (második kiadás), 1731. 40–41. A British Libraryben található alkotmányban kétféle oldalszámozást találunk.

²⁸ *The Antient Constitutions*, 24.

²⁹ Barker-Cryer eddig még nem publikált kutatásai szerint a jakabíták és a whigek közötti konfliktus okozta a Yorki Nagypáholy ideiglenes megszűnését. Köszönettel tartozom Neville Barker-Cryernek, hogy vizsgálódásának eredményeit megosztotta velem.

³⁰ Margaret Jacob *Living the Enlightenment* című könyve – amelyet számos hibája ellenére a témához távolságtartással viszonyuló mai tudományos közvélemény a 18. századi maszonériáról írott legjelentősebb tanulmánynak tart – a brit és a francia szabadkőművesség jakabita kapcsolatait szinte teljesen elhanyagolja. Jacob, Margaret: *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. Oxford, 1991. A jakabita maszonériáról nagyszerű – bár már némileg idejétmúlt – összegzést ad Paul K. Monod és John M. Roberts. A kurrens kutatások eredményeivel kiegészítve a fenti összefoglaló az ő munkájukra épül. Monod, Paul Kléber: *Jacobitism and the English People, 1688–1788*. Cambridge, 1989. 301–305; Roberts, J. M.: *The Mythology of the Secret Societies*. London, 1972. 29–34.

³¹ Gould, R. F.: *Masonic celebrities: the Duke of Wharton* In: *Ars Quatuor Coronatorum*, No. Vol. 8. 1895. 114–155

³² 1722 áprilisában Francis Atterbury, Rochester tory püspöke felkelést szervezett, hogy bevegye a Bank of Englandet. Az összeesküvők a francia régens segítségét kérték, aki értesítette a kormányt a tervezett akcióról. A parlament Atterburyt életfogytiglan tartó száműzésre ítélte, aki Franciaországban csatlakozott James Edward Stuarthoz. A brit birodalom első miniszterelnöke, Sir

A Nagy-Britanniából száműzött jakabíták meghatározó szerepet töltek be a kontinentális maszonéria történetének első évtizedeiben. Charles Radcliffe, Derwentwater grófja – aki egyben Charles Edward Stuart (a „fiatal trónkövetelő”) titkára is volt – 1725 körül megalapította az első párizsi páholyt, 1736-ban pedig nagymesterré választották. Ugyanabban az évben egy jakabita páholyt szenteltek fel Avignonban, s Rómában is működött egy Stuart-párti páholy 1735 és 1737 között, amelyet a száműzött Wintoun herceg vezetett.³⁴ Bár a „fiatal trónkövetelő” nem volt tagja ennek a római páholynek, de magántanítója, Chevalier Michael Ramsay skót katolikus jakabita szabadkőműves volt. Ramsay vallási toleranciát hirdetett és – ahogy barátja, Sir Isaac Newton is – egyaránt érdeklődött a tudomány és az okkultizmus iránt. 1738-ban publikálta híres *Discours* című művét, amelyben úgy érvelt, hogy a szabadkőművesség a középkori lovagi rendek leszármazottja.³⁵ Ez képtelenül egy kísérlet volt részéről arra, hogy az arisztokrata örökséget hangsúlyozza a szabadkőművesség legendás történetében. Célját elérte, hiszen az európai nemesség Ramsay művének hatására kezdett érdeklődést mutatni a maszonéria iránt. A *Discours*nak köszönhetően megszületett Franciaországban a 'Skót rítus', egy misztikus és erősen hierarchiára épülő rituálé rendszer, amely Ramsay állítása szerint a középkori szabadkőműves lovagok gyakorlatát elevenítette fel. Az 1760-as években pedig Karl Gotthelf von Hund sarlatán báró propagálásának köszönhetően elterjedt Poroszországban a „Szigorú Obszervencia” rítus. Hund azt terjesztette, hogy a szabadkőművesek előfutárai a középkori templomosok voltak, s őt magát száműzött jakabíták avatták be a 'Templomos Rendbe' Párizsban, ahol a titkos Nagymester vagy más néven a 'Láthatatlan Elöljáró' nem más, mint maga Charles Edward Stuart.³⁶ A templomos szabadkőművesség viharos gyorsasággal elterjedt Európa más részein is.

Természetesen a whig-hannoveriánus Angol Nagypáholy nem nézte jó szemmel, hogy a katolikus Franciaországba száműzött jakabíták tették le a francia maszonéria alapjait.³⁷ Ez a feszültségekkel teli nemzetközi viszony szakadást eredményezett a francia szabadkőművességen belül is. Egy kortárs páholytag szavaival élve két tendenciát különböztethetünk meg: „freemaçons catholiques, royalistes et jacobites” és a 'freemaçons hérétiques apostats et républicains'.³⁸ Az előzőek a többnyire jakabíták által vezetett Francia Nagypáholyt, az utóbbiak pedig London tekintélyét ismerték el. 1732-ben például már csak azon páholyok alapítását ismerték el törvényszerűnek, amelyek képesek voltak eredetüket az Angol Nagypáholy által elismert páholyokra visszavezetni. Az angol rivalizációval ellentétben itt a két

---

Robert Walpole azonban határozottan közbelépett, s a lázadást kihasználva sikerült elhitetnie a tömegekkel, hogy minden tory jakabita. Ezzel jelentősen megerősítette hatalmi pozícióját.

³³ Wharton maszonikus karrierje ezzel nem ért véget: sorstársaihoz hasonlóan Franciaországba megy, ahol állítólag őt választják meg az ottani nagypáholy első nagymesterének. Chevallier, Pierre: *La Première profanation du temple maçonnique ou Louis XV et la fraternité, 1735–1755*. Paris, 1968. 11–17.

³⁴ A számos angol és római katolikus tagot számláló páholyt 1737-ben egy pápai ediktum miatt oszlatták fel.

³⁵ Henderson, G. D.: *Chevalier Ramsay*. London, 1952.

³⁶ Le Forestier, René: *La Franc-Maçonnerie Templière et occultiste aux XVIII et XIX siècles*. Paris, 1970. Bergemann, Wilhelm: *Die Tempelherren und die Freimaurer*. Berlin, 1906. Partner, Peter: *The Murdered Magicians: The Templars and their Myth*. London, 1982.

³⁷ Ezért az Angol Nagypáholy csak 1734-ben vette fel formálisan a kapcsolatot a francia szervezettel, de viszonyukat politikai és ideológiai különbségek gyakran elmergesítették, ami 1874-ben a mai napig fennálló szakadáshoz vezetett.

³⁸ Chevallier, Pierre: *Les ducs sous l'acacia ou les premiers pas de la Franc-Maçonnerie française 1725–1743*. Paris, 1964. 216. A jakabita szabadkőművességről lásd a 17–18. oldalt.

csoport kapcsolatban maradt egymással. 1736-ban a nagymesteri széket elfoglaló Charles Radcliffe személyét az összes páholy elfogadta.

1728-ban James Edward Stuart, „a Vén trónkövetelő”, elküldi Ramsayt Angliába tárgyalni Norfolk herceggel és más angol katolikusokkal arról, hogy külső nyomás hatására formálisan letegyék-e a Hűségesküt (Oath of Allegiance). 1729 decemberében a jakabítáknak sikerül elérniük, hogy a katolikus Thomas Howardot, Norfolk 8. hercegét – aki anyagiilag is támogatta a Trónkövetelőt – válasszák meg az Angol Nagypáholy nagymesterévé. Howard a Horn nevezetű páholy mestereként (amely korábban a hannoveri hivatalnokok bátyja volt) Ramsayt is beavatta számos titokban jelen lévő jakabita társával együtt. Ugyanebben a páholyban hasonló körülmények között iniciálták 1730-ban Ramsay másik híres barátját, Montesquieut.³⁹ Ennek ellenére Ramsay feladta a tervét, hogy létrehozzon „egy új szabadkőművéséget” és 1730 júliusában visszatért Franciaországba.⁴⁰ Augusztusban egy jakabita újság arról tudósított, hogy párizsi látogatása alatt Norfolk hercege beavatta XV. Lajost.⁴¹ Azonban a herceg szabadkőműves karrierje rövid életűnek bizonyult, s a nagymesteri székből is sorra a lojalista whigek követték őt.⁴²

Nemcsak a katolikus európai hatalmak (főként Franciaország és Spanyolország) igyekeztek a Stuart-királyokat támogatásban részesíteni, hanem a svéd Krisztina királynő is, aki zsidó kereskedők hálózatát használva, titokban szintén a jakabítákat segítette.⁴³ Ennek hátterében többek között az áll, hogy már Anna királynő (1702–14) alatt a whig pamfletírók egyre sértőbb svédellenes propagandát fejtettek ki. Az ebben az időben Londonban élő fiatal Emmanuel Swedenborg – akinek családja szoros kapcsolatot ápol a torykkal és jakabítákkal –, számos svédellenes és jakabita apologetikai iratot továbbított Svédországba. Állandó kísérője volt Palmquist és Preis svéd diplomatáknak, akik az utrechti béke sikertelensége után, egy Anglia elleni jakabita invázióhoz szükséges svéd támogatáson munkálkodtak. 1714-ben Goertz báró ki is dolgozta a terveket, miszerint a jakabita csapatok svéd kikötőkből indulnának. A terv egyebek között azért hiúsult meg, mert a Jakab-hívek szinte

³⁹ Montesquieu a beavatása előtt nem sokkal látogatta meg Rómában a Stuart udvart, ahol nagy csodálattal tekintett a fiatal hercegekre. McLynn, Frank: Charles Edward Stuart. Oxford, 1991. 30.

⁴⁰ Schuchard, Marsha Keith: Ramsay, Swift and the Jacobite-Masonic Version of the Stuart Restoration. In: *Ésotérisme, Gnosés and Imaginaire Symbolique: Mélanges offerts à Antonie Faivre*. Ed.: Richard Caron et al. Leuven, 2001. 504–505; Jacob, Margaret: *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons, and Republicans*. London, 1981. 134. Itt megjegyzém, hogy Schuchard tanulmányait kritikusan kell szemlélnünk: bár archívumok mélyéről kiaknázott primér forrásokra hivatkozik, de – a maszonériával is foglalkozó Francis Yateshez hasonlóan – gyakorta túl messze menő következtetéseket von le a hiányos kéziratokból. Az említett cikkében például Jonathan Swift (1667–1745, angol-ír költő, satíraíró, politikai újságíró), Alexander Pope (1688–1744, brit költő és satíraíró), Christopher Wren (1632–1723, brit építész) és II. Károly páholytagságát tényként kezeli, holott ezek egyikére sincs máig egyértelmű bizonyíték.

⁴¹ A franciaországi jakabita kutatással kapcsolatos jelenlegi eredményeket kiválóan összegzi: Beaurepaire, Pierre-Yves: *L'Europe des francs-maçons, XVIIIe–XXIe siècles*. Paris, 2002.

⁴² A 18. században Norfolk után még két római katolikus nagymestert választottak: Petre lordot (a katolikus kisebbség vezető alakja a korabeli Angliában) 1772-ben, Thomas Mathewt („Ősiek”) 1767-ben.

⁴³ Schuchard, Marsha Keith: Swedenborg, Jacobitism, and Freemasonry In: *Swedenborg and his influence*. Szerkesztette: Brock, E. J. Bryn Athyn, 1998. 359–380; Maclean, J. N. M.: *Montrose's Preparations... Missions to Sweden*. In: *Studies in Diplomatic History*. Szerkesztette: R. Hatton, 1970. 7–30. Katz, D. S.: Menasseh ben Israel's Mission to Queen Christina. *Jewish Social Studies*, 1983. No. 45. 57–72. Schuchard szerint sok jakabita – az anyagi szükségleteik kielégítése mellett – fontos szerepet tulajdonított a zsidóknak restaurációs terveik megvalósításában. A Stuart restauráció óta royalista röpiratszerzők összekapcsolták a jakabita politikai célokat a bibliai jakabítákkal. A száműzetésben élő jakabíták egy része azonosította magát a zsidókkal, mivel mindkét csoport a jogos hazája után vágyakozott.

egyáltalán nem törődtek a biztonsági intézkedésekkel, s így a hannoveri kémeknek, akik a jakabita körökbe is beépültek, nem volt nehéz dolguk, mivel az angol Stuart-szimpatizánsok a kontinensen száműzetésben élő társaikkal a normál postai szolgálatot használva leveleztek. Tették ezt annak ellenére, hogy köztudott volt, a brit kormány felnyitja a leveleket, sőt még egy külön részleget is létrehozott, melynek feladata volt, hogy feltörje az összeküvíók által használt titkos kódokat. Így a jakabita invázió esélye közel sem volt olyan mértékű, ahogy azt a whig propaganda hirdette; a whigek célja ezzel csupán az volt, hogy eltereljék a közvélemény figyelmét saját korrump rezsimjükéről. A legutolsó, 1745/46-os jakabita lázadás leverése (Cullodennél) gyakorlatilag szerteoszlatta a Stuart-pártiak további reményeit. A svédek segítségét a legyengült Charles Edward Stuart, a „Fiatal trónkövetelő” 1783-ban azzal hálálta meg, hogy III. Gusztáv svéd királyt a Templomos Lovagok Nagymesterévé avatta.⁴⁴ Ezzel a misztikus swedenborgi alapokra épülő svéd szabadkőművesség tanításának részévé vált a vérbefojtott jakabita ellenállás. A kortársak Gusztáv király meggyilkolását egy álarcosbálon a jakabita maszonéria utolsó átkaként értelmezték.

Látuk, hogy a brit nemzeti identitást és a whig ideológiát hűen szolgáló andersoni alkotmánnyal ellentétben a jakabita szabadkőművesség eszmerendszere az utóbbtól radikálisan különböző retorikára épül. Pontosan ezen két gondolatrendszer dialektikáján alapul a Colley-tézis is, hiszen szerinte a brit nemzet Európa katolikus hatalmaival szemben definiálta önmagát. Ahogy azt a yorki páholy története is megmutatta, az Angol Nagypáholy politikája nem mindenben felel meg a bevezetőben említett Colley-féle kritériumoknak. Egyrészt, a páholyok közti vallási nézeteltérések miatt a protestantizmus nem tekinthető egyértelműen egységesítő tényezőnek, másrészt, mint hamarosan látni fogjuk, a londoni Nagypáholy anglocentrikus, saját felsőbbrendűségét hangsúlyozó gyakorlata sem járult hozzá a nemzeti identitás formálódásához. A 18. század közepére ezek a feszültségek olyannyira kiéleződtek, hogy a brit szabadkőművesség kettészakadásához vezettek.

Az 1738-ban megjelenő andersoni *Alkotmány* második kiadása sem igyekezett csitítani a független páholyok és a Nagypáholy közötti vitákat. A londoni központi szervezet a független páholyokat irregulárisnak nevezte. Anderson szerint például az „idegen páholyok a mi Angol NAGYMESTERÜNK védnöksége alá tartoznak.” Továbbá, beszél az „ősi YORKI Páholyról, és SKÓCIA, ÍRORSZÁG, FRANCIAORSZÁG, ÉS ITÁLIA Páholyairól, melyek függetlenként tetszelegnek.”⁴⁵ Mitöbb, az Angol Nagypáholy rendre elutasította az irreguláris maszonok felvételét⁴⁶, s Írország és Skócia Nagypáholyaival csak a 18. század végén kezdte meg a hivatalos kommunikációt.⁴⁷ A fenti példák jól tükrözik, hogy az Angol Nagypáholy nem tekintette a „testvér” Nagypáholyokat magával egyenlő rangúnak. Ennek hamarosan súlyos következményei lettek: amikor 1751-ben megalakult a század legtekintélyesebb rivális nagypáholya („Ősiek”), akkor Skócia és Írország Nagypáholya – az első 1758-ban, a második pedig 1773-ban – megragadta az alkalmat, hogy szövetségre lépjen vele.⁴⁸ Eztán egyik

⁴⁴ Schuchard, M. K.: The Young Pretender and Jacobite Freemasonry: new light from Sweden on his role as hidden Grand Master. In: Caldwell, R. The Selected Papers of Consortium on Revolutionary Europe, 1750–1850. Ed. Caldwell, Ronald. Annual Proceedings of a Conference Series. Tallahassee, 1994, 363–75.

⁴⁵ Anderson: The New Book of Constitutions 196.

⁴⁶ Lásd Frere: Grand Lodge 83.

⁴⁷ Lásd Frere, 83. Az Angol Nagypáholyok nemcsak a brit nemzeti nagypáholyokkal akadt kommunikációs problémája. A gyarmatokon, főleg az Indiában élő páholytagok is nehezményezték a londoni központ irántuk tanúsított magatartását. 1793-ban például a bengáli nagypáholy felháborodását fejezte ki a fölött, hogy az angolok egyetlen levelükre sem válaszolnak.

⁴⁸ Atholl hercege például egyaránt nagymestere volt az „Ősiek” (1791–1813) és a Skót Nagypáholyoknak is. Mary Roberts szerint a skót szabadkőművesség nem járult hozzá jelentősen a skót szeparatizmus előmozdításához, de a nemzeti identitást igenis alakította azáltal, hogy olyan kiemelkedő iro-

nagypáholy sem fogadta el Anglia Nagypáholyát a brit szabadkőművéség legitim vezető szervezeteként.

Hosszú ideig az Angol Nagypáholy történészei azt állították, hogy az 1740-es években szakadás történt az angol szabadkőművéségen belül. Valóban létrejött egy új Nagypáholy 1751-ben, amelyet paradox módon az „Ősiek Nagypáholyának” (Grand Lodge of Antients) nevezte magát, miközben az 1717-ben alakult Angol Nagypáholyt „Modern Nagypáholyának” bélyegezte. A „Modernek” megpróbálták az „Ősieket” a szakadás kizárólagos okozóiként feltüntetni: a szabadkőműves történetírásban a legutóbbi időig „szakadárokként” állították be őket. Ezáltal a maszonikus „történészek” az Angol Nagypáholy gyengeségeit kívánták eltitkolni.⁴⁹ Ma már elismerik, hogy ami 1751-ben történt, az nem szakadás volt, hiszen a legtöbb „Ősi” szabadkőműves sosem tartozott az Angol Nagypáholyhoz, mivel ír származásúak voltak és 1751 előtt az Írországi Nagypáholy irreguláris páholyaiban vallották meg hitüket „az Univerzum Nagy Építőmestere” előtt. Ha a szakadás-elmélet helytelen, joggal kérdezhetjük, hogy miért jött létre az „Ősiek Nagypáholya.”

A kérdésre a választ az Angol Nagypáholy hanyatlásában találjuk. 1743-ban Horace Walpole író a következő feljegyzést tette: „A szabadkőművesek ma olyan alacsony népszerűségnek örvendenek Angliában..., hogy úgy hiszem, semmi más, csak az üldöztetés tudná őket itt újra divatba hozni.”⁵⁰ Ezen dolgot kereteit meghaladja, hogy ismertessük az összes olyan okot, amely a Nagypáholyt ilyen helyzetbe juttatta. Talán a leglényegesebb okok közé sorolhatjuk a Nagypáholy fennhézázó politikáját és rossz szervezeti felépítését. Az előbbi példázza, hogy az Angliába érkező ír bevándorlókat kitiltották az angol páholyokból. Cécile Révauger szerint az angol „testvérek” szemében az ír katolikus maszonok társadalmilag olyan alacsony rendűek voltak, hogy tagságukat nem szabadott engedélyezni.⁵¹ Ez volt a valós ok. Az ürügy pedig az, hogy őket már egyszer beavatták irreguláris páholyok-

---

dalmi figurákat támogatott és tudhatott tagjai között, mint Robert Burns (1759–96, skót költő). Crawford szerint a páholyokban folyó rituálék és ivászat segítette a 18. századi skót szabadkőműveseknek a férfiaságuk megélésében. Természetesen a maszonéria ezen aspektusa nem nevezhető skót nemzeti sajátosságnak. Roberts, Marie M.: Burns and the Masonic Enlightenment. In: Aberdeen and the Enlightenment. Carter, J. J. és Pittock, J. H. Aberdeen eds., 1987. 332; Crawford, Robert (ed.): Robert Burns and Cultural Authority. Iowa City, 1997. 8. A szabadkőművéség skót társadalomra és kultúrára gyakorolt hatásáról lásd Finn, P. T.: Gerry: In the grip? A Psychological and historical exploration of the social significance of Freemasonry in Scotland. In: Sermons and Battle Hymns. Protestant Popular Culture in Modern Scotland. Ed.: Graham Walker and Tom Gallagher. Edinburgh, 1990. 160–191; Angus-Butterworth, L. M.: Robert Burns and the eighteenth-century revival in Scottish vernacular poetry. Aberdeen, 1969.

⁴⁹ Az Angol Nagypáholy szabadkőműves történészei ma is hajlamosak szűklátókörűen szemlélni a maszonéria történetét. Egy példa a sok közül: John Hamill, az angolszász maszonéria egyik legismertebb szabadkőműves történésze 1986-ban publikálta *The Craft* című könyvét, amelyben a következőket írja: „Bizonyos vagyok abban, hogy a Szabad és Elfogadott kőművesek vagy más néven a spekulatív szabadkőművéség angol eredetű” (27). Az 1994-ben megjelenő *The History of English Freemasonry* című második kiadásban ezt a megállapítást szó szerint megismétli (31). De időközben, pontosan 1988-ban publikálta David Stevenson professzor *The Origin of Freemasonry: Scotland's Century 1590–1710* című munkáját (Cambridge University Press), amelyben – Hamill téziséit megcáfolva – bebizonyítja, hogy a maszonéria 1600 körül kezdődött Skóciában. A tudományos közvélemény ma is Stevenson művét tekinti alapműnek a maszonéria eredetét illetően. Hamill viszont művének második kiadásában – Stevenson könyvének bibliográfiai adatait megemlítő lábjegyzeten kívül (188) – említésre sem méltatja a professzor által előszámlált bizonyítékokat a skót eredetet illetően.

⁵⁰ Hamill: *The History of English Freemasonry* 52.

⁵¹ A Londonba érkező 70–80 ír bevándorló között ugyanis komornyikokat, cipészeket, üzletlajdosokat stb. találunk. A brit szabadkőművéség-kutatás jelenlegi helyzetét híven tükrözi, hogy az „Ősiek” és a „Modernek” kapcsolatáról az egyetlen máig megjelent tudományos munkát Cécile Révauger francia történész írta. Révauger, Cécile: *La Querelle des „Anciens” et des „Modernes”*. Le premier siècle de la franc maçonnerie anglaise. Paris, 1999.

ban. Ahhoz, hogy ezt bebizonyítsák, sok „Modern” páholy felcserélte a rituálé első és második fokozatának – tanonc és legény a magyar maszonikus terminológia szerint – titkos jel-szavait. Mivel az ír bevándorlók nem ismerték a változásokat, könnyedén eltávolíthatták őket a páholyokból. Miután a toleranciát és egyenlőséget hirdető angol „testvérek” kitagadták őket, létrehozták saját nagypáholyukat.⁵² Ebből is láthatjuk, hogy az Angol Nagypáholy harminc évvel a megszületése után sem volt képes egyesíteni a szigetország szabadkőműves páholyait.

III. György uralkodásának első éveiben a „Modern” Nagypáholy vezetősége ráébredt, hogy a fennálló helyzet tarthatatlan. Bár a helyi páholyok még mindig nem igazán akartak meghajolni a londoni anyapáholy tekintélye előtt, a Nagypáholy vezetése eltökélten a központi uralom kiépítésére törekedett.⁵³ Ez abban mutatkozott meg, hogy bekérte a helyi tagsági listákat és megemelte a nagypáholyoknak fizetendő illetéket. Az „Ősiek”, bár lassabb ütemben, de ugyanezt a tendenciát követték.

A „Modern Nagypáholy” megszületése után a londoni szervezet igyekezett feltérképezni a helyi páholyokban uralkodó viszonyokat, gyakran segítve nekik felülkerekedni a helyi nehézségeken. A központi adminisztráció kiépülését gyorsította a páholyok karitatív tevékenységének újjáéledése.⁵⁴ 1729 óta elvileg minden új páholyhoz hozzá kellett járulnia a központi karitatív kassza gyarapodásához. 1735-ben elhatározták, hogy a jótékonyági testületnek nem lehet tagja olyan mester fokozatú szabadkőműves, akinek páholya nem járul hozzá az ezzel kapcsolatos központi költségekhez. Ez azért volt különösen jelentős, mivel ez a testület nem csak a segélykérelmek elosztásáról döntött, hanem számos más területen is meghatározó szava volt. Ami a nagypáholyok karitatív tevékenységét illeti, 1776-ban a Modernnek azt állították, hogy megalakulásuk óta 7000 fontot költöttek jótékonyági célokra, és éves kiadásuk megközelítette a 300 fontot. A kisebb „Ősi Nagypáholy” jóval szerényebben tudta segíteni a rászorulókat: 1792-ben például csak 92 fonttal.⁵⁵

Mint más korabeli társaságok, a páholyok is folytattak szélesebb körű karitatív tevékenységet. Segítették a szegény fiúk tanonckodását és az oktatás előmozdításában is kivették a részüket. 1778-ban például a Walesi Herceg nevű „Modern” páholy lépéseket tett annak érdekében, hogy szegény szabadkőművesek lányai számára iskolát létesítsen. 1792-ben Londonban megalakult a Royal Cumberlandi maszonikus iskola. 1798-ban az „Ősiek” létrehoztak egy alapot a szegény fiúk oktatásának támogatására. A helyi és a nagypáholy karitatív tevékenységét összesítve 1800-ra már évi 10 000 fontot költöttek jótékonyági célokra. Így nem meglepő az a korai aggodalom, miszerint egyesek egyszerűen csak azért csatlakoztak a páholyokhoz, hogy anyagi hasznot húzzanak tagságukból. A páholyok karitatív tevékenysége nemcsak a közvélemény figyelmét keltette fel, hanem megkönnyítette a rend intézményes életének irányítását is.

⁵² Pierre-Yves Beaurepaire cikke a francia szabadkőművesség diszkriminatív gyakorlatairól nyújt kiváló elemzést. Beaurepaire, Pierre-Yves: *Fraternite universelle et Pratiques dicriminatoires dans la Franc-maçonnerie des Lamieres*. *Revue d'Historie Moderne et Contemporaine*, Vol. 44 (2) 1997. 195–212.

⁵³ A páholyok centralizációját bemutató rész jelentős mértékben Peter Clark elemzésére épül. Clark, Peter: *British Clubs and Societies 1580–1800*. Oxford, 2000. 338–349.

⁵⁴ A páholyok karitatív tevékenységéről lásd Hamill: *The History of English Freemasonry* 135–154.

⁵⁵ Kik is voltak a kedvezményezettek? Munkanélküliek, csődbe jutott emberek, betegek, munkavégzés közben megsérültek, természeti csapás miatt megkárosult testvérek. Egyszer valaki segítséget kapott, hogy elzálajosított munkaeszközeit visszakaphassa, mások az adóságukat fizették ki a segélyekből. Az 1770-es években nem volt ritka, hogy Menorcából és Amerikából érkező menekülteken segítettek. Végül az angol nagypáholy külföldi testvéreket is támogatásban részesített: tűzkárt szenvedett nyugat-indiai társaitak istápolták, valamint segítették a kanadai Új-Skóciába menekült lojalistákat.

Az 1750-es években ugyan a „Modern Nagypáholy” fennhatósága alá tartozott számos vidéki és külföldi páholy is, de hatalma erősen korlátozott volt: szinte csak a páholyok kizárására terjedt ki. Az „Ósiek” megjelenése súlyos kihívást jelentett a „Modernek” számára, amelyre kezdetben úgy reagáltak, hogy más nagypáholyok újításait átvették, mint például katonai páholyok felavatását.⁵⁶ Az 1760-as években viszont kampányszerűen igyekeztek kiterjeszteni fennhatóságukat, ezzel az „Ósieket” sikerült egy lépéssel megelőzniük. Az 1780-as évek közepére a „Modern Nagypáholy” sikerült a legtöbb helyi páholy feletti hatalmát megerősíteni a taglisták bekérésével és a londoni központnak fizetendő adók segítségével. A „Modern Nagypáholy” intézményi megszilárdulását szolgálta az is, hogy az 1760-as évektől a nagymesterek hosszabb ideig maradhattak a bársonyszékekben. A katolikus Petre lord négy évig, a királyi család Cumberland hercege nyolc esztendeig, a későbbi György pedig közel negyed évszázadig irányította a nagypáholyt. Az „Ósieknél” is ugyanezen folyamatoknak lehetünk csatlakozó iránymutatói, csak megvalósulásuk lassabb ütemben történt: például 1775 és 1800 között ők is csupán két nagymestert választottak. A rivális nagypáholy azzal is büszkélkedhetett, hogy, amint korábban láttuk, kiváló kapcsolatokat ápol a ír és a skót nagypáholyokkal. Bár a vezetés szintjén a két nagypáholy közötti viszony még az 1780-as években is igen feszült volt, helyi szinten – a központi figyelmeztetések ellenére – a helyzet kiegyensúlyozottabbnak bizonyult: néhány városban „Ósi” és „Modern” szabadkőművesek együtt vonultak fel az utcákon, sőt néhányan mindkét szervezet páholyait is látogatták. A két nagypáholy 1813-ban bekövetkezett egyesüléséhez még hosszú és rögös út vezetett, amelynek bemutatása meghaladja ezen dolgozat kereteit.⁵⁷

Mindezen folyamatok azt eredményezték, hogy a század végére a szabadkőművesség átalakult egy jól szervezett intézménnyé, ahol a hatalom a nagypáholyok kezében koncentráldott. A III. György korabeli szabadkőművesség történelmi szerepét azonban nem szabad eltúloznunk. A központi vezetés más korabeli társaságokhoz és klubokhoz képest előnyt jelentett, hiszen segítette új páholyok létrehozását, támogatást nyújtott a nehézségek idején, és nem utolsó sorban biztosította a mozgalom stabilitását és folytonosságát. A páholyok és az azok kapcsolatait jellemző vallási, politikai pluralitás ellenére létrejövő centralizált szervezet és a nemzeti kereteket öltő karitatív tevékenység mind a brit nemzeti tudat alakítását szolgálták a 18. század végén. A szabadkőműves kötődések olyan társadalmi hálózatot alkottak, amelyre kapcsolati tőke épült, elősegítve az egyén boldogulását a politikai és üzleti életben egyaránt. A brit birodalom mobil rétegeinek például valószínűleg a szabadkőművesség jelentette az egyik legfontosabb kapcsolatforrást.⁵⁸

Itt fontos hangsúlyoznunk, hogy a fentebb vázolt centralizációs folyamat leginkább a skót és az angol páholyokat érintette. A walesi szabadkőművesség több szempontból kivételt képez, s ez megvilágítja a Colley-tézis talán leggyengébb pontját is.⁵⁹ Bár már 1724-

⁵⁶ A katonai páholyok fontos szerepet játszottak a gyarmatokon azáltal, hogy a helyi polgárokat is beavatták páholyaikba.

⁵⁷ Kiváló összeggést ad Révauger: *La Querelle des „Anciens” et des „Modernes”* 87–116.

⁵⁸ Vessd össze Clark: *British Clubs and Societies* 452.

⁵⁹ Colley kritikusan hangsúlyozzák, hogy a szerző milyen kis figyelmet szentel művében Walesnek. Mindössze 23 referenciát találunk az indexben Walesre vagy a walesi nyelvre vonatkozóan. Ha a brit identitás kialakulását az 1707 és 1837 közötti időszakra tesszük, akkor nem tűnik igazán meggyőzőnek, hogy a harmadik legnagyobb nemzeti csoportosulás ilyen korlátozott mértékben járult volna hozzá ezen folyamathoz. Wales helyzetének tanulmányozása súlyos problémákat vet fel, amelyek a Colley-tétel tarthatóságát vonják kétségbe. Tekintsük először az anyanyelvvvel kapcsolatos problémát. 1801-ben Wales és Monmouthshire lakosságának legalább 80%-a a walesi nyelvet beszélte; az egy nyelvet beszélők aránya is nagyon magas volt. Nehéz belátni, hogy Colley miként beszélhet egységes brit nemzetéről, amikor egy ilyen nagyszámú nyelvilag szeparált csoport még fennmaradt. Továbbá a walesi irodalom és kultúra merőben más és erős nemzetiségi mítoszt dé-

ben alakult egy páholy Carmarthenben, a maszonéria mégis igen nehezen gyökerezett meg Walesben. Amikor világszerte gomba módra szaporodtak a páholyok, a szabadkőművesség itt meglehetősen szerény jelenlétre tett szert. A maroknyi, sokszor tisztavirág életű, belső viták által tizedelt páholyok legtöbbjét sem walesi polgárok hozták létre. A walesi szabadkőművességnek az Angol Nagypáholy szémszögéből való megítélését nem segítette, hogy a walesi dzsentri réteg sorai között számos jakabita szimpatizánst találunk.⁶⁰ Az 1850-es években a helyzet odáig fajult, hogy a walesi szabadkőművesség a kihalás szélére jutott.⁶¹ Csak a 19. század végén kezdett a maszonéria a brit birodalom eme részén is virágzásnak indulni. Andrew Prescott szerint ez a kronológia tükrözi azt az általános folyamatot is, ahogy Wales integrálódott a tágabb brit nemzetbe. Ez azt is jelenti, hogy a brit nemzeti identitás kialakulásának folyamata sokkal bonyolultabb annál, minthogy ezt a Colley-tézis szerinti 1707 és 1837 közötti időszakra redukálhatnánk.⁶²

A brit gyarmatokon a szabadkőművességnek a nemzeti tudat formálásában betöltött szerepe sem mondható problémamentesnek. Ahogy Nagy-Britanniában, úgy a gyarmatokon is a maszonéria kiváló terepet biztosított a karitatív tevékenységek gyakorlására, a közös szórakozásra és a kapcsolatok ápolására, mégis a legfőbb funkciója itt az volt, hogy erősítse az uralkodó brit katonai keretszervezetet. A maszonikus tagság sokat segített az izoláció és a társadalmi bizonytalanság érzésének leküzdésében, s helyi elitte kövacsolta össze a különböző társadalmi háttérrel rendelkező helyieket és bevándorlókat. Természetesen ez nem mindenhol működött megfelelőképpen. Az 1780-as években Indiában egyre több kispáros és kézműves csatlakozott a páholyokhoz, amit nem minden brit nézett jó szemmel. Az Indiában élő William Hickley, Kalkutta 2. számú páholyának sznob tagja például nem volt hajlandó szóba állni „testvéreivel”, s létrehozott egy új elit páholyt. Ennek eredményeképp néhány éven belül csak kézműveseket felsorakoztató páholyok jöttek létre. Erre a felsőbb rétegek úgy válaszoltak, hogy létrehozták a saját exkluzív páholyaikat.⁶³

Amerikában az 1760-as évekig az egyre jobban elterjedő szabadkőművesség az anglikanizáció folyamatának szerves részeként tekinthető, amely hatással volt a gyarmati elit kialakulására.⁶⁴ Az „Ősiek” és a „Modernek” konfliktusa itt legalább olyan élesen jelentkezett, mint a maszonéria szülőhazájában. Az „Ősiek” támogatása nemcsak az elitellenes érzel-

---

delgetett, amely a bárdok romantikus hagyományára tekintett vissza. Ennek köszönhetően a skóttól és az angoltól eltérő brit kép alakult ki. Ha időpontot szeretnénk megjelölni azt illetően, hogy Wales mikor lett a brit nemzet szerves része, akkor ez valószínűleg az 1890-es évek lehetne, amikor is a walesi nyelvet beszélők aránya először esett 50% alá, és egy jobban integrálódott angol-walesi társadalom ekkortájt volt kibontakozóban. De ebben az időben már egyre nagyobb szükségként jelenik meg a nagyobb walesi autonómia.

⁶⁰ Jenkins, J. P.: *Jacobites and Freemasons in 18th century Wales*. *Welsh History Review* vol. 9. 1979. no. 4 396–399.

⁶¹ Ebben az Angol Nagypáholyban is volt némi felelőssége. A londoni központ arroganciáját és anglocentrizmusát tükrözi, hogy bár a walesi páholyok az Angol Nagypáholy fennhatósága alá tartoztak, az „Ősiek” és a „Modernek” egyesülését követően az új intézmény – máig használatban lévő – neve: az Anglia Egyesült Nagypáholya (United Grand Lodge of England) lett. A walesiek – a skótokkal és az írekkel ellentétben – ez ellen nem emelték fel kellőképpen a hangjukat. A névadás azért is különös, mivel az 1790-es évektől egyre több intézmény nevében jelenik meg jelzőként a brit szó. Clark: *British Clubs and Societies* 452.

⁶² A fenti problémákra Andrew Prescott hívta fel a figyelmet a Sheffieldi Egyetemen tartott Nagy-Britannia első szabadkőműves kutató központját megnyitó székfoglaló beszédében. Prescott, Andrew: *Freemasonry and the Problem of Britain*. Az előadása a központ honlapjáról – <http://www.shef.ac.uk/~crf/> – letölthető.

⁶³ Clark: *British Clubs and Societies* 347.

⁶⁴ Az amerikai maszonéria hosszú 18. századi történetével kapcsolatos egyetlen tudományos igényű és átfogó kutatás Steven Bullock nevéhez fűződik. Bullock, Steven: *Revolutionary Brotherhood. Freemasonry and the Transformation of American Social Order, 1730–1840*. Williamsburg, 1996.

meknek, hanem a skót és ír bevándorlók hullámának is köszönhető, akik az otthoniakhoz hasonló rituálékat találtak az Atlanti-óceán másik oldalán lévő páholyokban is.⁶⁵ Általánosságban elmondható, hogy az anyaországhoz lojális „Modernek” a régi gyarmati elitet támogatták, így a Függetlenségi Háború után befolyásuk elhalványult. Az „Ősiek” páholyait viszont amerikai intézményekként fogadták, és új katonai páholyokat hoztak létre a forradalmi hadseregben.⁶⁶ A szabadkőművesség a tábori élet nyilvánvaló részévé vált: a páholytagok esténként találkoztak és hazafias dalokat énekeltek.

A brit nemzeti identitás kialakulására vonatkozó Colley-tézis pontosan arra a dialektikára épül, amely megmutatkozik a whig, hannoveriánus páholytagok és a jakabita szabadkőművesek viszonyában. A brit szabadkőművesség történelmének – az 1990-es évek közepéig elhanyagolt – vizsgálata segíthet a Colley-tézis újraértékelésében és finomításában. A dolgozat megvilágította, hogy hiba lenne egysíkú szerepet tulajdonítani a maszonériának a brit nemzeti identitás kialakulásában. Colley bírálói helyesen mutatnak rá arra, hogy a brit tudat alakulása korántsem merev folyamat és egyáltalán nem szűkíthető le az 1707 és 1837 közötti időszakra. A brit szabadkőművesség konfliktusokkal teli történelme is megerősíti, hogy a brit nemzeti identitás dinamikus folyamat részeként jön létre, és kezdetétől napjainkig állandóan változtatja formáját.

A napjainkban eszkalálódó brit szabadkőműves kutatás valószínűleg finomítani fogja a dolgozatomban felvázolt képet. Ez különösen vonatkozik a provinciális és független páholyok történetére és a jakabita szabadkőművességre. A páholyok nemzetközi kapcsolatait vizsgáló kutatásban is számos új eredmény megjelenésére számíthatunk a közeljövőben, hiszen a II. világháború során a párizsi nagypáholyból a náci által eltulajdonított 750 doboznyi érintetlen kézirat csak 2000 őszén került vissza Moszkvából Párizsba, ahol az 1990-es évekig titkos raktárakban tárolták azokat.⁶⁷

---

⁶⁵ Az ír és a skót nagypáholyok tagjai az amerikai gyarmatok kelta területein új páholyokat is felszenteltek.

⁶⁶ A páholyok politikai szerepvállalása korántsem volt ilyen sematikus a valóságban. Igaz ugyan, hogy az „Ősiek” inkább patrióták voltak, de a „Modern” páholyhoz tartozó Benjamin Franklin is jelentős szerepet vállalt a forradalmi eseményekben. Ezzel a problémával Bullock részletesen foglalkozik fentebb említett könyvének negyedik fejezetében. Bullock: *Revolutionary Brotherhood* 110–121.

⁶⁷ A visszaszerzett archívumok körülbelül 30%-a a 18. századból, 40%-a a 19. századból, a maradék pedig a 20. századból való. Sajnos eme kézirat-kincseshányát – hasonlóan az Angol Egyesült Nagypáholy még részben katalogizálatlan könyvtári állományához – a történészek legtöbbször nem értékeli jelentőségéhez mérten, nagyrésztük még a létezéséről sem tud. Az amatőr szabadkőműves történészek viszont szorgosan elemzik a forrásokat. Vessd össze Jacob, M.: *Exits from the Enlightenment: Masonic Routes. Eighteenth Century Studies* 2000 no. 33. 254.

PÉTER, RÓBERT

*The problem of eighteenth-century freemasonry and the evolution of
British national identity*

Largely due to Linda Colley's pioneering work *Britons: Forging of A Nation* recent scholarship has argued over how the concept of 'Britishness' developed after the union of 1707, and investigated whether there were, in fact, any national institutions that contributed to the emergence of national identity. One of the few was Freemasonry. As a centrally disciplined body with a highly organised provincial structure, Freemasonry could offer even the most remote areas access to metropolitan facilities and thus help build the idea of Britishness. However, rivalling with the loyal London-based Grand Lodge Freemasonry, members of certain lodges-mainly in the countryside-openly supported the Jacobite cause. This paper, the findings of which are based on four-month research in the Library of Freemasons' Hall (London), intends to examine how Freemasonry reinforced and/or weakened the Anglo-Scottish nexus in the long eighteenth century.

BALÁZS PÉTER

Valóban abszolút volt-e a francia abszolút monarchia?

Tocqueville és a 20. század végi történetírás

Jelen dolgozatom témája Alexis de Tocqueville, A Régi Rend és a Forradalom¹ című korszakalkotó munkájában kifejtett téziseinek, zseniális megsejtéseinek és nem kevésbé zseniális tévedéseinek utólete: hogyan inspirálja a forradalom történetírásának első nagy oknyomozó szintézise a 20. század második felének történészeit, vagy éppen hogyan merevedik a tocouvillianus magyarázat kikezdhethetlenné látszó, valójában mégis rettentően törekeny orthodoxiává?

Általánosságban véve elmondható, hogy a Tocqueville által felvetett kérdések akkor kerülnek az érdeklődés homlokterébe, amikor a gazdaság- és társadalomközpontú megközelítést felváltja egy politika-, illetve intézményközpontú látásmód. Nem áll szándékomban azt elemezni, hogyan kérdőjelezi meg és „váltja le” az uralkodó marxista-szociológizáló dominanciájú történetírást a 20. század 60-as, 70-es éveiben a politikaszempontú közelítés: François Furet (persze nem előzmények nélküli) fellépéséhez köthető az értelmezési szempontok ezen radikális megváltozása. Amikor a forradalmat elsősorban mint a politikai fantázia termékét és mint kulturális eseményt vizsgálja, Furet bevallottan Tocqueville művéből merít inspirációt.² A konkrét kérdések részletes tárgyalása előtt idézzük fel, miben is látja Furet Tocqueville fontosságát. A nagy normand arisztokrata követőjének tekinti magát, amikor kinyilvánítja a narratív, elbeszélő történetírással szemben tanúsított érdektelenségét, s jelzi, hogy olyan problémátörténetet szándékozik írni, amelyben a legfontosabb szerepet a logikai kohérensia játssza. Furet Tocqueville-re vezeti vissza továbbá azt a nézetet, amely szerint nem szabad készpénznek venni, sőt, különösen komoly kritikának kell alávetni a forradalom (és persze a Régi Rend) politikai személyiségeinek saját szerepükről alkotott véleményét, hiszen a politika annak művészete, hogy a sikerrel kecsegtető beszédpozíciókat (például a racionalitás letéteményeséét vagy a nép képviselőjét) foglaljuk el. Ennek megfelelően a történész feladata nem az azonosulás, hanem a hidegfejű, távolságtartó analízis – s valóban, amint az Furet különböző historiográfiai munkáiból kiderül, Tocqueville-re, bár meglátásait hasznosítják, gyanakodva tekintett mind a forradalmi, mind a reakcionárius történetírói hagyomány.³

¹ Budapest, Atlantisz, 1994.

² Furet, François: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994. 130–156. Egy historiográfiai jellegű visszatekintésben Keith Michael Baker pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy az a megközelítés, amely a forradalmat (illetve általában a forradalmakat) nem valamiféle gazdasági-társadalmi alap többé-kevésbé determinált felépítményének, hanem a politikai képzelőerő, ötletesség megnyilvánulásának, különböző ideológiák (*horribile dictu* diskurzusok) összecsapása színterének tekinti, sokat köszönhet 1968 féktelen napjai emlékének, amikor is rövid időre ismét varázsereje lett a kimondott szónak, egy pár hétig mindenki az lehetett, ami lenni akart. Baker, K. M.: *Introduction to The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*. Vol. I. Arról, hogy a varázserejű szót hogyan rángatja vissza a földre a reakciós kontextus, lásd: Pocock, John: *Edmund Burke and the Redefinition of Enthusiasm: the Context as Counter-Revolution*. TFR, Vol. III. 19–44.

³ Lásd: Furet, illetve Furet Tocqueville szócikke a *Dictionnaire Critique de la Révolution Française*-ben. (Paris, 1988.)

A kérdés jobb megértését bizonyára elősegíti, ha röviden emlékeztetünk Tocqueville művének főbb tételeire. Az 1854-ben megjelent mű három fő részből áll. Az első könyv az európai társadalomfejlődés és az európai politikai változások kontextusában próbálja kijelölni a francia forradalom pontos helyét: azt mutatja ki, hogy a középkor során kiépült feudalizmus tulajdonképpen Nyugat-Európa minden országában hasonlóan működött, a 18. század során pedig mindenütt hasonló gondokkal küszködött. A 18. század forradalma voltaképpen európai forradalom, célja pedig nem más, mint az, hogy leszámoljon a feudalizmussal mint társadalomszervező elvvel, s helyére jogi egyenlőségen alapuló rendet állítson. Ennek az „európai programnak” a megvalósulásához miért volt szüksége Franciaországnak véres és hosszú távú politikai következményekkel járó forradalomra? Erre a kérdésre a mű második és harmadik könyvében kapunk választ.

A második könyvben Tocqueville továbbra is hosszú távú folyamatokat vizsgál, figyelmét azonban az európai társadalomfejlődés általánosságairól a francia monarchia sajátosságaira fordítja. A francia *Ancien Régime* legfontosabb jellemzője Tocqueville szerint a politikai hatalom egyre növekvő mértékű centralizációja, amelynek során a királyi hatalom lassan magához, illetve helyi szintre delegált képviselőihez von minden valódi hatalmat és kompetenciát, kiüresíti viszont a tradicionális hatalmi viszonyokat. Ez utóbbiakat pozitív tartalmuktól fosztja csak meg, üres héjuk megmarad; ez a paradox helyzet viszont különösen gyűlöletessé teszi őket. Különösen igaz ez földesúr és paraszt viszonyára: a helyi közösségek irányítása – a vidéki otthonát egyébként is elhagyó – a földesúr kezéből fokozatosan átcsúszik a központi hatalmat képviselő intendáns kezébe. A politikailag funkciótlaná váló földesúr azonban továbbra is jogosult bizonyos feudális eredetű szolgáltatások élvezésére – ez a nyilvánvalóan tarthatatlan helyzet szolgál magyarázatul a parasztság földesurakkal szemben táplált gyűlöletére.

A második könyv célja tehát azzal a 19. században általános illúzióval történő leszámolás, mely szerint Franciaország politikai centralizációja a forradalom műve lett volna. A centralizációt a monarchia kezdi el: a forradalom csak bevégez, és soha nem látott szintre emeli. Tocqueville a Régi Rend és a forradalom között nem annyira törést, mint mélységes kontinuitást lát, amely kontinuitást egészen saját koráig elvezeti.

A harmadik könyv a forradalom rövid távú okait elemzi. Alaptétele igen egyszerű: mivel a francia abszolút monarchia felszámolta a participatív (brit mintájú) szabadság minden formáját, voltaképpen elzárta a politikai érvényesülés lehetőségeit az értelmiségi elit elől. A filozofálás szabadsága az egyetlen szabadságjog, amely még elérhető maradt az *Ancien Régime* alattvalói számára: azonban a politikai élet periferiájára szorított, a kormányzati felelősséget hírből sem ismerő értelmiség – helyzetéből adódóan – nyilvánvalóan szélsőségesen racionalista és egalitárius, mind a hagyományokra, mind a realitásokra fittyet hányó nézetekkel állt elő. A 18. század második felének radikális vallásellenessége is ebben a szociológiai tényben gyökerezik Tocqueville szerint: a vallás, illetve az Egyház a szabadságnak nem ellensége, ellensége viszont a korlátlan megismerésre vágyó *philosophe*-oknak; mivel azonban a társadalom – szabad intézmények híján – kényszerűen ezeket a filozófusokat tekintette képviselőinek, a szűk csoportérdeknek eleget tévő vallásellenesség Franciaország általános szenvedélye lett.

Az elvont, a realitásokra és a hagyományokra tökéletesen érzéketlen, filozófiai politika legszebb példáját a fizikokraták írásaiban véli felfedezni Tocqueville. Felszámolni több évszázad tévelygését, Franciaországot *de more geometrico* kormányozva visszavezetni a természet rendjéhez – ebben szerzőnk már a forradalom szellemét látja megtestesülni.

A három könyv tehát a magyarázatok háromfajta rendjével szolgál: az első könyv az európai politikai változások évszázados kontextusában vizsgálja a forradalmat, a második könyv a politikai-adminisztratív centralizáció leírásával és annak következményeivel szolgál; míg a harmadik rész az *Ancien Régime* történetének bizonyos kulturális és szociológiai sajátosságá-

gaiban véli felfedezni a forradalom vezérelveinek – elsősorban a múlttal való szakítás vágyának – magyarázatát.

Mivel jelen cikkemben azt szándékozom vizsgálni, hogy Tocqueville megállapításai, illetve a Régi Rendről adott leírása miképpen befolyásolták a 20. század második felének történéseit, gyorsan meg kell állapítanom, hogy az első könyvről a jelen cikk keretei között nincsen sok mondanivalóm. Általános történetfilozófiai meglátásokról van szó, amelyeket szigorúan vett történetész módszerekkel sem alátámasztani, sem cáfolni nem lehet. Annál több inspiráló vitát kavartak a második, illetve a harmadik könyv bizonyos megállapításai.

A centralizáció kérdése: modern állam vagy barokk állam?

Peter Campbell amerikai történész szerint legfőbb ideje, hogy a francia *Ancien Régime*-mel foglalkozó történetírás újragondolja több mint egy évszázados múltra visszatekintő axiómáit, amelyeket összefoglaló néven tocqueville-i orthodoxiaként határoz meg.⁴ Persze Campbell tisztában van azzal, hogy Tocqueville maga is része annak a Lemontey, Thierry, Guizot és Mignet nevével fémjelvezhető liberális hagyománynak,⁵ amely a modern francia történelem tanulmányozása során kiemelt szempontként kezeli az egyén, illetve az intézmények politikai szabadságának kérdését, azonban úgy véli, hogy mégiscsak a normand arisztokrata fogalmilag pontos és kidolgozott műve volt képes elsőként és máig ható érvényességgel szintetizálni a szóban forgó hagyományt.

Az alábbiakban megkísérlem részletesen bemutatni kifogásait, valamint említést teszek azokról a művekről, amelyekre kritikájában támaszkodik.⁶ Legáltalánosabb kritikai tézise az, hogy az „abszolutisták” túl szélesen húzzák meg a királyi hatalom valódi hatáskörét: a francia monarchia *elméletben* már Nagy Károly ideje óta abszolútnak tekinthető, a történész azonban nem elégedhet meg a hatalom önlegitimációjának kritikátlan elfogadásával; azt kell vizsgálnia, hogyan működött *valójában* a politikai hatalom az *Ancien Régime* Franciaországában. Campbell legjelentősebb harcostársa, Roger Mettam úgy fogalmaz, hogy a Tocqueville téziseit elfogadó történészek 20. századi totális diktátorok ismertetőjegyeivel ruházzák fel a Napkirályt, pedig még saját udvari történétírói sem merték róla azt állítani, hogy mindent megtehetett volna.⁷ A korrall foglalkozó történetírás túlzottan intézménycentrikus: helyesen ismerte ugyan fel, hogy a monarchia létrehozta a hatalom abszolutisztikus gyakorlásához szükséges intézményi keretet, mindebből azonban azt a téves következtetést vonta le, hogy a monarchia valóban így is működött. Nem lehetséges azonban egy korszak történetét kizárólag királyi ediktumokra és az intendánsok irataira támaszkodva megírni, hiszen ezek a legjobb esetben is mindössze arról tanúskodnak, hogy a valóban centralizálni szándékozó monarchia hivatalnokai miként képzelték a közigazgatás, illetve a hatalomgyakorlás *ideális* menetét, nem tekinthetők viszont feltétlenül a történeti valóság hiteles leírásának. A királypárti és az „ellenzéki” politikai teoretikusok bizarr konszenzusa sem győzheti meg a történészt, hiszen mind a royalisták, mind az arisztokrata és nemesi ellenzék abban volt érdekelt, hogy a központi hatalom mindenhatóságáról zengjen dicshimnusz vagy éppen gyászéneket.

Campbell elismeri, hogy azt a 19. századi eredetű „orthodox” tételt, amely szerint a *Fronde* leverésével minden POSSZIBILIS ellenfelével leszámoló monarchia végre akadálytalanul elkezdhette a modern bürokratikus állam kiépítését, már számos történész megpróbálta finoman módosítani: Saint-Jacob bebizonyította, hogy valójában nem is olyan erősek az intendánsok, mint azt Tocqueville és követői képzelték, Hilton L. Root pedig Burgundia példá-

⁴ Campbell, Peter: *The Ancient Regime*. London, 1988. 6.

⁵ Erről a hagyományról lásd elsősorban a *Dictionnaire Critique de la Révolution Française* historiógráfiai szócikkeit.

⁶ A különféle részproblémákról alkotott nézeteit Campbell: *Power and Politics in the Old Regime France (1720–1745)* című művében találhatjuk (Routledge, London – New York, 1996.).

⁷ Mettam, Roger: *Power and Politics in Louis XIV's France*. London, Basil Blackwell, 1988. 17–18.

ján mutatta be azt, hogy a monarchia erősödése nem jár feltétlenül együtt a községek (*communes rurales*) politikai kiüresedésével. Root *Tocqueville-corollary*-nak nevezi azt a szerinte számos történésznél fellelhető általános tételt, amely szerint a központ hatalmának növekedése szükségszerűen a helyi hatalom hanyatlásához és gyengüléséhez vezet.⁸ Burgundiai kutatásai⁹ pedig arra szolgálnak bizonyítékként, hogy a központi hatalom szerinte vitathatatlan kiterjesztése – erről Campbellnek és generációjára további történészeinek már más lesz a véleménye – nem pusztította el a községet mint politikai, jogi és közigazgatási egységet, noha abban feltétlenül igazat ad Tocqueville-nak, hogy a *seigneur* helyi hatalmát elsöpörte az adminisztráció forradalmi átalakítása. Hasonló álláspontot képvisel Patrice Higonnet, aki szerint nemcsak Tocqueville-ra (de rá különösen), hanem az egész 19. századi francia historiográfiára jellemző a faluközösség politikai erejének és önállóságának alábecsülése.¹⁰ Root azt sem hajlandó elismerni, hogy a központi hatalom feltétlenül és türelmetlenül modernizálni akarta volna a termelés, illetve a tulajdonlás helyi viszonyait: az az előítélet, amely szerint az önellátáson, közös földtulajdonon és belső egyenlőségen alapuló premodern községi intézmények szellemét a homogénizáló állam és a modernizálódó kapitalizmus karöltve próbálták volna megsemmisíteni,¹¹ szintén nem állja meg a helyét. A 18. század suta francia kapitalizmusa nem törölte el – ellentétben azzal, ami Angliában történt – a múltból fennmaradt premodern intézmények mindegyikét: a termelés piacosodása például nem számolta fel a kollektív tulajdon rendszerét, az egyre aktívabb állam pedig kifejezetten megerősítette a *communes rurales* politikai szerepét. Nyilvánvaló egyébként, hogy Tocqueville különösebb előzetes vizsgálódás nélkül kapcsolta össze az államot és a kapitalizmust, azon az alapon, hogy mindkettő centralizál, modernizál és uniformizál, azonban, amint erre szinte minden egyes kommentátor felhívja a figyelmünket, Tocqueville-nek fogalma sincsen a gazdaságról, nincsen véleménye a születőfélben lévő kapitalizmusról, az *Ancien Régime*-et kizárólag mint politikai jelenséget méltatja figyelmére. A tocqueville-i megközelítés ezen hiányosságai más részproblémák tárgyalásakor, más szemszögből tekintve ugyan, de szóba kerülnek még a jelen tanulmányban.

Mindez azonban Campbell szerint csak *chipping away with the edges*, a tocqueville-i orthodoxia óvatoskodó kiigazítása, amely a legfontosabb tételeket – az adminisztráció nagyjából vagy egészéből sikeres centralizációját és modernizálását – nem vitatja. Könyveiben sokkal fontosabbnak itéli a kritika nyolcvanas évekbeli második hullámát, amely a probléma minden egyes rész kérdésében ellenvéleményt fejt ki.

Nézzük először a pénzügypolitika (*finances*) kérdését: a hagyományos felfogás azt hangsúlyozza, hogy a 16. század legelejétől kezdve fokozatosan kiépülő, egyre modernebb, egyre személytelenebb és egyre bürokratikusabb pénzügyi adminisztráció egyre nagyobb határfokkal volt képes megoldani feladatait. Ez a nagy intézménytörténeti szintézisekből¹² kirajzolódó kép Campbell véleménye szerint a legkevésbé sem felel meg az *Ancien Régime* valóságának. A problémát ismételtelen abban látja, hogy az elemzők szinte kizárólagosan az intézményeket

⁸ Root, Hilton L.: *The Rural community and the French Revolution*. TFR, Vol. I. 141.

⁹ Root, Hilton L.: *Peasants and King in Burgundy: Agrarian Foundations of French Absolutism*. Berkeley and Los Angeles, 1987.

¹⁰ Higonnet, Patrice: *Sister Republics: the Origins of French and American Republicanism*. London, 1988. Higonnet maximálisan egyetért egyébként Tocqueville-lal abban, hogy a monarchia centralizációs törekvései, ha nem is voltak képesek létrehozni modern közigazgatást, ahhoz azért elég látványosak voltak, hogy leszoktassák a 18. századi franciákat az individuális kezdeményezésekről. Persze az egyéni szabadság szellemére nemcsak a „modern” állami, hanem a „középkori” közösségi intézmények (faluközösség, céhek stb.) is bénító hatással voltak – ez különbözteti meg a francia fejlődést az amerikaitól.

¹¹ Ezzel a szintén tocqueville-i eredetű gondolattal tulajdonképpen Lefebvre és követői is egyetértettek, persze véleményüket marxista terminusokban fogalmazták meg.

¹² Lásd például Marion, M.: *Histoire financière de la France*. 6 vols. Paris, 1914–1926.

és a királyi dekrétumokat vizsgálták, elmulasztották viszont szemügyre venni például a pénzügyi elit társadalmi beágyazottságát, s azzal sem törődtek túl sokat, hogy a fentről érkező rendelkezések hogyan és miképpen valósultak meg (ha egyáltalán megvalósultak). A legújabb társadalomtörténeti kutatások mindenesetre meglepő eredményeket hoztak. Daniel Dessert 17. századi kutatásai¹³ azt bizonyítják, hogy szó sincsen arról, hogy a francia monarchia képes lett volna egy személytelen és bürokratikus pénzügyi adminisztráció működtetésére. A rendszer alapjál a nagy pénzügyminiszterek (Colbert vagy Fouquet) személyéhez kötődő (a legkevésbé sem „modern”, hanem kifejezetten középkori eredetű) klientúra-rendszer szolgált; s mivel az adók nem fedezték a folytonosan háborúban álló királyság pénzügyi szükségleteit, a szóban forgó klientúrák tagjai biztosítottak forrásokat – természetesen elképesztő kamatok, illetve más pénzügyi vagy politikai ellentételezés fejében. A rendszer illetén működése azt ilusztrálja, mennyire instabil és saját elitjének kiszolgáltatott volt a monarchia még a „leg-sötétebb”, XIV. Lajos korabeli abszolutizmus idején is. Campbell még azt a foucault-i inspirációjú kérdést is felteszi, hogy vajon ilyen körülmények között lehetséges-e egyáltalán pénzügytörténetet (*histoire des finances*) írni: az *Ancien Régime* pénzügyi eliteje ugyanis olyan technikákkal és módszerekkel volt kénytelen dolgozni, amelyeknek semmi közük ahhoz, amit ma, vagy akár csak a 19. századra vonatkozóan, ezen a néven ismerünk. Pénzügytörténet címszó alatt olyan eltérő politikai-gazdasági gyakorlatokat tárgyalnak a Régi Rend különböző évszázadaival foglalkozó történészek, amelyekben nincsenek meg a szaktudományt kitevő közös vonások.

Ennél a módszertani okvetetlenkedésnél azonban jóval fontosabb, hogy a toqueville-i orthodoxyáról szóló vitát új terminusokban fogalmazhatjuk meg: mind Tocqueville, mind követői úgy tekintik a modern francia történelmet, mint társadalom és állam egymás ellen folytatott küzdelmét, amelynek során a sokszínű társadalom lassan, de biztosan alárendelődik a centralizáló és homogenizáló államnak. Ez a nyilvánvalóan liberális eredetű (hiszen a társadalmat, illetve az egyént az állam túlhatalmától féltő) nézet azonban revízióra szorul. A revízió szükségességét az óvatos William Beik a következőképpen fogalmazza meg: „A történészeknek végleg fel kellett adniuk azt az álláspontjukat, amely szerint az állam a társadalom ura és győzedelmes megszervezője volna. Sokkal helyesebb, ha úgy tekintünk az államra, mint egy igen törékeny intézményre, amely az áttekinthetetlen és fegyelmezetlen társadalom ellen küzd. Végül pedig el kell fogadnunk azt a következtetést, hogy a társadalom erői befolyásolni, sőt talán meghatározni is képesek voltak az állam funkcióit.”¹⁴

Létezik tehát egy új vonulat az *Ancien Régime*-mel foglalkozó történetírásban: egyre több történész látja sikertelennek (vagy legalábbis *viszonylag* sikertelennek) a francia monarchia homogenizáló és modernizáló törekvéseit. A rendszer elmélete, a monarchia önlegitimációja és az ideologikus eredetű ellenzéki vádak helyett a rendszer reális működése érdekli őket; a furet-i tisztán politikaszempontú közelítés nagy napjai után mindez visszatérést jelent a társadalomtörténeti vizsgálatokhoz: a történészek ismét kivonulnak a terepre. Amikor pedig visszatérnek a terepről íróasztaluk mellé, egészen más, eddig használaton kívül lévő fogalmakkal próbálják meg leírni a Régi Rend működését.

A *patronázs* és a *klientúra* a legfontosabb újszülött fogalmak közé tartoznak, legalábbis ami a Régi Rend történeti szókincsét illeti. Bár ezt az állításunkat némileg módosítanunk kell: az intézményközpontú megközelítés pápája, Roland Mousnier is elismerte a klientúrához tartozás, a hűség, a felülről érkező patrónusi kegy fontosságát az *Ancien Régime* ranglétráján történő előrejutásban, de ő ezt az alapvetően bürokratikus, egyre modernebb és hatékonyabb

¹³ Dessert, Daniel: *Argent, pouvoir et société au grand siècle*. Paris, 1984.

¹⁴ Beik, William: *Absolutism and Society in Seventeenth Century France*. Cambridge, 1992. (első kiadás: 1985.) 339. Persze Beik továbbra is abszolutizmusról beszél, s csak hangsúlyváltást (*change of emphasis*, 341.) javasol a Régi Rend tárgyalása során; mint látni fogjuk, Campbell és Mettam viszont már elvetik az abszolutizmus generikus fogalmát.

közigazgatás működését elcsúfító *surviance féodale*-nak tekinti,¹⁵ a Campbell által bemutatott társadalomtörténések viszont nem az alapvetően személytelenné és bürokratikusá váló rendszer szépséghibájaként vizsgálják a *patronage*-t, hanem mint a rendszer központi jelenségét, mint magát a rendszert. A kérdés legfontosabb szakértője, Sharon Kettering több cikkben, majd egy monográfiában adott számot a patronázs-rendszer működéséről, s tapasztalatait Campbell is felhasználja Fleury hatalomgyakorlási módszereinek leírásakor. Kettering véleménye szerint a 16–17. századi francia monarchia nem volt eléggé központosított ahhoz, hogy kizárólag intézményes eszközökkel képes legyen akarátát a periférián is érvényesíteni. A központi hatalom kénytelen volt tehát az intézményes kereteken kívüli, a tisztségviselőket, illetve a különböző helyi eliteket átszövő személyes lekötelezettségi viszonyokra támaszkodva intézni az ügyeket. Tocqueville-nak és követőinek igazuk lehet abban, hogy az abszolút monarchia intézményi rendszere valóban létezett, de a fontos dolgok jelentős része egy párhuzamos, informális és személyes alá- és fölérendeltségi viszonyokon alapuló (ha úgy tetszik, premodern) rendszeren keresztül zajlott.¹⁶ Egy kifejezetten a patronázsnak és a klientúrának szentelt tanulmánykötet¹⁷ konklúziójában Mettam, a neo-revizionisták másik emblemikus személyisége aláhúzza, hogy a kérdés kutatói tulajdonképpen irrelevánsnak ítélik a kor tárgyalása során az *abszolútizmus*, *centralizáció* és *bürokrácia* kifejezéseket, amelyekkel véleményük szerint nem írható le helyesen a különböző európai Régi Rendek politikai hatalomgyakorlása. A szóban forgó fogalmak léteztek ugyan a korban, a 19. század folyamán azonban komoly jelentésváltozáson mentek át: a szerzők által vizsgált korban sem a technikai, sem pedig a mentalitásbeli feltételei nem voltak meg annak, hogy a központi hatalom személytelen és valóban hatékony felügyeletet gyakoroljon a közigazgatás felett. A centrum kénytelen volt tisztségviselői személyes, gyakran önérdéken alapuló és mindenképpen tradicionális alapon nyugvó kapcsolatait igénybe venni akarata érvényesítéséhez. Egy más szemszögből vizsgálva is tarthatatlannak tűnik tehát az a tétel, amely szerint az állam, a mindentől független politikai hatalom képes lett volna maga alá gyűrni a sokszínű társadalmat; éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a társadalmi viszonyok még az állami intézményrendszert is mélyen átszövik és a saját képükre formálják.

Az áruba bocsátott tisztségek (la vénalité des offices)

Hogyan is várhatnánk el modern szolgálat-etikát, homogén és hatékony közigazgatást egy olyan bürokráciától, amelynek legtöbb tagja komoly pénzösszeget fizetett azért, hogy funkcióját elláthassa? Az *offices*-t (és vele együtt a nemesi címek maguknak vagy leszármazottaiknak) megvásárló tisztségviselők jogosan tekintették befektetésnek és nem szolgálatnak a hivatalviselést. Noha a monarchia számára a *vénalité des offices* rendszere számos előnnyel járt (komoly bevételek, a nemesség kasztosodásának megakadályozása), semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy a központi akarat engedelmes, alázatos és hatékony végrehajtóit kellene tisztelnünk a királyi tisztségviselőkben. Nem léteztek például szilárd és átlátható alá- és fölérendeltségi viszonyok: egy-egy tisztségviselő hatalma nem annyira posztjától és címétől, hanem személyes tekintélyétől és ismeretségi rendszerétől függött – ez a hatalom legfelsőbb szintjeire is igaz: az ország legbefolyásosabb embere nem feltétlenül a mindenkori *contrôleur*

¹⁵ Mousnier Roland: *La mobilité sociale au XVIIe siècle*, Dix-septième siècle, no. 122. 1979. Idézi Campbell 1996. 16.

¹⁶ Kettering, Susan: *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford, 1986. Megjegyzendő, hogy Kettering könyve a legkevésbé sem polemikus hangvételű, nem kritizálja elődeit, felhívja viszont a figyelmet az angol párhuzamokra.

¹⁷ *Patronages et clientèle, 1550–1770: France, Angleterre, Espagne, Italie* (actes du colloque organisé par l'Institut Français du Royaume-Uni, 3–5 mai, 1990). London, 1990.

général des finances, nem is feltétlenül a *chancelier*, extrém esetben lehet viszont egy éppen a király kegyeit élvező lakáj vagy *maîtresse*.¹⁸

Tocqueville, aki az abszolút monarchia döntéseinek nem túl hatékony, de önálló politikai akarattal és tapasztalattal mégsem rendelkező egzekutorait látja a funkcióit drága pénzen megvásárló taláros nemességben, úgy véli, hogy éppen a valódi politikai tapasztalat hiánya, az abszolutisztikus hatalomgyakorlás megszokása magyarázza a forradalmi politika műbenlétét – ezen a téren is a Régi Rend és a forradalom kontinuitását hangsúlyozza. David D. Bien viszont éppen arról beszél, hogy a „feudális” testületek, korporációk, kiváltságokon alapuló partikularisztikus szellemű elitcsoportok minden ellenkező híresztelés ellenére kifejezetten demokratikus procedúrák szerint működtek; minden testület *per definitionem* egyenlő jogokkal rendelkezett, a testületeken belül a tisztségviselők tárgyaltak és egyeztettek egymással, s végül szavazással döntöttek az eléjük kerülő kérdésekről – mindez a demokratikus hatalomgyakorlásnak olyan iskolája volt, amelynek tapasztalatait 1789-ben nemzeti szinten kamatoztathatták.¹⁹ Tocqueville szerint a monarchia a tradicionális formák kiüresítésével és a demokratikus technikák felszámolásával – végső soron ellenzéke radikalizálásával – ásta meg saját sírját; Bien viszont azt állítja, hogy a monarchia által létrehozott (vagy legalábbis tolerált) intézmények belső demokratizmusa autentikus, a forradalom során felhasználható politikai tapasztalatot jelentett. Nem annyira Rousseau olvasása (a Tocqueville által a filozófusoknak felrótt elvont és a valóságtól elrugaszkodott politikafelfogás), mint ez a különböző testületekben megszerzhető gyakorlati tudás szocializálta a forradalmi gyűlések tagjait.

Az udvar

Végül, de nem utolsósorban, szót kell ejtenünk a királyi udvarról, pontosabban annak politikai szerepéről. Campbell szerint a Tocqueville-ig visszanyúló historiográfiai hagyomány a királyi udvart a sikeres centralizáció melléktermékének tekintette: a tényleges hatalmától megfosztott arisztokráciát, illetve a vidéki nemességet Versailles-ba „domesztikálta” a király, ahol pompával, kegyekkel, művészeti élvezetekkel és személyi kultuszával jóllakatta őket; míg a valódi döntések a királyi palota másik, csendesebb szárnyában születtek, ott, ahol a nem nemesi származású királyi bürokraták készítették terveiket. Véleményem szerint Campbell helyesen mutat rá ezen elképzelés hiányosságaira és alapvető féloldalasságára: elég, ha bepillantunk valamelyik korabeli szerző (Saint-Simontól d’Argensonig) emlékirataiba, s máris felmérhetjük, hogy a királyi adminisztráció nem az udvartól függetlenül, hanem éppen ellenkezőleg, az udvar kontextusában volt kénytelen működni: a döntéseket nem annyira valamilye gazdasági-társadalmi racionalitás, hanem frakcióharcok, klikkek, átláthatatlan csoportérdekek motiválták. Maga a „domesztikáció” névvel leírható jelenség sem feltétlenül a király – a központi politikai hatalom – győzelmét jelenti az arisztokrácia felett: ahhoz, hogy akaratát helyi szinten keresztülvihesse, a királynak szüksége volt az udvarba csoportosuló nemesség kapcsolatrendszerére, klientúrahálózatára. Mindezt helyesen húzza alá Campbell, ám véleményem szerint árnyakkal hadakozik: a Régi Renddel foglalkozó történészek általában nem ábrázolták olyan sematikus bürokratikus hatalom és királyi udvar viszonyát, ahogyan azt Campbell felrója nekik.²⁰ Úgy vélem, azzal a jelenséggel állunk szemben, amikor egy tudós némileg szándékoltan pontatlanul interpretálja elődei és vitapartnerei álláspontját, hogy aztán saját nézetei feltétlenül újításként hassanak.

¹⁸ Campbell: *Power and Politics*, 21.

¹⁹ Bien, David D.: *Offices, Corps and a System of State Credit*. In: Vol. I. 89–114.

²⁰ Lásd például Leroy-Ladurie, Emmanuel: *Réflexions sur l’essence et le fonctionnement de la monarchie classique (XVIIe–XVIIIe siècles)* című tanulmányát. In: *L’Etat baroque. Regards sur la pensée politique de la France du premier XVIIe siècle*, Paris, 1985. XIV.

Terminológia

Hogyan tükröződik Campbell revizionizmusa a monarchia különböző korszakainak megjelölésére használatos terminológiában? Tekintsük az ortodox álláspontnak Leroy-Ladurie kronologikus felosztását, aki az 1450–1789 közötti bő három évszázadot a „klasszikus monarchia korának” tekinti, amelyen belül elkülöníthetünk – természetesen a hatalomgyakorlás módozatai szerint – különböző rendszereket (*systèmes*): az 1450–1610 közötti időszakot „királyi államnak” nevezi; míg az 1610–1770 közötti éveket összefoglaló néven *Ancien Régime*-ként írja le. Nem tiltakozik azonban, ha olyan összefoglaló munkákban kell részt vennie, amelyek aprólékosabban osztják fel az 1610-et követő korszakot: bevezetőt és cikkeket ír Henry Méchoulan kétkötetes tanulmánygyűjteményébe, amely az 1610–52 közötti éveket „barokk államként”, míg az 1652-től 1715-ig tartó korszakot „klasszikus államként” aposztrofálja. A lényeg azonban a „klasszikus monarchia” generikus fogalmához való ragaszkodás, ami tulajdonképpen mégiscsak az abszolutizmus, a felülről vezéreltség, a normativitás szellemét tükrözi és végső soron jól összeegyeztethető a tocqueville-i koncepcióval.²¹ Nem véletlen tehát, hogy a Fleury bíboros politikai életművével foglalkozó művének konklúziójában Campbell voltaképpen javaslatot tesz arra, hogy a francia monarchia történetének a 16. század vége és a Forradalom közötti időszakát nem „klasszikus”, hanem „barokk államnak” kellene neveznünk. A klasszikussal szembeállított barokk állam jellemzői a következők: ellentétben Tocqueville intuíciójával, szó sincsen arról, hogy állam és társadalom konfliktusában az előbbi aratott volna fényes és vitathatatlan győzelmet az utóbbi felett; éppen ellenkezőleg, a homogenizálni és egyenlősíteni szándékozó államot mélyen átszötte és a maga képére formálta a hol feudális, hol kifejezetten modern eredetű egyenlőtlenességgel terhes, tarka és fegyelmetlen társadalom. A klientúra-rendszer, a *vénalité des offices*, a királyi udvar segítése nélkül működni képtelen állam már nem középkorias (noha például a késő középkori eredetű adó- és pénzügyrendszer szinte változtatások nélkül fennmaradt egészen a forradalomig), de még nem is nevezhető modernnek: hiányoznak belőle a modern, liberális állam-szervezet legfontosabb ismertetői: a személytelen és célracionális közigazgatás és az egyéni jogú állampolgárság. Campbell szerint a francia monarchia erősnek látszik, hiszen számos válságot túlélt, valójában azonban gyenge, mert túlélését egyre nagyobb kompromisszumok árán kellett megvásárolnia a társadalomtól. Szerzőnk szerint a „barokk” jelző igen pontosan képes kifejezni a francia monarchia középkor és modernitás közötti őrlődését, sikertelen modernizációs kísérletét, folytonos válsághelyzetét (a forradalom sem több tulajdonképpen egy oly gyakori politikai válságnál: azzal a különbséggel, hogy ebből már nem lábalt ki a monarchia) – ellentétben a végső soron az abszolút monarchia sikereit implikáló „klasszikus” jelzővel.

A szembenálló felek álláspontja kibékíthetetlennek látszik: a tocqueville-i hagyomány szerint a francia abszolút monarchia, miután lerombolta a tradicionális hatalmi struktúrát, sikeresen homogenizálta, nivellálta és bürokratizálta a francia társadalmat, győzelme a politika diadalát jelenti a társadalom felett. A Campbell és Mettam nevéhez fűződő revizionizmus a tocqueville-iánus orthodoxia minden elemét tagadja: ezen nézetrendszer szerint a monarchia képtelen volt felszámolni a hatalomgyakorlás késő középkori módozatait, a tagadhatatlanul kiépülő új bürokráciának a tisztviselők régi eredetű személyes kapcsolataira volt szüksége a működéshez; s a társadalom homogenizálásában sem könyvelhet el sikereket.

Érdekes kompromisszumot találhatunk Jean-Christian Petitfils könyvében.²² Petitfils alá húzza, hogy Tocqueville megengedhetetlen anakronizmusban vétkes, amikor a 17–18. századi intendánsok hatalmát saját kora prefektusainak befolyásához hasonlítja. Ugyancsak revízió

²¹ Dandrey, Patrick: *Qu'est-ce que le classicisme?* In: Henri Méchoulan, Joel Cornette (eds.): *L'Etat classique: Regards sur la pensée politique de la France dans le second XVIIe siècle*. Paris, 1996. 43–67.

²² Petitfils, Jean-Christian: *Louis XIV*. Paris, 1995.

alá kell vennünk Petitfils szerint Roland Mousnier állításait, aki XIV. Lajost tulajdonképpen forradalmárként, a régi struktúrák felszámolójaként és egy új politikai rend szülőatyjaként látatja – ez a közelítés lineáris, ellenállhatatlan, szinte természetes folyamatként mutatja be a centralizációt, s nem ad számot az esetenkénti sikertelenségről, a megtorpanásokról, az elkerülhetetlen kompromisszumokról. Őva int azonban attól, hogy az ellenkező végletbe zuhanjunk: tarthatatlannak ítéli Campbell és Mettam téziseit a gyenge és reformálni képtelen királyról, aki az arisztokraták és hivatalnokai foglyaként kezdeményezni képtelen, s örökké a „túlélésre játszik”.

Petitfils sajátos funkcionalista-szociologizáló megközelítésre támaszkodva próbálja értelmezni a francia monarchia 16–18. századi történetét. Mint minden politikai rendszer, a francia monarchia is több funkciót lát el a társadalommal való viszonyában: federál, megoszt és nivellál. Federál, hiszen védőernyője alatt összegyűjti összes hú alattvalóját, akiknek biztonságot nyújt és igazságot szolgáltat.²³ Egy hatalom sem lehet azonban olyan ártatlan, hogy kizárólag federáljon: kénytelen megosztani a különböző privát érdekeket, partikularizmusokat, hogy megőrizhesse erejét és különállását. Végül, de nem utolsósorban, a hatalom kénytelen nivellálni, egyenlősíteni, hogy az ellenállás lehetséges pólusait meggyengítse – észre kell vennünk azonban, hogy ezeket a szóban forgó pólusokat nem megsemmisíteni, csak meggyengíteni kívánja: a király egyfelől óvja, védi a nemességet, másfelől viszont kijátssza ellene saját bürokráciáját. Komplikált és többdimenziós játszmaról van szó; mind Tocqueville és Mousnier, mind Mettam és Campbell abban tévednek, hogy kizárólag az egyik funkcióra van szemük: Tocqueville és a liberális hagyomány a monarchia destruktív és nivelláló aspektusaira különösen érzékeny; míg Campbellék a federatív-kompromisszumkereső aspektust hangsúlyozzák, figyelmen kívül hagyva azt a tagadhatatlan tény, hogy a Bourbon-monarchia bukását végső soron az okozza, hogy a többi rovására túlzásba viszi a nivelláló funkció gyakorlatát.

A legfrissebb francia történeti szintézisek elismerik, hogy az utóbbi évek kutatásai lényeges pontokon módosították az abszolutizmusról alkotott hagyományos képet. Joel Cornette például fontosnak tartja megjegyezni a monarchia működésének elemzése során, hogy a király a nemességet nem annyira alávetette, mint közös anyagi érdekeikre támaszkodva „bekorumpálta” az abszolutizmus rendszerébe.²⁴ Feltétlenül említést érdemel azonban az a tény, hogy a francia történetírás fősodra – Campbell és Mettam okvetetlenkedését figyelmen kívül hagyva – továbbra sem szándékozik lemondani sem az „abszolutizmus”, sem a „klasszikus monarchia” fogalmáról.²⁵

Az értelmiségi politikálás természete

Térjünk át a *Régi Rend és a forradalom* harmadik részére, s vizsgáljuk meg, milyen módon éltek tovább Tocqueville tételei az *Ancien Régime* utolsó évtizedeivel foglalkozó historiográfiában. Az eddigiekben politika-, társadalom- és intézménytörténeti művekkel foglalkoztunk, mostantól viszont a filozófiatörténet, a politikai eszmetörténet, a mentalitástörténet és a kultúrszociológia határvidékein fogunk kalandozni. Roger Chartier a forradalom politikai-kulturális feltételeivel foglalkozó könyvének vezérfonalát tulajdonképpen Tocqueville megállapításai képezik, ezek persze hol megerősítést nyernek, hol megcáfoltatnak. Chartier Tocqueville műve legfontosabb erényeként azt emeli ki, hogy a Felvilágosodást nem burzsoá osztályideológiának tekinti, hanem egy egységes elit (amelybe mindenki beletartozott, aki

²³ Petitfils: *Louis XIV*, 145–147.

²⁴ Cornette, Joel: *Absolutisme et Lumières (1652–1783)*. Paris, 2000.

²⁵ Mi több, a vizsgált francia monográfiák bibliográfiái nem is említik Campbell és Mettam műveit.

a nép felett állt) kultúrájának.²⁶ Feltétlenül vitathatónak ítéli azonban, hogy Tocqueville olyan élesen állította szembe a politika monopóliumával rendelkező államot és a vele szemben tökéletesen védtelen társadalmat, s hogy ezen értelmezés szellemének megfelelően következetesen alábecsülte a 18. századi politikai-alkotmányos küzdelmek jelentőségét. Keith Michael Baker egyenesen arra céloz, hogy komolyan vehető 18. századi politikai eszmetörténet-írás elképzelhetetlen anélkül, hogy Tocqueville bizonyos állításaival előzőleg le ne számoljon a történettudomány, hiszen azzal, hogy ha nem is tagadja, de legalábbis relativizálja a 18. századi alkotmányos-politikai viták jelentőségét, egy egész szakma kenyerét veszi el.²⁷

Képesek-e a könyvek forradalmat kirobbantani?

Tocqueville a harmadik könyv első három fejezetében arról beszél, hogyan készítették elő az értelmiség jó szándékú, de objektíve mégiscsak felforgató művei a századvég forradalmát. A legújabb könyvtörténeti kutatások első látásra alátámasztani látszanak Tocqueville sejtéseit: a 18. század során valóban többszöröse nőtt a Franciaországban (és a cenzúrát elkerülő, Franciaországon kívül, de francia nyelven) kiadott művek száma.²⁸ Az is vitathatatlannak tűnik, hogy a könyvkiadás belső arányait tekintve jelentősen csökkent a vallásos témájú írásművek szerepe, egyre növekvő súllyal van viszont jelen a publikációk között a történelem, a politika és a filozófia.²⁹ Robert Darnton egyetért Tocqueville azon megállapításával, amely szerint jelentősen megnőtt az értelmiségiek szerepe a 18. század politikai életében, s azt sem vitatja, hogy a politikai filozófiai művek valóban jelentősen kikezdték a monarchia megítélését.³⁰ Legnagyobb példányszámmal Rousseau, Voltaire és az Enciklopédia büszkélkedhetnek; Chartier azt is aláhúzza, hogy az a tény, hogy a Temple börtönében maga a király is Voltaire-t, Montesquieu-t és Corneille-t olvasott, szintén a Felvilágosodás elitkultúrájának egységéről tanúskodik.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez a komolynak tekinthető filozófiai irodalom még így is csak az emberek elenyésző kisebbségét érintette meg: az olvasók abszolút többsége kizárólag pornográfiával és/vagy vallásos ihletésű, meglehetősen igénytelen művekkel került kapcsolatba. Van azonban egy még az előbbinél is fontosabb ellenvetése: a történettudománynak természetszerűleg nincsenek adalékai arra nézvést, hogy a megvásárolt (és feltételezhetően el is olvasott?) könyvek elterjedése szükségszerűen új, „felvilágosult” hittételek és dogmák általánossá válását jelentené. Nem gondolhatjuk azt, hogy Rousseau minden olvasója azonnal jakobinussá és a társadalmi szerződés hívévé vált volna, annál is kevésbé, mert a 18. századi olvasók „elvárási horizontja” természetszerűleg nem egyezhet meg a Forradalom előzményeit kutató eszmetörténésszel. „A legnagyobb veszély abban rejlik, ha megkíséreljük a „filozófiai irodalmat” visszafelé (*à rebours*), a forradalmi események ismeretéből kiindulva

²⁶ Chartier, Roger: *Les origines intellectuelles de la Révolution Française*. Paris, 1992. 20–24. Chartier egyébként majdnem szó szerint megismétli Furet azon megállapítását, amely szerint Tocqueville, szinte egyedül a forradalom történészei közül, képes kritikusán tekinteni a történelem szereplőinek öndefiníciójára, és képes felmérni cselekedeteik általuk nem látott jelentőségét is.

²⁷ Baker: *Introduction*, XVIII–XVII.

²⁸ Chartier, Roger: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, 1987.

²⁹ Furet, François: *La „Librairie” au XVIIIe siècle*. In: Furet, François: *L'atelier de l'histoire*. Paris, Flammarion, 1982. 129–163. Furet ugyanakkor arra a tényre is felhívja figyelmünket, hogy a királyi cenzúra és a legálisan működő könyvkiadók adatainak vizsgálata nem ad feltétlenül pontos képet arról, milyen könyveket is olvastak a korban, mert rengeteg francia nyelvű könyvet külföldön (főleg Hollandiában) adtak ki, másrészt pedig ismeretes volt a korban az ún. „hallgatolagos engedély” (*permission tacite*): olyan könyvekre kell itt gondolnunk, amelyeket a katolikus monarchia által működtetett cenzúra nem engedélyezhetett ugyan hivatalosan, kinyomtatásuk és terjesztésük elé gyakorlatilag azonban mégsem górdított akadályt.

³⁰ Darnton, Robert: *The facts of literary life in 18th century France*. In: *The French Revolution*, 261–293.

olvasni, ezzel olyan egyértelműen felforgató jelentést tulajdonítva ezeknek a műveknek, amelyekkel a valóságban bizonyára nem rendelkeztek.” Nagyon egyszerűen fogalmazva: Rousseau olvasói nem biztos, hogy mindent elhittek; nem biztos, hogy úgy hitték el, amit olvastak, ahogyan azt a Forradalom során láthattuk; s végül, nem biztos, hogy egyes valóban létező problémákat kizárólag azért láttak meg, mert Rousseau felhívta rájuk a figyelmet. Chartier végül nem habozik levonni a végső, paradox következtetést: Mona Ozouf tanulmányára hivatkozva kijelenti, hogy az ok-okozati viszony voltaképpen fordított; nem annyira a filozófiai művek készítették elő a forradalmat, mint a forradalom „nevezte ki” saját előzményének Voltaire, Rousseau és mások munkásságát. Ennek a folyamatnak a legfontosabb szimbolikus gesztusa Voltaire és Rousseau maradványainak a Panthéonban történő elhelyezése.³¹ A 18. századi filozófusok nem akartak forradalmat; a forradalomnak viszont szüksége volt filozófus „előfutóakra”. Tocqueville azon megállapításai tehát, melyek egyenes ok-okozati összefüggést állapítanak meg a 18. század politikai filozófiája és a forradalom filozófiai politikája között, a legfinomabban szólva is árnyalásra szorulnak a legújabb kutatások tükrében.

Az absztrakt filozófusok

A Régi Rend és a forradalom harmadik könyvében, amely a forradalom rövid távú okaival foglalkozik, Tocqueville arra keres magyarázatot, hogy az első könyvben leírt európai léptékű politikai-társadalmi változások miért ilyen keservesen és miért ilyen nagy megrázkódtatások árán honosodtak meg Franciaországban. Magyarán szólva: miért kellett véres forradalom ahhoz, amit más országok fokozatos reformok útján is meg tudtak valósítani? Tocqueville válasza egyértelmű: mivel az abszolút monarchia felszámolta vagy eljelentéktelenítette a képviselői intézményeket, a társadalom szószólói szükségszerűen a gyakorlati államvezetési-politikai tapasztalatokkal nem rendelkező, ám nagyon szofisztikált és utópikus, az egész társadalmat újjászervezni célzó terveket kidolgozni képes *philosophe*-ok lettek. Mindez beláthatatlan következményekkel járt Tocqueville szerint: a francia társadalmat teljesen hatalmukba kerítették az elvont és papírízű reformtervek, amelyek nem a szabadságot, sokkal inkább az egyenlőséget és az egyformaságot célozták, Ázsiát, Oroszországot és a felvilágosult despotizmusokat tekintették mintaképűeknek. A forradalom szelleme már a fiziokraták reformterveiben benne rejlik, véli Tocqueville.

Keith Michael Baker egyenesen Tocqueville-szindrómának nevezi azt a feltételezést, amely szerint a francia politikai gondolkodás voltaképpen a gyakorlati politikai ismeretekkel nem rendelkező értelmiségiek által űzött „*abstract and literacy politics*”.³² A cáfolat első szintjén kimutatható, ahogy többek között Daniel Roche tette, hogy létezik egy a monarchia szolgálatában álló politikai elit, amely nemcsak tudással rendelkezik, de hatalma is van. Ők alkotják az akadémiákat, a döntések előkészítésében jeleskedő tanácsadó testületeket, végül az ő köreiből kerülnek ki a legfelsőbb vezetők is.³³ Ez azonban nem igazi válasz, mert Tocqueville nem tagadta, hogy a hatalom képviselői rendelkeztek bizonyos kompetenciákkal: ő arról beszél, hogy participáción alapuló „szabad intézmények” híján még a hatalomban lévők tettei is az absztrakt politikafelfogás felé mutattak. Ahogyan Françoise Mélonio megjegyzi, hiába is sorolnánk fel számos példát tudás és hatalom összefonódására, hiába is bizonygatnánk, hogy a Felvilágosodás igen sokféle, akár egymást is kizáró politikai filozófiát ölelt fel, ezzel nem cáfolhatjuk kimerítően Tocqueville-t, hiszen az ő kritikája nem kizárólag a felvilágosult filozófia tartalmát illette (bár azt is), hanem annak szociológiáját: az elit tehát

³¹ Ozouf, Mona: *Le Panthéon. L'école normale des morts*. In: *Les lieux de mémoire*, I. (sous la direction de Pierre Nora) Paris, 1984. 139–164.

³² Baker, Keith Michael: *Inventing the French Revolution*. Cambridge, 1990.

³³ Roche, Daniel: *Le siècles des Lumières en province: Académies et académiciens provinciaux, 1680–1789*. Paris, 1978. (idézi Baker: *Inventing the French Revolution*, 20.)

vagy tét nélkül, a hatalomtól távol beszélt, vagy a monarchia szolgálatában állt – ebbe a helyzetbe pedig valóban az abszolutizmus hozta őket.

Baker azonban azt bizonyítja, hogy Tocqueville-nak az állt érdekében, hogy szisztematikusan alábecsülje a kor politikai-alkotmányos (gyakran vallási és egyházpolitikai problémákkal átszótt) vitáinak jelentőségét, hiszen csak így állhat meg a mindenható monarchikus centralizációról szóló értelmezése. Éppen ezért alig ejt szót a parlamentekről, s amikor róluk beszél, akkor is specifikus társadalmi érdekek politikai álrühájaként értelmezi őket. Baker szerint a Tocqueville-szindrómával való leszámolás eszköze a kontextualista megközelítés: nem az angol parlamentáris intézményekkel kell összehasonlítani a francia parlament küzdelmeit, hanem a sajtóságos kontextust tisztában tartva kell beszámolni szabadság és despotizmus küzdelméről. Tocqueville Baker véleménye szerint elsősorban az anakronizmus vétkében marasztalható el: az „abstract and literacy politics” kifejezetten 19. századi fogalom, amely nem alkalmazható a 18. század politikai vitáira. Végkövetkeztetése szerint tehát a filozófusokat és parlamentereket nem elvont, fellegekben járó, utópikus reformerekként kell értelmeznünk, hanem saját politikai nyelvük (*discourse*) keretein belül.³⁴ Az *Ancien Régime* utolsó évszázada politikai kultúrájának komplexitását szándékozik bemutatni az az általa szerkesztett kötet,³⁵ amelyben jeles szerzők tárgyalják a parlamentek politikai vitáit,³⁶ a forradalmi politika vallásiideológiai előzményeit,³⁷ a 18. századi politikai újságírás sajátosságait,³⁸ és további olyan témákat, amelyek ékesen cáfolják a *political wasteland* tocqueville-i téziséit.

A Régi Rend dekrisztianizációja

Tocqueville állítása, amely szerint a felvilágosodás filozófiája lett volna a 18. századi francia társadalom vallástól való eltávolodásának legfőbb oka, kimondatlanul is azt feltételezi, hogy a 16–17. században a francia társadalom egészét átítatta a megélt keresztény – katolikus – hit. Chartier a kérdéskör legnagyobb szakértőjét, Jean Delumeau-t hívja segítségül a kérdés vizsgálatakor. Különböző statisztikák elég jól nyomon követhetően képesek kimutatni, hogy a lakosság milyen arányban vesz részt a katolikus kultusz két kulcsfontosságú eseményén, a misén, illetve a húsvéti áldozaton. Delumeau szerint az ellenreformációt megelőzően meglehetősen laza volt a fegyelem, a 17. század elejétől kezdve azonban adminisztrá-

³⁴ Baker: *Inventing the French Revolution*, 1990. Baker egy a Pocock, Skinner és a cambridge-i iskola által inspirált diskurzus-elvű kutatás irányába mozdul el, amelynek lényege, hogy nem ismeri el, hogy léteznének a diskurzustól független társadalmi érdekek: minden ún. társadalmi érdek voltaképpen „politikai és szimbolikus konstrukció”, minden politikai és társadalmi történés voltaképpen nyelvi történés. A 18. század és a forradalom politikai kultúrájának kutatója Baker szerint tulajdonképpen különböző, egymással szükségszerűen ütköző politikai nyelveket vizsgál. Az *Ancien Régime* utolsó éveiben három politikai nyelvet különíthetünk el: a parlamentek által használt jogászias (a pococki „ősi alkotmányra” emlékeztető); a monarchia szolgálatában álló reformerek célracionális, valamint az erényre és a politikai akaratra épülő „republikánus” nyelvet. Amikor 1789 forradalmárai a *volonté générale* nyelvét kezdték el beszélni, voltaképpen eldőlt, hogy nemsokára eljutnak majd az erény nevében gyakorolt terrorhoz. Ezt a radikálisan „idealista” közelítést voltaképpen csak Furet képes elfogadni a korral foglalkozók közül. Chartier éles kritikáján kívül (Chartier: *Le origines intellectuelles*, 291–292.) érdemes megemlíteni Campbell dühödt megjegyzéseit, aki képtelenségnek és felmelegített hegelianizmusnak tartja azt a gondolatot, mely szerint a diskurzusok (és nem emberek és emberi közösségek) lehetnének a történelem főszereplői. Fentebbi nézeteihez híven, a terep alapos ismeretét, az intézmények működésének vizsgálatát hiányolja a diskurzusközpontú közelítésből. Lásd: Campbell 1996. 298–300

³⁵ TFR.

³⁶ Doyle, William: *The Parlements*. In: *The French Revolution*, 157–169.

³⁷ Van Kley, Dale: *The Jansenist Constitutional Legacy in the French Prerevolution*. In: *The French Revolution*, 169–203.

³⁸ Popkin, Jeremy: *The Prerevolutionary Origins of Political Journalism*. In: *The French Revolution*, 203–225.

tív eszközökkel leszorítják a „lógósok” arányát. Ez a relatív fegyelmezetség azonban nem jelent feltétlenül lobogó és megingathatatlan hitet, csak monoton megszokottságot. Különböző jelek arra mutatnak, hogy a 17. század közepétől kezdve, tehát jóval a felvilágosult filozófia megjelenése előtt, már számos problémával küszködik az Egyház. A válság különféle – statisztikailag jól követhető – módokon nyilvánul meg: a szerzetesrendek egyre nehezebben találnak utánpótlást, a végrendeletek egyre kevesebb felajánlást tesznek az egyházak javára, a népesedési mutatók nyilvánvalóvá teszik, hogy egyre elterjedtebbek az egyházilag tiltott fogamzásgátlási praktikák – mindez az egyház lassú, de általános tekintélyvesztésére utal, persze szociológiai és lokális eltérésekkel. A folyamat persze felgyorsul a 18. század során, az 1750–70 közötti évekre pedig a problémák akuttá válnak.

Igaza van tehát Tocqueville-nak abban, írja Chartier, hogy a 18. századi francia társadalom Európában egyedülálló mértékben vetette le a magáról a keresztény erkölcsi szabályokat. De helyesen tulajdonítja-e ezt a transzformációt a felvilágosult filozófusok militáns ateizmusának? Mint a fentiekből már kiderült, a 20. század végének történészei jóval szkeptikusabb álláspontot foglalnak el elődeiknél a filozófiai művek, illetve általában a könyvek közvetlen hatásának kérdésében. A Régi Rend társadalmának dekrisztianizációját sem a felvilágosult, voltaire-i vagy diderot-i antiklerikalizmus következményeként tekintik, jóval inkább a katolikus Egyház belső problémáival magyarázzák. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a francia Egyházban éles viták dúltak a korban: janzenisták és jezsuiták illették egymást elképesztő vádakkal,³⁹ nem maradt rejtve a hívek előtt a legkisebb morális megingás sem. A janzenizmus egyébként is a bensőséges, megélt hit fontosságát hangsúlyozza. A nagy Arnauld a gyakori áldozásról szóló műve (*De la fréquente communion*, 1643) azt tanítja, hogy az ember csak igazi bűnbánattal a szívében járuljon a szentségek elé, még akkor is, ha így sokkal kevesebb alkalommal részesedik azokból. A janzenizmus tehát paradox módon már önmagában is fontos tényezője a statisztikailag nyomon követhető dekrisztianizációnak: egy janzenista, noha hite nem kevésbé forró, mint egy molinistáé, arányosan sokkal kevesebbet hódol a keresztény kultusz szertartásainak. A szigorú, betarthatatlan janzenista moralitás sokakat elrémiszt az Egyháztól, a vele szembenálló jezsuitizmus túlzott erkölcsi szabadossága pedig szintén taszító lehet. Meg kell említenünk egy fontos szociológiai magyarázatot is: ez a Franciaországban belüli nagy migrációk kora; márpedig a parókiáját elhagyó család nyithatóan kevésbé lesz rendszeres és lelkiismeretes templomba járó az új helyén, különösen, ha faluból a városba költözik.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a franciák vallástól való eltávolodásáért nem annyira a materialista filozófia, hanem a francia katolikus Egyház ellentmondásos előírásai és igen zűrzavaros egyházpolitikai gyakorlata felelős. Egyre komolyabb irodalma van annak a közelítési módnak, amely a francia forradalom legfontosabb ideológiai előzményeit a 17., de elsősorban a 18. századi valláspolitikai konfliktusaiban véli megtalálni.⁴⁰ A „despotizmus” kritikája és a (különbéleképpen értett) „egyenlőség” követelése megtalálható Fénelonnál és a keresztény agráriusoknál⁴¹ éppúgy, mint Boulainvilliers-nél, a janzenistáknál vagy éppen a fiokratáknál. Kezdenek tehát lassan, de biztosan elmosódni a Tocqueville által húzott éles határvonalak állam és társadalom, „felvilágosult filozófia” és hagyományőrző, vallásos gondolkodás között. Teljesen idegen a tocouville-i közelítéstől minden olyan interpretáció, amely azt hangsúlyozza, hogy a rendszert nem valami új erő (a felforgató utópikus-demokratikus-egalitárius filozófia) buktatja meg, hanem éppenséggel évszázados megoldatlan (és

³⁹ Lásd erről Certeau, Michel de: *L'Écriture de l'histoire*, 153–212. (idézi Chartier: *Le origines intellectuelles*); a kérdés általános vallásfilozófiai vonatkozásairól pedig Gauchet, Marcel: *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*. Paris, 1985.

⁴⁰ Lásd: Dale Van Kley idézett cikkét, illetve Van Kley, Dale: *The Religious Origins of the French Revolution*. Yale, 1996.; vagy éppen Maire, Catherine: *De la cause de Dieu à la cause de la nation: le jansénisme au XVIIIe siècle*. Paris, 1998.

⁴¹ Lásd: Rothkrug, Lionel: *The Opposition to Louis XIV*. Princeton, 1975.

néha valóban új köntösben jelentkező) politikai-teológiai viták. Campbell arról beszél, hogy 1789 nem annyira újdonság, hanem tulajdonképpen régi feszültségek végkifejlete: csak egy válság a sok közül; teljességgel véletlen, hogy éppen ebbe pusztult bele a monarchia.⁴²

Alexis de Tocqueville műve valószínűleg a leginspiratívabb munka, amely valaha is született a témában: közel 150 évvel születése után még mindig csodálatra, helyeslésre és persze vitára ösztönzi a történészeket. Mint a fentiekben láthattuk, téziseinek nagy részét elsősorban azok a történészek illették heves kritikával, akik a társadalomtörténeti megközelítés rehabilitációját tűzték ki céljukul. A legfontosabb „vádpont” a második, illetve a harmadik könyvben foglaltak ellen az anakronizmus: Campbell és Baker egyetértenek abban, hogy Tocqueville megengedhetetlenül járt el, amikor III. Napóleon korának prefektusait vélte felfedezni XIV. Lajos intendánsaiban; mint ahogy az is tipikusan 19. századi anglofil liberálisra vall, hogy képtelen értékelni a 18. század politikai harcainak komplexitását. Ne felejtjük el persze, hogy befejezetlenül maradt műről van szó, Françoise Mélonio a hátramaradt jegyzetek vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy tévedés lenne Tocqueville-t kizárólag a kontinuitás történéskének tekinteni, azt is látta, ami egyedi és megmagyarázhatatlan a forradalom történetében. Talán ha lett volna ideje megalkotni a szintézist, árnyalta és módosította volna az *Ancien Régime*-ről alkotott sommás nézeteit is.⁴³

---

⁴² Campbell: *Power and Politics*, 304., vagy *Louis XVI, King of the French*. In: *The French Revolution* Vol. II. 161–182. Azt sem ismeri el éppen ezért, hogy 1750 körül valami változás történt volna a francia politikai kultúrában: pontosan olyan tarka, színes és tagolt volt, mint eddig.

⁴³ Érdekes Mélonio elemzése Tocqueville 1836-os, szintén a forradalommal foglalkozó cikkéről: kimutatja, hogy ebben a cikkben Tocqueville még nem az abszolutizmust teszi a történelmi folyamat főszereplőjévé, az államot, illetve a politikát inkább csak az *égalité des conditions* felé történő ellenállhatatlan haladás eszközeként tekinti. 1839-ben azonban képviselővé választják, ekkor fedezi fel állam és politika társadalmi céloktól teljesen független öncélúságát és mindenhatóságát. Mélonio elemzése végső soron alátámasztja azon kritikusok kifogásait, akik szerint Tocqueville nem volt képes kiszakadni saját korából, és 19. századi kérdéseket tett fel a 16–18. századi történelemnek.

YVES DENÉCHÈRE

A nők helye és szerepe a mai francia külpolitikában*

Historiográfiai áttekintés

Mindaddig senki sem tanulmányozta a nők helyét és szerepét a francia külpolitikában, noha azt gondolhatnánk, ez a történeti kutatás több területét, elsősorban a nemzetközi kapcsolatok történetét, illetve a nőtörténetet is érintené. Pierre Renouvin és Jean-Baptiste Duroselle is kiemeli a „mélyben ható erők”, illetve az éppen ezekkel az erőkkel szembeállított „államférfi” szerepét a nemzetközi kapcsolatok történetében; nőkről viszont csak akkor beszélnek, amikor a feleség, illetve a szerető által a döntéshozó mellett játszott szerepre térnek ki.¹ Igaz ugyanakkor az is, hogy amikor 1964-ben az *Introduction à l'histoire des relations internationales* (Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok történetébe) című munkájukat írták, világszerte csak igen kevés nő töltött be elsővonalbeli felelős politikai vagy diplomáciai funkciót. Ezt követően kiterjedt kutatómunka kezdődött, amely lehetővé tette a mélyben ható erők valamennyi alkotóelemének, illetve az államférfíui magatartás összevetőinek jobb megismerését; a nőket azonban mindvégig a feledés homálya borította, annak ellenére, hogy a *Guerres Mondiales et Conflits Contemporaines* című folyóirat egyik nemrégiben megjelent száma „A nők és a háború” (*Les femmes et la guerre*) alcímet viselte.² Mindazonáltal a nők az évek múlásával lassan, de mindenképpen vitathatatlanul felelős politikai és diplomáciai posztokhoz jutottak, s ennek révén résnyire kitérültek előttük a nemzetközi kapcsolatok területére vezető kapu is.

Ami a nőtörténetet illeti, itt az 1970-es években az alapoktól kellett kezdeni a munkát; így az elsősorban a nők közül kikerülő kutatók (a férfiak mindmáig csak igen csekély számban képviseltetik magukat ezen a területen) első feladata a legsürgetőbb munkák elvégzése volt. Michelle Perrot és a többi kutató ekkor jelölte ki az elsődlegesen kutatandó területeket.³ Érthető, hogy a szinte kizárólag a férfiak vadászterületének számító diplomácia nem került az első sorba, és a mentalitástörténet, a női munka, a nők és a politika viszonya, a nőmozgalmak, illetve a feminizmus kutatása mögé szorult. A bizonyos diplomákat elsőként megszerző, illetve egyes foglalkozási ágakat elsőként űző nők történetével foglalkozó munkáknak természetesen foglalkozniuk kellett Suzanne Borel személyével. Ő volt ugyanis az első nő, aki – André Siegfried bátorítására – sikerrel teljesítette 1930-ban a Quai d'Orsay⁴ felvételi vizsgáját; a második világháború befejezését követően aktív szerepet játszott

* A tanulmány francia eredetiben a *Vingtième siècle* című folyóiratban jelent meg. Lásd Denéchère, Yves: *La place et le rôle des femmes dans la politique étrangère de la France contemporaine*. In: *Vingtième siècle. Revue d'histoire*. 78. sz. (avril-juin 2003), 89–98. A némileg rövidített magyar fordítás közlése a *Vingtième siècle* szerkesztőségének szíves engedélyével és a szerző hozzájárulásával történik.

¹ Renouvin, Pierre – Duroselle, Jean-Baptiste: *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Paris, 1964. 379. (4. kiad.: 1991.)

² *Guerres Mondiales et Conflits Contemporaines*. 198. sz. (2000. június.)

³ Vesd össze Perrot, Michelle: *Les femmes ou les silences de l'histoire*. Paris, 1998. (Vesd össze elsősorban a nőtörténet kialakulásának állomásait tárgyaló bevezetőt.)

⁴ Quai d'Orsay: a Párizsban az Orsay rakparton található francia külügyminisztérium közkeletű elnevezése. (A ford.)

férje, Georges Bidault mellett. Ám az egyébként Suzanne Bidault néven jegyzett politikus visszaemlékezéseiben szakít mindenfajta feminizmussal, ráadásul meg is bélyegzi e mozgalom „természetellenes” következményeit.⁵ Mindemellett az sem járult igazán hozzá az iránta tanúsított érdeklődés növekedéséhez, hogy hűen követte az OAS-párti megnyilvánulásai után száműzetésbe kényszerülő férjét. Így tehát az áttekintő jellegű nőtörténeti munkákban általában mindössze néhány sort, legfeljebb néhány oldalt szenteltek Suzanne Borel-nek.⁶ Igaz, mostanában egyetemi keretek között erőfeszítéseket tesznek arra, hogy minél jobban megismerjék,⁷ ám mindeddig senki sem választotta életét és tevékenységét doktori értekezése témájául. S mivel az „úttörő” nem kapott sok figyelmet, az utána következőket is könnyű volt elfelejteni.

Számos munka állítja – teljes joggal –, hogy az ENA⁸ felvételi vizsgájának nők számára történő megnyitása óriási haladást jelentett az egyenjogúságért, illetve a francia államigazgatás felelős pozícióért folytatott harcban; ám ennek ellenére csak nagyon kevesen foglalkoznak azzal, milyen hatással járt ez az újítás a francia külpolitikára nézve.⁹ Erre azt is válszolhatnánk, hogy nem véletlenül, ugyanis a hatás csak igen kismértékű volt. Csupán a nagyközönségnek szánt vagy általános kronológiai igényrel készült munkák jelzik, hogy 1972 előtt nem neveztek ki nőt nagykövetté. Ezekből egyébként is mindössze annyit tudunk meg, hogy ebben az évben Marcelle Campanat – miután 1967-ben már kinevezték konzullá – Franciaország panamai képviselőjével bízzák meg;¹⁰ a pályafutásáról, személyes elkötelezettségéről, kinevezésének körülményeiről, a politikusok és a közvélemény reakcióiról szóló információkkal adósak maradnak.

E kevésbé biztató képet még kiegészíthetjük azzal, hogy a nemzetközi kapcsolatokat, illetve a nők történetét kutatók általában nem is igen vesznek tudomást egymás eredményeiről, s mindkét oldal – nem mindig ok nélkül – hiányol valamit a másik munkájából. A diplomáciatörténetesek ellenérzéssel viseltetnek az „elkötelezett” történetírás irányában; a nőtörténetesek pedig szomorúan konstatálják, hogy amazok „nő nélküli történelmet” írnak.¹¹ A két tudományterület eredményeit egyaránt felhasználó munkák (ide tartoznak mindenekelőtt Françoise Gaspard művei) pedig elsősorban műfaji kérdésekkel, illetve a nőmozgalmak által napjaink nemzetközi kapcsolatrendszerében betöltött szereppel foglalkoznak.¹²

⁵ Bidault, Suzanne: *Par une porte entrebâillée ou comment les Françaises entrèrent dans la Carrière* és *Je n'ai pas oublié*. Paris, La Table Ronde, 1971–1972.

⁶ Lásd például Guichard, Marie-Thérèse: *Les égéries de la République*. Paris, 1991. 242–244. Guéraiche, William: *Les femmes et la République*. Paris, 1999. 54–55.

⁷ Ezt tette például előadásában Michel Marbeau (*Une timide irruption des femmes dans la politique étrangère de l'entre-deux-guerres*) az angers-i egyetemen 2002. szeptember 21-én a *Femmes dans la politique étrangère de la France au 20e siècle* címmel rendezett tudományos tanácskozáson. 2002-ben Élodie Lejeune készítette Robert Frank irányításával szakdolgozatot Suzanne Borel-ről, *Suzanne Bidault, une pionnière oubliée* címmel.

⁸ ENA (École Nationale de l'Administration): a francia államigazgatási főiskola nevének rövidítése. (A ford.)

⁹ Debré, Michel: *Trois Républiques pour une France*. Vol. 1. Paris, 1984. 373–374. Thuillier, Guy: *Les femmes dans l'administration française depuis 1900*. Paris, 1988.

¹⁰ Nem az 1972-ben Luxemburgba kinevezett Dienesch kiasasszony az első, miként azt Guy Thuillier állítja. Vesd össze Thuillier: *Les femmes dans l'administration française*, 92. Az 1968–1972 között államtitkári funkciót betöltő Marie-Madeline Dienescht csak 1975-ben, vagyis három évvel Marcelle Campana kinevezését követően nevezték ki luxemburgi nagykövetté.

¹¹ Itt egy 1997-es roueni konferencia címére utalunk. Vesd össze Sohn, Anne-Marie – Thélamon, Françoise (dir.): *L'histoire sans femmes est-elle possible?* Paris, 1998.

¹² Vesd össze elsősorban Gaspard, Françoise: *Les femmes dans les relations internationales*. In: *Politique étrangère*, Vol. 65 (2000) No. 3–4. 731–741, illetve Gaspard, Françoise: *Les „droits de la femme”: construction d'un enjeu en relations internationales*. In: *La Revue Internationale et Stratégique*. Vol. 12. No. 47. (automne 2002) 46–52.

A világ más tájain műfaji kérdésekkel foglalkozó munkák közül kiemelésre érdemes Rosemary Foot úttörő jelentőségű cikke. Ebben a kutató éppen arra kérdez rá, hogy hova tűntek a nők a nemzetközi kapcsolatok történetének kutatásából.¹³ A kanadai Claire Turenne-Sjolander szintén e kérdéskörrel foglalkozik (leginkább azzal, hogyan látják a kanadai feministák országuk külpolitikáját).¹⁴ Az e területen végzett – vagy éppen folyamatban lévő – munkák teljes körű nemzetközi számbavétele kétségkívül segítené a franciaországi kutatások új irányainak kijelölését.

Ez a néhány, szándékosan inkább kérdéseket felvető, mintsem válaszadó megjegyzéssel mindössze az volt a célunk, hogy rámutassunk egy-két olyan tényezőre, amely magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért is maradt homályban a nők helye a nemzetközi kapcsolatokban általában – és különösen a francia külpolitikában. Mindamellet a felfedezésre váró területek száma igen nagy; a következőkben ezek közül említünk meg néhányat, majd pedig kifejtjük munkamódszerünket.

A nők és a külpolitikai döntéshozatali folyamat

A külpolitika területén hozott döntések lényegükből fakadóan mindig politikai jellegűek. Itt az a kérdés merül fel, hogy a felelős politikai posztokat betöltő nők részt vettek-e a külpolitikai döntések meghozatalában. E terület legmagasabb döntéshozatali szintjét Franciaországban a köztársasági elnöki funkció jelenti; ezt azonban sosem töltötte még be nő. Mindamellet felvetődik a kérdés, milyen szerepet játszhattak a nők az Élysée-palota¹⁵ diplomáciai kabinetjén belül. A végrehajtó hatalom másik pólusát jelentő Matignon-palota¹⁶ csak akkor foglalkozik úgymond diplomáciai kérdésekkel, ha a kormányfő és az államfő nem egyazon politikai oldal képviselője. Érdemes megemlíteni, hogy Franciaország miniszterelnöke 1991–1992-ben (tehát éppen nem „társbérleti” időszakban) egy nő, Édith Creysson volt. Ennél sokkal ígéretesebbnek tűnik a külügyminisztérium keretein belül végzett vizsgálódás. Franciaországnak sosem volt női külügyminisztere; úgy tűnik, a pénzügyi és a belügyi tárca mellett ez is férfiúi hatáskörnek számít, miközben a honvédelmi tárca 2002-ben már „megadta magát”. Mindamellet a nők már korábban is részt vehettek a döntéshozatali folyamatban a miniszteri kabinetben belül; ennek mértékének megállapításához azonban először az általuk betöltött funkciókat és az ezek által gyakorolható hatást kellene számba vennünk. Jóllehet nő sosem kapta meg a miniszteri bársonyszéket, 1984-ben Catherine Lalumière első nőként külügyminisztériumi államtitkár, 1988-ban pedig Edwige Avice miniszterhelyettes lett. Összesen hat nő töltött be államtitkári vagy miniszterhelyettesi funkciót; közülük hárman minden további nélkül másodlagos fontosságúnak tekinthető területet felügyeltek. Ilyennek számított például a frankofónia (ketten is ténykedtek ezen a területen); egy nőt pedig a humanitárius akciók irányításával és emberi jogi kérdésekkel bíztak meg.¹⁷

Gyakran kapták meg a nők az európai ügyek ellenőrzésének jogát is. 1984–1986, illetve 1988–1993 között előbb államtitkárság, majd a második periódusban egy önálló miniszté-

¹³ Foot, Rosemary: *Where are the women? The gender dimension in the study of international relations*. In: *Diplomatic History*. Vol. 14. (1990) No. 4.

¹⁴ Turenne-Sjolander, Claire – Stienstra, Deborah – Smith, Heather: *Discours sexospécifiques, pratiques sexospécifiques. La politique étrangère canadienne revisitée par les féministes*. Winnipeg-Québec, 2000. május–június. (A Centre canadien pour le développement de la politique étrangère által szervezett kerekasztal-beszélgetésen elhangzott előadások.)

¹⁵ Élysée-palota: a Francia Köztársaság elnökének rezidenciája Párizsban. (A ford.)

¹⁶ Matignon-palota: a Francia Köztársaság miniszterelnökének párizsi rezidenciája. (A ford.)

¹⁷ Frankofónia: Catherine Tasca (1991–1993) és Margie Sudre (1995–1997); humanitárius akciók és emberi jogi kérdések: Lucette Michaux-Chevry (1993–1995).

rium, illetve egy miniszterhelyettesi funkció került egy-egy nő kezébe.¹⁸ E sajátosság okai még további pontosításra szorulnak; azt azonban nyugodtan kijelenthetjük, hogy az 1980-as években a férfi politikusok nem igazán tolongtak e posztok megszerzéséért. Egyébként hasonló relatív francia női „túlreprezentáltság” figyelhető meg az Európa Parlament esetében is. Ennek elnöki tisztét két esetben is francia nő töltötte be (Simone Veil és Nicole Fontaine). Hasonló a helyzet a brüsszeli Európai Bizottságban is, ahol Scrivener, illetve Creysson asszony vállalt szerepet. Közismert tény, hogy a francia férfi politikusok mindig is az országos politikát részesítették előnyben; esetünkben úgy tűnik, hogy a számukra másodlagos fontosságú európai képviselői mandátumokat, illetve tisztségeket egyszerűen „ráhagyományozták” a nőkre. Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy a jelenleg az európai és a francia intézményeken belül elfoglalt pozíciók milyen mozgásteret hagynak a nőknek éppen az Európa-politikát illetően. Eltér-e az esetleg a más területeken megfigyelhetőtől, vagy éppen szélesebb annál?¹⁹ A nők rendkívül alacsony nemzetgyűlési, illetve szenátusi számaránya szintén felveti a politika és a nők által a francia külpolitikában betöltött hely közötti kölcsönhatás kérdését. Egyébként a francia parlament mindkét házának külügyi bizottságában rendkívül kevés nőt találunk.

2001 májusában Loïc Hennekine külügyminisztériumi főtitkár a következőket mondta: „A minisztérium tudatában van annak, hogy milyen helyet töltenek be a nők külpolitikánkban, s ennek erősítésére törekszik azzal, hogy felelős pozíciókat juttat diplomáciánkban a nőknek.”²⁰ Lássuk csak közelebbről, mit is akar ez jelenteni!

A külügyminisztérium „elnőiesítése”

Az első, még 1914 előtt külügyminisztériumi szolgálatba lépő nők gyors- és gépírónők voltak. Ezt követően – az 1920-as évek végén a többi minisztériumban is megfigyelhető átalakulással párhuzamosan – a külügy is megnyitotta a nők előtt a fordítói-fogalmazói, illetve adminisztratív ügyintézői munkaköröket; ez azonban egyes területek esetén csak korlátozott mértékű volt.²¹ A nők külügyminisztériumban történő felbukkanása egyébként igen eltérő reakciókat váltott ki a régóta ott dolgozókból. Jean Giraudoux például ezt írta 1934-ben: „Igen ritka az a francia főnök, aki semmilyen személyes jellegű kapcsolatot sem ápol titkárnőjével. A hivatalban a francia főnök éppúgy viselkedik, mint otthon a francia férj. (...) Ahol csak megfordul (...), a francia férfi mindenütt párkapcsolatot épít ki. Ez igen kedves dolog az ő részéről, ám a női kezdeményezést és önállóságot igen nagy mértékben hátráltatja.”²² Gheusi olyan nőkről beszél, akik „felemésztik a mindenkori főnök életét”, s külön említi a gépírókisasszonyt, aki, „ha csinos, nagyratörő és egyedülálló, túlságosan is fontos szerephez jut főnöke mellett”. Ő azt állítja, hogy „Philippe Berthelot beosztotta még ezt a rendkívül ellenálló szervezetet is legyőzte”.²³ Egy 1928-as – a feminista egyesületek és

¹⁸ Államtitkár: Catherine Lalumière (1984–1986); Európa-ügyi miniszter: Édith Creysson (1988–1990); az európai ügyek irányításával megbízott miniszterhelyettes: Élisabeth Guigou (1990–1993), illetve Noëlle Lenoir (ez utóbbit 2002-ben nevezték ki).

¹⁹ Vessd össze Gaspard, Françoise (dir.): *Les femmes dans la prise de décision en France et en Europe*. Paris, 1997.

²⁰ Az idézett mondat a Loïc Hennekine öccsellencíája által 2001. május 23-án a tanulmány szerzőjéhez írt levélben található.

²¹ Vessd össze Thuillier: *Les femmes dans l'administration française*, 28., 86. Ez a munka mindmáig a legalkalmasabb eszköz arra, hogy megragadjuk a nők által a francia külügyminisztériumban hagyott nyomokat egészen az 1970-es évekig.

²² Giraudoux, Jean: *La Française et la France*. Paris, 1951. 204–205. (Az idézett hely egy 1934-ben *La femme devant l'univers* címmel elhangzott előadás része.)

²³ Gheusi: *Cinquante ans de Paris*. Vol. 2.: *Leurs femmes*. Paris, 1941. 346. Philippe Berthelot a francia külügyminisztérium főtitkára volt 1920–1922., illetve 1925–1933. között.

közéleti személyiségek (például Louis Marin) nyomására született – rendelet lehetővé tette, hogy nők is részt vegyenek a diplomáciai és konzuli állásokra kiírt pályázatokon. Az első női jelölt egyébként éppen Louis Marin pártfogoltja, Luce Camuzet volt, ám ő sem nyert felvételt!²⁴

A felvételi vizsga sikeres teljesítésével Suzanne Borel nyitja meg 1930-ban a nők előtt a külügyminisztériumba vezető ajtót; ám ő maga sem jut messzire. Giraudoux azt is elmeséli, hogyan és miért zárultak le Suzanne Borel (Giraudoux-nál: „X. kisasszony”) előtt a külföldi állomáshelyek.²⁵ A háború után az új külügyminiszter, Georges Bidault (1944. szeptember – 1946. december) kabinetfőnöke volt; házasságuk után viszont – mivel nem akart egyszerre feleség és (legalábbis hivatalos) tanácsadó lenni – átmenetileg visszavonult az államigazgatásból. A külföldi állomáshelyek nők előtt történő megnyitása 1945-ben (ekkor ugyanis megkapták azokat az állampolgári jogokat, amelyek lehetővé tették számukra, hogy a polgári közigazgatásban vezető tisztségviselők legyenek) egyáltalán nem oldott meg egy csapásra minden problémát. Jóllehet Suzanne Borel a nők közül elsőként kap teljeskörű megbízotti funkciót, sosem lesz belőle nagykövet asszony – legfeljebb nagykövetné asszony, Georges Bidault feleségeként. Suzanne Borel pályafutása rávilágít arra, milyen nagyfokú volt az ellenállás még a második világháborút követően is. Sokat elárul erről az is, ahogy Roger Peyrefitte rágalmozza az általa csak „Crapote kisasszony” gúnynéven emlegetett nőt.²⁶ Mivel a külföldi állomáshelyek gyakorlatilag tilosak számukra, s nem volt lehetőség az ambícióiknak megfelelő karrierre sem, az ENA-ról kikerülő fiatal nők nem igazán törekedtek diplomáciai pályafutásra. Időközben a külügyminisztériumi apparátus kezdett elnöiesedni, noha még leginkább csak az alacsonyabb adminisztratív beosztások tekintetében. Ugyanakkor több tevékenységi kör esetében is számos tanulmány mutatott rá arra, hogy egyes foglalkozások vagy funkciók nők előtt történő megnyitása korántsem jelentett esélyegyenlőséget.

Különbséget kell tennünk a különböző posztokon alkalmazottak között is. Az 1970-es évek végén például a külügyminisztérium alkalmazottainak 32%-a nő volt; ám míg a B-kategóriájú állások betöltőinek 30,6%-a nő, addig az A-kategóriába tartozók esetében ez az arány csak 9,1%. (Az országos államigazgatási átlag 58, illetve 31%.) Így a konzuli osztályok titkárainak 25%-a nő; a követségi titkárok és tanácsosok között már csak 5% ez az arány, a követek között pedig 0,5%. Az ember szívesen hozzátenné, hogy természetesen egy nő sem emelkedett hivatalos nagyköveti posztig. Anélkül, hogy elvesznenék a további alapos elemzésre szoruló számadatok felsorolásában, csak annyival egészítjük ki mindezt, hogy az adminisztrációban dolgozó titkárok 58%-a, a fordító-tolmacsok 57%-a nő.²⁷ Ezek a számok egyáltalán nem meglepőek, s egy jól ismert jelenséget, az alacsonyabb beosztások elnöiesedését mutatják. Ugyanakkor ennél jóval fontosabb az, hogy a keleti posztokra rendelt állományban nagyobb a nők aránya, mint a teljes állományon belül. Ennek oka kétségtelenül az igen partikuláris nyelvi ismeretekben és a jelentkezők alacsony számában rejlik. Ami az állásokat illeti, mindössze három nő kapott képviselvezetői beosztást (Campana, Dienesch, illetve Malitchenko kisasszonyok). A központi igazgatásban néhány – közelebről még pontosítandó – főosztályvezető-helyettesi posztot nők foglalnak el; ám egyikük sem jut el a főosztályvezetői szintig. Amikor e helyzetet indokolják, a már jól ismert érvekkel hozakodnak elő: nehéz összeegyeztetni a családot és a külföldi munkát, „kényes, tulajdonképpen

²⁴ Thuillier: *Les femmes dans l'administration française*, 53–54.

²⁵ Giraudoux: *La Française et la France*, 194–197.

²⁶ Peyrefitte, Roger: *La fin des ambassades*. Paris, 1953. A szerzőt „Georges” néven említő önéletrajzi ihletésű regényben Suzanne Borel rejtőzik „Crapote kisasszony” alakja mögött.

²⁷ Baillou, Jean: *Les Affaires étrangères et le corps diplomatique français*. Vol. 2. 1870–1980. Paris, 1984. 910.

lehetetlen” dolog nőt kiküldeni olyan országokba, „ahol a nők alsóbbrendű személynek számítanak” – vagy éppen az ENA-n frissen végzett fiatalasszonyok tisztában vannak azzal, hogy más minisztériumokban sokkal könnyebb emelkedni a hivatali ranglétrán. Mindebből Jean Baillou arra következtetett, hogy a nők magas száma az alacsonyabb beosztású munkakörökben elkerülhetetlenül a későbbi kinevezések hasznára fog válni; azt javasolta, hogy a külügyminisztérium tegyen lépéseket ebben az irányban.²⁸ Milyen változások történtek az azóta eltelt húsz év alatt?

Tagadhatatlan, hogy a külügyminisztérium személyi állományának elnöiesedése tovább fokozódott. Ma már nők találhatók a követtanácsosi állások 18%-ában; számarányuk az első titkárok és követségi titkárok között 34%.²⁹ A keleti posztokra rendelt állomány jelenleg is feminizáltabb, mint az összállomány. Az első és második osztályba tartozó követek 6%-a nő; ám csak egyetlen nő jutott el az osztályon felüli követi szintig. Még ma sincs nő a hivatalosan kinevezett nagykövetek között (akik közül egyébként négyen aktívak, mintegy ötvenen pedig nyugállományban vannak). Megállapíthatjuk tehát, hogy bár mennyiségi és minőségi feminizálódás tanúi lehettünk, a folyamat még mindig érintetlenül hagyta a ranglétra legfelső fokait.³⁰ Ennek oka egész egyszerűen a korábban felhalmozódott lemaradás, s a karriernek normális tempóban történő alakulása, vagy van más magyarázat is? Hagyták-e ott nők a diplomáciai karriert, és ha igen, miért? Mennyiben párhuzamosak és azonosak a nők és a férfiak karriertörténetei? Ez az újabb kutatási terület szintén figyelmet érdemel; s világos válaszok segítségével kiírható valamennyi elképzelhető fantazmagória és sztereotípiá. Egy dologban továbbra is biztosak lehetünk: a nők számaránya mindig magasabb az alacsonyabb munkakörökben, s általában az egyes régi beidegződések által nőiesnek tartott beosztásokban ragadnak. Így a tolmácsok 66, illetve a fordítók 80%-a nő, s a szociális iroda mind a nyolc köztisztviselője is közülük kerül ki.

A beosztásokat illetően különös figyelmet kell szentelni a nagykövetasszonyoknak, illetve a külügyminisztérium központi apparátusában felelős posztot betöltőknek. 1986-ban Isabelle Renouard „az igen régi hagyományoknak megfelelően szemmel láthatóan a Belügyminisztérium mellett a leginkább nőgyűlölő minisztérium” egyik főosztályvezetője lesz,³¹ s azóta mintegy tucatnyi nő jutott el eddig a posztig. Ami ezt a posztot illeti, itt a későbbiekben meg kell határozni, milyen tevékenységet fejtettek ki, milyen hatást gyakoroltak, milyen pozíciót foglaltak el a Quai d’Orsay belső hierarchiájában, milyen kapcsolatban álltak beosztottaikkal stb.

Egy különleges eset: a nagykövetasszonyok

A nőknek az 1970-es évekkel kezdődő nagyköveti kinevezése rengeteg kérdést vet fel, és a francia diplomácia nagyfokú alkalmazkodását követeli meg egészen a protokoll szintjéig.³² Az egyik első probléma az elnevezések nőneműsítése, hiszen egészen a közelmúltig kizárólag a „nagykövet” elnevezést használták. Az *Annuaire diplomatique*, vagyis a francia diplomáciai évkönyv 2002-es kiadásában a kronologikus felsorolás valamennyi nőnemű nagykövetet „nagykövetasszony” címen említi. Az ezt megelőző években csak az 1998 után kine-

²⁸ Baillou: *Les Affaires étrangères*, 911.

²⁹ A számításokat az *Annuaire Diplomatique et consulaire* 2000. évi kiadása által szolgáltatott adatok alapján végeztük.

³⁰ Erre a megállapításra jut Éva Dalak még kéziratban lévő politikatudományi DEA-dolgozatában. Vésd össze Dalak, Éva: *La place des femmes au Quai d’Orsay*. Université Paris 1, 1998. 135.

³¹ Thuillier: *Les femmes dans l’administration française*, 86, 93.

³² Vésd össze Denéchère, Yves: *Les ambassadrices: des femmes dans un territoire d’hommes*. In: Bard, Christine (dir.): *Le genre des territoires. Masculin, féminin, neutre*. Angers, Presses Universitaires d’Angers, 2003.

vezett nőket illeték e terminussal. 1998-ban ugyanis Lionel Jospin miniszterelnök egyik, „a foglalkozások, beosztások, rendfokozatok és címek nőneműsítésével” foglalkozó belső rendeletének hatálya – egy 1986-ban hozott, de sosem alkalmazott rendeletre hivatkozva – a diplomáciai státuszban lévő nőkre is kiterjedt.³³ Ettől fogva az államigazgatás hivatalos szóhasználatában megjelenik a „nagykövetasszony” (*ambassadrice*) és a „konzulasszony” (*consule*) elnevezés. Ezt az intézkedést maguk a nagykövetasszonyok is igen vegyes érzelmeikkel fogadták. Még ma is gyakori, hogy a nagykövetasszonyok „nagykövet” (*ambassadeur*) feliratú papíron bonyolítják levelezésüket, s a nagykövetségek internetes honlapjain is a „nagykövet” köszönti a látogatót, még ha nőnemű diplomatáról is van szó. Ezzel szemben viszont vannak olyan női diplomaták is, akik kifejezetten büszkék a „nagykövetasszony” címre, használják is azt, s hangot adnak ama vélekedésüknek, hogy jóval több nőnek kellene lennie a francia külképviseletek vezetői között.

Megjegyzendő, hogy az első hat nagykövetnek kinevezett nő kivétel nélkül egyedülálló volt, ami a nők magasabb pozícióba jutásának egyik jól ismert aspektusát jelzi, hiszen csak így tudnak mindig rendelkezésre állni és teljes értékű munkát végezni stb. Ráadásul női diplomaták esetében egyedülállók kinevezése azzal az előnnyel jár, hogy számos protokolláris problémát el lehet vele kerülni. Hogyan is kellene szólítani akkor a nagykövetasszony férjét? Egyértelmű, hogy például a „nagykövet úr” terminus nem lenne helyénvaló. Ezek a protokolláris jellegű kérdések első látásra nevetségesnek tűnnek; ám a gyakorlat mindig híven tükrözi a fejekben végbemenő átalakulást. Milyen protokolláris rendet állapított meg például a Quai d’Orsay a hazájukat Franciaországban képviselő nők számára?³⁴ A francia diplomáciai testület igencsak viszonylagos elnöiesedéséhez hasonlítható-e a fejlődés ezen a téren is?

A külképviseleteket vezető nők száma az 1990-es évek során nem igazán nőtt; ez fokozottan igaz a legutóbbi néhány év esetében. 1982-ben három nagykövetasszony dolgozott, 2002-ben tizenhat.³⁵ Mások nemzetközi szervezeteknél képviselik Franciaországot; róluk még lesz szó a későbbiekben. A számok ismeretében felvetődik a nemek egyenlő reprezentációjának kérdése is. Érdemes lenne közelebbről megvizsgálni a nők nagyköveti kinevezésének különböző hullámain is. Úgy tűnik, hogy 1998 volt a döntő év ebben a tekintetben. Mindazonáltal szót kell ejtenünk arról is, mely országokban képviselik nők Franciaországot.

Amennyiben közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy az utóbbi harminc év során mindig több volt a női „követség”, mint a nagykövetasszonyok száma. Ezt azzal a ténnyel magyarázhatjuk, hogy egyes hölgyek egyszerre több államban is képviselik Franciaországot. Így például Claude Lafontaine 1983-ban nem kevesebb, mint nyolc országban volt akkreditálva francia nagykövetként (Antigua és Barbuda, Barbados, Dominikai Közösség, Grenada, Guyana, Saint Vincent, Saint Lucia, Trinidad és Tobago). Az 1980-as és 1990-es években más nők szintén egyszerre több kisállamba kapnak kiküldetést; ezek első sorban a Karib-térségben, Közép-Amerikában (Belize és Salvador) vagy Dél-Afrikában (Lesotho és Dél-Afrikai Köztársaság, Mozambik és Szváziföld) található. Hogyan lehetne értelmezni e többes kinevezéseket olyan államokba, melyek egyrészt távolról sem nagyhatalmak, másrészt nem is ápolnak igazán szoros kapcsolatokat Franciaországgal? Megjegyzendő ugyanakkor az is, hogy amennyiben férfiak kerülnek e régióbeli állomáshelyekre,

³³ Idézi: Houdebine-Gravaud, Anne-Marie: *La féminisation des noms de métiers*. Paris, 1998. 197.

³⁴ 2001-ben 19 franciaországi külképviseletet irányított nő.

³⁵ A nélkülözhetetlen *Annuaire Diplomatique* mellett az 1982-es évre vonatkozóan adatok találhatóak: Davaise, Annick: *Les femmes dans la fonction publique. Rapport au ministre de la Fonction publique et des réformes administratives*. Paris, 1983. Az általános fejlődés tanulmányozásához vesd össze Pinet, Marcel (dir.): *Histoire de la fonction publique*. Vol. 3.: Le XIXe et le XXe siècles. Paris, 1993. 416.

nekik is egyszerre több képviselőt kell vezetniük. Egyébként is úgy tűnik, hogy az 1990-es évek vége óta kezdenek felhagyni azzal a gyakorlattal, hogy leginkább nők kapnak többes megbízást; de még mindig leginkább a kisállamokba szokás női diplomatákat küldeni.

Úgy tűnik ráadásul, hogy el lehet különíteni egész országcsoportokat, ahová szívesebben neveznek ki nőket. Így az 1970-es és 1980-as években a Quai d'Orsay nőkkel képviseltette Franciaországot három kommunista országban: az NDK-ban, Bulgáriában és Magyarországon. A Szovjetunió felbomlása során keletkezett országokban létrehozott francia diplomáciai posztok révén az 1990-es évekkel kezdődően nők kerültek a grúzai, a moldávai, az örményországi, az észtrországi és az azerbajdzsáni posztokra. Úgy tűnik, Dél- és Délkelet-Ázsia szintén azon térségek közé tartozik, ahová a Quai d'Orsay szívesen küld nőket (Banglades, Malajzia, Sri Lanka és Maldív-szigetek, Fülöp-szigetek, Palau). Tovább finomított és pontosított kutatások révén a korábban említett feltevések kellő megerősítést vagy cáfolatot nyernének. Vajon a Quai d'Orsay kizárólag nehéz és jelentéktelen vagy éppen különleges nyelvtudást igénylő képviselőkkel bízta meg a nőket? Ezt a kérdést érdemes lenne annak a már említett ténynek a fényében vizsgálni, hogy a nők számaránya a keleti állományon belül a legnagyobb.

Mivel a diplomáciai kinevezések minden esetben a kölcsönösség elvét követik, úgy véljük, hogy Franciaország azért küldött leginkább nőket az észak-európai országokba (Norvégia, Svédország, Hollandia, pedig jelenleg is), mert ez utóbbiak mindig is a női egyenjogúság élharcosai voltak. És vajon azért neveztek ki nemrégiben nőket Franciaország bahreini és azerbajdzsáni nagykövetségének élére, mert ezeket az országokat is nő képviseli Franciaországban?

A másik oldalon azt látjuk, hogy a Quai d'Orsay nem szándékozik nagykövetségként küldeni olyan országokba, ahol a vallási és kulturális szokások nem teszik lehetővé női diplomaták személyének elfogadását, illetve amelyek már a kinevezés pusztán tényét is egyfajta provokációnak tekintenék. Ezt az érvet gyakran hangoztatják akkor is, amikor a férfiak és nők száma között a diplomáciai testületekben megfigyelhető aránytalanságot kívánják indokolni. Akkor viszont milyen okoknak köszönhető az, hogy a francia diplomáciát Líbiában nagykövetségként irányítja? Nem szabad ugyanakkor „nőies jegyeket” keresnünk a nők által ellátott diplomáciai képviselői munkában. Miként egy már nyugalmazott nagykövetség írja: „A diplomaták tájékoztatják a felelős politikusokat és segítik az elemző munkát, illetve részt vesznek a végrehajtásban; s ahogy a férfiak magatartása sem mindig egyforma, szerintem e téren női sajátosságok sincsenek.”³⁶

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a női diplomaták kiküldetése mégis néhány íratlan szabály tiszteletben tartása mellett történik. Így például megállapítható, hogy sosem képviselte nő Franciaországot a NATO-ban, az ENSZ-ben vagy az Észak-Atlanti Tanácsban; a nemzetközi szervezetek és a katonai ügyek *de facto* a férfiak vadászterületének részei. Ami a gazdasági együttműködést illeti, ez a terület már nyitottabb a nők előtt: 1993 óta kétszer is nő képviselte Franciaországot az OECD-ben, 1981-et követően pedig nem kevesebb, mint négy nő is Franciaország UNESCO-nagykövete lett. Mindemellett ez utóbbi szervezet – csakúgy, mint az OECD – székhelye Párizsban található, a keretein belül tárgyalt kérdések pedig a fentebb említetteknel kisebb jelentőségűnek számítanak. Ráadásul nem is annyira karrierdiplomáták, mint inkább politikusasszonyok kapták meg ezeket a tisztségeket.³⁷ Így már érthető, miért is kell oly sok tényezőt figyelembe vennünk, amidőn a tényeket kívánjuk megmagyarázni.

³⁶ Vesd össze a Madame R. (az 1980–1990-es években külügyminisztériumi főosztályvezető) által 2001. július 30-án e tanulmány szerzőjéhez írt levelet.

³⁷ Madame Baudrier, Madame Halimi, Madame Cabana és Madame de Panafieu.

A „tanúvallomások” szükségessége

Milyen típusú források állnak a nők által Franciaország külpolitikájában betöltött szerep iránt érdeklődő és a korábbiakban felvetett, illetve később felvetendő kérdésekre választ kereső kutatók szolgálatára? Az Imprimerie nationale által évente kiadott francia diplomáciai és konzuli évkönyv, az *Annuaire Diplomatique et Consulaire de la République Française* nagyon gazdag adatbázist tartalmaz.³⁸ Itt találjuk meg például „a diplomáciai és konzuli tevékenységre jelentkezők pályázatainak és felvételi vizsgáinak” eredményeit; a „szolgálati idő szerinti felsorolás” pedig lehetővé teszi, hogy kiszámítsuk a nők arányát az egyes munkakörökön belül. Az „állomány szolgálati állapotára” vonatkozó feljegyzések igen hasznosnak bizonyulnak, midőn a nődiplomata pályafutását kívánjuk nyomon követni, illetve egybevetni a férfiakéval. „A külföldön, illetve a nemzetközi szervezetek, bizottságok és konferenciák mellett akkreditált francia diplomáciai és konzuli képviseltek” időrendi – évek szerinti – jegyzéke szintén tájékoztatást ad a nők külképviseleti munkájáról.

A külügyminisztérium levéltárában történő kutakodás már jóval kényesebb kérdés. Ami a Quai d’Orsay személyi állományának elnöiesedését illeti, itt a felvételt szabályozó különböző szövegek és körrendeletek szisztematikus feldolgozására van szükség ahhoz, hogy megállapíthassuk, alkalmaztak-e az egyes időszakokban külön a nőkre vonatkozó kitételeket. E dokumentumokon kívül már csak igen kisszámú forrásból szerezhetünk világos információkat. Mivel a tárgyalt időszak az egészen közeli múlt, érthető, hogy a Quai d’Orsay levéltárában vonatkozó személyi anyaga még nem kutatható. Mindemellett egy-egy nő (vagy férfi) egy adott diplomáciai posztra történő kinevezésének okai sem mindig egyértelműek, s a valóságban számos tényező összecsapásának eredményei. Ilyen tényező lehet például a diplomáciai súlyponteltolódás, a korábbi szolgálat figyelembevétele, politikai motiváció, külső kényszer, személyes kapcsolatok hatása stb. Emlékeztetünk emellett arra is, hogy „a külképviseletek vezetői beosztásaira történő kinevezés a kormányülések alkalmával megalkotott köztársasági elnöki rendelet útján történik”;³⁹ s jöllehet a kinevezésnek a hivatalos közlönyben (*Journal Officiel*) nyoma marad, a döntést kiváltó okokat sosem részletezik.

A fentebbi sorok elolvasása után alighanem mindenki számára egyértelmű, hogy a források szűkössége és a kutatási nehézségek leküzdésében nélkülözhetetlenné válnak a francia diplomáciai és politikai élet férfi és női szereplői által elmondottak. A Suzanne Bidault visszaemlékezéseit tartalmazó, korábban már említett két könyvet mindmáig senki sem tanulmányozta egy külügyi tanácsos asszony első lépéseit feltárni segítő forrásként, jöllehet bőséges életrajzi és kritikai anyagot tartalmaz; Suzanne Borel pályafutásának apropóján a kutatók mindig Giraudoux-t idézik. A 20. századi francia diplomata által hátrahagyott nagyszámú vallomás sokszor beszél nőkről; ezek azonban éppen a nagykövetfelelések.⁴⁰ A diplomata-visszaemlékezések legfrissebb kötetét Bernard Dorin nagykövet jegyzi, aki nagyon is helyénvaló módon felhívja a figyelmet annak szükségességére, hogy a Quai d’Orsay is alkalmazkodjon a mai világ kihívásaihoz; ám egy szóval sem említi a diplomáciai testület feminizálását. Sőt azt javasolja, hogy létesítsenek egy alacsonyabb fokozatú kitüntetést a „nagykövetségek keretein belül önkéntes társadalmi tevékenységet végző” nagykövetfelelé-

³⁸ A követezőkben idézett elnevezések és fejezetcímek az *Annuaire Diplomatique* 2002-es kiadásában találhatóak.

³⁹ Vessd össze a diplomáciai és konzuli dolgozók különleges jogállásáról szóló 69–222. sz. (1969. március 6.) rendelet 66 cikk.

⁴⁰ Vessd össze például Barbier, Jean-Baptiste: *Un frac de Nessus*. Roma, 1951.; Baeyens, Jacques: *Au bout du Quai*. Paris, 1975. A frissebb munkák közül: Destremeau, Bernard: *Quai d’Orsay, derrière la façade*. Paris, 1994. 42–45.

gek számára!⁴¹ Ugyanakkor az életét a szociális munkának és Afrikának szentelő Andrée Dore-Audibert egészen mást javasol egy nagykövet feleségeként írt emlékirataiban. Az ő kívánsága az, hogy hozzanak létre önálló diplomáciai státuszt a diplomaták feleségei számára is. Emellett elkötelezett feministaként rámutat arra, milyen számbeli aránytalanságok figyelhetők meg férfiak és nők között a francia diplomáciai testületen belül.⁴²

Csak sajnálhatjuk, hogy a nagykövetasszonyok nem árulnak el semmit a nők által Franciaország külpolitikájában betöltött szerepről; egyikük sem írt ugyanis visszaemlékezéseket. Egy korábbi nagykövetasszony így pontosította a helyzetet: „Miótan a 21. század hajnalán elfogadták nyugdíjazási kérelmemet, úgy döntöttem, hogy többé nem végzek írásos munkát, és nem szólalok fel mások jelenlétében.” Ennek alátámasztásaként jelzi, hogy a diplomata-mesterség „gyakran háttérbe szorítja az egyént, s ez alázatra nevel”.⁴³ Ennek ellenére „vallomástételre” kellene biztatni a főszereplőket; itt az idő, hogy nekivágjunk a jelenkortörténések számára nélkülözhetetlen élő emlékezet kialakításához szükséges valódi szóbeli történeti munkának! Csak támogatni tudjuk a nődiplomatak által tapasztaltak hangfelvételen történő rögzítésére irányuló kezdeményezést, ám az elsődleges feladat az lenne, hogy meggyőzzük éppen a leginkább érdekeltet e tevékenység fontosságáról. E tekintetben az Élisabeth Dalan által egy, a nőknek a 20. századi francia külpolitikában betöltött szerepével foglalkozó tudományos tanácskozáson elmondottak talán megnyitják az utat a többiek számára is.⁴⁴ Azt is tudnunk kell, hogy az ezzel kapcsolatos történeti kutatások mindaddig rendkívül nehézkesen fognak haladni, míg maguk a tényleges szereplők (férfiak és nők) rá nem szánják magukat, hogy kifejtsék az egyetemeken dolgozó kutatók által tárgyalt témákkal kapcsolatos tapasztalataikat, érzéseiket és elemző gondolataikat. A munka már elkezdődött; számos új perspektíva és elvégzendő feladat áll előttünk, melyek révén jobban megismerhetjük a 20. századi francia külpolitikát.

Fordította: Szász Géza

⁴¹ Dorin, Bernard: *Appelez-moi Excellence*. Paris, 2000. 63.

⁴² Vesd össze Dore-Audibert, Andrée: *Propos irrévérencieux d'une épouse d'ambassadeur*. Paris, 2002. A szerző néhai Jean Audibert, 1984–1992 között előbb bécsi, majd brüsszeli, illetve algéri francia nagykövet felesége.

⁴³ Vesd össze a Madame D. (1996–1999 között nagykövetasszony) által 2001. július 31-én e tanulmány szerzőjéhez írt levelet.

⁴⁴ Az HIREs (Centre d'histoire des régulations et politique sociales) keretein belül Yves Denéchère szervezésében az angers-i egyetemen 2002. szeptember 21-én rendezett tudományos tanácskozáson a jelenlévők hallhatták Françoise Gaspard, Andrée Dore-Audibert és Élisabeth Dalan visszaemlékezéseit. Madame Dahan teljhatalmú megbízottként a Gazdasági és Szociális Ügyek Tanácsa elnökének külügyi tanácsadója; 1996 és 2000 között francia nagykövet volt Sri Lankán és a Maldív-szigeteken. A tudományos tanácskozásokon elhangzottak a jövőben publikálásra kerülnek.

HARSÁNYI IVÁN – SÁRINGER JÁNOS

A spanyol kormány 1943-as békeközvetítése magyar diplomáciai iratokban

(Madrid–Budapest–Lisszabon)

A második világháború alatti Magyarország és az Ibér-félsziget országainak kapcsolatai mindmáig rejtenek olyan homályos pontokat, amelyekre csak hosszas vizsgálódás után lehet fényt deríteni. Az egyik ilyen az a javaslat, amelyet Francisco Gómez Jordana gróf, spanyol külügyminiszter 1943. február elején küldött Kállay Miklós magyar miniszterelnöknek. A javaslat arra irányult, hogy a két kormány folytasson eszmecsere-t az eljövendő békekötés előkészítése végett. A háború utáni nemzetközi rendezést Jordana XII. Pius pápa 1939-es karácsonyi szózatának öt pontban összefoglalt békeelveire kívánta alapozni. Az 1., 2., 3., 5. pontok lényege „*az igazságos és tisztességes béke,*” amely „*nyugalmas és tartós legyen*”. „*Levonják a következtetéseket a múlt hiányai vagy szükségletei tekintetében,*” és mindezek alapja „*a mély és erős felelősségérzet*”. A 4. pont a kisebbségi jogokkal foglalkozott, ami a magyar politika irányítóinak érdeklődését is felkeltette: „*4., Különösen egy pontnak kellene magára vonnia figyelmet, ha Európa jobb átrendezése a cél, s ez: nemzetek, népek, valamint a faji kisebbségek igazi szükségleteinek és igazságos követeléseinek figyelembevétele; ama követeléseké, melyek, ha nem is elégségesek mindig egy határozott jog megállapítására – amikor elismert és szentesített egyezmények vagy más jogcímek vannak érvényben, melyek ezekkel szembehelyezkednek –, mégis érdemesek a jóakaratók kivizsgálására, hogy békés úton tárgyalják azokat, és ahol szükségesnek látszik, ott az egyezményeket méltányosan, bölcsen és megértően revideálják. Ha ily módon helyreállt az igazi egyensúly a nemzetek között, és megújultak a kölcsönös bizalom alapjai, sokkal kevesebb ok lesz az erőszakhoz való folyamodásra.*”

Kállay Miklóst aligha kell bemutatni a magyar olvasónak. Gömbös Gyula kormányában vállalt először politikai szerepet. 1932 és 1935 között a földművelésügyi tárca élén állt. 1942. március 7-től vállalt ismét politikai funkciót, amikor Bárdossy László elmozdítása után Horthy Miklós felkérte kormányalakításra. Miniszterelnök volt 1944 márciusáig, Magyarország német megszállásáig, közben 1942 márciusától 1943 júliusáig a külügyminiszeri teendőket is ellátta. A jelzett levélváltás azonban addigra már lezajlott, az általa keltett diplomáciai sürgés-forgás is elült.

Jordana gróf bemutatását itthon annál kevésbé mellőzhetjük. Régi katonacsaládból származott. Apja valaha tábornok volt; az első világháború idején Spanyolország marokkói főmegbízottjának mindig fontos és időnként kényes tisztségét is betöltötte (ő terjesztette elő Franco egyik marokkói előléptetését is). Fia, a külügyminiszter iskoláit a bolognai spanyol kollégiumban végezte. Mint katolikus szemléletű monarchista, jóval közelebb állt Mussolinihez, mint Hitlerhez, különösen az egyházpolitika terén. Kezdetől bekapcsolódott a tábornokok felkelésébe. 1937 júniusától Franco burgoszi Államigazgatási Juntájának (Junta Técnica de Estado) lett az elnöke. Első ízben 1938. február 1-jén kapott külügyminiszeri és elnökhelyettesi kinevezést Franco tábornok első szabályos kormányában.

¹ XII. Pius élete és válogatott beszédei. Írta és a beszédeket fordította: Zigány Miklós – Fényi András. Bp., é. n. 262–264.

1939. augusztus 9-én azonban leváltották, hogy a külügyek élén előbb az arctalan Juan Beigbeder Atienza ezredessel, majd a rendszer nácibarát szárnyának fő alakjával, Franco vejével, Ramón Serrano Suñerrel cseréljék föl. Másodszor Suñer nagy visszhangot keltett leváltása után, 1942. szeptember 3-án helyezte vissza régi tisztségébe Franco államfő. Néhány hónapon belül, átlátva a háborús esélyeket, a kezdődő spanyol hintapolitika fő letétmenyesévé lett.

Az 1942 végén, 1943 elején bekövetkezett katonai változások, a német hadsereg Sztálingrádnál elszenvedett veresége, valamint a 2. magyar hadsereg ezzel összefüggő pusztulása a Don-folyónál arra készítette a magyar politika irányítóit, hogy kapcsolatot keressenek a szövetséges hatalmakkal. A háborúban semleges országokban akkreditált magyar diplomatakon keresztül megkezdődtek a béketapogatózások az angolszász hatalmak felé. Ezzel párhuzamosan (de nem összefüggésben) a spanyol külügyminiszter, Jordana gróf XII. Pius pápa öt pontjára alapuló békejavaslatát juttatta el a magyar kormány részére. A katonai helyzet fordulata miatt Magyarországon a közvetítési javaslat kedvező fogadtatásra talált.

Kállay Miklós Jordana grófnak adott hivatalos válaszában több olyan gondolat köszön vissza, amely nem ismeretlen a magyar külpolitikai szakirodalom korabeli szótárában. Olyan állásfoglalások ezek, amelyek megtalálhatók például a Magyar Külügyi Társaság tekintélyes tagjának, Móricz Kálmánnak az írásaiban is. Az 1920-ban létrejött Magyar Külügyi Társaság társelnökei sorában találjuk az 1930-as évek végén Imrédy Bélát, Kállay Miklóst, Kozma Miklóst, Lukács Györgyöt, Teleki Pált is. A Külügyi Társaság lapja volt a Külügyi Szemle, amely a hivatalos magyar külpolitikai álláspontot tükrözte. Móricz Kálmán 1937-ben „Évszázados külpolitika” című munkájában² foglalta össze a Magyar Külügyi Társaság hosszú távú külpolitikai koncepcióját: „A külpolitikai erővonalak” című fejezetben részletesen kifejti, hogy Magyarország területén világpolitikai erővonalak futnak keresztül és a Kárpát-medence az erővonalak kereszteződésében van. Itt keresztezik egymást az angol, orosz, német, olasz, francia „érdekszférák”. Később így folytatja, „*Hazánk földje ethnográfiai választóvonal, átmeneti terület, mely Európa keleti és nyugati felét egyrészt elválasztja, másrészt pedig összeköti egymással.*”³ Magyarország külpolitikai módszerül „*azt tartottuk legjobban megfelelőnek, amely a magyar nemzetnek mint az ethnográfiai választóvonalon egy évezred óta lakó, átmeneti területet bíró népnek, az egyensúlyozó tényező szerepét írja elő olyaténképpen, hogy saját fennmaradása és az úgy erkölcsi, mint anyagi vonatkozásokban legcélszerűbbnek tartott, nagy eszmének mentül teljesebb megvalósítása érdekében az ellentétes erővonalakat egymás ellen kijátszva, azokat lehetőség szerint párhuzamos fejlődésbe terelje. Egyben pedig a Kárpátok medencéjében saját történelmi vezetőszerpét biztosíthassa!*”⁴

Lényegében ezek az eszmék köszönnek vissza a Jordana grófnak küldött válaszból.

Mire adnak választ a Jordana kezdeményezéséhez kapcsolódó iratok, és milyen új kérdéseket vetnek föl?

Először is egyértelműen cáfolják azt a szakirodalomban elterjedt véleményt, hogy a spanyol kormányzat 1942 őszén már világos képet alkotott volna magának a háború várható kimeneteléről, és ennek alapján határozott fordulatot tett volna a szövetségesek irányában. Magyarországhoz képest előnyös helyzete dacára (formálisan nem volt közvetlen hadviselő, területén nem tartózkodtak vagy mozogtak tengelycsapatok) hintapolitikája lassan indult. Jordana azonban rövidesen megértette, hogy bármilyen legyen a spanyol politika (és személyesen Franco) háborús víziója, a rendszer fennmaradása a vizionálás helyett

² Móricz Kálmán: *Évszázados külpolitika*. Budapest, 1937.

³ Móricz: *Évszázados külpolitika*, 116–117.

⁴ Móricz: *Évszázados külpolitika*, 171.

a potenciális győztesekhez, pontosabban ezek Madrid számára elfogadható angolszász csoportjához való alkalmazkodást kívánja. Ezt a diplomáciai kapcsolatok síkján olyan kényes gyakorlati ügyekben kellett megtanulnia, mint például a kormányok megkettőződése nyomán megduplázódó madridi olasz és francia képviseltekkel tartott kapcsolatok alakításának kényes pantomim-játéka. 1943 utolsó negyedében a madridi „hinta” már teljes erővel lengett, fő spanyol mozgatója pedig kétségkívül az angolszász diplomácia által erősen és közvetlenül presszionált, egyben más politikusokhoz képest preferált Jordana volt.

Kiderül az okmányokból az is, hogy mindkét ország erősen eltúltozta azt a szerepet, amelyet a háború lezárásában, illetve befejezése után játszhat a világban; nemkülönben várható háború végi érdekérvényesítési lehetőségeit. A magyar kormányzat ezt a szerepet szerényebben, a maga térségében képzelte el; míg a spanyolok a birodalmi múlt bővületében kozmikus méretekben ambicionálták azt. Spanyolország 1942 őszén egy pillanatra úgy érezhette, hogy a háborúnak a Földközi-tenger nyugati medencéjébe való áttevődése révén állásfoglalása kulcsfontosságú tényező. Ám ha nem is azonnal, hamarosan meg kellett éreznie, hogy a szicíliai, majd a calabriai partraszállás után a félsziget geostratégiai jelentősége számottevően csökkent. Franco viszont csak Churchill e tekintetben brutális nyíltsággal fogalmazó, 1944 késő őszén született levele nyomán vette többé-kevésbé tudomásul: lehetetlen, hogy Spanyolország bármilyen szerepet játsszon a háború utáni rendezésben. A magyar kormány és a diplomáciai kar Kállay köré csoportosuló tagjai – minden illúziójuk dacára – világosabban látták, hogy a tengely elveszti a háborút. Arra nézve azonban, hogy milyen módon juthatnának ki a helyzetből, amelybe a kormányzat részben saját lépései nyomán került, ekkor még csak sejtéseik voltak. Ezért is hajlottak arra, hogy gondjaikat megosszák egy olyan kormányzattal, amely iránt eszmei affinitást éreztek, de nem tartozott sem hadi szövetségeseik, sem háborús ellenfeleik közé. Nem valószínű, hogy a spanyol kormánytól reális segítséget vártak volna dilemmáik gyakorlati megoldásában. A spanyol próbálkozás negatív kimenetele ráébredszthette a magyar kormányfőt, milyen reménytelen helyzetbe kerülhet az ország a háború végén, ha kormánya valamilyen lépést nem kezdeményez. A magyar kormány részéről megmutatkozó válaszadási készség azzal is magyarázható még, hogy Madridon keresztül esetleg egy újabb csatornát nyithat meg az angolszászok felé, hiszen akkor már sor került a bizalmas kapcsolatfelvételre Stockholmon, Isztambulon és Lisszabonon keresztül.

A levélváltás nyomán támadt diplomáciai vihar mindkét kormány számára föltárta a realitások olyan mezőit, amelyek addig nagyrészt rejtve maradtak előttük. A spanyol fél megmérhette, mennyit ér kényes helyzetben az Ibériai Blokk szolidaritása, s hogy milyen törékeny összekötő kapocs a semlegesség, ha csak az állapot és nem az attitűd azonosságát tükrözi. Jordana azt is fölfogta, hogy olyan, a Franco-rendszer iránt egyébként lojális személyek és döntési központok, mint Spellmann bíboros vagy a vatikáni államtitkárság, sem teszik kockára az általuk képviselt speciális érdekeket a spanyol különérdekek nyílt támogatásával, kivált, ha valamely kezdeményezést elmulasztottak előre egyeztetni velük. Ugyanezt vonhatta le az esetből a magyar kormány és diplomáciája is, amelynek nem keveset kellett munkálkodnia, hogy német szövetségesei és egyéb partnerei előtt tisztázza magát. Annál inkább, mert 1943 nyár végén már előrehaladott titkos tárgyalások folytak a magyar kormány ezzel megbízott diplomatái, illetve angol megbízottak között.

A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki egyértelműen, vajon a spanyol külügyminiszter és munkatársai egyszerűen füllentettek a magyar diplomatáknak, amikor azt hangoztatták, hogy a portugálokkal, az argentinokkal és az írekkel (stb.) karöltve lépnek föl, sőt, hogy a svájci és a svéd diplomácia is támogatja őket, vagy pedig amazok (különösen a portugálok) kezdetben valóban rokonszenveztek a kezdeményezéssel, csak a pápai roszszállítás, és az akció ország-világ előtti meggondolatlan spanyol szétkürtölése nyomán hát-

ráltak ki sietve belőle – ugyancsak vaskos füllentések árán. A legvalószínűbb, hogy a spanyol diplomácia (kormányra érdekeinek megfelelően) a semleges kormányoknak a Jordana-üzenet kézhezvételét nyugtázó, több-kevesebb udvariassági fordulatot tartalmazó válaszigyzékeit „lényegítette át” a semleges országok nagyobb csoportjának a kezdeményezéshez kilátásba helyezett támogatásával. Erre csak egy svájci–svéd–portugál–ír levéltári „mélyfúrás” deríthetne fényt.

Kállay Miklósnak és körének béketapogatózásai tehát 1943 februárjában Madridban is elkezdődnek. Lisszabonban a magyar kormány képviselői az angolszász hatalmak megbízottaival vették fel a kapcsolatot, Madridban pedig a spanyol kormányzattal, melynek tagjai XII. Pius békejavaslatára alapozva kívántak a hadviselő felek között közvetíteni. Az előzetes fegyverszüneti tárgyalások megkezdése mellett Kállay Miklós esetleges második lépésként megtette az óvatos előkészületeket egy magyar emigráns kormány megalakítására is, de ez már egy másik történet.

DOKUMENTUMOK⁵

Jordana spanyol külügyminiszter üzenete Kállay Miklós miniszterelnöknek

1943. 12. 10.

Titkos!

Tárgy: Gróf Jordana spanyol külügyminiszter szuggesztíója a magyar kormányhoz eszmecsere megindítása tárgyában az eljövendő béke előkészítése céljából, a Pápanak 1939. december 24-i beszédében lefektetett elvek alapján.

Doussinague követ⁶, a külügyminisztérium politikai vezérigazgatója⁷ Jordana gróf nevében magához kéretett. Tekintettel a közlendők fontosságára, a külügyminiszter, ki alig bírja a francia nyelvet, őt bízta meg, hogy nekem az alábbiakat tudomásomra hozza, kérve, hogy Nagyméltóságodnak ezeket jelentsem.

Doussinague követ azzal kezdte, hogy ha a háború az oroszok győzelmével végződik, Európa bolsevizálódása elkerülhetetlen és Német-, valamint Franciaország után Spanyolország is a bolsevizmus prédájává válna. Ez esetben a béke elérését célzó minden további egyezkedete és az Európa újjászervezését illető tervek természetesen hiábavalók volnának.

A spanyol politika vezetői azonban nem hisznek sem egyik, sem másik hadakozó fél száz százalékos győzelmében, vagy vereségében. A spanyol álláspont szerint nem fog megvalósulni sem az, amit a Führer január 31-i beszédében kijelentett, miszerint a háború után csak az azt túlélő fél marad meg, míg a másik megsemmisül. Sem az, amit Roosevelt és Churchill Casablancában hangoztattak⁸, hogy a háborúnak csak az ellenfél feltétel nélküli megadása vethet véget.

Ugyancsak kételkednek egy kompromisszumos béke lehetőségében is, de valószínűnek tartanak egy olyan békét, amely a legyőzött félnek életlehetőségeket hagyyna. Eme utóbbi megoldás esetén szerinte az ibériai blokk a béketárgyalásokon fontos szerepet fog játszani.

⁵ A dokumentumokat betűhíven, az eredeti helyesírásnak megfelelően közöljük.

⁶ José Maria Doussinague y Teixidor (1894–1967): diplomata, történész, aki több országban képviselte Spanyolországot, majd helyettes államtitkár, 1942–1946-ban a külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője.

⁷ Director general político, szó szerinti fordításban politikai főtitkár, aminek a megfelelője a magyar hivatali rangsorban a külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője.

⁸ Churchill és Roosevelt casablancái találkozására 1943. január 14. és 24. között került sor.

Amikor Doussinague követ előtt kételkedésemnek adtam kifejezést afölött, hogy az angolok és az amerikaiak Spanyolországot és Portugáliát, eme két semleges államot, melyeknek politikai rezsimje és elvei nincsenek teljesen összhangban a demokrata doktrínákkal, a zöld asztalhoz fogják eresztetni, a követ azt felelte, jogosan hiszik, miszerint részvételük a béketárgyalásokon biztosítva lesz. „Egy igazságos békét kell a világnak adni, ahol olyanoknak is szóhoz kell jutniok, akik nincsenek a szenvedélyek által elvakítva, különben újból egy versailles-i béke fog megszületni, amely három embernek, Wilson, Clemenceau és Loyd George gyűlöletének volt a magzatja” mondta Doussinague követ.

A külügyminisztérium politikai vezérigazgatója a továbbiakban hivatkozott az ibériai blokk megalakulása alkalmából kiadott vörös könyvre, mely a blokk kátéját, tartalmazza, és amelyet magyar fordításával együtt f. évi január hó 25-i 6/pol – 1943. sz. jelentésem kapcsán volt szerencsém nagyméltóságodnak felterjeszteni.

Doussinague követ, hogy az ibériai blokk fontosságát dokumentálja, a spanyol és portugál államférfiak Portugáliában való találkozása alkalmából elhangzott pohárköszöntő egyes passzusait citálta...

A spanyol külügyminiszternek Salazar kormányelnökhöz intézett pohárköszöntőjéből Doussinague követ a következő passzust emelte ki: „Az ibériai blokk megalapozásával a világ számára egy olyan alakulat teremtődött meg, amely képes a leghathatósabb és jótékonyabb befolyást gyakorolni a nemzetek közötti politikára, mint a béke eszköze, és a legmagasabb erkölcsi értékek letéteményese, amelyeket ma bolygónk egész területén a háború által a lelkekbe vetett mélységes zűrzavar vesz körül..... [pontozás az eredetiben]. Ez a világos tudat él mindazokban, akik hiszik, hogy eljön az idő, amikor a csaták zaja felett szükséges lesz józan és testvéri szavakat hallatni, amelyek lehetővé teszik majd a világ eljövendő újjászervezését.”

Eme újjászervezési munkában akarunk – fűzte hozzá Doussinague követ – részt venni, hozzájárulni a gyűlölet lecsillapításához, az indulatok megfékezéséhez, és egy igazságos béke megteremtéséhez.

Európa, és általában a világ újjászervezésének alapjait Churchill és Roosevelt az „Atlantic Chartre”-ban, a tengelyhatalmak viszont számos kijelentésben megvetették. Úgy az angolszász, mint a tengely programjai azonban nem tárgyilagosak. Önző célokat követnek az ellenfél rovására, és azt szolgálják, hogy a győző a legyőzött kárára és annak romjain építse fel hatalmát és hegemoniáját. A wilsoni béke 14 pontjai is gyönyörűen hangzottak, az eredmény azonban a versailles-i parancsbéke volt, mely a mostani világhatalmasztrófát idézte elő.

Sokkal magasabb, önzetlenebb – már azért is, mert nem *partie en cause*⁹ – XII. Pius pápának a világ legnagyobb erkölcsi hatalmának 1939. évi december 24-i szózata [a] világhoz, amelyben a Szentatya öt pontban szögezi le egy maradandó, igazságos béke alapelveit. Spanyolország és Portugália, mint keresztény országok, melyek a keresztény morálra alapítják nemzeti létüket, a Szentatya által megjelölt öt pontra alapozzák programjukat, amellyel a béketárgyalásokon megjelenni szándékoznak. Ez nem jelenti azonban azt, hogy némi módosításokat például a 4. pontra vonatkozólag, mely a kisebbségi kérdést érinti, ne tartanának szükségesnek. A pápa felhívása nem csak a katolikusoknak szól, hanem a világ más vallású népeihez is intézve volt. A nem katolikusok tehát ne tekintsek a pápa szózatát mint a katolikus egyház fejének felhívását, hanem mint egy, az egész világ által elismert erkölcsi hatalomét, aki egyszersmind világi uralkodó is.

A Szent István-i Magyarország – folytatta Doussinague követ – keresztény ország, keresztény elvekre alapozza nemzeti életét, szellemi alakulata igen hasonló Spanyolországéhoz, ami elég bázis arra, hogy a viszony a két ország között mind szorosabbra fűzessék.

---

⁹ Az ügyben érdekelt fél (francia).

Amikor majd a béke be fog köszönteni, elengedhetetlen, hogy legmagasabb szellemi, jogi és erkölcsi értékek megvédésére, mely értékeket egy ezeresztendős civilizáció halmozott fel, párhuzamosan ne haladjanak, hogy ne egy közös programmal lépjenek a zöld asztalhoz. A világ jövőbeni reorganizációjának alapjául Spanyolország és Portugália programul a pápa 1939-iki decemberi szövegét választja. A közös morális ideálokért harcoló országoknak össze kell fogniuk, mert egyedül és külön-külön nem fog nekik sikerülni hangjukat hallatni, különösen ha kis országokról van szó. Szükséges tehát, hogy a közös akcióra már most felkészüljünk.

Doussinague követ azt a kérdést intézi tehát Jordana külügyminiszter nevében Nagyméltóságodhoz, hajlandó-e a pápa beszédét programul elfogadni, és Spanyolországgal együtt, egy úton haladni. Jelenleg természetesen csak előkészítő eszmecseréről van szó, és Jordana gróf hálás volna Nagyméltóságodnak, ha a pápa beszédére vonatkozó észrevételeit vele közölni méltóztatna, valamint vele tudatni, hogy hajlandó-e a magyar kormány Spanyolország eme ajánlatára reflektálni. Eme kollaboráció – mely nem jelenti az ibér blokkhoz való csatlakozásunkat, már csak azért sem, mivel ennek kizárólag Spanyolország és Portugália a tagjai – egyáltalán nem érinti Magyarországnak a tengelyhez való viszonyát, vagy lojalitását és ettől függetlenül csakis egy közös magatartásra vonatkozna béketárgyalások idejére.

Kérdésemre, vajon más országok is felkértek eme együttműködésre, Doussinague azt felelte, hogy mostanáig és a napokban egyedül Írország kérdezett meg, de tervbe van véve Argentínának bevonása is. Romániának megkérdezése mellőzve lesz.

Ismerve az ibériai blokknak nem lebecsülendő fontosságát, véleményem szerint Spanyolországnak és Portugáliának morális támogatása és Magyarország iránt tanúsított nagybecsülése, mely kezünkben fontos politikai fegyverré válhat, adott esetben igen nagy értékkel bírhat.

Legyen szabad Nagyméltóságodat arra kérnem, hogy a spanyol kormánynak adandó választ illetőleg engem Magas utasításaival ellátni szíveskedjék.

Ambró
m. kir. követ

MOL Küm. res. pol. K64–29–58–1943

Szentmiklós Andor¹⁰ levele Ambrónak¹¹

1943. 03. 03.

Kedves Feri!

A 4. főn.–1943. számú jelentésre vonatkozólag egyidejűleg 58/res. pol.–1943. sz. alatt kapod a Miniszterelnök Úr¹² válaszát jelentésedben arra is kitérész, hogy Jordana gróf arra kér, hogy a pápai program öt pontjához állást foglaljunk.

¹⁰ Szentmiklós Andor (1893–1945) diplomata. 1920 és 1922 között a bécsi, prágai követségen, majd 1923 elejétől 1928 végéig a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályán dolgozott. 1928 és 1941 között idegen országokban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1941 szeptemberétől 1943 júliusáig a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, majd 1944 áprilisáig a külügyminiszter állandó helyettese.

¹¹ Ambró Ferenc (1890–?): 1920 és 1941 között különböző országokban teljesített diplomáciai szolgálatot. Andorka Rudolf Rezsőt felváltva, 1941 júniusától a madridi követség vezetője, amiről Magyarország német megszállása miatt, 1944 márciusában mondott le.

¹² Kállay Miklós.

Állásfoglalásunk voltaképpen kritika nélküli elfogadásuk az 1., 2., 3. és 5. pontjuk kommentára csak annyiban áll, hogy Magyarország élni akar, függetlenül és önállóan, mert hivatást érez magában saját nemzetével és az európai civilizációval szemben.

MOL Küm. res. pol. K64–29-sz. n.–1943. 41. l.

Ghyczy Jenő¹³ külügyminiszter-helyettes utasítása Ambrónak, hogy közölje a magyar kormány álláspontját a Jordana-kezdeményezés ügyében Jordanával és Jose María Doussinague-val, a spanyol Külügyminisztérium politikai főosztályának vezetőjével.

1943. 03. 03.

Méltóságod f. évi február hó 10. kelt, 4. Főn.–1943 sz. jelentésében foglaltakat tudomásul vettem és felkérem, hogy gróf Jordana külügyminiszterrel, illetve helyettesével, Doussinague követtel a következőket közölni szíveskedjék:

Legnagyobb örömmel vettem tudomásul Jordana gróf elgondolásait Európa újjászervezésére. Teljes mértékben osztozom aggályaiban azon tervekkel szemben, amiket a hadviselő felek valamelyike szenvedélyek által elvakítva szeretne a legyőzött félre ráerőszakolni. Magam is hiszek abban, hogy oly béke, amely valamennyi nemzet állandó és mély érdekeit szolgálja, csak úgy jöhet létre, ha létrejöttéhez szóhoz jutnak azok, akik nincsenek szenvedélyek által elvakítva és felelősségük tudatában vállalják magukra azt a nagy erkölcsi missziót, hogy a nyugati civilizációt ne hagyják elsüllyedni.

2. A magyar külpolitika vezetői is hasonló gondolatoktól vannak vezettetve, amidőn legjobb tudásuk és lelkiismeretük szerint Magyarország sorsát és jövőjét igyekeznek ama nyugati civilizáció sorsához és jövőjéhez fűzni, amelyet több mint ezer éve saját legértékesebb kincsének tart és amelyet több mint ezer éven át vérével védett meg. Elgondolásaink fedezik Jordana gróf elgondolásait. Ezért örömmel vagyunk hajlandók hozzájuk is csatlakozni és elvben XII. Pius pápának 1939. évi december hó 24-i szózatában¹⁴ foglalt öt programpontot, mint a jövő békéjének alapvető feltételeit magunk számára elfogadni. Örömmel haladunk ebben az irányban Spanyolországgal együtt, amelyhez évszázados hasonló gondolat és érzésvilág fűz minket, valamint ugyanazon más nemzetekkel is, amelyek hasonló célok által vezetettek a nyugati civilizáció megmentése és a tartós béke biztosítása érdekében.

XII. Pius pápa öt programpontjának elfogadása minden nemzet által, bennünk csak a legőszintébb örömet válthatja ki és számunkra a legnagyobb elégtételt jelentené, mert a leg súlyosabb sorscsapásunk – a trianoni kényszerbéke – számunkra oly igazságtalanságot és erőszakot jelentett, amely éppen ezekkel a programpontokkal áll a legélesebb ellentétben.

1. Magyarország politikáját két tétel determinálja. Magyarország küzd az ellen, aki függetlenségét, szabadságát, jogrendjét, keresztény kultúráját és értékes hagyományait veszélyezteti. Ezért kellett fegyvert fognia a szovjet ellen.

2. Magyarország európai hivatását abban látja, hogy Közép-Európában a béke és a rend oszlopa legyen.

A Külügyminisztérium vezetésével megbízott m. kir. miniszterelnök helyett

Ghyczy
s. k.

MOL Küm. res. pol. K64–29–58–1943. 43–46. l.

¹³ Ghyczy Jenő (1893–1982): diplomata. A Kállay-kormányban a külügyminiszter állandó helyettese, majd 1943. július 24. és 1944. március 22. között Magyarország külügyminisztere.

¹⁴ XII. Pius (1939–1958), Eugenio Pacelli, akit a kortárs közvélemény németbarátsága miatt „német pápának” is nevez, 1939. december 24-i beszédében Európa elmúlt liberális korszakát bírálta, amelyet az elkereszténytelenedés jellemez.

Ambró jelentése Kállaynak a magyar válasz ügyében Jordanának adott tájékoztatásáról

1943. 03. 09.

Nagyméltóságod 58/res. pol.–1943 sz. utasításában foglaltakat úgy Jordana gróffal, mint Doussinague gróffal közöltem kik látható örömmel fogadták Nagyméltóságod válaszáat.

Jordana külügyminiszter megkért, hogy Nagyméltóságod válaszáról egy pro-memoriát készítsék el, amelyben Szentmiklósy követ levelében foglalt elgondolásokra is ki fogok terjeszkedni. Eme pro-memoriát a futár indulása után fogom megfogalmazni és a külügyminiszter úrnak átadni.

Ambró
m. kir. követ

MOL Küm. res. pol. K64 29–86–1943 35. l.

Ambró jelentése Franco tábornoknak a cortes megnyitása alkalmával mondott beszédéről

1943. 03. 20.

Március 17-én ünnepélyes keretek között nyitotta meg a spanyol államfő a spanyol nagy Corteseket. Előtte való nap a Cortesek tagjai letették a hűségüket úgy, hogy a 17-iki ünnepélyes ülés programját csak a Caudillo beszéde merítette ki, melyet óvatosság és tartózkodás jellemez.

A beszéd érintette Spanyolország viszonyát a hadviselő felekkel szemben, utalt arra, hogy a harc holtpontra jutott és hogy mindkét hadviselő fél képtelen annyi erőt mozgósítani, hogy nem tudja egymást elpusztítani, tehát hosszú tartamú háborúval kell számolni, mely meglepetéseket tartogathat. Éppen ezért Franco tábornok kifejezte azt a meggyőződését, hogy Spanyolország feladata megőrizni nyugalma és semlegességét, hogy egy napon, ha mégis remény támadna a megbékélésre, Európának kiegyensúlyozott ítéletet ajánlhasson fel. A beszéd eme passzusában kifejezésre jut a spanyol kormány ama törekvése, hogy adott pillanatban, mint békeközvetítő szerepeljen, mely szándékáról főn. számú jelentéseimben már volt szerencsém Nagyméltóságodat tájékoztatni. Franco tábornok még rámutatott a kommunizmus veszélyére, mely nem annyira a szovjet-orosz hadsereg veszedelmében, mint inkább a világhatalom jelszavában rejlik. A spanyol politika ideáljaként egy okos tartózkodást és saját belső problémáira való céltudatos visszavonulást jelölt meg az ország részére legüdvösebbnek.

8/pol. sz. jelentéseimben volt szerencsém beszámolni ama tervről, hogy Cortesek ünnepélyes megnyitása alkalmából Franco tábornok régenssé kiáltatna ki, és hogy felvenné a régensi címet. Ez a szándék valóban fennállott, a Caudillo azonban, különösen a monarchisták ellenállásától tartva, ezt a tervet elejtette.

Ambró
s. k.
m. kir. követ

MOL Küm. pol. K63–29–14–1943 84–85. l.

Ambró jelenti: memorandum formájában átadta Jordanának Kállay Miklós válaszát.

1943. 03. 27.

Jordana grófnak, ki tegnap magához kéretett memorandum alakjában [átadtam] Nagyméltóságod f. évi március 3-i 58/res. pol. számú rendeletében foglalt válaszát, kibővíve Szentmiklós követ levelében foglalt elgondolásokkal. A külügyminisztérium nagy meglepődöttséggel vette tudomásul a magyar kormány állásfoglalását és legmélyebb köszönetét fejezi [ki] Nagyméltóságodnak ama támogatásért, melyet az eljövendő béke elősegítésében nyújtani hajlandó. Örömeink adott kifejezést a fölött, hogy Spanyolország Magyarországgal vállatve dolgozhat eme ideális cél elérése érdekében. Eme spanyol akcióhoz, melynek végcélja a békeközvetítés és a béketárgyalásokon való együttműködés, Írország, Svájc, Svédország, Argentína és Portugália már csatlakoztak, és nem kételkedik abban, hogy eme kollaboráció közös bázis alapján a tárgyalásokra befolyással lesz és meghozza majd a kívánt eredményt. Jordana gróf kiemelte, hogy a magyar kormány válaszával, melyet a Caudillonak be fog mutatni, teljesen meg van elégedve. Az összes válaszok közül ez a legszebb és legkimerítőbb.

Jordana gróf célzást tett a Caudillonak a Cortesek megnyitása alkalmával (március 17.) mondott beszédére, melynek egyik passzusában Franco tábornok burkoltan célzást tesz eme akciót illetően. A passzus következőképpen hangzik: „A háborús helyzet eme rövid ismertetése fogalmat nyújt ezen történelmi momentumban a spanyoloknak a nemzettel szembeni kötelezettségeiről arra a pillanatra, amikor Spanyolországnak szüksége lesz minden autoritására és erejére, hogy szembeszállhasson mindazon problémákkal, melyeket a jövő rejteget, és hogy nyugodt ítélletével Európát inspirálja, amikor elérkezik a pillanat, hogy az értelem helyezkedjék a szenvedélyek fölé és ez által a kontinensek között a megbékülés reményének útját megnyissa”

A külügyminiszter úr bízik abban, hogy eme békeközvetítés pillanata be fog következni és egy alkalmat sem szalaszt el, hogy angol és amerikai nagykövettekkel erről eszmecserezt folytasson. Reméli, hogy sok kitartással és türelemmel célt fog érni. Meggyőződése az, hogy a tengely ha nem is fog győzelmet aratni, de vereséget se fog szenvedni, ami idővel a szövetségeseket engedékenységre fogja bírni. Erre az időpontra kell tehát szerinte felkészülni, hogy akkor kompakt blokként fellépni lehessen. Jordana gróf megkért, jelentsem Nagyméltóságodnak, hogy a magyar kormány válaszát gondosan át fogja tanulmányozni és további elgondolásait és propozícióit Nagyméltóságod nagybecsű tudomására fogja hozni.

Szentmiklós követ levelének Magyarország egységére és európai közvetítő szerepére vonatkozó részéről, térképekkel és történelmi ismertetéssel alapozva Jordana grófnak rövid előadást tartottam Magyarországról, ecseteltem országunk politikai és gazdasági helyzetét Trianon előtt és után, valamint annak földrajzi, gazdasági összetartozóságát és egységét a természet által is megvont ezeréves határokon belül, melyeknek megbontásával az ország életképtelenné válik.

Már ama morális támogatás miatt is, mely elszigeteltségünkbe rést üt és hivatott nemzeti aspirációinkat esetleg a jövőben támogatni, még ha eme Spanyolország által kezdeményezett akció kevés eredménnyel kecsegtetne is, vagy megvalósítása problematikussá válna, a spanyol kormányzat kezdeményezését örömmel kell üdvözölnünk.

Ambró
s. k.
m. kir. követ

MOL Küm. res. pol. K64-29-sz. n. másolat-1943. 25-27. l.

Ambró jelentése Kállaynak Spellman New York-i érsek¹⁵ római látogatásának háttéréről

1943. 03. 30.

Szig. biz.

Spellman New York-i érsek spanyolországi tartózkodásával és római utazásával kapcsolatban nem Mgr. Cicognani¹⁶ pápai nunciustól, hanem komoly forrásból eredő megbízható információim alapján a következőket van szerencsém jelenteni:

Mint már előző jelentésemben említeni volt szerencsém Franco tábornok az érseket Hayes¹⁷ amerikai nagykövet kíséretében audiencián fogadta. A főpap Rooseveltnél szöbeli üdvözlést adott át, melyben az elnök a spanyol államfőt és nemzetet őszinte barátságáról biztosítja. A Caudillo viszont baráti érzéseinek kifejezése mellett kijelentette, hogy Spanyolország, ha idegen agresszió által kényszerítve nem lesz, a konfliktustól távol fog maradni minden eszközzel azon lesz, hogy semlegességét megőrizze.

Az érsek, aki ellentétben azzal, mit a nuncius nekem mondott és velem elhitetni akart, kész programmal ment Rómába, melyről Nagyméltóságod római szentszéki követünk által már bizonyára tudomást szerezni méltóztatott. Itteni igen komoly információim szerint a főpap az amerikai elnöktől ama megbízatást kapta, miszerint hozza a Szent Atya tudomására Rooseveltnél elgondolásait (disposicions) [sic!] ama esetre, amikor a pápa a helyzetet érettnak ítéli meg arra, hogy komoly béketárgyalások megindulására remény van. Ezeknek elengedhetetlen előfeltétele azonban Hitlernek és a nemzeti szocialista pártnak végleges eltűnése. Csak a nemzeti szocialista rezsimnek és Hitlernek eliminálása után hajlandók a szövetségesek béketárgyalásokba bocsátkozni. Eme diszposíciók Olaszország számára sokkal kedvezőbbek lennének abban az esetben, ha Olaszország még idejében kilépne a háborúból. Az érsek Olaszországból való visszatérte után azonban ama fájdalmas csalódásának adott kifejezést, hogy Mussolini oly visszautasító magatartást tanúsított, hogy a szövetségesek kénytelenek lesznek Olaszországot Németországgal egy kalap alá vonni és vele szemben a háborút éppoly keményen folytatni, mint Németországgal szemben.

Az érsek Sevilleben Sir Samuel Hoare¹⁸ angol nagykövettel találkozott, kivel eszmecsere-t folytatott római útjáról.

Mgr. Cicognani ama információja, hogy ő járt közben az itteni olasz nagykövetségnél, hogy az érseknek Olaszországba való utazására a felhatalmazást megszerezze, megfelelő a tényeknek.

Ambró s. k.
m. kir. követ

MOL Küm. pol. K63-29-17-1943. 90-92. l.

¹⁵ Francis Spellman: amerikai katolikus egyházfő, New York-i bíboros érsek.

¹⁶ Msgr. Gaetano Cicognani bíboros, a Szentszék salamancai, majd madridi nunciusa.

¹⁷ Carlton Joseph H. Hayes: az Amerikai Egyesült Államok madridi nagykövete 1942-1944 között.

¹⁸ Sir Samuel Hoare, Viscount of Templewood: 1940 májusától 1944 végéig Nagy-Britannia madridi nagykövete.

*Wodianer Andor*¹⁹ lisszaboni magyar követ javasolja Kállaynak: ismertessék a Jordánának adott magyar választ a portugál kormánnyal

1943. 04. 07.

Javaslom, hogy 58/pol. res. 1943 sz., betekintésre megküldött rendeletben foglaltakról adandó alkalommal portugál külügyminisztert informálhassam. Kérek felhatalmazást.

Wodianer

MOL Küm. res. pol. K64-29-129-1943. 33. l. – 36. sz. szjt.

Kállay utasítja Ambrót: tudja meg Madridban, hogy tájékoztatták-e a portugálokat a Jordana-féle kezdeményezésről.

1943. 04. 08.

Méltóságod 8. főn. sz. jelentését válaszutasítással és kiegészítő levéllel személyes tudomásul megküldöttem vatikáni, quirináli²⁰ és lisszaboni követeinknek.

Vatikánban pápa őszentsége előtt Jordana kezdeményezése szóba került. Hozzájárulásunkat őszentsége köszönete kifejezésével fogadta.

Wodianer felhatalmazásomat kéri, hogy Jordánának adott válaszunkról portugál külügyminisztert alkalmilag tájékoztassa. Kérem közölni, portugál kormány spanyol oldalról tájékozva van-e kezdeményezéseiről illetve van-e észrevétele az ellen, hogy Wodianer erről és válaszmáról külügyminisztert tájékoztassa.

Kállay

MOL Küm. res. pol. K64-29-129-1943. 32. l. – 26. sz. szjt.

Ambró jelenti: a spanyol külügyminisztérium nem ellenzi, hogy tájékoztassák a portugálokat a Jordana javaslatra adott válaszról

1943. 04. 10.²¹

Külügyminiszternek nincs észrevétele, hogy Wodianer portugál külügyminisztert tájékoztassa. Spanyol külügyminiszter ellenkezőleg köszönetét fejezte ki magyar kormánynak kezdeményezése iránt tanúsított érdeklődéséért.

Wodianer információjára közlöm, hogy Jordana utolsó lisszaboni utazása alkalmával Salazart papi [valószínűleg pápai] kezdeményezésről tájékoztatta, amit Salazar teljesen oszt, azonban ama véleményének ad kifejezést, hogy ügyet nem szabad elsietni jelenlegi helyzetre való tekintettel és csak alkalmas pillanatban előhozni.

Ambró

MOL Küm. res. pol. K64-29-135-1943. 30. l. 28. sz. szjt.

¹⁹ Wodianer Andor (1890–1964): diplomata. 1915–1934 Európában (Bréma, Szófia, Belgrád, Róma, Budapest) és Dél-Amerikában (Buenos Aires) teljesített diplomáciai szolgálatot. 1934 márciusától 1938 februárjáig a madridi követség ügyvivője, Portugáliában is akkreditálva. 1938 februárjától a Franco-kormány mellett van akkreditálva San Sebastiánban 1939 májusáig (Portugáliában is akkreditálva van), majd a lisszaboni követség vezetője 1944 márciusáig. Állásáról Magyarország német megszállása miatt lemondott.

²⁰ Qurinal[is] az ókori Róma hét halmának egyike, egyben a pápa egyik, 1574-ben itt épült palotája, amelyben 1870–1946 között az olasz király lakott. Itt volt az Olaszországban akkreditált magyar királyi követség rezidenciája.

²¹ Az iraton VI. 10-i dátum szerepel, tartalmából és iratösszefüggéseiből azonban kétség nélkül megállapítható, hogy április 10-én született; a dátumban tévedésből cserélődhetett ki a két római számjegy.

Kállay utasítása Wodianernek: ismertesse a portugál külügyminiszterrel Jordanának adott válaszát.

1943. 04. 13.

Nincsen észrevételem, ha Méltóságod 58/ res. pol.-ban foglaltakat adandó alkalommal portugál külügyminiszterrel közli.

Spanyol külügyminisztert megkérdeztem madridi követünk útján. Ők sem tesznek kifogást ez ellen, sőt üdvözlük, hogy ilyen érdeklődést tanúsítunk akció iránt.

Ambró szerint spanyol külügyminiszter akció lényegéről már tájékoztatta Salazart, aki azt szintén üdvözli, csak arra hívta fel figyelmet, hogy annak nyilvánosságra hozatalát ne siessek el, illetve várják be erre alkalmas pillanatot.

Kállay

MOL Küm. res. pol. K64–29-ad 135–1943. 29. l. 29. sz. szjt.

Kállay tájékoztatja Ambrót XII. Piusnál tett április 1-jei látogatásáról

1943. 04. 14.

Kizárólag Méltóságod bizalmas tájékoztatására közlöm, hogy a Szentatyánál történt kihallgatásom alkalmával tudomására hoztam, hogy a magyar kormány a legnagyobb örömmel csatlakozott a spanyol külügyminiszter azon akciójához, hogy a jövő béke alapelvei az 1939.-i pápai szózatban kifejtett gondolatokon alapuljanak.

A Szentatya nagy köszönettel fogadta csatlakozásunkat ehhez az akcióhoz, amelyet ő maga részéről melegen üdvözöl.

A kérdésről Maglione bíboros államtitkárral is beszélgettem, ő azonban kevésbé látszott tájékozva lenni a részletekről vagy legalábbis úgy tüntette fel, mintha nem lenne informált.

A római látogatásom részleteiről a következő futárral fogom Méltóságodat tájékoztatni.

Kállay

MOL Küm. res. pol. K64–29–137–1943 24., 28. l.

Jordana békeajánlatának portugál visszhangja

1943. 04. 21.

Jordana spanyol külügyminiszter legutóbbi portugáliai tárgyalásai (125/pol–1942. jelentésemet) [1942. 12. 31. jelentés] alatt már felvetette Salazar urnak a közös portugál-spanyol béke-közvetítés gondolatát. Annakidején a portugál külügyi politika ezt a problémát időszerűtlennek tartotta. Most a spanyol külügyminiszter Barcelonában, 1943. április 16.-án, Kolombusz Kristóf visszatérésének 450. évfordulója alkalmából rendezett nagyszabású ünnepségen tartott beszédében Spanyolország nevében felkínálta az európai civilizáció megmentése érdekében jó szolgálatait a szembenálló feleknek.

Természetes, hogy ez a gondolat Portugáliában is nagy szimpátiára talált. De a hivatalos külpolitika – bár a félhivatalos „Diario de Manhã” 1943 április 19.-i száma a legnagyobb rokonszenv hangján emlékezett meg az akcióról – ezuttal sem ment túl az 1942 decemberében képviselt állásponton. Ezenkívül csak még egy klerikális lap kommentálta – természetesen szintén szimpátiával – Jordana gróf beszédét. A többi lapok megelégedtek a külföldi hirügynökségek kommentárjaival. Lisszabonban eleve meg voltak győződve, hogy Jordana beszédének csak platonikus jellege lesz.

Wodianer
m. kir. követ

MOL Küm. pol. K 63–226–26–1943. 158–159. l. (Másolat) Megjegyzés: A zárójelben lévő szöveg kék ceruzával vastagon áthúzva.

Wodianer jelentése Sampaio²² portugál nagykövettel folytatott megbeszéléséről a Jordánának adott válasz ügyében.

1943. 04. 26.

Szig. titk.

58/res.-pol. számú rendeletben foglalt utasításoknak megfelelően ma folyó évi április hó 26.-án meglátogattam Sampayo [sic!] nagykövet secrétaire généralt és előadtam neki fenti rendeletben foglaltakat. Sampayo úr eleinte azt hitte, hogy közléseim Jordana gróf barcelonai beszédével állnak összefüggésben és ezért még mielőtt reflektált volna kijelentéseimre nyomatékosan leszögezte, hogy bár elvben természetesen egyetértenek Jordana úr fejtegetésével, közvetítő javaslatáról előre értesüléssel nem bírtak és így javaslatát tisztán a spanyol kormány nevében tette. A portugál kormány ugyanis azon a meggyőződésen van, hogy ily fajta lépésekre az idő még nem érett meg. Ezt annakidején Jordana grófnak meg is mondták. Látva a félreértést megmagyaráztam Sampayo urnak, hogy kijelentéseim nem vonatkoznak a Jordana féle javaslatra, hiszen azok megtételére vonatkozó utasítások már régebbi keletűek és egy még február hó folyamán tett spanyol sondage-ra adott válaszuk tartalmát képezik. A magyar kormány tekintettel Salazar úr nagy moralis és nemzetközi tekintélyére súlyt helyez arra, hogy ő tudjon a magyar álláspontról a békekérdésben és látogatásom célja csupán az volt, hogy Salazar urnak ezeket az elgondolásokat tudomására hozzam. Utóvégre valamikor mégis csak be fog következni az az időpont, amikor a portugál kormány is alkalmat fog látni egy békeközvetítő javaslat megtételére és talán ezért bizonyos haszonnal járhat, ha már ismeri a magyar álláspontot. Sampayo úr válaszában kijelentette, hogy a kormány-elnök, akit az általam előadottakról részletesen fog informálni, hálás lesz a magyar kormány kitüntető figyelmességéért és bizonyára a magyar kormány üzenete nagyon fogja érdekelni. Egyébként örömmel állapította meg, hogy a magyar kormánynak Európa háború utáni berendezkedésére vonatkozó elgondolásai mondhatni teljesen meggyeznek a portugál kormányéval.

Sampayo úr beszélgetésünk végén meg is említette, hogy ők Jordana grófnak egyes államoknál tett szondirozó lépéseiről sem bírtak tudomással. Szóval ez a kezdeményezés is tisztán spanyol iniciatívára vezethető vissza.

Wodianer
m. kir. követ

MOL Küm. pol. főn. K63–226–26–1943. 210–211. l. (Másolat)

²² Carlos de Almeida Afonseca de Sampaio Garrido, a lisszaboni külügyminisztérium vezető munkatársa.

Ambró jelentése Kállaynak Hans Heinrich Dieckhoffnál²³, az új madridi német nagykövetnél tett látogatásáról

1943. 05. 14.

Ma tettem meg bemutatkozó látogatásomat Dieckhoff német nagykövetnél, ki a nazis időkorszak előtti német diplomatának típusa. Az előkelő, nyugodt megjelenésű, rokonszenves, előzékeny modorú nagykövet hosszasan beszélgetett el velem amerikai élményeiről, megemlítve, hogy 1938-ban Roosevelttel Edennel együtt elhatározta volt, hogy Németország növekvő hatalmának letörésére világkonfliktust fognak előidézni. Amerikában – mondá Dieckhoff úr – Roosevelttel elnök barátságos kijelentései dacára, Spanyolország irányába és a Franco regime-mel szemben a legnagyobb ellenszennvel viseltetnek és nagy propagandát fejtenek ki úgy a spanyol nemzeti kormányzat, mint Salazar regime-je ellen. Ismeretes, hogy egész Amerikában toborzás folyik vörös spanyol csapatok felállítására, melyeket a háború után a spanyol regime változás esetére használnának fel.

A német nagykövet élénk meglepedését fejezte ki Franco tábornokkal és Jordana gróffal folytatott eszmecsereik felett, ama nézetének adván kifejezést, hogy a spanyol kormány kimondottan tengelybarát és lojálisan kitart Német- és Olaszország mellett. A háborút illetőleg említette, hogy bár Német- és Olaszország jelenleg komoly időkön mennek át és nagy nehézségekkel kell megküzdeniük, kétség nem férhet ahhoz, hogy a végső győzelmet mégis ki fogják erőszakolni.

Az új német nagykövet, aki folyó évi április 30-án adta át megbízólevelét Franco tábornoknak 1884-ben született Strassbourghban. Jogi tanulmányainak elvégzése után 1913-ban külügyi szolgálatba lépett. Majd Tangerben teljesített szolgálatot. A világháború alatt Teheránban és Konstantinápolyban szolgált. Rövid központi beosztás után 1920-ban a valparaiso-i német főkonzulátus vezetésével bízott meg, ahonnan a prágai követséghez került. Ezután mint nagykövetségi tanácsos washingtoni és londoni német nagykövetségeken működött. 1930-tól 1937-ig a berlini Külügyminisztériumban osztályvezető volt, majd a washingtoni nagykövetség vezetésével bízott meg, nagyköveti minőségben, amely állomáshelyét az Egyesült Államoknak a hadba lépése után hagyta el.

Ambró
m. kir. követ

MOL Küm. pol. K63-29-20-1943 99-101. l.

Ambró jelentése Kállaynak Franco és Jordana nyilvános békeközvetítési ajánlatot tartalmazó beszédeiről és ezek nemzetközi visszhangjáról

1943. 05. 15.

Szig. biz.

Szabadságon való távollétem miatt csak most számolhatok be arról a beszédről, amelyet Jordana gróf április 16-án Kolumbusz Kristóf 450. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken Barcelónában tartott s amelyben felkínálta az európai civilizáció megmentése érdekében Spanyolország közvetítését a hadviselő feleknek.

„A mi feladatunk – mondá többek között a külügyminiszter – a világ békéjét elősegíteni. A Szent Szék, mely annyi szeretettel gondoskodik az emberiség jólétéről és nemzetek, melyeket a háború eddig megkímélt, kétségtelenül elősegíthetné a béke eljövételét és közreműködhetnének a szerződések előkészítésében, amelyek a világot újjá rendezni hivatottak, méltányos és szenvedély nélküli álláspontjuknak ismertetésével.

²³ Hans Heinrich Dieckhoff: német diplomata, 1943–1944-ben madridi német nagykövet.

(3. pont) Eme beszéd nyilvánvalóan Jordana gróf ama suggestiójával van szoros nexusban, melyről Nagyméltóságodat res. fön. sz. jelentéseimben beszámolni szerencsém volt és amelyről Nagyméltóságod a Szent Atyánál történt kihallgatásával kapcsolatban 137/res. pol. sz. rendeletben engem tájékoztatni méltóztatott.

A barcelónai beszéd általános felröffenést keltett. Amint Dieckhoff, német nagykövet közölte velem Németország eme beszédét rossz néven vette, mivel azt a hamis benyomást keltheti a szövetségeseknél, mintha a tengely gyengesége miatt Berlin kérte volna fel Spanyolországot az ajánlat megtételére. A szövetségesek viszont azért neheztelnek, mivel Spanyolország oly szerepet óhajt magának vindikálni, mely őt nem illeti meg és békeközvetítési ajánlatával Németország érdekeit szolgálja, kompromisszumos békét óhajtván, ami Németország megmentését és a nazizmus további megmaradását jelentené. De a Szent Atya és Maglione bíboros államtitkár is, kiknél római tartózkodásom alatt tisztelegtem elégedetlenségüket fejezték ki előttem, hogy Jordana gróf ily nagy publicitást adott egy olyan akciónak, melynek aktualitása még nem érkezett el és amelyről jelenleg még mélyen hallgatni kellett volna, és nem várta be az alkalmas pillanatot, amikor némi eredményre lett volna remény. Szerény véleményem szerint eme elsietett lépésben a Caudillot és Jordana gróft talán a spanyol nemzeti büszkeségből származó hiúság készítette, mely minden spanyolban megvan, ha országa szerepét és fontosságát nagyító üvegen keresztül nézi.

Franco tábornok Andalúziában és Dél-Spanyolországban május elejétől 12-ig megtartott körútja alkalmából Malagában, Sevillában, Jeresben, Huelvában és Almeriában beszédet mondott, melyekben Spanyolország történelmi szerepét a Falange nemzetfenntartó misszióját, Spanyolországnak a civilizáció és a kereszténység védelmére célzó harcainak érdemeit, a keleti barbarizmus elleni küzdelmet stb. stb. hangoztatta.

Az Almeriában május 11-én elhangzott beszédében a Caudillo ugyanazt az ajánlatot ismétli meg, mit Jordana gróf Barcelónában a hadviselő feleknek felkínált. „Külpolitikailag Spanyolország igényt tart ama helyre, melyre a történelem alapján jogot formál. Ebből kifolyólag – fűzte hozzá Franco tábornok – a Szent Atyával együtt Spanyolország felemeli békéltető szavait a hadviselők felé. Botország volna a békét kitolni, mivel egyik hadviselő fél sincs abban a helyzetben, hogy a másikon teljes győzelmet arathasson és mivel a háború folytatása mögött Európát az általános balsevista veszély fenyegeti”.

A Caudillo eme beszéde ugyanazt a reakciót keltette, mint Jordana grófé, a szövetségesek részéről még ama nehezteléssel bővítve, hogy a Caudillo ama minduntalan használt „keleti barbarizmus elleni harc” és az „orosz győzelem esetén Európára váró kegyetlen sors” kitételeket, tekintettel Oroszországnak az angolszászokkal fennálló szövetségére és érdekközösségére közvetve őket is érinti.

Ambró
m. kir. követ

MOL Küm. pol. K63-29-19-1943. 95-98. l.

Wodianer javasolja, hogy a Jordanának küldött Kállay-féle választ szövegét ismertessék a portugál vezetéssel.

1943. 05. 18.

Titkos!

Vonatkozással Nagyméltóságod 137/res. pol. sz. rendeletére:

Célszerűnek tartanám Ambró-féle memorandumot itt is átadni. Hozzájárulás esetén kérem madridi követet utasítani másolat megküldésére.

Wodianer

MOL Küm. res. pol. K64–29–226–1943. 22. l. 46. Szjt

Kállay utasítja Ambrót: Jordanának átadott március 17-i válasz egy példányát küldje át Wodianernek a portugáloknak való átadás céljából.

1943. 05. 20.

Szíveskedjék 9/főn. 1943. sz. jelentésében jelzett és Jordana-nak átadott memorandum egy másolatát következő futárral Wodianer s. k. elküldeni.

Kállay

MOL Küm. res. pol. K64–29–226–1943. 20. l. 35. Szjt.

Kállay közli Wodianerrel: utasította Ambrót a kért memorandum továbbítására.

1943. 05. 20.

Válasz 46. számú táviratára: Madridi követünket utasítottam memorandum megküldésére.

Kállay

MOL Küm. res. pol. K64–29–226–1943. 21. l. 39. szjt.

Ghyczy utasítására a budapesti külügyminisztérium kéri Ambrót: küldje haza a Jordanának márciusban átadott válaszmemorandum egy példányát.

1943. 05. 22.

Szíveskedjék 9/főn. 1943. sz. jelentésében jelzett és Jordanának átadott memorandum egy másolati példányát a legközelebbi futárral felterjeszteni.

Bede²⁴

MOL Küm. res. pol. K64–29–231–1943. 18. l.

---

²⁴ Bede István (1904–1978) 1914 és 1934 között a pozsonyi konzulátuson szolgált, majd 1939-ig a belgrádi követségen állomásozott. 1939 márciusától 1943 szeptemberéig a külügyminisztérium politikai osztályán dolgozott. Ezután a sajtóosztály vezetője 1944 márciusáig, majd a külügyminiszter közvetlen rendelkezése alatt állt.

Kállay hozzájárul ahhoz, hogy Wodianer a portugál külügyminisztériumot tájékoztassa a Jordana–Kállay-üzenetváltásról.

1943. 05. 26.

A lisszaboni m. kir. követ javaslatára, a spanyol külügyminisztérium megkérdezése után hozzájárultam ahhoz, hogy az 58/res. pol.–1943. sz. rendeletben foglaltakról lisszaboni követünk a portugál külügyminisztert informálhassa.

A lisszaboni m. kir. követnek a fentiekre vonatkozó jelentését tudomásul mellékelten megküldöm.

Kállay

MOL Küm. res. pol. K64–29–234–1943. 16–16/a lap borítójára rávezetve.

Ambró fölterjeszti Jordana barcelonai és Franco almeriai beszédének francia szövegét.

1943. 05. 31.

Van szerencsém Jordana gróf barcelonai és Jordana gróf almeriai beszédének a spanyol külügyminisztérium által az itt akkreditált diplomáciai misszióknak megküldött francia fordítását 3 példányban felterjeszteni.

A külügyminisztérium politikai vezérigazgatójával néhány nappal ezelőtt folytatott eszmecsereemben említést tettem neki a Szent Atya és Maglione bíboros által hozzám intézett ama informálódásukról, hogy miért választotta a spanyol kormány épp a jelenlegi nekik nem alkalmasnak látszó pillanatot egy békeközvetítés felkínálására. Doussinague úr, ki melegen köszönte meg nekem e bizalmas közlésemet megjegyezte, hogy a spanyol kormány tudatosan adott eme intervenciójának ily publicitást, mivel Spanyolország nemzetközi pozíciója a polgárháború következtében annyira meggyengült volt, a nagyhatalmak oly kicsinylőleg kezelték, hogy Franco tábornok elérkezettnek ítélte a pillanatot, hogy Spanyolország külpolitikailag azt a helyet követelje magának, mely őt megilleti történelmi szerepénél az emberiségnek tett szolgálatainál és saját értékénél fogva. Tudnia kell a világnak, fűzte hozzá Doussinague úr, hogy igenis létezik egy Spanyolország, mely fontos szerepet akar játszani a világtörténelem porondján, amelyre hivatottnak érzi magát és hogy mindenkinek számolnia kell vele akár tetszik akár nem. A vezérigazgató elfogadta ugyan azt, hogy a Caudillo almeriai beszéde talán nem volt teljesen alkalomszerű, mivel véletlen folytán Tunisz elestével kapcsolatban hangozván el, azt a hitet kelthette, mintha Németország és Olaszország kérték volna fel Franco tábornokot.

Benyomásom az, hogy Franco tábornok és a Falange leghőbb vágya a tengelynek Észak-Afrikából való elűzése és Spanyolország Földközi-tengeri pozíciójának elvesztése után – tisztán spanyol egoisztikus szempontból és teljesen függetlenül a tengely sorsától –, hogy a világkonfliktus minél előbb véget érjen, miután tudják, hogy a szövetségesek győzelme után a jelenlegi spanyol regime halálos órája ütött és minthogy Spanyolországban Németország győzelmében vajmi kevesen hisznek és tengely teljes összeomlását látják előre – ami csak idő kérdése – mindent el akarnak követni, hogy a süllyedő spanyol falangista hajót megmentsék.

Ambró
m. kir. követ

Utóirat: A spanyol államfő és Jordana gróf beszédeit igen intenzív sajtó békecampagne követte, amelyről a követség sajtóelőadója a 154/S. sz. jelentésben számol be.

MOL Küm. pol. K63–29–21–1943. 102–104. l.

Ambró fölterjeszti a Jordana grófnak március 17-én átadott válasz egy példányát.

1943. 06. 04.

Szig. biz.

Fenti rendeletre [231/res. pol–1943] van szerencsém Jordana gróf spanyol külügy-miniszternek 9/főn–194. sz. jelentésében jelzett, annak idején átadott memorandum egy másolati példányát tisztelettel felterjeszteni.

Ambró
m. kir. követ

MOL Küm. res. pol. K64–29–269–1943 6–12. l. [A melléklettel együtt]

Wodianer közli: Salazar a közeljövőben fogadja a Jordanának átadott válasz átnyújtása ügyében.

1943. 06. 09.

Vonatkozással 39. számjelsürgönyére: SALAZAR valószínűleg napokban fogadni fog, amikor memorandumot átadom.

Salazarral közlendőkre vonatkozólag szükség esetén kérek távirati utasítást.

Wodianer

MOL Küm. res. pol. K64–29–261–1943. 14. l. 51. szjt.

Wodianer jelentése Jordana gróf beszédének portugál visszhangjáról

1943. 06. 26.

Szig. biz.

Vonatkozással 39. s. számjelsürgönyére:

Ambró-féle memorandumot ma átadtam Salazarnak. Miniszterelnök, éppen úgy, mint annak idején a Sécraire Générale, spanyolul tudatta velem, hogy kísérlet, amelyről spanyolok által informálva nem lett, bagatell ügynek látszik.

Miniszterelnök beszélgetésem folyamán azon nézetének adott kifejezést, hogy háború még hosszú ideig fog eltartani. Nem tartja kizártnak német–orosz különbéke létrejövetelét, mivel – mint mondotta nekem – németek sokkal többet adhatnak oroszoknak, mint angol-szászok, akiknek kis nemzetekkel szemben morális kötelezettségeik vannak.

Wodianer

MOL Küm. res. pol. K64–29–299–1943. 4. l.

PALLAGI MÁRIA

Spanyol békeközvetítési kísérletek az első világháború alatt¹

Az előzmények

„Európa! – manapság ez a szó már csak úgy cseng, mint egy mese a régmúlt időkből.

Pedig ez nem mese, hanem napjainkban is több egyszerű földrajzi fogalomnál: summázata egy évezredek alatt létrejött állapotnak. Ez a kicsi – az ázsiai kontinenshez csatlakozó – félsziget eddig szilárdan kézben tartotta a világ feletti uralmat mind politikai, mind gazdasági-kereskedelmi értelemben! Még mindannyiunk emlékezetében élénken él a vén Európa, és azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom, hogy ezen vén Európa egyetlen állama számára sem volt a helyzet annyira elviselhetetlen az utóbbi negyven évben, hogy annak megsemmisülését kívánta volna. Európa megmentése talán még ma is – ezen erőszakos háború kellős közepén – minden nagyhatalom közös érdeke. A végső összeomlás minden állam – függetlenül attól, hogy melyik hatalmi tömbhöz tartozik – meggyengülését vonja maga után, sőt némelyek teljes megsemmisüléséhez vezethet ...” – hangzott Richard von Kühlmann német külügyi államtitkár intő próféciája a Birodalmi Gyűlés 1917. szeptember 28-i ülésén.²

Ekkorra Európa már túl van az első világháború jó néhány fontos békeközvetítési kísérletén – így a központi hatalmak 1916. december 12-i előterjesztésén, Wilson elnök néhány nappal későbbi javaslatán, illetve XV. Benedek pápa tervén –, melyek sikertelenségének oka a kölcsönös bizalmatlanságban és a felek közötti kellő összehangoltság hiányában keresendő. A hadban állók sodródniuk tovább az eseményekkel – jóllehet néha felcsillan a béke lehetősége – és 1914 nyara óta a folyamat, úgy tűnik, feltartóztathatatlan. Pedig nem így indult ... 1914 nyarán nem sokan gondolták, hogy egy olyan háború veszi kezdetét, mely messze a legborzalmasabb lesz mindazok közül, melyeket a földrész valaha is átélt. Egy háború, mely – legalábbis Európa számára – bizonyos értelemben a régi világ végét hozta el, s ezért befejezése után Armageddonként emlegették. A nagy háborút konfliktusok sokasága robbantotta ki. Számos történeti munka témája ezek részletes elemzése.³

A háború kirobbanását előidéző okok komplexitása tulajdonképpen előrevetítette a majdani béketárgyalások sikerének – illetve jobbára sikertelenségének – esélyét–esélytelenségét.

Amikor a tanulmány elején idézett Kühlmann-beszéd elhangzott, már az az illúzió is a múlté, hogy egy semleges közvetítő bevonása–beavatkozása feltétlenül közelebb hozhatja

¹ Bécsi kutatásainkat a Magyar Ösztöndíj Bizottság CH-ösztöndíja, az osztrák Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr és az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatása tette lehetővé, amit ezúton is köszönünk.

² Steglich, Wolfgang: *Die Friedensversuche der kriegführenden Mächte im Sommer und Herbst 1917. Quellenkritische Untersuchungen, Akten und Vernehmungsprotokolle.* Stuttgart, 1984. Az idegennyelvű idézeteket saját fordításban közlöm. (P. M.)

³ Az első világháborút és előzményeit tárgyaló történeti irodalom rendkívül gazdag, mi e helyen csak néhányra szeretnénk utalni: Taylor, A. J. P.: *Az első világháború képes krónikája.* Budapest, 1988.; Taylor, A. J. P.: *Harc a hatalomért Európában 1848–1918,* 1999.; Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren.* Budapest, 1998. 147–281.; Roberts, Martin: *Európa története 1789–1914. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora.* Budapest, 1992., és Roberts, Martin: *Európa története 1900–1973. Az új barbárság kora?* Budapest, 1992. 1–124.

egymáshoz a hadviselő feleket. Nem mindegy ugyanis, hogy e „külső segítő” milyen szerepben, milyen mértékben válik részesévé a tárgyalásoknak. A túlzott „aktivitás” kudarcát igazolja Wilson 1916-os első felajánlkozása, mely – talán nem is alaptalanul – bizalmatlanságot ébresztett a központi hatalmak és – elsősorban – az antant táborában.

A tanulmányunkban központi szerepet kapó XIII. Alfonz király⁴ – kinek első világháborús szerepvállalásáról meglehetősen ritkán emlékezik meg a historiográfia – egy egészen más közvetítői attitűdöt képvisel: ő tulajdonképpen jobban megfelel a klasszikus közvetítő típusának, amennyiben valóban csupán azt tartja feladatának, hogy tárgyalóasztalhoz ültesse a feleket, anélkül, hogy irányítaná a tárgyalások menetét. Ez alkalommal azt kívánjuk bemutatni, hogy egy semleges ország – nevezetesen Spanyolország – milyen formában és mennyire eredményesen tudott békeközvetítőként fellépni. Munkánkat mindenekelőtt a Bécsi Birodalmi Levéltár (HHStA) forrásanyagaira építjük, azaz a spanyol békeközvetítést az Osztrák–Magyar Monarchia szemszögéből elemezzük a Monarchia madridi nagykövétének, Karl Emil Fürstenberg hercegnek jelentései alapján.⁵

A béke kérdésének ezen szempontú vizsgálata azért is tanulságos lehet, mert alkalmas ad az Osztrák–Magyar Monarchia dilemmájának nyomon követésére is: 1916 végétől ugyanis nyomasztó teherként nehezült a Monarchia irányítóira a különbéke megkötésének lehetősége. Komoly mérlegelésre került ez a megoldás Ferenc József 1916. novemberi halálát és Károly trónra kerülését követően. Az új uralkodó számára ugyanis a két legfontosabb cél a háború mielőbbi befejezése, illetve a Monarchia fenntartása volt, természetesen elsősorban a dinasztia uralkodásának fennmaradása érdekében.⁶

Tanulmányunknak nem témája a békefolyamat részletes bemutatása, így az egyes közvetítési kísérletek tárgyalásának csak annyi figyelmet szentelünk, amennyi a spanyolok ebben játszott szerepének megértéséhez indokolt. Szükségét érezzük e helyen Wolfgang Steglich munkáira utalni, aki több kötetben részletesen, forrásokkal gazdagon illusztrálva elemzi az első világháború békeközvetítési kísérleteit.⁷

A hadihelyzet hatása az 1916-os békejavaslatokra és a konkrét lépések

A központi hatalmak – Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária és Törökország – az első világháborúban mind „emberi, mind anyagi potenciál” tekintetében hátrányos helyzetben voltak a koalícióval szemben. Mindvégig számolniuk kellett annak veszélyével, hogy több fronton megosztott erejük éppen csak arra lesz elég, hogy az ellenséges támadást elhárítsák, de jelentős áttörésre már nem lesznek képesek. Hosszú távon ez a tény a teljes összeomlás veszélyével fenyegetett. Ennek tudatában a központi hatalmak a háború

⁴ Alfonzról lásd például Petrie, Charles: *King Alfonso XIII and his age*. London, 1963., Pilapil, Vicente, R.: *Alfonso XIII*. New York, 1969., illetve Sencourt, Robert: *Alfonso XIII*. Barcelona, 1946.

⁵ Tanulmányunk egy hosszabb kutatás része, melynek során az első világháború alatti spanyol semlegességet vizsgáljuk az OMM madridi nagykövétének jelentései alapján. A kutatás előzményeiről, folyamatáról és a bemutatásra kerülő dokumentumok lelőhelyeiről részletesen szoltunk „Az első világháború és a spanyol semlegesség” című tanulmányunk bevezetőjében. JATEPress, Szeged, 2003.

⁶ Vessd össze: Gonda Imre-Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Budapest, 1977. 309–310.

⁷ Steglich, Wolfgang: *Die Friedensversuche der kriegführenden Mächte ...* 1984. Steglich, Wolfgang: *Bündnissicherung oder Verständigungsfrieden. Untersuchungen zu dem Friedensangebot der Mittelmächte vom 12. Dezember 1916.*, Göttingen, 1958. Steglich, Wolfgang: *Die Friedenspolitik der Mittelmächte 1917/18*. 1964. Steglich, Wolfgang: *Der Friedensappell Papst Benedikts XV. vom 1. August 1917. und die Mittelmächte*. 1970. Steglich, Wolfgang: *Die Verhandlungen des 2. Unterausschusses des Parlamentarischen Untersuchungsausschusses über die päpstliche Friedensaktion von 1917.*, 1974., illetve Winterhager, Wilhelm Ernst: *Mission für den Frieden. Europäische Mächtepolitik und dänische Friedensvermittlung im Ersten Weltkrieg*. 1984.

során négyszer kíséreltek meg döntő ütközetet indítani: az 1914-es és az 1916-os nyugati offenzíva során, 1917-ben a korlátlan tengeralattjáró háború kihirdetésével és 1918-ban az újabb nyugati offenzíva beindításával. Próbálkozásuk azonban minden alkalommal sikertelen maradt. Így érthető, hogy már nagyon korán, az 1914-es nyugati offenzíva megghiúsulását követően a német legfelső katonai vezetés körében komoly mérlegelésre került, hogy a háború katonailag egyáltalán megnyerhető-e. Ezzel magyarázható, hogy megfontolásra került esetleges politikai megoldások „bevetése”. Erich von Falkenhayn tábornok már ekkor kérte a Birodalom politikai vezetését, tegyenek meg mindent egy keleti különbéke érdekében.⁸

1916 katonai történéseinek – a franciaországi offenzíváknak (Verdun, Somme), a galíciai harcoknak, valamint Bukarest német kézre kerülésének – logikus következménye volt a központi hatalmak december 12-i békejavaslata. A német kormány 1916 nyarán, illetve őszén a következő lehetőségeket látta a béke megkötésére: mindent el kell követni az Oroszországgal kötendő különbéke érdekében; az Egyesült Államok elnökét kell bevonnai a békefolyamatba, vagy saját akciót kell kezdeményezni. Ez utóbbi megvitatására 1916. október 18-án a felső-sziléziai Pless-kastélyban találkozott Theobald von Bethmann-Hollweg német birodalmi kancellár és Burián István báró, az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere.⁹ Egy meglehetősen fontos – tulajdonképpen kulcskérdésben – azonban más véleményen voltak a tárgyalópartnerek. Burián ugyanis azt javasolta, hogy a központi hatalmak békeajánlatukkal együtt nevezik meg háborús céljaikat is, míg Bethman-Hollweg ezzel nem értett egyet, azzal érvelve, hogy még nem érkezett el az idő a kártyák kitergetésére. Ezt követően november 15–16-án Berlinben sor került kettejük között még egy találkozóra, de nézeteik ezúttal sem kerültek közelebb egymáshoz.¹⁰ Ezen – egyáltalán nem zökkenőmentes – előkészítés után a központi hatalmak december 12-én közzétették békeajánlatukat. Ezt a jegyzéket egészítette ki Wilson elnök javaslatával, melyben kérte, hogy a hadban állók közöljék vele a béke megkötésére vonatkozó konkrét feltételeiket. December 29-én az antant hatalmak kategorikusan elutasították a központi hatalmak békejegyzékét, azzal az indoklással, hogy a feltételek túl általánosak; ez tulajdonképpen nem tekinthető érdemi javaslatnak, csupán „taktikus hadimanővernek”.

Az első spanyol próbálkozások a béke érdekében

Abban, hogy Spanyolország a semlegesség mellett döntött a háború kiröbbanásakor, döntő szerepe volt Alfonz király abbéli törekvésének, hogy a békeközvetítési folyamatban országa meghatározó szerepet játsszon.¹¹ Ehhez mindvégig ragaszkodott – már-már presztízs kérdéssé vált számára –, valószínűleg korai – talán túl korai – próbálkozásai is ezzel magyarázhatók. Már 1915 elejéről is létezik olyan jelentés, mely igazolja a fentebb mondottakat. Ennek értelmében a király hajlandónak mutatkozik közvetíteni Oroszország és Ausztria-Magyarország, illetve Németország között a különbéke reményében. Felajánlja, hogy amennyiben igényt tartanak rá, információkat szerez Pétervárról, és kéri, hogy e célból a Monarchia tájékoztassa álláspontjáról e kérdésben. A táviratból ugyanakkor az is kiderül,

⁸ Falkenhayn nézeteit részletesebben megismerhetjük a Falkenhayn, Erich von: *Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschliessungen* című műből. Berlin, 1920.

⁹ A két politikus visszaemlékezéseiben vall első világháború alatti tevékenységéről: Bethmann-Hollweg, Theobald von: *Betrachtungen zum Weltkrieg*. Berlin, 1921., illetve Burián, Stephan Graf: *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege*. Berlin, 1923.

¹⁰ Steglich: *Bündnissicherung oder Verständigungsfrieden*, 13–21.

¹¹ Mindez azonban csak a spanyol politikai elit megosztottsága miatt vált lehetővé. Erről részletesen lásd: Pallagi Mária: *Az első világháború ...* 6–13.

hogyan Alfonz szolgálatai ellenében igényt tart a központi hatalmak támogatására a jövőbeni béketárgyalásoknál.¹²

Ugyancsak 1915 januárjában Fürstenberg herceg táviratozik Bécsbe, hogy részletesebb politikai híreket kérjen Ausztria-Magyarországra vonatkozóan.¹³ E helyen szeretnénk megemlíteni, hogy az első világháború alatt meglehetősen káosz uralkodott a Ballhausplatzon, számos diplomata panaszkodott információhiányról vagy éppen téves információkról, mely miatt sokszor igen kellemetlen helyzetbe kerültek, és nem tudtak érdemi tárgyalásokat folytatni.¹⁴

Hogy Alfonz törekvései még túl koraiak voltak ekkor, bizonyítja az az utasítás is, melyet Gottfried Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, a Monarchia berlini nagykövete kapott Bécsből egy távirat tervezetre vonatkozóan, melyben Alfonznak köszönetet mondanának fáradozásaiért, de úgy ítélik meg, még nem jött el a béketárgyalások ideje.¹⁵ Ennek ellenére február elején Alfonz arról tájékoztatja Fürstenberget, hogy meg fogja bízni pétervári követét, kezdjen el puhatolózni a béke ügyében, és tájékoztassa az eredményekről.¹⁶ A központi hatalmak azonban ekkor már lezártak tekintették a kérdést.

Egy évvel később, 1916 januárjában, amikor Alfonz ismét próbálkozott, Fürstenberg feltételezte, valójában arról van szó, hogy a fiatal, impulzív uralkodó nem szeretne egyetlen alkalmat sem elszalasztani a közvetítésre.¹⁷

Ez év nyarán Alfonz további hasonló lépéseiről számolt be Fürstenberg, de ezek különösebb visszhang nélkül maradtak.¹⁸

Hogy Ottokar Czernin von Chudenitz gróf már ez évben számolt egy semleges közvetítő bevonásával, bizonyítja a következő, 1916 októberében tett megjegyzése: „... Ami a spanyol királyt illeti, a következő javaslatot kellene tennie: javasolnia kellene egy békekonzferencia összehívását a következő bázison: valamennyi hadban álló nagyhatalom lemond területi hódításairól és a háborús kártalanításról. Anglia számára nyomatékosítani kell a győztesek és legyőzöttek nélküli béke fontosságát. De ügyelnünk kell arra, hogy mindezt csak úgy szuggeráljuk a spanyol királynak, hogy a javaslat tulajdonképpen tőle induljon és ne a központi hatalmaktól. Éppen ezért mindezt ne Fürstenberg kezdeményezze ...”¹⁹

A központi hatalmak decemberi békejegyzőkére, illetve Wilson kezdeményezésére vonatkozóan Fürstenberg herceg a következőket jelentette december 31-én Madridból Bécsbe:

„A spanyol kormány állásfoglalását a wilsoni javaslatokról – melyeket nagy valószínűséggel elutasítanak – a külügyminiszter nekem azzal indokolta, hogy kormánya elvárta volna, hogy Wilson, mielőtt javaslatát nyilvánosságra hozza, bizalmas úton kapcsolatba lép

¹² HHStA P. A. I 952. Liasse Krieg 25 b-i: Friedensverhandlungen. Jelentés Berlinből Larisch gróftól, 1915. jan. 25. No. 2852.

¹³ HHStA P. A. I 952. Liasse Krieg 25 b-i: Friedensverhandlungen. Jelentés Madridból Bécsbe Fürstenberg hercegtől Burián külügyminiszternek. 1915. január 25. No. 3/P.

¹⁴ Vesd össze: *Wien – Ballhausplatz: Ein Haus und seine Geschichte*. Wien, Bundespressediens, 1992. 31–33.

¹⁵ HHStA P. A. I 952. Liasse Krieg 25 b-i: Hohenlohenek Berlinbe, 1915. január 30. No. 71.

¹⁶ HHStA P. A. I 952. Liasse Krieg 25 b-i: 1915. február 10. Fürstenberg herceg jelentése Madridból, No. 8057

¹⁷ HHStA P. A. I 978. Liasse Krieg. Krieg 33–37. Krieg 33: 1916. január 19. Fürstenberg jelentése Madridból Bécsbe Buriánnak, Nr. 31.

¹⁸ HHStA P. A. I 952. Liasse Krieg 33–37. Krieg 33: 1916. június 11. Fürstenberg jelentése Madridból Bécsbe Buriánnak, No. 6173.

¹⁹ Baernreither, Joseph Maria: *Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches*. Hrsg. Oskar Mitis, Wien, 1939. 264. illetve Just, Harald: *Neutralität im ersten Weltkrieg. Spanien, Schweden und Holland*. phil. Diss., Wien, 1966. 51–52.

Spanyolországgal, miután az jelenleg Európa legelismertebb semleges hatalma. A spanyol kormány ugyanis ez esetben indítványozta volna a wilsoni szöveg néhány ponton történő radikális módosítását, ami valószínűleg elfogadásra alkalmassá tette volna az egyébként meglehetősen szerény diplomáciai »rátermettséggel« megfogalmazott jegyzéket.

Jelenlegi formájában azonban a jegyzék nem más, mint halva született gyermek, mint ahogy ezt a központi hatalmak általi tartózkodó fogadtatása, illetve az antant radikális elutasítása bizonyítja ... Ezek ismeretében Spanyolország nem kíván csatlakozni ehhez a szerencsétlen próbálkozáshoz, arra is gondolva, hogy néhány hónap múlva számolni lehet egy ügyesebb, méltányolhatóbb javaslattal, mely ezáltal sikeresebb lehet.²⁰ Wilson ugyanis december 22-i üzenetében – egyedülként a semlegesek közül – felkérte a spanyol kormányt, támogassa közvetítő programját. Spanyolország elutasító választ adott a kérésre, legfőbb érvként azt hangsúlyozva, hogy beavatkozása nem hozhatna sikert. Persze volt ennek spanyol részről egy sokkal praktikusabb oka is: miután Amerika felszólította Spanyolországot, hogy vegyen részt békeakciójában, a király tájékozódott az amerikai államtitkárnál, Lansingnél, hogy amennyiben Spanyolország teljesíti a kérést, számolhat-e azzal, hogy az USA leállítja élelmiszer- és hadianyag szállítását Angliának. Mivel Lansing válasza elutasító volt, így Alfonz sem gondolkodott tovább Spanyolország állásfoglalásán.²¹

1917 – A remény éve?

1917 a béke kérdése szempontjából különös jelentőséggel bír, miután a háború végső kimenetelét alapvetően befolyásoló események sora kíséerte. Új helyzetet teremtett a központi hatalmak 1916-os békeajánlatának elutasítása az antant részéről, az orosz forradalom kirobbanása az év elején, illetve az USA hadbalépése – hogy csak a legfontosabbakat említjük. Tovább nehezítette a két tábor közötti közeledést a korlátlan tengeralattjáró háború újbóli meghirdetése Németország által.

A Bécs és Madrid közötti januári levélváltások állandó témája – természetesen – a Monarchia reagálása Wilson javaslatára. Január 7-én Czernin tájékoztatja madridi nagykövét az aktualitásokról:

„Egészen kiváló forrásból rendelkezésemre áll néhány információ a spanyol viszonyokról, melyek sok mindent igazolnak, amit Méltóságod is jelentett, azonban néhány, egyáltalán nem jelentéktelen ponton mást tartalmaznak. Ezeket a következőképpen tudom összefoglalni:

1. A király sokkal jelentősebb mértékben áll Romanones gróf²² befolyása alatt, mint azt Méltóságod feltételezi,
2. Romanones úr néhány millióval feltétlenül megnyerhető ügyünknek.

Amennyiben ez utóbbi valóban megfelel a valóságnak, és Méltóságodnak sikerülne abszolút megbízható utat találni, amely az én kompromittálódásom veszélye nélkül célhoz vezet, akkor a pénzüsszeg nem jelentene akadályt. Erre vonatkozóan kérek távirati jelentést.

Az Ön tájékoztatására:

Amerika velünk eddig nem szakította meg kapcsolatait, és én a magam részéről mindent megteszek annak érdekében, hogy ezt a továbbiakban is megakadályozzam. Amennyi-

²⁰ HHStA. P. A. I. 895. Liasse Krieg. Spanien. Fürstenberg Madridból, 1916. december 31.

²¹ Insenser-Brufau, Maria Teresa: *Die Neutralität Spaniens im ersten Weltkrieg mit besonderer Rücksicht auf die öffentliche Meinung und auf die Friedensbestrebungen Alfons XIII.* Phil. Diss., Wien, 1987. 72.

²² Álvaro de Figueroa y Torres, Romanones grófja: liberális politikus és író, aki többször is kormányfő volt: 1912–1913, 1915–1917, 1918–1919 között.

ben ez sikerül, úgy elkerülhetjük, hogy Wilson urat azzal megsértsük, hogy az általa kezdeményezett békefolyamatot félbeszakítjuk. Azáltal, hogy elfogadom az amerikai álláspontot, miszerint kizárólag győztesek és legyőzöttek nélküli békét kell kötni, megkísérlem megosztani Amerikát és az antant hatalmokat. Amennyiben ezen a területen sikert tudunk elérni, és a tengeralattjáró háború is várakozásainknak megfelelően alakul, úgy egyre közelebb kerülünk ahhoz a pillanathoz, amikor a spanyol királyt bevonhatjuk terveink megvalósításába. Ekkorra már szívesen látnám Romanones grófot a mi oldalunkon – miután Méltóságod megítélése szerint bukása a közeljövőben nem várható.

Kérem Méltóságodat, hogy a továbbiakban is tájékoztasson a politikai helyzet alakulásáról.”²³

Január végén Czernin a korlátlan tengeralattjáró háború közelgő beindításáról értesíti Fürstenberget, hangsúlyozva a Monarchia további békeszándékát. Ebben a táviratban már konkrét utalás történik Alfonz, mint a Monarchia által akceptált békeközvetítő szerepére:

„Mivel az antant őszinte békejavaslatainkat azzal viszonzta, hogy Monarchiánk felbomlását követeli, ezért a háborút minden eszközzel folytatni kell. Ennek érdekében a korlátlan tengeralattjáró háborút február 7-én megindítjuk. Mindezek ellenére – mint ahogy azt jegyzékünkben ki is nyilváníttuk – mindenkor készek vagyunk szövetségeseinkkel együtt béketárgyalásokat folytatni, természetesen csak abban az esetben, ha ellenségeink is ugyanazt a tárgyalási alapot képviselik, mint mi, amely elismeri a Monarchia és szövetségesei létét, ahogy mi is elismerjük az ő létüket.

Meggyőződésem, hogy előbb vagy utóbb eljön az az idő, amikor az antant belátja, nem tud bennünket megsemmisíteni, és ez lehet az a pszichológiai pillanat, amikor semleges oldalról a békeakciót sikeresen kezdeményezni lehet. Ófelsége, a császár ebben az esetben sokkal szívesebben üdvözlölné Ófelségét, a spanyol királyt békeközvetítőként, mint Wilson elnököt, mivel a császár a spanyol királytól – ellentétben az amerikai elnökkel – valóban semleges, objektív magatartást vár el.

Ebben az oly kiemelten fontos kérdésben először is Méltóságod személyes véleményét várom ..., és mindenekelőtt választ arra, hogy fennáll-e annak veszélye, hogy ameddig Romanones van kormányon, ennek a tervnek a megvalósítása nem lehetséges. Amennyiben ez utóbbi a helyzet, akkor kérném Méltóságodat, arról is tájékoztasson, van-e kilátás egy közeljövőbeni kormányváltásra.

Továbbá Ófelsége a császár a lehető legnagyobb hangsúlyt fekteti arra, hogy Ófelsége, a spanyol király maga jelölje meg a béketárgyalások megindításához számára legkedvezőbb pillanatot, és mi akkor Méltóságoddal azonnal közölni fogjuk ennek itteni fogadtatását.

Méltóságod ezen távirat tartalmát szigorúan bizalmasan kezelje; benyomásairól a lehető legsűrűsebben tájékoztasson.”²⁴

Az egyetlen nehézség, amivel Ausztria-Magyarországnak számolni kellett, ha a spanyol királyt szemelte ki békeközvetítőnek, a miniszterelnök, Romanones volt, aki az antant híveként mindent elkövetett, hogy a királyt is ez irányban befolyásolja. Alapvető fontossággal bírt tehát, hogy meddig marad hivatalban Romanones kabinetje, és ha hosszú távon marad, hogyan nyerhető meg a miniszterelnök. Erre utalt Fürstenberg herceg február 4-i jelentésében is:

„Ezennel is csak megerősíteni tudom meggyőződésemet, miszerint Ófelségének, a királynak szilárd elhatározása – egész népével együtt –, hogy a békeközvetítő szerepét vál-

²³ HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungsversuche des Königs von Spanien. Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. január 7. No. 63.

²⁴ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. január 31. No. 49. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungsversuche des Königs von Spanien.

lalja. Utolsó találkozásunk alkalmával, a december 31-i audiencia során nyíltan beszélt ezen szándékáról, hozzátéve – mint már annyiszor –, hogy szerinte a puhatólózásra a legalkalmasabb időpont a közelgő tavasz lehetne, amikor Angliát a korlátlan tengeralattjáró háború már kellő mértékben megpuhította.

Hogy Őfelsége ezt még ma is így gondolja-e, igyekszem kideríteni, és Excellenciádat tájékoztatni.

Ami Romanones grófot illeti, hasonlóképpen fenn kell tartanom eddigi álláspontom, miszerint az esetleges tárgyalásokon ő biztosan nem a megfelelő személy érdekeink védelmére, mivel üzletei révén az ellenséges oldalon áll, és nem a mi, hanem a saját érdekeit tartja szem előtt. Sajnos azonban számolnunk kell azzal, hogy a legfrissebb események hatására, melyek az ország helyzetét komplikálják és a külpolitikai gondokat előtérbe helyezik, visszaáll a belső viszály, és a jelenlegi kormány marad hatalmon. Annál is inkább számolnunk kell ezzel, mivel a fennálló körülmények között egyetlen politikai személyiséget sem lehet találni az országban, aki hajlandó lenne a jelenlegi rendkívül kényes és nehéz kormányzati örökség átvételére mindaddig, amíg az újonnan kialakult konfliktus nem rendeződik megnyugtató mértékben. Romanones gróf valószínűleg egyelőre marad miniszterelnök, de én kellőképpen opportunistának találok ahhoz, hogy hirtelen véleményváltozást színleljen, ha a következő hetek katonai eseményei áttörésünket eredményeznék ...”²⁵

Február 5-én Fürstenberg folytatta előző táviratát:

„Amennyiben Őfelsége, a császár úgy véli, hogy a közeljövőben Alfonz királyt békeközvetítőnek felkéri, akkor Romanones gróf miniszterelnökkel is számolni kell, akinek állásfoglalását a mindenkori hadihelyzet is befolyásolja, de velünk szemben várhatóan mindenképpen meglehetősen ellenszenvvel viselkedik. Ha azonban a politikai intervenciónk csak egy későbbi időpontban válik kívánatosná, és a hadihelyzet a továbbiakban számunkra kedvezően alakul, esetleg remélhetjük a spanyol kormányváltást, ami érdekeink képviselője szempontjából feltétlenül előnyt jelentene. Arra apellálva, hogy a király hajlandó minden „gyanúsításba belemenni”, ami biztosítja számára a békeközvetítő szerepét, úgy vélem, előnyös lenne, ha Bécs prominens szerepet osztana rá a béke kérdésében, hiszen eddig tartózkodott e lépés megtételétől, mivel tart a jelenlegi notórius aliadófil spanyol miniszterelnök ellenállásától. Amennyiben ez az utalás nem vezetne a kívánt célhoz, akkor a királynál mindenképpen el kell érni, hogy a békeközvetítésben töltsön be vezető szerepet, illetve vállaljon garanciát miniszterelnökéért.”²⁶

1917 elején – tehát nem sokkal trónra kerülését követően – Károly táviratot küldött Alfonznak, melyben a király tudomására hozta, hogy a jövőben számol vele mint békeközvetítővel:

„Kérem Méltóságodat, Őfelsége, a császár következő táviratának azonnali kézbesítésére Őfelsége a spanyol király kezeihez:

»Nagyköveted felkeresett és tolmácsolta nekem hű, megingathatatlan barátságod szavait.

Teljes szívemből köszönöm ezt neked, és igyekszem én is biztosítani Téged érzelmeid viszonzásáról.

A nagyköveted által tolmácsolt biztosítékom, hogy birodalmad minden körülmények között semleges marad, rendkívül örvendetes számomra; teljes mértékben megértem a nehézségeket, melyeket a semleges államoknak a ránk kényszerített kegyetlen háború miatt el

²⁵ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1917. február 4. No. 92. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien.

²⁶ Fürstenberg Czerninnek, Bécs, 1917. február 5. No. 93. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien.

kell szenvedni, és kérlek, hidd el, hogy én és szövetségeseim minden elképzelhető megteszünk azért, hogy megkönnyítsük országod oly nehéz helyzetét.

Mi nyíltan és őszintén közzétettük, hogy védekező és nem hódító háborút folytatunk. Az antant akarja megsemmisítésünket, létünkért küzdünk, és megvan ahhoz a kellő erőnk, hogy bebizonyítsuk az antantnak, megsemmisítésünk lehetetlen.

Amennyiben az antant ezt elismeri, és hajlandóságot mutat arra, hogy együttműködjön a békeközvetítésben, akkor ez a borzalmas vérengzés gyorsan befejeződhet. Ez esetben a világ megszabadulhat a lidércnyomástól; és a nyomorúság végre befejeződik.

Azonban az én megítélésem szerint a Mindenható akaratától támogatva hivatott vagy arra, hogy a megfelelő pillanatban átvedd a közvetítő szerepét. Mind általunk, mind ellenségeink által mélységesen tisztelve és becsülve – és tekintettel pártatlanságodra és objektivitásodra – élvezni fogod valamennyi semleges támogatását, és a katolikus egyház hű fiaként a Szentatya segítségét is.

Fohászodom Istenhez, hogy – amikor elérkezettnek látod a nagy pillanatot – adja meg számodra ahhoz az erőt, hogy a béke nagy művét beteljesíthesd, és munkád gyümölcseként királyi fődre kerülhessen a legdicsőbb babérkoszorú, amelyet halandó egyáltalán megkaphat.

Számomra és népeim számára azonban nincs visszaút. Népeim egy emberként állnak mögöttem azzal a szilárd elhatározással, hogy a harcot addig folytatják, amíg nem biztosított számukra a Monarchia szabad fejlődése.

Még egyszer hálás köszönet meleg szavaidért ...

Zita és én fohászodunk Istenhez boldogulásodért. Károly²⁷”.

Hogy Alfonz helyzetét mennyire megnehezítette miniszterelnöke, azt bizonyítja Fürstenberg következő két jelentése is:

„Különböző alkalmak kapcsán már többször utaltam Romanones grófnak Ófelségére gyakorolt jelentős, igen kártékony befolyására, amit semmi esetre sem szeretnék alábecsülni, és ezt bizonyítja az a spontán akció, ami azt a célt szolgálta, hogy egyetlen lehetőséget sem szalasszunk el Romanones hatalmának megdöntésére.

Hogy a koronát anyagi érdekek kötik a miniszterelnökhöz – amit többször kijelentettek –, bizonyítékok hiánya miatt kétségbe vonnám. Sokkal inkább az az érzésem, hogy a király és a miniszterelnök között állandó, csendes harc folyik, melynek során a korona Romanonest védőpajzsként használja az antanttal szemben, hogy eközben a központi hatalmakkal továbbra is minden hátrány nélkül tarthassa fenn kapcsolatát.

Romanones, úgy tűnik, belemegy ebbe a játékba, feltételezhetően azonban azzal a hátsó szándékkal, hogy a megfelelő alkalommal kompromittálja a királyt és Spanyolországot. Ez különösen érzékelhető Románia hadba lépése óta.

Ezenkívül alapvető különbség van a király és Romanones között a hadihelyzet megítélésében, ami annyit jelent, hogy az előbbi feltétel nélkül hisz a központi hatalmak győzelmében, míg az utóbbi eddig ennek ellenkezőjéről volt meggyőződve.

Biztos forrásból tudom, hogy az antant is elégedetlen Romanonessel az elmúlt év augusztusa óta, mivel nevezett nem volt képes ígéreteit valóra váltani Spanyolország állásfoglalására vonatkozóan Románia hadba lépése esetén, ami a legfelső körök ellenállásának számlájára írható.

Meglátásom szerint őfelsége Romanonesben a „szükséges rosszat” látja, akivel szemben addig nem léphet fel, amíg az antant és főleg Anglia fenyegetése nehezedik az országra. Amennyiben azonban a korlátlan tengeralattjáró háború sikerei által meginog a szigetállam

---

²⁷ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. február 9. No. 66. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien.

legyőzhetetlenségének dogmája, a király bátran színt vall, és kevésbé kell tekintettel lennie az antantra, így megszabadulhat a jelenlegi miniszterelnöktől. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk a király franciákkal szembeni szimpátiáját, amely mögött esetleges jövőbeni tervek rejlenek.

Romanones rendkívül gazdag; megbízható számítások alapján vagyona – gyarapodva háborús nyereségeivel – több mint százmillió. Ennek jelentős része francia és angol tőkével alapított ipari és bányavállalataiból származik. Ezért úgy vélem, Excellenciád információi nem fedik a valóságot, és azt is feltételeznem kell, hogy ezen valótlan híreket éppen Romanones terjeszti, így akarva csapdát állítani. Éppen ezért tanácsosnak tartanám, ha lemondanánk arról, hogy ezúton nyerjük meg ügyünknek, mivel Romanonest abszolút képesnek tartom arra, hogy mikor már azt hittük, mellettünk áll, a döntő pillanatban cserbenhagy bennünket.”²⁸

Február 12-én folytatta Fürstenberg táviratát:

„Habár a miniszterelnök helyzete az utóbbi négy hétben jelentett okok miatt megszilárdulni látszott, mégsem konszolidálódott oly mértékben, hogy távozásával esetleg ne lehetne számolni.

A nyilvánosság úgy tekinti Romanonest, mint aki a saját érdekeit az állam érdekei elé helyezi. Nem véletlen, hogy számos fenyegető levelet kap, és amennyiben arra a meggyőződésre jut, hogy hivatali tevékenysége már nem egyeztethető össze magánérdekeivel, saját maga fogja távozását kezdeményezni.

Amennyiben a tengeralattjáró háború átütő sikert hoz számunkra, ez a pillanat már nincs is messze, mivel feltétlenül számítani lehet arra, hogy a nyugati hatalmak helyzetük romlása esetén mindent elkövetnek annak érdekében, hogy Spanyolországot „magukkal rántsák” – hogy ne vesszítsék el –, ami ellen a király és a spanyol nép minden eszközzel tiltakozik.

Ebből a konfliktusból Romanones – mivel ez meglehetősen hátrányos lenne számára – idejekorán ki akarja vonni magát. Az utóbbi hónapokban az ellene vezetett kampánynak – melynek az volt az alapja, hogy egy miniszterelnök nem engedheti meg magának, hogy csempészárut szállítson – kétségbevonhatatlanul a sikerrel járt, hogy ezáltal Romanones kényszerítve érezte magát arra, hogy nyílt antant-barátságát mérsékelje. Ennek a megfélemlítésnek köszönhetjük, hogy Spanyolország az utóbbi feszült időszakban számunkra kedvezően viselkedett, ami azért is különösen fontos, mivel mindez hatással volt a dél-amerikai államokra is.

A korlátlan tengeralattjáró háború e pillanatban megerősítette Romanones pozícióját, sikeres folytatódása azonban minden bizonnyal meggyorsítja bukását. Éppen ezért várakozó magatartást javasolok.

Amennyiben azonban Romanones ismét intenzívebben közeledne az antanthez, mindenképpen indokolt lenne ellene újfent fellépni, mivel sem pénzzel, sem megfelelő »bánásmóddal« nem nyerhető meg.”²⁹

Alfonz rendkívül elégedett volt, hogy Károly komolyan számol vele mint békeközvetítővel. Ebbéli pozíciójában azonban elvárta, hogy a hadviselő felek pontosan megjelöljék háborús céljaikat. Czernin tudomást szerezve erről, a következő utasítást küldte Fürstenbergnek:

²⁸ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1917. február 11. No. 111. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien.

²⁹ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1917. február 12. No. 112. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien.

„Nagy örömmel hallottam, hogy Ófelsége legkomolyabb szándéka, hogy a számára legalkalmasabbnak tűnő időpontban átvegye a békeközvetítő szerepét.

Magától értetődik, hogy ezen nemes tervéhez nemcsak tőlünk, de szövetségeseinktől is minden támogatást megkap.

A nyilvánosság számára is egyértelművé tettem, hogy ezt a ránk kényszerített, részünkről defenzív háborút addig kell minden eszközzel folytatnunk, amíg nem biztosíthatjuk a Monarchia további szabad fejlődését. Ezzel tulajdonképpen teljesítettük Ófelsége, a spanyol király kérését, melyben szeretne volna megtudni háborús céljainkat, legalábbis ami a Monarchiát illeti. Az azonban jelenleg teljességgel lehetetlen, hogy szövetségeseink háborús céljait is megadjuk. A szituáció különbözősége miatt, melyben az egyes országok vannak, nincs arra lehetőség, hogy a béketárgyalásokhoz közös bázist teremtsünk. Törökország jelentős területeket veszített, Bulgária jelentős területeket nyert, és az előbbi minden bizonytalansággal fog lemondani ősi területeiről, az utóbbi pedig nem fogja hódításait feladni.

Ezek ismeretében sikeres békeközvetítést csak úgy tudok elképzelni, hogy Ófelsége, a király spontán áll elő a számára jogosnak tűnő békeprogrammal; ez a program mindenképpen a »győztesek és legyőzöttek nélküli béke« alapjára kell, hogy épüljön, mégpedig úgy, hogy ezt mindkét hadviselő fél elfogadja, mint egy keretet a kétoldalú feltételekhez. Úgy ítélem meg, hogy abban az esetben, ha az antant is elfogadná ezt a tárgyalási alapot, semmilyen áthidalhatatlan nehézség nem állna a béke útjába.

Ennek megfelelően kellene Méltóságodnak folytatni kötetlen tárgyalásokat Ófelségével, a királlyal. Nagyon fontosnak tartom azonban, hogy Méltóságod Ófelségének ezeket a felvetéseket inkább sugallja, mint megbízászerűen közvetítse, és csak amennyiben elkerülhetetlen, hangsúlyozza azon meggyőződésemet, miszerint a »győztesek és legyőzöttek nélküli béke« elvét a központi hatalmak el fogják fogadni.

Várom részletes távirati jelentését további benyomásairól.”³⁰

Ebből a táviratból az is kiderül, hogyan képzelte el Czernin a sikeres közvetítést. Fürstenberg a következő audiencia során a fenti utasításoknak megfelelően tájékoztatta Alfonz királyt a békeprogram alapelveiről:

„... Bátorkodtam mondanivalómat azzal a megjegyzéssel bevezetni, miszerint Ófelsége, a császár rendkívüli örömmel hallgatta, hogy a spanyol király úgy döntött, a számára megfelelőnek ítélt pillanatban átveszi a békeközvetítő szerepét. Ehhez kapcsolódóan biztosítottam Ófelségét, hogy a központi hatalmak minden támogatást megadnak neki, amely megítélése szerint szükséges akciója kivitelezéséhez. Mindehhez még hozzáfűztem, hogy a jelenlegi hadihelyzet rendkívül megnehezíti, hogy konkrét javaslattal álljunk elő, és hogy a békeközvetítés úgy értendő, hogy a »győztesek és legyőzöttek nélküli béke« elve alapján egy, a lehető legméltányosabb békeprogramot kell kidolgozni, ami aztán tárgyalási alapul szolgálhat.

Alfonz király teljes mértékben egyetértett előterjesztésemmel, azonban hangsúlyozta, hogy az antant jelenleg még nem hajlandó ezt a tárgyalási alapot elfogadni, másrészt viszont várható, hogy a fő ellenség, Anglia esetleges megrendülése jelentős változtatásokat idéz elő a központi hatalmak békeprogramjában.

Én ebben osztottam a király véleményét, és kihasználtam az alkalmat, hogy Ófelségét arra kérjem, mielőtt bármilyen lépésre szánja el magát, tájékoztasson bennünket erről an-

³⁰ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. február 21. No. 87. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungsversuche des Königs von Spanien.

nak érdekében, hogy még legyen alkalmam a bécsi kabinet konkrét helyzetre vonatkozó véleményéről értesíteni.”³¹

Egy nappal később Fürstenberg így folytatta táviratát:

„... Ezt követően Alfonz király különféle kérdéseket tett fel az Osztrák–Magyar Monarchia erősödő annexiós szándékairól Romániára, Szerbiára, Montenegróra, Albániára, sőt még Itáliára vonatkozóan is.

Azt válaszoltam, hogy én erről semmit nem tudok; ha ez mégis megfelelne a valóságnak, ez esetben is mindenképpen azon határokon belül marad, ami garantálja az Osztrák–Magyar Monarchia biztonságát és további zavartalan fejlődését.

Ezt követően a király hozzátette – és ebben kifejezésre jutott francia szimpátiája –, hogy rendkívül megkönnyítené számára a békeközvetítés feladatát, ha Németország beleegyezne abba, hogy az elzászi területeknek egy Luxemburg helyzetéhez hasonló önállóságot adjon. Ezzel az aduval a kézben talán – véli a király – meg lehetne próbálni Anglia kizárásával kontinentális békét kötni.

Rátérve a közeljövő várható eseményeire, a király kifejtette, hogy a nyugati fronton az antant egy minden eddiginél intenzívebb offenzívát készít elő, és a hozzá érkező megbízható hírek szerint kész arra, hogy csak ezen a fronton 2 milliós áldozatot hozzon a német vonalak áttörése érdekében. A király nem tartja kizártnak az akció sikerét, de mindenesetre meggyőződése, hogy az azt követő mozgóháborúban Németország felülkerekedik. Ellenségeink ezen terveire bénítóan hathatna a központi hatalmak kíméletlen offenzívája Itália ellen ..., elsősorban a nyugati Pó-síkságon, ami Franciaországot is veszélyeztetné.

A királlyal való beszélgetés során az a benyomásom alakult ki, hogy Alfonz továbbra sem kételkedik győzelmünkben, de a szövetségesek várható nagy offenzívája előtt egy békeakciót időszerűtlennek tart, és teljes mértékben osztja Excellenciád véleményét.”³²

Ezzel tulajdonképpen lezárultak az 1917 eleji tárgyalások az Osztrák–Magyar Monarchia és Alfonz között – mint ahogy a fenti jelentés utolsó soraiból kiderül – megvárták, mi történik a hadszíntereken.

1917 tavaszának eseményei azonban nem kedveztek a központi hatalmaknak. Április 6-án az amerikai kongresszus hadat üzent Németországnak. Két nappal később az Osztrák–Magyar Monarchia irányítói is úgy döntöttek, szolidaritásuk jeléül megszakítják a kapcsolatokat az USA-val; az osztrák érdekek képviselőjét ezt követően Svédország látta el. 1917. május 31-én az Osztrák Birodalmi Tanácsot a háború kitörése óta első alkalommal hívták össze, ahol Károly császár ismételten nyomatékosan hangot adott békeszándékának.³³

Ezek ismeretében érthetővé válik az a – későbbiekben Károlyt komolyan kompromittáló – „közjáték” is, mely „Sixtus-affér” néven ismert a történetírásban.³⁴

A különbéke elképzelése mind katonailag, mind politikailag illúzióknak bizonyult: katonailag azért, mivel az osztrák–magyar és német birodalmi katonai egységek oly mértékben voltak összekeverve, hogy különválasztásuk a Monarchia különbéke szándékának bejelentése esetén aligha sikerülhetett volna; politikailag pedig azért, mivel nemcsak Ausztria német lakossága és a „nagynémetek” szálltak volna szembe az „árulás” ezen formájával, de a központi hatalmak szerződésrendszerének fenntartásában érdekelt magyar politikai elit

³¹ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1917. február 26. No. 157. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungsversuche des Königs von Spanien.

³² Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1917. február 27. No. 158. HHStA. P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungsversuche des Königs von Spanien.

³³ Meisels, Simone: *Die Beziehungen zwischen ÖU und den USA, 1917 bis November 1918, mit speziellem Augenmerk auf die Bemühungen um einen Sonderfrieden*. phil. Diss., Wien, 1961. 55.

³⁴ A Sixtus-ügyről részletesen írt Kann, Robert A.: *Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen ÖU-s im ersten Weltkrieg* című művében. München, 1966.

is. De nem volt mellékes az sem, hogy az uralkodó és külügyminisztere (Czernin)³⁵ között igen jelentős koncepcionális különbségek voltak a Monarchia helyzetének és megmentésének módozatait illetően. Habsburg Károly trónja megmentéséért – részben családja befolyása alatt – vállalta volna a különbékét, Czernin szerint azonban a Monarchiának a háború folyamán kialakult függősége a Német Birodalomtól katonai, élelmezési és pénzügyi szempontból olyan méreteket öltött, hogy a különbéke fizikai lehetetlenség volt számára.³⁶

A Szentszék béketerve³⁷ és a spanyol válasz

1917. augusztus 1-jén XV. Benedek pápa jegyzékben szólította fel a hadviselő feleket a békekötésre. Üzenete a következőkben összegezhető: a hadban állók kössenek fegyverszünetet, kölcsönösen mondjanak le a háború során szerzett területekről, evakuálják a német csapatokat Franciaországból és Belgiumból, és békés úton egyezzenek meg minden egyéb területi ügyben, mint például Elzász-Lotharingia kérdésében. Mivel amerikai körökben – elsősorban olasz információk alapján – azt gyanították, hogy a pápai békeakciót a központi hatalmak – de mindenekelőtt Károly császár – indítványozták, Wilson elnök udvariasan, de kategorikusan visszautasította azt, majd hamarosan az antant hatalmak is hasonlóan reagáltak.³⁸

Augusztus 11-én a spanyol kormány is megkapta a Szentszék jegyzékét; az ennek támogatására vonatkozó konkrét felkérést augusztus 16-án nyújtotta át a pápai nuncius.³⁹ Spanyolország, mint ahogy korábban Wilson békeajánlatát sem támogatta, úgy XV. Benedek pápa jegyzékére is elutasítóan reagált: 1917. szeptember 25-én a londoni spanyol követ a következőket hozta nyilvánosságra: „Habár Spanyolország a pápa kezdeményezését rendkívül sokra értékeli, nincs abban a helyzetben, hogy megítélje, a hadviselő felek a pápai javaslatban megtalálják-e azt a bázist, ami a konfliktus megoldásához elengedhetetlen. Ezért Spanyolország számára lehetetlen a csatlakozás a pápai békejegyzékhez.”⁴⁰ Volt persze az elutasításnak egy sokkal prózaibb magyarázata is: Spanyolország ekkor már oly mértékben függött gazdaságilag a szövetségeseiktől (például szénexportja révén, illetve spanyol hajók eladása által az angol haditengerészetnek), hogy tanácsosnak tűnt az antant kedvében járni.⁴¹

„Egy magas rangú angol hölgy” és a spanyolok

A spanyol érintettségű békekezdeményezések egy érdekes fejezete Lady Walburga Paget levélváltása az anyakirálynővel egy Ausztria-Magyarországgal kötendő különbéke érdekében.

³⁵ Czernin politikai nézeteiről lásd: Czernin, Ottokar Graf: *Im Weltkrieg*. Wien, 1919., Czernin, Ottokar Graf: *Die Politik während des Weltkrieges. Rede, gehalten den 11. Dezember 1918*. Wien; Meckling, Ingeborg: *Die Aussenpolitik des Grafen Czernin*. Wien, 1969.

³⁶ Vesd össze: Gonda-Niederhauser: *A Habsburgok*, 316., illetve a császár és külügyminisztere közötti ellentétekről: Kann, Robert A.: *Rat und Einfluss. Die Beziehungen zwischen dem Thronfolger und Graf Ottokar Czernin*. Wien, 1976.

³⁷ A Szentszék béketervéről kimerítően írt Steglich: *Der Friedensappell ...*, illetve *Die Verhandlungen ...* című munkáiban.

³⁸ Mamatey, Victor S.: *The United States and East Central Europe 1914–1918*. Princeton, 1957. 147, illetve Meisels: *Die Beziehungen*, 60.

³⁹ Insenser-Brufau: *Die Neutralität Spaniens*, 87.

⁴⁰ *Schulthess' Europäischer Geschichtskalender. Jahrgang 1917*. Hrsg.: Jäckl, Ernst – Hönn, Karl – Stahl, Wilhelm. München.

⁴¹ Vesd össze: Engel-Jánosi, F.: *Österreich und der Vatikan 1846–1918*. Wien, 1961.

Sajnálatos módon e dokumentumoknak csak egy része maradt fenn, így a levelezést helyenként meglehetősen nehéz nyomon követni; némi támpontot jelenthetnek Lady Paget autobiografikus publikációi.⁴²

Azonban a bécsi levéltárban található források alapján is fény derül a terv jó néhány részletére.

Az első vonatkozó jelentést 1917. július 30-án küldi Fürstenberg Czerninnek:

„Őfelsége, az anyakirálynő tegnap hívatott, és elmondta – hangsúlyozva a király jóváhagyását –, hogy áprilisban kapott egy levelet egy magas rangú angol hölgytől, melyben őt arra kéri, tegyen lépéseket Őfelségénél, az osztrák császárnál egy osztrák–magyar–angol különbéke érdekében.

Miután ez a levél a brit külügyminisztérium speciális kurírjával érkezett, és választ is ezen az úton kérnek, valamint a levélben említésre kerül, hogy Őfelsége, a spanyol király delegáltjával való találkozás érdekében egy magas beosztású angol diplomata Svájcba utazna, így mindkét felség számára kétségtelen, hogy az említett írás mindenképpen befolyásos angol politikusok hozzájárulásával – ha nem kezdeményezésére – történt.

Őfelsége, az anyakirálynő magántitkárával közvetített válasza elutasító volt, azzal a megjegyzéssel, hogy nincs abban a helyzetben, hogy bármilyen politikai szerepet vállaljon.

Őfelsége még azt is hozzáfűzte, azért csak most hozza nyilvánosságra a történeteket, mert a királlyal úgy gondolták, hogy az írás Őfelsége, az osztrák császár számára csak abban az esetben érdekes, ha Ausztria-Magyarországhoz hasonlóan Németország békeszándékához sem férhet kétség ...

A király és az anyakirálynő feltételezik ugyanis, hogy az angol vezetők, akik nyilvánvalóan tisztában vannak azzal, hogy Ausztria-Magyarország morális és anyagi okokból nem köthet békét szövetségese nélkül, a különbéke tervet csak ürügynek használják arra, hogy Ausztria-Magyarországon keresztül Németországgal közvetett kapcsolatba kerüljenek.

Az említett levelet Őfelsége, az anyakirálynő válaszána másolatával együtt a következő, augusztus 4-i postával lezárt borítékban elküldöm testvérem, Max bécsi címére, aki azt továbbítja Excellenciádnak.

Őfelsége Mária Krisztina felajánlotta, hogy amennyiben Őfelsége, a császár valamilyen módon szeretne reagálni a levélre, ő szívesen vállalja a közvetítést.

Szigorúan titkos:

Excellenciádnak személyes információ:

Annak ellenére, hogy Őfelsége nem volt hajlandó elárulni az angol hölgy nevét, kiderítettem, hogy a levél írója nem más, mint az egykori bécsi brit nagykövet felesége, Lady Paget.⁴³

Lady Paget szándékának megértéséhez mindenképpen indokolt életének néhány momentumára utalni. Miután szász származású volt, kiválóan ismerte a német viszonyokat (1839-ben született), házassága révén – férje Sir Augustus Paget brit diplomata volt – a nemzetközi politika világában is kiválóan kiismerte magát. Érdeklődése az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa iránt azzal a mély szimpátiával magyarázható, mely bécsi tartózkodása idején alakult ki, 1884–1893 között ugyanis férje itt teljesített diplomáciai szolgálatot. 1917 tavaszán – a madridi békeközvetítések idején – két cikkével, melyek a *Nineteenth Century* című folyóiratban jelentek meg, az Ausztriával kötendő különbéke terve mellé állt.

⁴² Lady Walburga Paget: *Scenes and Memories*. London, 1912.; Uő: *Embassies of Other Days*. London, 1923.; Uő: *In My Tower*. London, 1924.; Uő: *The Linings of Life*. London, 1928.

⁴³ HHStA. P. A. 1 952. Liasse Krieg 25 /e/ Friedensverhandlungen. Fürstenberg Czerninnek, Zarauz, 1917. július 30. No. 445.

Az írások – „*Austria's Doom*” (1917. március) és „*Austria and Prussia*” (1917. május) címmel tulajdonképpen a madridi közvetítési program tervezetének is tekinthetők; később Lady Paget ezeket az írásokat ajánlotta Mária Krisztina figyelmébe. Hogy éppen az anyakirálynőt kereste meg levelével, annak magyarázata lehet, hogy harminc évvel korábban Bécsben igen jó kapcsolatba került annak édesanyjával. A cikkek tartalmának érdekessége Lady Paget németellenessége; úgy véli, Ausztria-Magyarország a porosz annexió és háborús politika áldozatának tekinthető, és az egyetlen kiút számára a különbéke megkötése.⁴⁴

Fürstenberg táviratának kézhez vétele után Czernin mindenesetre tájékoztatta berlini nagykövét, Hohenlohe herceget az angol tervekről, és ellátta a szükséges instrukciókkal: „Az angol kormány felénk is tett egy különbékére vonatkozó hasonló javaslatot, egy semleges közvetítő bevonásával.

A szóban forgó semleges állam támogatja ezt a felvetést, mivel reméli, hogy Anglia, ha egyszer velünk már tárgyalásokba kezd, akkor Németországgal is hajlandó lesz kapcsolatba lépni.

Én azonban addig nem válaszolok a javaslatra, amíg nem egyeztettem a német kormányral, amire a jövő héten kerülhet sor.

Szigorúan titkos:

Méltóságodnak azonban fel kell hívnia a birodalmi kancellár Úr figyelmét, hogy Anglia abban a helyzetben van, hogy az itteni közvéleményt komolyan befolyásolhatja, amennyiben más csatornákat is igénybe vesz javaslataihoz, vagy esetleg propozíciójával nyíltan is előáll.

Az általános békevágynak és a németekkel szembeni ellenszenvnek ez esetben esetleg veszélyes következményei is lehetnek.”⁴⁵

Hohenlohe augusztus 5-én számolt be Czerninnek a német állásponttól:

„Felhívtam a birodalmi kancellár figyelmét, hogy milyen veszélyt jelenthet Anglia nyomása közvéleményünkre. Michaelis úr azt válaszolta, hogy tisztában van ezzel, és hozzátette, ajánlatosnak tartaná, ha tárgyalásokat kezdenénk Angliával, melyek során hangsúlyoznánk, hogy habár különbékére nem gondolunk, szívesen hallanánk, mi a véleménye Angliának egy általános békéről. Talán ebből a felvetésből kialakulhat egy olyan párbeszéd, amely közelebb visz bennünket célunk eléréséhez.

A kancellár úgy vélte, erről a kérdésről a közeljövőben személyesen kellene beszélniük Excellenciáddal, ezért erről az esetről most sem Őfelségének, Vilmos császárnak, sem a legfelsőbb katonai vezetésnek nem kíván szólni, hanem mindenekelőtt Excellenciáddal szeretné megbeszélni a közös stratégiát.

A kancellár kissé meglepettnek tűnt Vilmos császár különleges »győzelmi mómora« és optimista hangulata láttán.”⁴⁶

A német vélemény a továbbiakra vonatkozóan a különbéke elvetése és csakis az általános béke elfogadhatósága volt. Czernin is ennek megfelelően értesítette madridi nagykövét:

„A szóban forgó levél eddig nem érkezett meg.

Kérem Méltóságodat, hogy az anyakirálynőnél tolmácsolja Őfelsége, az osztrák császár köszönetét szándékai miatt, és tájékoztassa, hogy készek vagyunk tárgyalni egy tisztességes béke előkészítéséről, de csak abban az esetben, ha ez általános béke és nem különbéke.

Érdeklődéssel várom választát küldetése eredményéről.”⁴⁷

Augusztus 26. körül Czernin végre megkapta Fürstenberg augusztus 4-én küldött levelét:

⁴⁴ Vessd össze: Steglich: *Die Friedensversuche ... XXXVIII–XLVII.*, illetve 94–113.

⁴⁵ Czernin Hohenlohenak, Bécs, 1917. augusztus 3. No. 488. HHStA. P. A. I 952. Liasse Krieg 25 /e/

⁴⁶ Hohenlohe Czerninnek, Berlin, 1917. augusztus 5. No. 522. uo.

⁴⁷ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. augusztus 16. No. 447. uo.

„A szóban forgó levelét Excellenciád testvére átadta.”⁴⁸

Nem sokkal ezután Fürstenberg beszámolt a spanyol király további szándékairól Lady Paget felvetéseit illetően:

„Az anyakirálynő, Mária Krisztina tájékoztatott, hogy a királlyal történt egyeztetés után az angol hölgynek szóló választlevelenek tartalmát annyiban megváltoztatta, hogy elhagyta azt a passzust, amely az Osztrák–Magyar Monarchia bizonyos köreinek Lady Paget levelére vonatkozó benyomását tárgyalja.

Alfonz király egy meglehetősen rövid találkozásunk alkalmával elmondta, hogy válaszáért ily módon fogalmazta meg, mert úgy véli, a kettős monarchia érdekeit jobban védheti, ha még a látszatát is elkerüljük annak, hogy Bécs meghatározó tényezői esetleg elfogadnák a »homályos javaslatokat«.

Úgy gondolja, meglehetősen előnyös lenne, ha először konkrétabb, kevésbé »fátyolozott« előterjesztésekre kerülhetne sor, mielőtt az Osztrák–Magyar Monarchiát »belerángatnák« ebbe az ügybe ...

Az elkövetkező napokban a király kívánságára audiencián veszek részt Ófelségénél.”⁴⁹

A királyi kihallgatást követően Fürstenberg beszámolt arról, hogy Franciaország is érdeklődést tanúsít az Osztrák–Magyar Monarchiával kötendő különbéke iránt:

„Tegnap fogadott Alfonz király.

Beszélgetésünk során elmondta, hogy a francia katonai attasé körülbelül három héttel ezelőtt hasonló javaslatokat tett, mint amelyeket Lady Paget levelei tartalmaznak, s az antant katonai körei készek lennének Ausztria-Magyarországgal különbékét kötni, amennyiben a kettős monarchia hajlandó lenne a szláv népeknek további autonómiát biztosítani a birodalom keretein belül.

A király a katonai attasé szóbeli előterjesztésére reagálva hangsúlyozta, hogy ...⁵⁰ mindenképpen kéri, az elmondottakat írott formában is rögzítsék.

Ezt az előterjesztést a király Castro úr⁵¹ közvetítésével Bécsbe is elküldi, hogy közvetlenül Ófelségének, a császárnak, vagy Excellenciának, ezt nem tudtam megállapítani.

Bár a spanyol király kérte, hogy erről most még ne tájékoztassam Bécsset, mégis kötelességemnek érzem ezt megtenni, azzal a kéréssel, hogy lehetőség szerint ez ne kerüljön napvilágra.

Az orosz helyzetet Alfonz király a hozzá érkezett hírek alapján tarthatatlannak találja, és úgy véli, ott nagy valószínűséggel sor kerülhetne egy különbéke megkötésére, mindenképp az állandóan növekvő élelmezési nehézségek miatt.

Információi szerint a román király⁵² is meglehetősen kilátástalan helyzetben van, ezért Alfonz ott is esélyt lát egy különbéke létrejöttére, főleg abban az esetben, ha Romániának garantálnák Besszarábiát.

A király hozzáfűzte, hogy megítélése szerint az „antant várából egyetlen kő eltávolítása” is az azonnali összeomláshoz vezetne.

Ami Elzász-Lotharingiát illeti, a királynak az a véleménye, hogy Franciaország talán megelégedne egy önálló Elzász-Lotharingia létrehozásával egy semleges ország uralkodója alatt – Alfonz többek között a spanyol Bourbon-dinasztiát is megnevezte.”⁵³

⁴⁸ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. augusztus 26. No. 455. uo.

⁴⁹ Fürstenberg Czerninnek, Zarauz, 1917. pontos dátum hiányzik, No. 525. uo.

⁵⁰ Sifírozás hiányzik.

⁵¹ Don Antonio de Astro y Casaléiz: Spanyolország bécsi nagykövete.

⁵² I. Ferdinánd.

⁵³ Fürstenberg Czerninnek, Zarauz, 1917. szeptember 21. No. 527. HHStA. P. A. I 952.

A „Paget-levelezésnek” tulajdonképpen ezek a legfontosabb – a bécsi levéltárban található – iratai, de ennél teljesebb képet a madridi, illetve a londoni levéltárak anyagai sem adnak.⁵⁴

Ezáltal az akciót – mint már fentebb utaltunk erre – meglehetősen nehéz értékelnünk, de azt kijelenthetjük, hogy különösebb visszhangra nem talált.

Jelentőségét az adhatja, hogy az angol diplomácia néhány tagja is „belekeveredett” az ügybe, de túlzás lenne azt állítani, hogy azzal az „hivatalossá” vált. Mégis, mivel Lady Paget kezdeményezése Sixtus herceg első bécsi útjára datálható, feltételezhetjük, hogy a tulajdonképpeni magánakciónak komoly háttere lehetett. Sikertelensége leginkább azzal magyarázható, hogy az érintett felek úgy vélték, megfelelőbb és biztonságosabb csatornák is kínálkoznak a kapcsolatfelvételre, és túl nagy volt a kockázata annak, hogy a nem kellőképpen kontrollálható akció esetleges napvilágra kerülése bizalmatlanságot kelt a szövetségesek körében.

„Lehetetlen küldetés”

1917 őszen Spanyolország egy másik szálon is érdekelté vált a békefolyamatban: Richard von Kühlmann német külügyi államtitkár előkészítő tárgyalásokat kezdeményezett Angliával, melyben központi szerepet szánt a brüsszeli spanyol követnek, Marqués de Villalobarnak. Elképzelésének lényege szerint Németország különbékét kötne Angliával, melyből létrejöhetne a későbbi általános béke. Kühlmann közvetítőnek Villalobart szemelte ki, akivel 1917. szeptember 11-én Berlinben találkozott. Villalobar a beszélgetés tartalmáról tájékoztatta külügyminiszterét, Marquis de Lemat, aki Anglia spanyol nagyköveténél, Arthur Hardinge-nál puhatólózott országa szándékairól.

Az akció tulajdonképpen az első világháború legfontosabb német békelépésének tekinthető, mivel 1917 őszen az általános hadihelyzet különösen alkalmas volt a béke megkötésére: egyik hadviselő fél sem tudott az adott helyzetben döntő katonai fölényre szert tenni, ezért mindkét oldalon komoly megfontolásra került a politikai megoldás. Ekkorra még az amerikaiak tényleges – fegyveres – segítsége sem érkezett meg, illetve az oroszok „kiválása” – habár már folytak az előkészítő tárgyalások – még bizonytalan volt. Feltételezhető, hogy Villalobar bevonása a német kormány által azt a célt is szolgálta, hogy a pápai diplomáciát kiiktassák a további tárgyalásokból.

Kühlmann és Villalobar berlini találkozását követően a spanyol követ tulajdonképpen a német kormány közvetítője lett, ami azonban azt is jelentette, hogy ettől kezdve saját kormánya felé sem cselekedhetett szabadon.

Kühlmann minden bizonnyal azt tervezte, hogy sikerül a belga kérdésben előzetes megállapodásra jutnia Angliával, ami megkönnyítheti a későbbi általános béketárgyalásokat.

A britek azonban meglehetősen bizalmatlansággal reagáltak Kühlmann kezdeményezésére, így a terv nem valósulhatott meg. Kühlmann választása is szerencsétlenné bizonyult, amikor Villalobart szemelte ki közvetítőnek, mivel annak kapcsolata saját kormányával nem volt felhőtlen.

Ez a kezdeményezés nem rekonstruálható minden mozzanatában, mivel a dokumentumok néhány esetben – például Kühlmann magánlevéltára egy bombatámadás során 1943-ban – megsemmisültek. Megnehezíti az ítéletalkotást Villalobar magatartása is, aki

⁵⁴ Vessd össze: Steglich: *Die Friedensversuche...*1984. XXXVIII–XXXIX.

sokszor nem vagy csak részben tájékoztatta feletteseit, de Lemat, illetve 1917 novemberétől annak utódját, Alhucemast.⁵⁵

A kudarcért tehát több tényező is felelős volt, de vitathatatlanul negatívan befolyásolta az események alakulását Spanyolország Angliához való viszonyulása, attól való gazdasági függősége. A német kormány számára azonban volt az esetnek egy igen fontos tanulsága: világossá válhatott, hogy semmi értelme egy olyan hivatalban lévő semleges diplomatát megbízni az angolokkal való tárgyalásokra, akinek kormánya maga is aspirál a közvetítésre.

Alfonz 1917-es békeközvetítési kísérletei végső soron nem hoztak érdemleges eredményeket, aminek oka nemcsak a külpolitikai „bonyodalmakkal” magyarázható, hanem azzal a belpolitikai „nyomással” is, mely jelentősen szűkítette a király mozgásterét. A válság mélypontja 1917 nyarára datálható, amikor – augusztus 13–20. között – Spanyolország több városában általános sztrájkhullám kezdődött. Ennek során mind gazdasági, mind politikai célok megfogalmazást nyertek, többek között a monarchia megdöntése, illetve a konzervatív és a semlegességet szigorúan szem előtt tartó Eduardo Dato kormányzatának leváltása. A folyamat elindításában szocialista és republikánus szervezetek játszottak döntő szerepet, akiket Franciaország anyagilag és „erkölcsileg” is támogattott.⁵⁶

Hogy a helyzet tulajdonképpen az év végére sem konszolidálódott teljesen, kiderül Fürstenberg 1917 decemberében küldött táviratából is: „A király szándéka, hogy a béketárgyalásokon meghatározó szerepet játsszon – és ebben népe támogatását is élvezzi –, úgy tűnik, az antant megfélemlítésének hatására meghiúsul, és Romanones és Dato is szabotálták a király ezirányú terveit.

A jelenlegi körülmények között a király már azt is sikerként könyvelheti el, ha Spanyolországnak és a dinasztíának sikerül »ép bőrrel« megúsznia a háborút ...”⁵⁷

1918 – Egy nemes megbízatás

Alfonz uralmának ez a bizonytalansága is minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a király a háború utolsó évében már óvatosabban reagált a hozzá érkezett közvetítői felkérésekre. 1918 tavaszán ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése – nevezetesen maga Károly császár – komoly kéréssel fordult Alfonzhoz. Elképzelése szerint a Monarchia spanyol közvetítéssel vette volna fel a kapcsolatot Wilson elnökkel, és tárgyalt volna a béke megkötésének lehetőségeiről.⁵⁸

Czernin a császár erre vonatkozó első levelét 1918. február 17-én küldte Fürstenbergnek Madridba:

„Őfelsége, a császár megbízásából kérem Méltóságodat Őfelségével, a spanyol királlyal a következőket azonnali hatállyal közölni, és írásban átadni:

⁵⁵ A Villalobar akció spanyol, ill. angol levéltári dokumentumaihoz lásd.: Steglich: *Die Friedensversuche ... LIX–XCIII.*, illetve 528–607.

⁵⁶ 1917 nyarának eseményeiről, azok előzményeiről, illetve következményeiről lásd többek között: Meaker, Gerald H.: *A Civil War of Words. The Ideological Impact of the First World War on Spain 1914–1918.* In: Schmitt, Hans A.: *Neutral Europe between War and Revolution 1917–1923.* The University Press of Virginia, Charlottesville, 1988. 1–66.; Meaker, Gerald H.: *The Revolutionary Left in Spain 1914–1923.* Stanford, 1974.; Carr, Raymond: *Modern Spain 1875–1980.* Oxford University Press, 1983. 81–98.; Carr, Raymond: *Spain 1808–1975.*, Oxford, 1982. 430–564. és F. J. R. Salvadó: *Twentieth-Century Spain; Politics and Society in Spain 1898–1998.* McMillen, 1999. 29–47.

⁵⁷ HHStA. P. A. I 896. Liasse Krieg. Spanien. Fürstenberg Czerninnek. 1917. december 19. No. 683.

⁵⁸ Wilson béketervéhez lásd Lammasch, Heinrich: *Woodrow Wilsons Friedensplan.* Leipzig-Wien, 1919., illetve Bailey, Thomas: *The Policy of the United States toward the Neutrals 1917–1918.* Baltimore, 1942.

Egyrészt Wilson elnök, másrészt Czernin gróf nyilvános beszédei nagyrészt tisztázták az európai helyzetet, minek eredményeként a legfontosabb eddig vitatott kérdések minimálisra csökkentek. Ezért elérkezettnek látom az időt arra, hogy a magam és Wilson elnök képviselte között lehetőség nyíljon tárgyalásokra, melyek eredményeként már semmi nem állna egy világbéke konferencia összehívásának útjába ...

Miután Te többször is kinyilvánítottad abbéli szándékodat, hogy az adott történelmi pillanatban hatalmadnál fogva támogatnád a béketörekvéseket, ez arra indít engem, hogy azon kéresemmel Hozzád forduljak, miszerint szigorúan titkos úton a következő üzenetet eljuttasd Wilson elnöknek:

Az Egyesült Államok elnöke február 12-i beszédében négy alapelvet jelölt meg a jövőbeni remélhető megegyezés előfeltételeként. Állásfoglalásom ezekre vonatkozóan a következőképpen foglalható össze:

Az első pontban az elnök úr azt követeli, hogy minden vitás kérdésben olyan megegyezésre kell törekedni, amely garantálja, hogy a béke tartós lesz. Ezt a pontot elfogadom ...

A második és harmadik pont összefügg, és a területi kérdéseket érinti. Megítélésem szerint ezek nagyon egyszerűen rendezhetők, ha valamennyi állam nyomatékosan kinyilvánítja, hogy hódításairól és a háborús kártérítésekről lemond ...

A negyedik pont így hangzik: valamennyi világosan körvonalazható jogos nemzeti igényt ki kell elégíteni, ügyelve arra, hogy ezek ne vezessenek újabb konfliktusokhoz. Ez is akceptálható számomra ...

Azt az alapelvet is teljes mértékben elfogadom, miszerint minden eszközzel meg kell akadályoznunk egy jövőbeni gazdasági háborút.

Arra vonatkozóan is teljes az egyetértés az elnök úr és közöttem, miszerint javasolja az általános leszerelést és a tengerek szabadságát a jövőbeni világháború megakadályozása érdekében.

Mindezek alapján úgy ítélem meg, hogy az elnök úr és közöttem az egyetértés oly mérvű, hogy az annak reményével keesegtet, hogy tárgyalásaink eredményesek lesznek ...

Amennyiben vállalod, hogy válaszomat közvetíted az elnök úrnak, azt gondolom, ezzel ajtót nyitsz az általános béke előtt, és a legnagyobb szolgálatot teszed az emberiségért, melyre halandó egyáltalán képes. Károly.”⁵⁹

Fürstenberg Czerninnek küldött válaszában beszámolt Alfonznál történt február 21-i kihallgatásáról, melynek során a király néhány konkrét kérdést a Monarchia állásfoglalásával kapcsolatban tisztázni kívánt:

„Amikor a királyt néhány szóban tájékoztattam meghallgatásom céljairól s az átnyújtandó üzenet tartalmáról, Őfelsége meghatódottnak tűnt ...

Amikor beszámolóm végére értem, a király örömmel késznek mutatkozott, hogy átvegye a közvetítést e nemes ügyben ...

Alfonz király azonban mindenképpen tudni akarta, hogy véleményem szerint Károly császár egyeztetette-e lépését a német császárral és a német kormánnyal, mivel ez döntő jelentőségű. Azt válaszoltam, hogy feltételezésem szerint a mértékadó német körökkel történt előzetes egyeztetések nélkül Őfelsége biztosan nem nyilatkozott volna olyan jelentős területi kérdésekben, mint például Belgium esetében ...”⁶⁰

Fürstenberg jelentéséből az is kiderül, hogy Alfonz ekkor még hajlandónak mutatkozott Károly elképzelését teljesíteni. Erről tanúskodik a császárnak küldött üzenete:

⁵⁹ HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen. Czernin Fürstenbergnek. 1918. február 17. No. 67.

⁶⁰ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1918. február 23. No. 89. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

„Kívánságodnak megfelelően washingtoni nagykövetemen keresztül átadom üzeneted Wilsonnak.

Az a bizalom, melyet velem szemben tanúsítasz, bizonyítja számomra őszinte barátságodat.

Táviratomban kérni fogom a legnagyobb diszkréciót, és kérek mielőbbi választ, amit Neked azonnal továbbítok.”⁶¹

A washingtoni spanyol nagykövet, Don Juan Riano y Gayanagos február 25-én kapott kihallgatást Wilsontól; március 1-jén Fürstenberg továbbította Károlyhoz Alfonz üzenetét:

„Wilson elnök a legnagyobb érdeklődéssel olvasta Károly császár üzenetét, és azt válaszolta, hogy tekintettel annak rendkívüli jelentőségére, aprólékosan tanulmányoznia kell azt, mielőtt ítéletet mond róla. Hangot adott hálájának, amiért magamra vállaltam, hogy üzeneted közvetítem. Rendkívül értékeli közbenjárásom ebben az ügyben. Hozzátette azonban, hogy kérésed azért hozza nehéz helyzetbe, mivel különböző alkalmakkor kifejezésre juttatta, hogy nem híve a titkos tárgyalásoknak. Nagykövetem erre azt válaszolta, hogy amennyiben Ő javaslataidat elfogadhatónak gondolja, úgy biztosan található rá mód, hogy ezen a problémán segítsenek. Wilson elmondta, hogy kérésed, mivel az nemcsak az Egyesült Államok, hanem szövetségesei érdekeit is szolgálja, a legnagyobb figyelemmel és azzal a szándékkal fogja tanulmányozni, hogy a lehetőségek szerint Ausztria számára elfogadható megoldást találjon. Amikor nagykövetem kifejezésre juttatta, hogy javaslataiddal egy végső békéhez vezető megegyezést sürgetsz, az elnök elmondta, senki nem törekszik nála őszintébben a békére, és elismételte, hogy egy olyan béke, amely csak az egyes államok közötti külön megállapodásokon alapul, nem akceptálható, mivel az csak rövid életű lehet ...

Nagykövetem még azt is hozzáfűzte, hogy – habár az elnök karaktere megnehezíti az ítéletalkotást – az volt az érzése, hogy üzeneted Wilsont kellemesen meglepte, és ezzel erősödhet az a kedvező benyomása, amit Czernin gróf jegyzéke tett rá ...

Úgy vélem, nem szükséges Neked hangsúlyoznom, milyen nagy megelégedésemre szolgálna, ha oly nagyszerű elgondolásokat tartalmazó terveid megvalósulásához hozzájárulhatnék.”⁶²

Megnehezítette azonban a további – eredményes? – tárgyalásokat, hogy eközben az antant hatalmak is értesültek Károly császár tervéről. Február 27-én az amerikai francia nagykövet tolmácsolta kormánya kívánságát, miszerint tájékoztatást kérnek minden további tárgyalásról. A brit külügyminiszter, Earl Arthur James Balfour pedig még egyértelműbb volt: a londoni amerikai nagykövettel való találkozója alkalmával kifejezésre juttatta gyanúját, miszerint az osztrák kezdeményezést Németország inspirálta annak érdekében, hogy megossza az antantot, főleg Olaszországra vonatkozóan.

Fürstenberg március 5-én továbbította Wilson Alfonznak küldött válaszát Bécsbe:

„... Biztosíthatom Őfelségét, hogy szándékomban áll alaposan átgondolni az általa felvetett javaslatokat. Azonban mindenképpen szeretném tudni, hogy Őfelsége milyen megoldást tud elképzelni a balkáni ellentétek lezárására, illetve a szláv népek nemzeti aspirációinak kielégítésére ...; milyen intézkedéseket tervez az adriai partok térségében; milyen engedményeket tart jogosnak Itália esetében; megítélése szerint hogyan lehetne legoptimálisabban rendezni a Balkán-államok közötti ellentéteket és rivalizálásokat, melyek a háború során tovább mélyültek; és véleménye szerint hogyan oldható meg a nem török nem-

⁶¹ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1918. február 23. No. 88. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

⁶² Fürstenberg Károly császárnak, Madrid, 1918. március 1. No. 99. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

zetiségek sorsa, akik az Ottomán-Birodalomtól függő helyzetben vannak. Ha jól értem, Belgiumra és Lengyelországra vonatkozóan elképzeléseink megegyeznek.

Úgy vélem, ha ezekre a kérdésekre részletes választ kaphatok Ófelségétől, akkor az jelentősen megkönnyíti ítéletalkotásom és döntéshozatalom.

Biztosíthatom Ófelségét (amennyiben ez szükséges), hogy nem az a célom, hogy **stratégiai** előnyöket keressék, hanem olyan jogos megállapodásokra törekszem, melyek megalapozzák és biztosítják a tartós világbékét.”⁶³

Alfonz mindehhez hozzáfűzte, hogy az elnök a spanyol nagykövetet a legnagyobb szívéllyel fogadta, és tájékoztatta, hogy válaszáat saját maga gépelte a teljes diszkréció érdekében. Ugyanakkor Wilson arra is figyelmeztette a nagykövetet, hogy ha konkrét tárgyalásokra kerül sor, akkor szövetségeseit azonnal informálnia kell.

„Az a személyes benyomásom – fűzte az elmondottakhoz Alfonz –, hogy küldöttednek, akit javasolsz, az lenne a fő feladata, hogy Wilson számára minden egyes pontot, melyekre vonatkozóan információkat kér, részletesen megvilágítson ...”⁶⁴

Fürstenberg ezen üzenetét továbbították a Bukarestben tartózkodó Czerninnek, azzal az utasítással, hogy a császár felvilágosítást kér a Wilson által említett pontokra vonatkozóan.

Czernin azonnali válaszában javasolta, hogy Alfonz királyt informálni kell, hogy rövidesen megkapja a továbbítandó üzenetet. Közben azonban napvilágra kerültek a Bécs és Washington közötti „titkos tárgyalások”. Március 13-án Fürstenberg jelentette Madridból, hogy párizsi lapok tudósítottak a kapcsolatokról, sőt még egy „semleges szuverént” is megemlítettek mint közvetítőt. A legnagyobb diszkréciót kérte a spanyol királyra vonatkozóan, mivel egyébként is nagy nyomás nehezedik rá az antant részéről, minek hatására esetleg nem vállalja tovább a közvetítő szerepét.⁶⁵

Március 15-én Czernin megfogalmazta azt a választ, amit ismét a spanyol királyon keresztül akartak továbbítani Wilsonnak:

„Az elnök úr válasza *semmit* nem tartalmaz, ami annak reményével kecsegtetne, hogy amennyiben el is fogadjuk alapelveit, melyek szerinte a tartós béke biztosítékai, megegyezésre juthatunk ...

Arról azonban biztosíthatom az elnök urat, hogy valamennyi szláv nemzet jogos nemzeti aspirációjának orvoslása már csak azért is legőszintébb szándékom, mivel nekünk is érdekünk jó kapcsolat kialakítása népeinkkel ...

Az adriai partokra vonatkozóan garantálom, hogy semmilyen tendenciát nem kívánunk követni, amely szemben állna Wilson elnök alapelveivel, és nem áll szándékunkban az Adriai-térségben érdekeink szerint átrendezni a hatalmi viszonyokat...

Az Egyesült Államok elnöke azt is szeretné tudni, milyen concessziókat tartunk jogosnak Itália esetében ... A legfőbb probléma az, hogy az olasz államok területi igényei még távolról sem felelnek meg a wilsoni elveknek. Itália ugyanis követeli, hogy stratégiai okokból mondjunk le a Brennerig, illetve Ljubljánáig elterülő részokról. Ezek egyértelműen olyan követelések, melyek egy hódító háború jellemzői. Ezen területek lakossága ugyanis jelentős többségében német vagy szláv, akik elviselhetetlen „büntetésként” élnék meg, hogy erőszakkal egy olyan idegen állam fennhatósága alá kerüljenek, mellyel lecgsekélyebb közös érdekük sincs ...

⁶³ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1918. március 5. No. 104–107. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

⁶⁴ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1918. március 5. No. 104–107. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

⁶⁵ Fürstenberg Czerninnek, Madrid, 1918. március 13. No. 121. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

Itália magának akarja Triesztet és környékét, amelyet szintén főleg németek és szlávok laktak; és végül követeli Dél-Tirolt is, ami soha nem tartozott Itáliához ...

Az elnök úr az elmondottakból meggyőződhet arról, hogy hasonlóan hozzá, én is legőszintebben azon fáradozom, hogy olyan alapot találjunk a háború befejezéséhez, amely megfelel a résztvevő népek jogos igényeinek, és ezáltal biztosítja a tartós békét ...

A legfontosabb követelmény megítélésem szerint tehát az, hogy valamennyi hadviselő fél kötelességének érezze, hogy lemond más népek bekebelezéséről, és csak ismételni tudom, hogy amennyiben az Egyesült Államok elnöke megpróbálja szövetségeseit is meggyőzni ezen tárgyalási alap jogosságáról, úgy Ausztria-Magyarország is mindent elkövet annak érdekében, hogy szövetségeseit is hasonló lépésekre sarkallja.

Tulajdonképpen egyetlen komoly akadály van a békének, mégpedig Itália és Franciaország hódító kedve. Ha az elnök úrnak sikerül elérni, hogy ez a két állam lemondjon hódító terveiről, akkor ezzel megnyílik a világ előtt a béke kapuja.”⁶⁶

Wilson elnök ezt a választ azonban hivatalosan soha nem kapta meg. Március 29-én Fürstenberg Madridból jelentette, hogy a jegyzéket csak 31-én tudja átadni a királynak, április 1-jén azonban már arról tájékoztatta Czernint, hogy Alfonz sárgaságban megbetegedett, így a szóban forgó levelet csak annak személyi titkáránál tudta egy lepecsételt borítékban hagyni.⁶⁷

Minden kétséget kizáróan a nagy nyugati offenzíva hatására a spanyolok ekkor már eldöntötték, nem játsszák tovább a hírnök szerepét. Joggal feltételezhette tehát Fürstenberg, hogy a vonakodás nemcsak a király betegségével magyarázható.⁶⁸ Hamarosan Bécs is átlátta a spanyolok taktikáját, és Fürstenberget utasították, hogy a jegyzéket tartsa vissza. Ezzel XIII. Alfonz 1918-as békeakciója tulajdonképpen be is fejeződött. Wilson azonban mégis tudomást szerzett a jegyzék tartalmáról, mégpedig az antant hírszerző szolgálatán keresztül; de a nyugati front hadieseményei hatására a további tárgyalások aktualitásukat veszítették.

---

⁶⁶ Czernin távirata Breszt-Litovszkából Bécsbe, 1918. március 15. No. 208. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

⁶⁷ Fürstenberg távirata Madridból Bécsbe, 1918. március 29. No. 147., ill. 1918. április 1. No. 152. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

⁶⁸ Fürstenberg jelentése Madridból, 1918. április 13. No. 174. HHStA. P. A. I 964 Liasse Krieg 25. Friedensverhandlungen.

PUSZTAI BERTALAN

Turizmus, képzelet, történelem

Az alábbiakban a turizmus európai etnológiai, kulturális antropológiai kutatásából adunk közre két írást.¹ Az összeállítás megszületésének oka a nemzetközi tudományban a turizmus iránt már évtizedek óta létező, a magyar kultúratudományban pedig visszhangtalan korai előzmények² és néhány 1980-as évekbeli írás³ után lassan egy évtizede meg-növekedett érdeklődés.⁴ E figyelmet legtöbbször a turizmus gazdasági szerepével szokás magyarázni: az ezredfordulóra majd' 700 millióra nőtt nemzetközi turistaérkezések immár a világ legnagyobb iparágává teszik a turizmust. A jelenség így pusztán gazdasági súlyánál fogva is megkerülhetetlen lenne. Az a magyarázat, miszerint a turizmus a későmodernitás számos kiemelkedően fontos jelenségét világítja meg és segít megérteni, ráadásul egy első látásra könnyed és kellemes témán keresztül, ritkábban kerül elő. Ezen álláspont – úgy tűnik – nehezebben védhető, hiszen vizsgálatra javasol egy alapvetően nem autentikusnak tartott, általában normatív kritikával kezelt emberi cselekvéscsoportot. Nemcsak a közgondolkodásban divatos ugyanis ma a turistát elítélni (elfeledve, hogy szinte mindannyian turistává válunk az év bizonyos időszakában), de a tudományos megközelítések bizonyos része is előszeretettel közelít elítélően a turizmushoz. A komolyabb kritikák⁵ helyett idezzük Hakim Bey-t ehelyütt. Az amerikai anarchista filozófus beszédes képekkel szolgáltat példát arra, hogyan lehet a turizmust az el nem fogadható társadalmi jelenségek közé üzni néhány gazdag szófordulattal: „Erőszak és fosztogatás volt a turizmus eredeti formája; vagy másképp szólva: az első turisták közvetlenül a háború nyomában érkeztek, mint keselyűemberek, akik a harcmezei mészárlás maradványain kapirgáltak, képzeletbeli hadizsákmányra – képekre – vadászva.”⁶ Láthatjuk tehát, hogy a turizmus – híven a jelenben betöltött szerepéhez – a kulturális reprezentációkban is jól észlelhető, erőteljes képzetekkel jelenik meg. Ennek vizsgálatát azonban most nem folytatjuk, hiszen az itt bemutatásra kerülő írások szerzői egy normatív kritikától mentes társadalomtudományi vizsgálatot javasolnak: Orvar Löfgren itt közölt írásában is óva int a túl hirtelen és túl egyszerű (általa evolucionistának vagy devolucionistának nevezett) érveléstől.

Terjedelmi okok miatt szűkre szabott összeállításunk két erősen eltérő jellegű írást közöl. Elsőként Orvar Löfgren 1999-es *On Holiday. A History of Vacationing* című könyve

¹ Összeállításunk létrejöttéhez Fejős Zoltán, Tom Selänniemi, Jafar Jafari és Vajda Zoltán nyújtott segítséget. Köszönet érte!

² Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*. Budapest, é. n.

³ A magyar kultúratudományban Fejős Zoltán vetette fel először a kérdés vizsgálatát: Fejős Zoltán: *Cul/tours. Folklor, társadalom, művészet 15*. Budapest, 1984.; Fejős Zoltán: *A falusi turizmus – a hagyomány utáni korszak alternatívája?* In: Niedermüller P. (szerk.): *A hagyományos műveltség továbbélése*. Budapest, 1985. 32–58.

⁴ Fejős Zoltán: *Folklor és turizmus*. In: Mohay T. (szerk.): *Közelítések*. Debrecen, 1992. 337–346. 1998 óta jelentősen kibővült a kultúratudományi irodalom: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest 1998.; *Tourism and Culture*. Special section – Acta Ethnographica Hungarica (1999); Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Budapest, 2000.; Pusztai Bertalan (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus*. Szeged, 2003.

⁵ Elsősorban a Daniel Boorstin munkássága nyomán kialakult kritikákra gondolunk itt.

⁶ Bey, Hakim: *Az utazás művészete*. Lettre 1996. tél, 23. szám [http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre23/09bey.htm]

bevezetőjének teljes fordítását olvashatjuk.⁷ Löfgren rövid írása jó példa arra, milyen 'kemény' tényeket, rendszeres kvalitatív terepmunkát és önreflexív megfigyeléseket egymás mellett és egyszerre használó lebilincselő, izgalmas szövegek születnek a kortárs európai kultúrakutatás fősodrában. Szerzőnk a Lundi Egyetem etnológia tanszékének professzora, a kortárs európai etnológia – túlzás nélkül állíthatjuk – egyik legjelentősebb alakja. Nemzetközi elismertségre Jonas Frykmannel közösen írt *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*⁸ című könyvével tett szert. Emellett Löfgren kutatási területei közé tartozik a nemzeti identitás vizsgálata, illetve foglalkozott a fogyasztás etnológiai értelmezésével is.⁹

A lundi tanszék és a svéd etnológia kétségkívül egyik központja a megújuló, elméleti és módszertani érzékenységű és így tematikusan és diszkurzíve is új 'terek' felé nyitó európai kultúrakutatásnak. Az alábbi rövid írásban jól láthatjuk majd, hogy e megközelítésében a kultúra minden részletének jelentősége van. Ez azonban nem szellemi vagy anyagi valóságunk enciklopédikus számbavétele miatt fontos. Minden kicsiny apróság és nagy általános megközelítés az *emberi tudat* és *értelmezés* változásait kutatja. E szemléletben az *etnológia* a *tudat tudománya*, és a kultúra minden – például anyagi – részletének csak mint az emberi tudat változásaira fényt vető építőköveknek van jelentősége. Mi sem fejezi ki ezt jobban, mint az, hogy Löfgren üres strandok homokjába temetett napolajos flakonokból kiindulva alapvető fontosságúnak olyan nem materiális jelenségek feltárását tartja, mint a turizmushoz kapcsolódó *elképzelések*, illetve a mai embernek a turizmus gyakorlatából kiolvasható *önképe*. A turizmus napjainkra szinte felmérhetetlenül komplex jelenséggé vált. Nemcsak kulturális, gazdasági hatásai miatt, de az elnevezés mögé sorolt emberi cselekvések is hihetetlenül sokszínűek. Magában foglalja a hátizsákos utazót és a tengerparton napozót, a városnézőt és vadvízi evezőst. A turizmus antropológiai kutatása ezt érzékelve évtizedek óta a turisták sokszínűségének megértésére törekszik. Szerzőnk két jeles utazót választ ehhez: Phileas Foggon és Robinson Crusoe-n keresztül kísérli meg bemutatni a nyugati turizmus fejlődését. Löfgren anekdotákból, megfigyelésekből és nagy igazságokból összeálló, a 'mikro-etnográfát' nagy társadalmi folyamatokkal összekapcsoló műve tudatosan kikerüli a kortárs turizmuskutatás néhány nagy (és egyre kevésbé termékeny) vitáját, és élvezetes formában foglalja össze saját képét a turizmusról.¹⁰

Löfgren nagyívű elméleti bevezetője után A. V. Seaton *War and Thanatourism* című írásának teljes fordítását olvashatjuk. Seaton a Lutoni Egyetem turizmus és szabadidő tanszékének Whitbread professzora. Turizmustörténet mellett kutatásokat folytatott a turizmusmarketing és a haditurizmus területén. Itt közölt írása a turizmuskutatás legjelentősebb folyóiratának, az *Annals of Tourism Research* hasábjain jelent meg.¹¹ Seaton *Waterloo turisztikai világlátványosságá*gá válását vizsgálja ebben az írásában. Ehhez a turizmusantropológia egyik klasszikusának, Dean MacCannell-nek a *látvány szakralizálódásáról* ki-

⁷ Berkeley: University of California Press; Korábbi írása Löfgren, Orvar: *Learning to Be a Tourist*. Ethnologia Scandinavica, Vol. 24. (1994) 102–125.

⁸ New Brunswick: Rutgers Univ. Press, 1987.

⁹ Magyarul olvasható írásai: Löfgren, Orvar: *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákön szemlélve*. Janus 6. évf. (1989) 1. sz. 13–28.; Löfgren, Orvar: *Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről*. In: Hofer T. – Niedermüller P. (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988. 145–179.; Löfgren, Orvar: *Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában*. Ethnographia 93. évf. (1982) 89–111; Löfgren, Orvar: *Európai etnológia az „új gazdaság” hálójában*. Tabula 4. évf. (2001) 1. sz. 3–13.

¹⁰ Löfgren könyvének ismertetése magyarul: Somlyódi Nóra: „Elsewherelands” Tabula 4. évf. (2001) 2. sz. 293–295.

¹¹ Vol. 26. No.1. (1999) no. 1. 130–158.

alakított elméleti keretét veszi alapul. MacCannell híres *The Tourist. A New Theory of Leisure Class* című munkáját ugyan számos ponton kritika érte, ezen részlet gyakorlati alkalmazása azonban – úgy érezzük – a hazai turizmusantropológia szempontjából is rendkívül hasznos lehet. A látványszakralizálódás az a folyamat, amelynek során a homogén tér egyik pontja tudatos tevékenység nyomán látvánnyá válik. MacCannell világossá teszi, hogy a látványszakralizálódás nem pusztán a látvány egyfajta 'menedzsmentjét' jelenti, de a szakralizálódáshoz a látogatók tekintetének is át kell alakulnia. A turizmus története talán éppen az olyan nem nyilvánvaló változások, mint például a *turista tekintet* alakulásának feltárása miatt lehet a modern és későmodern kultúra vizsgálatában kiemelkedő fontosságú. Mikor tekint az európai ember egy csatamezőre mint látványosságra? Mikor lát más, mint pusztulást? Hakim Bey korábban idézett erőteljes és egyszerűsítő gondolatai helyett Seaton Waterloo példáján kívánja bemutatni, milyen erők működnek közre, és milyen változások történnek addig, amíg egy csatater látványosság lesz.

Seaton amellet, hogy a látványszakralizálódást konkrét példán mutatja be, az úgynevezett 'sötét turizmusra' (*dark tourism*) vagy thanaturizmusra is példát szolgáltat. Seaton szerint a thanaturizmus „olyan utazás, amelyet részben vagy teljes egészében a halállal történő valóságos vagy szimbolikus találkozás motivál”. A merényletek helyszínétől természeti katasztrófákig, katonai emlékművektől koncentrációs táborokig illetve vívott csatákig terjedő thanaturisztikai látványosságok bőséggel sorolhatók napjainkban. Az autentikus, vonzóan rémisztő, borzadva popularizált helyek kialakulásának és látogatásának elemzése újabb ablakot nyit a kortárs kultúra mélyében zajló változásokra.

Turizmus és történelem – két, első látásra egymástól távol eső jelenség. Az emberi kultúra más részleteivel összevetve a turizmus története valóban rövid, legtágabban értelmezve is mindössze három évszázadnyi. A turizmus azonban kétségkívül történeti jelenség, amennyiben az emberi kultúra és társadalom változásai közepette egy adott pillanatban, bizonyos rajta kívül álló tényezők segítségével és kialakulása után jöhetett létre. Az 'utazható infrastruktúra' megteremtése mellett az utazásért való utazás iránti vágyak is meg kellett jelennie ahhoz, hogy elkezdődjön az a változás, amely a nemesi Grand Tourokon és az elit fürdőre járásán keresztül a polgári turizmushelyszínek, a tengerpart és a magashegységek birtokbavételén keresztül napjainkra az alternatív turizmusformákon keresztül megjelent bolygónk minden szegletében, sőt azon kívül is. Az elmúlt évszázadok rohamos fejlődése, a turizmushoz kapcsolt elképzelések változásai a komplex társadalom tagjainak szeretett-utált cselekvésévé tette a turizmust.¹²

¹² A turista és a zarándok szerepek valós és szimbolikus értelmezéséhez lásd Pusztai Bertalan: Aszketikus zarándokok és élvhajhász turisták. Ellentétes, versengő és rokon értelmezések. In: Barna Gábor (szerk.): *Bálint Sándor Emlékkönyv*. Lazi Kiadó, Szeged, 2004. 112–119.

ORVAR LÖFGREN

Máshol föld*

A nyár elkerülhetetlenül láthatóvá válik télen. Januárban olyan végigsétálni egy üdülőhelyen, mintha egy idegen kultúra régészeti feltárását látnánk. Télen én vagyok a part menti táj egyetlen lakója. Szabadon járok-kelek az elhagyott házak között, átgázolok a gyepen, bekukkantok az ablakokon.

A csupasz bokrok és a kopott téli fű könyörtelenül kiemeli a nyár dércsípte maradóit: elvesztett játékok, teniszlabdák, Martinis üveg kupakja, kifakult konfetti a szezonvégi partikból. Ahogy benézek a verandák ablakain, a nyaralás hibernált kellékeit látom: grillsütők, krokett ütők, szandálok és szalmakalapok. A fürdőszobaablakok párkányain megfakult műanyag flakonokban kenőcsök, naptejek, rovarriasztók, napozás utáni krémek. A sívár téli fényben ez az elhagyatott nyaralókultúra igen egzotikusnak tetszik. A végletes hedonizmus híveinek különös törzse élt itt, az örömkereső élet pusztá nyomait hagyva hátra.

Svédország nyugati partján sétálok, de ugyanígy barangolhatnék az Atlanti-óceán túlpartjának üdülő szellemvárosaiban is, Maine-ben vagy Észak-Karolinában. Csendes, lakóiktól megfosztott tájak ezek. A helyi lakosokat jórészt ellehetetlenítettek, bár néhányuk gondnokként vagy a személyzet tagjaként dolgozik a rövid, de annál intenzívebb főszezonban, a hosszú elő- és utószezon idején. Ez az elhagyatottság egyértelműen hangsúlyozza a nyaralólét tárgyakhoz kötöttségét: az összes kellék és anyag csendesesen várja vidám tulajdonosai visszatérését.

Másképp tekintve azonban ez a táj egyáltalán nem elhagyatott, hanem ábrándokkal, elképzelésekkel és fantáziával benépesített – döbbenetes mennyiségű „gondolat-táj” kapcsolódik ide. A nyaralók, visszatérve városi otthonaikba újra és újra felidéznek az elmúlt nyarakat, tervezgetnek és álmodoznak az elkövetkezőkről. A napilapok utazási rovatai csordulásig vannak az eljövendő nyaralások képzeteivel, s megígérnek mindent, ami egy varázslatos utazási csomagba befér: bevezetést a „mértéktelenség művészetébe”, „hamisítatlanul eredeti élményt”, tökéletes kalandot, felejthetetlen nyaralást, elszökést és menekülési útvonalakat.

Ezzel egyidejűleg, ahogy a konkrét fizikai terepen vagy fantázia- és médiavilágokban mozgunk, nyaralótájakat alkotunk. Személyes emlékek keverednek kollektív képzetekkel. A kilátás lent a parton, a kis házikó a mező szélén, a naplemente a sziklák mögött – mind olyan képek, melyeket legalább két évszázadnyi turistatörténelem határol körül, csomagol, népszerűsít és formál. A romok és relikviák a nyaralás történetének korábbi szakaszaiból szembeötlők, még abban a városban is, ahol ezeket a sorokat írom. Santa Cruz összefoglalja a kaliforniai nyaralás történetét. 1866-ban azért gyűltek össze a városlakók itt a tengerparton, hogy megcsodálják azt az új emberfajt, amelyet turistának neveznek, ahogy partra száll a San Franciscóból érkező gőzössel. Ezek az utazók a napjainkban a Csendes-óceán Nápolyának nevezett helyet jöttek megnézni. Mások, akik ezt az egyre terjeszkedő tengerparti nyaralóhelyet szerették volna népszerűsíteni, a görög szigetvilághoz hasonlították, ahol „Szapphó szeretett és énekelt”. Úszómedencét építettek közel a parthoz és pár dollárért a turisták úszásórákat vehettek a sekély vízben vagy az öbölbe ömlő folyóban.

---

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Introduction – Löfgren, Orvar: *On Holiday. A History of Vacationing*. Berkeley: University of California Press, 1999. 1–10.

A hegyeken átkelő és a parton haladó vasútvonal biztosította a szükséges lépést a további fejlődéshez. 1888-ban egy utazó úgy jellemezte a hegyi átkelést, mint „egy légi útvonal az erdőkön keresztül az óceánhoz.” A San Franciscó-iak és a tengertől távolabbi területeken lakók parti nyaralókat kezdtek építeni. Már az 1870-es években egy „teljesen angol stílusú üdülőtelep” épült ki a Capitola közelében fekvő parton. Mára a legtöbb üdülőtelepet magába olvasztotta a terjeszkedő város. A turistákat nemcsak a tengerpart, hanem a vörösfenyő erdők is vonzották, amelyet az „amerikai Svájc”-ként – nagyszerű kempingezési lehetőség! – reklámoztak. A századforduló környékén nyaranta százezer látogató érkezett a városba.

A tengerparton található a deszkázott sétány – az utolsó, ami még megmaradt a part mentén –, amelyet 1907-ben nyitottak meg egy kaszinóval és a „Kontinens Legpompásabb Uszodájával”. Ennek a gigantikus beltéri úszómedencének volt egy napozóterasa is cserepes pálmákkal és több száz öltözőkabinnal, valamint vízi istenek, istennők és kerubok gipsz szobraival. Ma a kaszinó játékgépek és lézercsaták sikertítő áradatának ad otthont, a régi medence pedig minigolf pálya lett. Az út túloldalán lévő hatalmas parkoló jelzi az egykor népszerű tengerparti hotel, a Casa del Rey helyét, melyet spanyol stílusban építettek és 1911-ben nyitottak meg a hozzákapcsolódó kétszáz parti üdülőházzal. Akkoriban az volt az új szlogen, hogy „Látogasd meg az amerikai Riviérát!” Az 1950-es években a szállodát nyugdíjas otthonná alakították, majd az 1989-es földrengés után lebontották. Ma a parti üdülőtelep a város egyik problémás területe, amelyről a turistákat igyekeznek távol tartani.

A parti sétánnyal párhuzamosan futottak a régi vágányok, amelyeken 1931-ben érkezett az első Napfürdő Járat San Franciscóból, jelezve, hogy a kaliforniai partok a napimádat új korszakába léptek. A régi Sea Beach Hotel telkénél áll a Dream Inn, melyet 1963-ban építettek, a modern kaliforniai szálloda klasszikus példajaként. Ebben az időszakban a kaliforniai álom exportcikkeknek számított, és a szörfözés úttörői, akik előtt a közeli Szörfmúzeum tiszteleg, rövidesen világmozgalommá váltak, nem kis részben a Beach Boys-nak köszönhetően.

A Santa Cruz-i turizmus története jól példázza a helyi és a nemzetközi állandó összekapcsolódását, valamint a turisták és a piaci stratégiák, képzetek, ikonok, fantáziák és turista technológiák egyenletes be- és kiáramlását is. Ugyanakkor a város arra is emlékeztet, hogy a turisták különböznek egymástól. Fent, az egykori sétálóutcán a látogatók galériákat és könyvesboltokat keresgélnek, cappuccinót és sushit fogyasztanak, míg lent a parti sétányon sör és hamburger kapható. A világitótoronynál a szörfösök ütik fel a sátrukat, míg a kirándulók és hegyi biciklisták a Santa Cruz-i hegyekben túráznak. Santa Cruz tehát sokféle nyaralótájt rejt, melyeket nem is annyira a fizikai, mint inkább a kulturális tér határol el egymástól: az eltérő ízlés és érdeklődés, a látogatók különböző gondolati kerete és változó tekintete.

A nyaralóhelyek jelenthetik a szabadság tereit, elszabadulást a munkától, gondoktól, szabályoktól és kötelezettségektől. De e fesztelen külső valójában számos íratlan szabályt rejt. A nyaralás képességének hosszú története van, és minden egyes nyaralótájhoz elvárásokat és elképzeléseket, valamint megszokott rutinokat és szokásokat társítunk.

Megtanulni turistának lenni

„Mi a turista?” – tette fel a kérdést a svéd író Carl Jonas Love Almqvist egy párizsi újság cikksorozatában 1840-ben. Abban az időben a „turista” még mindig egy új fogalom volt, amelyet Nagy-Britanniából importáltak, és amelyet jó adag kíváncsiság övezett. Mi a turista, hogyan válik valaki turistává? A fogyasztás egy új módja volt kialakulóban, amely

azon az elképzelésen alapult, hogy jó kiszakadni otthonról és a munkából, új élményeket, örömeket és kikapcsolódást keresve.

150 évvel később a turizmus az emberi fogyasztás igen nagy és gyorsan növekvő részét teszi ki az északi féltekén. Rengeteg pénzt, időt és érzelmi energiát szánunk a nyaralásra, ugyanakkor nem gondolunk arra, hogy ezek a tevékenységek alapozzák meg a világ legnagyobb iparágát. Ami otthonról való elvagyódásként indult a friss levegőért, pihenésért és semmittevésért – gyakran a fogyasztás-ellenesség egy formájaként –, az lassan a termelés színhelyévé intézményesült, amely hotelágyakat, lélegzetelállító látványosságokat, közlekedési rendszereket, ingyencségeket és szuveníreket biztosít. Talán néhány nap könnyed gondtalansága a tengerparton vagy egy túra a vadonban az, ami elfeledtetni velünk azt a hatalmas infrastruktúrát, amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy ilyen pillanatokat tudjon sorozatban biztosítani. Az elmúlt néhány évtized növekedési aránya megdöbbentő. Az 1990-es évek közepén a teljes munkaerő körülbelül 7 százaléka, közel 230 millió ember dolgozott a turizmusban, évente mintegy 600 millió turistaérkezéssel és 3,4 milliárd dolláros pénzforgalommal. Hosszú ideig ez a növekedés a nyugati világban és az északi féltekén koncentrálódott, de a 20. század végéhez közeledve új tömegturisztikai célpontok és új turistacsoportok jöttek létre a föld minden pontján. Az amerikaiak és németek után a japánok költenek a legtöbbet a piacon, és olyan országokban, mint India, az egyre gyarapodó középosztály egy gyorsan növekvő milliós nagyságrendű piacot jelent a nemzetközi turizmus számára. Turisztikai szervezetek jóslatai szerint 2020-ra a világon élő 7,8 milliárd emberből 1,6 milliárd fog külföldre utazni. A gyors növekedési ütem nem csupán új nyaralócsomagokat produkál, hanem új, jóllehet egyenlőtlenül eloszló vagyongyarapodást is, valamint új környezeti és társadalmi problémákat vet fel.

A 18. század végétől a turizmusipar egyre jelentősebb mértékben járult hozzá a termelés és fogyasztás új formáinak kialakításához. Létrehozta a hedonizmus gyártelepeit: egy nagyszerű hétvége, egy felejthetetlen esemény, egyhetes családi szórakozás, egy izgalmas kaland – áruk, amelyek súlyos szimbolikus jelentéssel terheltek.

A „turizmusipar” fogalma sok különböző szereplőt takar: a bombayi buszsofórt, aki hétvégeken kirándulni viszi a helyieket; a helyi engedéllyel rendelkező idegenvezetőt, aki sétákat kínál Marakesen át; a globális szállodaláncot, amely állandóan új tengerparti ingatlanokra vadászik; a nyugágykölcsonzót Mallorcán; a nemzetközi légitársaságot; a thai bártulajdonost, aki italt és prostituáltakat kínál Pattayaban; a kiadót, amely útikönyvekre specializálódott; a szomáliai vándorárúsokat, akik az olasz strandokon próbálnak megélni; a helikopterpilótát, aki városnéző repüléseket kínál Hawaiiiban; a befektetőket, akik a tőkét mozgatják egyik helyről a másikra; bevándorló munkások hadait, akik mindent elvállalnak egy szállodában a szennyes mosásától a mosogatásig.

A turizmuskutatás jelentős iparrá nőtte ki magát, interdiszciplináris kutatások rengetegévé vált. Szaktudománnyá fejlődött, ami nem mindig szerencsés. Szakosodott turizmuskutatók gyakran érzik szükségét, hogy legitimálják a saját, látszólag haszontalan témájukat, rámutatva annak gazdasági és társadalmi jelentőségére. A turizmus azonban bizonyára túl összetett téma ahhoz, hogy a „turizmuskutatás” keretei közé szűkítsük. Éveken keresztül a legérdekesebb munkák olyan szerzők tollából születtek, akik ezen a területen pusztán felfedezéseket tesznek, hogy általánosabb megértésre jussanak a modern világ törvényszerűségeivel kapcsolatban.

A jelen kötet igyekszik bemutatni, hogy a nyaralás miként vált a modern élet ilyen fontos részévé. Megpróbálja feltárni, hogyan kezdték a turisták új módon szemlélni a tájat, értelmezni a helykövetelést és helyfoglalást, új élmények és megértések után kutatva. A nyaralást a kultúra laboratóriumának tekintem, ahol az emberek kipróbálhatják identitásuk, társadalmi kapcsolataik vagy a természethez fűződő kapcsolatuk új mintáit, ahogy azt

is, hogy miként használják az álmodozás és gondolatbeli utazás fontos kulturális képességeit. Íme egy küzdőtér, ahol a képzelet számottevő társadalmi gyakorlattá válik.

A turistaálmok uralják az év maradék 50 hetét is, amikor nem nyaralunk. Mivel a nyaralást a másság, a hétköznapiból való kiszabadulás szempontjából határozzuk meg, hétköznapi életünk és feszültségeink részleteit teszi láthatóbbá. A nyaralás marad életünk egyik megvalósítható utópiája. Mint utópikus ideák, hatalmas kulturális energiát vonzanak, de egyúttal frusztrációt és kiábrándulást is.

Könyvem a jelen régészeti feltáráására tesz kísérletet. Két évszázadot tár fel a modern turistaélmények és -fogékonyság kialakulásának időszakából. A turizmus történetét sokféleképpen lehet megírni, és a lehetséges narratívák közül néhány könnyen evolúciós vagy devolúciós csapdába eshet, mint például „a Grand Tourtól az Európát naponta 5 dollárért ígérő utakig” című, és ezek lineáris tárgyalási módja kiszoríthat vagy marginalizálhat bizonyos turista élményeket. A történelmi perspektívát az elemzés eszközeként használom a jelen turista élményezésében, összehasonlítva a nyaralás különböző korszakait és színtereit. Hogyan sajátítottuk el a képességet arra, hogy befogadjunk egy látványosságot, hogyan piknikezzünk a strandon, vagy készítsünk fotóalbumot a nyaralásról? Miközben azt tanuljuk, hogyan legyünk turisták, egy hatalmas csomagot cipelünk magunkkal régebbi korokból, gyakran meglehetősen öntudatlanul.

Éppen ezért érdemes megvizsgálunk néhány helyzetet, ahol a turizmus új formái bukannak fel: amint az első Riviéra hotel megnyílik a nyári szezonra; amint a Niagara vízesés először lesz a nászutasok célpontja, vagy amint az autós kempingezés újszerű élménye megjelenik. Egy új jelenség kialakulását gyakran kíséri bizonytalanság, egyfajta nyitottság, amelyet a rutin hamarosan elzár, megszokottá és közönségessé téve az élményt. Milyen egy üdülőhely? Milyen a nagyszerű látvány? Milyen egy délután a strandon?

A múlt és jelen közötti feszültségek fontos szerepet játszanak a turistaiparban, amely a megrögzött hagyománytisztelet és az újdonságok állandó keresésének különös keverékére épít: új látványosságok és új élmények. Egy üdülőhely marketingjének nagy része, akárcsak egy turisztikai program megszervezése, azon kulturális mintákon alapszik, amelyek már a 18–19. század folyamán kialakultak. Az ipar újra és újra feltalálja magát, az állandó változékonyság és kitartó megbízhatatlanság különös kettőssége jellemzi, amelyben új célpontok, látványosságok és szabadidős programok bukannak fel, míg régiékné válnak idejétmúlttá. Olyan új fogalmak és trendek, mint a poszt-turizmus, az „eseménymenedzsment”, az öko-turizmus vagy az örökségipar egy hosszabb történelmi perspektívában mindössze ingadozásokká válhatnak egy meglehetősen stabil szerkezetben. Sok szemléletmód, amely a posztmodern turizmusdiskurzusban kifejezésre jut, nyilvánvalóan ahistorikus.

Egy másik feszültség, amely a nyaralások világában meghatározó jelentőségű, a helyi, a nemzeti és a nemzetközi összefüggéseikhez kapcsolódik. A turizmus gyakran a globalizáció végső formájaként tűnik fel, standardizált iparágként, amelyben bármely üdülés bárhol alapvetően ugyanúgy nézne ki, amennyiben megtalálható ott néhány pálmafa és egy csipetnyi homokos tengerpart. A turizmus mindig is a termelés egy nemzetközi formája volt. Turisztikai bizottságok és utazásszervezők szabadon kölcsönöznek elemeket, átlépve nemzeti határokon még azon próbálkozások esetében is, amelyek egy helyi profilú egyedi specialitással igyekeznek fejleszteni vagy reklámozni a turizmust, mint például Santa Cruz esetében. Éppen ez az, amiért a turizmus történetének tanulmányozása segíti a globális lokalizáció hosszú távú folyamatainak feltárását. A turistaipar jól példázza azon módokat, amelyekben a kulturális megkülönböztetés az étvágygerjesztő, egzotikus másság általánosan elfogadott marketingjéből fakad.

Ugyanakkor fontos látnunk, hogy a standardizált marketing nem feltétlenül egységesíti a turistákat. A tömezturizmus turistaélményeiről szóló tanulmányok gyakran redukálják

vagy figyelmen kívül hagyják az utazási élmények egyediségét: két nyaralás sohasem lehet teljesen egyforma. A tömegturizmusról szóló diskurzus sokszor abba a hibába esik, hogy a társas utak esetében előre gyártott élményekről beszél, és összekapcsol két évszázadnyi jól bevált sztereotípiát, amelyek szembeállítják „az igaz utazót” a *turistus vulgarisszal*.

E két ok miatt e kötet időben és térben is nagy utat tesz meg, ugyanakkor nem töreksem globális megközelítésre. Néhány európai és észak-amerikai üdülő-világ kialakulásának összehasonlítására szűkítem vizsgálatomat, bár, ahogy a könyv egy későbbi részében erre rámutatok, sok eszmény és gyakorlat, amely e helyszíneken született meg, ma már valójában globális. Turista módjára, bizonyos kulturális jelenségeket fogok követni, mivel azok különféle térben, időben és társadalmi helyzetekben kerülnek átvételre és jönnek létre, a francia Rivierától Yosemite-ig. Saját kutatásom nagy része (csakúgy, mint saját turista életem nagy része) a skandináv és mediterrán nyaralásokra koncentrál, ami azt jelenti, hogy az ettől eltérő helyekről származó anyag feldolgozása során nagymértékben támaszkodom a turizmus gazdag irodalmára.

Még egy ok adódik erre az összehasonlító megközelítésre. A gyakran emlegetett Turista Úr és Turista Asszony elnevezések alábecsülik a turistalét és a turistává válás nagyon is különböző módjait. A turizmuskutatás az egymástól igen eltérő turistaélményeket gyakran egy kalap alá véve „a Turista Élmény”-ről beszél. Ez az esetek többségében a nyaralókat könnyű prédának és a manipuláció öntudatlan áldozatainak tekinti, akiket charter buszokba terelnek, és nevezetességről nevezetességre szállítanak. Az is előfordul, hogy a kutatás egy meglehetősen egydimenziójú variációját adja a turista életnek, mely „a turista-látás” megalkotására koncentrál. A turisták csupa szemmé válnak, test (és olykor agy) nélküli lényekké. Én az üdülés egy szélesebb spektrumára koncentrálok, kiemelve a turista élet hétköznapi gyakorlatait és rutinjait: egy nap a strandon, naplemente, túra a vadonban, autós családi nyaralás.

Könyvem három részből áll. Az első kettő polaritást tár fel, melyet a francia szociológus Jean-Didier Urbain a turista világ Phileas Foggjainak és Robinson Crusoe-inak feszültségeként értelmez. A legtöbb turisztikai kutatás Phileas Fogg maszkulin és középosztálybeli mintájára koncentrál – a buzgó és sietős turistára, aki újabb és újabb nevezetességek után kutat. Urbain azonban felhívja a figyelmünket egy másik fontos tradícióra, melynek irodalmi modellje a robinsoni vágy arra, hogy „kiszabaduljunk innen” – hogy rátaláljuk a világ egy érintetlen sarkára, ahol kikapcsolódhatunk, és felépíthetünk egy alternatív életet. Ugyanakkor az utazó Foggok és Robinsonok élete a turistaélmény egy más aspektusára is rávilágít. Ahhoz, hogy a turizmus évszázados narratíváiban feltárjuk a társadalmi rétegződés szerepét, rá kell világítani a folyamatra, melynek során a bőbeszédű és állandó különbségtévő középosztályok a nyaralás normáit meghatározták, másokat kirekesztve, illetve mások élményeit marginalizálva.

Az első rész „Tájékek és gondolattájak” az utazás és városnézés mikrofizikájával foglalkozik, és megvizsgálja, hogyan tanuljuk meg élvezni a nevezetességeket, hogyan hozzuk mozgásba testünket és agyunkat, valamint hogyan alkotunk nyaralóélményeket. Feltárja a turista élmények néhány alap aspektusát, elsősorban a Phileas Fogg-i hagyományra koncentrálva.

A második rész „Kiszabadulások” címmel feltárja, hogyan születik meg bennünk a robinsoni vágy, hogy máshol földet keressünk. Elsőként a nyári „üdülőkultúra” kialakulását elemzem Skandináviában és Észak-Amerikában. Majd megvizsgálom, hogyan vált a Dél-Európába irányuló Grand Tour a mediterrán naphoz és partokhoz vezetett társas utak tömegturizmusává, amely később modelljévé alakulhat a pálmákkal és fehér homokkal díszített, örökké napfényes turistaparadicsom utáni globális vágódásnak.

A harmadik rész „A lokális és a globális között” címmel bemutatja, hogy a turizmus egyszerre szabályozott és újra meg újra átalakuló az elképzelések, kellékek és utazók állandó nemzetközi áramlásában. Első két fejezete a globális tengerparti strand megalkotását, valamint az üdülésélményt vizsgálja, míg az utolsó fejezet a turisták legkedveltebb szabadidős tevékenységét – más turisták figyelését – tárgyalja, végül pedig feltárja, hogyan alakította a turizmus a modern világot a 18. századi úttörőktől a 20. század végi hajókörutak utasaiig.

Fordította: **Pusztai Varga Ildikó**

A. V. SEATON

Háború és thanaturizmus: Waterloo, 1815–1914*

Bevezetés

A waterlooi csata helyszíne a mai napig az egyetlen olyan európai csatatér, amely világszerte jelentős, tartós turisztikai vonzerővel bír. Nincs még egy olyan csata, amely a waterlooihoz fogható közfigyelmet vívott ki magának, és amely rögtön látogatók áradatát indította útnak – valójában már akkor, amikor az összecsapás még javában folyt. A csata helyszíne 1815 után megváltoztatta az Európába tartó brit utazók útvonalát, Thomas Cook egyik legkorábbi európai úti céljává vált,¹ és apropóul szolgált az első angol nyelvű belgiumi útikönyv megjelenéséhez. Kiemelt helyet kapott az ezt követő többi 19. századi munkában (többek között Baedeker, Murray és Black műveiben), és egy évszázadig Európa leglátogatottabb csatatere volt egészen az 1920-as és 1930-as évekig, amikor az első világháborús csataterek átvették a helyét. Még ma is Belgium második legfontosabb turisztikai célpontja, százharmincöt különálló emlékmű és emlékoszlop alkotja.² Ezért eklatáns példája a turista nevezetességek ama változatának, amit „sötét” turizmus („Dark Tourism”),³ illetve „thanaturizmus” névvel szoktak jelölni, és melynek jellegzetessége, hogy olyan „utazás, amelyet részben vagy teljes egészében a halállal történő valóságos vagy szimbolikus találkozás vágya motivál...”⁴

A thanaturizmust a turizmus egyik régóta létező formájaként tartják számon, mely a turistatevékenység öt általános kategóriájából áll.⁵ Az első kategóriába tartoznak az olyan utazások, melyeknek célja a halál megnyilvánulásának megtekintése nyilvános körülmények között. Jóllehet az ilyesmit a modern nyugati társadalmak erkölcsi okok miatt száműzték, a múltban általánosan elterjedt jelenség volt. (Ide sorolhatók például a római idők halálra menő gladiátorküzdelmek vagy a politikai okból történő kivégzések, illetve nyilvános akasztások Nagy-Britanniában, melyeket 1868-ig nem tiltott a törvény.) Mai megnyilvánulási formája az, amikor kíváncsiskodók katasztrófák (légiszerencsétlenségek, korbalesetek vagy terrorista robbantások) helyszínére igyekeznek, vagy éppen lelassítják az autójukat, hogy megbámulják az autópályán egy tömegkarambol végeredményét. A második kategóriába tartozik az a tevékenység, amikor valaki olyan helyszínre utazik – az esemény megtörténte után –, ahol valaki meghalt, vagy tömegesen aratott a halál. Ez a thanaturizmus legelterjedtebb formája, és a turista tevékenység számos válfaját foglalja magában. Olyan turisztikai helyek tartoznak ide, mint például az emberiség ellen elkövetett rémtettek színhelyei (az auschwitzi haláltábor vagy a római Colosseum, ahol vértanúk halálát

* A fordítás az Elsevier szíves engedélyével az alábbi kiadás alapján készült: A. V. Seaton: *War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914*, *Annals of Tourism Research*, 26. évf., 130–58., ©1999, és az Elsevier előzetes ellenőrzése nélkül jelenik meg.

¹ Brendon, Piers: *Thomas Cook: A Hundred Years of Popular Tourism*. London, 1991.

² Speerhaert, G. P. – Baedeker, Isabel: *Les 135 vestiges et monuments commémoratifs des combats de 1815 en Belgique*. Waterloo, 1990.

³ Foley, M. – Lennon, J. J.: *JFK and Dark Tourism: Heart of Darkness*. *Journal of International Heritage Studies* vol. 2. (1996) no. 2. 195–197.

⁴ Seaton, A. V.: *From Thanatopsis to Thanatourism: Guided by the Dark*. *Journal of International Heritage Studies*, vol. 2. (1996) no. 2. 234–244.

⁵ Seaton: *From Thanatopsis to Thanatourism*, i. m.

és életre-halálra folytatott küzdelmeket rendeztek), katasztrófák helyszínei (Pompei, melyet vulkánkitörés pusztított el Kr. u. 79-ben, és amelyet 1748-ban fedeztek fel és ástak ki, s ezt követően vált fő turista látványossággá); egyes személyek, hírességek halálának színhelyei (a dallasi könyvraktár, ahonnan Kennedyt lelőtték, Graceland, ahol Elvis Presley hunyt el); és turisták látogatta csatateretek. A harmadik kategóriába az olyan utazások tartoznak, amelyek a halottak elkülönített elhelyezésére szolgáló létesítményekhez és tiszteletükre állított emlékművekhez vezetnek. Ennek a fajta thanaturizmusnak temetők, katakombák, kripták, háborús emlékművek és kenotáfiumok a célpontjai.

A negyedik kategória azokat az utazásokat foglalja magában, melyek célja az, hogy a turista különféle halálesetekhez kapcsolódó tárgyi bizonyítékokat vagy azok szimbolikus reprezentációját vehesse közelebből szemügyre olyan helyszíneken, amelyek valójában nem kapcsolhatók azokhoz. Ez a fajta thanaturizmus szintetikus helyszínekre irányul, ahol a halottakra utaló bizonyítékokat vagy azok reprodukált hasonmásait gyűjtötték össze. Ide sorolhatók például azok a múzeumok, ahol a halális fegyvereket, a meggyilkolt áldozatok öltözékeit és más tárgyakat állítanak ki (a kubai Forradalom Múzeuma például a forradalom hőseinek vérfoltos, golyószagatta ruháit mutatja be, valamint a Battista-rezsim idején használatos kínzóeszközöket; a Madame Tussaud's nevű londoni panoptikumban pedig mindig is megtalálhatók voltak híres gyilkosok viaszmasai). A washingtoni Holocaust Múzeum egy újabb jelenség ezek sorában.⁶ Az utolsó kategória a halál eseményének megidézése vagy szimulációja. A 20. századig ez a forma az európai kultúrában jórészt vallásos előadásokra korlátozódott, amelyek Krisztus vagy a kereszténység más nevezetes alakjainak halálát állították színre, gyakran Húsvétkor. Az oberkammergauvi passiójáték a leghíresebb példa ezek sorában, de más katolikus vidékeknek is megvannak a maguk színművei, felvonulásai és körmenetei, ahol Krisztus testének mását hordozzák végig az utcákon. Ide sorolhatók az utóbbi időkben azok az utazások, melyeken a turisták megtekintik egykori csaták újravívását. Nagy-Britanniában és Amerikában a polgárháborúk, Franciaországban pedig a Napóleon iránt lelkesedő érdeklődők vesznek részt ezekben.

A thanaturizmus változatairól készült fenti lista alapján nyilvánvaló, hogy távolról sem marginális formáról, hanem egy széles körben elterjedt, már régóta létező turisztikai indíttatásról van szó, ami ugyanakkor korábban elkerülte a turizmus motivációját vizsgáló kutatók figyelmét.⁷ Aligha túlzás azt állítani, hogy ez esetben a turizmus étellel teli formái közepette éppen a halállal találjuk magunkat szembe.

A múltban és a jelenben a háború egyaránt fő ösztönző szerepet töltött be a thanaturizmusban. A Grand Tourt és annak folytatását,⁸ mely a modernkori turizmus történeti előfutárának tekinthető, részben a háborúk alakították: az útvonalait strukturálisan meghatározó klasszikus irodalom a háborút ünneplő epikus történelem és költészet, nevezetesen Homérosz, Vergíliusz, Tacitus, Caesar és Livius műveiből állt. A klasszikus irodalom vitte Edward Gibbont Rómába, és mialatt turistaként merengett a római civilizáció romjai felett, az az ötlete támadt, hogy belevágjon egy tizenöt évig tartó munkába, melynek eredménye a *The decline and fall of the Roman Empire* lett: „Rómában 1764. október 15-én – amint a Capitolium romjai között ültem tűnődve, és mezítlábas szerzetesek vecsernyéztek

⁶ Lennon, J.: *Interpretation of the Unimaginable: The US Holocaust Museum, Washington, DC and Dark Tourism*. Conference Proceedings, Challenged Tourism, Northern Cyprus, 1997.

⁷ Seaton: *From Thanatopsis to Thanatourism*, i. m.

⁸ Trease, Geoffrey: *The Grand Tour*. London, 1967.; Woodruffe, Douglas: *The First Stage from London to Paris*. In: *The Grand Tour: A Journey in the Tracks of the Age of Aristocracy*. Lambert, R. S. ed. 35–53. London, 1937. A „Grand Tour” 17–18. századi gazdag nemes ifjak európai (elsősorban itáliai és franciaországi) utazása, melynek célja a „medvetáncoltató” (vagyis tanár) vezetésével ismeretszerzés, az antik emlékek meglátogatása és az udvari viselkedés szabályainak elsajátítása.

Jupiter templomában – fordult meg először a fejemben, hogy megírom a város hanyatlásának és bukásának történetét.”⁹

A trójai háború iránt érzett elragadtatása vezette Kingslake-et arra, hogy nekivágjon az utazásnak, amit végül Eothen című klasszikus útikönyvében ünnepelt; később pedig Schliemannt arra, hogy megkeresse a történeti Trója és Mükéné helyszíneit, ami aztán a 19. század két leghíresebb ünnepelt régészeti sikerét eredményezte.¹⁰

Röviden, ezek a művek a tájat halott hősök mítoszainak, nemzetek küzdelmeinek, a vereség vagy győzelem epikus dimenzióinak, valamint az egykor hatalmas kultúrák halálának segítségével gyarmatosították. Valene Smith nemrégiben rámutatott a háború turizmusra gyakorolt különféle hatásaira: ösztönzi az emléktárgyak gyűjtését, az emlékhelyek felkeresését, és a csaták újravivásának gyakorlatát.¹¹ Még azt is állítja, hogy „valószínűleg a hadi emléktárgyak és az ezekhez hasonló termékek ... alkotják a világ turista attrakcióinak a legnagyobb kategóriáját”.¹² Amennyiben a háború valóban ilyen fontos helyet foglal el a turizmus ösztönzésében, talán nem túlzás azt állítanunk, hogy Waterloo a háborúzás és turizmus szimbiózisának paradigmatis példája.

A turista Waterloonál, 1815–1914

A waterlooi csatát 1815. június 18-án vívta Wellington angol és Blücher porosz tábornok vezetésével a Napóleon által vezetett francia hadsereg ellen egy nemzetközi szövetség haderő, mely hat különböző nemzet fiaiból tevődött össze (britekből, belgákból, hannoveriekből, brunswickiekből, hollandokból és poroszokból). A küzdelem egy jelentéktelen falu közelében zajlott, kilencmérőföldnyire (14,5 km-re) Brüsszeltől. Nyolc óra hosszáig tartott, egy három mérőföld (4,8 km) hosszú és négy mérőföld (6,4 km) széles területen zajlott, és a francia hadsereg megsemmisítő vereségével zárult, annak a Napóleonnak a végleges bukását eredményezve, aki húsz éven át uralta Európát. A csata datálása, elnevezése, helyszíne, időtartama és kiterjedése számos problémát vet fel, melyekre később térek rá.

Waterloonál jelentős számú turista jelenléte mutatható ki a csata előtt, alatt, és különösen utána. Egy, a személyi titkára által feljegyzett beszélgetésben Wellington megjegyezte: „Remélem, hogy a legközelebbi csatám távolabb esik majd Angliától. Waterloo túl közel volt: túl sok volt a látogató, turista, amatőr, akik mindannyian beszámolókat írtak a csatáról.”¹³

A jelen dolgozat szempontjából ezeket a turistákat három csoportba oszthatjuk: a csata és utóhatásának „helyszíni” szemtanúira; olyan turistákra, akiket személyesen érintettek a csata következményei, és akik rögtön az összecsapás után tömegesen érkeztek Nagy-Britanniából Waterlooba. Megtalálhatók voltak közöttük továbbá a halottak és sebesültek rokonai (akik rokonlátogató turistákként érkeztek) valamint a brit kormány hivatalos és félhivatalos tisztségviselői, akiket kiküldetésen lévő turistáknak tekinthetünk. Végül beszélhetünk a csupán kedvelésből ideutazó „thanaturistákról”, főként angolokról, akiket kez-

⁹ Gibbon, Edward: *The Memoirs of the Life of Edward Gibbon*, Birkbeck Hill, G. ed. London, 1900. 167.

¹⁰ Kingslake, Alexander W.: *Eothen, or Traces of Travel Brought Home from the East*. London, 1844.; Schliemann, Henry: *Mycenae: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*. London, 1878.; Schliemann, Henry: *Ilios: The City and Country of the Trojans*. London: Muray, 1880.

¹¹ Smith, Valene, L.: *War and Tourism: An American Ethnography*. *Annals of Tourism Research*, vol. 25. (1998) 202–227.

¹² Smith, Valene, L.: *War and its Attractions*. In: Pizam, A. – Mansfeld, Y. (eds.): *Tourism, Crime and International Security Issues*, Chichester, 1997. 247–264.

¹³ *The Times: Report on the Unpublished Diary and Letters of General Allan*. London, 1867.

detben a hazafiúi, később a birodalmi hev ragadott el, amikor Waterloonál egy nagy brit győzelem helyszínét ünnepelték. Ezek a turisták a csatát követő néhány héten belül jelentek meg, és azóta is változó számban ugyan, de folyamatosan érkeznek.

Ami a „helyszíni” szemtanúk csoportját illeti, Waterloo volt az első olyan nagy küzdelem, ami turisták szeme előtt zajlott, akik megörökítették azt. Számos olyan angol civilről van tudomásunk, aki keresztül utazott Flandrián vagy Brüsszelben töltötte a nyarat, ahol a szövetséges haderő gyülekezett, és első kézből származó beszámolókat hagyott hátra a csatáról. Jóllehet a számtalan Waterlooval foglalkozó történész közül csak kevesen használták ezeket, jelentős forrásoknak tekinthetők a jelen vizsgálódás szempontjából. E szövegek szerzői akaratuktól függetlenül egyszer csak a hadszíntér közepén találták magukat, melynek elhelyezkedéséről csak kevesüknek volt fogalma. A csatát megelőző néhány napig szinte senki sem számított arra, hogy a Napóleonnal való döntő összecsapásra a belga főváros közelében kerül majd sor. Az volt az általános feltételezés, hogy a szövetségesek kellő időben Flandriában felfejlődnek, majd pedig Belgiumból lerohanják Franciaországot, és Napóleonnal Párizsban vagy annak környékén ütköznek meg. Az, hogy Napoleon titokban és gyorsan elébe ment az ellenségnek, jellemző módon mindenkit meglepetésként ért – az angolokat méginkább, mint a poroszokat. Elsőként az előbbieket ismerték fel, hogy a franciák Charleroi-n keresztül nagy erővel megkezdték a betörést Belgiumba, és fontos szerepet játszottak az előretörés lelassításában, amikor két nappal Waterloo előtt, Ligny-nél megütköztek a franciákkal, és a waterlooi csata napján Wavre-nél eltérítették az előrenyomulást.

Három turistabeszámolót – Fanny Burney-től, Charlotte Eatontól, valamint egy ismeretlen, N. S. monogramú szerzőtől¹⁴ – idézek fel a következőkben azért, hogy bemutassam a turista mint megfigyelő történeti jelentőségét. Fanny Burney (Madame D'Arblay) angol író volt, és egy fanatikus Napoleon-ellenes royalistához ment feleségül. Áprilisban indult Párizsból Brüsszelbe, amikor hírek érkeztek arról, hogy Napoleon megszökött Elba-szigetéről, és északon a francia főváros felé tart. Burney egyik unokatestvérénél szállt meg Brüsszelben, és élénk képet festett a csata előkészületeiről, valamint a Brüsszeltől csupán néhány mérföldre zajló csata kimeneteléről szóló, váltakozó tartalmú hírekről, amelyek keresztülsöpörtek a városon. Burney egyike volt azon kevés szemtanúnak, akik leírták, hogyan fosztják ki a halottakat és sebesülteket Wellington tiltó parancsa ellenére a szövetségesek.

Charlotte Eaton, aki később egy kétkötetes római útikönyvet írt, egy vakációzó társasággal érkezett: hajón és lovon utaztak Margate-ből Ostenden, Brugge-ön, Ghenten és Aloston keresztül. Leírja azt a szinte karneváli hangulatot, mely Brüsszelben, Európa akkori egyik legfelkapottabb városában uralkodott, ahol az Hotel Bellevue és az Hotel de Flandre zsúfolásig megtelt brit katonatisztekkel. Beszámol a látványról, ahogy a katonafeleségek férjeikkel együtt masíroznak a csata helyszínére, majd pedig az elviselhetetlen izgalommal teli várakozásról, ami Brüsszelben uralkodott, miközben mindenki feszült figyelemmel várta a csata kimenetelére utaló jeleket. Beszámolója élénk színekkel idézi fel a csata következményeit, amint a haldoklókat és sebesülteket brüsszeli magánházakban és szállodákban létesített ideiglenes katonai kórházakban helyezik el. Megemlíti egy hátborzongató anekdotát is: fültanúja volt annak, hogy a szállodai szobája alatti helyiségben éppen a brunswicki nagyherceg koporsóját szögelik. Eaton nővére szintén helyszíni körképet

¹⁴ Burney, Fanny: *Diary and Letters of Madame D'Arblay*, 8 vols. London, 1842.; Eaton, C. A.: *Narrative of a Residence in Belgium during the Campaign of 1815; and a Visit to the Field of Waterloo*. London, 1817.; Eaton, C. A.: *The Days of Battle or Quatre Bas and Waterloo by an Englishwoman*. London, 1853.; N. S.: *Flying Sketches of the Battle of Waterloo Brussels and Holland etc. in June 1815 by a Young Traveller. Written on the spot*. London, 1852.

festett a csataterőről, ami aztán anélkül jelent meg nagy példányszámban, hogy neki tudomása lett volna róla.

Az N. S. monogramú névtelen szerző, akinek memoárját 1852-ben adták ki, Flandriában nyaralt, ahova két barátjával, egy bizonyos Clarke kapitánnyal és Meryon úrral Ramsgate-ből érkezett. Szentanúja volt a szövetségesek készülődésének a csatát megelőző utolsó napokban. Láttá, amint a katonák Waterlooba indulnak Brüsszelből június 16-án: „4 óra volt, és a Brüsszelben tartózkodó különféle ezredek már a Place Royale-on gyülekeztek, és úgy vélem, hogy a 92., 32., 9., 28., 44. és 42. ezred volt ott a tüzéségen kívül. Mindannyian rettenetes izgalommal várták a »vezényszót«, ami hamarosan el is hangzott: Lépés indulj! Még ma is borsószik a hátam, amikor visszagondolok arra a hangra.”¹⁵

A névtelen szerző leírja a pánikot és zűrzavart, amit – mialatt a közelben dúlt a csata – a küzdelem végkimeneteléről szóló ellentmondásos hírek váltottak ki. Valamikor a csata közben Brüsszelből Brugge-be menekült, és csak azután tért vissza, hogy a szövetségesek győzelméről szóló hírek igaznak bizonyultak.

A waterlooi turisták második csoportját azok alkotják, akik rokonukat látogatták meg, kormánytisztviselők vagy újságírók voltak. Általában mindegyik háború elhúzódó konszolidációs hadműveletekkel zárul, melyekre jellemző, hogy a győztesek elfoglalják a legyőzöttek területeit, békekötésnek nevezett diplomáciai rendelkezésekkel megrendszabályozzák őket, elosztják a zsákmányt, és győztes mivoltukat dicsőítik az eseményeket megörökítő feljegyzésekben és történeti munkákban. Rögtön a waterlooi csata után Belgiumot és Párizst ellepték az utazók, akik a győzelemmel járó fenti feladatokat voltak hivatva ellátni.

Croker, a brit parlament egyik Tory tagja, aki a tengerészeti minisztériumnál szolgált, terjedelmes beszámolót hagyott hátra az angol politikusok párizsi ténykedéséről Waterloo után. Július elején érkezett a francia fővárosba nyaralás céljából, ahol július 26-áig tartózkodott. Ír a Párizsban állomásozó szövetséges csapatok, elsősorban a poroszok létszámáról. Bátran barátkozott vezető angol politikusokkal, diplomáttal és katonai vezetőkkel, köztük Wellingtonnal, Castlereagh-jel, Peellel és Fitzgeraldddal. Megfigyelt számos külföldi prominens személyiséget, akik közül többel személyesen találkozott. Hazatérte előtt ellátogatott Waterlooba.¹⁶ Creevy, a diplomata, aki mindvégig Brüsszelben tartózkodott a négy napos csata ideje alatt, az elsők között látogatott el Waterlooba két nappal a csata után, Wellington társaságában, akivel véletlenül találkozott útja során. Leírja a temetetlen francia halottak tömegét, akik közül oly gyakran hangzott fel a sebesültek vízért kiáltó hangja. Wellington saját kulacsából adott inni nekik.¹⁷

A csata résztvevői között voltak olyanok, akik visszatértek a csatamezőre. Közéjük tartozott Gronon kapitány, aki beszámolt élményeiről, és érdekes adalékokkal szolgált Párizsról, ahova a szövetségesek visszatértek. A francia nőket szemmel láthatólag megdöbbentette a szoknyás skót katonák látványa.¹⁸ A Waterlooba és Franciaországba érkező félhivatalos látogatók között megtalálhatók voltak újságírók és egyéb tollforgatók, akik anyagot gyűjtöttek a győzelmi beszámolókhöz – ezek hamarosan áradni kezdtek a sajtóból. Southey, az angolok korabeli koszorús költője Ostendén keresztül érkezett Waterlooba 1815 szeptemberében, és csaknem 400 versszakos költeményét – „A költő zarándokútja Waterlooba” címmel – elég gyorsan tudta megalkotni ahhoz, hogy az a következő évben meg-

¹⁵ N. S.: *Flying Sketches*, 23.

¹⁶ Croker, John Wilson: *The Correspondence and Diaries of the Late Right Honourable John Wilson Croker*, 3 vols. London, 1884.

¹⁷ Creevey, Thomas: *The Creevey Papers*. Maxwell, Sir Herbert ed., 2 vols. London, 1903.

¹⁸ Gronow, Capt.: *The Reminiscences and Recollections of Captain Gronow*, 2 vols. London, 1889.

jelenjen.¹⁹ Útinaplót is vezetett, amit viszont csak 1903-ban adtak ki. Ebben beszámol arról, hogy nem sokkal a csata után Waterloonál thanaturista szuvenirek gyanánt bizarr relikviákat kezdtek el gyűjteni: „Lord Uxbridge lába, a modern idők legfigyelemreméltóbb relikviája egy ház kertjében van elhelyezve, a waterlooi fogadóval szemben ... A tulajdonosa legalább olyan büszke arra, hogy az övé lehet, mint egy igaz katolikus, aki védőszentje hitelésített lábát birtokolja ... Bekísért bennünket a házába, és megmutatott két vérfoltos szék, megjegyezve, Lady Uxbridge kívánsága volt, hogy soha ne mossák le azokat. Majd elővett egy csizmát, és így szólt: »Nos, ez igen kicsi láb egy ilyen nagy embernek.«* Elmondása szerint körülbelül tucatnyi sebész működött közre az operációnál, amit én nem hiszek el, ugyanis még ha ötven annyi sebész is lett volna ott, akkor is ötvenszer annyi munkájuk lett volna, mint amit képesek voltak elvégezni. Éjjel amputálták a lábat, és tíz percig dolgoztak rajta. Ólordtsága nem adta jelét a fájdalomnak.”²⁰

Sir Walter Scott, akit csak Byron előzött meg irodalmi népszerűség tekintetében, július végén utazott Waterlooba és „gaudeamus” versét „The Field of Waterloo” címmel az év végén jelentette meg.²¹ A következő évben egy hosszabb prózai beszámolót is kiadott az utazásról „Paul’s letters to his kinsfolk” címmel.²² Byron, aki korának leghíresebb európai írója volt – annak ellenére, hogy hangot adott Napóleon iránti csodálatának, mivel az fellépett Európa reakciós kormányaival szemben –, írt egy Waterloóról szóló beszámolót, amit sikerkönyvnek számító útleíró költeményébe, a következő évben megjelenő Childe Harold utazásába is beszerkesztett.²³ A szerző radikalizmusára utaló fő momentum a költeményben, hogy egyszer sem említi Wellington nevét.

A személyes okokból Waterlooba tartó utazók közül a legmegrendítőbb látványt a halottak és sebesültek hozzátartozói, valamint a szeretteikről szóló hírek után kutató látogatók nyújtották. A napóleoni háborúkban nem volt szokatlan, hogy a nők elkísérték férjüket,²⁴ vagy hogy – egy olyan korban, amikor még nem létezett fejlett egészségügyi ellátás – a csataterre menjenek, és ápolják sebesültjeiket a csata után. Crabb Robinson, aki augusztusban látogatott Waterlooba, beszámol arról, hogy közel ahhoz a fogadóhoz, ahol ő megszállt, megpillantott egy, a csatateren halott férjét kereső katonafeleséget.²⁵ Croker pedig beszámol egy asszonyról, aki ólomkoporsóval utazott Waterlooba; ez azonban túl rövidnek bizonyult a holttest számára, és emiatt kénytelen volt Waterloonál eltemetni férjét.²⁶ E kegyeleti célból Waterlooba utazó hozzátartozók közül a legelőkelőbb és legtragikusabb Lady De Lancey volt, aki mindössze hat héttel a waterlooi csata előtt kötött házasságot. Waterlooba ápolni ment haldokló férjét, akit Brüsszeltől egy mérföldnyire (1,6 km), a louvaini út mentén található kálvinista templomban temetett el. Szívbemarkoló visszacmlékezése csak halála után jelent meg.²⁷

E csoportokat követték 1815 és 1914 között a rekreációs célból utazó turisták. Már a csata után néhány héttel özönlenni kezdtek az előkelők Belgiumba és Franciaországba (az

¹⁹ Southey, Robert: *The Poet’s Pilgrimage to Waterloo*. London, 1816.

* A fordításért Szász Gézának tartozom köszönettel. A fordító megjegyzése.

²⁰ Southey, Robert (ed.): *W. Robertson Nicoll, Journal of a Tour in the Netherlands in the Autumn of 1815*. London, 1903. 206–209.

²¹ London 1816.; Sultana, Donald: *From Abbotsford to Paris and Back*. Gloucester, 1993. 1.

²² Scott, Sir Walter: *Paul’s Letters to his Kinsfolk*. Edinburgh, 1816.

²³ Marchand, Leslie A.: *Byron: A Portrait*. London, 1976.

²⁴ Page, F. C. G.: *Following the drum: Women in Wellington’s wars*. London, 1986.

²⁵ Robinson, Henry Crabb: *Diary, Reminiscences and Correspondence of Henry Crabb Robinson*. Sadler, Thomas ed., 2 vols. London, 1872.

²⁶ Croker: *The Correspondence and Diaries* vol. 1. 74.

²⁷ De Lancey, Lady: *A Week at Waterloo in June 1815*. London, 1906.

„Az egész világ Párizsban van” című dal a kor népszerű slágere volt). Meg voltak győződve arról, hogy mindkét országot öt évre meg fogják szállni a szövetségesek (a megszállás idejét később két évre csökkentették), és Waterloo az utazás részévé vált, egy nagyszabású és kötelező turista látványosságként. Amennyiben a hitelesség a turisztikai vonzeró lényege, Waterloo korlátlan mennyiségben szolgáltatta azt. Meglátni azt a helyet – a csatától számított néhány hónapon vagy éven belül –, ahol visszaverték Napoleon utolsó támadását; látogatást tenni az Hougomont tanya szétlőtt romjainál, amit a skót és a Coldstream gárda a heves támadással dacolva a csata végéig tartott; megérinteni azt a fát, ahonnan Wellington a fáma szerint parancsokat osztogatott – és amit később aztán egy relikvia-gyűjtő kivágott és Angliába szállított –, jelentette a történeti eredetiséghez legközelebb álló élményt. Még VI. György is ellátogatott a harctérre 1821-ben – valószínűleg a lehető legjobb idegenvezetővel, aki nem volt más, mint Wellington hercege.²⁸

A közvetlenül a csata után érzékelhető turistainvázio nagyságát John Scott, a Morning Star szerkesztője örökítette meg, aki Ostendén és Brugges-ön keresztül érkezett Waterlooba, néhány héttel a csata után. Álmélkodva figyelte a hatást, amit az angolok megjelenése gyakorolt a helybéliekre: „Minden bizonnyal mély nyomott hagyott a lelkükben ... az angol díszfogatok kerekeinek a fogadók falai által visszavert zörgése és a brit szolgák furcsán hangzó szavai; az, hogy látják, amint brit látogatók áradata torlaszolja el útjaikat és özönli el utcáikat ... Ennek a nagyszabású tülekedésnek jól ismert oka nem a haszonlesés vagy a szükség volt, hanem a hatalmas sikereknek betudható általános lelkesedés, a büszkeség és áldozat, amelyről mindenki elismerte, hogy elsősorban nemzetünket illeti.”²⁹

Scott részletes képet tudott festeni a Waterlooba látogató turistákról, mivel a brugges-i szállodájában megszálló vendégeknek olyan részletes úrlapokat kellett kitölteniük, melyek tartalmazták például a nemre, életkorra, foglalkozásra vagy otthoni lakóhelyre vonatkozó adatokat, és amelyeket naponta megvizsgált a rendőrség. Ez a felbecsülhetetlen értékű névjegyzék – feltehetőleg a legelső feljegyzés, ami a látogatókról készült – tette lehetővé Scott számára, hogy felmérje, mekkora gyakorisággal volt Waterloo a „látogatás fő célja”: „Sokan közülük ... úgy határozták meg pontos úti céljukat, mint »a csatátér, Waterloo közelében.« Egész oszlopok olvashatók a névjegyzékben az olyan gyakori, apai névből képzett családnevekből, mint például a Johnsonok, Robertsek, Davisek és Jacksonok, egyetemen lakhelyük neveivel, mint például Highgate, Pancras, Camberwell, sőt még londoni utcanevek is találhatóak ott, többek között olyanok, mint the Strand, Oxford Road vagy Charing Cross. Mindezek a brüsszeli rendőrség irattárába kerülnek mint egy felettből rendkívüli időszak mementói.”³⁰

Waterloo nyilvánvalóan nem csupán az arisztokrata utazókat vonzotta, hanem a londoni alsó középosztályt is. Egyes látogatók számára csalódást okozott a csata színhelyeül szolgáló táj meglehetősen jellegtelen volta. Henry Crabb Robinson, aki barátjával, Thomas Taylорral augusztus 14-én látogatott a csatamezőre, a következőképpen kommentálta a látványt: „Nem tűntették el teljesen az összecsapás nyomait. A fákról ágyúgolyó szaggatta ágak lógtak, amelyeket még nem vágtak le. Rombadőlt és kieggett házikókat lehetett látni sokfelé, valamint puska- és ágyúgolyók nyomait házakon és fákon egyaránt; ám semmi olyan különös nem láttam, ami mély benyomást tett volna rám ... Elképzelni sem lehet a Waterloo környéki tájnál érdektelenebbet vagy olyat, ami kevésbé illenek egy »fényes győzelemhez«, mivel lapos, és szinte egyáltalán nincsenek rajta fák.”³¹

²⁸ Hibbert, Christopher: *George IV Regent and King 1811–1830*. London, 1973.

²⁹ Scott, John: *Paris Revisited in 1815 by Way of Brussels*. London, 1816. 22–23.

³⁰ Scott: *Paris Revisited*, 40.

³¹ Robinson: *Diary, Reminiscences and Correspondence* vol. 1, 260.

Byron szinte ugyanígy fogalmazott az összecsapás történelmi jelentősége és a környező vidék jellegtelensége között fennálló kontrasztról.³² Egyéb, a csatát követő két évtizedben érkező utazók – mint például W. G. Fye őrnagy, Robert Hills, James Mitchell, James Simpson, Miss Berry, Edward Henley,³³ később pedig a norwichi püspök vagy a Capel család, amely a csata előtt egy éve már Brüsszelben élt,³⁴ valamint egy névtelen ismeretlen skót férfi³⁵ egyaránt hagytak hátra beszámolókat. Mindegyik kiadvány csak évekkel szerzőjük halála után jelent meg. Ez azonban még csak a kezdet volt. Az évszázad során Waterloo folyamatosan turisták nagy tömegét vonzotta. Az 1830-as években brüsszeli telephellyel rendelkező angol postakocsi tulajdonosok utakat hirdettek Waterlooba. Cook az 1850-es években kezdett utasokat szállítani,³⁶ és még az 1920-as években is szervezett egynapos waterlooi utakat, amikor az első világháborús csatateretek már népszerűbbek voltak.

Valójában kevés turista szállt meg Waterlooban, jóllehet az 1840-es évekre már szálloda állt a Butte de Lionnál. Jellemző módon legtöbbjüknek Waterloo egy- vagy félnapos utazást jelentett Brüsszeltől vagy mindössze egy útba eső látnivalót belgiumi, franciaországi vagy rajnai körutazások részeként. Brüsszel és Waterloo között két angol postakocsijárat közlekedett az 1850-es években.³⁷ Az 1860-as években a brüsszeli Hotel de L'Europe egynapos kirándulásokat indított, amelyek kilenc óra harminc perckor indultak Waterlooba a postával, és az utasok még időben visszatértek a szállodába, hogy elérjék az ötórás estebédet. Napi huszonnégy frankért különjáratot lehetett bérelni az útra.³⁸ Hasonló szolgáltatások álltak az utazók rendelkezésére a századfordulón, amikor négyesfogat indult Brüsszeltől nyaranta hétköznapokon háromnegyed kilenckor. A járat először a nagyobb szállodák utasait vette fel. Az utat három óra alatt tette meg Waterlooig, és négy óra harminckor indult vissza, lehetővé téve, hogy a vendégek vacsorára visszaérjenek.³⁹ 1850 után egy másik lehetőség az volt, hogy az utasok vonatra szálltak Braine L'Alleudig, a csataterhez legközelebb eső állomásig, onnan pedig lóvontatta omnibusszal vagy a huszadik század elejétől gőzvasúton folytatták útjukat.⁴⁰ A század első évtizedére a Waterlooba utazni vágyók automobilal utazhattak. (1. ábra)

---

³² Byron, Lord: *Letters and Journals*. Marchand, Leslie A., ed. 11 vols. London, 1973–1982.

³³ Frye, Major W. G.: *After Waterloo: Reminiscences of European Travel 1815–1819*. London, 1908.; Hills, Robert: *Sketches in Flanders and Holland; with Some Account of a Tour Through those Countries shortly after the Battle of Waterloo*. London, 1816; Mitchell, James: *A Tour of Belgium, Holland and along the Rhine and Through the North of France in the Summer of 1816*. London, 1816.; Simpson, James: *A Visit to Flanders in July 1815*. Edinburgh, 1816.; Berry, Miss: *Extracts from the Journals and Correspondence of Miss Berry from the year 1783 to 1852*. Lewis, Lady Theresa, ed., 3 vols. London, 1866.; Stanley, Edward: *Before and after Waterloo*. London, 1907.

³⁴ Anglesey, Marquess of: *The Capel Letters 1814–1817*. London, 1955.

³⁵ Anon: *The Bloody Battle of Waterloo and a Visit to the Field of Battle, and the French Hospitals*. Stirling, 1828.

³⁶ Brendon: *Thomas Cook*, i. m.

³⁷ Murray, John: *A Handbook for Travellers on the Continent*. London, 1858.

³⁸ Bradshaw: *Continental Railway Guide and General Handbook*. London, 1866.

³⁹ Ward Lock: *Belgium, the Ardennes and Holland*. London, 1898.

⁴⁰ Black, C. B.: *Belgium*. London, 1906.

1. ábra
TURISTÁK WATERLOONÁL, 1905-BEN

Az igények kielégítésére hamarosan kialakult a turisztikai ipar. Helybéli parasztkok standokat állítottak fel, ahol különféle relikviákat és emléktárgyakat – gombokat, csizmákat, jelvényeket és uniformis darabokat – kezdtek el árusítani rögtön a csata után.⁴¹ Croker, aki július 22-én, egy hónappal a csata után látogatott el Waterlooba, szemtanúja volt ennek a zsidvásárnak: „A csatamezőn mindenfelé lehetett látni a fosztogatásból megmaradt tárgyak után kutató embereket, ám nem sok maradt számukra, mivel az egész területet már annak előtte alaposan átfésülték a parasztkok; két fiú két angol testőr kardját szerezte meg. Mont St. Jean és Waterloo összes parasztja nagy mennyiségű zsákmányt gyűjtött össze: ruhákat, kardokat, sisakokat, páncélokat, a Becsületrend keresztjeit stb., melyeket megvételre ajánlanak a látogatóknak. Kezdetben ezekhez a tárgyakhoz az érdeklődők elég olcsón jutottak hozzá; ma már viszont több a vásárló, a portéka még kevesebb, és emiatt jócskán felmentek az árak.”⁴²

Ahogy a relikviakészletek kimerültek, virágzásnak indult a másolatokat előállító ipar. A legtöbb útikönyv felhívta ezekre a figyelmet, a vélemények pedig megoszlottak az eredetük-ről. Az 1830-as években úgy tartották, hogy ezeket az „eredeti hamisítványokat” a közeli Liège gyáraiban állították elő,⁴³ az 1860-as években pedig Nivelles-ben.⁴⁴ A század végén Thomas Cook úgy tájékoztatta kuncsaftjait, hogy Birminghamben és Sheffieldben készül-

⁴¹ Hibbert, Christopher: *The Grand Tour*. London, 1969.

⁴² Croker: *The Correspondence and Diaries* vol. 1. 73.

⁴³ Thorold, Arthur Thorold: *Letters from Brussels in the Summer of 1835*. London, 1836.

⁴⁴ Bradshaw: *Continental Railway Guide*, i. m.

tek.⁴⁵ A hamis gombokat árusító eladók számoltak a turisták bizalmatlanságával, akiket igyekeztek megnyugtatni: „Ez a valódi; az álgombokon a sas feje a másik irányba néz.”⁴⁶ Néhány vevőt azonban rászedtek, és a hiszékenyek még az 1850-es években is vásároltak golyóbisokát és a halottak kabátjairól származó gombokat,⁴⁷ jóllehet néhányuk T. E. Knox hadnagyhoz hasonlóan járt el, aki, mikor 1842-ben turistaként megfordult Waterloonál, néhány relikviát vásárolt – bár gyanítva, hogy azok hamisítványok – „annak érdekében, hogy megszabaduljon az alkalmatlankodó ereklyeárusoktól.”⁴⁸

Megjelentek a szolgálataikat felajánló idegenvezetők is, akik közül a leghíresebb Edward Cotton volt. Ő harcolt Waterloonál, saját múzeumot és szállodát hozott létre a Butte de Lionnál, ahol waterlooi relikviákat állított ki, például a harctérről származó koponyákat. „A voice from Waterloo” címmel memoárt írt, ami számos kiadást ért meg, és a hadtörténeiszek még ma is értékes, elsőkézből származó beszámolóknak tartják.⁴⁹ 1914-ben, jóval halála után, „múzeum-szállodája” megjelent a nemzetközi szállodaismertetőkbén: „Hotel de Musee: az Oroszlánhegy lábánál található, a harctér közepén. Jó elhelyezkedés, kényelem és mérsékelt árak jellemzik. Menü és à la carte ebédet és vacsorát is felszolgálnak. A Brain l'Allend állomáshoz omnibusz csatlakozás. Tulajdonos: E. Veraleweck-Browne.”⁵⁰

Egy másik veteránból lett idegenvezető volt a 7. Huszárezrednél szolgáló Munday őrmester, akit Cook második európai körutazása során alkalmazott. A valódi veteránokon kívül állítólag számos helybéli a waterlooi csata szemtanújának vagy résztvevőjének állította be magát, és még a 19. század végén is találunk közöttük olyanokat, akik felajánlották szolgálataikat a Waterlooba érkező turistáknak; az útikönyvek óva intettek tőlük. Az 1850-es években Murray útikönyve négy megbízható belga idegenvezetőt említett.

A turisták Waterloo iránti érdeklődésére közvetett bizonyíték a 19. században kiadott Belgium-útikönyvek nagy száma. Ezek mindegyike jellemző módon oldalakat szentel a csatának, és nem csupán a helyet írja le, hanem a csata részleteit is. Majdnem mindegyiket többször kiadták, elsősorban Baedeker és Murray műveit. Boyce, akinek nevéhez, az első angol nyelvű Belgium-útikönyv megjelenése fűződik,⁵¹ felgyorsította a kiadási munkálatoakat annak érdekében, hogy 1815 végére megjelenhessen a kötet. Amint arról később szólni fogok, élénk kereskedés folyt a Waterlooról szóló metszetekkel és képes útikönyvekkel. Röviden, Waterloo a csatatéri turizmus populáris, új válfaját hozta létre, ami megváltoztatta az Európába tartó brit utazók útvonalát, főként azokét, akik a Benelux államokba látogattak: „1815 előtt Waterloo tulajdonképpen ismeretlen volt, ugyanis kevés turista vette magának a fáradságot, hogy a Brüsszeltől délre fekvő országárszbe látogasson. Miután megjárták Antwerpent, Ghentet és Brugges-t északon, Courtrait és Tournait nyugaton ..., rendszerint keleti irányban folytatták az útjukat Louvain, Spa és Aix felé.”⁵²

⁴⁵ Cook, Thomas: *Tourists' Handbook for Holland, Belgium, the Rhine and Black Forest*. London, 1901.

⁴⁶ Thorold: *Letters from Brussels*, 280.

⁴⁷ Mackay, Charles: *Extraordinary Popular Delusions and Madness of Crowds* 2 vols. London, 1852.

⁴⁸ St Helier, Lady: *Memoirs of a Vanished Generation 1813–1855*. London, 1909.

⁴⁹ Cotton, Edward: *A Voice from Waterloo* (3rd ed.). Mont-St.-Jean, 1849.

⁵⁰ Stubb: *Hotel Guide: British and Foreign*. London, 1914. 492.

⁵¹ Boyce, Edmund: *The Belgian Traveller or a Complete Guide through the United Netherlands*. London, 1815.

⁵² Hibbert: *The Grand Tour*, 218.

Waterloo mint turisztikai látványosság szakralizációja

Arra a kérdésre, hogy miből meríti Waterloo – nem pusztán mint történelmi esemény, hanem mint turisztikai látványosság is – hatalmas erejét, magától értetődik a józan ész diktálta válasz: alapvető történelmi vízvonalzó volt, mely Napóleon bukását eredményezte, és megmentette Európa szabadságát a csaknem húsz éven át tartó francia uralomtól. Minden bizonnyal ezt a választ várná a történész Creasey, a Waterloot a világ első tizenöt döntő jelentőségű csatája közé soroló klasszikus hadtörténelmi munka szerzője.⁵³ Ez az értelmezés elfogadható magyarázat az összecsapás történelmi jelentőségére, ám nem magyarázza turista attrakcióként bizonyított sikerét. A másik tizennégy csata, amit Creasey említ, például Blenheim, soha sem tett szert nagyobb turisztikai jelentőségre. Hasonló a helyzet Wellington korábbi, spanyolországi győzelmeivel, melyek megalapozták a hírnevét, vagy bármely más, a waterlooi után vívott csatával, hacsak nem számítjuk ide az amerikai polgárháború és az első világháború összecsapásait, ugyanis azok kiterjedt földrajzi környezetben zajlottak, nem pedig egy adott helyszínen. A válasz nem csupán a csata történelmi jelentőségében rejlik, hanem magában a turizmus folyamatában – annak konstruálódásában, az azt befolyásoló és fenntartó tényezők mibenlétében.

Dean MacCannell munkássága, különösen jól ismert munkája, a *The Tourist*⁵⁴, fontos támpontot nyújt Waterloo mint jelentős vonzerővel bíró turisztikai látványosság kialakulásának megértéséhez. MacCannell fő megállapítása az, hogy a turista tekintete számára felkínált tárgy ereje egy egymást követő fázisokra épülő jelölő (*marking*) folyamat függvénye, melynek során a tárgy jelentéssel ruházódik fel, oly módon, hogy más jelektől való szemiotikai elkülönülésen és megkülönböztetésen megy keresztül. A folyamat végeredménye „a látvány szakralizálódása”, a kvázi-szent tárgyként való értelmezés a zárandok-turista által. Waterloo szakralizációja jóformán már a csata másnapján elkezdődött, és mivel tovább folytatódott, és még ma is alakul, paradigmátikus esetét nyújtja azoknak a jelölő folyamatoknak, amelyeket MacCannell leírt. 1815 előtt Waterloo szinte nem is létezett a térképen, hogy aztán az egész világon elterjedjen a híre mindaddig, amíg túl nem lép az egy konkrét helyhez kötődő történelmi esemény státusán. Ezután egyetemes mítosszá alakult, mely elszakadt konkrét, anyagi vonásaitól, és abban az értelemben, ahogy Roland Barthes megállapítja,⁵⁵ a végső katasztrófa és végítélet általános jelévé vált. Waterloo bekerült a nemzetközi mitológia szókincsébe (és 1974-ben a nemzetközi pop zene slágerparádéjába; 1997-ben még mindig megtalálhatók az ABBA együttes egykori slágerének többnyelvű fordításai az interneten). Az egyetlen, ehhez fogható mitikus dimenziókat öltő modernkori esemény, ahogy azt a német költő Ezensberger találóan megjegyezte,⁵⁶ a Titanic 1912. évi katasztrófája volt. A látványt ily módon szakralizáló folyamatok öt különböző jelölő eljárás során bontakoznak ki,⁵⁷ ezek mindegyike felfedezhető Waterloo szakralizációs folyamatában.

Elnevezés. Waterloo ma már olyan közkeletű név, hogy nehéz elképzelni, volt idő, amikor nem volt eldöntött, hogy majd így hívják a csata helyszínét, és még nehezebb felfogni, hogy egyesek számára még ma sem az. Az elnevezés problematikája a csata térbeli jellegzetességeivel, valamint a szövetségesek győzelem utáni politikájával függ össze. A múltban a csatákat ritkán vívták jól körülhatárolható, pontosan megnevezett földrajzi helyszíneken. Humanitárius és taktikai okokból gyakran városoktól és egyéb lakott helységektől távol

⁵³ Creasey, Sir Edward: *The Fifteen Decisive Battles of the Western World*. London, 1915.

⁵⁴ MacCannell, D.: *The Tourist*. London, 1976.

⁵⁵ Barthes, Roland: *Mythologies*. London, 1972.

⁵⁶ Enzensberger, Hans Magnus: *The Sinking of the Titanic*. Manchester, 1981.

⁵⁷ MacCannell: *The Tourist*, i. m.

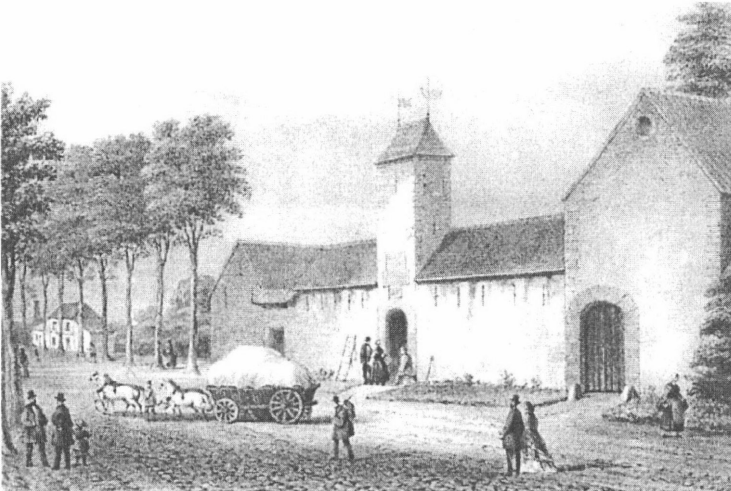
dúltak az ütközetek, szabad térségeken, névtelen mezőgazdasági területeken, melyeket nem jelöltek pontos névvel a térképeken. Waterloo jól példázza ezt. A csata valójában nem Waterloonál zajlott, hanem három mérföldre (4,8 km) attól a falutól, melytől a nevéet kölcsönözte, és amely nem volt sokkal több mint egy útmenti fogadó a Soigny-i erdőben, ahol Wellington a csata előtti éjszakát töltötte. (2. ábra)

2. ábra

A WATERLOOI FOGADÓ A CSATA ELŐESTÉJÉN. AQUATINT, 1817

A Wellington helyzetéhez legközelebb eső pont a végső összecsapás kezdetekor egy Mont St. Jean nevű tanya volt. A franciák ezzel a névvel illették a csatát, és valószínűleg általánosan elfogadott elnevezéssé is ez vált volna, ha győz Napóleon. (3. ábra)

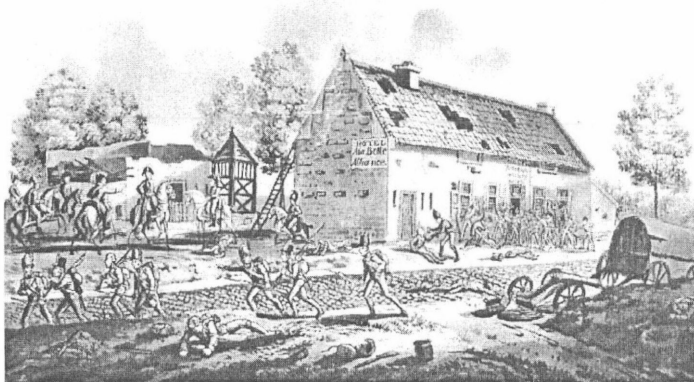

3. ábra

A MONT ST. JEAN-I TANYA, 1840 K.

Waterloo elnevezésével kapcsolatos vitás probléma az, hogy végül is mi az, amit elneveztek. Miben is áll egy csata valójában? Mikor és miért különítenek el egymástól ugyanazon felek által vívott, egymáshoz időben közel eső összecsapásokat úgy, mint külön ütközeteket? Mikor és miért vonják őket össze egyetlen összefüggő csatává? A waterlooi csataként ismert küzdelem csupán az utolsó szakasza volt egy viszonylag rövid, három napig tartó hadműveletnek, ami a szövetségesek és a franciák által vívott négy, egymástól független összecsapásból állt. Ezek mindegyikét külön csatáknak nevezték el (Ligny, Quatre Bas, Wavre és Waterloo), nem pedig egyetlen csata fázisaiként. Egyetlen gyűjtőnévvel illethették volna őket, például flandriai vagy belgiumi csataként, hiszen sokkal hosszabb ideig elhúzódó összecsapásokra is hivatkoztak már ilyen összefoglaló néven. A somme-i csata például három évig tartott egy 180 mérföldnyi (288 km) hosszúságú frontvonalon, de ma egyetlen csataként tartják számon, jóllehet a tájékozottabb specialisták különbséget tesznek az első, második és harmadik somme-i csata között. Az angliai csata három hónapig tartott, többszáz légi ütközetből állt, és több angol megye fölött zajlott, de egyetlen csatának nevezték el. Ezzel szemben a waterlooi csata mindössze 8 órán keresztül zajlott egy alig több mint 12 négyzetmérföldnyi (31 km²) területen. Az egyiket, a poroszok és franciák között zajló összecsapást, amely döntően befolyásolta a waterlooi kimenetelét, és minden nehézség nélkül a nap hadműveleteinek részeként lehetne felfogni, később elválasztották attól, és külön csataként – wavre-i csata – tartották számon. Waterloo önálló csataként történő elnevezése – azzal, hogy megkülönböztették és teljesen elkülönítették a többi összecsapástól, melyeket mint az események csúcspontja követett, azzal az eredménnyel járt, hogy az eseménysorozat fő csatájaként határozták meg. Ezzel viszont Wellington privilegizált helyet kapott, mivel Waterloo volt annak a fogadónak a neve, ahol a csata előtti éjszakát töltötte, a percepció szempontjából pedig a britek kerültek előtérbe a szövetséges seregben szolgáló hannoveriek, belgák, hollandok és brunswickiek rovására.

Úgy tűnik, e folyamat mögött bizonyos fokig emberi szándék húzódott meg. Amikor Wellington a csata után Blücherrel találkozott a La Belle Alliance nevű tanyánál, ahol a porosz tábornok az előző éjszakát töltötte (4. ábra), az utóbbi azt javasolta, hogy a csatát Belle Alliance-nek nevezzék el, mivel a név hangsúlyozza a szövetséges haderőt alkotó összes nemzet szövetségét.

4. ábra

A LA BELLE ALLIANCE NEVŰ FOGADÓ. AQUATINT, 1817

Wellington azonban némi habozás után Waterloot választotta név gyanánt. A csataterék társadalmi konstruálása és elnevezése ily módon nem magától értetődő vagy ártatlan dolog. Az elnevezés alapján meghúzott határok és a nevek következménnyel bírnak arra nézvést, hogy – többek között a turisták körében is – milyen értelmezést nyernek a történetek. Ha a háromnapos hadjáratot, ami a Waterloonak nevezett összecsapásban csúcsosodott ki, egyetlen csatának fogták volna fel, és annak megfelelően másként nevezték volna el, a győztes szereplők egyenlőbb mértékben részesedtek volna a perceptuális tőkéből. Ligny-nél, az első összecsapás során a poroszok fontos, jóllehet sikertelen feltartóztató manővert hajtottak végre, ami lelassította Napóleon előrenyomulását Brüsszel felé; míg Wellington, miután sietve elhagyta Brüsszelt, Quatre Bas-nál egy másik csatába bocsátkozott. Wavrenél pedig két nappal később, mialatt dúlt a csata Waterloonál, a poroszok még egy elterelő hadműveletbe bocsátkoztak, ami elvonta Napóleon hadseregének jelentős részét a fő összecsapástól. Mindezek ellenére, Ligny-t és Wavret mind egyenként, mind pedig sorrendiségük szempontjából olyan, kisebb jelentőségű csetepatéknak könyvelték el, amelyek időben megelőzték a „nagy csatát”. Emiatt marginalizálták őket, a fő műsorszámhoz „bemelegítő-sül” szolgáló eseményekként jelentek meg, nem pedig – ami viszont a helyzet valójában lehetett – alapvető fontosságú feltartóztató és elterelő hadműveletekként, a Waterloonál bekövetkező végső összecsapás kimenetelét befolyásoló eseményekként nyertek értelmezést. Ha a három napos hadjáratot egy egységként nevezik el, annak meg lett volna az a következménye, hogy dimenziói szélesebb földrajzi perspektívában jelennek meg. Waterloo kiemelkedő jelentősége miatt ma Ligny, Quatre Bas és Wavre kevésbé látogatott helyek.

Léteznek arra utaló jelek, hogy Waterloonak ezt a dominanciáját nem csupán a franciák és a poroszok vitatják. David Hamilton-Williams⁵⁸, revizionista Napóleon-kutató könyvében úgy indexálja Waterloot mint „lásd Mont St. Jean”. Egyebütt pedig, nagyhatású munkájában⁵⁹ az indexben szereplő Waterloo címszó csak egyetlen oldalra utal a könyvben: „Waterloo, falusi fogadó, 256. oldal.” Ezen felül egy, a Napóleon bukásáról szóló harmadik könyvében, a waterlooi hadjáratról foglalkozó fejezet címe: „The road to Mont St. Jean” (Az út Mont St. Jeanig).⁶⁰

Bekeretezés és kiemelés. MacCannell a következőképpen határozza meg a bekeretezés és kiemelés fogalmait: „Egy adott tárgy közszemlére bocsátása, vitrinbe vagy talapzatra történő helyezése vagy pedig megnyitása a látogatók előtt. A bekeretezés pedig nem más, mint határvonal meghúzása a tárgy körül hivatalos szervek által.”⁶¹ Egy harctér bekeretezése és kiemelése különleges problémákat jelent a látványosság szakralizációja szempontjából, mivel elsődleges jellemvonásai, amelyek eredeti státusát csataterként, nem pedig egy földdarabként határozták meg – a katonák, a halottak, a hadviselés kellékei –, már régen eltűntek, és a táj fizikai jellegzetességei idővel a felismerhetetlenségig megváltoztak. (A tengeri csaták eredeti sajátosságai még inkább múlandók. Ezért van az, hogy az Armada vagy Trafalgár mindezidáig csupán korlátozott turisztikai jelentőséggel bír.) Csatakat nem lehet vitrinbe zárni, elhatárolni vagy pontos határvonalakat húzni köréjük.

Viszont lehetséges kiemelésük és bekeretezésük azáltal, hogy emlékművek építésével jelölik meg őket a hozzájuk kapcsolódó nevezetes események helyszínein. Ez képezte a látványosság szakralizációjának első mozzanatát Mont St. Jeannál, amit a belgák hajtottak

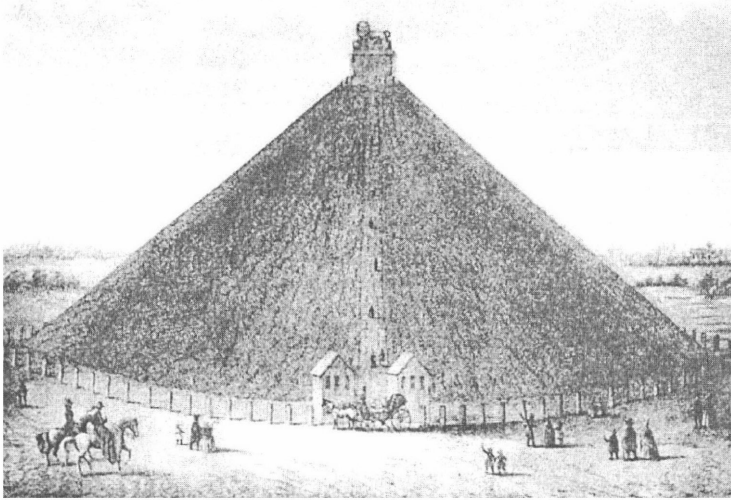
⁵⁸ Hamilton-Williams, David: *The Fall of Napoleon. The Final Betrayal*. London, 1994.

⁵⁹ Hamilton-Williams, David: *Waterloo New Perspectives. The Great Battle Reappraised*. London, 1993.

⁶⁰ Hamilton-Williams: *The Fall of Napoleon*, i. m.

⁶¹ MacCannell: *The Tourist*, 44.

vége 1823 és 1826 között. Az emlékmű, mely a Mont vagy Butte de Lion néven vált ismertté, egy hatalmas mesterséges domb, melynek tetején bronz oroszlán állt. Azon a helyen emelték, ahol az orániai herceg megsebesült, és Wellington hadserege tartózkodott akkor, amikor megkezdődött a franciák támadása. A halom magassága a föld felszínétől számítva 200 láb (70 m), a kerülete pedig 1700 láb (595 m). A bronz oroszlán, melyhez 225 lépcső vezet, 22 tonnát nyomott, és zsákmányolt francia ágyúkból öntötte Cockerie Liègeben (5. ábra). Bizonyos szemszögből nézve az építmény durva vandalizmusnak tekinthető, mely örökre eltörölte a táj eredeti kontúrjait, és állítólag emiatt feldühítette Wellington herceget.⁶²

5. ábra

AZ OROSLÁNOS EMLÉKMŰ, 1830 K.

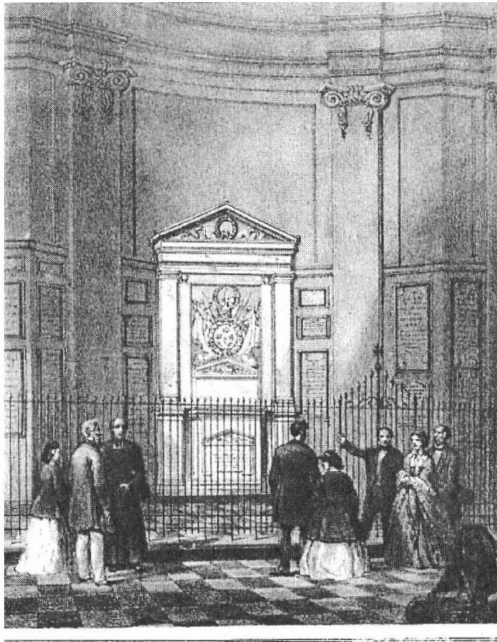
A halom kialakításához szükséges földmunkák miatt a csatatér nagy része az eredeti szint alá került, illetve ott, ahol a Butte de Liont felállították, szokatlanul magas szintre emelkedett. Ugyanakkor, bár az eredeti topográfiát megváltoztatta, az emlékmű vizuális szimbólumértéke óriási volt. Látványa mérföldeken át uralta a vidéket, mint ahogy ma is uralja, és kitörölhetetlen módon megjelölte a csata helyszínét, ami máskülönben olyan jellegtelen és névtelen lett volna, mint a Crécynél, Agincourt-nál, Malplaquet-nél vagy Mons-nál vívott csaták helyszínei. Mihelyt felépült az emlékmű, elkerülhetetlen volt, hogy az Eiffel-toronyhoz hasonló turista látványossággá váljék, és hogy éttermek, múzeumok és szállodák nőjenek ki a földből gombamódjára, ahogy aztán az be is következett, s ma is folytatódik (ezekhez társul még egy körkép, amit egy rotundában helyeztek el nem sokkal az első világháború előtt; az utóbbi húsz évben korszerű látogatóközpont és számos ajándékbolt épült még a helyszínen). Elhelyezésével és tervezésével a szövetségesek megkezdtek Waterloo kisajátítását. Ezt felismerve a franciák tűz alá vették, amint hazafelé tartottak Antwerpen 1832. évi ostromából – azonban csak az oroszlán farkából sikerült letörniük egy darabot, illetve a nyakát megrongálni. Az ágyúgolyó nyomai az 1840-es években még láthatók voltak, és egyfajta extra turistalátványosságot jelentettek.⁶³

⁶² St Helier: *Memoirs of a Vanished Generation*, i. m.

⁶³ St Helier: *Memoirs of a Vanished Generation*, i. m.

A Butte de Lion a kezdete volt a „bekeretezés és kiemelés” folyamatának, melynek részeként összesen 135 emlékmű és jelként funkcionáló tereptárgy jött létre Waterloonál.⁶⁴ Ez utóbbiak között megtalálhatók a csatában résztvevő hadseregek tiszteletére emelt emlékművek, az egyes ezredek és katonák emlékének szentelt emlékművek, valamint a csata során stratégiai szerepet játszó tanyák és egyéb épületek falán elhelyezett emléktáblák. A tiltakozások ellenére a franciák nem vehettek részt ezekben a megemlékezést szolgáló eseményekben mindaddig, amíg a szövetségesek jelölő tereptárgyainak rendszere megfelelően ki nem alakult. Az hougomonti tanya falán csak 1990-ben helyezték el a legutóbbi francia emléktáblát.

Szentélyé válás. MacCannell jelölési modelljének harmadik fázisa a szentélyé válás, amely arra a momentumra utal, amikor „a bekeretezés tárgyát képező anyag bekerül a szakralizálódás első stádiumába”.⁶⁵ Példaként említ olyan épületeket, amelyeket abból a célból emelnek, hogy fontos műalkotások vagy ereklyék elhelyezésére szolgáljanak, ám maguk is turistacélponttá válnak. Az ilyenfajta szentélyé válás korai példája volt a waterlooi templom, ahol a britek csatazászlókat, hadi lobogókat, ezredzászlókat helyeztek el, valamint emléktáblákat a halottak emlékére (6. ábra).

INSIDE VIEW OF THE DOOR
of the church at Waterloo
in which is placed the bust of the late, field-marshal Duke of Wellington.

6. ábra

A WATERLOOI TEMPLOM. GERARD LITOGRFÁIÁJA, 1830 K.

1815 előtt ez a templom egyszerű külsővel bírt, és nem rendelkezett különösebb építészeti jelentőséggel. A waterlooi kápolnaként elnyert későbbi státusa révén vált ikonikus szentélyé, és 1855-ben némileg előkelőbb, e szimbolikus jelentőségéhez inkább illő külső-

⁶⁴ Spechaert and Baecker: *Les 135 vestiges*, i. m.

⁶⁵ MacCannell: *The Tourist*, i. m.

vel újjáépítették a brit kormány biztosította 25 ezer frank támogatásból azzal a feltétellel, hogy a brit halottak tiszteletére emlékező feliratok szerepeljenek rajta.⁶⁶

Ráadásul az eredeti jelölő funkciót betöltő emlékművek közül sokat, így a Butte de Liont is egyre választékosabban bővítették, általában úgy, hogy mutatós kovácsoltvas kerítéssel vették körül, esztétikai sajátosságot kölcsönözve ezzel nekik. Az évszázad folyamán a Waterloóról készült fényképek bemutatják, hogy a nagy halom körüli központi terület fokozatosan veszített nyitottságából, egyre inkább magán viseli az emberi kéz nyomait, egyre cizelláltabb és egyre kiterjedtebb hálózatát mutatja a jelölésre használt objektumoknak. Ezek sajátos formatervezett jegyekkel rendelkeznek, melyek révén legalább annyira váltak önmaguk is jelöltekké, mint az általuk megjelölt események jelölőivé. Ez a tendencia – már mint ahogy a keret versenyre kel a képpel – megfigyelhető azon a csatát ábrázoló körképnek otthont adó épületen is, melyet éppen az első világháború előtt festett Louis Demoulin francia művész.⁶⁷ 110-szer 12 méteres méreteivel, mint egykor, ma is a Butte alatti Rotundában található, mely nem mentes néminemű építészeti hatáskeltéstől.

Mechanikus reprodukció. MacCannell a turisztikai látványosságok szakralizációját elemző modelljének legeredetibb meglátása Walter Benjamin híres tézisének⁶⁸ kritikája. Benjamin szerint a kulturális alkotások veszítenek erejükből, ha rendszeresen reprodukálják őket. MacCannell ennek éppen az ellenkezőjét állítja, vagyis azt, hogy a kulturális jelenségek mechanikus reprodukciója, beleértve a turisztikai célpontokat és nevezetességeket, inkább felerősíti és felemeli, mintsem hogy gyengítené azok hatását, és így alapvető feltétele szakralizálódásuknak: „A kulturális élmények sokasága nem más, mint a társadalmi élet bizonyos mértékig fikcionalizált, idealizált vagy eltúlzott modelljei, melyek megtalálhatók a társadalmi szférában, a filmekben, az irodalomban, a politikai retorikában, hétköznapi beszélgetésekben, képregényben, értekezésekben, az etikettben és különböző látványosságokban. Az első lépés az élet egy-egy aspektusának reprezentációja a színpadon, filmen és így tovább”.⁶⁹

Waterloo eklatáns példája annak, amit ma úgy jellemezhetnénk, mint a média szerepe a látvány szakralizálódásában. Waterloo folyamatos reprodukciója a nyomtatott sajtóban és a grafikus képekben eredményezte részben azt, hogy sajátos helyet foglal el az emberi képzeletben. Megfigyelhető, hogy Waterloo reprodukciója folyamatosan példátlan mértékben van jelen a könyvek, a sajtó vagy az illusztrációk világában. Huszonöt évvel a csata után egy, a Belgium és Hollandia topográfiájáról szóló történeti munka holland szerzője így írt: „Még lehetőségen reménytelen kísérlet volna e csata eseménydús részleteinek még akárcsak egyszerű vázlatát adni akkor, amikor manapság megannyi érzékletes leírás létezik, mely élénk színekkel, aprólékosan ábrázolja ama győzedelmes nap nagy jelentőségű történéseit ...”⁷⁰

Ötven évvel később egy másik történész megjegyzése szerint: „... a waterlooi hadjáratnak könyvtárnyi irodalma van”.⁷¹ Még egy modern kommentátor is azt állítja, hogy az áradat még nem apadt el: „[Waterloo] nagyobb számú könyv – akár történeti munkák, akár visszaemlékezések – létrejöttét ihlette, mint bármely más hadjárat”.⁷²

⁶⁶ Libert, F.: *Waterloo (The Centenary of the Battle)*. Waterloo, 1915. 31.

⁶⁷ Pleunes, Lucien: *Le Panorama de Waterloo: Souvenir d'enfance*. In: *Melanges historiques Napoleon Wellington Braine L'Alleud, Maurice Gerard*. Waterloo, 1970. 161–162.

⁶⁸ Benjamin, Walter: *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. In: Arendt, Hannah (ed.): *Illuminations*. London, 1970. 219–254.

⁶⁹ MacCannell: *The Tourist*, 23.

⁷⁰ Van Kampen, N. G.: *The History and Topography of Holland and Belgium*. London, c. 1840. 202.

⁷¹ James, Walter, J.: *The Campaign of 1815 Chiefly in Flanders*. London, 1887. III.

⁷² Haythornthwaite, Philip: *Uniforms of Waterloo*. London, 1973. 5.

Az, hogy a Waterloóról szóló, nyomtatásban megjelenő beszámolók ilyen, korábban elképzelhetetlen mennyiségben láttak napvilágot, nem pusztán emberi szándék következménye. Valójában az tette lehetővé, hogy a csata, a korábbi csatáktól eltérően, egybeesett a gépesített termelőfolyamatokban végbemenő fejlődéssel, amely meggyorsította a nyomdai munkálatokat, és megnövelte a nyomtatásban terjesztett szó mennyiségét. A napóleoni háborúk a brit újságírás első nagy korszakára estek,⁷³ amire alapvető ösztönző hatással volt a nyomdaiparban végbemenő fejlődés. 1814 novemberében a Times bevezette a gőznyomást, amely lehetővé tette, hogy egy óra alatt 1000 példányt nyomjanak a korábbi 250 helyett, ami Caxton kora óta a maximális példányszám volt. 1815 májusában az újságok száma Nagy-Britanniában elérte a 254-es csúcst. Ebből 55 Londonban, 122 pedig Angliában és Walesben, 26 Skóciában, 49 pedig Írországból jelent meg.⁷⁴ A háborúk meghatározó tényezőnek bizonyultak az olvasók számának felfutásában, és a növekedés később is folytatódott: „A béke beköszöntével az újságok iránti érdeklődés természetesen alábbhagyott volna, ha az olvasók már nem szokták volna meg azokat. Többé már nem számított luxusnak az újságolvasás – észrevétlenül vált mindennapi szükségletté. Az olvasók úgy kezdtek tekinteni az újságra, mintha társuk lenne, akitől nem tudnak megválni; többé már képtelenek voltak újra egyedül és az újságjuk nélkül élni ...”⁷⁵

Az egyik legérdekesebb külföldi újság a L'Oracle, egy brüsszeli bulvárlap volt, amelyet a csatához legközelebb eső helyen adtak ki. Belgák és számos Brüsszelbe látogató angol turista olvasta. Az 1815-ös számok egyedülálló beszámolót nyújtanak a csata előtti, közbeni és az azt követő állapotokról, valamint a vele kapcsolatos véleményekről.⁷⁶

A nyomdatechnikában bekövetkező fejlődés mellett a papírgyártásban bevezetett újítások is forradalmasították a termelést, és csökkentették annak költségeit. 1800 előtt a papír rongyból készült, mivel az viszonylag olcsó árucikknek számított. Az új évszázad első két évtizedében a nyomdai termékek tömeges előállításának során a papírgyártás nyers növényi rostokat – így például szalmát és farostot –, valamint papírhulladékot felhasználó eljárásai olcsóbb, könnyebben elérhető anyagokkal helyettesítették a régi nyersanyagokat. Ezen felül bevezették az első papírgyártó gépeket, amelyek felváltották a lassú kézimunkán alapuló technológiát.⁷⁷

Mindezek a technikai újítások teremtették meg a feltételeket a nyomdaipar hatalmas léptékű fejlődése számára Waterloo után. A nyomdák ontották a Waterloot ünneplő költői műveket. A jól ismert költők – Scott, Byron és Southey, akiknek Waterloot ünneplő munkái széles körben terjedtek – mellett említhető Wordsworth neve, valamint számtalan egyéb, elfeledett, gyakran névtelen, kevésbé jelentős figuráké. Waterloot körülbelül 1870-ig az utcán ezrével árusított olcsó nyomatokon és balladákban is ünnepelték.⁷⁸ A waterlooi csata reprodukciója megtalálható a szépirodalomban is, és számos 19. századi sikerkönyv segített a róla kialakított kép szakralizálásában. Eme klasszikusok között kiemelkedett Thackeray Angliában kiadott *Hiúság vására* és Victor Hugo Franciaországban megjelenő *Nyomortartak* című műve. Hugo Waterloo közelébe költözött, hogy kutatásokat folytasson regénye témájához, és művét állítólag a Mont St. Jean-i útkereszteződésnél található Hotel des Colannes-ben fejezte be (amit azóta már lebontottak). Egy kevésbé ismert mű, amely óriási népszerűségnek örvendett annak idején, és számos nyelvre lefordították, egy „Waterloo”

⁷³ Andrews, Alexander: *The History of British Journalism*. London, 1869.

⁷⁴ Andrews: *The History of British Journalism*. vol. 2. 81–81.

⁷⁵ Andrews: *The History of British Journalism*. vol. 2. 83–83.

⁷⁶ L'Oracle: *L'Oracle 1815*: (1815) több szám.

⁷⁷ Smith and Son: *A Short History of Papermaking*. Hull, é. n.

⁷⁸ Ashton, John: *Modern Street Ballads*. London, 1888. 303–304.

című munka volt Alexandre Chatrian és Emil Erckmann elzászi szerzők tollából, amely 1865. évi megjelenése után számos további kiadást ért meg.⁷⁹

A technikai fejlődés előre jelezte az olcsó útikönyv korszakának a kezdetét, amely hatalmas méreteket öltött a 19. század folyamán. Waterloo előtt nem született angol nyelvű útikönyv Flandriáról vagy Belgiumról. 1815 őszére Boyce megjelentette „Belgian Tourist” című könyvét, amit 20 éven belül követtek Galignani és Campbell útikönyvei, az 1830-as években pedig megjelent Murray első, a kontinenst bemutató útikönyve, melyben szerepelt Waterloo is.⁸⁰ 1832-ben megemlíti a csatát Starke⁸¹ népszerű európai útikönyvének átdolgozott kiadása, amely eredetileg először a századfordulón jelent meg. A század második felében Waterloo még kiemelkedőbb helyet kapott Baedeker, Black, Ward Lock és Thomas Cook útikönyveiben.⁸²

A gépi nyomásban bekövetkező újítások, amelyek elősegítették az újság- és könyvkiadás fejlődését, párosultak a képi megjelenítés mechanikus reprodukciójával. Waterloo kora egybeesett az *aquatint* és litográfia terén jelentkező újításokkal, melyek nyomán pontosabbá, esztétikusabbá és gyorsabbá vált a képek reprodukciója, és egyúttal megnőtt a számuk is. Az eredmény az lett, hogy számos, Waterloot és a környező tájat dicsőítő illusztrációkkal díszített könyv jelent meg, ami lehetetlen lett volna a korábbi háborúk után. Ezen képeskönyvek közül a legfontosabbakat és legszebbeket Abbey lajstromba vette *aquatint* és litográfiai munkákról szóló katalógusaiban.⁸³ Az 1830-as évek után az acélmetszés bevezetésével az illusztrációk száma tovább nőtt, és azok egyre valószínűbbek lettek. Az új technikák révén Gerard, Jobard és Mardous brüsszeli litográfusok, akik az 1820-as években kezdték el kiadni a csatateret és környékét ábrázoló látképeiket, óriási hasznot húztak a turizmusból.⁸⁴ Képeik általában tizenkét darabból álló litográfiai sorozatokban jelentek meg a csatateret ábrázoló térképpel, és olyan mennyiségben keltek el, hogy gyakran újrarajzolták és többször kiadták őket. Napjainkban a különféle kiadások értékes információval szolgálnak arról, hogy a waterlooi csata helyszíne milyen változásokon ment keresztül azon a negyven éven át, amíg kiadták őket. Az *aquatint*, litográfiai és metszett illusztrációk csoportjának egy másik gazdag forrása a karikatúra volt, ami grafikus ábrázolási formaként a napóleoni háborúk idején érte el virágkorát. Számos kötetet szenteltek a Napóleonnól szóló grafikus satírának.⁸⁵ Dorothy George a British Museumról szóló nagyszerű művében az időszak összes karikatúráját részletesen lajstromba vette.⁸⁶ Ezek között számos olyan akad, amely Wellingtont és Waterloot ábrázolja. Az évszázad utolsó három évtizedében a met-

⁷⁹ Erckmann-Chatrian, M. M.: *Waterloo*. London, 1911.

⁸⁰ Galignani: *Guide through Holland and Belgium*. Paris, 1822.; Campbell, J.: *Traveller's Guide through Belgium, Holland and Germany*. London, 1815.; Murray: *A Handbook for Travellers*, i. m.

⁸¹ Starke, Marianna: *Travels in Europe for the use of Travellers on the Continent*. London, 1832.

⁸² Baedeker, Karl: *Belgium and Holland*. London, 1838–1905.; Black: *Belgium*; Ward Lock: *Belgium, the Ardennes and Holland*.; Cook: *Tourists' Handbook*.

* Az *aquatint* olyan nyomdai eljárás, melynek során rézlemezből maratják a sokszorosítandó képet. A folyamat eredményeként tusrajz hatású reprodukció jön létre. A litográfia (kőnyomás) esetében a lenyomatok elkészítéséhez (pala)kőlapokat használnak, melyekre kézzel rejzolják rá a képet. – A fordító jegyzete.

⁸³ Abbey, J. R.: *Life in England in Aquatint and Lithography*. London, 1953.

⁸⁴ Gerard: *Douze Vues de Waterloo*. Bruxelles, 1820-as, 1850-es évek.; Mardou: *78 views in Holland, Liege, Brabant etc*. Kiadási hely és évszám nélkül.

⁸⁵ Ashton, John: *English Caricature and Satire on Napoleon*. London, 1884.; Broadley, A. M.: *Napoleon in Caricature 1795–1821*. London, 1911.; Henderson, Ernest F.: *Symbol and Satire on the French Revolution*. New York, 1912.

⁸⁶ George, Dorothy: *Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum 1784–1832*, vols. VI–XI. London, 1934–1954.

szeteket mint a grafikai reprodukció uralkodó formáját kezdték felváltani a fényképek, és a századfordulóra a képeslap megjelenésével egy új médium jelent meg a színen, aminek nyomán az azóta eltelt időben a Waterloot ábrázoló képek milliói terjedtek el a nagyvilágban.

A sajtó, a könyv, a nyomdaipar és a képeslap szerepe Waterloo szakralizálódásában felveti a kérdést a McCannell-i tipológiában szereplő megkülönböztetés műveletével, illetve azzal kapcsolatban, hogy miként hasznosították azt a kutatók az azóta eltelt időben. Fine és Haskell például amellett érvelnek, hogy a bekeretezés és kiemelés mozzanata az amerikai nemzeti emlékhelyeken a túravezetők szóbeli kommentárjai segítségével valósul meg.⁸⁷ Waterloot illetően elmondható, hogy a bekeretezés és kiemelés elérésében legalább akkora szerepe van a nyomtatott szónak és a grafikus képnek – amit mind a látogatás előtt, alatt (a nevezetességet bemutató könyvek formájában) és utána „fogyasztanak” a turisták –, mint amikor a helyszíni túravezetők hatása érvényesül. Röviden, a mechanikai reprodukciót a bekeretezés és kiemelés folyamata részének tekinthetjük.

A társadalmi reprodukció. McCannell szakralizációs modelljének utolsó fázisa a társadalmi reprodukció, ami a kulturális tárgyak mindennapi gyakorlatban történő reprezentációjára utal, távol származási helyüktől. A legnagyobb szimbolikus erővel bíró tárgyak és események nem maradnak távoli műtárgyak vagy reprezentációk – a társadalmi közegben reprodukálódnak, és az emberek mindennapi világának a részévé válnak. Mint ilyen, Waterloo a társadalmi reprodukció egyedülálló 19. századi példája. Megdöbbentően változatos megnyilvánulási formákon keresztül terjedt el: utak, ivók, utcák, hidak, csizmafajta, termékek, múzeumok, emlékművek nevében, kiállított műtárgyak és nyomatok formájában, melyeket az emberek a szobájuk falára akasztottak. Amint azt egy jelentős, London történetét feldolgozó könyv szerzője epésen megjegyezte: „... honfitársaink nem tartóztatták meg magukat, és »Wellington« meg »Waterloo« névre kereszteltek el minden létező dolgot: Wellington nevű utcák, fogadók, csizma; Waterloo nevű szállodák, akadémiák, kocsik, kalpagok jelzik ezt. Amikor pedig később bevezették az omnibusz nevezetű járművet, Waterloo névre kereszteltek egy omnibusz vonalat, végül pedig egy vasútállomást.”⁸⁸ Ezt a társadalmi reprodukciót részben az állam, az önkormányzatok, valamint az abból hasznot húzó üzleti vállalkozások irányították, ám egyúttal a közhangulat őszinte kifejeződése is volt. Rowland Hill, a kor egyik ünnevelt prédikátora képet festett Waterloóról, és azt elhelyezte kápolnájában.⁸⁹ Napóleon Belgiumban elfogott harci szekerét 1816-ban a Piccadillyn található London Museumban állították ki, és az emberek sorba álltak azért, hogy reggel tíz órától napnyugtáig, valamint este hat óra és kilenc között egy shillingért megnézhessék.⁹⁰ Madame Tussauds többféle Waterloo témájú kiállítást rendezett az évszázad folyamán. Ezekon többek között bemutatták Wellington és Napóleon viaszmását, valamint a francia hadvezér két kocsiját.⁹¹ Hadi érméket vertek a csata emlékére, és ami korábbi csaták esetében nem fordult elő, mindegyik katonai ranghoz hozzárendeltek egyet.⁹² Számos városban emlékművet állítottak Wellingtonnak – az elsőt, az Achilles Monumentet a Hyde Parkban 1822. június 18-án leplezték le. Egy Westmacott nevű mester öntötte a Vittoránál, Toulouse-nál és Waterloonál zsákmányolt ágyúkból. A Hyde Park bejáratánál álló, Wellingtont

⁸⁷ Fine, Elizabeth és Haskell, Jean: *Tour Guide Performance as Site Sacralization*. *Annals of Tourism Research*, vol. 12. (1985). 73–95.

⁸⁸ Walford, Edward: *Old and New London*, 6 vols. London, é. n. vol. 3. 293.

⁸⁹ Walford: *Old and New London*, 66.

⁹⁰ Ackermann, R.: *Ackermann's Repository of Arts and Manufactures*. London, 1816.

⁹¹ Timbs, John: *Curiosities of London*. London, 1867. 820.

⁹² Fortescue, Sir John: *The army*. In: Young, G. M. (ed.): *Early Victorian England*. 2 vols. London, 1934.

ábrázoló másik lovasszobrot Matthew Wyatt tervezte. Ágyúbronzból készült, és harminchat-ezer fontba került. Szinte minden városnak megvolt a maga Waterloóról vagy Wellingtonról elnevezett utcája, útja vagy promenádja. Dublinban Wellingtonról rakpartot, Oxfordban teret neveztek el. 1851-ben huszonnégy olyan kocsmá létezett Nagy-Britanniában, ami Wellington hercegről kapta a nevét.⁹³ Ezek mellett a birodalom terjeszkedésével párhuzamosan Wellington és Waterloo nevű városok jelentek meg Kanadában, Új-Zélandon és Ausztráliában.

Azt, hogy az emberek számára ismerősen csengett Waterloo neve, mutatja azoknak a helyeknek a nagy száma, amelyek állítólag hasonlítottak rá. Ezek egyike, Stanhope grófja szerint, egy Strathfield-Saye nevű helység volt.⁹⁴ Egy másik, egy Cambridge közeli település, melyről Crabb Robinson tesz említést: „Láttam Waterloot néhány évvel a csata után ... és tanúsíthatom, Waterloo környékének jellege nagyban hasonlít egy faluéra, amely Cambridge-től egy mérföldnyire (1,6 km) található, a Bury-i úton.”⁹⁵ Hasonlóképpen, egy Northamptonshire-ben található helységet, mely Waterloora hasonlít, turista attrakcióvá alakították: „A Finedon és Thrapston közötti úton, a Burton Latimer-i egyházközség területén, éppen ott, ahol az út Woodfordot és Great Addingtont érinti, található egy, a Burton Round House-ként ismert épület. Egy kör alaprajzú kilátótorony helyezkedett el ott, amely a körképek és diorámák hatását szimulálta. Ezt a Woodford House-i Arbutnot tábornok építtette, miután Wellington megjegyezte, hogy a környék Waterloora emlékezteti.”⁹⁶ Összefoglalva, Waterloo a brit néplélek részévé vált otthon és a tengerentúlon egyaránt, és nem csupán a média jóvoltából, hanem a mindennapi tárgyakkal, valamint a hozzájuk kapcsolódó társadalmi tevékenységeknek köszönhetően.

Társadalmi viszonyok és a látvány szakralizálódása. A látvány szakralizálódása kedvet ébreszt egy adott hely felkereséséhez, de nem nyújt garanciát arra, hogy el is megy oda a turista. A hajlandóság akkor válik tette, amikor az útrakész utazók társadalmi viszonyai kedvező lehetőséget teremtenek erre, ideértve pénzügyi helyzetüket, valamint a köztük és úti céljuk közötti összeköttetést biztosító közlekedést. Waterloo egy olyan pillanathoz köthető, amikor a társadalmi viszonyok rendkívüli mértékben kedveztek az utazásnak. Az ipari forradalom nyomán megjelenő, felemelkedő középosztály ki volt éhezve az utazásra, melyben közel húsz évig akadályoztatva volt. 1799 és 1815 között, leszámítva két rövid periódust, 1802-t és 1814-et, a napóleoni háborúk miatt a brit turisták nem utaztak Európába. Waterloo azonban újra felnyitotta az utazás zsilipeit, éppen úgy, ahogy az 1802. évi amiens-i vagy az 1814-es párizsi béke. Coolidge szerint „akkor indult meg az angol turisták rohama, amikor a waterlooi csata után újra megnyílt az európai kontinens”.⁹⁷ A napóleoni háborúk többi helyszínétől eltérő módon (lásd például az Ibériai-félsziget csataterreit, ahol Wellington 1807 és 1812 között folyamatos sikereket aratott), Waterloo közel esett a brit szárazföldre, és így elérhető távolságban volt a nemzeti érzelmű turisták számára. A közlekedés fejlődése révén az eljutás még könnyebbé vált, és az utazási idő is lerövidült. 1812-ben feltalálták a gőzhajót, amely rövid időn belül forradalmi módon megnövelte a sebességet, és megkönnyítette az eljutást Belgiumba közvetlenül, Ostende kikötőjén keresztül és a közvetettebb úton, Calais-n át. Az évszázad közepére a vasút fejlődése Angliában és a kontinensen hasonló mérvű forradalmi változásokat generált a Londontól a La Manche csa-

⁹³ Weale, John: *London and its Vicinity*. London, 1851. 227–228.

⁹⁴ Stanhope, Philip Henry: *Notes of Conversations with the Duke of Wellington 1831–1851*. London, 1888. 254.

⁹⁵ Robinson: *Diary, Reminiscences and Correspondence*, vol. 1. 260.

⁹⁶ Northampton County Magazine: *Walks in my Study*. 279–282. é. n. Fénymásolat a szerző birtokában.

⁹⁷ Coolidge, W. A. B.: *Swiss Travel and Swiss Guide-Books*. London, 1889. 60.

torna kikötőig tartó, valamint a csatorna kikötői és Belgium közötti szárazföldi utazás időtartamát tekintve. A Braine L'Allend-i állomás, amely az 1850-es években épült, a másfél mérföldnyire (2,4 km) eső Butte de Lionhoz vezető út kiindulópontjává szolgált.

Az ideológia szerepe a csatateri látványosságok szakralizálódásában. Végül azt a tényt, hogy Waterloo a 19. századon át végig turistacélpontként funkcionált, úgy is vehetjük mint olyan ideológiai feltételek együtthatásának az eredményét, amelyekre indirekt módon fentebb már utaltam. A waterlooi csata az évszázad során szimbolikus értelemben véve a katonai élmények csúcsát jelentette a britek számára. Helyszíne egyszerre vált a példaadó pátosz szentélyévé, és fejezte ki a nacionalista győzelmi mámort egy olyan birodalmi kontextusban, amit egyre inkább az állam irányított. Az angolok Waterloo felett érzett nemzeti büszkesége mit sem veszített erejéből az évszázad folyamán, amely a brit imperializmus tetőpontján ért véget. Egy, az 1844-ben a szabadságát a közelben töltő lelkes megjegyzése jól jellemzi az évszázad során sokak által kifejtett nézetet: „Szinte felesleges megemlíteni, hogy körülbelül tizenkét mérföldre (19 km) Brüsszeltől, a Naumurba vezető úton található a waterlooi mező. Mindaz, ami e szent hely tiszteletére leírás gyanánt elmondható, »jól ismert fogalom« minden hazaszerető férfi számára; ám hogy átélje ama bizsergető érdeklődést, azt a szinte fojtogató érzést, amit ez az eseményekben oly gazdag harctér kivált az emberből, végig kell sétálnia a kis templom hajóiban, ahol Anglia legjobb és legbátrabb fiainak az emlékképei függenek, fel kell kapaszkodnia arra a dombtetőre, ahol Wellington állt, szemével az utat fürkészve, ahol Napóleon MENEKÜLT.”⁹⁸

Waterloo státusa mint turista attrakció jól mutatja, hogy az ideológia miként befolyásolja a hadtörténet turisztikai alternatívaként történő alkalmazásának a lehetőségét. Waterloo vonzerejét nem pusztán befolyásolta a mechanikus és társadalmi reprodukció számtalan formájában megtestesülő nacionalista ideológia; valójában ez az ideológia testesült meg szerkezetében és elrendezésében, a vele összefüggő turisztikai tevékenység pedig ezt az ideológiát valósította meg és erősítette fel a gyakorlatban. Waterloot meglátni az útikönyv által előírt módon azt jelentette, hogy az ember vagy úgy érkezett oda, hogy először felkereste a fogadót, ahol Wellington az éjszakát töltötte, valamint a szemben lévő brit kápolnát, és/vagy elment a Lion Monument-hez (az oroszok a britek inkább britnek, mint belgának látták), hogy megcsodálják a szövetséges győzelemnek ezt az egeket ostromló bizonyítékát. A turizmus révén, más tevékenységekkel egyetemben, Waterloo – fizikailag és metaforikus értelemben is – a brit birodalom központjába helyeződött. Ez egy olyan évszázadban történt, amely nem szolgált hasonló mitologizálható katonai győzelmekkel. Nem hagyta el angol látogató Waterloot úgy, hogy ne erősödött volna meg és ne erősödött volna fel benne a brit nemzet nagyságának, heroizmusának és erkölcsiségének a gondolata.

Összegzés

Waterloo esetében a turisztikai látványosság szakralizálódása ily módon jelölő folyamatok, társadalmi viszonyok és ideológiai áramlatok működéseként jött létre. MacCannell jelölő folyamatainak kombinációja, melynek szubjektumai ideológiailag beprogramozott és társadalmilag kódolt utasok, azt jelentette, hogy Waterloo nemzeti kegyhely státusra tett szert. Bekerült a letisztult közösségi tudat és feltétlen tudás ama birodalmába, amit Gramsci ideológiáról szóló elméletében az államok és vallásos szervezetek sikeres hegemon gyakorlatával azonosított.⁹⁹ Gramscinak az ideológiával kapcsolatos megállapítása szerint a kato-

⁹⁸ Trollope, Rev. W.: *Belgium since the Revolution*. London, 1842. 96.

⁹⁹ Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*. London, 1971.

likus egyház olaszországi hegemóniája annak volt betudható, hogy olyan szimbólumrendszert és praxist tudott alkalmazni, amely mélyen behatolt a nép tudatába, népszerű hírokat pendítve a mindennapi, „józan észen” alapuló tapasztalat szintjén. Éppen így Waterloo mint a diadalmas nemzeti identitás mélyen gyökerező ikonja olyan jelölő tevékenységek egész során keresztül terjedt el, amelyek egybeesnek MacCannell jelölő folyamataival. Waterloo nem azért keresték fel a brit utazók, hogy lássák, milyen, hanem azért, hogy ünnepeljék azt, amit már ismertek.

Waterloo esettörténete ily módon igazolja, hogy MacCannell szakralizációs modellje nem csak a kortárs turista nevezetességek, hanem egy úti cél történeti evolúciójának elemzéséhez is általánosan felhasználható. Egyúttal annak számos ponton való finomítását is felveti, mely révén jobban megérthetjük a folyamatot. Az eredeti modell négy helyen módosítható.

Először is, MacCannell szerint a szakralizáció öt különböző jelölő folyamatból áll. A Waterloo korai történetéről szóló adatok azt mutatják, hogy ezek sora mindössze kettőre redukálható: az elnevezés és a mechanikus reprodukció folyamata. A Waterloo felé tartó turisták áradata közvetlenül a csatát követő hetekben és hónapokban megelőzött bármilyen jelentős bekeretezést és kiemelést vagy társadalmi reprodukciót. A legfontosabb waterlooi emlékmű csak 1822-ben épült fel, és az első látogatók számára a hely aligha jelentett többet, mint feldúlt mezőket, elpusztított flórát és faunát, valamint a csata szétszórt maradványait. A szakralizációt végrehajtó tényezők a sajtó és más, grafikai reprodukciós médiumok voltak, amelyek a hírekre éhes brit és európai közvélemény számára ecsetelték a győzelem nagyságát és természetét. A médiatudósításoknak a thanaturizmus eme helyszínének népszerűségére gyakorolt hatása a jelenségről szóló legújabb elemzések szerint döntő tényezőnek bizonyult.¹⁰⁰ A szekvencia problémájához kötődik az öt jelölő folyamat egymástól való megkülönböztetésének a problémája. Waterloo példája alapján megállapítható, hogy a mechanikus reprodukció termékei, melyek a turista attrakció felkeresése előtt cirkulálnak, bekeretezik és kiemelik azt, függetlenül attól, hogy az azt megjelölő objektumokat elhelyezték-e a nevezetesség helyszínén. Fine és Haskell kutatásai bemutatják, hogy a szóbeli kommentár miként szakralizálhatja verbálisan a látványosságot a turista élmény során.¹⁰¹ Waterloo esete azt mutatja, hogy a verbális prekódolás, ami a látogatás előtt, a szöveges anyagok feldolgozása során megy végbe, ugyanezt a funkciót töltheti be.

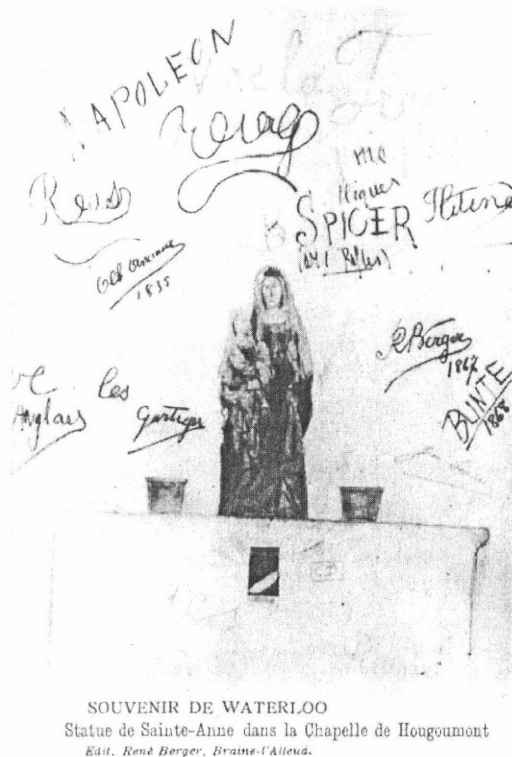
Másodszor, az első pontból következik, hogy Waterloo példája nem nyújt bizonyítékot arra nézvést, hogy a marketingfolyamat szakaszai bármilyen meghatározott sorrendben történének, kivéve az elnevezés aktusát, ami szinte mindig a folyamat kezdetére esik. Mégis, amint azt korábban megjegyeztem, nézeteltérés és ideológiabéli különbségen alapuló vita lehet afelől, hogy milyen név bizonyulhat tartósnak. Waterloonál sok új jelölő jön létre (és még ma is létrehozhatnak ilyeneket, különösen a franciák, akiknek erre a múltban nem volt lehetőségük) jóval azután, hogy Waterloo társadalmi és mechanikus reprodukciója már előrehaladt.

Harmadszor, a szakralizálódás elemzése Waterloo esetében azt mutatja, hogy a bekeretezés, a kiemelés és a szentéllé válás kevésbé fontosak a turizmus generálásában, mint az elnevezés, valamint a társadalmi és mechanikus reprodukció aktusa. Jóllehet az előzővel serkenthetik és fokozhatják a tényleges élményt a már ott lévő turista számára, valójában a másik három jelölő folyamat az, amely elsősorban motiválja a turistákat. Lehetséges, hogy a mechanikus reprodukció és különösen a társadalmi reprodukció – a legnehezebben megvalósuló jelölő folyamat – azok a szakralizációs tényezők, amelyek a jelentősebb nemzetközi turisztikai nevezetességek sikerében kulcsszerepet játszanak.

¹⁰⁰ Foley – Lennon: *JFK and Dark Tourism*, i. m.

¹⁰¹ Fine – Haskell: *Tour Guide Performance*, i. m.

Negyedszer, MacCannell modelljét elsősorban különféle turistaattrakció szerepét betöltő tárgyakkal kapcsolatban dolgozta ki: a Mona Lisa, Napóleon kalapja és a holdközvet voltak azok a példák, melyek segítségével illusztrálta a látványosság jelölésének folyamatát. A látvány szakralizációs modelljének egy turista célpontra, különösen egy katonai jellegűre való kiterjesztése felvet egy olyan kérdést, ami kevésbé nyilvánvaló a tárgyak esetében, nevezetesen azt, hogy a szakralizáció a kereslet és kínálat társadalompolitikai és ideológiai paraméterein belül megy végbe, amelyek csökkenthetik a folyamat hatékonyságát és stabilitását. Egy katonai helyszín szakralizációját eredetileg valamely csoport vagy csoportok partikuláris érzelme és erőfeszítése segítheti elő (különösen a győzelmet követően), és azt más csoportok ellenezhetik. A franciák úgy küzdöttek a Waterloonál található szövetséges emlékművek monopóliuma ellen a 19. században, hogy rálóttek a Lion Monument-re, valamint egyes szakralizált nevezetességeket összefirkáltak. Mindezen cselekedetek során tulajdonképpen annak a csatának a szövetségesek általi monopolisztikus kisajátításával szálltak szembe, amelyben a franciák szintén katonák tízezreit veszítették el. A 7. ábrán olyan, francia turisták által hátrahagyott falfirkák láthatók, amelyek szembeszállnak az Hougomont kápolna szövetségesek által történő kisajátításával. Mindezek alapján úgy tűnik, előfordulhat, hogy a turisták nem egyformán hajlandók elfogadni azokat az ideológiai perspektívákat, amelyek a számukra felkínált turista látványosság vagy úti cél tálalási módjában rejlenek. Nem mindenkire hat egyformán a szakralizációs folyamat, és ezzel az igazsággal a Baedeker-féle kiadó vállalat is tisztában volt, amikor a belgiumi és hollandiai útikönyvének francia nyelvű változatában sokkal kevesebb teret szentelt Waterloonak, mint az angol nyelvűben.

7. ábra

SZOBOR AZ HOUGOMONT KÁPOLNÁBAN FALFIRKÁKKAL, 1920 K.

Továbbá, a szakralizálódás, mint Gramsci hegemonia fogalma, dinamikus, soha le nem záruló folyamatot jelent. Ahogy az emberek társadalmi és ideológiai környezete változik – azoké, akik egy látványosság szakralizációjára törekkenek éppen úgy, mint a közönségüké –, úgy változik az attrakciók konstruált és elfogadott jelentése. Waterloo a brit lélekben már kevésbé központi helyet foglal el ma, amikor a birodalmi ideológia, mely segítette azt népszerűsíteni, hanyatlóban van. Az „új” Európában már kisebb a hajlam arra, hogy a nemzeti érzés győzedelmi mámorában ünnepejjék a csatákat – és nem csupán a Waterloot felkereső turistákat jellemzi ez, hanem azokat is, akik újabb nevezetességeket hoznak létre. Ide tartoznak a mostanában létesült múzeumok, mint például a caen-i emlékmű múzeum vagy a La Coupole Észak-Franciaországban. Ezek második világháborús témákra és helyszínekre épülnek, de a béke, megbékélés és tudomány diskurzusán belül konstruálták őket, nem pedig harsogó, pártos hagnemben.

Történelmi szempontból a szakralizálódás nem monadikus, lineáris jelölők sorozatából áll, egy biztos végponttal, ahogy azt MacCannell modern turistaattrakciókról szóló elemzése sugallja – ellenkezőleg: állandóan változó folyamat, amit a termelés és fogyasztás folyamatosan változó erőterében egymásra ható csoportok közötti viszonyok befolyásolnak. A szakralizálódás olyan folyamat, aminek nem csupán a reprezentáció társadalmi ereje szab határt, amivel a nevezetességet létrehozók rendelkeznek, hanem azoknak a helyzetből adódó indítékai és perspektívái is, akiknek a tekintete számára felkínálják a látványosságot – ráadásul mindkettő változhat az idők során. A Waterlooba ellátogató 19. századi turistákat kétségkívül úgy tekinthetjük – MacCannell engedelmével, az ő, modern turistákról szóló találó kifejezésével élve – mint „az erény és gonoszság” leginkább ünnepelelt „mesterműveinek a morális szemtanúit”.¹⁰² A történelmi perspektíva azonban rámutat arra, hogy a tanulság szemlélnékként és a történelem különböző pillanataiban különbözhet és változhat, és végül előfordulhat, hogy azoknak, akik a szakralizálódás folyamatát irányítják, azt újra le kell vonni vagy újra kell gondolni. Évek múlva, amikor a holdtűzés megszokott dolog lesz, lehet, hogy még egy holdkódarab is kevésbé lesz alkalmas a szakralizációra, mint MacCannell példájában. A turista célpontok fejlődésében létezik egy, a látványosság szakralizációjával ellentétes jelenség, amit a *látványosság szekularizációjának* vagy *deszakralizálódásának* lehetne nevezni. Arról van szó, hogy amit egykor figyelemreméltónak és egyedinek gondoltak, hajlamos a változásra, és bizonyos esetekben a turista tekintetének hatására elhalványodik; az utóbbira viszont szakadatlanul hatással van a társadalmi tapasztalat és ideológia kényszere. Waterloo, bár még ma is jelentős turistaattrakció, ritkán váltja ki azt a fajta eufórikus győzelemittas attitűdöt, amit száz évvel ezelőtt életre hívott – még a britek körében sem. A turizmus eme esettanulmánya, amit egy csaknem kétszáz évvel ezelőtt vívott csata ihletett, bepillantást enged a turistalátványosságok szakralizációs folyamataiba, valamint azokba az ezredvégi társadalmi és ideológiai viszonyokba, melyek közepette azok virágznak vagy éppen hanyatlanak.

Fordította: Vajda Zoltán

---

¹⁰² MacCannell: *The Tourist*, 36.

Kulturális transzferek a történeti kutatásban

Beszélgetés Michael Wernerrel,
a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) tanárával

Michel Espagne-nyal együtt Ön dolgozta ki a társadalomtudományok területén a kulturális transzferek elméletét és módszertanát, amit azóta nagyszabású kutatások is követnek. Mielőtt azonban tisztáznánk a fogalmat és annak használatát, – ami azért is szükséges, mert Magyarországon e fogalom többnyire a pszichológia és a fizika szóhasználatából ismert az olvasók előtt – kérem, vázolja fel a problematika intellektuális, illetve ideológiai forrásvidékét.

Ehhez több momentumot is meg kell említenem. Először is adott volt egy konkrét történelmi pillanat, mellyel véget ért Franciaország „nagy történelme”. Ekkor ismerték fel, hogy a francia történetírás által nyújtott „nemzetkép” nemhogy nem egységes, de – közelebről nézve – nagyon is heterogén, hiszen az évszázadok során a „francia kultúra” számos idegen elemet magához vonzott, bekebelezett, integrált. Így aztán a francia nemzet, nemzeti kultúra sajátos mivoltáról alkotott kép is megkérdőjeleződött: a korábban univerzalisztikus igényű civilizációnak tartott francia kultúráról időközben kiderült, hogy valójában – nyilvánvaló módon – a nemzeti kultúra elve alapján működött. Majd lassacskán az a tézis is megdőlt, hogy aki Franciaország története iránt érdeklődik, az az ország univerzalisztikus jellege miatt értelemszerűen az egész világ történetét érinti. Az 1980-as évek közepétől fogva egyre több olyan történeti munka jelent meg a francia történetírás demitizálási folyamatába illeszkedve, melynek az immigráció volt a témája. A genesis szempontjából továbbá szintén fontosnak tartom a hagyományos összehasonlító irodalom kimerülését is ...

Ha már az irodalomnál tartunk, meg kell említeni, hogy Ön eredetileg germanista ... tehát mindenekelőtt irodalmár képzettsége van.

Irodalmi, azaz pontosabban filológiai és történetési végzettségem van. Ugyanakkor rám is és Michel Espagne-ra is igaz, hogy elsősorban az irodalom érdekelt bennünket. Viszont – és ez a genesis szempontjából a harmadik említésreméltó tényező – már a kezdetekkor úgy véltük, ezen jelenségek csakis interdiszciplináris módon elemezhetők, azaz úgy, hogy a kutatási tárgyból kiindulva a tárgyra – a kulturális transzferre – konvergáljuk a történész, szociológus, filozófus, politológus, zenetörténész, művészettörténész stb. látásmódját, hiszen e „tárgyak” nem tartják tiszteletben a mi hagyományos szaktudományos határainkat, s gyakran egyszerre több különböző tudományhoz is kapcsolódnak.

Úgy tudom még egy tényező fontos szerepet játszott a genesisben – amit Ön épp most említett is –, mégpedig a társadalomtudományok „kulturális fordulata”, mely a szaktudományok intenzívebb párbeszédét feltételezi, s többé nem tekinti mellékesnek a kultúrát. Ugyanakkor azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy az intenzívebb európai párbeszéd megteremtésének szükségessége is ösztönzőleg hathatott az elmélet és módszertan kidolgozására. Igaz, a mostani helyzetben ennek a megállapításnak akár aktuálpolitikai kicsengése is lehet, de kérdem, hatással volt-e ez Önökre akkor?

Azt hiszem, ez az egész némileg magától jött. Eleinte tényleg mindössze kérdésként, illetve a hagyományos francia történetírás – francia–német perspektívából való – megkérdőjelezéseként indult. Hamarosan azonban más, kisebb és nagyobb nemzeti kultúrákat is be kívántunk vonni a kutatásba. S innentől fogva magától értetődő volt az európai kérdés-

feltevés, különösen a kisebb kultúrák miatt, melyek meghatározó szerepet játszottak a transzfereknel. S azt hiszem, Közép- és Kelet-Európa ebből a szempontból még inkább figyelmet érdemel. Nem merő véletlen azonban, hogy eleinte a francia–német kapcsolatokra összpontosítottunk, mivel a két kultúra között az erős polarizáltság, taszítás ellenére ugyanakkor nagyon is intenzív csere zajlott. Egyébként e két kultúra nem is képzelhető el egymás nélkül.

Politikailag ezt az egymásrautaltságot szentesítette a II. világháború után kialakult gazdasági és politikai közösség. Ez is fontos.

Mondhatni, újra kellett írni a történelmet a két kultúra más kultúrákkal való kapcsolatainak perspektívájából. S ez főleg a francia történetírásra volt igaz, amely a némettel ellentétben korábban nem nagyon érdeklődött más kultúrák iránt ...

Igen, Németországban – s ennek összetett oka van – nagyobb hagyományra tekint vissza a más kultúrák iránti érdeklődés ... ennek egyébként Magyarországon is jelentős hagyománya van, melyet nem feltétlenül a politikai kapcsolatok határoztak meg döntő módon. Például a 19. században Magyarország francia politikai kapcsolatai jóval szerényebbek voltak, mint azok, amelyek Ausztriához, illetve Németországhoz fűzték, ami érthető ez utóbbi két ország földrajzi közelsége miatt is. Ezzel együtt a magyarok kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak a francia kulturális és politikai események megfigyelésének, az arra való reflektálásnak. Ez eredményezhette, hogy a két ország között a kultúra területén mégis intenzív, bár meglehetősen egyoldalú kapcsolat jött létre ...

Igen, gyakran megfigyelhettük, hogy Francia- és Németország között létezett egyfajta versengés: melyikük képes jobban exportálni és elfogadtatni saját kultúráját Közép- és Kelet-Európában. Mintegy ezzel párhuzamosan a régió országai nagyon különböző módon – vagy a két nagy kultúrát egymás ellen kijátszva, vagy mindkettőt elutasítva – részben asszimilálják, részben pedig hártják ezen kulturális hatásokat. A más területekre is áttevődött francia–német versengés nyomai szinte egész Európában, egészen Görögorszáig bezárólag megtalálhatók. Ezt konkrét kutatások is igazolják. Két évvel ezelőtt részt vettem az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on (EHESS) egy fiatal cseh kutatónak az 1880 és 1930 közötti francia–cseh kapcsolatokról írott disszertációjának a védésén. A disszertációból világosan kiderül, a cseh frankofília kiindulópontja a németekkel való problematikus viszony, nevezetesen az, hogy a cseh nacionalizmus a német dominanciával szemben konstruálódik meg, s hogy megpróbálja a francia–német ellentétpárt a maga javára fordítani. Valójában különböző geometrikus formát öltő konstellációkról beszélhetünk, melyek azonban nagyjából ugyanazt a logikát követik ... A francia–német kapcsolatok kutatását a '80-as évek elejétől a brit–német kapcsolatok kutatása is követte, néhány olyan érdekes kötetet eredményezve, melyek az alaposabban ismert francia–német kapcsolatokhoz képest eltérő eredményekre vezettek. Oroszország, valamint Olaszország bevonásával megpróbáltuk bemutatni, milyen cserék jöttek létre három különböző kultúra között. Mostanában a Francia-, Olasz- és Spanyolország közötti „latin” háromszögek feltérképezése zajlik. Ezek persze csak a kutatási terület új eredményei, miközben a módszertant tekintve is komoly lépéseket tettünk előre.

Az új kutatási eredmények és a módszertani újítások bemutatásához azonban érdemes visszatérnünk az Annales-ban, 1987-ben megjelent programindító-szöveghez, amely a kulturális transzferek problematikájának első ismertetését jelenti.¹ Kérem, mutassa be a fogalmat, illetve használatát!

---

¹ Espagne, Michel – Werner, Michael: *La construction d'une référence allemande en France. Genèse et histoire culturelle*, Annales ESC, (1987), 969–992.

Először is le kell szögezmem, nem vagyok névadó. Azért esett a választásunk a transzfer szóra, mert széles körben használhatónak, semlegesnek tűnt, s nem fűződtek hozzá előzetesen különféle elméletek. Nem utalt közvetlenül sem a pszichológiára, sem a pszichoanalízisre, sem a közgazdaságtanra. Számunkra mindössze olyan fogalomnak tetszett, amely térben modellezhető kiinduló- és végponttal rendelkező kapcsolatra, valamint az elmozdulás során történt dolgokra utal. A „transzfer” szó ebből a szempontból sokkal inkább semlegesnek és szélesebb körben használhatónak tűnt, mint a konkurens kifejezések, a „csere” vagy a „kapcsolat” ...

Vagy a „hatás” ...

Igen, mint például a „hatás”, amely speciális kapcsolati formát tételez fel; a politikatudományban ez volt a nemzetközi kapcsolatok víziója. Tehát a „hatás”-t elvetettük. Természetesen még nagyon fontos a második, a „kulturális” összetevő. Ez persze arra ösztönöz bennünket, hogy a kultúráról, annak működéséről, ma adható értelmezéséről gondolkodjunk ...

Hogyan definiálja Ön a kultúrát?

Nagyjából azon tág értelemben vett antropológiai értelmezéshez csatlakoztunk, mely nemcsak egy adott társadalom központi normáit, az elitek magas kultúráját, hanem az emberi tevékenység által formált szimbolikus és materiális tevékenység bármely formáját is magában foglalja. Ez az első elem. A második szerintem az, hogy semmi sem lenne téve-sebb, mintha azt állítanánk, a kultúra olyan rögzített pont, amelyhez bizonyos értékek köthetők, s amely alapján értelmezhetők volnának az emberi viselkedések. Épp ellenkezőleg, bár a kultúra az értékek, a viselkedési szabályok mobil repertóriuma, alapvető jellemzője pontosan az, hogy a kulturális tevékenységet végző szereplők révén állandóan változik. A kultúra tehát állandóan mozgásban van, olyan folyamat, amely az interakciók során keletkezik. Nem lehet egyszer s mindenkorra rögzíteni. Hozzáteszem, nem elvi okokból történt, hogy mi főleg a nemzeti kultúrák szintjén végeztünk kutatásokat, hanem mert a nemzeti kultúra eszméje nagyon fontos szerepet játszott a modern történelemben.

Ha jól tudom, a fent nevezett problematika kidolgozásában is többek között az vezérelte Önöket, hogy sikerüljön túllépniük a nemzeti kultúra izoláltsága, s ezzel összefüggésben, a hatástörténet korlátain.

Hozzátehetek ehhez még valamit? A hatás fogalma mindig valamiféle dominancia-viszonyt is feltételez. A hatást kifejtik, elszenvedik, néha választják, vagy akár a visszájára fordítják ...

Magyarországon ez a jelenség régóta ismert. Nálunk széles körben jól ismert és elfogadott tény, hogy a magyar kultúrát külföldi hatások érték; s az adott történelmi korszakban vagy vissza kellett verni ezeket a hatásokat, vagy beolvasztani, vagy akár mindkettőt egyszerre ...

Nos, a mi célunk éppen a beolvasztás momentumának hangsúlyozása volt: a hatásvizsgálat hagyományos látásmódjához képest ez a megközelítés látni engedi, hogy az importált dolgok asszimilálódnak is egyidőben. Átalakulnak, és csak a befogadási szituáció elemzéséből értelmezhetők, ami magyarázatot nyújt arra, miért az adott külföldi kultúra iránt volt érdeklődés, s hogy aztán miért egy bizonyos módon történt a behozatal értelmezése. A hatástörténet általában az autentikusság kritériumán alapul. Mindenekelőtt arra kérdez rá, jól értettük-e az adott szöveg, kép, művészeti mozgalom vagy éppen társadalmi elmélet jelentését. Ezzel azonban szerintem éppen a történelmileg meghatározó momentumot hallgatjuk el, azaz, hogy mi történik az interpretáció, a fordítás, az adaptáció pillanatában, egy szóval miféle átalakulás zajlik. De miért is érdekes ez számunkra? Ezek a változások a be-

fogadó kultúra szempontjából fontosak, olyan implicit értékeire mutatnak rá, melyek nem minden alkalommal mutatkoznak meg konkrétan, de amelyek strukturálják az újrainterpretált jelenségeket. A transzfer tanulmányozása fontos információkat szolgáltat az intellektuális, illetve politikai kultúra, sőt akár az egész társadalom kultúrája jellemzőinek az elemzéséhez.

Melyek a kulturális transzfer legfontosabb elemei? ... Az Annales-ban megjelent programindító szövegben – amely Ön szerint egyszerre elméleti alapvetés és példasor – négy fő megközelítési módot különböztet meg, melyek mindegyike tartalmaz bizonyos jellegzetes elemeket ...

Elemek helyett beszéljünk inkább két ellentétes formáról, mivel ezek az összes említett jelenségnél előfordulnak. Egyrészt megemlíthető a hosszú időtartamúnak mondható jelenségek – a kultúrák, a hagyományok, egy adott társadalmi csoportban, illetve térben lassan kiépülő dolgok, melyek elemzéséhez egyfajta kulturális hermeneutikára van szükség –, és az eseményszerűség, illetve a konjunktúra ellentéte. Végül is a konjunktúrák határozzák meg a transzfer többé-kevésbé termékeny pillanatát, miközben a hosszú időtartam arra mutat rá, hogyan illeszkedett a transzfer egy hagyományba, miként táplált egy stabilabb reprezentációt. A másik pár ...

Bizonyára az intézményes keretekről van szó ...

Igen, meg kell még említenünk a szereplők és az intézmények közötti kapcsolatot. A transferek tanulmányozása bizonyos egyének, illetve csoportok – őket nevezzük a transferek társadalmi vektorainak – tanulmányozásához kapcsolódik. A bevándorlókról, a fordítókról, a könyvesekről és a könyvkiadókról van szó, akik egymás kezéből adták-vették a tárgyakat, s így aktívan részt vettek a kulturális transferek működtetésében. A másik elemet az intézmények jelentik, amelyek nélkül az egyének akciói többnyire hatástalanok maradnak. A magánjellegű intézményektől, úgy, mint például a könyvkiadók, zenei műhelyek, tudóstársaságok, a fontos szerepet betöltő nagy intézményekig, mint az egyetemek, a kutatóintézetek vagy éppen a minisztériumok, melyek jellegzetes módon szervezői és strukturálói e cseréknek, hosszú az intézmények sora. Hamarosan arra jöttünk rá, hogy a transferek tanulmányozása különleges valami, s hogy kiegészítő elemzési szintet kíván meg. Egy klasszikusnak mondható történeti tanulmányban a feltett kérdés alapján a tényeket, a szereplők cselekvéseit elemezzük. A transferek tanulmányozásakor megállapítható, hogy általában már maguk a szereplők is a transferek perspektívájába helyezkedtek azáltal, hogy az adott külföldi kultúra közvetítőinek, illetve tolmácsainak nevezték magukat. A kutatási problematika ettől még komplexebbé válik, hiszen azzal is számolni kell, amit a szereplők az eszmék és a tettek viszonyáról gondoltak magukban. Itt van iskolapéldának a német filozófia franciaországi fogadtatása, mely az 1789-es forradalommal vette kezdetét, egymás után több újrainterpretálásnak is teret adva. Ennek eredménye a német filozófia máig kivételesen fontos jelenléte a francia iskolarendszerben, oktatásban és szellemi életben, úgy, hogy ott többnyire nem is *német*, hanem *általában* filozófiaként van számon tartva. Ebben az esetben tehát valóságos akkulturáció zajlott le. Részletesen és a leszűkített intervallum szakaszait (azaz a rövid időbeli léptéket) követve, meg tudtuk mutatni, miben különbözött Mme de Staël kozmopolita Kant-olvasata a Charles de Villiers számára metafizikus, a republikánus forradalmárok szemében a forradalom eszméit védelmező, illetve a Victor Cousin esetében eklektikus Kant képétől. Hegel és Fichte esete nagyon hasonló. Megállapítható, hogy az említett német filozófusok francia közvetítői a saját előzetes intellektuális és politikai beállítottságuk alapján, ugyanazon szövegekre támaszkodva, sajátos reprezentációkat állítottak elő, s ezzel a német filozófia különböző újrainterpretálását érték el. Jól látható a hosszú időtartammal jellemezhető francia hagyományok, és az egymás

utáni importálások pillanatában érvényes politikai és intellektuális konjunktúrák artikulációja. A fordítók szerepe, a szövegek francia közvetítőinek „versengése”, melyikük volt a leginkább „kompetens” szakértője a német filozófia korpuszának, szintén világossá válik előttünk. Victor Cousin például Hegel filozófiájára hivatkozva Lajos Fülöp alkotmányos királyságával látja betetőzni a forradalmat. Ezzel szemben Heine szerint a német idealizmus forradalmat támasztott a lelkekben, s már csak annak politikai megvalósulására kell várni hatalmas szociális forradalom formájában. A francia szocialisták, mint például Pierre Leroux és Proudhon, ugyanezzel az interpretációval éltek. A Cousin nézeteit átvevő École normale supérieure pedig az 1870 után kiépülő oktatási rendszerben központi szerepet játszó reformgondolkodók szellemi bölcsőjévé vált.

Nyolc éve – pár évvel később, mint a programindító szöveg – Ön publikált egy a transzferek megértéséhez alapvető szöveget,² melyben a problémák két legfőbb értelmezési tengelyét, egy időbeli és egy térbeli tengelyt különböztet meg, melyek a kutatás léptékeit is döntő módon befolyásolják. Tudna erről néhány szót mondani?

Egy társadalmi–történeti tudás bármely termékét a tér-idő probléma szabja meg. A léptékek kérdése ezt konkrétan is illusztrálja. Az alapvető módszertani aspektusok egyikéről van szó. A térbeli léptékek a ház, a falu szintjétől a nemzeti, nemzetfeletti szintig terjednek. A léptékek elmélete azt jelenti, hogy egy tárgy megfigyelésénél a fókusz beállításától függően a tárgy nagyon különböző részleteire lehetünk figyelmesek. A mikrotörténetről folytatott vita rámutatott arra, hogyan sikerült a lépték problémáján keresztül a kérdésfeltevésünket is gazdagítani, valamint újszerű tudományos eredményeket is létrehozni. A térbeli léptékek közül a transzferek tanulmányozása a nemzeti léptéket részesítette előnyben úgy, hogy azt kombinálta – a társadalmi lépték fogalmai szerint – az inkább szűkebb miliók, a közvetítők csoportjainak, illetve hálózatának elemzésével. A nemzeti léptéknek tulajdonított elsőbbség azonban nem jelentette más térbeli léptékek kiküszöbölését. Az időbeli léptékek a pillanat, a konjunktúra, valamint a közép, illetve hosszú időtartam közötti skálán mozognak. A kulturális transzferek tanulmányozása lehetővé teszi ezek érdekes eredményekre vezető keresztezését. Nem a különböző léptékek adaptálásával elért képeket kell egymás mellé helyezni, hanem a különböző léptékek közötti artikulációkra kell rámutatni. Inkább arra érdemes figyelni, hogy valaki, aki nemzeti szinten foglalkozik a transzferekkel, hogyan viszonyul a transzfereket regionális, lokális szinten kutatókhoz, illetve melyek lehetnek a két kutatás közötti átfedések. Hogy azt a tényt már ne is említsük, hogy itt is a cselekvő nézőpontjába kell helyezkedni. S minden cselekvő – Ön is, én is stb. – egyszerre több léptéket is képviselünk: a tudományterületünkét, a szakmai közösségünkét, a társadalmi csoportunkét, a nemzetünkét, Európáét, sőt az egész világot.

Ezek egymásra rakódva vannak jelen ...

Így van: úgy rakódnak egymásra, akár az identitások, szóval egyszerre vannak jelen. A kultúra keresztülmetszi a tér- és időbeli, illetve társadalmi léptékek egészét. Ezek keresztezése és artikulációjának vizsgálata jelenti azt a programot, amelyet Bénédictine Zimmermannal közösen „keresztezett történetírásnak” [histoire croisée] nevezünk.

Tudna konkrét példát mondani? ...

A már Ön által is említett tanulmány a Szászország és Franciaország közötti kapcsolatokra irányuló kutatás keretében készült. Ez az eleve aszimmetrikus kapcsolat rendkívül alkalmas volt a léptékek vizsgálatára. Itt ugyanis egy országról van szó, amely egyben nem-

² Werner, Michael: *Les usages de l'échelle dans la recherche sur les transferts culturels*, Cahiers d'études germaniques, 28 (1995), 39–53.

zetállam, és egy területi alapon szerveződött hercegségről, amely egyben bizonytalan határokkal övezett régió. A tanulmányban rámutathattunk arra, hogy a transferek kérdését nem lehet pusztán nemzetek közötti kapcsolatok kérdéseként felvetni. Szászországnak a francia importhoz való viszonyulását éppúgy befolyásolja a más országokhoz, mint a többi – más-más formájú, illetve politikai strukturáltsággal rendelkező – német régióhoz (pl. Poroszországhoz, Bajorországhoz) való viszonya. A Szászország és Franciaország közötti kapcsolatok megértéséhez nem ragadhatunk le a nemzeti léptéknél. Hogy egy másik példát is említsek: ha Önt a munkanélküli segélyek keletkezése érdekli Franciaországban és Németországban, akkor egyszerre helyezheti magát a szegények felkarolására már problémaként tekintő 16. századdal kezdődő hosszú és az 1912-ben kezdetét vett rövidebb időtartamba, amikor is a francia és a német szakszervezetek vitára bocsátják a témát. Hasonlóképp a fenti jelenségek érintett szereplők párhuzamosan vannak jelen az önkormányzatok lokális, a területi államok regionális és a nemzetállamok szintjén. A kulturális transferek különösen jól illeszkednek a fent említett léptékvariációkhoz.

Mindez persze feltételezi az interdiszciplináris megközelítési mód szükségességét. Ráilleszthető-e az Önök által kidolgozott elemzési keret az emberiség történetének bármely időszakára, vagy vannak kitüntetettebb időszakok?

Azzal kezdtük – bár kissé elhamarkodva rögzítettük a kiindulópontot –, ami bennünket a legjobban érdekelt, tehát a nemzeti lépték kutatásával a 18. századtól fogva. Időközben azonban arra jöttünk rá, hogy ez a leszűkítés intellektuális nézőpontból nem állja meg a helyét, mert mihelyt kulturális tevékenységre és kulturális produktum előállítására kerül sor, mindenféleképp valamilyen csere, emberek és reprezentációk áramlása, kutatási tárgyakat körvonalazó kulturális transzfer történik. A középkorász kollégákkal például már sort kerítettünk egy konferencia keretében a középkor idején történt kulturális transferek bemutatására öt-hat évvel ezelőtt a párizsi Német Történeti Intézetben. Egyébként az Európai tudományos alapítvány 1999-ben kutatási programot indított az 1400 és 1700 között történt kulturális cserék feltérképezésére. Értelemszerűen az antik történelemre, illetve ez Európa és más földrészek közötti kapcsolatokra is alkalmazható az eljárás. A szaktudományok történetének elemzésére is alkalmas bármely történeti időszakot tekintve. Szerintem ez az egyik olyan terület, ahol különösen termékenynek bizonyul. A szaktudomány ugyanis a maga nyelvével, tradícióival, szociabilitásával kulturális konstrukció, s a különböző szaktudományok közötti transfereket például arra nézve lehet tanulmányozni, hogyan, milyen körülmények között kerül át egy fogalom az egyik tudományból a másikba, s ezek a transzpozíciók milyen újrainterpretálásoknak adnak helyet. Jól látható, hogy ezek a folyamatok a nemzetek közötti kulturális transferek logikáját követik.

Kérem, beszéljen arról is, miben különbözik a kulturális transferek problematikája a klasszikus összehasonlításétól, mely egész Európában közismert, használják valamennyi társadalom- és humántudományban, de mindenekelőtt az irodalomban. A közép- és kelet-európai országok körében – talán a német hatás miatt – például nagyon erős az összehasonlító irodalomtörténet-írás hagyománya. Melyek az összehasonlító módszer arnyoldalai?

Először is úgy vélem, az összehasonlításnak számos variánsa létezik. Két momentumot kell megkülönböztetnünk: kezdetben valóban távolságra törekedtünk a hatástörténet modellje szerint működő, illetve két írónak vagy irodalmi műnek – az adott nemzeti keretben, hagyományban elfoglalt relatív helyéről stb. tudomást nem vevő – valamely összehasonlítását művelő összehasonlító irodalomtól. A másik fontos momentum a történet- és társadalomtudományban, nevezetesen a társadalomtörténetben, a szociológiában és az antropológiában a komparatív eljárásokról szóló, általánosabb természetű vita. Fontos meg-

említeni, hogy a vita még mindig nyitott, sőt egyelőre nagyon is élénk. A társadalomtudományos komparatiztika problémája, ahogyan arra Jean-Claude Passeron meggyőzően rávilágított, abban áll, hogy egy speciális történeti kontextus által meghatározott egyedi realitáshoz szigorú analitikus eljárást rendelünk. A komparatiztika semleges és stabil elemzési rácsot, „objektív” kritériumokat feltételez, miközben a társadalmi „valóság” állandóan változik, létrehozva a maga reflexiós és cselekvési kategóriáit. Ráadásul az összehasonlító eljárás olyan felül elhelyezkedő megfigyelési pontot tesz szükségessé, amely lehetővé teszi a különbségek és hasonlóságok megkülönböztetését. Tudjuk, hogy saját kultúránk, nyelvünk, fogalmi eszközeink, élettapasztalatunk foglya vagyunk, s hogy emiatt lehetetlen egy objektív összehasonlítási pont elérése. Persze ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy összehasonlításokat végezzünk. A másik probléma abból ered, hogy a kulturális transzferek esetében gyakran egymással interakcióba lépő tárgyakat vizsgálunk, melyek hatással vannak egymásra, s a történelem hatására is változnak. Ez az egyik oka annak, miért a „kerezszetett történelemmel” kapcsolatos megközelítést javaslom. Michel Espagne nagyon élesen kritizálta a komparatiztikát. Jómagam nem osztom a komparatiztika és a kulturális transzferek között felállított áthidalhatatlan ellentétre vonatkozó elképzelést. Éppen ellenkezőleg, azt gondolom, amikor transzfer-jelenségeket vizsgálunk, mindig komparatív sé mákban gondolkodunk. Egyaránt előzetes elképzelésünk van mind a kibocsátó, mind a befogadó kultúráról, s azt elfogadva törekszünk az összehasonlításukra, hogy a két kultúra és rendszer a transzfer során megváltozik. Fontos, hogy a változás elvét elfogadjuk, amely nemcsak az általunk tanulmányozott kultúrákra, de az elemzési eszközeinkre is érvényes. Nem lehet egy kalap alá venni az eredetileg Németországban honos „Deutsche Soziologie”-t, annak „sociologie allemande”, illetve „German Sociology” néven futó francia, illetve amerikai változatával.

Kik mondhatók a kulturális transzferek problematikáját tekintve az Önök elődeinek? Olyan történészekre, irodalmárookra gondolok, akik esetleg már Önök előtt próbálkoztak a komparatiztika hiányosságainak a kiküszöbölésével.

Claude Digeon könyvét említhetném a francia eszme német kríziséről, mely 1952-ben jelent meg Franciaországban, de furcsamód visszhangtalan maradt. Valószínűleg nem volt kedvező a historiográfiai (és politikai) kontextus. S közeli rokonságot éreztünk minden olyan áramlattal, amely a különféle fordításelméletek és -technikák iránt érdeklődött. Végezetül a szaktudomány-történetből merítettünk inspirációt, nevezetesen a Jean Bollack vezetésével Lille-ben működött csoport interpretáció-történeti kutatásaiból, melyek nyomán kirajzolódott a német filológia franciaországi bevezetésének témája. Végezetül Pierre Bourdieu néhány elméletét is felhasználtuk például a recepció folyamatokat strukturáló társadalmi szituációk analizéséhez.

Kérem, mutassa be néhány szóval a közép- és kelet-európai régióra vonatkozó, már megkezdett kutatásokat. Már jó néhány olyan munka közismert, melynek középpontjában a francia–német–oros „háromszög” áll, de a közép- és kelet-európai régió más kultúráiról a kulturális transzferek szempontjából egyelőre még keveset tudunk. Közelebb jutunk-e a kulturális transzferek problematikáján keresztül kontinensünk közös múltjának megértéséhez?

Egyelőre nem nagyon folynak konkrét kutatások a régiót illetően. Sőt még az Oroszországot magában foglaló „háromszög” kutatása sem hozott eddig mérvadó eredményeket. Az egyik nehézség az, hogy nagyon nehéz az átállás a bilaterális kapcsolatok tanulmányozásáról a többoldalú konfigurációéra (jóllehet az utóbbi sokkal gyakoribb forma az európai történelemben, mint az előző). Mindez gyorsan nagyon komplexsége válik. Szeretném megemlíteni Olga Medvedkovának az EHESS-en megvédett doktori disszertációját, mely

a francia–orosz kapcsolatokat elemzi az orosz építészetben a 18. század eleje és 19. század eleje közötti időszakban. A szerző nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy Oroszországban egymással vetélkedő nyugati (nevezetesen francia és német) építészeti modellek érvényesülnek, de arra is, hogy az import kérdése egyben felveti az önálló – saját nemzeti hagyományokból táplálkozó – orosz építészet kérdését is. Másrészt Olga Medvedkova nagyon jól kimutatta azt is, hogyan érvényesülnek adott pillanatban az olasz építészeti, illetve kertművészeti értekezések, illetve kik, mire használják ezeket – egy távolító–közelítő elemzési rács segítségével –, amikor a görög építészetre hivatkoznak. E konkrét esetben például már túl is léptük a bilaterális tanulmányok keretét. Egyébként, mint azt már említettem, a kulturális transferek szempontjából az egyik legalkalmasabb terület a humántudományok története Európában. A humántudományok politikatörténetére gondolok ez alatt, amely a különböző szaktudományoknak – a történelemnek, az irodalomnak, a néprajznak, a művészet-történetnek, a zenetörténetnek, a jognak – az európai országokban a nemzeti identitások konstrukciójában betöltött szerepére kérdez rá. Egészen mostanáig nemzeti perspektívából vagy legfőljebb két ország nézőpontjából íródtak a szaktudomány-történetek. Miközben nagyon jól tudjuk, hogy a tudások cirkuláltak, s hogy a különböző országokban, illetve a nemzeti tereken belüli folyamatok szoros interakcióban zajlottak. Ami a magyaroknál, csehknél, szlovénknél, németeknél, lengyeleknél, oroszoknál és franciáknál történt, csak úgy értelmezhető, ha a különböző nemzeti történeteket tápláló transferekről, cirkulációkról, adaptációkról is tudomást veszünk. Ezt különbözőképp lehet látni, például a múzeum- és gyűjtemény-történetet vagy a nemzetközi konferenciák, folyóiratok történetét elemezve. 2002–2003-ban az EHES-en a Németországot, Oroszországot, illetve Közép-Európát 1750 és 1850 között jellemző tudások körforgásáról és nemzeti identitások konstrukciójáról rendezünk szemináriumot. Többek közt érinteni fogjuk a német filológia, valamint a „világtörténelem” kérdését, melyek másképp jelentkeztek Prágában, mint Budapesten, vagy Szent-Pétervárott.

Ezt hívjuk a fogalmak, gondolati sémák transzferének.

Így van, és persze ezzel megint csak az európai identitás kérdésénél vagyunk. Manapság nagyon gyakran azt várják el a történészeketől, hogy vegyenek részt az európai identitás konstrukciójában, miközben teljesen nyilvánvaló, hogy ez lehetetlen. Fatális hiba volna.

Nem lehet csak úgy előállítani egy identitást, mint ahogyan azt a 19. században tették a nemzeti identitások megkonstruálásánál.

Pontosan. Az Európa különböző részei között létezett eleven kapcsolatok és szituációk sokféleségéből kiindulva kell az európai identitást megragadni. .

A kulturális transferek tanulmányozása hozzásegít-e bennünket az európai történelem jobb megértéséhez, lehetővé tesz-e olyan történetírást, amely nem a nemzeti sajátosságokra helyezi a hangsúlyt? Ha jól tudom, nem is olyan régen kezdetét vette az egységes tankönyvek projektje.

Nem tudom, hogy ugyanarról a projektről beszélünk-e. Tudok arról, hogy útnak indult az európai tankönyvek francia projektje, amely francia kezdeményezés, s amit éppen a túlságosan franciás fogalomhasználat és elemzési keret miatt ért bírálat. Arról is tudok, hogy francia–német közös vállalkozásként tervbe van véve egy a gimnáziumoknak szánt francia–német történelem tankönyv elkészítése is. Viszont Európa kifejezetten európai szempontú történetének megírása óriási intellektuális kihívás. Csakis a létező összes nézőpont, nyelv, illetve fogalom-használat bevonásával lehetséges, ami ugyanakkor nem az egyes nemzeti történelmek egymás mellé helyezését eredményezi, hanem ún. keresztzett történelmet. Ez a szándék már önmagában hordja a historiográfiai pozíció problémáját. Miután

ez az egyes országok szerint állandóan változik, az erőltetett homogenizálás helyett a különbségek beszélgetésére van szükség. Le kellene arról mondani, hogy mindent közös nevezőre lehet hozni. Viszont azt gondolom, éppen néhány közös kutatási tárgy, úgymint a tudások körforgása, a múlt, illetve az antikvitás (inkább antikvitásokat kellene mondani) megkonstruálása köré kellene a szükségszerűen hálózatban végzendő kutatást szervezni. Az európai nézőpont érvényesítése egyaránt jelenti a léptékváltást és a módszerek finomítását. Mint minden historizálási folyamatnak, Európa európai szempontú történetírásának is a jelen jobb, illetve a jövő némileg biztosabb megértését kellene lehetővé tennie.

Létezik olyan politikai akarat, amely támogatja ezt a kutatást?

Az uniós ajánlatkérések többnyire az azonnali használhatóságra helyezik a hangsúlyt. De már ezen a szinten is változást érzékelhetünk: a történelem kérdése bekerült a hatodik kutatási kerettervbe. A brüsszeli bürokrácia tudatában van a történelem fontosságának. Ez óriási területet jelent a kulturális transzferek kutatása számára, s Közép- és Kelet-Európa bevonása ezekbe a kutatásokba rendkívül izgalmasnak ígérkezik. Sokkal komplexebb régióról van itt szó, s ezért intellektuális szempontból „gazdagabb” is, de mivel nem vagyok e régió szakértője, nagyon várom, hogy sokoldalú együttműködés létesüljék a helyi történésekkel.

Nagyon köszönöm a beszélgetést.

Párizs, 2002. június

Az interjút készítette: **Balázs Eszter**

MICHEL ESPAGNE

A francia–német kulturális transzferek¹

Bevezető

A kulturális transzfer kifejezés több különböző nemzeti tér, illetve közös összetevőik egyszerre történő elemzésének szándékát jelöli. Ez azonban anélkül történik, hogy a nemzeti terekről kialakított elképzeléseket ütköztetésük, összehasonlításuk vagy csak egymásra halmozásuk céljából egymás mellé rendelnénk. A kifejezés továbbá a keveredési formák létezésének és fontosságának hangsúlyozását szolgálja, melyek kutatása az identitások leírásával foglalkozó kutatásokhoz képest gyakran háttérbe szorul. Az ilyen kutatások ugyanis az identitások közötti keveredéseket természetes módon nem veszik figyelembe, azzal együtt sem, hogy ha az identitások is keveredés eredményei. A kulturális transzfer ellentétes a homogén formák feltárásának szentelt, egységekre összpontosító társadalomtudományokkal. Nem teljesen véletlen, hogy maga a transzfer kifejezés egyszerre utal a pénzáramlásra, a földrajzi mobilitásra, valamint a pszichoanalitikus gyógy mód egyik fázisára. Valóban, a kulturális transzfer jelensége tetten érhető a párhuzamba állított társadalmi csoportok gazdasági, demográfiai, pszichológiai és intellektuális tevékenységi területein is, azzal együtt persze, hogy ez utóbbi a legalkalmasabb az emberek, illetve tárgyak egymásban való jelenlétének, de leginkább ezek szimbolikus reprezentációjának megfigyelésére. A belső tagoltságuk komplexitásában létező kultúráknak szentelt kutatás alkalmasabb azon mechanizmusok leírására, melyekről a hagyományos humán-, illetve társadalomtudományok csak torz percepcióval rendelkeznek.

Jóllehet két amerikai indián törzs kapcsolatáról is árulkodó, a kulturális transzfer elsősorban mégis a csoportoknak mint nemzeteknek az önképéhez kapcsolódik. A nemzet fogalma, mely Németországban és Franciaországban más-más paradigma alapján jött létre, nem képzelhető el a két ország történelmének figyelembevétele nélkül. Hogyan is beszélhetnénk német nemzetéről, még mielőtt az összes társadalmi csoportnak nem lett közös nyelve, még mielőtt nem rajzolódott ki világosan az egység iránti vágy, vagy hogyan beszélhetnénk francia nemzetéről, mielőtt az abszolutizmus ideológiai alapjai megdőltek volna? Összefoglalva, nagyjából a 18. század közepétől kezdődő és az I. világháborúig tartó időszakban érhető tetten a nemzeti terek közötti kulturális transzferek jelensége. Manapság ezek jelentősége nyilvánvalóan kisebb, jóllehet ma is létezik a gazdasági elméletek, filozófiai, öltözködési, autóvásárlási és irodalmi trendek európai piaca. A kulturális transzfer és még jellemzőbb módon a francia–német keveredés jelensége alapján felállítható időkeret egyáltalán nem zárja ki korábbi vagy későbbi időszakok hasonló eszközökkel történő vizsgálatát, minthogy azon megvonható párhuzamosságok jelentőségét sem kisebbíti, melyeket – amint azt látni fogjuk – a távoli népek, írott kultúra nélküli etnikumok közötti kapcsolatok etnológiai elemzése és az Európán belüli kapcsolatok vizsgálata között fel tudunk és fel kell állítanunk. Mindössze arról van szó, hogy a kutatás fókusza arra a nagyjából két évszázadnyi időszakra esik, melynek során a kulturális transzfer működése a lehető leghatékonyabb volt, s amely egybeesik a modern európai társadalmak létrejöttével. Ebből a szem-

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Coll. 'Perspectives germaniques', Paris, ©Presses Universitaires de France, 1999. 1–49. [a 14–15. oldal kimarad, mert az a könyvben szereplő fejezetek részletezése]

szögből nézve a 19. századi francia–német kulturális transzfer jelenségének bemutatása hozzájárul a mai társadalmak értelmezéséhez.

A kronológia problémája a kulturális transzferre irányuló kutatás és a politikatörténet-írás közötti eltérés egyik meghatározó eleme. Mivel mindkét megközelítés más-más nemzeti mozgásokra irányítja a figyelmet, a kulturális transzferre irányuló kutatás relativizálja a történeti kontinuitás francia és német nemzeti interpretációját. De főleg arra hívja fel a figyelmet, hogy az ütközetek és a politikai rendszerváltások nem, vagy nem szükségszerűen esnek egybe mondjuk egy emigrációs hullámmal, s azzal sincsenek összefüggésben, hogy más kultúrákkal intenzívebbé válnak-e a kapcsolatok vagy sem. A francia egyetem nem 1870-ben, hanem már az 1860-as évek végétől próbál újjászerveződni Duruy minisztériumának ösztönzésére, német modell alapján s aztán csak az 1880-as évektől válik a tudománypolitika lényegi elemévé. A történetesen teljes mértékben politikai cezúrának tekinthető 1870. évnél a kulturális transzfer szempontjából csak korlátozott jelentősége van. Ha a német zenészeknek a párizsi zenei életben betöltött szerepe iránt érdeklődünk, láthatjuk, hogy Meyerbeer és Offenbach párizsi sikere egyaránt az 1848-as forradalom politikai cezúrájához kötődik. Victor Cousin 1828-ban filozófiai szemináriumán tér ki először a hegeliánus történetfilozófiára francia közönség előtt, két évvel megelőzve az 1830-as forradalmat, ahogy Alexander Kojève Hegelre vonatkozó kutatásai sem esnek egybe Hitler hatalomra jutásával. A Restauráció és a júliusi monarchia között az első franciaországi német bank alapítása szempontjából nincs választóvonal. A francia–német kulturális transzfer megvilágítása egyet jelent a többféle és különböző idejű kronológiai szegmensek elfogadásával. Az időbeli eltéréseket időbeli egybeesések szakítják meg, ami jól kimutatható a háromszögben zajló kulturális transzferek esetében. A kulturális kapcsolatok intenzívebbé válásával jellemezhető periódusokat úgynevezett holtidőszakok követik. A kulturális transzferek vizsgálata lehetővé teszi, hogy ne lineárisan leírható, valamely teleológiát követő történelemben gondolkodjunk.

A keveredés

Az európai kultúrák közötti és különösen a Francia- és Németország közötti kapcsolatokról – az empirikus anyag összegyűjtésére korlátozódva – már oly sok tanulmány született, hogy nehéz átfogó képet alkotni a problémáról. A kétségtelenül hasznos források bemutatása ugyanakkor súlyos hiányosságokkal terhelt, viszont ezeknek már az észrevételét is nehézzé teszi a problémára vonatkozó elméleti megközelítések gyengesége. Pedig valamely kutatási tárgy újbóli meghatározása csakis új elméleti kiindulópontból lehetséges, s a kultúrák közötti kapcsolatok megismerésénél is erre van szükség. Az adott nemzeti térre vonatkozó szociológiai, történeti, esztétikai megközelítések nem alkalmazhatók több különböző tér közötti kapcsolat leírására. Az Alexandre Koyré óta Franciaországban művelt tudománytörténet az elméleti kérdésfelvetés jelentőségét hangsúlyozza az új tudományos megközelítésekénél. Az, hogy Galileinél a heliocentrizmus hangsúlyozását csak a mindent uraló arisztotelizmussal szembenálló neoplatonikus *a priori* tette lehetővé, miközben az empirikus vizsgálatoknak inkább megerősítő értékük volt, nemcsak a tudománytörténet törésére világít rá.² Csak akkor lehetséges az empirikus összefüggések érzékelése, ha azt valamely elméleti háttér lehetővé teszi, és ezen az azonnal észlelhető tárgytól látszólag eltávolodott szinten tűnik csak lehetségesnek az új kutatási tárgyak megkonstruálása. A kulturális transzferek több szempontból is ilyen új kutatási tárgyat jelentenek, mivel többé

² Koyré, Alexandre: *Etudes d'histoire de la pensée scientifique*. Paris, Gallimard, 1973.

már nem a kulturális rendszerek perifériáján, nem a rendszernek a külvilággal kialakított szükségszerű kapcsolataiban vannak jelen, hanem képesek központtá alakítani a perifériát.

A kultúrák közötti cserének szentelt tanulmányok, akár összehasonlíthatnak, akár párhuzamot vonnak, akár a kultúrák közötti kapcsolatra helyezik a hangsúlyt – s e megannyi pozíció implikációi pontos elemzésre is szorulnak –, roppant tisztelettel övezik az összehasonlított végpontok integritását és identitását. Természetesen nem mindent lehet összehasonlítani, s erre nem is törekszik senki. Az összehasonlítás csakis egy – elfelejtett, illetve nem tudatosított – közös alap esetén lehetséges, melynek aprólékos rekonstrukciója a kulturális transferekre vonatkozó kutatások központi témája lehet. A nyelvek, mítoszok, szokások összevetésének csak akkor van értelme, ha annak egy olyan elveszett közös nyelv vagy egy elfeledett közös vallás felfedése a célja, amely nem a teljes emberiséget, hanem egy kevert összefüggő egészet jellemezhetett. Ahhoz, hogy e kevert egész romjain egymástól eltérő identitások képződjének, a kevert állapot elfelejtésére volt szükség. Ebből a szempontból a felejtés nem szándékos hanyagságnak, hanem inkább a kultúrák strukturalizálásának – mint végcélhoz vezető folyamatnak – tűnik. És semmi sem indokolja, hogy ott, ahol az elméleti nézőpont egyszerű módosulásával lehetőség nyílik ezen kevert állapot történelmének elemzésére, a kultúrákra jellemző közös alap megőrizze a strukturális konvergenciák felsorolásából adódó absztrakt oldalát. Németországnak francia, Franciaországnak pedig német szemléletű, különböző, de legalábbis a két ország kapcsolattörténetén túlmutató, szélesebb értelemben vett történelme van. Ez teszi lehetővé például azt, hogy a III. Köztársaság világi szellemiségének történetét a kanti filozófia hivatalos értelmezéseként fogjuk fel. Mindent összevetve, a nemcsak francia–német keveredések nyomán formálódott közös alap azzal az ellentmondással is terhes, hogy maga is rendelkezik saját történelmmel, s azon keresztül az éppen működő disszimilációs mechanizmusokat is képes feltárni. Hiszen a disszimiláció, amely egy folyamatnak távolról sem utólagos fázisa, szintén felfogható az említett közös alap részeként. A francia–német közös alap paradoxona – ami talán általában is elmondható a kultúrák közös alapjairól – abban áll, hogy a távolságra utaló formák akár egymásba kulcsolódó formákként is felfoghatók. Wilhelm von Humboldtól kezdve egészen a 19. századi porosz oktatási rendszerre jellemző ideológiáig, a *Bildung*-eszme genezise – negatív, strukturáló és olykor meglepően közeli referenciaként – homályban hagyja a Condillac és az Ideológusok által megalkotott szenzualista nyelvfilozófiát.

Tudjuk, hogy a népeiségek, kultúrák történeti vizsgálata egyben szemantikai probléma is. Történeti osztályok, testületek az őket jelölő szavaktól függetlenül is léteznek, miközben az is igaz, hogy ugyanezen szavak nélkül, melyek saját tradícióval rendelkező nyelvi és kulturális kontextusba vannak ágyazva, egyetlen tudományos megközelítés sem lehetséges. Számos más szóval együtt a *Bürger*, *Nation*, *Patriotismus*, *Zivilisation*, *Bildung*, *Stände* szavak egyfelől olyan intellektuális eszköztárat alkotnak, mely nélkül egyetlen kultúra tudományos leírása sem lehetséges, másfelől a szóban forgó kultúra identitásának jelét, ki-sugárzását is jelentik. A történeti szemantika egyik nagy érdeme nem is annyira a számtalan előforduló kifejezés pontos jelentésének megvilágításában, mint inkább – a szavak belső történetiségét feltárva – egyértelmű jelentésük megkérdőjelezésében rejlik. Ha mégis elfordul, hogy a történeti szemantika figyelmen kívül hagyott valamit, az csakis az elemzett fogalmak kultúrák közötti dimenziója lehet. Egyfelől – az egymást követő kulturális behozatal eredményeként – a történeti elemzés alapvető eszközeinek már van külföldi előéletük: elég csak a Németországban elterjedt *Zivilisation* fogalom példájára gondolnunk. Másfelől a fogalmak jelentése a különböző kultúrák közötti oda-visszaáramlásuk során utólagosan telítődött, s ez eredeti jelentésük újraértelmezését, kezdetben nem létező virtuális jelentések egymásra rakódását eredményezte. Az 1790-es évek Németországában

a *Jakobiner* nem ugyanazt jelenti, mint a *Jacobin* ugyanekkor Franciaországban. Egy fogalom különböző kultúrákban használatos eredeti jelentései éppúgy, mint a használat különböző helyszínei közötti szemantikai eltérések különlegesen jó nézőpontot nyújtanak a kulturális transferek megértéséhez. Jóllehet gazdasági és demográfiai kérdések is megválaszolásra várnak, az ezeket jelölő nyelvi kikristályosodásokról, a fogalmak áramlásának köszönhető szemantikai elmozdulásokról sem szabad megfeledkezni. Clifford Geertz arra vonatkozó elmélete, hogy az antropológia nemcsak a társadalmi struktúrák leírásának felel meg, de egy-egy szerző által létrehozott retorikai ambíciójú szövegek³ előállításának is, nemcsak a kulturális transferekre vonatkozó kutatásoknál hasznosítható remekül, hanem maguknál a transfereknél is, amelyek szintén előállítással és elmozdulással jellemezhető szemantikai jelenségek.

A transferek talán képesek felvértezni az így felállítható elméletet a dogmatikus kíséretések, a hamisan definiált episztemológiai keretek kialakítása ellen. Sokszor kritikával illetjük a jelenleg divatos – történészek spontán és némileg tapogatózó filozofálására épülő, egymást váltó elméleti fordulatok kidolgozására törő – történetírói irányzatot, miközben ez a sokféle – nyelvi, pragmatikus – elméleti fordulat, amely állítólag a kutatásokhoz kíván új utat mutatni, képtelen elleplezni a konkrét kutatások egyre növekvő sterilitását.⁴ Ha azt szeretnénk, hogy a kulturális transferek kutatása ne fusson hasonlóképp vakvágányra, akkor saját konceptuális eszközeinek állandó szemantikai relativizációjára, a transferek önmaguk által hangsúlyozott episztemológiai jellegének radikális historizálására van szükség. Ahogy a *Geschichte* és *Histoire* kifejezések sem a történelmet magát, illetve a *Schriftlichkeit* sem az írást jelenti, feltételezhetően a *Vergleich* fogalma sem feleltethető meg pontosan az összehasonlítással. A kulturális transferekre vonatkozó kutatás, amely a kultúrák közötti kapcsolatokat pusztán empirikus anyagként kezelő empirizmus korrekciója kíván lenni, a kutatási tárgyakra vonatkozó kritikai eljárást saját elemző eszközeire és folyamataira is érvényesnek tekinti.

A kulturális kapcsolódásokra vonatkozó kutatások által megjelenített kritikai dinamizmus heurisztikai és bizonyos szempontból egységesítő funkcióval látja el az ilyen kapcsolódásokat. Az az állítás, miszerint a francia és német kultúrában továbbra is van még felfedezésre váró másság-elem, nemcsak a rájuk jellemző globális rendszer egészében, hanem a kultúra különböző alkotóelemeinek alsóbb szintjén is – az irodalomtörténettől a művészeti percepcióig bezárólag – ezen összetevők mindig újabb és újabb arculatának megismerésére ösztönöz, amit a kulturális tradícióra vonatkozó összes reflexiót átítató – az identitások meghatározására vonatkozó – szándék általában nem tesz lehetővé.

A kulturális transferek mechanizmusa olykor a társadalmi tér egészére vonatkozó áttekintéseket is képes közvetíteni. Ezek annál is inkább szintetikus áttekintések, mivel egyszerre két különböző társadalmi rendszer rétegzettségére vonatkoznak, s a két rendszer között húzódó határ nem egyikük vagy másikuk lehatárolódása, hanem egy új egész strukturális összetevője. Evans-Pritchard etnológusnak a dél-szudáni Nuer törzsre vonatkozó munkáira gondolunk. A nuerek pásztornép, amely állandó harcban és keveredésben áll a szomszédos nilusi néppel, a dinkákkal, miközben maga is erős csoport-identitástudattal jellemezhető törzsi alrészekre tagolódik. A nuerek ugyan lopják a dinkák állatait, de könnyűszerrel adoptálják, vagy másképp mondva, naturalizálják a Dinka törzsből származókat. A Nuer-csoporton belül előfordulhat konfliktus, sőt erre gyakran sor is kerül, a dinkákkal szemben a nuerek azonban egységesen lépnek fel. Amint egy másik résszel szemben egy

³ Geertz, Clifford: *Ici et là-bas. L'antropologue comme auteur*. Paris, Métailié, 1996.

⁴ Noiriél, Gérard: *A történetírás „válsága”*. Elméletek, viták és irányzatok a 19–20. századi történetírásban. Budapest, Napvilág, 2001.

nagyobb rész egységes fellépésére van szükség, mint ahogyan azt a nuerek esetében láthatjuk, csökken az etnikai alrészek egyenkénti kohéziójához elengedhetetlen konfliktus ereje.

A Nuer politikai struktúra részekre bomló karakterében benne foglaltatik az egyesülés tendenciája, mivel ha igaz, hogy minden csoport arra törekszik, hogy ellentétes részekre szakadjon, ugyanezen részek más csoportokkal szemben viszont egységre törekszenek, hiszen egy szegmentálódott rendszer részeit képezik. Ebből az következik, hogy a politikai csoportokban szakadás és egyesülés tendenciája ugyanakkor a szegmentálódott csoportnak a két aspektusát jelenti, s hogy a Nuer törzs és annak részei e két egymásnak ellentmondó, ugyanakkor egymást is kiegészítő tendencia közötti egyensúlyban léteznek.⁵

Míg a francia–német kapcsolatok értelmezéséhez a nuerek és dinkák közötti kapcsolatok modellül állítása igencsak kockázatos vállalkozás volna, Evans-Pritchard társadalmi modellje, miszerint identitás és különbözőség nem egymásnak ellentmondó, hanem egymást kiegészítő jelenségekként foghatók fel, igenis figyelemreméltó. Mint ahogyan teljesen hiábavaló volna egy etnikai szegmenst a többi szegmens nélkül értelmeznünk, az európai társadalmak közötti megosztottság sem természetből fogva való, hanem történelmi konstrukció eredménye, s e megosztottság egyben talán a lehető legjobb kiindulópontnak ígérkezik két csoport külön-külön való, illetve együttes értelmezéséhez. Az összehasonlítás talán időben korlátozható. Amíg a szakítás és egyesülés pillanatainak állandó váltakozása a délszudáni népek által megélt nem történelmi időt a rendszeren belüli egyszerű elmozdulásra⁶ igyekszik korlátozni, addig a francia–német kapcsolatokat döntően befolyásoló történelmi emlékezet magát a struktúrát is képes megváltoztatni. Akár állandó, akár átmeneti strukturális adottság is a megosztottság, attól az még az általa elfedett összefüggések értelmezési helye marad.

Végül, ha a transzferek mechanizmusa jelzésértékkel bír is a szembeállított kulturális rendszerek összességére nézve, miután nincs szigorú megfeleltetés egy adott tárgynak azon két funkcionális helye között, amit egyrészt abban a rendszerben tölt be, ahonnan származik, másrészt abban, ahol értelmezik, a kutatás gyakorlata sokkal precízebben körülhatárolt szinteken – a tárgyak, a társadalmi csoportok, a művek szintjén – történik. A célul kitűzött kutatás lényegét a gyakorlatban jelentő mikroelemzésekhez képest az – egyik kultúrából a másikba irányuló – transzfer globális perspektívája mindössze szabályozó horizontot jelent.

Fordítók és könyvtárak

A kulturális transzfer, mivel egy kód módosulásának felel meg, olyan, mint a fordítás. Vagyis amennyiben a társadalmi szokások tágra értelmezve kulturális kódokat jelölnek, úgy a nyelv marad a paradigmatis kód. Akár átvitt értelemben, akár szó szerint értjük, a fordítások története fontos a kultúrák közötti transzferek feltárásához. Bár a fordítási eljárások formalizálására tett kísérletek a kommunikáció elemi formáinak megalkotásán túl mind hiábavalónak bizonyultak, még mindig sokakat foglalkoztat annak hiú reménye, hogy létrehozható a kódok közötti fordítás globális kodifikálását elvégző fordítástudomány. Talán az ehhez a reményhez való régikeletű ragaszkodás a magyarázat arra, miért nem jutott eddig figyelem a fordítás feltételeinek, nevezetesen a fordítók személyének. Hiszen éppen

⁵ Evans-Pritchard, E. E.: *Les Nuer. Description des modes de vie et des institutions politiques d'un peuple nilote.* (Oxford, 1937), Paris, Gallimard, 1994. 175.

⁶ Evans-Pritchard: *Les Nuer*, 131. „Arra lettünk figyelmesek, hogy a strukturális idő előrehaladta egyfajta illúzió, mivel a struktúra teljes mértékben állandó marad, s az idő percepciója nem más, mint az emberek gyakran csoportokban való elmozdulása a struktúrán belül.”

a fordítók válogatták össze azokat a műveket, amelyek elsősorban voltak hivatottak külföldön képviselni a nemzeti szellemet. A német nyelvű munkák első francia fordításai általában olyan németek tollából születtek, akik reményüket veszítve a hatalmi helyzet megváltoztathatatlansága miatt ahhoz, hogy – a korban szívesen használt kifejezés szerint – a német irodalmat francia retorikába „burkolják”, a franciákkal való együttműködés mellett döntöttek. Az első német költészeti antológiát francia nyelven publikáló Michael Huber neve máig kevesek által ismert. És mit tudunk Antoine-Jacques-Louis Jourdanról, aki Napóleon seregének orvosa volt, és fáradhatatlanul fordította a német tudományos munkákat franciára? S olyanok is, mint Junker, aki a német színház francia nyelvű fordításának szentelte az életét, csak most kezdenek ismertté válni.

A német romantika E. T. A. Hoffmann, Heinrich Heine és a német irodalom kevésbé ismert szereplőinek (pl. Zschokke) megismerését Loève-Weimars-nak köszönheti. A német zsidó szülőktől származó párizsi születésű Loève-Weimars egy hamburgi kereskedőházban nevelkedett, melőtt az irodalomnak és a fordításnak szentelte magát. Számos elfeledett munkája mellett Friedrich Bouterwek műve alapján francia irodalomtörténetet írt. Irodalmi munkásságot is folytatott, s irodalomkritikáinak köszönhetően a Lajos Fülöp korabeli párizsi élet elismerésben részesítette, ami lehetővé tette számára, hogy költekező életmódot folytathasson, hatalmas személyzetet mondhatott a magáénak. Ezt követően diplomáciai pályára lépett, ami Keletre szólította. Hosszú bagdadi konzulág után pályafutása caracasi konzulággal ért véget. Időközben kis ideig az operát igazgatta, valamint Oroszországban járt kiküldetésben, ahol megismerkedett a kortárs orosz írókkal. A *Revue des Deux Monde*-ban kortárs politikusokról közölt portréi révén a júliusi monarchia politikai életében is szerepet vállalt. Azt állítva a francia tudásáról büszke Heinérről, hogy az nem beszélt németül, Loève-Weimarsnak sikerült megszerettetnie E. T. A. Hoffmann-nal a francia romantika egyik legfontosabb német referenciáját. Ugyanakkor a lábjegyzeteket leszámítva munkássága és személye nem szerepel sehol, jóllehet a két kultúra közötti közvetítő szerepe rendkívüli jelentőségű, s elfeledése azt a közvélekedést erősíti, miszerint a francia közönség ösztönösen fordult volna a német romantika felé. Loève-Weimars és számos más elfeledett fordító a két kultúra azon közös alapjához tartoznak, melynek lehetővé kell tennie a kulturális transzferekre vonatkozó kutatás körvonalainak kijelölését. Hogyan lehetett volna a német filozófiára hivatkozni Amédée Jacques, Jules-Romain Barni vagy Auguste Vera, Pierre Grimblot, Hermann Ewerbeck, Francisque Bouillier valamint Pierre Lortet nélkül, kiknek – a Victor Cousin árnyékában elfeledett – közvetítő szerepe elengedhetetlen volt a német filozófia Hippolyte- és Kojève-féle értelmezéséhez?

A fordítás problémája az akár eredeti nyelven, akár fordításban közölt könyvnek mint a különböző kultúrák között mozgó tárgynak a problémájához vezet. A kulturális transzferek kutatásánál a könyvtörténet bizonyos szempontjainak figyelembevétele magától értetődő. A más kultúrkörből származó könyveket a fordítások előállítására, valamint példányszámukra, illetve recepciójukra vonatkozó ismeretektől függetlenül francia vagy német kontextusban kell vizsgálni. Németországban ugyanúgy léteznek, illetve léteztek francia könyvtárak, mint ahogy Franciaországban is léteztek ezek német megfelelőik. Hogy is ne lett volna pazarul gazdag a németországi szemináriumok könyvtárainak francia állománya, miközben még a lipcsei és drezdai könyvkiadók is megjelentettek francia nyelvű munkákat? Franciaországban egész biztosan ritkábban fordulnak elő német könyvgyűjtemények. Pedig a Turgot-könyvtár katalógusától kezdve a 19. századi vidéki tudósok könyvtárkatalógusaival bezárólag nem úgy tűnik, hogy a német könyvek ritkaságszámba mentek volna. A 19.

században Németország könyvbirodalom volt,⁷ és jelentős számban exportálta termékeit a Rajnán túlra. Kétségtelen, hogy az az elképzelés – amit néha mítosznak is minősítenek – miszerint a német tudományos elméletek és gyakorlatok a második császárság végétől az I. világháborúig valósággal elárasztották a francia szellemi élet minden területét,⁸ magyarázatot nyújt az egyetemi és tudományos közkönyvtárak német gyűjteményének jelentős gyarapodására. Az az anekdota, miszerint Lucien Herrnek – az École normale supérieure könyvtárosának és a rajnántúli kutatások fáradhatatlan ösztönzőjének – Baudelaire csak német nyelven tetszett igazán, rámutat a fent nevezett gyűjtemények 19. századvégi jelentőségére. A 19. századi párizsi német nyomdászok és kiadótulajdonosok – már alaposan tanulmányozott – funkciója minden bizonnyal nemcsak megkönnyítette a franciák számára a német könyvgyűjtemények felállítását, de a különböző bibliográfiai módszerek és egy bizonyos előállítási stílus behozatalát is lehetővé tette. Ezzel kapcsolatban még azt is meg kell említeni, hogy a könyvtárosi munka a 19. században gyakran a Franciaországba emigrált németek számára bizonyult karrierlehetőségnek. A Napóleon alatt Jénából Párizsba áttelepült Karl Benedikt Hase-nak, valamint a középkori zsidó filozófiával foglalkozó, berlini zsidó származású Salomon Munknak köszönhető, hogy a párizsi királyi, majd császári s végül nemzeti könyvtár görög és héber kéziratgyűjteménnyel is rendelkezik. A nagy magángyűjtemények véletlenszerűbbek. Az egyik német arisztokrata családnál tanítóskodó emigráns Hubert apát egy olyan – a német felvilágosodásról szóló munkákban, 18. századi költők műveiben s a szabadkőművesség történetével kapcsolatos szövegekben – kivételesen gazdag gyűjteménnyel tért haza, amely a Champagne-beli Troyes város könyvtárában felületesen katalogizálva, úgy tűnik, mindemellett is csak a helyi szellemi körök eszmecseréire lehetett befolyással. A harmincas években a francia főváros XIV. kerületében a náciellenes emigránsok által létesített könyvtár példájából kiindulva be kellene vezetni a virtuális vagy elveszett könyvtárak kategóriáját is.⁹ A fordítás-, valamint könyvtártörténet egyúttal a kulturális transferekre vonatkozó kutatást kiegészítő tudományterületnek is tekinthető, mivel az ilyen diszciplína-identitásokat kultúráközi megközelítés jellemez.

Egy kollektív terv lépései

A kulturális transferekkel kapcsolatos kutatás egy, a 19. századi német és francia szellemi élettel foglalkozó kutatócsoport kezdeményezésére vette kezdetét az 1980-as évek közepén. A kutatócsoport eleinte azt próbálta értelmezni, milyen mértékben befolyásolta Heinrich Heine a német filozófiáról kialakított és saint-simon-i nyelven megfogalmazott véleménye a francia közönség Németországról már korábban kialakított képét. A fenti problémával foglalkozó szeminárium nemcsak Hegel és Kant első francia recepciójának, hanem a saint-simon-i eszme ún. német pillanatának feltárásához vezetett.¹⁰

⁷ Barbier, Frédéric: *L'Empire du livre. Le livre imprimé et la construction de l'Allemagne contemporaine*. Paris, Cerf, 1995.

⁸ Digeon, Claude: *La crise allemande de la pensée française (1870–1914)*. Paris, 1959.

⁹ A nevezett könyvtárnak sem katalógusa, sem gyűjteménye nem maradt fenn. Csak emigránsok említik meg visszaemlékezéseikben. Ezért nevezhetőek – Espagne szavaival – az ehhez hasonló könyvtárak, melyek tartalma csak feltételezhető, kikövetkeztethető, virtuálisnak, illetve elveszettnek. Az antifasiszta emigránsok párizsi könyvtára, a Bibliothèque de la Liberté Romain Rolland, Heinrich Mann és Gide kezdeményezésére 1934-ben jött létre, és a boulevard Arago-n volt. Az is tudható, hogy Németországban elégetett könyveket is tartalmazott. A fordító jegyzete.

¹⁰ Philippe Régner saint-simonizmussal kapcsolatos munkái, melyeknek a 19. századi ideológia és irodalom kutatására vonatkozó autonóm terv kiindulópontjául szolgáltak, segítséget nyújtottak e megoldatlan probléma tisztázásában.

E könyv¹¹ szerzője Michael Wernerrel karöltve 1985-ben megalapította a különböző egyetemekhez és kutatási intézetekhez tartozó kutatók szövetségét, melynek tudományos terve 1986-ban a göttingeni francia történeti misszió (Mission historique française) meghívására rendezett konferencián öltött határozottabb formát.¹² A különböző tudományágak képviselőit szövetségbe tömörítő kutatócsoportnak a nevezetes Ulm utcai École normale supérieure (Párizs) ad otthont.¹³ Mivel a kezdeményezők – azaz Michael Werner és jómagam – kézirat-értelmezési problémákra¹⁴ szakosodott germanisták vagyunk, a kutatócsoport fő profilja a filológia lett, s a különböző filológiai eljárások, illetve általában véve a humán tudományok keresztezett történetírása¹⁵ felé fordultunk. E kezdeti időszakban szintén jelentős szerepe volt a francia–német kapcsolatokra¹⁶ vonatkozó filozófiai, illetve – a migrációval¹⁷, a könyvekkel¹⁸ és a szellemi élettel¹⁹ kapcsolatos – történeti kutatásoknak. Az európai népességáramlásokat Heine életrajzának modellje alapján leíró zsidó történeti tanulmányok gyakran jelentettek vörös fonalat számunkra.²⁰ A kutatások inkább irodalmi

¹¹ Melynek előszava és első fejezete a jelen tanulmány. Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Coll. 'Perspectives germaniques', Paris, Presses Universitaires de France, 1999. 1–49. (A ford. jegyzet)

¹² A konferencia megrendezése Etienne François Németország-történész ötlete volt. Az ő segítségével történt a konferencián elhangzott előadások publikálása: Espagne, Michel – Werner, Michael (ed.): *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*. Paris, Edition Recherches sur les civilisations, 1988.

Az *Annales*-ban Michael Wernerrel közösen publikált cikkünk szintén kiindulásként szolgált. Espagne, Michel – Werner, Michael: *La construction d'une référence allemande en France 1750–1914. Genèse et histoire culturelle*, Annales ESC, juillet-août 1987. 969–992.

¹³ A CNRS 'Francia–német kulturális transferek' kutatócsoportjáról van szó.

¹⁴ Eredeti tudományos képzettségük a magyarázat arra, miért fordultak a csoport tagjai a kéziratok tradíciók, a szövegek és diskurzusok eredete által felvetett problémák felé.

¹⁵ A filológiatörténetben (Pierre Judet de la Combe), valamint a német germanisztika történetében (Christoph König) járatos kutatókkal való együttműködés segített ezen irány kijelölésében.

¹⁶ Az eredetre és a fordításra vonatkozó, a Pierre Péniison által felállított herderiánus elmélet állandó hivatkozási alapul szolgált. Pierre Macherey Mme de Staël és a francia filozófia kapcsolatára vonatkozó kutatásai is impulzust adtak. Újabbban Norbert Waszek mutatott rá a fiatal hegelianizmus és Franciaország kapcsolatára, illetve Marc Crépon tematizálta a határ és a földrajz fogalmát a filozófiában.

¹⁷ A 19. században Franciaországba bevándorolt német kézművesek és első szocialisták szakértője, Jacques Grandjónc már a kezdetekben csatlakozott kutatócsoportunkhoz. A szintén társadalomtörténész Fred Schrader Bordeaux-ra és Hamburgra vonatkozó kutatásaiban változtatva folyamodott az összehasonlításához és a kapcsolattanulmányokhoz. Alain Ruiznak a német jakobinusokra és kantianus filozófia első recepciójára vonatkozó kutatásai a francia forradalom alatti kulturális transferek megértéséhez visznek közelebb.

¹⁸ A 19. századi német könyvek történetének szakértője, Frédéric Barbier arra hívta fel csoportunk figyelmét, miben voltak a könyvtörténet bizonyos aspektusai a segítségére. Helga Jeanblanc a franciaországi német könyvkiadást kezdte kutatni. Pierre Petitmegin pedig a francia–német kulturális transferek realitását minden másnál jobban prezentáló gyűjteménynek, az École Normale Supérieure könyvtárának könyvtárosaként kezdettől fogva támogatta ezeket a kutatásokat.

¹⁹ Christophe Charlenak a III. Köztársaság egyetemlein tettenérhető Németország-képnek, referenciának szentelt munkái arra mutattak rá, hogy a kultúrák közötti cserék tanulmányozása miben támaszkodhat a szociológiára.

²⁰ A berlini zsidóság történetével foglalkozó Dominique Bourel gyakran adott ösztönzést transferekkel foglalkozó kutatásoknak, mint például a jiddis nyelvvel foglalkozó Jean Baumgarten vagy újabban Perrine Simon-Nahum, Delphine Bechtel és Céline Trautmann-Waller esetében, akiknek munkái minden esetben újabb oldaláról mutatták be a problémát.

jellege azonban nem tűnt el.²¹ Az 1990-es évek elején a már korábban elkezdett kutatások előrehaladtával az európai politikai változások nyomán újabb kutatási területek bevonása vált lehetővé. A lipcei egyetemmel létesített kapcsolatoknak köszönhetően elindult egy olyan kutatás, amely az egyes német régiókban megjelenő francia jelenlétre összpontosított,²² a moszkvai Tudományos Akadémia kutatóival való közös fellépés nyomán pedig megkezdődtek a három végpontú vagy trianguláris kulturális transzferekre vonatkozó kutatások.²³ Ugyanekkor Jacques Le Rider Ausztria-, Bécs- és Közép-Európa-szakértőként a német terület túlságosan Németország-központú megközelítése helyett egy tágabb megközelítést javasolt.²⁴ Az 1990-es évek közepén az École normale supérieure-nek az újabb keletű és elsősorban a német kultúrkörre vonatkozó kutatások²⁵ iránt tanúsított hagyományos érdeklődése jóvoltából kutatócsoportunk konkrétabb intézményes formát öltött.²⁶ A kutatások számának gyarapodása²⁷ párhuzamosan zajlott az alkalmazási terület kiszélesítésével,²⁸ és a kulturális transzferekre vonatkozó kutatások horizontján új összetevők rajzolódtak ki.²⁹

A semmiképpen sem teljes értékű felsorolás azt bizonyítja, hogy a kulturális transzferek kérdése a múltban – s nagymértékben a jelenben is – a kultúrák egymásba kapcsolódásának új megközelítését célul kitűző, azonos módszertani és elméleti teret alkotó, de egy-

²¹ Günther Oesterle Párizsra, Jean-Pierre Lefebvre Hölderlin franciaországi fogadtatására, valamint fordítási problémákra, Philippe Régnier-nek a 19. századi irodalomban megjelenő ideológiára és Bärber Plötnernek a Grimm fivérekre vonatkozó munkái ezt a folytonosságot megerősítik.

²² A Franciaország történetével foglalkozó Katharina és Matthias Middell lehetővé tették, hogy Európában a kulturális transzferek esetében a regionális paraméterről, valamint a kultúraközi levéltárak hatalmas területéről is folyjék diskurzus.

²³ Katia Dimitrieva kezdett el foglalkozni a kulturális transzfer fogalmának orosz térben való alkalmazásával, elsősorban az irodalom területén. A problematika orosz térre való kiterjesztését az is megkönnyítette, hogy a szlavista Éwa Bérard is csatlakozott kutatócsoportunkhoz.

²⁴ Jacques Le Rider bekapcsolódásának köszönhető a kulturális transzferek kérdésének nagy teret szentelő *Revue germanique internationale* című folyóirat megalapítása.

²⁵ Mint a frankfurti iskola francia képviselte az École Normal Supérieure már nagyon korán befogadta a Husserl-archívumot, majd otthont adott egy Heinrich Heinével foglalkozó kutatócsoportnak, hogy csak néhány fontosabb momentumot emeljünk ki az intézmény idevágó történetéből. Lásd Espagne, Michel: *L'École normale supérieure et l'Allemagne*. Deutsche-französische Kulturbibliothek Bd. 6. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1996.

²⁶ *URA Transferts. Histoire interculturelle germanique* (URA transzferek. A német kultúra és más kultúrák közös történelme) lett az elnevezés. 1998-ban összeolvad az École Normal Supérieure német filozófiára specializálódó kutatóival (Husserl Archívum), és így lett elnevezése *UMR. Pays germaniques: histoire, culture, philosophie* (UMR Németnyelvű országok: történelem, kultúra, filozófia).

²⁷ Michael Werner, akit időközben az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on doktori disszertációk vezetésével bíztak meg, az intézményben megalapította a Németországgal kapcsolatos tanulmányok és kutatások központját (Centre d'études et de recherches sur l'Allemagne), melynek érdeklődési köre elsősorban a mai Németországban művelt társadalomtudományok és historiográfia alkalmazására terjed ki. Peter Schöttler, az Annales-iskola németországi kapcsolatainak szakértője ma Berlinben él, és részben visszatért a náciizmus történelemszemléletének a kutatásához.

²⁸ A René Pérennec által kezdeményezett konferencia (Institut historique allemand, 1995) a kulturális transzferek elméletének hatását vizsgálta a középkori irodalomtörténet tanulmányozásában. Lásd Kasten, Ingrid – Paravicini, Werner – Pérennec, René (éds): *Kultureller Austausch und Literaturgeschichte im Mittelalter /Transferts culturels et histoire littéraire au Moyen Age/*. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1998.

²⁹ Décultot Elisabeth mindenekelőtt a művészeti diskurzusban vizsgálta a francia–német egymásba kapcsolódásokat és új nézőpontokat kínált a 'német tanulmányok' történetéhez. Hölderlin francia recepciójának vizsgálata után Isabelle Kalinowski az 1800 körüli filológia és ideológia közötti kapcsolatok kutatására vállalkozott.

mástól különböző kutatások közös pontjának bizonyul. Csak örülhetnénk a kulturális transferekkel kapcsolatos franciaországi és németországi visszhangnak, amennyiben a Rajna két oldalán megmutatkozik, a közösen kidolgozott, ugyanakkor pontos körvonalakkal körülhatárolt elméleti arzenál alkalmazására irányuló törekvések nem fenyegetnének azzal a veszéllyel, hogy néhány esetben éppen egyedi jellegétől fosztják meg az elméletet. Ezért döntöttem úgy, hogy szükség van e könyv megírására, amely részben már publikált cikkekre³⁰ épülve a kulturális transferekre vonatkozó elméleti kérdések és gyakorlati kutatások szélesebb horizontjának bemutatására vállalkozik. (...) ³¹

I. fejezet EGY FOGALOM HATÁRAI

Ahhoz, hogy két kultúrkör, mint például Német- és Franciaország között transzfer történjen, szükséges, hogy mindkét kultúra organikus egységnek, de legalábbis erős identitásúnak vallja magát. Ha ezt az önmeghatározást nemzeti kultúrának fogjuk fel, azt is el kell fogadnunk, hogy Német- és Franciaország között a 18. század előtt kulturális transzferre nem kerülhetett sor. A nemzetnek ugyanis csakis ekkortól fogva volt német közegben – a német-ajkúakat közös referenciahálózatba foglaló egésze, azaz kollektív alanyra utaló – jelentése.

A nemzeti kultúra eszméje

A német nemzeti érzés megszületése arra a felismerésre ébresztette a franciákat, hogy saját hivatkozásaik, referenciáik ezentúl konkurens esztétikai és kulturális értékekbe ütköznek, s a francia közegnek érdeke a szomszédos nemzet szellemi–tudományos és technikai eredményeinek elsajátítása. Ez az ambíció mutatkozik meg a *Journal étranger*³² (Külföldi Újság) alapításában, de Diderot is hasonló szándékról tesz tanúbizonyságot az Enciklopédia előszavában. Valójában Francia- és Németország direkt módon nem állítható egymással párhuzamba, mivel míg Franciaországban régóta beszélhetünk a nemzeti egység felé mutató államról, azaz egy adott politikai entitás és a rá hivatkozó szellemi–művészeti és technikai produktumok közötti megfelelésről, addig Németországban ugyanekkor még egyáltalán nem esik szó az államról. De ez a – talán német részről a császárság eszméjével kapcsolatos reminiszenciákkal kompenzált – szimmetriahiány attól a pillanattól fogva, hogy a kultúrnemzet eszméje elterjedté vált, nem akadályozta a két kultúra közötti cserét.

Az európai városok közötti információáramlás természetesen nem a 18. században kezdődött, s a kontinens szellemi elitjei között – a többnyire latinul zajló – információcsere folyamatos volt a közös érdekeken nyugvó kérdésekben. Eckhardt mester³³ példája mutatja, e kérdések egész Európát bejárták. Ugyanakkor nem behozatali vagy kiviteli mechanizmusokról volt szó, hanem pusztán egy jelentősen homogén szellemi közegben való információ-körforgásról. A nemzeti kultúra fogalma – túl az erőteljesen regionális vagy helyi beágyazottságú társadalmi csoportok között létrejött információáramlási rendszerbe való

³⁰ A könyvben a következő cikkeket vettem át: II. fejezet: *Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle*. Genèses. Sciences sociales et histoire, 17, sept. (1994), 112–121. – III. fejezet: 'Allemands et germanophones dans l'enseignement supérieur littéraire en France au XIX siècle'. In: *Les échanges universitaires franco-allemands du Moyen Age au XXe*. Sous la direction de M. Parisse, Editions Recherches sur les civilisations, 1991. 157–180.

³¹ Az itt következő oldalon a szerző a könyv fejezetekre osztását tárgyalja. – A ford. jegyzete.

³² Az 1754-től Párizsban megjelenő lap célja az volt, hogy a környező országok legfontosabb munkáival gazdagítsa a francia irodalmat, s így az addig teljesen ismeretlen német irodalom franciaországi megismertetését is szolgálta.

³³ Szentenciaolvasó a párizsi egyetemen 1293–1294 folyamán, majd 1302–1303-ban és 1311–1313-ban szintén tanít Párizsban.

integrálódáson – a vernakuláris nyelvek használatakor keletkező különbség megjelenését is magában foglalja. Ehhez a tudós kultúra mellett meg kellett jelennie a polgári kultúrának, amely szép lassan megvetette a lábát a hagyományosan a tudós körök által elfoglalt területen, olyannyira, hogy a tudományt is rákényszerítette a nemzeti nyelvek használatára.³⁴ Nem mintha a polgárság nem közvetített volna az egymástól távol eső kultúrák között. Épp ellenkezőleg, a gyakran művelt, írástudó, sőt idegen nyelveket is ismerő kereskedők a kulturális transzferek első számú hordozói voltak a 18. századtól fogva. Ugyanakkor az ilyen információcserének egy-egy jól megkülönböztethető nyelvi, politikai és felekezeti sajátosságokkal rendelkező helyszín – mint például Hanza vagy Frankfurt – volt a kiindulópontja.

A más kultúrákkal információcserére hajlandó, és Francia-, valamint Németország esetében behozatali és kiviteli komplex mechanizmusokat is előidéző nemzeti kultúra fogalma több sikot rejt magában. Mint az etnológiai értelemben vett kultúra, a nemzeti kultúra is egy adott társadalmi csoport tagjai közötti totális kommunikációs rendszernek felel meg, és ilyen értelemben ugyanúgy jelenti a nyelvet, mint a – hagyományosan anyagi kultúrának nevezett – termelési módokat. Feltételezhető, hogy egy csoport életének legkonkrétabb és legelvontabb elemei – a táplálkozási, illetve öltözködési szokások, valamint az esztétikai választások, illetve a filozófiai–irodalmi termelés – között bizonyos koherencia tapasztalható. Ha a Francia- és Németország közötti transzferek tanulmányozása egyetlen egy esetben sem hagyhatja figyelmen kívül az anyagi kultúrát, mivel az információcsere vektorai gyakran közvetlen módon kapcsolódnak a gazdasági és ipari élethez, akkor az is igaz, hogy az absztraktabb formák az egyes nemzeti kultúrák sajátosságait vannak hivatva meghatározni. Megkülönböztető-jel funkciójuk van. A Francia- és Németország közötti transzferek tanulmányozása tehát természetesebb módon irányul az esztétikai vagy tudományos természetű cserék, mint az anyagi javak közötti cserék tanulmányozására, még akkor is, ha ez utóbbiak az előzőek feltételeit jelentik. A cserék esztétikai, tudományos és történeti szintjeire való koncentráció annál is inkább fontos, mert – írói és történészei révén – minden nemzet másképp határozza meg magát a kultúrát. A nemzeti kultúra definíciója, mely maga is eltérő a francia, illetve a német szemantikai tradíció szerint (itt most nem térünk ki a *Bildung*, *Kultur*, *Zivilisation* fogalmak klasszikus ellenpárjaira), a behozatali és kiviteli mechanizmusok tárgya lehet. Érdemes megjegyeznünk, hogy az etnológiát és a humanizmust bizonyos mértékig összeegyeztető nemzeti kultúra fogalma megkérdőjelezheti azt a máig élő leegyszerűsítést, miszerint a társadalmak működésének elemzésében az alap-elentétes a felépítménnyel. Szorosan a felépítményhez tartozó elemek, úgymint például a felekezeti közösséghez való tartozás, nemzetközi levelezés fenntartása, lényegében könnyűszerrel lehetnek az alpból származó gazdasági magatartások következményei is. A nemzeti terek közötti kulturális transzferek tanulmányozása arra mutat rá, hogy a morális, illetve szellemi élet jelenségei erősen köthetőek az „alaphoz” is.

A közös nevezőnek mondható nemzeti kultúra önmagában azonban ugyancsak képtelen volna a belső polarizáció, illetve feszültségek megszüntetésére. Talán épp e feszültségek meghaladására tett kísérlettel lehetne a legpontosabban definiálni. A nemzeti kultúra is ideológiai konstrukció, melynek érvényessége talán csak ideiglenes. Gyanítható, hogy a 18. század előtt nem nagyon jelentett semmit, s teljes jelentését főként a 19. században nyerte el, abban a 19. században, mely szerintem egészen az I. világháború végéig tartana. Kétségtelen, hogy a II. világháborúig még bírt valamilyen jelentéssel, jóllehet sem a nemzeti szocializmus, sem a Franco Spanyolországához, illetve Mussolini Olaszországához kötődő ideológiák nem mondhatók a nemzeti kultúra formájának (ráadásul a német nemzeti kul-

³⁴ 1687. október 24-én Christian Thomasius német nyelvű kurzust hirdet meg a lipcsei egyetemen arra hivatkozva, hogy a franciák már saját nyelvüket használják a tudományban.

túra képviselői többnyire emigrációban éltek). Továbbá az is igaz, hogy a 20. században a nemzeti kultúra fogalmának körvonalai kezdenek elmosódni.

Hermeneutika és konjunktúra

Két kultúra között bekövetkező elmozdulás elemzésére több modell is létezik. A legegyszerűbb minden bizonnyal a kommunikáció. A beszélőhöz hasonlóan ad át üzenetet a kulturális entitás is. Az üzenetet a hallgató átveszi, majd dekódolja. Ugyanakkor a beszélő és a hallgató nem légüres térben, hanem egy harmadik fél jelenlétében helyezkednek el, amiről olykor az üzenet is számot ad. Ezt követően az átadott üzenetet a beszélő referenciarendszerének kódjáról a hallgatóéra kell lefordítani. Ez a szemantikai jellegű elsajátítás teljes mértékben megváltoztatja az egyik rendszertől a másikig eljuttatott tárgyat. Mindazonáltal mégsem beszélünk információvesztésről. Az, hogy a III. Köztársaság tudós filozófusai – Kantot a laikus republikánus morál hivatkozási alapjává téve – a német filozófiának a kortárs németekétől eltérő interpretációját nyújtották, még nem jelenti azt, hogy emiatt kisebb vagy hamis volna az interpretáció jelentősége. Végeredményben az újrainterpretálás során bekövetkezett átalakulás az adott kulturális téren osztozó különböző kontextusok között is létezik.

Hiába egyezik meg a fogadókontextus által importált mű vagy gyakorlat interpretációjának fontossága a kiindulási kontextusával, attól még a kulturális transzfer nem jelent kevésbé jelentős hermeneutikai problémát. Egyrészt, mert egy idegen tárgy interpretálásáról, annak egy új referenciarendszerbe való integrálásáról – s mivel ez kezdetben gyakran új nyelvi referenciákat jelent –, lefordításáról van szó. Bármennyire leegyszerűsítettnek tűnik is a szószerinti összehasonlítás útvesztőibe került történész számára az új interpretáció az eredetihez, azaz az üzenetnek a kibocsátás helyén történő hipotetikus megalkotásához képest, az mégis teljes mértékben legitim. Az interpretáló számára lehetővé teszi, hogy egy specifikus időbeli horizonthoz képest foglaljon helyet, miközben nemcsak egyénként van jelen, hanem az interpretációnak köszönhetően pozíciót elfoglaló csoporthoz tartozónak is mondhatja magát. S az interpretációnak köszönhetően az a csoport számít, amelyhez az egyén tartozik (egyetem, szellemi iskola, folyóirat, társadalmi kategória). Másrészt a hermeneutikai eljárás nemcsak vagy nem mindig az idegen tárgy első alkalommal történő elsajátítása. Gyakran megesik, hogy az importált tárgy recepciója már megtörtént részleges formában, hogy már léteznek interpretáció-kezdemények. A korábbi elsajátításokra épülő új elsajátításhoz járul hozzá a korábbi interpretációk újbóli interpretációja, egy újraaktualizálási forma. A német filozófia 19. századi franciaországi meghonosításának jól ismert példáján³⁵ keresztül könnyű kimutatni, hogy a Párizsba emigrált németek által 1796-ban a forradalomról szóló vitában képviselt jakobinus Kant és a Madame de Staël-féle Kant közötti különbség nem elenyészőbb, mint az, amely ez utóbbit az ideológusok racionális Kantjától³⁶ elválasztja. A nemzetről szóló vitákban megjelenített „idegen tárggyal” kapcsolatos hermeneutikai folyamat hamarabb kezdetét veszi, mint hogy napvilágra kerüljenek az első tudományos tanulmányok, illetve fordítások. Kant példájánál maradva, meg kell említeni, hogy első fordítója Barni³⁷ volt. Az ő közvetítő munkája révén vált Kant a közönség szá-

³⁵ Lásd Quillien, Jean (éd.): *La réception de la philosophie allemande en France aux XIXe et XXe siècles*. Presses universitaires de Lille, 1994.

³⁶ Kant legkorábbi recepciójáról lásd Azouvi, François – Bourel, Dominique: *De Königsberg à Paris. La réception de Kant en France (1788–1804)*, Paris, Vrin, 1991. Lásd még a bibliográfiát.

³⁷ Jules-Romain Barni (1818–1878): az École Normale Supérieure egykori diákja, filozófiából szerzett mestervizsgát, nem esküdött föl Napoleonra. Lefordította a három kanti kritikát. A császár-

mára hozzáférhetővé, s az első hivatkozásokat és a Kantra vonatkozó referencia létrejöttét a további interpretációk alapját képező eredeti szöveg csak nagy sokára követte. Elmondható, hogy a tárgy tudományos konstrukcióját megelőzte annak interpretációja. Teljes mértékben azonosan zajlott Hegel recepciója. A Victor Cousin által kínált első Hegel-interpretációt leszámítva Cousin tanítványai csak akkor kezdtek színt vallani, amikor Hegel már kulcskérdésnek számított a francia ideológiai vitákban.³⁸

Téves volna azt hinni, hogy az egyik kontextusból a másikba elmozduló kulturális tárgy a felismerhetetlenségig elveszíti eredeti tulajdonságait. Az újbóli interpretálás nem *ex nihilo* teremtés, s a kulturális paradigmák, mint amilyen a német és a francia, még akkor is, ha jelentési tereket határoznak meg, nem zárt rendszerek. A közös kulturális elemek megkönnyítik az egyik kontextusból a másikba való elmozdulást, s ekképp hidat képeznek. Így volt ez az antik humanizmusról, a Görögországról alkotott képpel is. Görögország a 19. században ugyanúgy értéket képviselt Francia-, mint Németországban, jöllehet Friedrich August Wolff antikvitás-értelmezése távol állt Chateaubriand Görögországától. Szintén fontos, hogy a német egyetemeken nagy számban képzett, és Franciaországban megfordult klaszika-filológusok – mint például Karl-Benedikt Hase, Friedrich Dübner³⁹, vagy később Benloew⁴⁰ és Henri Weil⁴¹ – lehetővé tették, hogy a német kultúra elemei, így például a kritikai-történeti szövegértés, filológiai megközelítés Franciaországban is ismertté váljon. A júliusi monarchia paradigmatis közvetítőjének, Victor Cousinnek a német filozófusokkal való kapcsolatai gyakran filológusokhoz fűződő, korábbi összeköttetéseire épültek. Brandis⁴², bonni filológus és Arisztotelész kiadója hívta fel például a figyelmét Schellingre. Szintén a görög irodalom iránti humanista tiszteletadásnak tekinthető a Creuzer *Symbolique* című⁴³, az egyszerű görög filozófiát meghaladó és a vallástörténet első reprezentációit bemutató munkájához írott előszó Guigniaut tollából.

---

sággal szembeni republikánus ellenállást és a laikus eszme német eredetének képviselőjét testesítette meg.

³⁸ A Charles Bénard által fordított *Esztétikai előadások* voltak Hegel első fontos franciaországi megjelenésre szánt szövegei. Schelling első francia nyelvre lefordított munkái Paul Grimblot fordításában a *Transzcendentális idealizmus rendszere* (1842) és Claude Husson fordításában a *Bruno* (1845). (Magyarul: G. W. F. Hegel: *Esztétikai előadások* I., szerk., ford. Zoltai Dénes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980 és Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *A transzcendentális idealizmus rendszere* (1800). Budapest, Gondolat, 1983, valamint *Bruno avagy a dolgok isteni és természetes elvéről*, Budapest, Helikon-Európa, 1974).

³⁹ A 19. században Párizsban tartózkodó német filológusokról lásd például Petitmengin, Pierre: *Deux têtes de pont de la philologie allemande en France: le Thesaurus Linguae Graecae és a Bibliothèque des auteurs grecs (1830–1867)*. In: Bollack, Mayotte – Wismann, Heinz (éd.): *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert 2*, Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1983. 76–98.

⁴⁰ Az erfurti Louis Benloew, még mielőtt 1860-ban latin–görög katedrát kapott volna Dijon-ban, ugyanott 1848-ban külföldi irodalmakat előadó professzorrá nevezték ki.

⁴¹ Henri Weil Heidelbergben folytatott tanulmányai után, 1843-ban Párizsba érkezett s az ottani École Normale Supérieure-ön és az École pratique des hautes études-ön tanított görögöt. Több hellenista generációt nevelt fel.

⁴² Christian August Brandis (1790–1867) az Arisztotelész-kiadás elkészítéséhez megfordult olaszországi, párizsi és oxfordi könyvtárakban. 1823 és 1837 között Bonnban élt és elkísérte Ottó királyt görögországi útjára. Főműve a *Handbuch der Geschichte der Griechisch-Römischen Philosophie (1835–1864)*.

⁴³ *Religions de l'Antiquité considérées principalement dans leur formes symboliques et mythologiques* (1825–1851 – 10. vol.). Erről a fordításról lásd Münch, Marc-Mathieu: *Joseph-Daniel Guigniaut et sa traduction de la Symbolique de Creuzer*, Rennes, Université de Bretagne, 1978. Creuzerről Guigniaut a következőket jegyezte fel a *Notice historique sur la vie et les oeuvres de George-Frédéric Creuzer* című munkájában (Paris, Frimin-Didot, 1863): „Mindenki másnál többet tett az egyik olyan eszme megismertetésében, népszerűsítésében, mely utat fog magának törni századunkban. Ez a mitológia eszméje, amit bizonyos korokban az emberiség hitvilága természetes

Az egyik kontextusból a másikba való elmozdulás olyan metamorfózissal jár együtt, mint amilyen az alkimista szellemiségtől átítatott olvasztárokhoz méltó empirikus munkák mentek keresztül, melyek Holbach báró francia fordításában az *Encyclopédie* ásványtani szócikkeit gyarapították a technika és az anyag definícióját illetően.⁴⁴ A radikális metamorfózis motívuma végezetül bevésođött a magát az eszméknek szentelő Németország és a társadalmi étellel elfoglalt Franciaország egymást kiegészítő, komplementer jellegét valló réges-régi intellektuális modellbe. Ez a modell arra ösztönözte a fiatal hegelianusokat, mint amilyen Marx, Ruge, Moses Hess volt, hogy a párizsi preszocialista körökben azzal a céllal terjesszék a német filozófia elemeit, hogy így – saját szavaikkal élve – összehangolják a cselekvést és a gondolkodást.⁴⁵

A kulturális transfert nem elsősorban az export igénye határozza meg. Ellenkezőleg, nagyrészt a befogadó kontextusra jellemző konjunktúra dönti el, mit kell importálni, illetve mi az a látens, a nemzeti emlékezetben már jelenlévő elem, amit az aktuális vitákban reaktiválni kell. Ha Nietzsche munkásságának első – 1890-es évekbeli – recepciója iránt érdeklődnünk, akkor megfigyelhetjük, hogy az közvetlenül olyan – jó pár kortárs történész *curriculum vitae*ében és a román nyelvek vizsgálatában bekövetkezett történeti-kritikai fordulatban is nyomon követhető – konjunktúrához kötődik, nevezetesen a Németországból importált historizmus konjunktúrájához, mely már telítettséget okozott. Ráadásul általános volt az az érzés, hogy a historizmus a német egyetemekhez kötődik, s hogy kompromittálja az elsősorban szépirodalomra és retorikára épülő francia nemzeti kulturális identitást. A historizmus ellen fellépve, s a Franciaország által megtestesített déli kultúra prókátoraként Nietzsche az éppen zajló francia vitákban jelentős szerepet betöltő, kivételes német személyt testesítette meg. Így amint a külföldi hivatkozás integrálódik a befogadó kontextusra jellemző vitákba, leválik eredeti forrásáról, s a továbbiakban csak az éppen zajló vita szereplői által képviselt pozíciók befolyásolják. Például Pierre Leroux író a célból, hogy megpróbálja megkérdőjelezni a hivatalos filozófus, Victor Cousin szimbolikus hatalmát – amit ez utóbbi a hegelianus eszmével s a német filozófiával való állítólagos rokonságára hivatkozva vindikált magának –, Schellingre hagyatkozik, akit egy fejlettebb filozófiai álláspont képviselőjének állít be. Maga Leroux nem olvasta Schellinget, annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem tudott németül, s fordítások ekkor még nem léteztek. Ugyanakkor a hivatkozás a Cousin- és a szocialista pártiak közötti kizárólagosan francia vitában instrumentalizálódott. Hogy Schelling erre maga semmilyen alapot nem szolgáltatott, végül is csekély súllyal esik a latban Leroux érvelésében.

Jól látható, hogy a külföldi gondolkodókra való hivatkozás a francia szellemi élet belső feszültségeiben és vitáiban a szimbolikus intellektuális hatalom növelését szolgálja, és a már megmerevedett *status quo*val szembeni lázadó fellépésekhez ad muníciót. Ilyen a német filozófia 19. századi francia recepciója és az 1970–1980-as években az akadémikus eszme monopóliuma ellen fellépő német diákok posztstrukturalista címkével ellátott francia filozófia-értelmezése.

---

formájának tarthatunk, s amely így egyszerre a történeti és filozófiai tudomány szintjére emelkedik.”

⁴⁴ Ld. Espagne, Michel – Werner, Michael: *Figures allemandes autour de l'Encyclopédie*. In: *Dix-huitième siècle*, 19 (1987), 263–281.

⁴⁵ Hess, Moses: *Berlin, Paris, Londres* (La Triarchie européenne), Du Lérot Tusson, 1988. Lásd még Bensussan, Gérard: *Moses Hess. La philosophie, le socialisme (1836–1845)*. Paris, PUF, 1985.

A német referencia működése

A kulturális import közvetlen hatása nemcsak a külföldi modellek adott társadalom- és szellemtörténeti pillanatban érvényes használatán mérhető le: időben s főleg egy jó pár társadalmi hely – amit akár intézményeknek, illetve intézményi kezdeményeknek is nevezhetünk – kialakulásán keresztül is megragadható. Ezt tekintetbe véve kell a 18. és 19. századi Franciaországban jelenlévő német kultúrát olyan társadalmi csoportoknál megragadva vizsgálni, melyeknek folyamatos virtuális egymásra rakódása nyújtaná a német referencia teljes képét. Ugyanúgy ide tartoznának a 18. századi fa- és rézmetsző mesterek,⁴⁶ mint a következő századbeli zenészek. Szintén meg kell említeni a könyves nyomdászokat, akik azon túl, hogy német tudományos eredményeket terjesztettek, a francia kutatók a munkáihoz is anyagot szolgáltatottak.⁴⁷ Néhány felekezeti közösséget is fel kell sorolnunk, köztük a Németországból a kedvezőbb társadalmi felemelkedést biztosító Franciaországba áttelepült zsidókét, akik közül számosan a zenében, a bankvilágban, illetve néhány speciális képzettséget igénylő területen (pl. orientalizmus) jeleskedtek.⁴⁸ A német emigráció, melyben a zsidóság számaránya magas volt, jó néhány szalont tartott fenn, melyek a könyvesboltokhoz hasonlóan találkozási helyként szolgáltak. Az olyan körök pedig, ahol nagy számban gyűltek össze a mesterek, s ahonnan az első német szocialisták⁴⁹ származtak, az intézményesült találkozóhelyek egy másik formáját jelentették.

A kulturális transzferek vektorai között kiemelkedő szerep jut az oktatóknak. Az első nyelvtanárok, akik 1830-tól fogva német nyelvet tanítottak a királyi kollégiumokban, többségüket tekintve németajkúak voltak.⁵⁰ A különböző francia közegekbe való, számos nehézséggel járó integrálódásuk, pedagógiai, kulturális és irodalmi érdeklődésük megannyi lényeges transzfer-momentumot jelölnek. A franciaországi humán- és társadalomtudományok 19. századi intézményesülésének tanulmányozása nagyrészt nem más, mint a Karl Hillebrandéhoz⁵¹ hasonló kutatások nyomán kirajzolódó kísérlet a francia–német kulturális transzfer felmérésére.

Lehet, hogy az intézmény globális kategóriájába kell azon kifejezetten földrajzi helyeknek is kerülniük, amelyek – mivel eltérő, de egymással kapcsolatban álló társadalmi pozíciókat betöltő bevándorlók meghatározó jelenléte a jellemző rájuk – a híd szerepét töltik be Német- és Franciaország között. Ebből a szempontból Bordeaux jó példának kínálkozik, ahol a 18. század elejétől fogva a város befogadta a – borokat és az egzotikus szigetekről származó termékeket az észak-európai piacokra közvetítő – Hanza kereskedőket, végül belőlük rekrutálta politikai és szellemi elitjét. Természetesen Strasbourgot is meg kell említenünk, de ennél meglepőbb helyeket is ide lehet sorolni, úgymint Champagne-t, Orléans-t vagy – a náci Németországból áttelepült antifasiszta írókról ismert – Sanary-sur-Mer-t is.

⁴⁶ Décultot, Elisabeth – Espagne, Michel – Werner Michael (hrsg.): *Hans-Georg Wille. Briefwechsel*. Tübingen, Niemeyer, 1998.

⁴⁷ Lásd Jeanblanc, Helga: *Des Allemands dans l'industrie et le commerce du livre à Paris (1811–1870)*. Paris, CNRS-Éditions, 1994.

⁴⁸ A *Journal asiatique* és a *Société asiatique* című folyóiratok német és francia tudósok gyümölcsöző, jóllehet egyelőre jórészt feltáratlan együttműködése nyomán láttak napvilágot.

⁴⁹ Strähl, Wolfgang: *Briefe eines Schweizers aus Paris 1835–1836. Neue Dokumente zur Geschichte der frühproletarischen Kultur und Bewegung* (éd. Jacques Grandjonc, Waltraud Seidel-Höppner et Michael Werner), Berlin, Akademie-Verlag, 1988.

⁵⁰ Espagne, Michel – Lagier, Françoise – Werner, Michael: *Le maître de langue. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, Maison des sciences de l'homme, 1991.

⁵¹ Lásd Bollack, Jean: *Critique allemande de l'université de France (Thiersch, Hahn, Hillebrand)*. Revue d'Allemagne, 9, (1977), 642–666.

A kulturális javak importjában döntő szerepű konjunktúrák tanulmányozása nem teszi megismerhetővé a befogadó kontextus által állítólagosan hűtlenül kezelt autentikusság reprezentációját, illetve a befogadó kontextust ért hatást. Ahhoz, hogy egyszer s mindenkorra túllépjünk a reflexiót sokáig hátráltató kategóriákon, a külföldi referenciák működését és genezisét kell figyelmünk homlokterébe állítani. A kulturális transzferek kutatása nem szinkronikus vizsgálatot, hanem folyamatok megértési kísérletét jelenti. Ehhez több megközelítés kínálkozik. Az egyik, amire majd még visszatérünk, a szociológiai megközelítés. Az egyik rendszerből a másikba – adott földrajzi, illetve szimbolikus határon keresztül – elemeket közvetítő csoportok tevékenységét kell megfigyelni. A másik megközelítés a diskurzusok genezisével kapcsolatos. Azt kell értelmezni, hogyan jön létre a Németországra való hivatkozás francia közegben, amit majdhogynem filológus módjára úgy kell elemezni, mint egy kollektív szöveg kialakulását. A diskurzusok kialakulásának kérdése nem kerüli meg az egyéni közvetítéseket és a Németországgal kapcsolatos személyes állásfoglalásokat, hanem ezeket egy egészhez tartozónak tekinti. A kollektív diskurzus formálódásának színterén egyéni tapasztalatok keresztezik egymást. Ennek bizonyításául elég csak például a 19. és 20. századi különböző német, illetve németnyelvű folyóiratokra gondolnunk.⁵²

A lapokon kívül ugyanakkor a levelezők hálózata is fontos, mely a német referencia kitüntetett „kohójává” válik azáltal, hogy rajta keresztül szövegtöredékek – amelyek alkalmanként könyvrészletek is – egy aránylag tágas körben körforgásba kerülnek. Nem túlságosan kiterjedt s ezért könnyen feltérképezhető hálózatról van szó. A levelezések között kitüntetett figyelmet érdemel Victor Cousin-é, mely évtizedeken keresztül biztosította a maga filozófiai-filológiai eredményeitől magabiztos német egyetem és aközött a francia intézmény között a kommunikációt, ahol lassanként Cousin tanítványai közül kerültek ki az igazi közvetítők, a valóban kompetens fordítók és a német kultúra meghonosítói. A Németországról szóló kollektív diskurzus⁵³ ezen „kohójának” tanulmányozása során kiderült, hogy Cousin döntött arról, mit kíván importálni, s az egyetem felett évtizedeken át gyakorolt monopóliuma is nyilvánvaló lett. Edgar Quinet-nek⁵⁴ az egyrészt a német historizmusban, illetve filológiában, másrészt a századközepe francia historiográfiában gyökeres, valamint François Guizot-nak – a Quinet-jénél szerényebb – levelezési kapcsolatrendszerét kell még megemlítenünk.⁵⁵ Kétségtelen, hogy archeológiai leletekről, elveszett egészek maradványairól van szó, melyek azonban még kiegészíthetők. Nem kisebb dolog

⁵² Az 1905-ben elindított *Revue germanique* folyóiratnak 1947-ben nyomába lépő *Etudes germaniques* 19. századi elődje a *Bibliothèque allemande* (1826-), amely 1829-ben *Nouvelle revue germanique*, 1835-től *Revue germanique*, majd végezetül, 1838-tól – míg ki nem fullad – *Revue du Nord* néven szerepel. 1858-ban Charles Dollfus és August Nefftzer újonnan alapít egy *Revue germanique* elnevezésű folyóiratot, amely nagyjából egy évtizedig létezik. Ezen kívül meg kell még említenünk a 18. századi *Bibliothèque germanique*-ot, ami később *Journal littéraire d'Allemagne, de la Suisse et du Nord* ismert, illetve az 1720 és 1760 között Amszterdamban megjelenő *Nouvelle bibliothèque germanique*-ot.

⁵³ Espagne, Michel – Werner, Michael: Les correspondances allemands de Victor Cousin. In: *Hegel-Studien*, 1986, 65–85. – Id. (éd.): *Lettres d'Allemagne. Victor Cousin et les hégéliens*. Du Lérot, 1990. Cousin-ról lásd még Cottin, Jean-Pierre: *Autour de Victor Cousin: Une politique de la philosophie*. Besançon, 1992; Vermeren, Patrice: *Victor Cousin. Le jeu de la philosophie et de l'Etat*. Paris, 1995; Fauquet, Eric (éds.): *Victor Cousin. Homo theologico-politicus. Philologie, philosophie, histoire littéraire*. Kimé, Paris, 1997.

⁵⁴ A nagyrészt tekintve még kiadatlan Quinet-levelezés a Francia Nemzeti Könyvtár (BNF) kéziratgyűjteményében található.

⁵⁵ A Guizot-levelezés a Francia Nemzeti Levéltárban (Archives nationales) férhető hozzá. Werner, Michael: *Les correspondants allemands de Francois Guizot*, Cahiers d'études germaniques, 13, 1987. 95–117.

értelmezéséhez járulnak hozzá többek között, mint hogy a liberalizmus, majd később a szekularizált köztársaság hogyan használta fel a német kultúra elemeinek importját.

A kulturális transzferek szociológiai vektorai

Az eszmék, a könyvek és a magatartások közvetítése a határokat ténylegesen átlépő egyéneknek, sőt csoportoknak köszönhető. A francia kultúra német összetevőjének értelmezése a gyakran kis létszámú csoportok történet-szociológiai elemzésével egyenlő. Az útlevélkérőlapok túl tág értelemben informatívak ahhoz, hogy használhatók legyenek. A pusztán szűk csoportot alkotó, franciaországi úti élményüket útleírásban rögzítő utazók a másik végletet jelentik.⁵⁶ A honosítási-kérelmek informatívabb és kvantitatív szempontból reprezentatívabb dokumentumok, de a 19. század során a Franciaországban letelepedett külföldieknek csak bizonyos részét érintik. Ráadásul az így regisztrált személyek sokfélesége nem teszi lehetővé szeriális tanulmányok készítését. Egy adott csoport által a befogadó kontextusra gyakorolt sokféle hatás a csoport társadalmi tevékenységén, szakmáján keresztül valósul meg. A 18–19. századi Franciaországban élő német zenészek, valamint a 19. században Párizsban letelepedett német orvosok konkrét tudásközvetítő kategóriákat jelentenek. A Júliusi monarchia alatti párizsi német újságírókról és könyvkiadó-kereskedőkről,⁵⁷ az 1830 körül ott, helyben toborzott nyelvtanárokról,⁵⁸ a Restauráció korabeli Franciaország bankárjairól⁵⁹ vagy éppen a forradalom előtti időkben a Rajna túlsópartjáról érkező bútorkészítőkről, valamint fa- és rézmetszőkről⁶⁰ már éppen kellő számú tanulmány született ahhoz, hogy belássuk, releváns az azonos szakmájú külföldiek hatásának tanulmányozása a befogadó kontextusban. Természetesen, akár egy puzzle-ban, szeretnénk a francia társadalomban megtalálható társadalmi csoportok jelenlétének nyomait összegyűjteni s ekképp kirakni a német jelenlét teljes képét. Lehet, hogy ez csak egy távoli jövőben megvalósítható ambíció, akárcsak a nemzeti entitás globális meghatározása, mely az operatív fogalmat szubsztantív realitássá változtatná. Az összehasonlító szociológiával ellentétben a kulturális transzferek szociológiája két egymással szembeállított társadalom szűk csoportjaira vonatkozik.

Disciplináris transzferek és határok

Amikor egy könyv, elmélet vagy esztétikai irányzat átlépi két kulturális közeg között a határt, s például Németországból Franciaországba jut, azzal együtt kontextushoz fűződő jelentése is módosul. Azzal, hogy e módosulást két nemzeti közeg közötti átlépéséhez kötjük, a nemzeti kritériumnak más transzverzális kritériumhoz képest különleges tulajdonságot

⁵⁶ Grosser, Thomas: *Reiseziel Frankreich. Deutsche Reiseliteratur von Barock bis zur Französischen Revolution*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1989; Barbey-Say, Hélène: *Le voyage de France en Allemagne de 1871 à 1914*. Presses universitaires de Nancy, 1994.

⁵⁷ Lásd Jeanblanc, Helga: *Les libraires imprimeurs allemands à Paris sous la monarchie de Juillet*. Paris, CNRS-Éditions, 1995. A franciaországi német könyvnyomtatás nagy múltra tekint vissza, amint azt Franz Stocknak a 15–16. század fordulóján tevékenykedő német nyomdászokról szóló kutatásai is bizonyítják. Stock a két világháború között a párizsi németesség lelkesze volt. Lásd Stock, Franz: *Die ersten deutschen Buchdrucker in Paris um 1500* (éd. Ansgar Heckerth – Hans-Walter Stork), Paris, Bonifatius, 1992.

⁵⁸ Espagne, Michel – Lagier, Françoise – Werner, Michael: *Le maître de langue. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, Maison des sciences de l'homme, 1991.

⁵⁹ Lásd Barbier, Frédéric: *Finance et politique. La dynastie des Fould, XVIIIe–XIXe siècles*. Paris, Armand Colin, 1991.

⁶⁰ Lásd Mondot, Jean – Valentin, Jean-Marie – Voss, Jürgen (hrsg): *Deutsche in Frankreich, Franzosen in Deutschland, 1715–1789*. Sigmaringen, Thorbecke, 1992.

tulajdonítunk. A német filológia 19. századi francia importja éppúgy árulkodó az École des Chartes⁶¹ által felállított történeti módszertanra alapozott francia filológia létezéséről, mint a szöveg-megközelítés Németországban tetten érhető, tisztán retorikai módjáról. A Rajna mindkét partján létezik retorika és filológia, ám különböző körök által képviselve. Nem áll-e közelebb a breton paraszt mecklembourgi társához, mint egy párizsi orvoshoz vagy építészhez? A nemzeti kulturális hovatarozás hibernálásával és szubsztanciálásával vajon nem tévesztjük-e szem elől az alaposabb, ugyanakkor ezen hovatarozás jelentőségét csökkentő elemzéseket?

Pedig egy adott nemzeti nyelv által lehatárolt kommunikációs közeg hajlamos a tudás tárgyainak a saját, belső szisztematizáltsága alapján felállított kód szerinti megszerzésére. Nem minden különbözik szükségszerűen a határ két oldalán, de már egy enyhe eltérés is megváltoztatja a tárgy helyét a rendszeren belül. A III. Köztársaság francia filozófiájában Fichte nem ugyanazt a helyet foglalja el, mint a Vilmos-korabeli német filozófiában. Az Andler által 1914-ben tanulmányozott Nietzsche nem felelt meg annak, akit a német katonák a lövészárkokban olvastak.

Jóllehet a befogadó kontextusban valamely kulturális import sorsának tanulmányozása a távolság, a helyváltoztatás, az eredetihez való hűség megállapítására törekszik, mégis létezik másfajta megközelítés. Függetlenül attól, hogy a 19. századi Franciaország milyen valóságos tudás birtokában volt a német filozófiáról, a külföldre való hivatkozás a nemzeti ideológia kikovácsolását segítette elő. A kanti filozófia antiszenzualista megközelítésére építve – ahogy azt Charles de Villiers szorgalmazta –, majd a Cousin által felvázolt hegeliánizmus nagyon átpolitizált rekonstrukciójával kiegészítve – aminek egyfajta korrekciója volt Pierre Leroux Schelling iránti érdeklődése és tisztelete –, a 19. századi Franciaország kulturális identitása a Németországról szóló diskurzuson keresztül valósul meg. Renan és Littré D. F. Strauss iránti érdeklődése, az Edgar Quinet⁶² által szorgalmazott herderiánus kultúrtörténet vagy Hyppolite Taine szociológizáló Hegel-újravizsgálata mind megannyi részecske abban a kulturális transzferben, amely nemcsak gazdagítja a nemzeti ideológiát, de a valóságban strukturálja is.

Bár az egyelőre még gyerekcipőben járó társadalomtudományok története, amennyiben kizárólag egyetlen kulturális közegre korlátozódik, tovább erősíti a 'nemzeti' entitásról való gondolkodást, arra is képes rámutatni, mennyiben épül ugyanez a kulturális közeg a 'más-ság' percepciójára, asszimilációjára, illetve visszautasítására. A 19. századi franciaországi irodalmi tanulmányok, egyfelől a különböző retorikai formuláknak – a jezsuiták pedagógiai módszereit követő, valamint az ideológusoknak az univerzális grammatika strukturái iránti érdeklődése révén megújított – iskolakultúrán keresztül végbemenő átadása, másfelől a szövegek történeti-filológiai megközelítésének meghonosítására tett kísérletek között ingadoznak. Gaston Paris-tól fogva Gustan Lanson-nal bezárólag számos kísérlet történt arra, hogy a történeti háttéren, nyelvi variánsokon és a szövegek eredeti kézíratain alapuló módszert alkalmazzanak a francia irodalom tanulmányozásánál. Akár a Lanson-féle historizmus elvetéséről, akár a szövegek filológikus megközelítéséről van szó, Franciaországban a nemzeti irodalmi örökség kultúrája a német egyetemeken uralkodó tudományhoz viszonyítva definiálódik.⁶³

⁶¹ Levéltáros-képző intézmény – a ford. jegyzete.

⁶² Quinet, Edgar: *Herder. Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*. „Introduction aux œuvres de Herder”, Paris, Levrault, 1827.

⁶³ Werner, Michael: „*Histoire littéraire*” contre „*Literaturgeschichte*”, *Genèses*, 14, (1994), 4–26.; Werner, Michael: *A propos des voyages de philologues français en Allemagne avant 1870: le cas de Gaston Paris et de Michel Breal*. In: Parrisé, Michel (éd.): *Les échanges universitaires franco-allemands du Moyen-Age au XXe siècle*. Paris, Éd. recherches sur les civilisations, 1991. 139–155.

Hálózatok és decentralizmus?

Az interkulturális történelem alapját a szellemi élet kiemelkedő – más kultúrák ismeretével rendelkező – képviselői között megfigyelt kapcsolatok jelentenék, melyek rámutatnak arra, hogy a nemzeti kultúra lendülete valójában a külföldi importok transzmutációjának függvénye. Példaként említhetjük, milyen fontos Edgar Quinet számára Herder, vagy Renan elméleteinél a német filológia, s e példákon keresztül megérthetjük, milyen szerepet töltenek be a német gondolati sémák a 19. századi francia ideológia meghatározásában. Bármennyire szükséges is, az ilyen típusú kutatás kizárólag csak a jelentős hatású egyéneket állítja a középpontba. Ugyanakkor a körülöttük lévő, a háttérben meghúzódó közvetítők is érdekesebbek a figyelmünkre, akiknek egymás közötti és a szellemi élet kiemelkedő jelentőségű képviselőivel fenntartott kapcsolataik biztosítják a viselkedések és eszmék körforgását. Amennyiben az ilyen hálózatok határon átívelők, nemcsak a interkulturális kapcsolatok társadalomtörténetének, a hétköznapiaknak, a transzferek mikrotörténetének a megírását teszik lehetővé, de az irodalomtudomány s általánosságban a valójában transzkulturális humán tudományok történetének alapját jelenthetik.

Ennek lehetősége érződik az olyan konkrét historiográfiai vállalkozásokon is, mint amilyen Walter Benjamin *Passagenwerkje*, melyben a júliusi monarchiától a II. császárságig tartó francia társadalomtörténeten keresztül rajzolódik ki a 20. századi Németország kultúrtörténete. Karlheinz Stierle a *Párizsi mítosz*nak szentelt könyve⁶⁴ nem más, mint a Rousseau-tól Baudelaire-ig tartó irodalmi diskurzus tanulmányozása. De e diskurzus vizsgálata, mely bizonyos szempontból a Benjamin-féle kutatás folytatása, a városnak saját magáról folytatott diskurzusa, a város önmagára-ismerése kíván lenni. Nemcsak a reflexivitás hangsúlyozása felel meg a német kategóriáknak, de az is, hogy annak közvetítésében Heinének, illetve Börnének kiemelt fontosság tulajdonítható. Párizs irodalomtörténete interkulturális történelemmé lép elő. A hálózatok tanulmányozásán keresztüli irodalomtörténet és a humán tudományok interkulturális története a decentralizmusra való képességet feltételezi. Az irodalom s az irodalomtudományok történetének hősei teljes fegyverzetben léptek elő onnan, ahol a nemzetadatokat kovácsolják, hogy aztán – készen állva a szimbolikus nemzeti területet fenyegető bármely veszéllyel szembeni küzdelemre – a Pantheonokban és Walhallákban leljenek a helyükre. A Vilmos-korabeli Weimar Goethe-kultusza az Hugo-kultuszra rímel, s a Nisard-nak⁶⁵ kijáró tisztelethez hasonló elismerés övezi Wilhelm Scherert is.⁶⁶ Az interkulturális történetírás a névadó hősök helyébe csoportokat állít.

Ahhoz, hogy ideális esetben a kulturális transzfer nyilvánvalóvá tegye a szembeállított kulturális rendszerekben az egymástól nagyon eltérő területek implikációt, elsősorban – Hans-Jürgen Lüsebrink és Rolf Reichardt nyomán – rövid időszakra érdemes koncentrálnunk.⁶⁷ Ezzel szembesülhetünk az 1800-as évek Németországa azon időszakának szótárait böngészve, melyet a német nyelv új fogalmakkal való szemantikai megfertőzöttsége idősza-

⁶⁴ Stierle, Karlheinz: *Der Mythos von Paris. Zeichen und Bewusstsein der Stadt*, Munich–Vienne, Carl Hanser Verlag, 1993.

⁶⁵ Nisard, Désiré (1806–1888): az *Histoire de la littérature française* (1844–1861) szerzője a klasszikus ízlés elkötelezett védelmezője volt.

⁶⁶ Lásd a 19. századi germanizmus átfogó történetét: Fohrmann, Jürgen – Vosskamp, Wilhelm (hrsg.): *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*. Stuttgart-Weimar, Metzler, 1994.

⁶⁷ Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf (hrsg.): *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770–1815*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1997. A terv francia összefoglalásáról lásd Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf: *Histoire des concepts et transferts culturels 1770–1815. Note sur une recherche*. Genéves, 14 (1994). 27–41.

kának szokás nevezni.⁶⁸ Nemcsak fontos szövegek, de mindenekelőtt komédiák, operák, illetve – a varázslatosan csengő forradalom szót mindössze a címében viselő – könyvek német fordításain keresztül követhető, hogyan jött létre új politikai fogalomalkotás. Ugyanakkor inkább szemiológiai mintsem szemantikai elmozdulásoknak is a tanúi lehetünk, többek között XVI. Lajos kivégzése⁶⁹ kapcsán, amely nemcsak újságcikkekben talált visszhangra, de versekben, színdarabokban, illetve többnyire grafikus reprezentációkban is. A transzfer során lezajló műfajváltás gyakran megfelel egy kép, röpirat vagy grafika közvetítésével történő szövegelmozdulásnak. A perspektíva pontos kronológiai keretre történő redukciója lehetővé teszi azon szükséges mikromegközelítések összekötését, melyek egyedül képesek teljes mértékben számot adni egy újbóli interpretációs, illetve szimbólumalkotó folyamat meghatározó feltételeiről.

A kulturális transzfer leírásához szükséges intellektuális eszközök bemutatására tett kísérletnek talán egy arra vonatkozó megállapítással kell végződnie, mi nem lehet kulturális transzfer. Kulturális transzfer nem lehet például két különböző kultúrkörhöz tartozó szerző közötti irodalmi hatáskapcsolat. Először is azért nem, mert a hatás fogalma a befogadóra jellemző dinamikus cserét az üzenet előállítójára redukálja, és inkább feltételezi, mintsem kimutatja a kettejük közötti rögtöni, szinte mágikus viszonyt. Ezen kívül a hatás fogalma azt feltételezi, hogy a kultúrák közötti viszonyok mesterségesen homogén, kifejezetten irodalmi közegben létesülnek. Valójában az arra magyarázattal szolgáló közvetítések, hogy egy íróra miként van hatással egy másik, külföldi író, nagyon sokféleképpen lehetnek, és az utazásokra, a könyvterjesztés történetére, valamint oktatási intézményekre is vonatkozhatnak. Amikor a határt átlépő tárgy kulturális közeget vált, a két közeg része lesz a reszemantizációs folyamatnak. A kulturális transzfer továbbá nem mondható olyan izolált történeti konfigurációkra vonatkozó pozitívista kutatásnak sem, ahol a konfigurációk azt feltételezik, hogy két kultúra között konkrét történeti kapcsolat jött létre. Ahhoz, hogy német–orosz kulturális transferről beszéljünk, nem elég, hogy Nagy Péter és a lengyel király, aki egyúttal szász választófejedelem is, találkoztak Torgauban, még akkor sem, ha ez a találkozás nem lényegtelen a két ország történelme szempontjából. A konkrét történelmi kapcsolatok csak empirikus anyagot jelentenek. A kulturális transzferek az egymással összehasonlított kultúrák nagyobb egységeire vonatkoznak.

A kulturális transzferekre vonatkozó kutatás még inkább különbözik az összehasonlítások felállításától, legyenek azok esztétikaiak, tudományosak vagy szociológiaiak. Az összehasonlítás jellegére, az összehasonlítás nyomán keletkezett átfedések rekonstrukciójára vonatkozó reflexió különleges figyelmet igényel.

II. fejezet AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSON TÚL

Különösen a francia–német kapcsolatok terén a történetírás túl sokáig olyan legitimációs modellhez kötődött, mely tárgyait nemzeti fogalmak alapján definiálta. Az összehasonlító nézőpontú munkák számának növekedése csakis pozitív fordulatként értékelhető; az összehasonlító módszert Marc Bloch (lásd A feudális társadalom) és Fernand Braudel (lásd A Mediterránium) mintegy ötven évvel ezelőtt megjelent munkái harangozták be, s annak

⁶⁸ Keilhauer, Annette: *Begriffstransfer in französisch-deutsch-französischen Wörterbüchern (1770–1815)*. In: Lüsebrink – Reichardt: *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770–1815*. 1997. 769–824.

⁶⁹ Wagner, Michael: *Die Rezeption des „Königsmordes“ von 1793 in Deutschland*. In: Lüsebrink – Reichardt: *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770–1815*. 239–257.

azóta is folyamatosan mindig újabb és újabb védelmezői támadtak.⁷⁰ Pedig a nemzeti történetírás elégtelenségeinek kiküszöbölésére az összehasonlításon kívül más módszer is elképzelhető. Az összehasonlítást valójában nem lehet az Európában a kultúrtörténetre vesztélyt jelentő történetírói etnocentrizmus elleni legfőbb tudományos eljárásnak tekinteni. Az összehasonlító módszer konstruktív kritikát igényel, s – bár részleges és időszakos hasznossága vitathatatlan – rá kellene mutatni jól látható korlátaira. Most főként 19. századi példák alapján felállított elméletek kidolgozására vállalkozunk.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ÖNMAGUKBAZÁRT KULTURÁLIS TEREKET FELTÉTELEZ, HOGY AZTÁN KÉSŐBB ABSZTRAKT KATEGÓRIÁK SEGÍTSÉGÉVEL TÚL TUDJON LÉPNI EZEK SPECIFIKUS JELLEMZŐIN

Mit értünk „összehasonlító történetíráson”? A kifejezésnek először is van egy nagyon hétköznapi jelentése: a rész kutatások eredményei nem maradhatnak izoláltak, azokat valamilyen általánosabb szintre kell emelni, ehhez azonban először el kell végezni az összehasonlításukat. A bármely tudományos tevékenység alapját jelentő sorrend felállítása már önmagában összehasonlítási forma. E szűk jelentéshez egy tág jelentés kapcsolódik: a történetírás nem szólhat csak a nemzeti identitásról, annak meg kell semmisítenie a kereteit.

Két tárgy összehasonlítása nem más, mint az azonos és különböző jellemzőik számbavevétele céljából történő szembeállításuk, és – egykönnyen nem elkerülhető csúsztatással – az így kirajzolódó ellentétek rögzítése. Csak azt lehet összehasonlítani, ami nem összevéteszhető. Amikor egy francia- és egy németországi társadalmi csoportot hasonlítunk össze, akkor nem engedhetjük meg magunknak azt a következtetést, hogy a nemzeti hovatartozásnak nincs jelentősége. Az összehasonlítás jóváhagyja a nemzeti alapon való megkülönböztetést, és problematikussá teszi annak megkérdőjelezését.

Az összehasonlítás fogalmai között keletkező *tertium comparationis* többnyire elkerülhetetlen. Félő, hogy a nemzetek közötti összehasonlítások esetében ez a közvetítés a kizárólagosan a nemzeti nézőpont kivetítéséhez fog vezetni. A történész kénytelen olyan fogalmakat használni, mint „a 19. századi értelmiségiek, politikusok, tanárok, illetve polgárok”, melyek kevésbé a kutatás segédeszközeinek, mintsem új problémáknak, gyanúsán általános kategóriáknak bizonyulnak. S amennyiben lemondunk ezen túl tág kategóriák használatáról, gyakran arra a megállapításra juthatunk, hogy nincs mit összehasonlítani. A francia, a német és az angol párbajhasználatról készült munka⁷¹ is azt bizonyítja, hogy a heterogén kód- és értékrendszerek nem összegeztethetők egymással.

A legfőbb probléma a megfigyelő pozíciójából ered. Többnyire saját magunkat hasonlítjuk a másikhoz. Az összehasonlítás szintje ettől fogva a szubjektív és nemzeti dimenzió kiteljesedésének felel meg. Miközben az európai oktatási rendszerről Németországban megírt tanulmány középpontba állítja majd a *Bildung* fogalmát (ami majdhogynem meta-

⁷⁰ Lásd Rossi, Pietro (éd.): *La storia comparata. Approcci et prospettive*. Milan, Saggiatore, 1990. és újabban Haupt, H. G. – Kocka, J. (hrsg): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsforschung*, Frankfurt am Main, 1996. A kiadvány bevezetőjében a szerkesztők maguk is arra hívják fel a figyelmet, hogy a nagyon általános szintű összehasonlítás minden bizonnyal keretet ad a politikai–történeti kutatásoknak, a kutatást viszont saját implicit feltételezéseire redukálja. A tiszta összehasonlítás jótékony hatásairól meggyőződve, viszonylag gyorsan rátérnek arra, amit ők kapcsolattörténetnek, „Beziehungsgeschichte”-nek neveznek.

⁷¹ Frevert, Ute: *Bürgerlichkeit und Ehre. Zur Geschichte des Duells in England und Deutschland*. In: Kocka J.: *Bürgertum im 19. Jahrhundert*. 3., DTV, 1988. 101–140.

fizikai értelemben vett képzést jelent),⁷² egy francia vagy angol szerző ezt a fogalmat meg sem említené. Franciaországban a 19. század eleje óta létező összehasonlítás-történet óta arra mutat rá, hogy az összehasonlítás elvének köszönhetően a nemzeti identitás hangsúlyozása sohasem vált kérdésessé, sőt ellenkezőleg, az közvetve a nemzeti nézőpont védelmét jelentette. Ahhoz, hogy erről meggyőződjunk, elég az alábbi – a francia nyelv és irodalom elsőbbségét hangsúlyozó – irodalomprofesszor érvelését olvasnunk: „Az olasz túlságosan finom, a spanyol túlságosan harsány – egyébként e két nyelv kizárólagosan déli jellegű, azaz az északi népek hangképzőszerveinek nem igazán megfelelők. Továbbá az általuk reprezentált nemzetek mindent a külföldi befolyástól várnak. A németet most hasonló okokból kifolyólag nem vizsgálom: túlságosan északi. Mivel egyszerre durva és ködös, sohasem felel meg a déli népek géniuszának. Az angol nyelvet, amely szintén túlságosan germán, viszont az angolok kalandvágyó természete miatt világszerte elterjedt, csakis az angolszász faj volt képes elsajátítani: az Új Világban, ahol egy egész kontinens civilizálása vált feladatává, elég szépen hódított. A szláv nyelvekről nincs véleményem, mert nem ismerem azokat [...] Marad tehát a francia nyelv.”⁷³

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ANÉLKÜL ÁLLÍTJA A SZINKRONIKUS KONSTELLÁCIÓKAT PÁRHUZAMBÁ, HOGY KELLŐ FIGYELMET FORDÍTANA AZ ÁTFEDÉSEK KRONOLÓGIKUS EGYMÁSUTÁNISÁGÁRA

Az összehasonlítás az adott kultúra olyan momentumaira vonatkozik, melyek szemantikai hasonlóságai miatt párhuzamos jelenségnek vélhetők. Ugyanakkor ezek a momentumok maguk is évtizedekre, évszázadokra visszanyúló fejlődésbe ágyazódnak be. A francia és a német egyházak szerepének, illetve ezen kultúrák könyvtárainak összehasonlítására vállalkozó bármely kutatás minden bizonnyal a strukturális különbségek hosszú listáját eredményezné. Ugyanakkor ezek a különbségek önmagukban nem rendelkeznek magyarázó értékkel, mivel a különböző nemzeti tereken belül elfoglalt helyük egyáltalán nem szimmetrikus. Néhány olyan kísérlet, mint például Isaac Chivaé és Utz Jeggle-é (*Ethnologie en miroir*, Paris, 1987) azt bizonyítják, hogy egész kutatási területek csak szemantikai szinten és egyáltalán nem a vizsgált kultúrák tudományos mezőire jellemző relatív funkció szintjén kapcsolódnak egymáshoz. Az *ethnologie* és a *Volkskunde* között, ha jól belegondolunk, kevés összehasonlítási lehetőség adódik, azt leszámítva, hogy a *Volkskunde* kifejezést általában *ethnologie*-ként fordítják. A két tudományos terület az utóbbi időkig teljesen eltérő pozíciót foglalt el a saját kulturális rendszerében. Mindent összevetve, biztosak lehetünk-e abban, hogy manapság a gazdasági élet leírására vagy említésére legtöbbet használt kifejezések is – úgymint „piacgazdaság” vagy „humán erőforrás” – Párizs, Frankfurt és Cottbus összevethető jelentéseire utalnak?

Olykor nagyobb hasznát vehetnénk annak, ha két, egymással semmilyen szemantikai hasonlóságot nem mutató kultúra momentumait állítanánk kapcsolatba, illetve párhuzamba. A 19. századi tudományos rendszerben a német filológia igazi franciaországi pendantja a társadalomtudomány, míg a filozófiáé a *cousin-i* típusú politikai ideológia.⁷⁴ A strukturális különbségek magyarázatára egyedül az idődimenzió szolgál. Ugyanakkor a szinkronikus

⁷² Jeismann, Karl Ernst – Lundgreen, Peter (hrsg): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. 3. 1800–1870, *Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des deutschen Reiches*, München, Beck, 1987.

⁷³ Arnould, Edmond: *Essais de théorie et d'histoire littéraire*, Paris, Durand, 1858. 321 – A külföldi irodalmak és kultúrák oktatásáról Franciaországban lásd Espagne, Michel: *Le paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*, Paris, Cerf, 1993.

⁷⁴ Espagne, Michel – Werner, Michael: *Les correspondants allemands de Victor Cousin*, Hegel-Studien, 1986, 65–85.

megfigyelésektől eltérően a fejlődési szegmensek egykönnyen nem vezethetők vissza közös nevezőre.

A tudományos érdekek tehát azt diktálják, hogy olyan kutatási tárgyakat válasszunk, melyek nemcsak a formális, de a történeti kapcsolatok megjelenítésére is alkalmasak. Ahelyett, hogy a francia és német orvosokat, művészeket és kereskedőket hasonlítanánk össze, érdemes volna a Franciaországban letelepedett német orvosok, művészek és tanárok⁷⁵ felé fordulni.

Így lehetséges volna, hogy:

- ne tévesszük szem elől a történeti kontinuitást, melyből a két kultúra közötti konkrét kapcsolat ered;
- a különbségeket kontextusfüggő cselekvésekként elemezzük;
- ütköztessük a két fogalom jellegzetes elvárásait;
- figyelembe vegyük a német kulturális javakat vagy társadalmi csoportokat befogadó francia kontextusra jellemző konjunktúra komplex meghatározottságát.

Az összehasonlítások ahistorikus eredményekre vezetnek, miközben a kultúrák közötti kapcsolódási pontok állandó folyamatban léteznek. Amikor a történész kiválasztja magának a közvetítők egy csoportját, például a franciaországi német telepeseiket, heterogén fejlődési folyamatok – a kiindulási, és a befogadó kontextus – egybeesési pontját kell tudni megragadnia. A Hanza-városoknak a francia kikötőkben, például Bordeaux-ban létesült ügynökségei magukban egyesítik a francia és német történelem problémáit, s így a két ország történelme ezen a konkrét ponton kivételesen egységes történelemként jelenik meg.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS AHELYETT, HOGY AZ AKKULTURÁCIÓS MECHANIZMUSOKRA HELYEZNÉ A HANGSÚLYT, SZEMBEÁLLÍTTJA EGYMÁSSAL A TÁRSADALMI CSOPORTOKAT

Semmi esetre sem haszontalan az európai társadalmat alkotó társadalmi rétegek regisztrálása. A bérekre, a munkaidőre, a higiéniai feltételekre, a szervezeti formákra, a termékenységű rátákra vonatkozó forrásokat összegző táblázatokba lehet és kell foglalni. Az említett statisztikák velejárája mégis a kollektív, univerzális alanyok megjelenítésében rejlik. A csoportok magát megkérdőjelezhetetlennek beállító tipológiája a tetszőleges kimerevítés gyanúját vonja magára. Mit jelentene a 19. századot tekintve a Rajna két partján található egyetemi testületek párhuzamba állítása?

A prekonceptióktól mentes érdeklődés főleg olyan csoportokra irányulhat, amelyek mint önálló entitások éppen letűnőfélben, egy idegen kontextusban való felolvadás közepette ragadhatók meg, s melyekre mint egy autentikusan nemzetek feletti történetírás elsődleges fontosságú tárgyaira kell tekintenünk.

A 19. századi Párizs német nyomdászai, kiadói például Németországban elsajátított technikát adaptáltak francia környezetben, s ez által nemcsak saját identitásukat, de az új kontextus struktúráját is átalakították. Ugyanez igaz a Franciaországban tevékenykedő német származású orvosokra, oktatókra, festőkre, zenészekre, illusztrációkészítőkre⁷⁶, fotósokra⁷⁷ is.

A franciaországi német zsidóság mint felekezeti közösség oly mértékben sikeresen aszimilálódott a francia zsidósághoz, s a „zsidóság tudományának” franciaországi meghono-

⁷⁵ Espagne, Michel – Lagier, Françoise – Werner, Michael: *Le maître d'allemand. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, Maison des sciences de l'homme, 1991.

⁷⁶ A Franciaországban a romantikus jelenetek reprezentációit fixáló Johannot testvéreket kell megemlíteni.

⁷⁷ A Párizsban 1850-től tevékenykedő, a Karlsruhe-ből származó fotós Reutlingerek esete figyelemreméltó. Lásd Bourgeron, J.-P.: *Les Reutlinger*. Paris, 1979.

sítása a 19. század végén, a Dreyfus-per idején oly fontos szerepet töltött be a szekularizáció létrejöttében,⁷⁸ hogy az a köztudatban a németek és zsidók egybemosódásához vezetett. A francia–német határ két oldaláról származó társadalmi csoportok egymáshoz való közelítése, sőt fúziója csak számszerűleg redukált léptékben lehetséges. Éppen az ilyen csoportok teszik lehetővé a nemzeti sztereotípiák nemcsak absztrakt meghaladását.

Nathan Wachtel *Le retour des ancêtres* (1990) és a *Vision des vaincus* (1971) című munkái, melyek jóval túllépnek az amerikai latin-indián társadalmak sajátos problémáin, s a kulturális keveredések vizsgálatához alapvető módszertani hozzájárulásnak tekinthetők, a következő paradigmátikus kérdésfeltevéseket fogalmazzák meg: hogyan tudták a Columbus előtti társadalmak megőrizni a rájuk jellemző mentális struktúrákat a hódítás és a külföldi kulturális javak erőteljes beáramlását követően is? Hogyan tudtak a mentális struktúrák egymásra épülni és hosszútávon új kombinációba rendeződni? Ugyanez a kérdésfeltevés a francia–német kontextussal kapcsolatban is releváns volna a határokat átlépő szakmai, illetve felekezeti közösségek egészét tekintve. Ezért kell az emigráns, illetve immigráns csoportokra helyezni a hangsúlyt, illetve a mikrokontextusokra hatással lévő mikroeffektusok elemzésére vállalkozni. Az évszázad folyamán összegyűlt honosítási dossziék és a rajtuk keresztül feltáruló társadalmi, gazdasági és kulturális mechanizmusok szisztematikus elemzése rendkívül jó forrásanyag az ilyen mikroelemzésekhez.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOK A TERÜLETEKRE VONATKOZNAK. A LEGTÖBB ESETBEN AZ EURÓPAI TEREK KÖZÖTTI OBJEKTÍV KAPCSOLATOK MEGFIGYELÉSÉNEK TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS STRUKTÚRÁJUKAT TEKINTVE NAGYOBB MAGYARÁZÓ-ÉRTÉKE LEHETNE

Mostanában gyakran előfordul, hogy a történészek egy-egy német várost vagy vidéket hasonló nagyságrendű francia várossal, illetve vidékkel hasonlítanak össze. Az ilyen jó-hiszemű kutatási tervek látens modellje a testvérvárosoké. A városok, illetve vidékek kiválasztása absztrakt felosztás szerint történik (lakók, megjelenített ipari szektorok száma, stb.). Ilyen esetben hajlamosak vagyunk politikai szándékok által vezérelt történetírásról beszélni, melytől a kezdeményezők a civil öntudat erősítését remélik. Az ilyen összehasonlítások a termékenységi rátáktól a vállalatszerzési szokásokig bezárólag a különbségek és hasonlóságok hosszú sorát eredményezik.

Nem lehet eléggé alábecsülni annak veszélyét, ha nem veszünk tudomást a valóságos kapcsolatok szövetéről. Bordeaux, Nantes és a Hanza-városok az egymást erősítő gazdasági növekedés és kulturális meghatározás eredményei.⁷⁹ Nemcsak Bordeaux Hamburggal és Brémával való összevetése, de egy olyan európai terület történetének elemzése is tökéletesen legitimnek tűnik, melynek határait azonos kommunikációs tengely jelöli ki. A Gascogne és Dél-Poroszország közötti hajózás valóságos, a kollektív gazdasági cselekvések, az azonos vallási és családi magatartások és az állandó levélváltás révén kikristályosodott kulturális teret jelöl ki. Az Európa térképét átszelő, ennél kevésbé ismert tengelyek megrajzolása is várat még magára, úgymint például a Párizsból Oroszország, vagy Lipszén és Drezdán keresztül Lengyelország felé vezető útvonalaké.

⁷⁸ Simon-Nahum, Perrine: *La cité investie. La science du judaïsme français et la République*. Paris, Cerf, 1991; Trautmann-Waller, Céline: *Philologie allemande et tradition juive. Le parcours intellectuel de Leopold Zunz*. Paris, Cerf, 1998.

⁷⁹ Espagne, Michel: *Bordeaux-Baltique. La présence culturelle allemande à Bordeaux aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, Ed. du CNRS, 1991; Alain, Ruiz (éd.): *Présence de l'Allemagne à Bordeaux du siècle de Montaigne à la Seconde Guerre mondiale*. Bordeaux, Presses universitaires de Bordeaux, 1997.

Néhány német vidék Franciaországhoz fűződő kapcsolata, mely a helyi kultúr- és társadalomtörténetében szerepet játszott, úgyszintén érdemes volna a kutatásra. Szászország társadalmi struktúráját minden bizonnyal össze lehet hasonlítani bármely francia vidékével. Ugyanakkor e térség történetét más módon – a nemzetekfeletti történetírás eszközeivel – is lehet kutatni, mely Szászország történeti változását a Franciaországgal kiépülő kapcsolatán keresztül vizsgálja. Az Erős Ágost-korabeli udvari kultúra, a könyvtörténet, a 19. századi forradalmak szászországbeli megítélése, mindezek olyan elemek, melyek Szászország történetében az adminisztratív és gazdasági struktúrákba mélyen beágyazott francia jelenlétet bizonyítják. Ha a francia nézőpontot helyezzük előtérbe, könnyedén felvázolhatjuk ennek inverzét is, a szász vidékre épülő francia–német kulturális közösséget, Németország francia percepciójának kitüntetett szász pillanatát.⁸⁰ A rajnai térségre nyilvánvalóan jellemző francia–német rokonság többé-kevésbé fontos eredményei révén más német régiók esetében is bizonyítható lehet, s kiindulópontot jelenthet egy nemcsak összehasonlító, de autentikusan kétnemzeti, binacionális történetírás számára is.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS AZ IDENTITÁS KIFEJEZÉSÉT SZOLGÁLÓ KUTATÁSI TÁRGYAKRA VONATKOZIK. EBBŐL ADÓDÓDAN A MEGFIGYELŐ FIGYELME NEM TERJED KI ARRÁ, MILYEN KÜLFÖLDI ELEMEI VANNAK A SZŰKEN ÉRTELMEZETT NEMZETI EMLÉKEZET TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁNAK

Amikor összehasonlítunk, a hangsúly az adott nemzeti tér specifikusnak ítélt struktúráira kerül. Lényegében ezek a kultúra olyan elemei, melyek köré szerveződik a nemzeti csoport emlékezete, azaz a tágran értelmezett „emlékezethelyek” (iskolai épületek, utcák, háborús emlékművek, könyvtárak). Amikor tehát összehasonlítunk, figyelmen kívül hagyjuk, hogy az emlékezet szövetét nemcsak egyetlen, de több nemzeti tér is alkotja, mint ahogyan a kultikus helyek is több, különféle vallás számára hordoznak jelentést.

Jó pár francia–német közös „emlékezethelyet” fel lehetne sorolni: ilyen kapcsolat létezik a 19. századi németországi humántudományok és a párizsi királyi könyvtár, a hesseni sepregetők⁸¹ és a párizsi utcák, valamint az északi polgári ízlést tükröző neoklasszikus építészeti és Bordeaux kikötővárosa között. A berlini hugenották számára oly fontos Gendarmenmarktól kezdve a lipcsei Népek csatáját ábrázoló emlékműig, amit 1914-ben avattak fel azzal a céllal, hogy az egykori szabadságharcok emlékének megidézésével lelkesítsen, közös emlékhelyekről beszélhetünk, vagy legalább is ekképp lehetne azokat tanulmányozni.

Maurice Halbwachs a húszas években kidolgozott, a társadalmi emlékezetre vonatkozó elmélete nagy jelentőséggel bír az interkulturális emlékezet meghatározása szempontjából. A városok, az utcák, az építészeti s minden középület a társadalmi emlékezet megannyi nyoma. Az ilyen, egymást érő mnemonikus nyomok egyáltalán nem a nemzeti identitást jelenítik meg, hanem a különböző identitások egymásbakapcsolódását. Csak az összehasonlítás vezet az emlékezetek megosztásához, a nemzeti szempontból meghatározott elmentés táboraik megkülönböztetéséhez.

A nemzeti emlékezet elsősorban a könyvtárakban és a történeti levéltárakban hagyományozódik át az utókorra. A levéltári mutatók rendje a történetírás számára olyan megkerülhetetlen osztályozási rendszert jelent, mely a francia forradalom osztályozási szempontjaiból eredeztethető. A francia–német, vagy még tágabban, a nemzetekfeletti törté-

⁸⁰ *Von der Elbe bis an die Seine. Französisch-sächsischer Kulturtransfer im XVIII. und XIX. Jahrhundert.* Hrsg. von Michel Espagne und Matthias Middell, Leipzig, Leipziger Universitäts-Verlag, 1993.

⁸¹ Pabst, Wilfried: *Subproletarier auf Zeit: deutsche „Gastarbeiter“ im Paris des 19. Jahrhunderts.* In: Bade, Klaus J. (éd.): *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart.* München, Beck, 1992.

netírás legalább egy elméleti jellegű új levéltári szervezési terv meghatározását is szükségessé tenné. A honosítási dossziék, útlevelék, tanulmányutak, fordítók, nyelvtanárok, levelezési hálózatok, követségi jelentések, és más, *per definitionem* bilaterális tárgyak szeriális tanulmányozása új levéltári kategóriák meghatározását, s legalábbis egy nemzetekfeletti levéltári alap koncepciójának kidolgozását igényli.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOK, MIELŐTT RÁTÉRNÉNEK AZ EGYBEESÉSEK ELEMÉZÉSÉRE, A KÜLÖNBΣÉGEKET HANGSÚLYOZZÁK. AZ ELEVE LÉTEZŐ EGYMÁSBA KAPCSOLÓDÁSOK HÁTTÉRÉBEN FOLYÓ MEGKÜLÖNBÖZTETÉSI FOLYAMATRÓL NEM ESIK SZÓ

A nemzetek közötti különbségek tudatosítása maga is történeti termék. Nagyjából a 18. század második felétől beszélhetünk róla. Azt megelőzően a nemzetek másodlagos, sőt különböző determinációk voltak. De ha összehasonlítjuk a nemzeti kultúrák elemeit, az azzal a kockázattal jár, hogy az egymással ellentétes pozíciókat természetből fogva létezőnek tekintjük. A történész csak így képes az identitásformák összehasonlítására.

Az ellentétek megjelenése, a cezúrák elmélyülése történeti folyamatot jelez. Csakis eme folyamat megfordítására tett kísérlet – mely a folyamat geneziséét jelentő mechanizmusok leírására törekszik – teszi lehetővé egy valóban nemzetekfeletti történeti tér meghatározását. A nyelv, a nép és a nemzet Németországban használatos fogalmait csak abban az esetben lehet az elviekben francia megfelelőikhez hasznosan közelíteni, ha azokat a francia fogalomalkotás német dekonstrukciójának vesszük. Például a 19. század végén a német filológiai erudíció és az általános kultúra francia eszméje közötti szakadék a humántudományok egyik vezérmotívuma volt. Az általános kultúra azonban válasz lehet az erudíciós elaprózódásra. Az ellentétpárokat dinamikus kettősségként kell látnunk.

A kétoldalú átfedések folyamatában megjelenő cezúrákat tanulmányozó könyvek közül Michael Jeismann *La patrie de l'ennemi. La notion d'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918* című munkája⁸² említhető. A szerző arra mutat rá, hogy a 19. századi német és francia sajtóban megjelenő ellenségképek végeredményben elenyésző információt nyújtanak a másíkról, s hogy az ellenség inkább belső funkciót lát el, nélküle ugyanis eltűnne a nemzeti identitás. Abszurd volna a szegényes és sztereotip ellenségképek összevetése. A könyv sokkal inkább az ugyanolyan esetleges, mint amilyen kevésbé explicit cezúra ún. strukturális szükségszerűségére, valamint fokozatos elmélyülésére világít rá. A különbségek, a skizmák, a szakadások nemcsak külső határokat jelölnek, de geneziséük és belső funkciójuk is van. A szorosan értelmezett összehasonlítás gyakran homályos lesz.

FRANCIA–NÉMET KÖZEGBEN A HUMÁN- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK TÖRTÉNETE, AMINT AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS FOGALMÁT ÉS NEM E FOGALMAK KÖZÖTTI KAPCSOLATOT, ILLETVE AZOK FOKOZATOS ELTŰNÉSÉT ÁLLÍTJA ELŐTÉRBE, A KOMMUNIKÁCIÓKÉPTELENSÉG FORMÁIRÓL KÉNYTELEN SZÁMOT ADNI

Azok közül, akikkel a német egyetemet szokás azonosítani, az elsők között kell Wilhelm von Humboldt nevét említeni. A személyével kapcsolatos egyik legtöbbet vitatott kérdés az „ideológusok” nyelvfilozófiájához való viszonya. Németországban gyakran tabuként kezeltek, hogy a *Bildung*-eszmé milyen mértékben gyökerezett a 18. századi francia szenzualiz-

⁸² Jeismann, Michael: *La patrie de l'ennemi. La notion d'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*. Paris, CNRS-Eds, 1997.

musban.⁸³ Azt követően, hogy Victor Cousin és tanítványai közvetítésével megjelent Franciaországban a német filozófia és, mindenekelőtt, a kantizmus, a 19. század végi szekularizált, laikus ideológia a német idealizmus francia átértelmezésének értékével kezdett bírni.

A francia egyetemek külföldiekről folytatott tudományos diskurzusa a német filológia behozatalán alapult és abból fejlődött tovább, ezzel főszerephez juttatva a németajkú tanárokat. A külföldi kultúrák filológiai módszerű feltárása végül átalakította a tudósok francia kultúrára vonatkozó nézeteit is. A provanszi- és kelta tanulmányok valójában a német egyetemek szellemi eszközkészletének franciaországi alkalmazása nyomán kezdtek kibontakozni.⁸⁴ Humboldt nélkül valószínűleg nem láttak volna ilyen korán napvilágot a baszk regionális tanulmányok, ahogy a bajor Johann Gaspard Zeuss⁸⁵ nélkül a kelta tanulmányok sem. A németajkú tudósok, köztük például Michel Bréal ösztönzésére létrejött École Pratique des Hautes Études a német kutatási módszerek párizsi adaptációs kísérlete volt.

A két oktatási és egyetemi rendszer összehasonlításának szentelt összehasonlító tanulmányok a mai napig nem mutattak rá egyértelműen a szimmetria hiányára. Így szinte ki is iktatták a két rendszer belső dinamizmusát alapvetően meghatározó kölcsönös kapcsolatot. Persze Christophe Charle-nak az európai értelmiségekre vonatkozó munkái⁸⁶ meggyőző erővel bizonyítják az összehasonlítási szint felállításának lehetőségét. Jól láthatók az irodalmi mezők, a tanárok és diákok száma közötti kapcsolatok, valamint a vizsgált területen a tanárok és írók megoszlásának egybeesései. Ugyanakkor ezek az egybeesések arra kényszerítik a történést, hogy megkerülje a vizsgált társadalmak gyakran nagyon is karakterisztikus jellegzetességeit. Annak bemutatása, hogy két tudományos tradíció nem önálló, hanem a kettejük közötti kapcsolatokkal, sőt az egymáshoz való szándékos megkésettiséggel jellemezhető, nem tűnne kevésbé ígéretesnek, nem volna kevésbé alkalmas az aszimmetriák feltérképezésére, sőt meghaladására, mivel pontosan a dolgok dinamikájára helyezné a hangsúlyt.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOKRA MINDIG NEMZETI NÉZŐPONTBÓL KERÜL SOR. AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOK SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE CSAK A NEMZETFOGALOM FONTOSSÁGÁT HANGSÚLYOZNA. A TÖRTÉNÉS FELADATÁNAK INKÁBB A KÜLÖNBÖZŐ NEMZETFOGALMAK LÉTREJÖTTÉBEN SZEREPET JÁTSZÓ KÜLSŐ MOMENTUMOK VIZSGÁLATÁRA KELLENE KITERJEDNIE.

Lehetetlen olyan összehasonlító történetírást elképzelni, mely ne valamely nemzetfogalomra épülne. Európában az államnemzet és a nyelvi nemzet fogalmai, a nemzet francia és német modellje ellentétpárt alkot.⁸⁷ Így aztán minden összehasonlítás, mely a két paradigma szembeállítására törekszik, végsősoron értékítélet is egyben.

Vagy megkíséreljük a komplexebb valóságot bemutatni s rámutatni arra, hogy az államnemzet egyszerre etnikai–nyelvi nemzetként is viselkedik, illetve viszont is ez a helyzet. Vagy pedig újból a francia államnemzet-fogalmat vetítjük ki a német helyzetre. Amikor az 1870 előtti Francia- és Németország összehasonlítására vállalkozunk, nem hagyjuk-e rend-

⁸³ A témáról lásd Aarsleff, Hans: *From Locke to Saussure. Essays on the Study of Language and Intellectual History*. Minneapolis, 1982; Trabandt, Jürgen: *Apeliotes oder Der Sinn der Sprache. Wilhelm von Humboldts Sprachbild*. Munich, 1986.

⁸⁴ Espagne, Michel: *Le paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*. Paris, Cerf, 1993.

⁸⁵ Kaspar Zeuss, Johann: *Grammatica celtica*. Leipzig, Weidmann, 1853, 2 vol.

⁸⁶ Charle, Christophe: *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*. Paris, Seuil, 1996.

⁸⁷ Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, 1992.

szeresen figyelmen kívül, hogy abban az időben Németországban nem létezett francia értelemben vett központi állam?

A nemzetfogalmak történeti konstrukciók. Ennek ellenére a történészek ritkán hangsúlyozzák, hogy az említett két nemzetfogalom kölcsönösen befolyásolja egymást a francia forradalom óta. Azt követően, hogy a nemzetnek a forradalom által terjesztett univerzaliztikus fogalmát a francia nép magáévá tette, Fichtének – aki életrajzírója, Xavier Léon szerint tetőtől talpig jakobinus volt – egy másik, a saját népe, a német nép jogainak védelméért kellett felemelnie a szavát. De a Renan által javasolt nemzetfogalom is nehezen lenne értelmezhető a tudós arra irányuló látens szándéka nélkül, hogy a Németország etno-lingvisztikai ambíciói elleni demonstratív kiállást szorgalmazza. A számos köztes fázis miatt maga a nemzetfogalom is rászorulna arra, hogy mint kultúrák közötti, szinte dialógikus fogalmat elemezzék.

A nemzet fogalmát mint bilaterális folyamatot többé nem lehet történeti-politikai, illetve ideológiai síkon elemezni. Ebben a dinamikus közegeben az egyszerű jogi formalizmusnál sokkal tágabban értelmezett szociopolitikai elemek szintén szerepet kapnak. Onnantól fogva, hogy a nemzetfogalom többé nem tisztán nemzeti definícióját használjuk, könnyebb rámutatni az ideológiai felépítmény és a társadalmi-történeti alap el nem különülésére, illetve gyakori felcserélődésére. Az ok-okozati láncolat, a nemzet különböző, egymástól független reprezentációi közötti kölcsönös hatásfolyamat rekonstruálására a csak pillanatnyi rálátást lehetővé tévő összehasonlítás alkalmatlan.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS FOGALMA OLYKOR A KUTATÁS OLYAN TENDENCIÁIT FOGALALJA MAGÁBAN, MELYEKNEK SEMMI KÖZÜK AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOKHOZ, ÉS AMELYEK INKÁBB KULTURÁLIS TRANSZFEREKNEK FELELNEK MEG

Amikor az Annales-iskola alapítói arra bíztatták a történészeket, hogy a társadalmak közötti kapcsolódási pontokat, a nemzeti sokféleség közös gyökereit kutassák, nem a szorosan értelmezett összehasonlítást, hanem az átfogó történeti perspektívát, a totális történelmet hiányolták.

Ha a strasbourgi vámon áthaladó könyveket kvantitatív szempontból próbáljuk meg leírni, vagy ha azt akarjuk megtudni, hogy a száz Otto Lorenz hogyan vitte véghez a könyvtartudomány terjesztését a 19. századi Franciaországban, vagy egész egyszerűen az emigráció demográfiáját elemezzük, akkor nem szósznerinti összehasonlítást végzünk, hanem csak az etnocentrikus történetírás szigorú kereteit próbáljuk rugalmasabbá tenni.

A 19. századtól fogva Franciaországban közkeletű volt más népek történelmének ismertetése. Az Anglia-, illetve Olaszország-történetek száma valóban jelentős. Többek közt említésre méltó a Tommy Perrens-féle kilenckötetes Firenze-várostörténet⁸⁸ vagy a tízkötetnyi olasz irodalomtörténet az „ideológus” Ginguené⁸⁹ tollából. Ezen történeti munkák szerzői előszeretettel alkalmaznak német prizmat. Franciaországban a 19. század elején a spanyol kultúráról és irodalomról szóló első könyv Friedrich Bouterwek, göttingai professzor könyvének fordítása volt. 1860-tól kezdve Itália megítélésében kardinális szerepet játszik Jakob Burckhardt reneszánszról szóló könyve. A külföldi szellemi élet elsajátítására vonatkozó igyekezetnek – melynek során előszeretettel támaszkodtak a Németországból importált szellemi eszköztárra – semmi köze az összehasonlításához.

Érdeemes megfigyelni, hogy körülbelül egy évtizede néhány könyvsorozatnál és kollektív munkánál milyen sűrűn hivatkoznak az összehasonlítás módszerére. Az 1990-ben indult

⁸⁸ Perrens, F. T.: *Histoire de Florence depuis ses origines jusqu'à la domination des Médicis et depuis la domination des Médicis jusqu'à la chute de la République (1531)*. Paris, Hachette, 9 vol., 1877–1891.

⁸⁹ *Histoire de la littérature italienne*, Paris, L. G. Michaud, 1811 à 1819.

Genèses című folyóirat, melynek munkálataiban számos külföldi történész vesz részt, éppúgy kifejezetten kerüli az összehasonlítás kifejezést, mint magát az összehasonlítást, annak ellenére vagy éppen azért, mert a nemzetközi hálózatok bemutatására kell törekednie. A *Comparativ* című lipcei folyóirat, mely Karl Lamprecht⁹⁰ távoli örököséként joggal az egyetemes történelem és a társadalmak összehasonlító kutatásaként határozza meg profilját, 1991 óta létezik. Egyik első különszámát a francia–német összehasonlításoknak szentelte, jóllehet a szám elsősorban a recepcióval, a 18. századi német tér szocio-politikai problémáival, illetve a Felvilágosodás problematikájával kapcsolatos kérdéseket vizsgálta.⁹¹ Noha valamennyi szám a nemzeti terek szűk kereteit próbálja meghaladni, azt nem az összehasonlítások révén teszi.

Jürgen Kocka *Histoire de la bourgeoisie au XIXe siècle. L'Allemagne comparée à l'Europe*⁹² címmel jelentetett meg egy munkát. Neves német történészek tanulmányait gyűjtötte egybe, melyek némelyike az összehasonlító módszerre hivatkozik. A munka azért lehetett eredményes, mert a *tertium comparationis*, az európai polgárság jelensége az általánosítás olyan fokával és főleg olyan kiterjedéssel rendelkezik, ami a kötet néhány szerzője számára zavarbaejtő lehetett. Ráadásul már a címből világos, hogy a németországi helyzet jelenti a kiindulópontot.

A Helmut Berding, Etienne François és Hans Peter Ullmann által szerkesztett, *La Révolution, la France et l'Allemagne. Deux modèles opposés de changement social?* (Paris, Éds de la MSH, 1989) a címe ellenére – Etienne François tanulmánya kivételével, amely részben a párhuzamba állítás árnyoldalát hangsúlyozza, részben pedig rámutat arra, hogy a francia és német modellek milyen mértékben ékelődnek egymásba – egyáltalán nem összehasonlítás.

Az „összehasonlító kutatás” vezényszó minden bizonnyal pozitív eredményekre vezethet, amennyiben alatta a mezőnek a nemzeti megosztottságon túllépő szisztematikus kiterjesztését értjük.⁹³ Ugyanakkor a módszerként felfogott összehasonlítást egyetlen egyszer sem lehet kritikátlanul alkalmazni, akár még a politikai kultúra stratégiáira hivatkozva sem. A kulturális transzfer elmélete úgy fogható fel, mint az összehasonlítás módszertani korrekciója a kultúrtörténetben.

A továbbiakban fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ha a humán- és társadalomtudományok az összehasonlítást modern módszertani formának tekintik, akkor azt is tudomásul kell venniük, hogy saját genezisük is csak az egymást követő transzferek alapján elemezhető, hiszen a humán tudományok tudománytörténete a kulturális transzferek problémakörének egyik legtermékenyebb kutatási területe.

Fordította: **Balázs Eszter**

⁹⁰ Lamprechtről lásd Chickering, Roger: *Karl Lamprecht. A German Academic Life (1856–1925)*. New Jersey, Humanity Press, 1993.

⁹¹ *Comparative. Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung*, 1992. 4.

⁹² Kocka, Jürgen: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Munich, DTV, 1988.

⁹³ Meg kell jegyezni, hogy a Francia- és Németország közötti cserék számtalan vektorának és közvetítőjének szentelt, a Fernand Baldensperger, Edmond Egli és Claude Pichois összehasonlító történészek már réginek számító munkái a szó szoros értelmében vett összehasonlításon túllépve a kulturális transzferekre vonatkozó kutatáshoz közelítettek. Egyedül az irodalmiság szigorúan értelmezett közegéhez való ragaszkodás bizonytalanította el őket.

Michel Espagne műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló, illetve társszerzővel írott művei:

- Michael WERNER-rel: *Le maître de langue. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, MSH, 1991.
- Bordeaux-Baltique. La présence culturelle Allemande à Bordeaux aux XVIIIe et XIXe siècles*. Paris, CNRS, 1991.
- Federstriche. Die konstruktion des pantheismus in Heines arbeitshandschriften*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1991.
- Le paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*. Paris, Le Cerf, 1993. „Bibliothèque franco-allemande”.
- Les juifs Allemands de Paris à l'époque de Heine. La translation Ashkénase*. Paris, PUF, 1996.
- De l'archive au texte. Recherches d'histoire génétique*. Paris, PUF, 1998.
- Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, PUF, 1999.
- Le creuset Allemand. Histoire interculturelle de la Saxe au XVIIIe et XIXe siècles*. Paris, PUF, 2000.

Szerkesztett művek:

- Michael WERNER-rel: *Revue de Synthèse*, 1988, n° spécial (avril-juin) („Transferts culturels franco-allemands”).
- Michael WERNER-rel: *Les relations scientifiques francoallemandes*. Numéro thématique de la *Revue de Synthèse*, juin 1988
- Michael WERNER-rel: *Transferts: les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*. Paris, Éditions Recherche sur les Civilisations, 1988.
- Michael WERNER-rel: *Philologiques i. contribution à l'histoire des disciplines littéraires en France et en Allemagne*. Paris, MSH, 1990.
- Michael WERNER-rel: *Philologiques iii. qu'est-ce qu'une littérature nationale?* Paris, MSH, 1994.
- Michael WERNER-rel: *Les études germaniques en France (1900–1970)*. Paris, CNRS, 1994.
- Transferts culturels et région. L'exemple de la Saxe* (n° spécial des Cahiers d'études germaniques, 1995, n°28).
- Le miroir allemand* (n° spécial de la Revue germanique internationale [n°4]). Paris, PUF, 1995. [«Problèmes d'histoire interculturelle», p.5–24.]
- L'École Normale Supérieure et l'Allemagne*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1996, „Deutsch-französische Kulturbibliothek, Bd.6”.
- Katia DMITRIEVA-val: *Philologiques iv. transferts culturels triangulaires France-Allemagne-Russie*. Paris, MSH, 1996. [«Introduction», p.7–9.]
- W. GREILING-gel: *Frankreichfreunde. Mittler des französisch-deutschen Kulturtransfers (1750–1850)*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1996.
- Histoire culturelle* (n° spécial de la Revue germanique internationale [n°10]). Paris, PUF, 1998. [«Présentation», p.5–10.]

Michael Werner műveinek válogatott bibliográfiája

(A Michel Espagne-nyal közösen írt és szerkesztett műveket lásd fent.)

Önálló, illetve társszerzőkkel írott művek:

Michel ESPAGNE—Françoise LAGIER-vel: *Philologiques II. Le maître de langues: Les premiers enseignants d'allemand en France (1830–1850)*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991.

Michael LACKNER-rel: *Der cultural turn in den Humanwissenschaften. Area Studies im Auf- oder Abwind des Kultúralismus*, Bad Homburg, Werner Reimers Konferenzen, 1999.

Jan-Christoph HAUSCHILD-dal: *Heinrich Heine. Une biographie*, Paris, Éd. du Seuil, 2001.

Jan-Christoph HAUSCHILD-dal: *Heinrich Heine*. München, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 2002.

Szerkesztett művek:

Jacques GRANDNONC-kal: *Exils et migrations d'Allemands 1789–1945*. Numéro spécial des *Cahiers d'Etudes Germaniques*, 1987.

Peter SCHÖTTLER-rel: *France-Allemagne. Transferts, voyages, transactions*. Dossier thématique de la revue *Genèses. Sciences sociales et histoire* 14 (janvier 1994).

La société allemande. 17–19 siècles. Dossier thématique de la revue *Annales. Histoire, sciences sociales*, 1995, 4 (juillet-août), 719–827.

Etienne FRANCOIS—Marie-Claire HOOCK-DEMARLE—Reinhart MEYER-KALKUS-szal: *Marianne - Germania. Deutsch-französischer Kulturtransfer im europäischen Kontext, 1789–1914*, 2 vol., Leipzig, Universitätsverlag, 1998.

Peter SCHÖTTLER—Patrice VEIT-jel: *Plurales Deutschland – Allemagne plurielle*. Festschrift für Etienne François, Mélanges Étienne François, Göttingen, Wallstein, 1999.

Bénédicte ZIMMERMANN-nal: *La recherche française sur l'Allemagne et la coopération franco-allemande en sciences humaines et sociales. Bilan et perspectives*, Lille, Presses du Septentrion, 2002. (Numéro hors série de la revue *Allemagne d'aujourd'hui*)

Hans Erich BOEDEKER—Patrice VEIT-jel: *Le concert et son public. Mutations de la vie musicale en Europe 1780–1914 (France, Allemagne, Angleterre)*. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002.

MISKOLCZY AMBRUS

Csoportkép történésekkel

Az antiszemitizmus ürügyén?

Hálával kell tartoznom azért, hogy Erős Vilmos recenzióra méltatta *Nemzet és szellem* című munkám néhány vélt és valós állítását.¹ A vita mindig alkalom a számvetésre, továbbgondolásra, pontosításra, és ösztönzés további kutatásra. Amit Erős Vilmos ír, megért és nem ért meg, nem egyszerűen az írás és az olvasás felelősségét példázza, hanem azt is, hogy a magyar historiográfiai unalom légkörében még nem egy kérdésben szokatlan állítás olyan megszokott értelmező szövegek környezetbe huppan bele, hogy azonnal a megfelelő pavlovi reflexeket válthatja ki. Persze valamiféleképpen olyan légkörben szocializálódtunk, hogy bizonyos hívószavakra vagy ilyesminek tetsző megállapításra fel-feltámad bennünk a kísérleti állatként reagáló lény. Nyilván összefügg ez a közéleti publicisztikai neveltelenséggel, amely kedvez az ideológiai atavizmusnak. A posztmodern diskurzivitás, a diskurzus-szerelés és annak látszatai is kedveznek a reflexológiának, sőt olykor ki is merülnek benne. De a történetírás jelentősége talán abban rejlik, hogy valamiféleképpen visszahat arra az általános légkörre, amiből a leegyszerűsítés igénye sarjad. Az árnyaltabb világlátás kialakítása érdekében is műveljük, míg a historiográfiai unalom a denunciációs és leckéztetési megnyilvánulások táptalaja. A leegyszerűsítés és a pavlovi reflexológia (és kialakítása) többé-kevésbé egyetemes jelenség. Figyelni kell rá, ha van rá időnk és kedvünk, de nem kell túlzásba vinni. A nagy Szekfű Gyula, aki eléggé lenézte kis középosztályi olvasóit, sajnos, a hatás kedvéért a kelletténél jobban figyelembe vette őket. A román Cioran, aki 1938 táján kissé vérgőzös publicisztikát művelt, aztán – múltat feledtető – párizsi pszeudoremetiségében rá is jött arra, hogy „ne nézd az olvasódat!” De hát azért kissé meglepett, amikor a minap ezt hallottam:

– „Hallom, leantszemitáztad Szekfűt!”

– „Te Jó Isten – kérdem riadtan –, hol tettem ezt?”

– „Most olvastam az *Aetas*ban.”

– „Na, akkor jó!” Bár tegyem hozzá e kis párbeszédhez, nem is olyan jó. Miért lenne jó? Vagy miért is ne lenne jó? Mindegy! Igaz, ezen kis párbeszéd hívta fel a figyelmem, hogy jó lenne talán eltűnődni egy-két problémán.

Részrehajlás vagy tollhiba?

Igaza van Erős Vilmosnak, amikor azt tartja, „hogy ideje lenne már megszabadulni az ötvenes-hatvanas évek felfogásától, mely sajnos máig érvényesül”. De vajon ilyen egyértelműen igaz a megszakított idézet folytatása, ezen felfogás jellemzése is: „... miszerint »normális« történeti tanulmány csak a Szekfűvel való leszámolással, a tőle való elhatárolódással indíthat. Úgy tűnik, Miskolczy is jelentős mértékben ebbe a hibába esett, amire ékes bizonyíték, hogy Szekfű antiliberalizmusát bizonyítva szelektált antiszemitizmusáról beszél, holott például Marczali Henrik Szekfűt még a »Három nemzedék« idején sem tartja semmilyen mértékben antiszemitának, pedig ő ugyancsak kemény szavakkal utasítja el egykori tanítványának kon-

¹ Erős Vilmos: *Magyar szellemtörténet*. Aetas, 2002. 3–4. sz. 294–298. A recenzált munka: Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világról. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001. 248 old.

cepcióját”.² Így igaz! Mégis, ha ilyesmit hozunk fel (tekintély)érvként, akkor a hallgatást is elemezni kellene. Általában azonban üdvözölték a recenzensek Szekfű szelektív antiszemitizmusát is, bár ezzel a kifejezéssel nem éltek, aminek szintén megvan a maga jelentősége. Például a legkomolyabb ismertető, Concha Győző is a Szekfű-féle magyar önostorozás mellett nagy megértéssel fogadta és még cifrázta is a zsidó mentalitásban rejlő „negatív alapjelleg” megjelenítését. Azt viszont már sokallta, hogy miután Szekfű a kapitalizmus „meggyökerezésében látja a 67-től 1900-ig terjedő hanyatlásunk fő okát,” a kapitalizmus „történeti kezdeteivel” ugyan foglalkozik, „de abban az angolszász keresztyénségnek döntő szereplésére nem tér ki, s egyoldalúan a zsidósággal hozza összeköttetésbe”.

Kérdés, ezek után kinek van igaza? A hibába való esésre majd visszatérünk. A szelektív (és nem „szelektált”) antiszemitizmus komolyabb kérdés. Eléggé képlékeny, kissé rokonítható a neológia ortodoxellenességével. Úgy tűnik, van köztük valami szimmetria, egymást táplálják, gondoljunk a magyar vicclapok karikatúráira, amelyeket még a mindent behálózó pártszenvédelem is sugalltak. A szelektív antiszemitizmus – amelynek megvannak a maga változatai is – valójában instrumentalizálja a nagy szakadást, az úgymond jó zsidókat kontraszthatásra veti be, hogy a rosszak rosszóságát kiemelje. Ezzel pedig némi alapot ad azoknak, akik azon munkálkodnak, hogy a magyarságból kioperálják a zsidó vallásúakat, ami alapvetően ellentmond annak, amit egyszerűen polgári magyar nemzeti eszmének nevezünk, hiszen a szabadelvűségnek sikerült a nemzeti gondolatot az egyház és az állam szétválasztásának, valamint a felekezeti és a lelkiismereti szabadságnak a követelményeivel összekapcsolni, és biztosítani a nemzeti integrációt. Az antiszemitizmus valamennyi változata a maga kirekesztő technikáival a magyar társadalmat struktúrákra, különböző erkölcsi és faji kategóriákra bontó dezintegráció fermentuma lett. A szelektív antiszemitizmus abba a szalon-antiszemitizmusba váltott, amely a totális antiszemitizmust a maga módján próbálta kamatoztatni.

Auschwitz után az említett nagy szakadást is másképpen látjuk, mint előtte, és megérezte ezt Szekfű Gyula is. (Egyébként valahogy úgy kellene látni, mint Jókai Mór, aki – bár nagy sajtómanipulátor volt, pártpolitikai kérdésekben az álnokság változatos trükkjeivel élt – a magyar nemzeti eszményeket valló ortodoxok magyar hazafiságát sem tagadta soha.) A jelzett kérdés messze vezet, a neológia posztmodern elmarasztalásáig, amiben nem osztozhatunk, mert feladatunk a megértés, és nem az ítéletkezés, az értelmezés sikere pedig nem valamiféle ideológiai kánonhoz való közeledésen múlik. Ugyanakkor az egész kérdéskör mélyen erkölcsi kérdés is. Ilyen értelemben a tények felsorolása és elhallgatása is ítélet.

Azzal a közvélekedéssel is csak egyet lehet érteni, hogy az antiszemitizmus sokkal inkább a keresztények problémája, mintsem a zsidóké. Ehhez a közvélekedéshez persze kellene valami megszorító formula. Nagy a választék. Oda lehet ezt képzelni, és kellene is. De ez nem változtat a lényegen: a modern magyar reformkonzervatívizmust átszötte a szelektív antiszemitizmus; valamiféle gyermekbetegsége lett, és minél hamarabb átesett rajta valaki, annál jobb volt neki – és nekünk, akiket sok minden köt ehhez a szellemi örökséghez is. Példáim ezt erősítik meg. Horváth János „ékes” példa, a Nyugat ún. magyartalanságairól szóló írása és könyve (*Aranytól Adyig*) sötét folt az ő munkásságában, későbbi következetes magatartása az álmagyarkodó antiszemitizmus ellenében annál tiszteletreméltóbb. Hoztam is rá néhány példát, az önvizsgálat értelmét és jelentőségét érzékeltetve.

Szekfű Gyula a legbonyolultabb jelenség, éppen ideológusi jelentősége miatt. Nem mondtam és nem mondok, hogy antiszemita. Nem is tudom, és talán nem is tudhatom. Marczalinak talán – a maga módján – igaza lehet. De ettől függetlenül Szekfű 1919 után fogant profetikuz nézeteit átszövi a szelektív antiszemitizmus, sőt ha a *Három nemzedéket* alaposabban megforgatjuk, láthatjuk, olykor az írás lendületében már-már elmosódnak a határok, olykor a modern, zsidó származású értelmiségi és a galíciai kaftános zsidó magatartásá-

² Vesd össze Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Budapest, 1976. 166.

ban talál olyan közös mozzanatot, ami ellentmond a szelektivitás elvének is, bár alapvetően ezt akarja érvényesíteni, de hát nem könnyű ... Mindenesetre igyekeztem finomítani Kerényi Károly 1945-ös interjújának sarkított kitételeit. A kiváló klasszika-filológus, mint könyvemben jeleztem: „... éppen szellemtörténész kollegáira sújtott először, mert arra a kérdésre, hogy a háborús évek elhibázott külpolitikája juttatta-e az országot a »jelen helyzetbe«, Ady Endrét idézte előljáróban: »Valahol utat vesztettünk«, és rögtön hozzátette, hogy 1944 elején az egyik baloldali lap vezércikkének címeként ezt a keserű igazságot választotta »egy neves budapesti egyetemi tanár, akinek kétes hírnevéhez tartozott az, hogy Magyarországon ő lett az antiszemita kurzus első írói tehetséggel rendelkező teoretikusa«. Ez a professzor Szekfű Gyula. De a mérleg mégsem ennyire negatív. A képet árnyalja Kerényinek a válasza arra a kérdésre, hogy »sok ilyen ember volt Magyarországon?«:

»Nemcsak kommunista vagy kifejezetten németellenes, szélsőségesen magyar-népies értelmiségiek váltak Németországnak – alattomban imádó – híveivé, hanem voltak olyan korábbi antiszemiták, a demokrácia és bármiféle liberalizmus ellenségei, akik az első antiszemita törvényjavaslat után 1938 karácsonyán nyíltan ellenzékbe vonultak, és aggódtak a majdnem idilli módon békés magyar szigeten élő egymillió zsidó életéért. Megfelel a tényeknek, ha Svájcban még 1944. március 19. előtt is titkos magyarországi humanizmusról beszéltek. Igen, ez a keresztény-humanitárius érületű humanizmus nem is volt nagyon titkos, hanem éppen azért, mert hordozói részben késői konvertiták, a korábbi antiszemita-keresztény kurzus megtért képviselői voltak, inkább tüntető jellegű volt, és abban elhibázott, hogy a megtérés – bár őszinte volt, és a megtértek számára eléggé keserű – hiteltelen maradt, és egyben a német típusú antiszemitizmus fegyveres misszionáriusainak dühét váltotta ki.« Kerényi a későbbiekben »olyan elemek többé-kevésbé őszinte megtéréséről« szolt, »kik korábban udvari humanisták módján alkalmazkodtak«. Mint jeleztem, az élet bonyolultabbnak bizonyult.

Talán idéznem kellett volna Szerb Antalt is, ő így látta: „Az antiszemitizmus tette népszerűvé a korszak két legkiemelkedőbb íróját, kiknek munkásságában az antiszemitizmus csak átmeneti és részletkérdés volt: Szabó Dezsőt és Szekfű Gyulát is.”³ Szerb Antal optimizmusának az alapja az volt, hogy felismerte Szekfű nagyságát, hiszen szerinte „mai irodalmunk legösszetettebb alkotó-egynisége.” Emellett, hangoztatja Szerb Antal saját korának szóló íróniával: „Paradox módon ő, a konzervatív szellem bajnoka, talán a legigazibb demokrata ma íróink közül.” És „stílusában, ironiájában, a történelmi események helyreállításában alkotó művészi értékeket valósít meg”.⁴

Innen a felelőssége is. Asztalos Miklós emlékirataiban sok mindent meglátott Szekfű Gyula változásainak belső logikájából, és ezt szintén idéznem kellett volna, ha akkor ismerem volna: „Szekfű soha sem volt csak historikus, minden műve »időszerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszerű kérdéseire történeti témákon keresztül utalt. [...] Nem véletlen volt, amikor a bécsi udvari levéltár tisztviselője a *Száműzött Rákóczi* megírásakor rombolólag lépett fel a század eleji negyvennyolcas szemléletű Rákóczi-idealizálás ellen. Az sem volt véletlen, hogy az első világháború alatt a német nyelven megjelent *A magyar állam életrajza* című könyve a világháborús együttküzdés német orientációjában fogant. Mint már említettem, a 1919-ben megjelent *Három nemzedék* című műve leszámolt a dualizmus évtizedeivel, s tanulságul valósággal megvetette az antiszemitizmus tudományos ágyát. Bethlen Gáborról írt könyve szembefordulás volt a felbukkant transilván látással. A *Magyar Történet* XVIII. századi kötete a magyar katolicizmus glorifikálásával vágás volt kora erősen protestáns telítettségű közléte felé. A *Három nemzedék* második kiadásában, amikor számba vette azt, ami »azóta történt«, az új magyar élet neobarokk jelenségeit ostromozva, végül is a 20-as évek és a kezdeti 30-as esztendőik eszményein vágott végig, épp úgy, mint majd

³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet. II.* Kolozsvár, 1934. 233.

⁴ Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 235.

1945 után megjelent művében inferónak írta le azokat az évtizedeket, amelynek ő is munkása volt.

Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is. De hatása csak politikai vagy világnézeti volt, nem pedig történettudósi. Minthogy minden sorát eredeti egyénisége határozta meg, utánozhatatlan volt. Ez az oka annak, hogy nagy olvasottsága és elég hosszas egyetemi tanársága ellenére sem volt egyetlen tanítványa sem, aki az ő szemléletét vitte volna tovább. Egyedüli és társtalan volt, mint ahogy minden nagy publicista egyedülálló.⁵

„Társtalan” volt azért is, mert változott. Ezért jeleztem a *Szellem és nemzet*ben: „... nemzeti jellemtanának fényeivel ragyogtatta be Marczali Henriket, amikor 1943 júniusában – nem kis bátorsággal – emlékbeszédet tartott az előd és mester sírkövének felavatása alkalmából, és külön kiemelte a nagy történész zsidóságát: »Ósei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.« Továbbá: »Marczali, mint a Budapesti Szemlében Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi más kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézeti voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal.«⁶

Kétségtelen, Szekfű Gyula nézetei a 30-as évekre folyamatosan tisztultak. A náci historikus, Klaus Schickert legnagyobb sajnálatára, mert szerinte Szekfű Gyula volt az, aki elsőként próbálta meg „a zsidókérdést a maga egész jelentőségében hazája újkori történetében megragadni” – a *Három nemzedék*ben. „Aztán csend lett. Senki sem merete Szekfű ásovágását folytatni.” Csak Farkas Gyula tette ezt *A magyar szellem szabadságharcában*, amely 1940-ben Berlinben jelent meg németül, viszont neki is felröpt a náci szerző az asszimilációs gondolat elfogadását.⁷

Szekfű Gyula még ennek ellenére is elhatárolta magát Farkas Gyulától. Nem vállalta a szellemi atyafiságot sem. Jellegzetes értelmiségi ideológusi „játék” ez a felelősséggel. Sokan átértékelték: „A tudomány kohójának szerény munkásai – írta Prinz Gyula – gyakran borzadhatnak meg azon a látványon, amikor akarattuk ellenére munkaelméletük egy részét szikra gyanánt viszik tolvajok a népek képzeletének kazaljaihoz, hogy azokat lángra lobbantsák, de ellenére semmit sem tehetnek. Ilyen a legnagyobb földi hatalomnak mondott tudomány politikai szerepe.”⁸ És Szekfű *Három nemzedéke* még nem is tiszta „munkaelmélet”, hiszen saját „felismeréseit” jól összehangolta a közvélemény egy részének várakozásaival. Az epigonok viszont riasztó karikatúraként is hatottak. A maga szellemi és erkölcsi integritását őrizni akaró értelmiségi ideológusnak saját magából is meg kell valamit tagadnia korábbi nézeteiből, amikor ezekből olyan következtetéseket vonnak le mások, amelyek az ő világát és eszményeinek valóra váltását is veszélyeztetik. A baj csak az, hogy az önelhatárolódás hallgatólagos. Ez a kései utódokat is megtéveszti, főleg ha akarják.

A magyar historiográfiai unalom 1989 utáni korszakában sok korábbi nézet mint valami érték bukkant fel a hirtelen militáns antikommunizmus jegyében, az ostobaság mellett nyilván valamiféle olyan antiszemleli reflex következtében, hogy amit a bolsevisták elleneztek, az csak jó lehet. A rehabilitálás reflexe szép dolog, de azért amit például Szekfű Gyula igaz böl-

⁵ Lásd Miskolczy Ambrus: „A történeti Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. *Historiográfiai kérdőjelek. Századok*, 2003. 1. sz. 222.

⁶ Szekfű Gyula: *Marczali Henrik*. Évkönyv, IMIT, 1943. 131.

⁷ Schickert, Klaus: *Die Judenfrage in Ungarn*. Essen, 1943. 7–9.

⁸ Prinz Gyula: *Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép*. Prinz Gyula, Cholnoky Jenő, Gr. Teleki Pál, Bartucz Lajos: *Magyar föld magyar faj*. III. Budapest, [é. n.] 232.

cességgel megtagadott vagy gondosan elfelejtett, talán nekünk sem feltétlenül kellene értéknek felmutatnunk. Számomra a magyar historiográfiai tájon a fény és árnyék összjátéka, a változás dinamikája az érdekes és a tanulságos, ha szabad ezzel a kifejezéssel élni. De hát az 1930-as évek történetírásának története erkölcsök története is. Az igazi mérce Babits Mihály költészete és vallomások publicisztikája. Szekfű Gyula is figyelmeztetett erre, idéztem is: „Már életében is magasan fölöttünk állott; gyakran az volt a benyomásom, hogy Vörösmartyval állandó szemközt szobájában, nyelvünk nagy művészeivel, az istenáldott költővel, aki a költészet tiszta világában is ösztönével élesebben érzi és jobban megérti nemzetünk sorsát, mint mi, itt lent okozkodó apró emberké. Babits szelleme már a kórágó kínjai közt eltávolodott tőlünk, s elnyerte az objektivációt, mely a halottakat oly hatalmassá teszi: »Jónás Könyvé«-ben már biztos utat mutat, eligazít, kézen fogva vezet bennünket örvénylő kétségeink között, amint csak egy halott vezethet.”⁹

Éppen ez a mély erkölcsiség kötelez arra, hogy a dolgokat és a szövegeket egymás mellé helyezve megpróbáljunk valamiféle portrét és tablót felvázolni – amint annak igényét és követelményét Halász Gábor oly szépen megírta. Hogy sikerült-e nekem így eljárnom vagy sem, pontosabban: mennyire sikerült így eljárnom, azt magam nem ítélem meg. Akkor még Halász Gábor izgalmas és mély írását sem ismertem, bár kellett volna.¹⁰ De hát mi tagadás, a mai világban a számítógép ír, gondolkodik és lassan már az is olvas helyettünk. Erős Vilmos számítógépből kemény kritika jött elő. Nagyon helyes, de igaz-e? Igaz-e, hogy miközben Szekfűt – szerinte – elmarasztalom, szerintem meg nem azt teszem, „... ugyanakkor Eckhardt Sándor és Zolnai Béla húszas évek eleji egyértelműen zsidóellenes cikkeit Miskolczy egyértelműen tollhibának minősíti”.

Lássuk tehát, hogyan is estem bele – úgymond – ebbe a hibába. A „hibába esett” kifejezés egyébként a bűnbeesés szekularizált változata, jelen esetben ideológiai véték, amire azért kapok némi feloldozást. Némileg meg is érdemlem. Még hozzá azért, mert kétségtelen, igaza van Erős Vilmosnak, hogy a kelletténél többet idézek, pontosabban a számítógémem. De így sok olyan információ felvonul a papíron, melyek azért a szerzői véleménnyel ellenkező nézeteknek is alapként szolgálhatnak. Hiszen célom nem az, hogy bárkit is meggyőzzek, hanem az, hogy lehetőséget nyújtsak bizonyos dolgok továbbgondolására, arra is, hogy az olvasó más-ként láthassa, ha akarja azt, amiről írni próbáltam. Az általam „kedvelt” – idézem Erős Vilmost – kapcsos és szögletes zárójelek célja nem az, hogy én vonjak csak le következtetéseket, amelyeket nyilván valóban „nem mindig tud”-ok, hanem az is a cél, hogy a letűnt világot a maga bonyolultságában próbáljam megjeleníteni. A zárójelekre rákényszerített az idézés pontossága. Lássuk például azt – számítógémem emlékezete szerint – az egyetlen alkalmat, amikor a „tollhiba” kifejezéssel éltem. Zolnai Bélának *A magyar stílus* című 1939-ben – *a Mi magyar?* című kötetben – megjelent tanulmányából idézek. Ezen tanulmányt 1957-ben újra kiadta a szerző, természetesen néhány, ám jelentős módosítással. Zolnai Béla 1939-es szövegének 1957-es módosításait kapcsos zárójelbe tesszük, mert a szerző maga is használt szögletes zárójelet. Kapcsos zárójelbe kerülnek tehát a régi szöveg módosított és elhagyott részei. És mivel a szerzőnek volt egy különnyomata, amelybe beleírt, szövegrészeket aláhúzott és itt-ott jelölte, mit hagytak ki, az oldalhúzással vagy aláhúzással jelölt részeket aláhúzzuk, lapszéli megjegyzéseit vastagald szedjük.

„»A magyar stílus« dicsérete önkritikával társult a nyelvi homály megítélésében is. Mert: »a magyar világosság csak eszmény, amit beszédünkkel nem szoktunk megvalósítani«. Ez azonban erények forrása is. »Az úgynevezett zeneiség is hozzájárul költői nyelvünkben a pusztán logikus-értelmi elemek háttérbe szorulásához. Ezt a zeneiséget, ezt a kifejező homályt végigkísérhetjük Balassitól kezdve Berzsenyin, Vörösmartyn, Aranyon keresztül Ady Endréig és napjainkig {Mécs László}.« Ezzel szemben: »A francia stílusideál lényegében a purizmus.

⁹ Szekfű Gyula: *A halottak között*. Magyar Nemzet, 1941. aug. 31. 198. sz. 5.

¹⁰ Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*. Budapest, 1981. 1044–1048.

Távoltartani a nyelvtől minden elemet, ami a hagyományos harmóniát zavarná.” Viszont: „Nálunk nemzeti norma a nyelvfejlés. A mai nyelvszegényítő, a meglevő nyelvyagot variáló neopurizmus, amit főleg asszimilált, de gyöngye nyelvérzékű {német} honfitársaink {és érdemekre pályázó, de magyarul rosszul tudó zsidók} propagálnak, – múltó jelenség; a nyelvújítás tudott nagy találékonysággal alkotni, sőt semmiből is teremteni ...»

Az egész tanulmányban ez az egyetlen ízléstelen észrevétel, amelyet okkal húztak ki az 1957-es kiadásból, szerző és szerkesztő egyaránt. De hogy akkor mennyire csak nyelvbótlás ennek a korabeli közhelynek a felemlégetése, mi sem mutatja jobban, mint az, ahogy ezt az általánosítást másnál elutasította. Egyik könyve lapszélére ugyanis a következő észrevételeket ejtette el: »Érzelmeim uralkodik, mert nem való a külvilág elé az, ami lelke mélyén zajlik.« **»Hát a francia?«** »Összefügg ezzel hallgatagsága, szűkszavúsága. Ha valakinél ellenkező jelenségekre bukkanunk, ott nyugodtan feltételezhetjük, hogy még nem teljesen asszimilált magyarral állunk szemben.« Zolnai megjegyzése: **»hülye«**¹¹ Mit gondolhatott Zolnai Béla, amikor újraolvasta »A magyar stílus«-t, és az inkriminált passzust oldalhúzással látta el?

De mindenekelőtt maga »A magyar stílus« szelleme és fő mondanivalója is érzékelteti, hogy a fenti általánosítás tollhiba volt.

Tollhiba volt azért, mert már túl volt a 20-as évek, általam elég gunyorosan bemutatott antiszemita cikkeskéin. Jeleztem, hogy ezek írogatásával felhagyott, méghozzá miután kapott egy kemény figyelmeztetést a *Múlt és jövőben*. Ez ugyanis a logikai ellentmondásokat mutatta ki a harsány és vulgáris antiszemitizmusban. Egyébként nem volt tollhiba, ha arra gondolunk, hogy a neopurizmus elmarasztalása saját apjának, Zolnai Gyulának szólt, az atya és fiú tusakodásának egy kis alfejezetet szenteltem, mintegy érzékeltetve, hogy nagyon mélyről jövő indulatok miként színezik a felszíni tudományos világot.

A probléma nem az, hogy szellemtörténészeink ma kínos megnyilvánulásait felidézünk és ezek alapján éppen aktuális mércénkkel méricskéljük, ítéljük stb. A probléma az értelmiségi felelősség kérdése. Pontosabban az értelmiségi magatartás jellemzése. Az 1930-as évek Magyarországot vizsgálva, azon nagy ellentmondásnak az elemzése, hogy miközben a reformkonzervatívok nemzeti megújulást igenek, egyesek olyan ideológiai elemekkel manipulálnak, melyek éppen az általuk is vallott nemzeti célok megvalósítását gátolják, röviden: bomlasztják a nemzetet – ha szabad ezzel a kifejezéssel élni. Persze, kérdés: mi a nemzet? Ezt nem határozták meg, de általában történeti képződménynek tartják, az asszimilációt pedig pozitív folyamatnak, és az – úgymond – rosszul asszimiláltakban keresik a hibát, a legnagyobb hévvel Szekfű Gyula. Kérdés: mi a magyarság mércéje számukra? Némi leegyszerűsítéssel: a jó hagyományokhoz való viszony. De mi a jó hagyomány? Úgy tűnik, múltba vetített jövő. Ezt – igaz van Erős Vilmosnak – valóban bővebben kellett volna kifejteni. Mentségre legyen mondva, a munkám központjában álló *Mi a magyar?* című mű kimerítő olvasmány, a *Szellem és nemzetben* talán a kelletnél jobban kimerültem berne, és az olvasót is alaposan kimerítem vele, hacsak nem lapozza át – több-kevesebb bölcsességgel. Hogyan lapozta át – közben nyilván alaposan mérlegelve – Erős Vilmos? Lássuk az eredményt!

Mai mércé és régi norma?

Erős Vilmos, miután „nagyjából” egyetért a *Mi a magyar?* – általam adott – értékelésével, pontosabban jelzi: „Kevésbé lehet egyetérteni azzal, hogy Miskolczi nem egyenlő mércével méri a kötet szerzőit és szerkesztőjét. Miközben ugyanis alapvetően pozitívnak tekinti Eckhardt Sándor és főleg Zolnai Béla felfogását, jóval kritikusabb Szekfű Gyulával szemben. Jóllehet a két kitűnő irodalmár és nyelvész sokkal közelebbi szemléleti rokonságban áll Szekfűvel, mint azt Miskolczi véli – ezért is kerülhettek be írásaik a kötetbe.”

¹¹ Trócsányi György: *A magyar nemzeti karakter*. Budapest, 1940. 16. (MTAK, 814 229)

Megvallom, úgy érzem, az egyenlő mérce és még inkább Szekfű Gyula oly ragyogó kvalitásai miatt vagyok kritikusabb. A szellemi rokonság érzékeltetése érdekében egyébként az irodalmárok és a történészek közötti hagyományos különbséget sem teszem meg, amelyet olykor szokás történész részről a kissé lekezelő „irodalomtörténéseink” fordulattal kiemelni, érzékeltetve, mi történészek – számomra problematikus – fölényét: „A szellemtörténet holisztikus ígérettel jelentkezett. Világmagyarázattal kecsegtetett, és így valamiféle üdvörténeti sémát villantott fel. Az elveszett paradicsom – hogy Várkonyi Nándor poszthumusz művének címével éljünk¹² – nosztalgiája élt a tudat mélyén. A Szellem megismerése, a vele való azonosulás, a benne való feloldadás a totalitás igény – Kerényi Károlynak a szellemtörténeten is túlmutató szavával élve – az „egész-ség” igény kielégítését ígerte. A szellemtörténet a tömegpolitika és annak szellemi kiszolgálása ellenében valamiféle menedéknek is bizonyult; a politikai hatalomtól való kellő távolságtartás eszköze is lehetett.”¹³

A szellemi rokonság viszont erős szemléleti különbségekkel párosult. Ezeket igyekeztem mikroszkóp alá helyezni. Kis különbségek nagy híve vagyok. Esetünkben is éppen a sokszínűség a magyar szellemtörténet egyik éltető forrása. Klasszikusai nem ideológiai leckét recitáltak, hanem saját eredményeiket mutatták fel. Önálló egyéniségek voltak, és nem ideológiai vonalhoz alkalmazkodó tollnokok. Mindenki a maga útját járta – közös eszmények, közös múltélmények, közös jövőkép jegyében. Az elveszett paradicsom, amelynek nosztalgiája élt bennük, valóban a Szent István-i Magyarország volt – mondhatnánk, és nyilván van, aki azt mondaná: a multikulturális Magyarország, ha nem éppen a multikulturális Habsburg Birodalom divatja járná. Erős Vilmos „a sokkal közelebbi szemléleti rokonság” érzékeltetése érdekében idéz is Zolnai *A magyar stílus* című tanulmányából olyan részt, amely nagyjából lefedi a Szekfű-féle Szent István-i Magyarország látomását. Bár szeretem a termékeny káoszt, de úgy látszik, a túl sok idézettel, zárójellel, szerteágazó megjegyzéssel terméketlen érveléshez adtam alapot, és így nem érdemlem ki a dicséretet, hogy szerénységemnek „itt sikerül valóban értelmeznie is” Zolnainak „a Szent István-i szellemiséghez való kötődését”. Az érvelés termékletlensége ugyanis abban rejlik, hogy az idézett részek *A magyar stílus*-nak az 1957-es változatából maradtak ki, és nem az első megjelenésből, amint azt Erős Vilmos hangsúlyozta. Az 1957-es változatból kimaradt a liberális szó és az örök magyar liberalizmus dicsérete. Az olvasót azzal vezettettem meg, hogy jeleztem: ez Szekfű antiliberalizmusa ellen irányult. Hozzá kellett volna tennem, hogy ez a példa is jelzi, Szekfű és kora liberálisabb volt, mint az 1957-es kiadás szerkesztői vagy inkább az akkori korszellem, melynek a szerkesztő csak érvényt szerzett, ha jót akart magának és a szerzőnek.

Egyébként – úgy érzem – alaposan érzékeltettem, hogy Zolnai Béla a *Három nemzedéket* milyen kritikusan olvasta. És ez még hagyján, a *Magyar Szemle* Szekfű-émlékszámban,

¹² Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Budapest, 1994.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK) Levelestár, Kerényi Károly levele Kövendi Dénesnek. Tegna, 1946. augusztus 10. „Csak ismétlhetem: valóban ideális az, ha a természettudományok és szellemtudományok világa az emberi egészség jegyében harmonikusan tükröződik a lélekben.” Jungról szólva: „A cél, amely előtte lebeg, valóban a »Ganzheit« . Egészen tudatosan az: a Freud-féle »analitikus« pszichológiával ő tudatosan állította szemben a synthesis-t, a komplexe Psychologie-t, de ebben benne az ő, s általában a psychologusok Ganzheit-jának korlátozottsága is. Amire a psychologusok törekszenek, az a lélek egészsége, úgy is mint Gesundheit és úgy is mint Ganzheit. Beteg ugyanis a ketté vált »hasadt« lélek: az a lélek, amelyet tudatos és tudattalan felének disharmoniaja befolyásol. Harmóniába a lélek két felét, a racionalisat és irracionálisat akarják hozni. S megdöbbentő az az idegenség, amellyel a természet, sőt a kultúra kívül, nem pusztán a lélek álmaiban felépült világával szembenállanak. Semmi érzékük hozzá. [...] Hogy a pszichológusnak nincs érzéke a természet valóságához (csak a valóság valamilyen racionalis árnyképéhez), a természettudósoknak pedig – legalábbis annak a típusnak, amelyet eddig ismerünk – a lélek valóságához, arra sohasem fognak rájönni, épp ahogy egy teljesen muzikalitás nélkül való embernek sem lehet fogalma arról, hogy mije hiányzik. A lelket is és a természetet is, az embert is és az őt körülfogó világot is a mythologia, a filozófia s a nagy művészetek mindegyike emelé egész-szé, a pszichológia nem – s egyetlen tudomány sem egymagában.”

pontosabban a nagy historikus 60. születésnapjára összeállított számában a maga szintén finom iróniájával meg is jegyezte: „Szekfű legnagyobb hatású könyve kétségkívül a »Három nemzedék« volt. Itt megint nehéz elválasztani az írói művészetet a mondanivaló súlyosságától. Tény, hogy Szekfű úgy tudta előadni eszméit, hogy a forradalmak utáni szellemi és politikai reakciónak egész ideológiája az ő könyvéből táplálkozott: kifejezte korát és korát kifejezve irányítója lett korának. Bármiképpen gondolkozunk is a mai politika síkján erről a könyvről, megjelenésekor (1920) a nemzet úgy fogadta, mint régen várt ígét, amelyben testet ölt egy új Magyarország evangéliuma. A hatvanhetes liberális félszázad mint a dekadencia szomorú korszaka: ez volt a tézis, amely a nemzeti erőknél társadalmi és nemzeti szervezkedését tűzte ki célul. A könyv eszméin mohón kaptak a vezércikkírók és népszónokok, akiknek hatásos bölcsessége mögött ezúttal egy történetfilozófus megfogalmazásai állottak ... A »Három nemzedék« személyes élménye volt a szerzőnek, amint ő maga bevallja: a nemzeti katasztrófa okait kutatja könyvében. Szekfű itt kilépett a történetírónak múltba zárkozó hűvösségéből, és a jelennek szól, néha a próféták ostorozó szavával. És a nemzet tűrte az ostort, keresve azokat, akikre átháríthatja a bűnösséget ...” A pamflet a bűnbakkeresésnek adott táptalajt. A fentiekben pedig az a Zolnai Béla nyilatkozott meg, aki egyáltalán nem osztotta Szekfű Gyula hanyatláselméletét, azt, hogy a 19. század kapitalista fejlődése és liberalizmusa olyan hanyatlás lett volna, amely valamiféle végzettszerűséggel vezetett a történeti Magyarország szétveréséhez és a magyarság nagy lelki s társadalmi válságához. Zolnai könyve *A magyar biedermeier* sok vonatkozásban a *Három nemzedék* ellenkönyve. Nem hangoskodva, finoman, ahogy „úriemberhez” és bajtárshoz illik. És talán némi kritika és önkritika is rejlik abban, ahogy csak célzott az említett pamflet azon üzenetére, amely hitelesítette az antiszemita tézist, mely szerint Magyarország létének központi kérdése a „zsidókérdés”, ugyanakkor tette ezt olyanformán, hogy nem vállalt szellemi közösséget semmilyen antiszemita politikai pártszervezéssel.

És tegyük még Zolnai fent idézett soraihoz azt is hozzá, hogy az emlékszámban felvázolt Szekfű-jellemzésben még bujkált némi irónia, mert „Szekfű Gyula a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”.¹⁴ A lírikus minősítés némi – baráti malíciára utaló – szimmetriában áll azzal, ahogy maga Szekfű éppen Németh László lírikusnak nevezve tette ki a historiográfiai porondról, ahogy egy jó vendéglős a kellemetlenkedő vendéget.

Erős Vilmos szerint „szó sem lehet a liberális Zolnai és az antiliberális Szekfű szembeállításáról, hiszen mondanivalójuk közös töről fakadt, amit egyébként frazeológiájuk hasonlósága is alátámaszt”. Csakhogy ezen nyugszik kettejük halk vitája is. Ettől még mindketten fel-emlegethették a Szent István-i toleranciát. A tolerancia igénye nézetkülönbségekkel és azokat éltető dialógussal párosult. Egyetérttek Erős Vilmostal, vagy inkább egyetértenék, ha következő mondatába nem csúszott volna sajtóhiba: „Ezzel szemben Szabó Dezső, Németh László vagy Mályusz Elemér, de Zolnai édesapja (általában a turanisták, akiket mindketten [Zolnai Béla és Szekfű Gyula] alapvető ellenségüknek tekintettek – s ezt Zolnai [Béla] esetében Miskolczy kitűnően dokumentálja [pontosabban a számítógépen]) az egynyelvű országra esküdtek, s fő problémájuk [sic] valóban a nyelvi, népi jelleg, a faji egység és a kulturális identitás megőrzését, a disszimilációt tartották.” [Kérem a szerkesztőket, ha ilyen elírástól bicegő mondatot találnak dolgozatomban, javítsák ki, vagy szóljanak! Erős Vilmosnak is szólhattak volna!]

Nagyjából így lehetett, ahogy Erős Vilmos írja, bár azt hiszem, az említett alkotók mint politikai matadorok a disszimilációt nem vallották programként. Az asszimiláció lehetetlenségét hirdették, bár azt is eltérő módon, és ezzel a diszkriminációt programként valló és megvalósító honi politikai erővel kerültek cinkosságba, ezek pedig a náci politika ötödik hadoszlopává váltak. A disszimiláció náci program volt, az asszimiláltak kiléptetése, kicsalogatása a magyar nemzetből, a diszkrimináció pedig egyszerűen kirekesztés, hiszen a cél: leválasztani

¹⁴ Zolnai Béla: *Az író*. Magyar Szemle, 1943. máj. 256–258.

a németiséget és a német eredetűeket, kiirtani a zsidóságot, hogy a még megmaradt magyarságot – miután elpuccolják az arisztokráciát is – folklorisztikus kuriózummá tegyék. Azt még meg lehet jegyezni, hogy Szabó Dezső megérezte a disszimiláció veszélyét, és még az első zsidótörvényért sem lelkesedett, el is ítélte azt, a maga módján,¹⁵ és olyan kemény – mit kerteljük, egyenesen alpári – kifejezésekkel illette az olykor széplelkűségükben tetszelgő tömeggyilkos diktátorokat, hogy csodálom, nem indítottak ellene becsületsértési pert, például gyűlöletbeszéd miatt ...!

Nagyobb probléma Szekfű Gyula felelőssége. Most tekintsünk el a húszas évektől, bár – hogy ne legyenek, úgymond, elfogult, ismételtlen jelzem – annak militáns megnyilvánulásait is áthatotta a keresztény demokrácia igénye. Németországban bízott Szekfű Gyula, akinek azonban 1933 után fel kellett hagynia minden reménnyel. Kortársait felülmúló éleslátással ismerte fel, hogy a náci maffiával nem lehet büntetlenül kacérkodni. Ugyanakkor 1935 után a kereszténységhez fűződő reményei is megrendültek. A náci fajelmélet ellenében maradt a magyar jellem mint lehetséges kultusz tárgya, ami normaként szolgálva eligazíthat a bonyolult helyzetben, és a túlélés alapja lehet. Ez lehetett a kategorikus imperatívusz historicus, egyszerre immanens és transzcendens. Így született a *Mi a magyar?* A cél a jobboldali radikalizmus elensúlyozása és vadhajtásainak visszanyesése volt. Babits Mihály eszmefuttatása a hazai keresztény humanizmus egyik legszebb megnyilvánulása. Veretes vallomás Szekfű Gyuláé is, de hanyatlás-komplexusa ön maga és nyíltan is vallott szándékai ellen dolgozott. Mert vegyük csak szemügyre a 19. század értékelését, és tűnődjünk el azon, hogy ilyen történelemértelmezés elejét vehette-e a disszimilációnak, vagy más szóval: a legkülönbözőbb oldalról kezdeményezett társadalmi dezintegrációnak. Legyünk olyan tapintatlanok, és idézzük: „A régi nemesi réteg elszegényedése akkor ment végbe, amikor az ország kezdett bekapcsolódni a világkapitalizmusba s a mikor a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágnások és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségben idegenből jött zsidóságnak. De nemcsak az ipari és pénzügyi nemzetgazdaságot, a szellemi élet sok terét is a zsidóság foglalta el; a régi vezető osztályok passzivitása annyira ment, hogy még hazafiaságuk formáinak kialakítását és irányítását is átengedték a jövevényeknek. Az új állam, a liberalizmus elveit szociális korlátok nélkül alkalmazva, a volt jobbagyság gazdasági elsiklását sem tudta megakadályozni s arról szó sem lehetett többé, amit pedig Széchenyi és társai minden reform végrehajtása esetén természetesen tartottak: hogy a volt jobbagyság a nemzeti közösség tagjává tétessék, érdeklődése a nemzeti kérdések iránt felkeltessék és végül is saját, tisztább nemzeti jellemével szolgálja a közösséget. A szegény nép továbbra is kívül maradt, passzív tagként, akinek parancsolnak és akit vezetnek; az ősi szabadságszeretet frázisait hajtogatva, a vezető osztály nem gondolt a szegénység szociális nagykorúsítására. A bajokat betetőzte, hogy ez a megzavarodott vezető réteg, a megszaporodott állami feladatokat sem tudta többé ellátni s így kénytelen volt saját soraiba idegeneket bevenni, előbb a Bach-korszakból itt maradt, nagyszámú német és cseh hivatalnokot és gazdasági embert, azután a hazai német kisebbségből felemelkedőket, a városi polgárság megmagyarosodott családjai után a falusi, sváb községeknek a hivatalokhoz sodródó egyedeit. Emellett természetesen a minden magyar, lovas-nomád és szentistváni gondolattal ellenkező magyarosítási szellem uralma alatt szláv és egyéb hazai nemzetiségek szilánkjai is elborították a magyar törzset. A töretlen magyar jellem átvétele annál nehezebb volt, mert ezek az idegenek egy hanyatlásban levő, a magyar történettől és szellemiségtől elszakadt osztályhoz hasonlva, annak erőtlen gondolkodását tették magukévá és így végső eredményként: vak vezet világtalant, beteg középosztály asszimilál idegen tömegeket, melyeknek gyökereit a múlthoz képest nem képes átvágni. Mi sem természetesebb, minthogy ebből az új keverékből első sorban az államvezetés öröklött művészete veszett el és hogy politikai érzék híján a korszak egyetlen lényeges kérdését sem tudta döntőre vagy pláne nyugovóra vinni: a dualizmusból folyó kérdéseket, a felekezeti békét, a nagybirtok és nagytőke kor-

¹⁵ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. II. Budapest, 249–294.

látozását, az akkor még nemzetileg jól használható középirtok megmentését, a paraszt szegénység gazdasági felszabadítását, a kivándorlást, a földreformot, a mezőgazdasági és ipari munkáskérdést, a zsidó és nemzetiségi kérdést, a demokrácia és emberiség követelményeit. Mindez megoldatlanul maradt a háború utánra.”¹⁶

Az a Szekfű Gyula vetette papírra ezt a helyzetjellemzést, aki – mint hangoztattuk – maga is nagy veszélyt látott a disszimilációban. Kétségbeesésének őszinteségét nem lehet kétségbe vonni. De ez az értékelés inkább a kétségbeesést fokozó disszimiláció – természetesen nem akart és nem annak szánt – apológiája, mintsem életre serkentő önostorozás. Bajcsy-Zsilinszky kuruckodása vagy Szabó Dezső életkultusza sokkal inkább mozgósított az ellenállásra, mintsem a romlásnak ez a féligazságokkal fűszerezett látomása. Messze vezetne annak firtatása, hogy ez a „keverék”-elés milyen mértékben a (nyárs)polgári öngyűlölet megnyilvánulása, valamint a romlás-komplexusból fakadó önkínzó megtisztulás igénye. *A Mi a magyar?*-ban ezzel éppen Zolnai Béla nyelvszemlélete áll szemben. Lényege: a magyar nyelv a maga liberalizmusával asszimilálja az idegen szavakat, és így a magyar stílus „életfokozó”. Ez a hajdani nemzeti és társadalmi érdekegyesítő politikai hagyomány metapolitikai áttételének is tekinthető. Mögötte felsejlik a vörös sapkás 48-as Zolnai-nagypapa komor és mégis felemelő árnyéka, anélkül, hogy ünnepelné őt, mint Szekfű Gyula az egykori 48-as honvédet, Schittenhelm Edét (Szabó Dezső körmondfont és mégis gyermekemeg (kár)öröme¹⁷), mint a jó asszimiláció példáját, hogy közben a „keverék”-kórrajzzal, ha ne is mondjon egyértelműen ellent, de valami bizonytalan erkölcsi szférába lökje az egészet, amelyben az egyetlen biztos norma: a magyar jellem. Ez a hanyatlásmérettel egybefont kétségbeesés és normativitás jobban megfelelt a korszaknak, mint Zolnai Béla fejtegetései, amelyek éppen ennek mondtak ellen, és nem véletlen, hogy olvastán egyes népi vagy félnépi írók fanyalogtak is. Érthető, mert értették a metapolitikai üzenetet.

Erős Vilmos szerint: „Mint a »Három nemzedék«-kel kapcsolatos viták óta tudjuk, Szekfű a liberalizmust nem ideális, hanem történeti alakjából próbálta felgöngyöltetni – ami nem sikerült minden ponton. Ez pedig magyar földön a nemességgel kapcsolódott össze, amely a nem magyar nemzetiségekkel szemben éppen nem mindig volt türelmes. Az idegenekkel szembeni türelmet Szekfű alapvetően a keresztény természetjogból származtatta.” A képzavar a történelemtől keveset, megjelenítéséről sokat mond. Szekfű – az általa helytelenített – liberalizmust valóban úgy akarta felgöngyöltetni, mint egy szőnyeget; történeti alakjából – tehát az ún. valóságból kivonni és kivenni. (Mellesleg úgy tudom, hogy a pontnak nincs kiterjedése, a szőnyegnek van.) A „magyar föld” teljességgel ellentmond a Szent István-i gondolatnak, vagy inkább annak, amit ez alatt értett Szekfű Gyula. A keresztény természetjognak is megvan a történetisége. A nemesség illetően való felemlegetése pedig a historiográfiai unalom koncentrátuma. Az egyesek számára „átkos”, mások számára üdvös, megint mások számára csak undorító „negyven” [év: 1948–1988] visszataszító osztályszemléletének rutinjából felbukkanó leegyszerűsítés, a vulgármarxizmusban utazó lumpenpolgár-öngyűlöletének terméke ez a délibábtalanított kelet-európai magyar Szaharában; mintha valami huncut dzsin sugalmazta volna. Persze mondhatnánk, a nemesség ebben a szöveggörnyezetben metafora, annak nem is rossz, de éppen ezért nem jó. Nem is ezt a metaforát, hanem a szöveggörnyezetet kellene dekonstruálni, ha nem tette volna meg ő maga, amikor összeomlott a nagy narratíva – a historiográfiai unalomé, amelynek azonban még vannak monumentumai. Ilyen a kolozsvári hajdani Biasini-fogadó falán elhelyezett szegény-tábla, a román történetírás szégyene és a neofaszizáló paranoiás világlátás terméke, amely ott hirdeti a magyar arisztokrácia 1848–49-es bűneit ... Valójában csak legitimálja az erdélyi arisztokrácia bűnös likvidálását, és borsot akar törni azon magyarok orra alá, akik március 15-én megkoszorúzzák az épületet, ahol Petőfi

¹⁶ Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben. Mi a magyar?* Szerkesztette: Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 553–555.

¹⁷ Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* Budapest, 1937.

hajdan megszállt, amint azt egy másik tábla még hirdeti. Az antiarisztokratikus és nemesség-ellenes leegyszerűsítés transznacionális jelenség. Félreértés ne essék, magyar vonatkozásban nem a nemesség ellen oly heroikus küzdelmet folytató marxizáló verbalizmus döglött orosz-lánját kívánom rugdosni. Mert azért ne felejtsük, a Szaharában voltak és vannak oázisok. A marxizmus pedig mint módszer hajdan nagyon is termékeny volt és lehet is. Gondoljunk a román H. H. Stahl történeti szociológiájára vagy Makkai László – Hajnal István munkásságához is oly szervesen kapcsolódó – formációelméleti fejtegetéseire, amihez oly kedvező hátszelet biztosított Fernand Braudel párbeszéd-kísérlete. Braudel ugyanis Marxban a modellalkotót és nem a törvénykezőt tisztelte. Nálunk viszont mintha megtévesztett volna Marx bozontos, Mózes-mímelő üstöke és a Történelmet istenítő alapvetően kereszténygyökéretű messianizmusa,¹⁸ a vulgármarxizmus a marxi publicisztika vulgaritását váltotta aprópénzre, jól leegyszerűsítve a Mester oly igényes és sok vonatkozásban ma is izgalmas helyzetelemzéseit. A bűnbakkeresés és kazuisztika eredményeként született a leegyszerűsítő nemesség-kép. A nemesség rituális szidalmazása pedig emlékeztet az antiszemitizmusra, csak a zsidóságot kell behelyettesíteni a nemességgel, és még abban is van némi hasonlóság, hogy az antiszemitizmus is akkor lobbant fel, miután „a kiváltságolt zsidók hatalma szertefoszlott” – mint erre Hannah Arendt felhívta a figyelmet.¹⁹ És mintha a morális eunuchok ideológiai pornójából bukkanna fel Erős Vilmosnál is – a hallgatólagosan és egészen bűnös vagy osztálykorlátai közé zárt – nemesség, mely, ha jól értem, azért olykor türelmes volt, megint úgy általában. Ez nyilván úgy is érthető, hogy a nemzeti ébredés előtt a nemesség zöme még nem karolta fel a modern nacionalizmust és a vele összefonódó liberalizmust, és miután ezt megtette, ha jól értem, el is torzította, és így nyerte el a liberalizmus ama bizonyos „történeti alakját”.

Azt, hogy a nemesség mennyire sokszínű képlet, valamennyien tudjuk. Azt is, hogy egyénekből áll. A leegyszerűsítő fogalmazással még az is bajom, hogy úgy tudom, a kollektivistáknak normatív osztályszemléletnek sok az emberi áldozata. És egyik kollektívizmus élteti a másikat. Ha más nem, akkor ez az empirikus visszacsatolás is óvatosságra intene. Persze törekednünk kell a fogalmi gondolkodásra, miközben nem árt tudni, hogy az olykor – főleg ha nem reflektált – kegytlenül tesz. Jócskán van erre is példa.

Szekfű Gyula nagysága saját fogalmaival való szellemi tusájában is rejlik. Fogalmai – ha kilépett a pamflet-szemléletből – reflektált fogalmak. Tisztában van állításai viszonylagosságával, a történelem antinómiáit rendszeresen emlegeti. Olyan monokauzalitásnak csak olykor van nyoma, ami arra engedne következtetni, hogy valamit valamiből „származtatott”. Alkotott. Szellemi szuverenitása ma is sokakat lenyűgöz, nem is annyira eszméivel, mint inkább fölényes és meggyőző írásmódjával. A *Magyar történet 20. századi történetírásunk egyik csúcsa*. Olykor csodálatos historiográfiai táj a maga szakadékaival és kisebb-nagyobb szeméttelpekkel is, amikor olykor olesó publicisztikába vált a szerző, kiátkozva a romlást okozó „dilettánsokat”, mint Jászi Oszkárt. Ami igazán lenyűgöző benne, az nem az eredmény, hanem a szellemi munka, amelynek nyomán a mű olvastán tanúi vagy netán részesei lehetünk a történetnek, mint egy nagy drámának. Lássunk néhány példát, amelynek öncélú felidézésével nem is lehet más szándékom, mint az, hogy arra ösztönözzek, forgassuk olykor a *Magyar történetet*, ne csak beszéljünk róla. Íme, hogyan látja a polgári-nemzeti átalakulás lényegét: „A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerinek, unikumnak tartott klasszicitását, gondolatban és műveltségben, minden nemzet ölében újra megvalósítsa.

Mindezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizmusból, s a következőkben, ha bírálunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, a liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtsük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és

¹⁸ Poliakov, Léon: *Histoire de l'antisémitisme*. II. Paris, 1981. 235–236

¹⁹ Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992. 38.

leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük.”²⁰

Vagy lássuk, miként tárgyalja a felvilágosodás és liberalizmus – oly vitatott – egymáshoz való kapcsolódását: „Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyonát és előjogait féltő rendiség [nem nemesség!], úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez.”²¹

Nem vitattam, ez nagy történetírás, és nem lábjegyzetelt historiográfiai liturgia. Az antinómiák megjelenítése nagyobb narratíva is lehetett volna, ha az értékörzés igénye nem fonódott volna össze előítéletes igények és indulatok kielégítésével.

Az univerzalizmus és a partikularizmus pólusai között

Szekfű Gyula igazi drámája az univerzalizmus és a partikularizmus nagy konfliktusának interiorizálása olyan korban, amikor – mint Furet hangoztatja – mindkettő patológikus formája került egymással szembe, egymást erősítve. Ez jelenik meg historiográfiai síkon is Szekfűnél. Ennek a drámának az igazi dokumentumai természetesen a levelezése. Mályusz Elemérnek – néhány évvel azután, hogy kellő álnoksággal rálőcsölte a közös megbízást: az októbrista és kommunista emigráció elleni pamfletet – így vallott, miután elolvasta a *Széphalomban* is megjelent beköszöntő beszédét: „Rendkívül értékesnek tartom azután kialakítandó közfelfogásunkra, ahogyan a változás, az örök küzdelem, a korszakok jelentőségét megmagyaráztad, – végre megszólal a magyar történelemben az általános emberi is. A tőled említett Troeltsch-féle tépelődésekből szerény nézetem szerint csak az menthet ki, ha történelmünkkel együtt távolabbról, a humánus szempontjából is nézzük, – az igaz, hogy a humánus gyakran magában véve is vigasztalan képet nyújt, de ha a humánusot sem nézzük egymagában, hanem mögötte még távolabbi összefüggéseket »képzelnünk el«: a végtelent, a civitas Deit, a kozmikus világot, a pozitív vallást, (amint tetszik), akkor talán végre megnyugodhatunk az emberi történet változandóságában, rosszasságában, relativitásában.”²² Igazában soha nem tudott megnyugodni Szekfű Gyula. Legfeljebb beletörödni és beletörni. De amíg eddig a beletörődésig eljutunk, lássunk néhány mozzanatot Szekfű Gyula mély emberi megrendülésének történetéből.

Szekfűnek egykori barátjával, Gábor Andorral való levelezése a két világháború közötti kort jellemző konfliktus paradigmája. Az évszázad nagy dokumentuma lenne, ha Gábor Andor ezen időszakból való leveleit is megőrizte volna Szekfű. Nem tudjuk, mi lett velük: elvesztek vagy 1945 után visszakérte Gábor Andor, aki barátja leveleit gondosan megőrizte. Kommunizmus vagy nacionalizmus? – ez volt a kérdés. Mindketten választottak. És mivel Szekfű műveltebb és kifinomultabb elme volt, több kéttelylet tette ezt, más szóval: etikusabban.

1920-ban Szekfű Gyula erről többször is vallott egykori barátjának, Gábor Andornak, aki a kommunista messianizmus prófétája lett, és barátságuk ezzel megszakadt, bár a rokonszenv mégsem enyészett el. Szekfű – miután a régi barát már korábban bevezette a bolsevista boszorkányhonyhába – egyfajta döbbenettel forgatta mintegy két hétig a kommunista emigráció lapját, a *Bécsi Magyar Újságot*, majd június 28-án így fakadt ki: „Egyszerűen képtelen vagyok megérteni az Ön terrorellenes terminológiáját, mikor Ön a diktatúra békés idején olyan megdöbbenő nyugalommal fejtette ki előttem – ott az Önök kis szobájában –, hogyan

²⁰ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Budapest, 1936. 149.

²¹ Szekfű: *Magyar történet*, 159.

²² MTAKK, Mályusz Elemér hagyatéka, Szekfű Gyula levele, 1931. március. 6.

kell a gonosz parasztsággal, mely szabotál és bojkottál, elbánni. Az Ön akkor revelált terve azóta is mázsás súllyal nehezedett rám, de utóvégre azért volnék historikus, hogy megértem azt a szomorú ténytet is, ha egy ártatlan jó ember fanatizmusból = erős hitből (melynek alá vagyunk vetve, s mely alól nem menekülhetünk) kardot ránt, és egész falukat ki akar irtani gépfegyverrel és felégetéssel. De azt már semmi erős hit meg nem magyarázza Montaigne és Voltaire olvasó embernel, ha később ő maga olvassa rá másokra a szentírás igéjét a kardrántról és kard által veszésről.

Szerény polgári ideológiám szerint talán mégsem kellett volna a termékeny magyar talajra oly bőkezűen kiszórni a Bucharin elvtárs ideáit, melyek szerint mindenki kardrahányandó, aki *néki* nem híve. A jó magyar földben nincs mag, mi meg nem foganna.”²³

1920. július 7-én pedig már így hangzott Szekfű Gyula őszinte vallomása: „Azt mondja, utaink elváltak. Én maradok kispolgár, Ön nagy kommunista. Tény az elválás. De mikor váltunk el? Abban a pillanatban, midőn Ön a Károlyi-korszakban hirtelen arra az eszmére jutott, h. az emberiséget csak a kommunizmus válthatja meg (ha jól értem írását).” Ezzel szemben: „Ami engem illet, hogy én forradalmár lettem volna Rákóczi írván, ezt nem hiszem. Semmi temperamentumom nincs forradalmiságra. Hisz Ön tudja, hogy Rákóczi is szeretem, a szegény tévelygő magyart; nem szeretem azonban Thaly-Márki s a magyarság üres Rákóczi-kultuszát, ezt a nemzeti önáltatást, magyar hazugságot. Ez csak nem forradalmiság, ha én egy hazugság helyett az igazamat teszem, úgy – ezt jegyezzük meg – hogy én azzal tulajdonképpen senkinek sem ártok. Márki szónokol másról, Thaly meg már úgyszólván mindegynek találja.” Szekfű még mindig hálás azért, hogy amikor megtámadták *A száműzött Rákóczi* című könyvéért, Gábor Andor is melléje állt. De: „Most a helyzet egészen más. Én Önnek elhiszem, sőt egyedül Önnek hiszem el, hogy a kommunizmus lelkének tartalma, hogy Ön hisz abban, hogy az jó, és hogy egyedül ezen hite az, ami a kommunistákhoz készítette. Elfogadom tehát azt, hogy a komm. Önnek erős hite, mondjuk, fanatizmusa, ami ellen Ön momentán nem tehet semmit. Az ilyennek ki kell várni a végét, némelyeknél az ily erős hit, melynek sok minden lehet tárgya, el sem fogy csak napjaikkal együtt.

De most kívánható-e tőlem, hogy én is higgyek? Bizonyára nem, addig míg én is át nem életem azon döntő pillanatot, melyben eljön hozzám is az erős hit. Ez eddig nem következett be. Tehát immoralitás volna tőlem e hitet kívánni, s részemről e hitet felmutatni.

Viszont elég okom van arra, hogy e hit nélkül *ne* csatlakozzam hozzá. Ez okok, mint Ön tudja, éppen nem anyagiak. A kapitalizmusért nevetséges volna *nekem* lelkesednem. És tudom, hogy a kapitalizmusnak át kell alakulnia a világháború katasztrófája után. Azt is tudom, sőt évek óta tudtam, hogy a parlamentarizmus is csődöt mondott mindenütt, hol importált dolog (tehát az európai kontinensen), s egyetlen helyes volna a rendi képviselő.” A kommunizmus Szekfű számára is elsősorban erkölcsi probléma, ezért is fájlalta, hogy egykori barátja ehhez csatlakozott. „Igazán művelt és jó ember” nem járhat azon az úton. Hiszen: „... az Önök propagandája valótlanosságokkal dolgozik – bocsásson meg, nem Ön csinálja, ezért élek ily erős kifejezéssel –, s olyan erkölcstelenül még nem hazudott emberi propaganda, mint ez”. Ezért: „Mikor én tudom, hogy uralomra jutva 30–50 évre éhínséget okozandok, hogy százazreket ki fogok irtani, hogy az ipari munkásságot specialiter tönkreteszem, gyárakat átmenetileg 20–30–40 évre bezárom s a munkásokat katonai fegyelem alá szorítom, akkor *én* nem mondhatom a munkásnak, segíts fel engem vállaidra, mert én hozom neked a boldogságot, ezt meg azt stb.”

A választás alapja a hit. „Ön azt mondja, c'est la guerre, a munkás buta, segítenünk kell rajta malgré lui. S 20–50 év múlva ott lesz az egyetlen hazugságunk árán a földi paradicsom. Ezt Ön könnyen mondhatja, mivel Ön megvilágosított azon pillanatban, mikor hite megjött. Én hit nélkül csak a mát és holnapot nézhetem. És itt az embervér zuhogópataki van-

²³ MTAKK, Ms. 4492/169. Köszönöm Dénes Iván Zoltánnak, hogy Szekfű Gyula ezen és következő leveleire felhívta figyelmemet.

nak, mert én, bocsásson meg, elhiszem, hogy Oroszországban példátlanul véres terror uralkodik, s hogy az ország nagytemető. És én nem akarhatok embervért politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekért, melyek az emberi boldogságot úgysem fogják elhozni. Amint volt görög, római, egyiptomi, középkori, modern kapitalista társaság és gazdaság, épp úgy lesz – lehet – kommunista is, s ez utóbbi épp úgy el fog tűnni a földszínéről, mint elődjei. És boldog és boldogtalan ember mindig s minden társadalomban volt és lesz. Egy ilyen mellékes formáért, minő az emberi lélekre a társaság és gazdaság, csak egy ember véréit is ontani gonosztett. Aki abban indirekte is részt vesz, ha nem egyedül és tisztán, de tisztán az erős hit vezet, gonosztévő. [Szekfű Gyula ezek után három sort kihúzott, és a lapszélre megjegyezte: „itt csak egy lappália volt Kúntól.”]

Kérem, bocsássa meg még ezt is. Valamint azt is, minő jogon állít fel akár egy *hívő* intelligens ember is egy birodalmat, melynek fenntartója – egyelőre, átmenetileg, mint Önök mondják – a vérontás, mikor nem lehet tudni, vajon egy pillanatban meg nem szűnik azon erős hit, mely a vérontást egyedül igazolná. Hisz pillanatilag jött észbe okok nélkül, s épp úgy távozhatik is. És kedves barátom, Ön nehéz helyzetbe kerülne, ha hite tüntén egyszer csak ott találná magát a szervezett terror központjában, s konstatálná, hogy a noyade-ok (itt és ott Néván és Donon, esetleg, ha eljön az ideje, Budán) hiába történtek egy ideáért, melyben Ön nem hisz többé.

És lássa, ez a vérfolyam az, mi minden intellektuelt, azaz javult erkölcsiségű, nem tisztán fizetésre és jólétre néző embert elválaszt az Önök kommunizmusától. Magunk közt vagyunk, Ön nem fogja tagadni e vérfolyam pozitív voltát. Hanem azt fogja mondani, hogy hát a háború? ott szabad? s ha azt mondom, hogy ott nem szabad, de kell és kellett és kelleni fog, akkor közbeveti: hát ha ott kell, mért ne itt is?

Erre a kérdésre, engedje meg, hogy levessem utolsó mezemet, s intellektueli meztelenségben álljak elő. A háború vagy pozitíve vagy öncsalás által különböző emberi egységek harca. Én hozzá tartozom az egyik egységhez. Ez nem frázis, ez a legmélyebb valóság. Ha a magyarság azon helyzetbe jön – Berchtold bűnei vagy akár saját hibájából –, hogy harcolnia s ölnie kell, én már akkor is vele tartok, ha tudom, hogy ez optikai csalódás, t. i. az, hogy harcolnia kell. Mert nem kell ugye, ha okosabban viselkednék. De ha egyszer harcol, én odatartozom, nekem az a föld az enyém, az az idegen az én atyámfia. És ez a felfogása a német intellektuelnek a saját népéről, franciának ugyanarról. A háborút tehát mi megértjük és érezzük, ha nem is helyesljük.

Ön azt mondja, ez javíthatatlan kispolgári nemzeti felfogás. És hivatkozik a munkásokra, akik íme a háborút és nemzetet tagadják, s Önökkel együtt mennek. Igen, de ne felejtsek, h. a munkások korlátoltságuknál fogva nem oda vélnék menni, ahova Önök mennek. Önök a munkást még most vezetik, hogy egyszer úrrá tegyék. Ugyanígy áll a dolog nemzetiségben. A munkás nemzetietlensége egy hiány, mely előállt akkor, midőn az öntudatlan nemzetiség (a paraszté) a városba költözés által megszűnt, s az öntudatos nemzetiség nem fejlődött ki úgy, mint az nálunk, intellektuelknél kifejlődött. Tehát ez nem haladás. És bizonyos lehet benne, hogy ha a kommunizmusnak sikerül (a bizonyos Schonzeit után, melyben neki nem kötelessége jót alkotnia!) a munkást emberi színvonalra emelnie, megint magáénak érzi a földet, mely nem övé, a fajt, mely tőle idegen, s újra kezdi a háborút, aminthogy még eddig minden társadalomban szétesett az emberi tömeg nemzeti és faji nyájakra.

Ami pedig a két vérontást illeti, igen, háborút mi »bejahljuk«, a másikat pedig tagadjuk általában, mint indokolatlant, gazdasági s társadalmi okból folyót, mely okok semmisek, örök változók, de tagadjuk specialiter azért, mert a vérontás tárgya a mi saját fajunk. Ezt pedig egy intellektuel nem engedheti meg, azaz, mivel az ilyen többnyire tehetetlen, kénytelen megelegedni szabotálással, huzavonával stb. De abban Önöknek igazuk van, hogy az intellektuelnek nem használhatók az Önök államában mai mentalitásuk szerint. Kiírhatnak bennünket, de bizony mondom, feltámadunk, s intellektuelnek *lesznek* még akkor is, mikor a kommunizmus századok múlva más társadalmi formáknak adott helyet.

Eddig jutottam tegnap, de miért folytassam? Elhiszi nekem, végtelen nyomorúságban vagyok. Abban igaza van, h. az emberiség kétfelé tolódik, jobbra és balra. Jobbra mennek azokkal, kiknek van mit féltetniök egyúttal azok is, kik már túlemelkedtek azon a felfogáson, h. a pénz minden, s anyagi jólétért minden egyebet lehet kockáztatni, még emberi életeteket is (NB. a másét). Balra mennek a munkásságból azok, kik a kapitalizmus bűnei folytán még ilyen állati helyzetben vannak, akiket a propaganda vezethet és vezet is. A propagandát pedig egy vad ázsiai autokratizmus hajtja előre, melynek itt, Nyugaton csak olyanok állnak szolgálatában – leszámítva a csekély, ah mily csekély számú erőshívót! –, kik vagy kiszakadtak az európai közösségből (ezért fogják a fegyvereket szabadon bocsátani, nem azért, mert árthatnók volnának), vagy nem is voltak benne soha, ez utóbbiak közé tartoznak az orosz-galíciai zsidó diaszporának olyan tagjai, melyeknek nem volt alkalmuk elhelyezkedni az európai közösségben. Minden más *tolatik*. Így lesznek forradalmak, ősi tapasztalás. Levelében egy állítás van, melyet nem gondolt meg. Azt, h. a közép-európai munkásnak rossz a helyzete. Úgy vélem, ezzel is igazolja a forradalmat. Pedig a munkás helyzetét nem mondhatja rossznak, még akár nálunk sem. Itt még kevésbé. Rossz helyzete van Károlyi Árpádnak, ki havi 1100 kor[oná]ból él, vagy az én öreg nagynénimnek, vagy a menekült sógorom családjának, 3 gyerek, asszony havi 2800 koronából, orvos, rendelőszoba, lakás nélkül stb. A munkás néha jól él, de mindig eléggé él, s ha a propaganda nem volna, senkinek se jutna eszébe a forradalom.”

Közbevetőleg hadd jelezzük, hogy Szekfű június 28-i levelében a megélhetésről így vallott: „Bizony mondom az emberi élet méltóságához nem kell nagy vagyon és tekintély, havi kétezer koronából egyes ember még itt is meg tud élni, még egyszer annyiból egy hivatalnok házaspár. Ennyit Ön a tiszta irodalomból is megkereshetne – és lelke sem vallaná kárát.”

Folytassuk a félbeszakított okfejtést: „De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, melyen még mindig ott táncolnak az örültek. Ha a propagandának sikerül Németországot tönkretenni, vége Európának, s a művelődésben, a humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a IV. századtól a XI–XII.-ig. Nagyon elképzelem az utolsó gall rhétorok vagy egy Sidonius Apollinaris hangulatát, aki már barbárok püspöke volt, tehát külsőleg asszimilálódott, de horaciusi verseket írt, melyeket senki az ő országában meg nem értett. Pedig nekünk több a veszteni valónk, másfélezer esztendő művelődése, amit felhalmoztunk, s az emberi érzelmek sokkal nagyobb differenciáltsága, mint akkor. Képzelteti a kilátásokat, ha önök »átmenetileg« (50 évre) eltiltanak minden gondolatot, s a tudományokat kivétel nélkül marxistává teszik, azaz egy rég elhagyott barbár fokra leszorítják. És a vér patakokban fog folyni, mert a nyugati ember nem adja be oly könnyen derekát, mint orosz vagy keleties puha magyar. Az élet borzasztó lesz, s mindez – az Ön erős hitéért! Kedves Barátom, mondja csak, Isten Ön, vagy Istennek tartja-e Ön Lenint, akinek szavait szentül követi? Mert ilyen megpróbáltatást az emberi nemre tudatosan embernek nem lehet küldenie.

Múlt levelemben ilyen gondolatsor végén írtam, hagyná abba a propagandát, mert lelke kárát fogja vallani. Mert Ön becsületes, kedves jó ember, aki az erős hitétől egy darabig nem fogja látni a borzasztóságot, mit segített okozni, magas hivatala a Kommune esetén úgvis vissza fogja tartani attól, hogy a szegény emberek sebeibe Tamásként beletegye kezit, de nem lehet tudni, egyszer csak hátha eljön Önhöz is a valóság. És mit fog akkor szólni? *Ezt* akar-tam én? Nem ezt. Hát akkor –”²⁴

Hogy mi lett akkor, az történelmünk másik fejezete. Mint ahogy az is, ahogy az univerzalizmust és a partikularizmust valamilyen formában mégis mindenki a maga módján egyesíteni próbálta, miközben a maga külön útját járta, ha tudta, miközben mindenki a valóság talaján akart maradni, és úgy vélte, ő tudja, mi a valóság. A forradalmakat az agitátor modell-

²⁴ MIAKK, Ms. 4492/170.

ben látó Szekfű éppen úgy, mint a világmegváltó kommunista harcosok, akiknek még önmagukat is meg kellett tizedelniük. Érdekes, hogy Szekfű, aki azért ismerte a forradalmak logikáját, nem jelezte barátjának a reá is leselkedő veszélyeket, vagy azt, hogy majd neki is segíednie kell, amikor a forradalom elkezd felfalni gyermekeit.

A fajkultusz antinómiái avagy a faj mint metafora?

A *Szellem és nemzet*ben arra a kérdésre, hogy Szekfű fajkultusza rasszizmus-e vagy sem, egyértelmű és mégis talán némileg homályos választ adtam. Félreértés ne essék, Szekfű esetében szó sem lehet rasszizmusról vagy másképpen fajelméletéről, hanem szemléletét létszorongásból fakadó etnikai fundamentalizmus jellemezte, amelyet nem ő talált ki, csak némileg alkalmazkodott az érvényesüléséhez. Hogy milyen mértékben, azt következő, augusztus 5-i levelében eléggé megvilágította, úgy, hogy fejtegetései zsidóképére is némi fényt vetnek.

Szekfű Gyula a hajdani baráttól való „végletes eltérés”-t ennek materializmusával magyarázta. Ebben: „A bolsevizmus újabb fejlődési fok: nem sajnálja többé, hogy az anyagon felül nem tud semmi magasabbat, nem faj többé ebben a pénzvilágban gázolnia, mert azt hiszi, hogy ez az egyetlen, ez az igazi, a szükségszerű, más nincs is, egy fordított Plato, ki az ideákat tagadja, azok önálló létét, és azt hiszi, hogy ha az anyagi világban puskával, karddal rendet csinál, ezzel az ideák világát is megváltoztatja. Ilyen csupaszon, úgy vélem, nem vallja be önmagának, nem is vallhatja be, mert hisz ezt a materializmust, bár akkor, mint mondtam, lelki konstitúciója hajlandóságot mutatott, fejlődése újabb fokán egy egész ideológiával együtt vette magához, amely ideológia foszlányai eltakarják saját maga előtt is a csupasz valóságot. Ezt a végletes materializmust így Ön mindenféle drapériákkal fedi, egyszer azt írja, h. a munkásságnak tényleg rosszul megy a dolga (mintha ez Önnek cselekvési motívuma volna), most pedig a szocialista irodalom tanulmányozására hivatkozik, s nem gondolja meg, h. az egész szocializmus, Marxnak néhány mondatát leszámítva a bolsevizmus *ellen* íródott, mikor még nyoma se volt bolsevizmusnak. Hisz a bolsevizmus nem egyéb, mint a szocializmus csődje, olyan valami, mint mikor a bukott kereskedő Dunának megy. Hisz Önök szocialistát csak addig becsülnék, míg bolsevista, amint nem orosz orthodox hitű, delendus est, híjják Kautskynak, Noskénak, Garaminak, Snowdennek stb.”

Szekfű szerint Gábor Andor „egy tömegpszichózisra képes ideológiának az áldozata lett, így most [...] betegségben szenved”, és ezért nem is lepte meg a válasz: „Előre tudtam, hogy Ön a világháborút illető nézetemen meg fog botránkozni. Azon, h. én a népemmel tartok akkor is, mikor stb. Ön ezt mispohizmusnak [mispóhe jiddisül: pereputty, egész rokonság] nevezi, – a szó nem szép, de elég megvető, mindamellet, ha jól értem tartalmát, elismerem, hogy igaza van. Régebben clan-érzésnek nevezték, majd race, faji érzésnek, amely utóbbi agyon van compromittálva. Maradjunk a clannál. Hát Ön azt hiszi, hogy mentes e clan-érezéstől? Hogy Ön kidozta szívéből a közelállókat, s kiszélesíté templommá, melyben az univerzum minden lénye egyképp helyet foglal! Ha bolsevista ideológia megengedné, könnyen észrevehetné a borzasztó tévedést. Borzasztóvá lesz azzal, h. a clan-érzés tagadása alapján akarja berendezni a világot, mindent felforgatni és újraképezni. Ami lehetetlen. Az új épületet megint csak ez az érzés fogja hordozni, a bolsevista államok megint csak fajiak lesznek, s egymás közti viszonyaikat faji érzés fogja meghatározni.” Szekfű erre két családi példával élt. Felidézte, hogy saját édesanyja még Rákóczi is gyűlölte a fiát sújtó botrányok miatt. Gábor Andor édesanyja pedig először helytelenítette fia kommunizmusát, majd megváltozott, és már annak tetteit „büszkeséggel tekinti”. Szekfű nagy érve 1919 és következményei – mindezt alaposan leegyszerűsítve így írt:

„Emlékezzék még, h. én a népbiztosok kinevezésekor a zsidóságra nagy veszélynek tartottam a névsort. Csodálkoztam, hogyan tudtak Kún Bélák ily meggondolatlanságot elkövetni. *Ma* nem csodálkozom, mert a clan-rendszer logikai folyományának tartom a jelenséget, úgy, mint az egész propagandát.”

A *Bécsi Magyar Újság* egyik szerkesztője is „igen kedves, szimpatikus ember, magyar érzése tudatos és igaz. De a lapban annak nyoma sincs, mert a tudatos és igaz magyar érzés a zsidó fajproblémák felvetésekor nyom nélkül helyet ad a mindennél hatalmasabb clan-érzésnek. Mennyit írnak Önök Friedrichről, s egyetlen szót sem találunk Pogány József ellen, a gyilkosság [mármint Tisza István meggyilkolásának] végrehajtója ellen!”

Míg Gábor Andor az idézett mozzanatokot „eltagadja, elfödi gazdasági és hatalmpolitikai magyarázatokkal, holott én kimondom: a vérem tiltja, h. a magyarságot systematíva halálra szánó párttal együtt menjek. Mert a vér hatalmasabb a gazdasági kényszerűségnél is.

A szomorú ebben az, hogy az Önök emigrációja e rövid fennállás alatt is elidegenedett a magyar vértől, ellentétben szegény Szabolcsival, ki otthon tragikus konfliktusokba kerül a magyar és zsidó clan-érzés együttes hatása alatt, de becsületes kötelességtudással kitart és megoldja, ahogy tudja. Persze az eredmény lavírozás, ide-oda kínlődás, mint aminő a mienk is.”²⁵

Szekfű Gyula alapvetően az önreflexiót hiányolta a magyar bolsevizmusból. 1920. augusztus 6-án hosszú Proudhon idézettel érzékeltette a belső vívódások jelentőségét. Proudhon ugyanis a terrortól való félelmeit és a terrorra való kísértéseket szembesítette. Szekfű pedig arra is figyelmeztetett, hogy Gorkij példája is hasonló. Mert: „Je pleurais – ez az alaphangulat, mely nézetem szerint tipikus minden szociális forradalmárnál, aki nem »idegen anyag«-ban dolgozik. Hogy Gorkij annyira ideig vonakodott Leninhez állani, annak is ez a hangulat az oka. Amíg meg nem győződött róla, hogy véreinek kiirtása már vissza nem csinálható, ezután természet szerint csatlakozott azon egyetlen erőhöz, melytől az adott viszonyok közt nemzetének felemelkedését várhatja. Ha Ön ezt a magatartást is a siker erejéből vagy a kispolgár intellektuel gerinctelenségéből magyarázná (amit nem teszek fel): alaposan tévedne.”

Ezek után érthető, hogy Szekfű nem titkolta: Proudhon „volt annyira forradalmár, mint az Önök emigrációja együttvéve”. Igaz, azért meg kell jegyezni, hogy Proudhon számára ott állt a hajdani jakobinus terror riasztó példája. A terrortól való félelem sorsalakító történelmi erővé vált. 1848 a példa erre. Egyedül a magyar forradalom merete vállalni a francia dráma folytatását, egyben el is határolva magát tőle. 1848–49 sajtójában és a kullisszák mögött is összecsaptak a félelmek. A párhuzamok olykor kísértetiesek 1848–49 és 1918–19 között. A történelmi emlékezet viszont túl rövid volt és hamis. Példa ez a történetírás felelősségére. 1848–49-ben a radikális sajtóban a fő belső ellenség a táblabíró volt, 1919-ben az osztályellenség, 1920-ban pedig a bolsevista zsidó, illetve a kettő valamiféle kombinációja. Szekfű Gyula maga is kombinált a *Három nemzedék*ben. Gábor Andornak inkább némi fájdalommal értekezett a bolsevik kíméletlenségről és célozgatott arra, hogy ez a zsidósággal is összefügg: „Sajnos, egyetlenegy hangot sem talál. Könnyezés helyett Ön »magától értetődőnek« tartja az »igazságtalanságokat«, amik a magyarságon fognak kiszámított hidegséget elkövetetni. Akárcsak az Önök mai vezércikke: »A magyarok nyilaitól ments meg Uram bennünket.« »Keserves sors, h. ebbe a fohászba most nekünk, nyugatra menekült magyaroknak is bele kell ömlesztenünk sóhajunkat: talán még keservesebb«, hogy együtt kell remélnünk, sőt együtt cselekednünk a nyugati(!) kultúra megtámadott népével, hogy a betörő pogányokat minél előbb utolérje régen megérdemelt sorsuk – a Lech mezéjén.«

Nem, hát *igy* nem írhat sem Gorkij az oroszlóról, sem Proudhon a franciáról, sem Bebel és Jaurès a saját népükről. Ha valaki volt az utóbbi 10–15 évben, aki a magyar dolgokat *kívülről* nézte, úgy én voltam az. De hogy *kívülről* is *érezzem* őket, s hogy Lechmezőt kívánjak népemnek – ahhoz én túlságosan magyar vagyok. Én soha nem fohászkozhatom a magyarok nyilai ellen, mert nem lehetek egyszerre magyar is, nem magyar is. Az Önök lapja erre a Kunststückre is képes, azért, mert clan-érzése nem magyar többé. Lehet, hogy a föntebbi »keserves sors« valóban keserves neki, de ez nem változtat, sőt bizonyítja a tényt, mert világos, hogy

²⁵ MTAKK, Ms. 4492/171.

a clan-érzés, a magyar összefüggés eltűnéséről nem adott magának számot, s nem veszi észre, hogy az otthoni pogromgazságok hatása alatt egy más clan-érzés, a legősibb, generációkon át megvolt, aztán 1–2–3–4 generáció alatt háttérbe szorult hatalmasodott el rajta.

Nem kell mondanom, h. én a mi egész levelezésünket kettőnknek szánom kizárólag. Ön-nel ezekről a kényes témákról is lehet, sőt kell beszélnem, hogy régi jó viszonyunkba két-értelműség, zavar ne kerüljön. De eszem ágában sincs, h. más ember is hallja a kritikát, mikor jól ismerem és értem a zsidók idegenkedését a zsidó kérdés pertraktálásától. De Ön belátja, hogy ez ha nem is a forradalommal és a munkásevolutióval, de a bolsevizmussal és specialisan a magyar bols.-sal bizonyos kapcsolatban van.”²⁶

A hagyomány-kultusz itt válik véresen komollyá, és ezt a vér-mozzanatot feltehetően maga Szekfű Gyula is később túlzottnak találta, írásaiban kimondottan nem szerepel, a sorok közül sejlik fel. És sajnos a levélváltás nyíltságát, emberi megrendültségét, fogalomhasználatának axiomatikus jellegét kiegészítő reflektáltságát a nyilvánosság elé bocsátott írásokban elfedte a közbeszédhez oly sokban igazodó frazeológia. Az etno-fundamentalizmus az érzel-mek zúrzararával valamiféle logikai rövidzárlatot is eredményezett. Először idézett levelében felrótta azt a forradalmaknak, hogy nem mondtak le az ország területi egységéről: „Jászi doktrínér korlátoltságán jól mulattam. Én is hiszem, territ.[oriális] egység nélkül jobb határt kaptunk volna. De Önök, forradalmárok nem merték [az] integritást elhagyni. Egy magyar lett volna, ki ezt megteszi. Tisza.” Majd harmadjára – miután utalt a bolsevizmus és zsidóság összefüggéseire – azt jelezte: „Ha Kunfi közmondásos »cinizmusa« és az Önök »magától értetődése«, helyett egy kevés kis emberi melegség lett volna a szocialista és kommunista prop-agandában, nem lennének azok, amiké lettünk”.

Nem igazán derül ki, mi lett volna az a „melegség”, ami pótolta volna a területi egységet, amely iránti nosztalgiát a Szent István-i Magyarország hagyományával ő maga is ébren próbálta tartani. Egyébként tudjuk, Szekfű is tudta, jobban mint mi, hogy Lech-mező nélkül nincs Szent István-i államalapítás. Szekfű a függetlenségi eszmére való szokásos hivatkozást demagógiának tartotta. A fent jelzett módon meghatározott hagyomány-kultusz adna emberi melegséget? Miután később valamiféle Szent István-i *Intelmekre* hivatkozó nemzetiségi türelmet hirdetett, talán elhitte, amit 1942-ben Bajcsy-Zsilinszky Endrének írt: „ma nemcsak a magyarok, de a hazai román, szerb, sőt még a nem Basch-féle józan sváb politikusok is éppen az én munkásságomat tartják a Pax Hungarica előkészítőjének”. Igaz, most már arra a következtetésre jutott, szemben azzal, amit Gábor Andornak írt, hogy „Tisza István politikáját mindig hibásnak tartottam, csak egyéniségét nagyra.”²⁷

Az emberi melegség iránti vágyban fogant megrendülést viszonylagossá teszi az oktalan fölényeskedés, az, ahogy a megtaláltnak vélt bizonyosság csúcsairól alátékintve aztán II. Rákóczi Ferenc „szegény tévelygő magyar”, Ady Endre hasonlóképpen, és Reményik Sándor mellett eltörpült: „A Reményik-kötet versei megdőbentöek” – írta Bíró Sándornak 1942-ben. „Ilyen mély és leplezetlen kapcsolatban a nemzet sorsával a 20. században – Adyn kívül – egy költőnk sem élt. Csakhogy míg Ady folyton tévelygett és a homályban tapogatózott, Reményik mindent világosan látott. És úgy látta, ahogyan mi egynehányan.”²⁸ Ez ellen éppen a dicséret költő tiltakozott volna, igaz, az értékelő nem tudhatta, hogy az erdélyi írástudó sírva fakadt a bécsi döntés nyomán Erdély kettévágása miatt, éppen azon transzilvanizmus híve-ként, mely transzilvanizmusnak nem volt helye a szekfűi hagyományközpontú történelem-szemléletben; de annak sem, hogy a *Petőfi*hez szóló vers így szól:

„És benned megmaradt az ország”.

²⁶ MTAKK, Ms. 4492/172.

²⁷ MTAKK, Ms. 10205.

²⁸ MTAKK, Ms.4297/252.

1922-ben tette ezt közzé Reményik Sándor, íróasztalfiókban hagyva egy ugyanazon esztendőben jó egy hónappal későbbben írt, szintén *Petőfihez* szóló verset, amelyben a szabadság ott van a felhők között, mert:

„Világtestvériségnek szózata
Csak tompítja most szent gyűlöletünk,
A világszabadságból nekünk
Csak egy járom jutott.”

Így aztán jelzi Reményik Sándor: „Megalkuvás: ez a mi végzetünk!”

Az 1920-as években a partikularizmus és univerzalizmus eszmei síkon alternatíva, játék a jövő lehetőségeivel a múlt emlékei alapján. Az euro-atlanti demokrácia elveinek képmutató, machiavellista alkalmazása megalapozta a 30-as és 40-es évek rossz közép-európai alternatíváját: két bűnös partikularizmus, a barna gnózis és a vörös utópia között. Hamis alternatíva, valós választás vagy elutasítás, a maga ezernyi árnyalatával. A realitás prózai: alkalmazkodás és megalkuvás legkülönbözőbb árnyalataival szemben az ellenállás különböző fokozatai. Szekfű Gyula a passzív ellenállásnak lett a közírója. Paradox módon azonban a közíróban a historikus kisebbségnek bizonyult a politikusnál. De ezért is nagy árat kellett fizetni.

A Szekfű levelekben feltárul még a burzsoá fejlődés nagy antinómiája is. A burzsoá – mint F. Furet oly drámai erővel kimutatta – öngyűlölő és önromboló lény. Gábor Andor ennek prototípusa, nem is beszélve Lukács Györgyről, akiben Furet szerint a burzsoá öngyűlölet a zsidó öngyűlölettel párosul.²⁹ Ezek – a Kerényi Károly kifejezésével – „lehetetlen emberek” a burzsoá világot az eszményített és valójában még csak kialakítandó proletariátus élére állva rombolták, magukat nem tartván munkásnak, de a munkásosztály tagjának, és gyártották a gyilkos szöfordulatokat vagy egyszerűen csak a gyilkos ideológiai sémákkal bűvészkedtek. A színjátéknak már vége. De nem csoda, hogy az egykori – rövid ideig – kommunista párttag, Albert Camus a második világháború után magát is a *La pierre qui pousse* (A kő terhe) című novellájában a hagyományos világ szokásrendjét és rituáléját még intim körben éltető szegényekkel szolidáris arisztokrataként jelenítette meg, miközben a naplójában így tűnődött: „Az arisztokrata elsősorban olyan ember, aki ad, anélkül hogy kapna, olyan, aki magát kötelezi.” Az áldozat arisztokráciájának „egyetlen forrása a nép. Köztük nincsen semmi. Ez a semmi az, amit a burzsoázia 150 éve épít”. Az eredmény: „a káosz”.³⁰

Vajon Szekfűben nem az öngyűlölő polgár dolgozott, amikor arisztokratikus világfelfogását kialakította, hogy aztán megostorozza a magyar jellemhez mint normához méltatlan magyar világot? És ha káosz van a világban, miért ne lenne nálunk is? A mi káoszunk a világkáosz része; a miénk, ezért vonz és taszít a magyar öngyűlölet is.

Láttuk, hogy az országvesztés kérdéséhez szorosan kapcsolódik az antiszemitizmus és a szelektív antiszemitizmus kérdése, és mindez átvezet a következő – már érintett – kérdéshez: mi a faj? – Szekfű szerint. Fontos kérdés, már azért is, mert erre „nem kapunk választ” tölem – írja Erős Vilmos. Így igaz; nem kapunk választ, de Szekfűtől sem és mástól sem, még Hitlerrel is zavaroslat, bár még ő tudta a legjobban, hogy mi a faj. Félreértés ne essék, nem akarom összemosni a magyar történetírót a náci zugfilozófussal, aki a nála obskúrusabb elméktől, mint Guido von List vagy Lanz von Liebenfels (álnemesektől) gondosan elhatárolta magát, és az apparátus ennek érvényt is szerzett, mert ez az egyébként valós személeti rokonság – a nyilvánosság előtt még jobban – megkérdőjelezte volna a náci fajelmélet „tudományos jellegét”. De éppen a faj meghatározásának fogalmi bizonytalanságában és metaforikus pontosságában rejlett a rasszista diskurzus mozgósító ereje, használhatósága és használhatatlansága. Ez az a fogalom, amelyről mindenki tudja, hogy micsoda, de ha egy mondatban kellene meghatározni, akkor az még akár egy kilométeresre is sikerülne; egy szóban pedig elég lenne

²⁹ Furet, François: *Le passé d'une illusion*. Paris, 1995. 146. Tanulságosan járja körül Furet művét: Sziklai László: *Gondoljuk újra a kommunista ideológiát*. Világosság, 2001. 4–5. sz. 62–79.

³⁰ Sändig, Brigitte: *Albert Camus*. Leipzig, 1992. 253–254.

a személyes névmás többes szám első személye: *mi*, azaz: a kollektív én – a vérdogma alapján. És a másik póluson a fajjal szemben ott áll az emberiség a munkásosztállyal az élen. Két egymást erősítő szélsőség. Amerikai szemmel két betegség. Mint a térségünk problémáit sok megértéssel tárgyaló újságíró Knickerbocker – a szovjet szövetség híveként – hangsúlyozta, nincs más, mint az egyik betegséget a másikkal győzni le, hiszen az ő bécsi professzora is azt tanította, a malária könnyebben gyógyítható, ha meggyógyítjuk a szifilisz, és ez esetben a malária a kommunizmus, a szifilisz pedig a fasiszmus.³¹

A betegség hasonlat azért is jó, mert a fasiszta maga is betegnek tartja magát. Hitler is. A „vérrontó bűn” például a regényíró, Dinter „leleménye”. De a *Mein Kampf* megvilágosodott Führere állította be abba a gnosztikus konstrukcióba, mely szerint a „vérrontás” az az erendő bűn, amely miatt a vértisztaságát veszítő árja kihullott a paradicsomból stb. Csak a tettest kellett megtalálni. Sikerült ez is. A vérdogma – hogy „a zsidó” a maga testi valójában: vér, következésképpen a vérrel fertőz, és a szellemi fertőzésnek is biológiai alapja lehet – a *Mein Kampf*ban már a maga radikális egyszerűségében és tisztaságában jelenik meg.³² Eszerint „a zsidó” ugyanis fertőző metely: megrontja a lelket és a testet. Elcsábítja a német nőket stb. A zsidó maga a természet rendjének tagadása révén maga a „nem-természet”. Következésképpen megsemmisítendő ... A *Mein Kampf*ban még csak arról írt, hogy a háború megnyeréséhez elég lett volna tizenötezer zsidót idejében elgázosítani.³³ És ezzel megérkeztünk ahhoz a „racionális antiszemitizmus”-hoz, pontosabban, ahogy ő nevezte: „az értelem antiszemitizmusá”-hoz, amelynek igényét már korábban, 1919 szeptemberében felvetette, miközben már elvetette az érzelmi antiszemitizmust. Az ő antiszemitizmusában az értelem, a ratio a zsidók „tervszerű törvényes”, tehát állami és hatalmi „eltávolításá”-ban rejlik.³⁴ Ez már a holocaust látomása és tervezetése. Ugyanakkor filozófia. Mélyen igaz Emmanuel Levinas 1934-es diagnózisa: „Hitler filozófiája primér jellegű. De a benne forrongó primitív hatalmak valami elemi erőtől hajtva szétfeszítik a nyomorúságos frazeológiát. [...] A hitlerizmus több mint járvány vagy örület, ez az elemi szenvedélyek feltámadása.” A hatalmi ösztön elszabadulása, amely „az ember emberségét” kérdőjelezi meg.³⁵

Kétségtelen, hogy Hitler „szellemi gyökerei” nemcsak a rasszista szubkultúrába nyúltak le. Bár – mint hangoztatta – utálta az értelmiségi ugatást, olykor maga is próbált úgy ugatni, mint az értelmiségiek, és nyilván zavarta, hogy ilyenkor – mint a nürnbergi pártnapokon – a pártemberek elszunyókáltak.³⁶ „A *Mein Kampf* tragédiája nem az, hogy sok vonatkozásban deviáns mű, hanem az, hogy erősen gyökerezett az európai intellektuális ortodoxiában.”³⁷

A magyar „fajvédő” értelmiségiek – és nem zugértelmiségiek – a vérdogma radikális érvényesítéséig gondolatban sem jutottak el. Kérdés: elindultak-e az úton? – amint azt többen is vélik. Vagy inkább arra lejtett-e az út, amelyen jártak. Inkább azt mondanánk, hogy a háború borzalmas vérzivatarra és a háború moralitásának megfelelő békerendszer olyan létszorongást váltott ki, amely primér „igazságok” felé taszított. A meghatározás és önmeghatározás mechanizmusa a következő lehetne: a nemzet elvesztette transzcendenciáját, mert a civilizáció mesterséges termékévé lett; a faj mint adott vérvörösség által összetartozó és összetartozásra kényszerített közösség biztosítja már a holtak és az eljövendők közössége, a múlt és jövő közötti kapcsolatot – ebben a borzalmas jelenben. Most már legfeljebb azon lehet veszekedni, hogy ki a faj igazi képviselője: Szekfű Gyula vagy Szabó Dezső, vagy netán Németh László, aki a maga híg- és mélymagyar kategóriáját olyan precíznek tetsző másodlagos intuícióval rakta

³¹ Knickerbocker, H. R.: *Is Tomorrow Hitler's?* New York, 1941. 103–104.

³² Koenigsberger, Richard A.: *Hitler's Ideology. A Study in Psychoanalytic Sociology.* New York, 1975.

³³ Jäckel, Eberhard: *David Irving's Hitler. A Faulty History Dissected.* Port Angeles, 1993. 23.

³⁴ Fest, Joachim: *Hitler. Eine Biographie.* Berlin, 1998. 181.

³⁵ Levinas, Emmanuel: *Quelques réflexions sur la philosophie de l'hitlérisme.* Paris, 1997. 7., 26.

³⁶ Miskolczy Ambrus: „A Führer olvas”. Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest, 2000. 129–135.

³⁷ Carey, John: *The Intellectuals and the Masses.* London, Boston, 1992. 208.

össze Szabó Dezső koppánykodásából és Pap Károly „zsidó bűneiből”, és így az ortodoxia és neológia közötti hiteles önmardosó vergődésből megihletett író, aki ezt a – szabódezsős kifejezéssel – „sületlenséget” még megspékelte a balkáni autochtonizmust is idéző „jöttmagyar”-ral, útjára indíthatta az epigon dichotómia szörnyszülöttjét sok kortársát kellő iszonynyal eltöltő kísértetjárásra. Ehhez képest Szekfű faj fogalma a közvélemény várakozásainak megfelelő bölcsesség szülöttje.

A vérrel mint a közösségi kohézió elemével a zsidó identitás kialakításának problémáival szembenező kortársak is éltek. Az akkor divatos író, Jakob Wassermann vagy a ma divatos Martin Buber. A zsidó partikularizmust azonban nem próbálták belülről romboló ellenség képzetével társítani. Igaz, inkább őket próbálták háttérbe szorítani. Wassermann azért, mert magát – 1921-es vallomása szerint – németnek is tartotta,³⁸ Buber pedig túl közel került a kereszténységhez, és szellemisége azt sugallja, amit egyik levelében így vallott meg: „Nem hiszek Jézusban, de vele igen.”³⁹ Kár, hogy a magyar reformkonzervativizmus nem tudta integrálni – vagy csak részlegesen – a magyar-zsidó hagyományt, és a zsidó származású kommunistákra vetítette mindazt a negatívumot, amitől szabadulni akart, mint lelki tehertől, például a korábban közösen gutírozott nihilizmustól, vagy netán attól, hogy 1918–19-ben ők is kacérkodtak a forradalmakkal, és inkább a nyárspolgáriság arzenáljából is előkerülő antiszemizmussal kacérkodtak – ki-ki a maga mértéke szerint, és tisztelet a kivételeknek!

Nincs tehát a magyar kommün és a zsidóság viszonyáról értekezni, csak Szász Zoltánt, az erdélyi reformkori nagyenyedi tanár, legidősebb Szász Zoltán dédunokáját idézzük: „A magyar bolsevizmus az egész magyarság kétségbeesési cselekedete volt a háborúvesztés rettenetes következményeivel szemben.”⁴⁰ Így vallott az, akit a kommün alatt is becsuktak, és akit Márai Sándor így jellemezett: „A humanizmus gáncs és félelem nélküli lovagja volt, a szellemi világosság bajnoka [...] egy kivesző nemzedék egyik utolsó emberpéldánya [...] A szellem *gentlemanja* volt. S úgy ült a kávéházban [...] mint egy katona a vártán. Mert az ember nemcsak értelmével író, hanem jellemével is.”⁴¹

A magyar fajkultusz egyben eltávolodás a magyar szabadelvű hagyománytól is, némi pártosszal szólva: nemzeti történelmünk génuszától. A reformkorban faj alatt népet értettek. Szekfű már „népfaj”-ról írt, de hangzott, hogy ez nem biológiai, hanem „történeti képződmény”. Ugyanakkor a biológia nyelvén is beszélt, amikor azt fejtegette, hogy „a történeti egyesség nemhogy kizárná, de követelően parancsolja a változékony, egyik napról a másikra könnyen degenerálódó fajképnek preventív intézkedésekkel való eugenetikussá ápolását”.⁴² Persze nem kell mindezt eltúlozni, mert Szekfű a vulgáris fajvédő politika ellen irányozta eszmeelterjesztésének életét. De nem is kell lebecsülni. Mert ennek a nyelvnek áldozata is lett. És nemcsak ő. Ha a biológiai fajszemlélet egyes kifejezéseit behelyettesítjük az ideológiai osztályszemlélet fogalmaival, akkor az eugenika nem más, mint káderpolitika. A kommunista gyűlölködés struktúrája így nyomta rá bélyegét a megtévelyedett konzervativizmusra is.

Igazán mély meghasonlást értelmiségi körökben Szekfű fajkultusza akkor nem okozott, mert valami magyarázatot mindenki találhatott rá, és átmeneti jelenségnek vélte. Thienemann Tivadar, mint jeleztem, némi berzenkedéssel írt róla, de hangsúlyozta a náciizmustól való távolságot is. Mérei Gyula, akit most idézek, kellő megértéssel adta elő Szekfű fajkultuszát, mert miután az 1936. esztendő utolsó napjaiban elment állást keresni a pesti zsidó hitközség elnökehez, imigyen számolt be mesterének, természetesen megfelelő tanítványi alázattal és képmutatással: „Először kifaggtak, milyen viszonyban vagyok Hóman miniszter úrral; itt könnyen ment a tagadó válasz. Azután egyszerre nekem szögezte a kérdéscsárdát:

³⁸ Wassermann, Jakob: *Mein Weg als Deutscher und Jude*. München, 1999.

³⁹ Glatzer, Nahum N. – Mendes-Flohr, Paul (ed.): *The Letters of Martin Buber*. Syracuse, 1991. 499.

⁴⁰ Szász Zoltán: *Magyarság és zsidóság*. Budapest, [1926.] 124.

⁴¹ Márai Sándor: *Egy úr emléke. Ihlet és nemzedék*. Budapest, 1992. 134–135.

⁴² Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 98., 108.

»Antiszemita-e Szekfű vagy sem?« Megpróbáltam magyarázni neki, hogy az Új Magyarország és lapársai értelmében véve nem, viszont Professor Úr számára egyetlen centrális probléma lévén a magyar faj fenntartása, megóvása a pusztulástól, a történetben fellépő jelenségeket, fejlődést főleg az utolsó évszázadban aszerint értékeli, káros volt-e, vagy hasznos a faj szempontjából, s ilyen szemlélet alapján a zsidóságnak a magyarság faji hiányai, hibái révén a nemzeti élet egyes területein való túlságos előnyomulása, mely tehát a magyarság negatív tulajdonságai révén vált lehetővé, a magyar faj teljes érvényesülésére önhibáján kívül káros volt. (Lásd mai helyzet). Csak ilyen szempontból létezik zsidókérdés Professor Úr számára, s ilyen indítékok folytán (ti. a faj fennmaradása szempontjából károsnak ítélve) kárhozhatta a gentry hivatalnokká válását, életmódját s a harmadik nemzedék életmagatartását. Azt hiszem, nem tévedtem nagyot, mikor így adtam elő Professor Úr antiszemitizmusának okait. Nem tudom az elnök mindezt megértette-e, mert elég bamba szemmel nézett rám, szokatlan lévén neki a mai korban egy ember, aki egyetemi tanár és mégis önérdelhajzás helyett ideális célokat kövessen, és népe fennmaradásáért aggódjék az árral, sőt az árjakkal együtt-úszás helyett. Mindenesetre felvilágosítás céljából elküldtem neki Professor Úr Korunk Szava-beli karácsonyi cikkét. Talán megéri. A cikk gyönyörű volt. Nem tetszik haragudni, ha azt mondom: az utóbbi időben írt cikkei között ebben van a legmelegebb érzés, és az a féltő gond a faj iránt ebben bukkan fel újra, ami a Három nemzedékben megragadta az igazán megértőket. Persze, hogy a mai neobarokk világban lesz-e visszhangja a társadalomostorozásnak, bizony nagyon kétséges.”⁴³

A *Korunk Szava*-beli cikk – munkámban idézek is belőle – valóban megrázó: a totalitarizmus elutasítása. Szekfű bátorsága nem is abban rejlett, hogy Mussolinit megpróbálta Hitler ellen kijátszani, hanem a tisztánlátásban, és abban, hogy éreztetve a fenyegetést, mozgósítani mert. Kortársa, az osztrák alkotmányjogász Erich Voegelin azon későbbi – amerikai, 1938 karácsonyán fogant – diagnózisa villant fel, mely szerint a nemzetiszocializmusban „a rossz hatékony szubsztancia és erő”, és ezért: „Egy nemcsak erkölcsileg, hanem vallásilag is rossz, sátni szubsztanciának csak hasonlóképpen erős vallásilag jó erő képes ellenállni. Sátni erőt nem lehet csupán erkölccsel és humanitással leküzdeni.”⁴⁴ Ez viszont a kereszténységbe vetett hit megrendülésére is utal, és tudjuk a kereszténység nem tudott igazán hatékony ellenállásra mozgósítani, inkább passzív ellenállásra.

Hogy mi a faj, a karácsonyi cikkből sem tudjuk meg. Nem is feszegette Szekfű, és erre minden oka megvolt a faji eszme náci orgiája miatt. Idézett levelünkéből sem tudtuk meg, hogy mi a faj, de legalább érezzük, hogy a faj az faj, és talán azt is jobban tudjuk, hogy miért nem tudjuk ...

Azért, ha belepillantunk Méreinek későbbi Szekfű-exegéziseibe, akkor úgy tűnik, a faj helyét elfoglalja a „népünk”, ezen alkalommal az osztályszempont szűrőjével, természetesen ki-rekesztő módon megtisztított – hasonlóképpen megfoghatatlan, ám mégis a maga konkrét-ságában érzékelhető – valami, aminek a nevében a társadalmon uralkodni lehet.⁴⁵

Az viszont meglepő, vagy nem meglepő – ki tudja –, Mérei elfeledkezett Szekfű kereszténységéről, holott a hivatkozott cikk mélyen keresztény is volt, a harcok kereszténység utáni nosztalgia is kiolvasható belőle. Igaz, a hitközségi titkár úr előtt célszerűbb lehetett erről hallgatni, vagy ki tudja. Márpedig éppen a kereszténység volt az, ami a vérdogma atavisztikus érvényesülését elfojtotta. Szekfű meg is botránkozott azon, hogy Gábor Andor is „híven a bolsev. manierokhoz Krisztusra hivatkozik”. Ezért: „Ha akarja – írta neki 1920. augusztus 5-i levelében –, elhozom Önnek azt a kis füzetet, melyben Worte Christi, Kr. igéi is egybe vannak szó szerint állítva. Krisztus nem tartott egyetlen vérontást, egyetlen »bűnt« sem nem fontos-

⁴³ Egyetemi Könyvtár kézírattára, G 321 Szekfű Gyulának írt levelek, Mérei Gyula levele, 1936. december 31. Megköszönöm Schweitzer Gábornak, hogy felhívta a figyelmem erre a levélre.

⁴⁴ Voegelin, Erich: *Die politischen Religionen*. Stockholm, 1939. 8.

⁴⁵ Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. Szerkesztette: Budapest, 2001. 235.

nak és magától értetődőnek. Ő előtte Hollán és Návay gyilkosai, Pogány József és Héjjasék, Hamburgerné kínzói egyképpen nem találnak bocsánatot, míg hamut nem hintenek fejükre. Az ő ideológiája nem a bolsevizmusé, s ha a terror hívei reá hivatkoznak, mutatja éppen, h. az emberek önmaguk nem hiszik el, h. a terror »magától értetődő« lehet. Nem az, magyarul kell és izzadni a magyarázatokban. Ezek általános nézetek; az entente butaságáról, a kis népek kilátásairól azt hiszem megegyezünk, de a főkülönbség, mint látja, be nem hordható.” Hatalmas árkot mosott a történelem a két barát közé, hogy aztán majd néhány keskeny pallót is emeljen, olyat, amilyenen Gorkij is járt – ha jól értelmezzük Szekfű fentebb idézett szavait. De addig is Széchenyiben találta meg az útmutatót, és mintha magát vetítené „a legnagyobb magyar”-ra írásban és szóban. Ez utóbbiban még erősebben érvényesül a projekciós mechanizmus: „Sz.[échenyi] népiess.[ége] – hangoztatta 1932. évi előadásaiban – csak Petőfinél, Széch. egyedülálló, h. minden kutatás nélk. megsejt, néppel érintkezve, v[a]l[a]mi népi, faji jelleget, lelkileg ő határolja el először a m.[agyar] népet a többitől, nem rendi nációként, nem is politikai hatalmi érzésből (Dugonics lenézi tótot). Nem szépít, nem talál dicsőséget mnak lenni, sok hiba, de érzi vérbeli kapcsolatot néphez, felbonthatatlan. [...] Múlt és mai nemzeti jelleg lenézve; kívülről (bár senki oly feloldhatlanul, mint ő). Minő álláspontról? Igaz, művelts.[ég] hiányát legtöbbször, mégsem felv.[ilágosodás] – lib.[eralizmus]”⁴⁶ Tehát nem érvényesül a népszuverenitás.

Mire jó a népszuverenitás?

Lehet, illetet volna rámutatnom – mint Erős Vilmos írja –, hogy „Szekfű – főként az *Állam és nemzet* című kötetében – a francia nemzetfogalmat azért nem tartja alkalmazhatónak Kelet-Közép-Európa térségeiben, mert itt állam és nemzet nem esnek egybe. Amikor ugyanis a Miskolczy által optimálisnak tartott népszuverenitás elve került előtérbe, az erre a nemzetfogalomra épített politika az elnyomás képviselője lett, amennyiben asszimilációra, állam és nemzet határainak egybefűzésére törekedett. Lehet, hogy a Szekfűék által optimálisnak tartott Szent István-i államfogalom sem megoldás a problémára, de erre utalni, ezt elemezni kell, hiszen éppen ez az összekötő kapocs Szekfű és például Zolnai Béla között.” Lehet, így van! Sőt biztosan így is lehet, többek között azért, mert sok a kapocs a szellemi közösségen belül, mint jeleztük.

A kérdés azonban: feszül-e fel valami ellentmondás Erős Vilmos érvelésében, amikor eljárásban így írt: „Végső konklúzióját a szerző igazából nem fogalmazza meg, mégis arra következtethetünk, hogy – úgy véli – az általa nagyra értékelt szellemtörténet jegyében született könyv [*Mi a magyar?* című mű] a magyar reformkonzervativizmus hatyúdala. Fő érdeme, hogy bár megjelennek benne itt-ott a fajisággal, faji szempontokkal kacérkodó gondolatok, mivel a nemzetet alapvetően szellemi és történeti képződménynek mutatja be, tartja, alapvetően humanisztikus, az általános emberit középpontba állító szemléletet képvisel. Ezzel pedig, jóllehet módszertani szempontból kérdéses a korszerűsége, szembeszáll a politikai vonatkozásban korszerűnek tekintett faji gondolattal.” Ezzel „nagyjából” egyet is ért Erős Vilmos, én is vele. Jeleztem is, hogy Amerikában korszerűbb nemzetkaraktrológiát műveltek. Viszont, ha elfogadjá a magyar nemzeti jellemtan – kényszerű – korszerűtlenségét, akkor miért kifogásolja a népszuverenitásra alapozó nemzeti gondolat mérceként való használhatóságát, bár azt nem állítja, hogy primitív ideológiai méricskélés hibájába estem volna.

A népszuverenitást tudtommal a történelem tartja optimálisnak, a történelem, amelyről el szokták mondani – némi nem túl lelkesítő bölcsességgel –, hogy olyan, amilyen; és nyilván azért olyan, amilyen, mert az valósult meg lehetőségeiből, ami megvalósult. Erre a népszuverenitást érvényesítő magyar nemzetfogalomra azonban nem csak elnyomó politika épülhetett. Példa rá Wesselényi Miklós 1848-as Kismagyarország ötlete, amelyet azon történések

⁴⁶ Egyetemi Könyvtár kézirattára, G 630/2. 8.

gondosan mellőznek, akik Teleki Lászlónak adják a pálmát, hogy kimondja a Szent István-i Magyarország halálát, miközben Teleki valójában a népszuverenitás alapján a régi Magyarország demokratizált változatát igenelte, és nem ment el odáig, mint Wesselényi vagy később Szemere Bertalan. Kossuth Lajos szintén a népszuverenítésra építve képzelte el „térsegeink” konfederatív jövőjét. Persze mindez papíron maradt, akárcsak az 1849. júliusi nemzetiségi dekrétum, mely nélkül nincs 1868-as nemzetiségi törvény, mely nélkül nincs oly sok szép ígért az 1918-as gyulafehérvári román határozatban. De azért mindez komolyabb dolog, mint „Szekfűék” metaforikus példálózgatása, melynek józanságra intő szerepét nem vonom kétségbe. Az elveszett paradicsom nosztalgijája érvényesül benne. Erre utal az is, hogy gondosan nem hangsúlyozták túl azt sem, hogy Szent István Magyarországnak határai nem érték el a Kárpátok gerincét, hiszen tudták, maga az országhatár fogalma sem létezett olyanformán, ahogy a történeti Magyarország történeti látomásában élő közvélemény vélte, amellyel a történészek nem akartak szembekerülni, inkább próbálták azt humánus tartalommal megtölteni. Ez nem is kevés.

Az sem könnyű, ha az ember szellemi őseinek a világát keresi, oda téved vagy azt próbálja megkonstruálni. Nem tagadom, a *Szellem és nemzet*ben ezzel bajlódtam. Némi önéletrajzi vonatkozása is van munkámnak, mert Atyámat éppen egykori barátaival, Zolnaival, Eckhardtal és másokkal együtt próbálták eltávolítani az Akadémiáról. Az ember pedig szeret bosszút állni, ki-ki a maga módján. Tudjuk, látjuk, tapasztaljuk, hogy az apa- és anti-apa-komplexus tudatalattiból miként tör fel. Jobb nem firtatni. Inkább éljünk az utólagos okosság lehetőségeivel. Persze nem biztos, hogy túlzásba kell vinni. Erős Vilmos a magyar szellem-történet „átfogó képét” igeneli. Attól félek, akkor óhatatlanul belesüppedünk a historiográfiai unalomba, amelynek van néhány klasszikusa, például a szellem-történetről marxizmusra átnyergelő Mérei Gyula is. A csoportkép szebb és tanulságosabb, meggyőzőbb is. Nem kell kínlódni az epigonokkal, akik egyébként nagyon tanulságosak, mert a nagy szellemi termékek recepciójának lehetőségeit és korlátait jelzik. A csoportképen még „a fényképészek” is meg lehet húzódni az egyik sarokban, mint ezt Fenyő István, mint lektor, kissé finomabban észrevételezte. Ez azért mégis diszkrétebb, mintha valaki a másnak emelt szoborra mászik fel, és már nem is tudjuk, hogy kinek a szobrát kell csodálnunk. Látószög kérdése is, hogy mit veszünk észre. És az is igaz, hogy akihez közel kerülünk, kissé annak a szemével is szemlélődünk. Nem tagadom, Zolnai Béla szemlélete vonzott a leginkább. Az is igaz, hogy ha kezembe kerül Vámos Ferencnek a „mi a magyar”-vitához kapcsolódó izgalmas könyve,⁴⁷ akkor Zolnai népiesség-ellenességét némileg másképpen, több kritikával mutattam volna be, de hát az említett munkát nem csak én nem ismerem, ami nem mentség, de jobbat nem tudok kiötleni.

Zolnainak nagyszerű hagyatéka van, és benne feltárul a tudós nagysága és esendősége, eredendő naivitása, ami nélkül nincs tudomány, legalábbis humán és nem antihumán tudomány. Mert szegény Zolnai, miután 1949-ben jól megalázták, amit némi fanyar humorral túrt, oly angyali naivitással hangoztatta, hogy megírja könyvét a balladáról, elkészíti a magyar Larousse-t, amiből csak annyi lett, hogy Eckhardt Sándor szótárába cédulázott, és bosszúból – állítólag – nem létező szavakat talált ki a maga mulattatására, és gyilkos lapszéli megjegyzéseket fűzött Szekfű Gyula *Forradalom után* című művének egyes – szovjetbarát és Rómára is kacsintó – kitételeihez. Ezeken is jókat lehet nevetni, de nem mindig. Gondoljunk csak arra, amit Szekfű éppen Gorkijról írt Gábor Andornak. Így feltárul annak tragikumuma is, hogy mit jelent, ha valaki azt hiszi, történelmi mértékkel tudja mérni a változásokat, míg más csak egyszerűen emberivel. Persze hangsúlyoztam is, Szekfű hajdani, az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején papírra vetett komor mementói fölötté állnak Zolnai szellemes echóinak. De Szekfű 1949 utáni kényszerű szerepjátszása és Zolnai nevetgelése együtt alkotják továbbra is a történelmet, közben pedig a történelem főirányával való kényszerű azonosulás tragikumuma is feltárul, hiába a távolságtartás igénye. Nem lévén hivatásos szekfűlógus, részben csak a kö-

⁴⁷ Vámos Ferenc: *Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága*. Kecskemét, [1940?].

rülmények kényszere folytán foglalkoztam Szekfű életművének egyes mozzanataival, pontosabban azért, mert maga a nagy történetíró megkerülhetetlen. Az ő tevékenységének tükrében tárul fel igazán a 20. századi értelmiségi magatartás tragikuma. A szellemtörténet még távolságot tudott tartani a politikától, a marxizmus már – tisztelet a kivétel(ek)nek – beállít a csatasorba, ahonnan nehéz meglőgni, még akkor is, amikor a Vörös Hadsereg és mezei hadai már mintha eltűntek volna a semmibe.

Tréfálkozás az ördögök világában

Epilógusunkhoz még némi kitekintés is hozzátartozik, mert akárhogyan is vesszük, Szekfű Gyula volt a magyar szellemtörténeti világ legnagyobb egyénisége, és ennek köszönhetően neki adatott meg igazán a lehetőség, hogy megvonja a kor mérlegét – a maga módján –, és „leszámoljon” sok saját korábbi nézetével. Esménye – *horribile dictu* – a centralisták népszuverenitásra épülő politikai tervezetése. Ez lett a norma. Kossuth szerint „több tekintetben a múlthoz vonzó, azt sokban fenntartani óhajtó romantikus politikus volt”. Viszont – hangsúlyozza Szekfű – 1848 igazolta az ő „politikai géniuszát”, mert „ha áprilisa nem sikerül a törvényeket tető alá hozni, a nemzet kénytelen köz- és magánjogi anarchia állapotában harcolni függetlenségéért s a magyarság megmaradásáért”.⁴⁸ Íme: erre is jó volt a népszuverenitás. De ez lett a lelkiismeret-vizsgálat alapja is.

Gyurgyák János nagyigényű monográfiájában szépen felleltározza Szekfű eszméit, beleértve szelektív antiszemitizmusának szüleményeit is, a konzervatív fordulat historikusának mutatva be őt. Úgy véli, 1947-es művében „már alig érinti a témát”, mármint az ún. zsidókérdést, bár jelzi a zsidóság kifosztását, majd deportálását és a nyilasok tömeggyilkos akcióit. A mű egyik üzenete valószínűleg az, hogy nincs már és nem kellene hogy legyen zsidókérdés. Az 1937–40-ben – angol fordítás reményében írt – *Rövid magyar történet* című művében Jászi Oszkár ún. dilettantizmusát nem egészíti ki más korabeli munkáikból ismert – az ízléstelenség és a verbális agresszió eszköztárából való – kitételekkel. Ő nem csak azt mérte fel, hogy a nyugati olvasó kegyeit ilyesmikkel nem lehet megnyerni, ő már túl volt a *Három nemzedéken*.

Gyurgyák János okkal kételkedik abban, hogy „az általa – mármint Szekfű által – vizionált forradalom bekövetkezett-e”.⁴⁹ Ebben ugyanis az érdekelt, maga Szekfű is kételkedett. Mint 1946-ban Moszkvából Mérei Gyulának írta: „A »Forradalom után« cím rejtély előttem. Sohase akartam ezt a címet, nem is lehetett, a könyvben többször aláhúzva van, hogy most »közben« vagyunk. Csak úgy érthetem meg, hogy az ősszel a magas vérnyomás miatt kissé zavaros volt a fejem. Ezt láthatod a könyv két utolsó fejezetében is, melyeket szénaboglyának készítettem.”⁵⁰ Vigyázn! Ott van a tú elrejtve. Bizony, ha nem is – Gyurgyák által igenelt – „részletes”, de sok vonatkozásban mélyreható elemzést találunk. Komor színekkel jelzi, hogy a nyomor és az irigység miként támasztotta fel az antiszemitizmust. „Így került elő az anyagiakon keresztül, az antiszemitizmusnak minden erkölcsi erőtől, különösen a kereszténységtől elítélt ördöge, melyről azt hittük, hogy soha többé nem találkozunk vele. Talán félmillió magyarországi zsidó pusztult el, akiknek haláláért bizonyára mindnyájan felelősek vagyunk, mert nem viselkedtünk úgy velük szemben, mint a dánok, hollandusok vagy a franciák vallásos tömegei. Mintegy másfélszázezer tért vissza, akiknek akkor, a teljes felfordulás idején, szabályos, rendezett módon nem adtunk elégtételt. A külföldre emigrált miniszterelnököknek egyszer alkalmam volt tanácsot adni. Felvettem előtte, hogy az új nemzetgyűlés egyik első ülésén ünnepélyes manifesztrumban adjon elégtételt az egész nemzetgyűlés a zsidóknak s Újvidékkel kapcsolatban a jugoszlávoknak. Úgy véltem, hogy a mély szenvedélyre és megbán-

⁴⁸ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1947. 30., 42.

⁴⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001. 309.

⁵⁰ MTAKK, Ms. 5235/22.

tottságra hatni lehetett volna hasonló mély szenvedélyből jövő, az igazság és sajnálat páthosát kifejező nyilatkozattal.”⁵¹

És folytatódik a kollektív gyónás. Egyéni szebb lett volna, de az is igaz, hogy az ilyesmi a mi modern és posztmodern világunkban nem tanácsos, mert pillanat alatt átkerülhet egy vádiratba, és a bűnbánó vallomást tevő pedig valamelyik nagy prédára éhes hajdani kis bűnöző áldozatává válik. De különben is: malibus socios habere... A fejedelmi többszörös az egyéni felelőtlenség és a kollektív felelősség önfelmentésre alkalmas instrumentalizálása. Mint egyik jeles barátom mondta, csak hálát adhatunk az Istennek, hogy nem akkor éltünk. Mégis milyen szép lett volna, ha korábban szólal meg Szekfűben ez a próféta. Igaz, akkor nem nagyon lehetett, egyre kevesebb volt az alkalom. Ebben rejlik a szakma nagysága és nyomorúsága. Ezért kerestem és emeltem ki azon megnyilvánulásokat, amelyek a maguk korában nem voltak korszerűek. Minél korszerűtlenebbek, annál szebbek és értékesebbek, ha bennük az ezeréves magyar zsidó-keresztény kultúra tisztasága villan fel. A *Szellem és nemzet* erre is akart figyelmeztetni. Valahogy azok a mi kortársaink, akik akkor nem nagyon akartak kortársak lenni. Ennek persze ára van. Szekfű Gyula és Zolnai Béla példáján ezt is próbáltam érzékelteni, bár igyekeztem az *ad hominem*-jellegű észrevételektől tartózkodni. Nézeteinek és a politizáló történetírónak a struktúrája érdekelt, a személyiség annyiban, amennyiben annak meghatározó jellege érvényesült, vagy inkább ezt meg lehetett ragadni az intim szférában való kotorászás nélkül. Próbáltam is érzékelteni, hogy Szekfű Gyula 1930–40-es évekbeli harcos publicisztikája milyen sok vonatkozásban érték. Annak köszönhetően is, hogy olyan ideológiai pozíciót alakított ki, amelyből megtehetette saját világának, a neobarokk világnak az ostorozását, míg 1945 után a baloldalt már jobbról, úgymond: jobboldali múlttal nem igazán bírálhatta, bár egy-két érdekes szellemi akrobata mutatványt a *Forradalom után* című művében és még moszkvai követi jelentéseiben is megkockáztatott, amikor sugalmazni akart valamit vagy egyszerűen csak odamondott a világnak. Olykor önmagához következetesen tette ezt. Például amikor a *Forradalom után*ban elutasította a Kossuth-kultuszt, amit akkor is megtett, amikor Klebelsberg Kuno vagy Bethlen István több-kevesebb lelkesedéssel ecsetelték Kossuth érdemeit. Vajon Szekfű kevésbé bizott volna az önrendelkezésben és a demokráciában? Mindenesetre úgy járt el, hogy a politikai demokratizmust zárójelbe tegye, ami azért is tanácsos lehetett, mert a történelem is ezt tette: „Kossuth gazdag és ennél fogva ellentmondásos életének egyes jeleneteiből és nyilatkozataiból nem lehet az elkövetkező idők nemzedéke számára kielégítő kultúralapot teremteni”.⁵² Az idézet azért is érdekes, mert jelzi, hogy Szekfű bár megint belekeveredett a politikába, a kulturális továbbélésre készült és akart felkészíteni, az értékek kulturális téren való továbbélésében látta a jövő beszűkülő lehetőségeit. Kossuth öröksége viszont alapvetően politikai, a demokrácia igerelését célzó irányadás.

A hivatalos Kossuth-kultuszba viszont Szekfűnek is be kellett kapcsolódnia. Tegyük hozzá, ennek a hivatalos kultusznak a historiográfiai hozadéka felbecsülhetetlen, hiszen megindulhatott Kossuth Lajos összes műveinek kritikai kiadása, és az *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára* is jelentős mű. Az *öreg Kossuth* című Szekfű-tanulmány is nagyszabású kísérlet. Van benne empátia, vizsgálás, egy-két szlogen és némi gonoszkodás, mert azért tesz olyan megjegyzést is, hogy „a turini remete” szájalmasnak is tetszék, és ezek nyomán úgy tűnik, mintha Szekfű saját helyzetét szájalmasságát írásának hőisére vetítette volna. Hiszen Kossuth szerepét reálisan is próbálta látni, még akkor is, amikor Széchenyinél kereste az eszményt, hogy így hasson a politikára, és egyszerre távol is tartsa magát a politikai tértől. Példaként már említett egyetemi előadásából idézzük az 1840–60-as évek értékelését: „Nem reálpol.[itikus], ez igaz; akkor már: Sz.[échenyi] szarvat ad nem-m[agyar]oknak, ezek lelkesen hozzá; nacion[alizmuso]k (kis és nagynál) ma is kizárólag önmagukban erk[ölcs]i t[ör]v[ény]t, s[acro]. egoismo, egész kisebbs[ég]i mozgalom célja önmaga mell.[ett] tekintet-

⁵¹ Szekfű: *Forradalom után*, 188.

⁵² Szekfű: *Forradalom után*, 207.

tel legyenek másokra. S minden nagy szellem keresi ebből kivezető útát, Deák, Eötvös, Koss.[uth] 1842-ben Sz.[échenyi] ellen, utóbb: Koss.[uth] Duna k[on]f[ö]d.[erációja], 1868 n[em]z[etiségi] t[ör]v[ény]. Ker.[eresztény] gondolkodó nem nyugodhat bele, h.[ogy] örökké harc legyen ny[el]v[ekért], amint 200 éven át vallásért volt, rendül[etlenül] vív[anak]. méltányoss.[ág] és nem pusztá önzés alapján; ezen az úton Sz.[échenyi] világít Köz[ép-]Eur[ópá]-nak, nem[zeti]s[é]gi harc klassz.[ikus] földjének.” Szó és írás kiegészítik egymást, de úgy tűnik, Szekfű szóban mintha jobban érzékeltetne arányokat, talán azért is, mert az öncenzúra másképpen érvényesült. És nem tudjuk, hogy az öreg Kossuthról írva 1867 minősítése: „katasztrófa” szóvirág-e vagy sem. Vajon az ok-okozati összefüggések átgondolása íratta vele vagy „a korszellem”, és esetleg csak azt akarta érzékeltetni, hogy Kossuth számára mit jelentett a kiegyezés, amely szerinte „meg nem változtatható helyzet” terméke.⁵³ Annak fejtegetése, hogy Deáké a jelen és Kossuthé a jövő, szinte drámai szembesülés korábbi álláspontjával, hiszen az idők változásával a többé-kevésbé elvont keresztény természetjogi mércével már nem lehetett érvelni, és alighanem maga is elvesztette hitét ennek hatékonyságában. A nagy átértékelő saját magát is át kellett értékelje. *Az öreg Kossuth* Szekfű Gyula belső vívódásainak is dokumentuma.

Szekfű Gyulánál a történelem fölé emelkedést célzó kísérlete, patetikus erkölcs-kultusza némi cinizmussal is összefonódott. Cinizmussal átszótt gyilkos iróniáját olykor egyfajta élvezettel idéztem fel, sőt olykor még némi egyetértéssel is. Talán majd egy komoly Szekfű-monográfia érzékeltetni tudja,⁵⁴ hogy mi minden keserűség, az érzelmek milyen zűrzavara és kristályosodása húzódik meg egy-egy olyan alapvetően bátran morbid megjegyzés mögött, amelyet például akkor is megeresztett, amikor honi elvtársaink elnökséggel kínálták meg őt, a Moszkvában szolgáló nagykövetet, mire ő így utasította el a félig-meddig megtisztelő ajánlatot: „Itt legalább tisztességes emberekkel érintkezem.”

Ezt olvasva és idézve, és rajta eltűnődve időnként megrettenek; hátha igaza van! De ez csak vicc; hátha nincs igaza! Vagy ez is csak vicc? De hátha Szekfű is elolvasta Dosztojevskij *Ördögökjét*? Innen nézve sok mindent olykor könnyebb elviselni, olykor pedig nehezebb, ezért indokolt Szekfű történetírását egyben irodalomnak is tekinteni; és láthatjuk, azért a magyar historikus némileg kegyesebb volt, mint az orosz klasszikus azokkal szemben, akiket nem szeretett. Mégis az érzelmi túlfűtöttség is alapja annak, hogy a nagy történetírókhoz hasonlítható fölényes és meggyőző írásmódot éltette, és ezért tud olykor megtéveszteni, ha nem a maga korában szemléljük, hanem időtlen igazságokat keresünk nála; megtévedéseit pedig, amelyeket a maga módján igyekezett kiigazítani, a korszellemre hivatkozva próbáljuk viszonylagossá tenni vagy nem meg-, hanem kimagyarázni. Szekfű lelkiismereti vívódásai nem egyszerűen tanulságosak, hiszen egy ember nagysága vagy parányisága azon is mérhető, hogy saját ellentmondásaival miként tud szembenézni. Innen is az örök kérdés: Mire jó a leegyszerűsítés?

⁵³ Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth 1867–1894. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. Budapest, 1952. 342., 355–356.

⁵⁴ A Szekfű-kutatás feladatairól saját korábbi nézeteit is meghaladva Dénes Iván Zoltán: *Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága*. In: Szekfű Gyula, 28–29.

ERŐS VILMOS

Látomás és indulat a szekfűológiában

(Válasz Miskolczy Ambrusnak)

Mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy – meglátásom szerint – példátlan, de legalábbis nem sok példa akad a magyar historiográfia történetében Miskolczy Ambrus eljárására. Miskolczy ugyanis, mint ez a fenti dolgozatból, tanulmányból kiderül, az én alig két és fél oldalas recenziómra mintegy 27 oldalas (közel két íves) írásban reflektál. Teszi ezt úgy, hogy alapvetően *egy* kritikus és lényegi megjegyzésemet boncolgatja s a recenziómat nem ismerő olvasóban az a gyanú támadhat, hogy Miskolczy könyvének ismertetésekor a szerző felfogását „szétszedtem”, egyfajta viviszekciót hajtottam végre. Holott én Miskolczy könyvéről alapjában igen pozitívan nyilatkoztam, sőt kitűnő könyvnek minősítettem. Kritikaként pusztán azt vetettem fel – ez persze, mint a fentiekből kiderül, úgy tűnik, művének alapkoncepcióját érinti –, hogy nem méri egyenlő mércével Szekfűt és mondjuk Eckhardt Sándort, de főként Zolnai Bélát. Közöttük lényegesen nagyobb a rokonság, mint ahogy azt Miskolczy bemutatja, különösen az úgynevezett szentistváni állam kérdésében, s a kor szellemi életének, politikai gondolkodásának törésvonalai valahol egészen máshol húzódnak. Alapjában véve ez a megjegyzésem ültette számítógéphez Miskolczy Ambrust, s íratna meg velem fenti tanulmányát. Mindezzel már reflektáltam Miskolczy bevezető – már maliciózus – soraira, melyekben köszönetet mond nekem, hogy írtam könyvének néhány(!) vélt vagy valós állításáról. (Azaz nem az egész könyvről.) Úgy gondolom ugyanis, teljesen természetes dolog, hogy egy recenzió – műfajánál fogva – pusztán felvillantja az ismertetendő könyv néhány gondolatát, esetleg némelyikükhöz, mint én is tettem, reflexiót fűz, s a munka egészéről mond általános véleményt. Az azonban már kevésbé természetes, hogy a recenzált mű írója, mivel nem ért egyet az ismertetés néhány kitételével, tollat ragad s e néhány megállapításra a teljes recenzió szövegét *tisztereszen* meghaladó terjedelmű elleníratot készít. Amennyiben Miskolczy proporcióit követtem volna, úgy eredeti ismertetésemnek kb. 2000 oldalasnak kellett volna lennie, s a jelen írásnak is vaskos kötetet kellene kitennie.

És most a lényegi kérdésekről:

1.) Az antiszemitizmus kérdése. Csupán zárójelben szeretném megjegyezni, hogy recenziómban sehol sem írtam, hogy Miskolczy Szekfűt leantiszemitázta, így a Miskolczy szövegének felvezetőjében említett kitétel elesik, helyesebben: itt vetődik fel az írása végén említett probléma, hogy ki is egyszerűsít igazán.

Másrészt sehol (egyéb Szekfűről szóló írásomban sem) nem kívánom mentegetni, retusálni, eltussolni Szekfű zsidóellenes kitételeit. Kizárólag arra hívtam fel Miskolczy figyelmét, hogy nem mér egyenlő mércével, amikor Zolnai Béla és Eckhardt Sándor esetében megértőbbnek bizonyul nyíltan antiszemita cikkeiket idézve. Főként arra kívántam rámutatni, hogy mindannyian (szinte a teljes „Mi a magyar?” című kötetben, persze Kodály Zoltán kivéve) az úgynevezett szentistváni állam koncepciójára építenek. Ez pedig egy a politikai nemzet fogalmára épülő elképzelés, aminek éppenséggel az egyik legfontosabb motívuma az antiszemitizmussal való szembeszállás, illetve például a nemzetiségi tolerancia. A Három nemzedék-vel kapcsolatos vitákra pedig azért utaltam (s példaként emeltem ki Marczali Henrik véleményét), mert ezzel is jelezni kívántam: még az ebből a szempont-

ból legproblematisabbnak tekinthető Három nemzedék korabeli recepciójában is vannak olyan vélemények, melyek szerint nem (vagy egyáltalán nem) a zsidóellenesség a könyv fő mondanivalója. Marczali Henrik írása pedig azért különösen érdekes és fontos, mert ő – úgy általában – meglehetősen ridegen vélekedett Szekfőről és a húszas évek történetírásáról. Szekfőről magáról már „A száműzött Rákóczi”-vita körüli időkben is,¹ s mindennek betetőződése az 1927-es, a *Revue historique*-ban megjelent historiográfiai áttekintése. Ebben olyannyira lesújtóan írt a Szekfűt vezérsillagának tudó új magyar történetírásról, hogy Hóman Bálint külön cikkben érzett késztetést arra, hogy rendreutasítsa az akkor már igencsak margóra került történezt.² Marczalinak tehát – lévén ő is zsidó – igencsak meg lett volna minden indoka arra, hogy Szekfűt erről az oldaláról támadja. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy mindez csak érintése volt egy problémának, hiszen a recenzió műfaja nem alkalmas a Három nemzedék korabeli értelmezéseinek felvetésére, s Miskolczy egyébként is a harmincas évek végén készült „Mi a magyar?”-t elemezte. Az pedig éppen nem lehetett szándékom, hogy belemenjek a Három nemzedék teljes recepciójának analízisébe, ahol persze bőségesen fel lehet idézni olyan véleményeket, melyek a Három nemzedéket antiszemitanak tekintik, ahogy a műből magából is hosszasan lehet idézni zsidóellenes kitételeket. A fő kérdés itt az volt, hogy ebben a tekintetben és ebben az időben Zolnai és mondjuk Eckhardt Sándor hasonló véleményen voltak-e. Miskolczy maga hoz rá bizonyítékot: igen.

Talán még ennél is fontosabb azonban, s itt a Miskolczy által is említett „Történetpolitikai tanulmányok”-ra kell utalni, hogy Szekfű ebben az időszakban is (s ezért – úgy tűnik – teljes életművében) alapvetően a *politikai nemzet* fogalmára épít. Mert – mint erre Miskolczy szintén utal – az úgynevezett népfaj fogalmának meghonosítását javasolja, mely alkalmasint számon tarthat bizonyos faji-biológiai jegyeket is. A népfaj kategóriája azonban alapvetően történeti gyökerű s Szekfű már ekkor is a szentistváni szellemiségre hivatkozik, mely a magyarságot bevezette a nyugati (persze Szekfűnél keresztény-germán) kultúrközösségbe.³

Főként így van ez azonban a harmincas évek második felében s ezért is kértem számon Miskolczytól az „Állam és nemzet” mélyebb körüljárását. Ekkor Szekfű (de persze, mint láttuk, a húszas években is) egyértelműen és határozottan a szentistváni államban teste öltő politikai nemzet koncepcióját érvényesíti,⁴ mely a magyarságot mindenekelőtt történeti képződménynek tekinti, ezért alapvetően elutasít mindenféle disszimilációra apelláló politikai felfogást. Ezt emeli ki Mályusz Elemér is „A magyar történettudomány” című könyvében, de ezt bírálja Szabó Dezső is pamfletjében, illetve Németh László a nevezetes „Kisebbségben” és más tanulmányokban, s még szintén sokan mások, szintén sok más tanulmányban. Ők mindannyian egyfajta *népi nemzetfogalmat* szegeztek Szekfűvel szembe, melyben a történeti tényezők helyett a magyarság lényegét leszámazzák (fajiság), nyelv, kultúra és ízlés szerint egyebek alkotnák. Ebben a tekintetben azután Szekfű és Zolnai Béla, illetve a „Mi a magyar?” kötet egyéb szerzői (szerintem Babits is) azonos platformon álltak,

¹ Vessd össze: Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári habilitációjának ügye*. Budapest, 1975.

² Vessd össze: Hóman Bálint: Hazai történetírásunk csődje. Magyar Szemle, V. 1929. 131–134. Ugyanez megjelent Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938. 537–543.

³ Itt azután érdemes még azt is megjegyezni, hogy éppen a Miskolczy által is citált Horváth János kapcsán – a faj kategóriáját mind Szekfű, mind Horváth János ebben az időszakban a nem utolsó sorban a Riedl Frigyes közvetítésével megismert Taine nyomán is alkalmazza. Ez pedig „A száműzött Rákóczi”-ban megismert milieu-vel együtt inkább a pozitívizmusra vagy a szellemtörténetre utal, mint mondjuk egy szélsőjobb ideológiára.

⁴ Vessd össze erről bővebben: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

azaz bizonyos elemeit elfogadják a népi gondolatnak, alapvetően azonban elutasítják azt. Vannak persze közöttük is különbségek,⁵ de ezt csak az alapvető törésvonalak jelzése után érdemes taglalni – ezt kívántam recenziómban jelezni.⁶

Mindezt azért tartottam fontosnak megemlíteni ismertetésemben, mert Miskolczi szövegét olvasva az volt a benyomásom, hogy amikor az antiliberalis Szekfű és a liberális Zolnai ellentétéről beszél, nem jelezve (vagy nem ismerve) az alapvető törésvonalakat, Szekfűt a valóságosnál jobbra helyezi el, s némiképpen szükségtelenül riogat fajisággal és antiszemitizmussal ott, ahol az nem az általa előadottak arányában van jelen.

Sejtésem és nem hallgatóságos feltevésem, mint ez Miskolczi jelenlegi vitairatából kiderül, sajnos beigazolódt. Mert, amit könyvében bizonytalanabban, óvatosabban és körültekintőbben fogalmaz meg, jelen írásában egyértelműen és világosan, expressis verbis kimondja: szerinte Szekfű, bár nem a fajelmélet képviselője, nézeteit alapján mégis egyfajta „létszorongságból fakadó etnikai fundamentalizmus jellemzi.” „A Szellem és nemzetben arra a kérdésre – írja most Miskolczi –, hogy Szekfű fajkultusza rasszizmus-e vagy sem, egyértelmű és mégis talán némileg homályos választ adtam. Félreértés ne essék, Szekfű esetében szó sem lehet rasszizmusról vagy másképpen fajelmületről, hanem szemléletét létszorongságból fakadó *etnikai fundamentalizmus* (az én kiemelésem – E. V.) jellemezte, amelyet nem ő talált ki, csak némileg alkalmazkodott az érvényesüléséhez.”

Erre most joggal kell kérdeznünk azt, amit Móricz Zsigmond kérdezett Szekfűtől a Három nemzedék megjelenése után: Hát ezt most hogy érti Miskolczi Ambrus?⁷

Vagy *politikai nemzet* vagy *etnikai fundamentalizmus*, a kettő – szerintem – diametrálisan kizárja egymást. Hiszen Szekfűnek a népi oldalról jövő támadói – többek között a Miskolczi által érintett Vámos Ferenc is (akire persze még visszatérek) – ebből a szem-

⁵ Ismeretes például, hogy Zolnai írta meg II. Rákóczi Ferenc életrajzát 1942-ben, egy a Szekfű által szerkesztett és a Franklin Kiadónál megjelent történeti biográfia sorozatban. Itt Zolnainak az a nagy ötlete, hogy Rákóczit egy harmadik alternatíva (azaz sem kismagyar, sem nagymagyar) képviselőjének ábrázolja, s nézeteit és egyéniségét – igazi szellemtörténész retorikával – a janzenizmusból vezeti le. Amit mellesleg teljesen elvet legutóbb Kőpeczi Béla A bujdosó Rákóczi (Budapest, 1991) című könyvében, mondván, hogy ez Rákóczit politikai szemszögből eljelentékteleníti.

⁶ Szekfű egyébként a nyelvi purizmus kérdésében – aminek bemutatása, elemzése Miskolczi könyvének egyik bravúra, ezt jeleztem is recenziómban – nyilvánvalóan százszázaléki Zolnai pártján állt. Mindenekelőtt az bizonyítja ezt, hogy „A magyar állam életrajza”-tól, sőt a „Mit vétettem én, ki gyalázta Rákóczit?”-tól [azaz „A száműzött Rákóczi”-tól] kezdve élete végéig, Horváth Jánossal egyetemben a Gyulai Pál, Riedl Frigyes, Péterffy Jenő által reprezentált *nemzeti klasszicizmust* tekintete általános mércének. Ennek egyik oszlopa az a Kazinczy volt, akit Zolnai szintűgy a nyelvi purizmus elleni pozíció emblémájának tartott; s nyilván az sem véletlen, hogy szegedi folyóiratának a beszédes „Széphalom” nevet választotta. E klasszicizmust bírálja egyébként Németh László is a „Kisebbség”-ben, ahol Szekfű mellett Babits ennek fő korifeusa. Szekfű Kazinczy kultuszához lásd még Török Pálnak az első világháború alatt hozzá írt levelét, illetve a Sebestyén Gyulával való affért. (Vesd össze: Egyetemi Könyvtár Kézirattára, G631. Sebestyén Gyula becsületértési pere Szekfű Gyula ellen.) Ez utóbbi különösen fontos és érdekes, már csak azért is, mert egyelőre ismeretlen a Szekfű-kutatásban. Ha az Aetas szerkesztői számomra is olyan terjedelmet biztosítottak volna, mint Miskolczi Ambrusnak, szívesen publikáltam volna a jelen írás függelékében az úgy legfontosabb dokumentumait. Itt legyen elég annak felidézése, hogy a par excellence turanista Sebestyén (nem rá illik az etnikai fundamentalizmus kitétel?) a magyarság őseposzát kívánta megírni Attilával, Emesével, Koppánnal, egyebekkel, melyet Szekfű a rá jellemző gyilkos iróniával ismertetett a Napkelet hasábjain. (Vesd össze Szekfű Gyula: *Álarcos könyvek*. Napkelet, 1926. 255–261. A recenzió egyik része H. G. Wells ismert könyvéről szól, szintén gúnyosan.) Sebestyén beperelte Szekfűt, aki egyetemi kollégáit például Horváth Jánost, Gombocz Zoltánt – idézi meg eljárása igazolására s recenziójának befejezésékként is e nemzeti klasszicizmus triászára, Kazinczyra, Gyulai Pálra és Salamon Ferencre hivatkozik. Az ő ízlésük az a mérce, amelynek nevében gúnyolódik a Sebestyén-féle parlagi népieskedésen.

⁷ Nem kívánom Móricz Zsigmond szavait eredetiben idézni, hiszen Miskolczi írásait általában nagy tisztelettel és érdeklődéssel olvasom.

pontból, azaz a politikai nemzet (= szentistváni nemzetfogalom) érvényesítése miatt kritizálták őt. És éppen egy népi nemzetet helyeztek ezzel szembe, amit, napnál világosabban fogalmaz meg Mályusz Elemér említett könyvében (vesd össze minderről Erős 2000). E kötet bevezető tanulmányának címe: „Politikai nemzet – népnemzet”, értve ezen azt, hogy a szellemtörténet, Mályusz szerint egyébként Hóman Bálint is,⁸ politikai filozófiáját a politikai nemzet fogalmára teszi fel. Az ő ezzel szembeni – Koselleckkel szólva aszimmetrikus – ellenfogalma a népi nemzet, mely a saját népiségtörténeti törekvéseinek/kutatásainak kiindulópontja. (De természetesen ez az alapja Szabó Dezső, Németh László és így Bibó István, de akár Féja Géza és más népiek Szekfű-ellenes nézeteinek is. S úgyszintén ugyanez a helyzet a Zolnai Béla apja [Zolnai Gyula] által képviselt – Miskolczy elemezte – nyelvi purista programmal.) Ha viszont Szekfű etnikai fundamentalista, hogyan minősítsük ezeket, s vajon az etnikai minősítést, igazodva a tényekhez, nem ezeknek az álláspontoknak kellene meghagynunk, s még náluk is kérdéses a fundamentalizmus, bár azt igazán nem tudom – csak sejtem –, hogy Miskolczy Ambrus ezt hogyan érti.⁹

⁸ Vesd össze: Hóman Bálint elnöki megnyitója a Századok 1943-as évfolyamában.

⁹ Hogy Miskolczy etnikai fundamentalizmus minősítése Szekfű nézeteit illetően alapvetően címeres melléfogás, ennek alátámasztására legyen szabad felhoznom egy másik példát is. Ez ugyan éppen jelenlegi kutatásaimhoz kapcsolódik, mivel azonban fenti cikkében Miskolczy is számtalan anyagot, új forrást közöl aktuális (és utólagos) kutatásaiból, úgy gondolom, nem folyamodom övön aluli eszközökhöz.

A Szekfű által nagybecsült, Mályusz Elemér szárnyai alól kinőtt debreceni származású történészről, Szabó Istvánról van szó, aki 1943–44-ben (jelenleg újbóli publikálás alatt lévő) nagyívű cikksorozatot közöl a Sorsunk című, Várkonyi Nándor által szerkesztett folyóirat hatáskörében. (Vesd össze Szabó István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. Sorsunk, 1943. 730–738, 836–844, 891–895, 1944. 43–42.) Szabó a 16. századtól kezdődően tekinti át a magyar nemzetfogalom megformálódását és történelmi alakulását, s ebben három alapvető periódust különít el: a rendi nemzetfogalom, a 19. századi politikai nemzet és a két világháború közötti s Szabó számára természetesen legszimpatikusabb, illetve saját korában megvalósítandó népi nemzet időszakát. Szabó a tanulmányban Szekfűről is megemlékezik, aki szerinte – Hóman Bálinttal együtt – a Magyar Történetben a 19. századi politikai nemzetfogalommal szemben már érvényesíti a népi nemzetfelfogás bizonyos szempontjait, amennyiben például középpontba helyezi a nemzetiségi viszonyok és arányok alakulását a töröktől kezdve, sőt ennek a magyarság számára történő hátrányos megváltozását a magyar történelem legnagyobb tragédiájának tekinti. A népi nemzet gondolatát azonban valójában Mályusz Elemér juttatta érvényre Szabó szerint, a maga népiségtörténeti programjával és „A magyar történettudomány” című könyvével.

Hogy Szabó István e nézeteit nemcsak – minősítsük így – történetpolitikai tanulmányban, hanem konkrét történeti elemzésben is érvényesíti, arra „ékes” bizonyíték a magyar asszimilációról szóló 1943-as francia nyelvű írása. (Magyar nyelvű változatának publikálása szintén folyamatban van, fő gondolatai megjelentek a Hítel 1942-es évfolyamában, illetve például „A magyarság életrajza”-ban.) A tanulmány a magyar asszimiláció különböző tényezőit és történeti alakulását tárgyalja, s arra a következtetésre jut, hogy a honfoglaló magyarság már a Kárpát-medencébe is kiforrott népi egyéniséggel érkezett, s e népi egyéniséget a honfoglalást követő 1000 esztendőben is alapvetően megőrizte. Azaz, bár történet jelentős asszimiláció és disszimiláció, sőt a magyarság és a nemzetiségek számaránya is végzetesen megváltozott – a magyarság alapvető etnikai alkatát ezer esztendőn keresztül megőrizte, illetve amikor ezt kevésbé tette meg – a 19. században, a Szabó szerinti mesterséges asszimiláció időszakában –, azt a korszakot (a politikai nemzet regnálásának periódusát) Szabó hanyatlásnak tekinti, és éles szavakkal kritizálja. Mindez, megjegyezném, diametrális ellentéte Szekfű történetpolitikai tanulmányaiban kifejtett nézeteinek, de az ebben az időszakban írt (s a történetpolitikai tanulmányokra rimelő) „Rövid nemzetiségi történet”-ének is. Ez utóbbiban ugyanis Szekfű a magyar politikai géniuszt tetőpontjának tekinti a Szabó által élesen kritizált 1868-as Eötvös–Deák féle nemzetiségi törvényt (azaz a politikai nemzet gondolatát), s munkájának is végső summája a nemzetiségekkel szembeni toleráns, befogadó, az asszimilációra építő magatartás. (Például Széchenyi módjára, a kiindulópont azonban persze Szent István.)

Summa: Szabó Istvánra (és természetesen Mályuszra, de a jelzett népiekre is) sokkal jobban illene az etnikai fundamentalizmus minősítés, mint Szekfűre. Magam ugyanakkor (hogy elkerüljem az éppen Miskolczy által is fájlat szimplifikációt) igencsak vonakodnék ezt etnikai fundamentaliz-

2.) Az antiliberalizmus kérdése. Itt mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy Miskolczy tökéletesen félreérti a szövegemet, amikor azt, amit Szekfű véleményeként közlök, nekem tulajdonítja, azaz Szekfű felfogását összekeveri az enyémmel. Szekfűnek a Három nemzedékben kifejtett antiliberalizmusa kapcsán ugyanis azt írom, hogy Szekfű a liberalizmust történeti alakjából próbálja „felgöngyölíteni”. Vagyis az az alapfelfogása, hogy nálunk a liberalizmus hordozója, a tiers état, a magyar harmadik rend, a köznemesség. A reformkorban a liberalizmus ennek következtében azért bírálendő, mert a liberalizmus alapvető fogalmán, a szabadságon nem elsősorban az állandóan emlegetett egyéni szabadság megvalósítását értette, hanem a saját szabadságának, a Habsburgokkal szembeni függetlenségnek a megvalósítását. (S ezzel a közjogi kérdést állította a középpontba.) Mindez összefonódik a magyar köznemességnek a Habsburgokkal szembeni több évszázados küzdelmével, ahol is az alkotmányos, nemzeti vagy vallásszabadság jelszavával tulajdonképpen csak saját privilégiumait kívánta megerősíteni, s így a modernizáció, az európai szintű társadalmi haladás kerékkötőjévé vált. Hogy a liberalizmus, azaz a szabadság csak szögen a nemesség szemében (vagy inkább szájában), azt bizonyítja egyébként – aláhúzom: Szekfű szerint – a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenség kérdése is. Ez a kérdés éppen 1848/49-ben került napirendre, amikor is – az említett közjogi kérdés középpontba helyezése miatt – a köznemesség a (Kossuth) vezette szabadságharc során a magyarság véres összeütközésbe került a nemzetiségekkel, s ez végső soron – szintén Szekfű szerint – az egész átalakulás, modernizáció kudarcának legfőbb komponense volt.

Most Miskolczy az én számba adja Szekfű felfogását s engem a korábbi marxista történetírással társít, mely Szabó Ervinnel kezdődően valóban egyik fő céltáblájának tekintette a köznemességet, s ennek rituális ostromozása nélkül valóban nem születhetett valamirevaló történeti munka. „A bűnbakkeresés és kazuisztika eredményeként született a leegyszerűsítő nemesség-kép – írja Miskolczy. A nemesség rituális szidalmazása pedig emlékeztet az antiszemitizmusra, csak a zsidóságot kell behelyettesíteni a nemességgel, és még abban is van némi hasonlóság, hogy az antiszemitizmus is akkor lobbant fel, miután a kiváltságotl zsidók hatalma szertefoszlott – mint erre Hannah Arendt felhívta a figyelmet. És mintha a morális eunuchok ideológiai pornójából bukkanna fel Erős Vilmosnál is – a hallgatólagoosan és egészében bűnös vagy osztálykorlátoi közé zárt – nemesség, mely, ha jól értem, azért olykor türelmes volt, megint csak úgy általában. Ez nyilván úgy is érthető, hogy a nemzeti ébredés előtt a nemesség zöme még nem karolta fel a modern nacionalizmust és a vele összefonódó liberalizmust, és miután ezt megtette, ha jól értem, el is torzította, és így nyerte el a liberalizmus ama ’történeti’ alakját.”

---

musnak nevezni, főleg a Miskolczy által nyilvánvalóan odaértett negatív, pejoratív értelemben. Hiszen nem szabad elfelejteni, hogy mindennek Szabónál (mint Szabó Dezsőnél és Németh Lászlónál is) alapvetően németellenes tartalma van. Másrészt ebben nyilvánvalóan szociális vonatkozás is rejlik, mely a parasztság emancipációját igényli s ezért nem keverendő össze például a valóban a fajelméletre építő turanizmussal. (Ebben a tekintetben értelmezendő azután az is, hogy Szabó szembeszállva a dualizmuskori, Beöthy Zsolt-féle „volgai lovas” felfogással, a honfoglalás művében is nagy szerepet szán a nagyszámú és magyar etnikumú köznépek, szerinte a későbbi parasztság őseinek – azaz alapvetően nemességellenes volt.) Végül a népi nemzet gondolat érvényesítésének – a la Szabó – lehet egy (a szociális, emancipációs szemponttal tökéletesen összefüggő) pozitív historiográfiai hozadéka is, melyet Szabó igen meggyőzően fejteget Sorsunk-beli tanulmányában. Eszerint az általa megvalósítani kívánt népi szempont azért is több a dualizmuskori (a politikai nemzetre építő) történetírói látószögnél, mert az, nemzetszemléletéből következően, egyoldalúan a politikai történetet, a birodalmi szempontokat preferálta. Ehhez képest a történetírásban nagy előrelépés a két világháború közötti időszak, amikor a népi-nemzetiségi viszonyok számbavételével (s így, mondjuk a statisztika, demográfia, néprajz vagy akár antropológia szempontjainak és eredményeinek bevonásával) a történetírás is – az általános európai trendhez igazodva (ezt már én teveszem hozzá) –, realitásabb és szociológisztikus szempontú lett, majdhogynem pozitívista szempontokat érvényesítve.

Látható, Miskolcgy nekem tulajdonítja azt, amit Szekfű mond, holott én egy pillanattig (más írásomban sem) sem foglaltam állást a nemesség, köznemesség történeti szerepét illetően. Értelmezésem (vesd össze: Erős 2000) arra korlátozódott, – nem is tehettem mást, hiszen a kiindulópontom historiográfiai –, hogy azt mutassam be: hogyan értelmezhető mindez Szekfű vagy Mályusz gondolatrendszerében, s hogyan lett ebből általános történeti kép, illetve saját korukban – a két világháború közötti időszakban – mi volt ennek aktuális mondanivalója.¹⁰

Mindez azonban egy sokkal lényegesebb problémát is felvet, amely – megítélésem szerint – perdöntő a jelen disputa szempontjából. Vajon hogyan olvassa ugyanis Miskolcgy Szekfűt, amikor nem kíván szembesülni a szóbanforgó kérdéssel, nevezetesen, hogy Szekfű liberalizmusellenessége nem utolsósorban nemesség-ellenességet¹¹ is jelent, s azért bírálja a liberalizmust, mert ez nálunk összefonódik a nemesség vezette Habsburgokkal szembeni közjogi küzdelmek kérdésével? Hiszen már a Három nemzedéknek is számos olyan olvasata van – a teljes felsorolás itt természetesen lehetetlen, sőt szükségételen, csupán két emblematikus történészre, Kosáry Domokosra és Péter Lászlóra utalnék –, melyek szerint ennek alapvető mondanivalója nem a zsidóellenesség, (bár kétségtelenül van benne az is, de előbb talán a fő paramétereket kellene tisztázni), hanem a romantikus nacionalizmus, a köznemesség kritikája. Ezt (mármint, hogy a fő célpont a köznemesség, azaz nem a zsidóság, hanem a magyarság kritikája, s így egyfajta önkritika) egyébként alátámasztja az is, hogy nem feledhetjük: a dualizmus korában Szekfű – korábbi gondolatmenetével tökéletes összhangban – mindenekelőtt a közjogi kérdést hamis és álszent módon középpontba állító (mert az igazi elszakadást azért nem vállalták), s az állami függetlenség külsődleges szimbólumait (vezényleti nyelv, címer stb.) fontosabbnak tekintő harmadik nemzedéket, a Thaly Kálmán és Kossuth Ferenc jelképezte nemességet kritizálja legfőképp s teszi felelőssé az 1918–19-es felbomlásért. Ennek fő hibája, hogy elmulasztja a legfontosabb társadalmi kérdések és reformok, így a földkérdés, az általános választójog vagy a nemzetiségi kérdések megoldását. (És most itt figyelmen kívül esik, hogy mennyiben jogos Szekfű nemesség-kritikája, valamint az is, hogy mi volt ezzel szemben az ő alternatívája.)

S hogy mindez nem csupán a Három nemzedékre szorítkozik azt igazolja Szekfű kis-magyar–nagy-magyar szembeállítás, mely lényegében „A száműzött Rákóczi”-ban is megfogalmazódik (expressis verbis a „Mit vétettem én?”-ben), de a Magyar Történet-ben vagy a Három nemzedék V. könyvében is Szekfű fő mondanivalóinak egyike. (Tehát egész életművén végighúzódik s nem kétséges, hogy az „Állam és nemzet”-ig meghosszabítható a koncepció.) Azt pedig, hogy Miskolcgy valóban így értelmezi Szekfűt, bizonyítják jelen szövegeinek következő sorai is. Itt Zolnai Bélát és Szekfűt ismét szembeállítva arról értekezik, hogy Zolnai „A magyar biedermeier”-ben elutasította Szekfű teljes 19. századdal kapcsolatos antiliberalizmusát és antikapitalizmusát, így műve a Három nemzedék egyfajta ellenkönyve.

¹⁰ Tettem ezt legutóbb Szabó Istvánnal kapcsolatban (vesd össze Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49*. In: Valóság, 2003/7. sz. 94–108.), amikor éppen azt kíséreltem meg bizonyítani, hogy a „fordulat éve” körüli időkben, 1848/49 centenáriumán Szabó István felfogása, mely szerint 1848-ban a Kossuth által képviselt, a szabad föld megteremtésére irányuló koncepció, szemben az új hatalom legalitását jelképező földosztással, s amely alapvetően köznemesi érdekeket fejezett ki – demokratikusabb volt, mint a köznemesség, békepárt rituális módon való szidalmazása, illetve bűnbakká tétele. Ez utóbbit Szabó István támadói állították.

¹¹ Miskolcgy egy helyütt felkiáltójellel hívja fel a figyelmemet, hogy Szekfű rendiségéről s nem nemességről beszél. Intését azonban nem tudom komolyan venni, tekintve, hogy nálunk (Szekfűék is mindig így értik) a rendiség a köznemességgel egyenlő. Hiszen a rendi országgyűlés alapvetően a köznemesség érdekérvényesítési fóruma volt.

Zolnai – így Miskolczy – „egyáltalán nem osztotta Szekfű hanyatlásméletét, azt, hogy a 19. század kapitalista fejlődése és liberalizmusa olyan hanyatlás lett volna, amely valamilyen végzettségűvel vezetett a történeti Magyarország szétveréséhez és a magyarság nagy lelki és társadalmi válságához. Zolnai könyve, A magyar biedermeier sok vonatkozásban a Három nemzedék ellenkönyve. Nem hangoskodva, hanem, finoman, ahogy úriemberhez és bajtárshoz illik. És talán némi kritika és önkritika is rejlik abban, ahogy célzott az említett pamflet (Az én kiemelésem – E. V.) azon üzenetére, amely hitelesítette az antiszemita tézist, mely szerint *Magyarország létének központi kérdése a »zsidókérdés«*, ugyanakkor tette ezt olyanformán, hogy nem vállal szellemi közösséget semmilyen antiszemita politikai pártszerveződéssel.”

Úgy gondolom, hogy Miskolczynak csak látomása (mint az én nemességképem esetében), hogy A magyar biedermeier a Három nemzedék ellenkönyve lenne. Bizonyítéka ugyanis nincs erre. Másrészt, mint utaltam rá, szó sincs arról, hogy a Három nemzedék alapvető üzenete az lenne, hogy Magyarország központi kérdése a zsidókérdés.¹²

3.) Szellemtörténet, univerzalizmus–partikularizmus.

A Három nemzedék pamfletté minősítése átvezet bennünket azután ahhoz a problémakörhöz, melyet egyelőre a Szekfű-kérdés és kutatás punctum saliens-ének tartanék. (Itt is pont, de a pont, vonal, kiterjedés kérdésére vesd össze még a későbbiek.)

Miskolczy írásában többször is említést tesz a – ha jól értem: magyar – historiográfiai unalomról. Többek között annak kapcsán is, hogy én a szellemtörténettel kapcsolatos további kutatásokra buzdítom, mert így Szekfű esetében, szerinte, olyan epigon megközelítésekre lyukadunk ki, mint mondjuk Mérei Gyuláé és Szigeti Józsefé.

Itt mindenekeelőtt rámutatnék, hogy ő a szellemtörténet fogalmát könyvében számtalanszor alkalmazza, így kutyakötelessége valamilyen egységesebb koncepciót kialakítani ezzel kapcsolatban. Most szellemtörténet helyett történészek, irodalomtörténészek stb. cso-

¹² Itt azért még megjegyezném, hogy Miskolczy helyében sokkal óvatosabban használnám a Három nemzedékre a pamflet minősítést. Ebből ugyanis világosan kiderül (de jegyzeteiből is), hogy nézetei Dénes Iván Zoltánéval mutatnak rokonságot, illetve Szekfű-értelmezése lényegében követi azt. Az ezzel kapcsolatos kritikámat már korábban megfogalmaztam. (Vesd össze: Erős Vilmos: *A hatalom humanizálása vagy Szekfű démonizálása*. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkant*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez. In: *Századvég*, 2000/4. sz. 135–144.). Most mindehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a Három nemzedék pamfletté (publicisztikává, politikai vitairattá, azaz nem történettudományos munkává) való aposztrofálása megkívánja annak kifejtését: mit értünk tudományon, mik ennek a kritériumai, s a korban, jelesül a két világháború közötti időszakban kik képviselték azt. Ehhez persze historiográfiai koncepció kialakítása szükséges. (Ehhez vesd össze a harmadik pontban kifejtetteket.) Dénes Iván Zoltán szerint egyébként, bár ez csak feltételezés, mert világosan erről nem nyilatkozik, pl. a polgári radikálisok vagy Domanovszky Sándor, Hajnal István, alkalmasint a népiek, valamint Bibó István képviselik az igazi „tudományos” álláspontot. Amennyiben ez egyfajta társadalomtörténeti, szociológiai látószög érvényesítése lenne, akkor azt kell mondanunk, hogy tökéletes a félreértés: a Három nemzedék jelentős részben társadalomtörténeti fejtegetésekből áll, de ugyanez érvényes a Magyar Történetre, mely – összhangban előszavával – szélesebb értelemben vett művelődéstörténet. Másrészt a társadalomtörténeti (s így kevésbé hermeneutikai) megközelítés még fokozottabban érvényes mondjuk Mályusz Elemérre, akire azért a Szekfűt etnikai fundamentalistaként aposztrofáló Miskolczy bizonyára nem fog hivatkozni az igazi tudományosság mércéjeként. Harmadrészt nekem a pamflet minősítéskor is Hegel jut az eszembe. Ő óva int minden filozófust, hogy a korábbi gondolkodók munkáit csak felvezetésként, előmunkálatként tekintésük saját írásaikhoz képest. Mert ekkor kísért a veszély, hogy saját munkáik inkább csak utóiratok maradnak. Most Miskolczy, Dénes Iván Zoltán követve, arról próbál meggyőzni, hogy Szekfű legnagyobb munkái pamfletek. Félő, hogy az alaposabb historiográfia vizsgálódás (vesd össze még a következők) arra az eredményre vezet, hogy Szekfűék történetírása közelebb állt az európai történetíráshoz, mint akár az 1990-es évek magyar történetírása, főképpen pedig azért, mert alapvetően nem politikai történeti fogantatású.

portképét emlegeti, amire viszont csak azzal lehet válaszolni, hogy a könnyebbik utat választja. Mert meg fog maradni a recenzióban is említett prozopográfiai szempontoknál, s így megközelítése is inkább leíró, nem pedig elemző lesz (aminek kapcsán majd csak kapkodhatjuk a fejünket a sok szögletes, kapcsos és egyéb zárójelek olvastán – de erről még szintén később).

Holott a Szekfű-kérdésben meggyőződés szerint immár csak akkor lehet továbblépni, s csak akkor születhet meg végre a Miskolczy által is felidézett Szekfű monográfia, ha Szekfűt elsősorban történésznek tekintjük, s életművének középpontjába a történetírói/történettudományos munkáit helyezzük. Természetesen, főleg, ha monográfiát akarunk írni,¹³ nem lehet figyelmen kívül hagyni életművének egyéb, publicisztikai vonatkozásait sem (így az Új Nemzedék, a Magyar Szemle, a Magyar Nemzet stb.-ben megjelent írásait), de Szekfű alapján véve történész volt, s még például a Magyar Szemlemben vagy a Magyar Nemzetben megjelent cikkei sem érthetők anélkül, hogy ne járnánk utána, mit írt erről a Magyar Történetben, a Bethlen Gáborban, A magyar állam életrajzában stb.

Viszont mindehhez egy historiográfiai összkép kialakítása szükséges (ami, meggyőződésem szerint, nincs meg sem Miskolczy Ambrusnál, sem pedig az általa hivatkozásul felhozott Dénes Iván Zoltánnál), hiszen annak eldöntéséhez, hogy Szekfű történetírása hol helyezkedett el az európai mezőnyben (azaz mennyire volt európai) – mindenekelőtt egyfajta historiográfiai koncepció kialakítása szükséges. És ebben a tekintetben azután már másodlagos, hogy ezt szellemtörténetnek nevezzük-e; de az már annál inkább fontos, hogy számbavegyük, mit jelentett mindez, a Szekfű-féle történetírás mondjuk a dualizmuskori magyar történetíráshoz képest.

Azt is megelőlegezem viszont Miskolczy Ambrusnak, s itt a historiográfia nemzetközi irodalmára utalnék, hogy ki lehet alakítani olyan historiográfiai koncepciót, melyben sok szempontból lehet tisztázni a szellemtörténet helyét. Ebben persze elő kell venni Dilthey-t, Max Webert, Rickertet, Troeltschöt, Meineckét, Spenglert, Ortega-t, Simmelt, Huizingát és másokat, s valamilyen rendszerbe összerakni. (Például egyetemi előadásokon, ahol azt hiszem, a hallgatók joggal beszélhetnének historiográfiai unalomról, ha én általános tendenciák, fogalmak és folyamatok helyett történetírói csoportképekkel szórakoztatnám őket.¹⁴)

S itt még csak azt sem mondanám, hogy mondjuk filológiailag azt kell bizonyítanunk, hogy mennyit forgatta őket, amúgy annyira nem sokat, viszont azt kitűnően be lehet mutatni, hogy a szellemtörténet – persze „csak úgy általában” – európai jelenség volt, s nagy érdeme, hogy az alapvetően politikai és politikai eseménytörténetcentrikus 19. századi (nálunk dualizmuskori) történetíráshoz képest egyfajta historiográfiai forradalmat jelentett a maga lényegesen elemzőbb, a szintetikus történetírást megvalósítani kívánó szempontjaival, amelybe a szélesebb társadalmi rétegek, iskolázási-művelődési viszonyok, közigazgatástörténet, nemzetiség-történet, földrajzi viszonyok, agrártörténet stb. is beletartoznak. Ebben a tekintetben még az is kiderülhet, hogy Szekfű európai jelenség, s így univerzalizmus és partikularizmus kérdésére is egyfajta választ kaphatunk.

Az már azután szintén egy másik kérdés, hogy Szekfűnek ez a több tekintetben univerzaliztikus, egyfajta klasszicitásra törekvő látásmódja (ne feledjük: Gyulai Pált, Kazinczyt, Salamon Ferencet nevezi több helyen mesterének) nem vezet-e valamiféle esztéticizmus-hoz, sőt szellemi arisztokratizmushoz és elitizmushoz, mely sok tekintetben tömegellenes és érzéketlen a szélesebb társadalmi rétegek, a szocialitás problémái iránt. (Amint ezt Szekfűnek sokan a szemére vetették, például Bajczy Zsilinszky Endre, aki egy másik vonatko-

¹³ Ami egyébként igencsak esedékes halálának közelgő 50. évfordulója alkalmából.

¹⁴ Megtette ezt már Léderer Emma is. Vesd össze: Léderer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Budapest, 1969.

zásban éppen azért bírálja Szekfút, a Magyar Történetet és a szellemtörténetet, mert túlságosan ellégyesíti a történelmet, s a historiában mindig vezérszólamot vívó katonai történetről szinte tudomást sem vesz.)

A fő kérdés, hogy a historiográfiai szempont középpontba állítása lehetőséget adna az egész Szekfű-kérdés depolitizálására, mert meggyőződésem, hogy az antiszemitizmus nézőpontjából való méricskélése pusztán politikai aktualizáláshoz vezet. Másrészt az, hogy Szekfút mindenekelőtt történészként elemezzük, segít eloszlatni azt a félreértést, amit még Szabó Miklóstra visszamenően például újabban Gyurgyák János, de legfőképpen Dénes Iván Zoltán fogalmaz meg. Ők legutóbbi írásaikban azért bírálják Szekfút – és Dénes Iván Zoltán azért állítja pozitív példaként vele szemben Bibó Istvánt vagy Németh Lászlót –, mert szerintük saját korára nézve nem adott programot, illetve nem volt jövőképe. Dehát Szekfű mégiscsak történész volt (nem pedig politikus-ideológus), aki mestere – Ranke – fő elvéhez, a „wie es eigentlich gewesen”-hez tartotta magát, azaz – bár persze aktualizált – óvakodott attól, sőt a történészi látásmóddal összegyeztethetetlennek tekintette, hogy a jövőre nézvést fogalmazzon meg ebből konkrét politikai programot.¹⁵

Harmadrészt a historiográfiai összkép kialakításakor kitűnik, hogy mekkora visszaesés volt – éppen Európához viszonyítva – Szekfűhöz (de még, horribile dictu Hóman Bálint-hoz) és általában a két világháború közötti történetíráshoz képest a háború utáni, értsd: marxista történetírás. Hiszen ez – a közhiedelemmel ellentétben – éppen nem a társadalomtörténetet preferálta, sőt sok tekintetben visszaesett a primitív politikai eseménytörténet szintjére, ami nem egy vonatkozásban máig érvényes történeti irodalmunkra. Minderre kitűnő példa a Magyar Történet, mely egyesek szerint – például Várdy Béla vagy Gerő András – máig a legkitűnőbb magyar történeti szintézis, de saját korában biztosan közelebb állt az európai történetírás élvonalához, mint a végül be sem fejezett, 10 kötetre tervezett Magyarország története, hogy az egészen a nyolcvanas évekig az egyetemi curriculumokban forgalomban lévő egyetemi tankönyvekről ne is beszéljünk.¹⁶

¹⁵ Vesd össze például Gyurgyák János: *Szekfű Gyula nemzetszemlélete*. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 2003. 286–310.

¹⁶ Hogy mit értek historiográfiai horizonton azt Eckhart Ferenc példáján is lehet illusztrálni. Eckhart közismerten Szekfű egyik legközelebbi barátja volt, nézeteik sok tekintetben – ha természetesen nem is minden kérdésben – egyeztek, ráadásul testvére volt a Miskolczy kötetében szintén szereplő (és szintén bravúrosan bemutatott) Eckhardt Sándornak (Szekfű közeli barátja szintúgy, vesd össze *Magyar Szemle*, 1943.) Eckhardt nagy botrányt kiváltott tanulmánya a Hóman szerkesztette „A magyar történetírás új útjai”-ban jelent meg, később azonban par excellence szellem-történeti könyvet is írt a kérdésről, „A szentkorona eszme története” címmel. A diskurzus a szóbanforgó kérdésről, az ún. Szentkorona tanáról szól, s Eckhart fő tézise – szemben a dualizmus korában regnáló és Timón Ákos által megfogalmazott ideológiával, miszerint az a magyar nemzeti géniusz (érdekes: Miskolczy is használja ezt a fogalmat) vele született, innata alkotása – többek között Mályusz Elemérre is építve bebizonyítja, hogy a Szentkorona tan, mely szerint a király egy szélesebb társadalmi réteggel együtt gyakorolja a hatalmat, történetileg, csak a 16. században, Werbőczy idején alakult ki, mindenekelőtt a társadalmi, de főként az eszmei fejlődés folyamánként. Van nálunk tehát parlamentáris fejlődés, de ez részint csonkább, mint Nyugat-Európában, hiszen a polgárság csak jelképesen vett részt benne, másrészt pedig – Timón Ákosék felfogásával szemben – később is alakult ki, mint Angliában és Franciaországban. Összességében a magyar alkotmányos (és persze társadalmi) fejlődés valamiféle átmeneti fokozat Nyugat és Kelet között, s leginkább a cseh és lengyel folyamatokkal mutat párhuzamot. Eckhart mindezzel egy hungarocentrikus, sovén nézőpontból európai látóhatárba kívánta emelni a magyar alkotmánytörténetet s mivel Szekfű közeli eszmetársa volt, joggal közelíthetjük ebben a tekintetben az ő nézeteit is Európához. (Ugyanúgy a nemesi-nemzeti romantikával való leszámolás a centrális kérdés.) Facit: nem lehetne az európaiság (Miskolczynál univerzalizmus) kérdését így is felvetni? Eckhardtól bővebben egyébként vesd össze Várdy Béla historiográfiai összefoglalásait (például *Modern Hungarian Historiography*. New York, 1976.; Kardos József: *Az Eckhart-vita és a szent-*

4.) Befejezésképpen még a következő megjegyzéseim lennének: gyenge „kimagyarázás” Miskolczy Ambrus részéről, hogy azért nem fűz magyarázatokat (= nem értelmez) hosszú (alkalmasint terjengős) idézeteihez, mert az olvasóra bizza e szövegek értelmezését. Ilyen alapon a hegeli „rossz végtelen” értelmében nincs határa a szövegszerű idézeteknek, s inkább az lehet a magyarázat, hogy fogalmai (lásd etnikai fundamentalizmus), illetve megközelítési szempontjai nem elégségesek az interpretációhoz, nem tudják megszólítani az idézett szövegeket. Ezt semmiféle kapcsos vagy szögletes zárójel nem helyettesíti.

Kifejezetten kötözködésnek értelmezem Miskolczy arrogáns kiszólásait termékeny káoszról, képzavarról, sajtóhibákról, miegymásról. Pont, kiterjedés, felgöngyölítés, szőnyeg kérdésében azonban, amennyire ez a Zénon-féle apóriákat van hivatva felidézni, felhívnam Miskolczy figyelmét, hogy ezeket már ízekre szedte például Henri Bergson is, „Idő és szabadság” című művében. Tehát nem biztos, hogy képzavar a liberalizmus (mondjuk fejlődésének, történeti alakulásának) néhány pontjáról beszélni, illetve – mivel ennek akár több évszázados kiterjedése lehet – ezt alakulásában elemezni, bemutatni, felgöngyölíteni.

Kifejezetten tévedés, hogy „A vörös emigráció” megírására Mályusz Elemért Szekfű rángatta volna bele, „álnok módon”.¹⁷ Mint az ezzel kapcsolatos forrásokból kiderül „A vörös emigráció” megírására Szekfű és Mályusz együtt kaptak megbízást. Az már csak Mályusznak az önéletírásában kifejtett verziója, hogy Szekfű ezt a kényelmetlen feladatot végül is egyedül „rálőcsölte”. Szekfű narratívája, miszerint – ezt igazán elhithetjük – a „Magyar Történet” írása, valamint a Magyar Szemle szerkesztése minden idejét lefoglalták ebben az időszakban, legalább annyira meggyőző. Másrészt Mályusz a megbízást nyugodtan vissza is utasíthatta volna, ráadásul a végső konklúziót megfogalmazó hivatásos forradalmár, illetve forradalmár-emigráns „lelki alkat” terminust is Szekfűtől vette át (ami bizonyítja kettőjük alapvető egyetértését e kérdésben).

Végül még azt jegyezném meg, hogy Vámos Ferencnek a magyar szellemtörténetről írt bírálata csak Miskolczy Ambrus számára új. Jómagam a Századok 1995-ös évfolyamában a Szekfű és Mályusz közötti vita első szakaszáról írt cikkemben vele indítottam, aminek per sze meg lett az a szerencsétlen következménye, hogy – a Századok szerkesztőjének tévedéséből – a „Historia regnum-historia populum” hibás latinságú terminusait többen az én nyakamba varrták. Ezért a kérdésről írt következő, 1997-es cikkemben lábjegyzetben voltam kénytelen a malórt korrigálni¹⁸. Lényegesebb kérdés az, hogy ebből is kiderül: Miskolczy Ambrus nem ismeri a Szekfű-kérdés teljes irodalmát, s főként nem is emésztette meg azt. Erre nem mentség, hogy nem hivatásos szekfűológus, mert: ki az?

(Az *Aetas* ezzel a maga részéről lezártnak tekinti a vitát.)

korona-tan. Századok, 103. évf. (1969.) 1104–1118., illetve uő: *A Szent-Korona és a szentkorona eszme története*. Budapest, 1992. Újabbban Mezey Barna: *Utószó*. In: Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 407–437. Ha paramétereket keresünk, Szekfűhöz érdemes megjegyezni: Eckhart 1946-os *Magyar alkotmánytörténetét* nemcsak a korszak európai mezőnyével összemérve, hanem máig a legjobb összefoglalásnak tekintik a szakterület történészei.

¹⁷ Ebből a pamflet melletti másik freudi elszólásból is látható, hogy Miskolczy Szekfű értékelésében másodkézből dolgozik, s pusztán egy Szekfűt antiliberálisnak aposztrofáló és vele szemben elfogult értelmezésre támaszkodik. Azaz alkalmasint látomásai többnyire még megmagyarázásra váró indulatokból fakadnak.

¹⁸ Vesd össze Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita kialakulása*. In: *Századok*, 1995/3. sz. 573–596., illetve Szekfű és Mályusz vitája a *Magyar Történet-ről*. In: *Századok*, 1997/2. 453–476.

Monográfia Jézus és Szent Pál peréről

Sáry Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben.*
Második, átdolgozott kiadás,
Szent István Társulat, Budapest 2003.
240 old.

Sáry Pál könyvének első kiadása 2000-ben jelent meg, most a második, jelentősen átdolgozott kiadást vehetik kézbe az olvasók. A két részre tagolódó mű első része Jézus perét, második része pedig a Szent Pál elleni eljárásokat elemzi jogtörténeti szempontból.

A könyv előszavában Zlinszky János, a római jog Európa-szerte elismert professzora, volt alkotmánybíró néhány fontos megállapítására hívja fel a figyelmet. Először is kiemeli, hogy a perek jogtörténeti elemzése nagyszerűen alátámasztja az újszövetségi iratok hitelességét, majd rámutat arra, hogy Jézus pere nem „a Teremtő által előre megrendezett színjáték” volt, a per szereplői ezért nem „bábokként” vettek részt az eljárásban: mind a zsidó főtanács tagjai, mind a római helytartó szabad erkölcsi döntéseket hoztak, nem álltak kényszer vagy megtévesztés hatása alatt. Jézus és Szent Pál magatartását vizsgálva pedig megfigyelhetjük, hogy mindketten éltek mindazokkal a jogokkal, melyeket a perrend biztosított számukra, egyikük sem kereste a halált, de életük feláldozása árán is kitarítottak küldetésük mellett.

A szerző, a Miskolci Egyetem és a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi karának fiatal oktatója, a könyv első részében az evangéliumok történeti értékének elemzése után bemutatja Jézus perének történelmi, politikai és vallási hátterét, majd feltárja azt az ellentétet, ami Jézus és a zsidó nép vezetői között feszült. Ezután a per alábbi, alapvető kérdéseit tisztázza: (1) tartott-e a zsidó főtanács tárgyalást Jézus

ügyében; (2) ha igen, bíróságként járt-e el az ügyben; (3) ha a főtanács bírói fórumként járt el, s halálos ítéletet hozott, miért nem kövezték meg az elítéltet; (4) Pilátus csupán a zsidók által hozott ítéletet erősítette meg, vagy önálló ítéletet hozott; (5) ha a helytartó előtt újabb, önálló perre került sor, miért előzte meg e római pert a zsidó per. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a főtanács valóban összeült Jézus ügyében, a testület előtt bírósági tárgyalásra került sor, mely halálos ítélettel végződött. Az ítéletet azért nem hajtották végre, mert a zsidók a rómaiak uralma idején jogszerűen senkit sem végezhettek ki,¹ s ezért kellett Jézus kivégzése céljából főbenjáró vádat emelni Pilátus előtt. Arra a kérdésre, hogy a zsidók miért nem vitték Jézust hamis vádjaikkal azonnal a helytartó elé, Sáry azt a választ adja, hogy a főtanács becsületes tagjai Nikodémus vezetésével ragaszkodtak az ügy részletes kivizsgálásához, Jézus alapos kihallgatásához.²

A következő fejezetek részletesen elemzik a Jézus elleni bűnvádi eljárást. A per kronológiai problémáival kapcsolatban a szerző arra a megállapításra jut, hogy Jézus letartóztatására kedden este kerülhetett sor. A letartóztatást a zsidó templomórség fogantatosította, római katonák nem vettek részt az akcióban. Jézust azért állították először Annás elé, mert ő volt Jézus legfőbb ellensége, ő akarta leginkább Jézus halálát. Szerdán a főtanács előtt a hamis tanúk ügyetlensége folytán nem sikerült bizonyítani, hogy a vádlott hamis próféta, de Jézus végül Kaifás kérdésére Isten fiának vallotta magát, amit a tanácsosok többsége istenkáromlásnak minősített. Másnap reggel a főtanács úgy döntött, hogy Jézusnak meg kell halnia. Ezért foglyukat átvitték a helytartó-

¹ Vesd össze János evangéliuma, 18,32.

² Vesd össze János evangéliuma 7,51.

ságra, ahol főbenjáró politikai vádat emeltek ellene. Pilátus megpróbált szabadulni az ügytől, és Jézust a lakóhelye szerinti bírói fórum (*forum domicilii*) elé küldte. Heródes kényesnek találta az ügyet, nem mert szembeállni a tekintélyes vádlókkal, de halálra ítélni sem merete a népszerű vádlottat. Jobbnak látta, ha nem hoz érdemi döntést, s visszaküldte Jézust Pilátushoz. A *procurator* pénteken reggel újabb tárgyalást tartott, melynek során meggyőződött a vádlott ártatlansága felől. A főpapok által feltűzelt nép azonban Jézus kivégzését követelte, s a helytartó által felajánlott eljárási kegyelmet (*abolitio*) is elutasította. Nem elégedtek meg Jézus megostorozásával, tovább követelték a halálos ítélet meghozatalát. A főpapok által megsarolt helytartó végül engedett, s a keresztre küldte Jézust.

Ezután a szerző a kivégzés menetét ismerteti, majd az utolsó fejezetben arra a megállapításra jut, hogy Jézus haláláért a fő felelősség Annást, Kaifást és a köréjük csoportosuló főpapokat terheli.

A mű második része Szent Pál életútjának jogilag releváns részleteit elemzi. A szerző a forrásokat vizsgálva rámutat, hogy az Apostolok Cselekedetei című könyv az evangéliumokhoz hasonlóan történetileg hiteles, megbízható adatokat közöl. Ezek után felhívja a figyelmet arra, hogy Pál római polgárként kiválóan ismerte a Római Birodalom jogrendjét, minden esetben élt az őt megillető jogokkal,³ s teológiai tanítását tartalmazó leveleiben is számtalan római jogi fogalommal találkozhatunk.

Sáry részletesen elemzi Pál és Barnabás Antióchiából történő kiutasítását és a Filippien történeteket, az apostolok testi fenytését és börtönbe vetését. A későbbi eseményeket vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy Pál híres athéni beszédét az Areioszpagosz nevű domboldalon tartotta, s nem a város törvényszéke előtt. A Gallio *proconsul* előtti vádemelést elemezve Sáry rámutat, hogy a zsidók vallásgyakorlásának

megzavarása a római jog szerint is büntetendő cselekmény volt,⁴ Pált azonban missziós tevékenysége miatt nem lehetett ezen az alapon felelősségre vonni.

A következő fejezet Pál jeruzsálemi le tartóztatását és a zsidó főtanáccsal való szembesítését elemzi. Ezek után a Felix és Festus előtti peres eljárás részleteiről olvashatunk. A szerző Pál fellebbezéséhez a következő magyarázatot fűzi: Festus az apostol ügyét nem tartotta főbenjáró ügynek, ezért azt át kívánta utalni a zsidó törvényszékhez. Ehhez azonban szükség volt Pál beleegyezésére, mivel a vádlott római polgárként igényt tarthatott arra, hogy római bíróság ítélkezze felette. Pál Festus javaslatát nem fogadta el: tudta, hogy a főtanács elfogult vele szemben, az ügy áttételével vádlói ítélkezzenek felette. Ezért a császárhoz fellebbezett. Pál fellebbezése (*provocatio*) meggátolta Festus további eljárását, a helytartónak az ügyet elbírálás végett át kellett tennie a császárhoz.

Sáry szerint Pál felett Rómában Nero császár nevében a főváros parancsnoka (*praefectus urbi*) ítélkezett. A vádlók nem utaztak Rómába, de ez nem gátolta meg a tárgyalás megtartását. A *praefectus* az iratok alapján minden bizonnyal felmentő ítéletet hozott, ahogyan azt az ókeresztény hagyomány tartja.⁵ Pál tehát kiszabadult és folytatta missziós tevékenységét. A keresztényüldözés kitörése után azonban újra le tartóztatták Rómában, és halálra ítélték. Sáry szerint ebben a második római perben két tárgyalást tartottak. A római jog szabályai szerint ugyanis a tiltott vallását megtagadni nem hajlandó vádlott az első tárgyalás után kapott harminc nap haladékot, ami alatt meggondolhatta magát.⁶ Mivel Pál kitarított meggyőződése mellett, a második tárgyaláson halálos ítélet született, amit – te-

³ Vesd össze Apostolok cselekedetei 16,37; 22, 25; 25,11.

⁴ Vesd össze Josephus Flavius: *A zsidók története* 19,5,3.

⁵ Vesd össze Euszebiosz: *Egyháztörténet* 2, 22,2.

⁶ Vesd össze A scilliumi vértanúk aktája 13; Szent Apollonius vértanúsága 10.

kintettel az apostol polgárjogára – karddal való lefejezés által hajtottak végre.

A szerzőt saját állítása szerint az a meggyőződés vezérelte munkája során, hogy a teológiai és irodalomtörténeti elemzésen túl a jogtörténeti megközelítés is jelentősen hozzájárulhat az újszövetségi Szentírás jobb megértéséhez. Az ókori forrásokra és a gazdag szakirodalomra támaszkodó könyvet el-

olvasva megállapíthatjuk, hogy Sály Pál elérte célját: műve által a bibliai események sok olyan összefüggését érthetjük meg, melyeket kizárólag a jogtörténeti elemzés képes megvilágítani.

Gedeon Magdolna

Klasszikus értékek szolgálatában

CORPUS REI PUBLICAE; Studia historico-philologica LADISLAI HAVAS
ΑΓΘΑ ΙΧ; Debrecini 2002, 469 old.

Havas László tudományos munkásságának két fő pólusa a latin filológia és a római történelem. Pályafutását a Debreceni (akkor még Kossuth Lajos) Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén kezdte, majd kiváló filológiai felkészültsége révén a Klaszszika-Filológiai Tanszék munkatársa és nemsokára vezetője lett. Ókortörténeti kutatásait azonban továbbra is folytatta; bizonyossága ennek számos tanulmány, valamint a „Bevezetés az ókortudományba” c. sorozat III. kötetében megjelent igen alapos áttekintése, „Az ókori Róma története” (Debrecen 1999, 63–197).

A Debreceni Egyetem ókortudományi munkaközössége (*collegae amici discipuli*) Havas László professzort 60. születésnapja alkalmával egy igen impozáns kiadvánnyal köszöntötte, mégpedig nem tisztelőinek erre az alkalomra készített tanulmánygyűjteményével, hanem a mester saját, idegen nyelveken megjelent írásainak összeállításával.

A kötet öt részre oszlik: Filológia és historiográfia (7–135. old.), történeti (137–306. old.), középkori vonatkozású (309–366), végül kézirati és szövegkritikai tanulmányok (367–417. old.), majd mintegy függetlenül a szerző kiegészítései (419–457. old.).

Már az első részben szerepelnek Havas széleskörű érdeklődésének, kutató munkájának központi témái, elsősorban a Catilina-összeesküvéssel kapcsolatos problémák, amelyeket a következő, történeti részben számos összefüggésben bont ki. Itt Sallustius Catilina-monográfiáját és a Caesar halála utáni eseményeket elemzi két részben. Megjelenik a szerző kutatásaiban követke-

zetesen nyomon kísért alapvető fontosságú irodalmi jelenségnek, a római történelem organikus koncepciójának, illetőleg a Tacitusnál is érvényesülő biológikus szemléletnek a bemutatása. A meglepőnek ható jelenség pedig nagyon is érthető: a gazdálkodó római paraszt tapasztalhatta a természeti jelenségek, a környezeti állandó megújulását, a növény- és állatvilág szerves fejlődését. A paraszti társadalom széles rétegeinek szemléletét eleve áthatotta, értékrendjét meghatározta a földművelő foglalkozás. Megragadható ez már a latin nyelv szókincsében, még ha egyes szavak jelentése az idők folyamán alaposan megváltozott és általánosabb értelmet nyert is, és az eredeti, mezei munkával összefüggő jelentése el is homályosodott (vö. *putare, versus, rivalis* stb.). Jellemző, hogy a római irodalom első, lényegében teljes egészében ránk maradt latin nyelvű alkotása épp Catónak A földművelésről (*De agri cultura*) írott munkája. S aligha véletlen, hogy a polihisztor Varro hatalmas életművének sokrétű anyagából az egyetlen teljes, ma is olvasható darab a szerzőnek A mezőgazdaságról írott 3 könyve (*Rerum rusticarum libri III*). Havas maga a római állam történetét (az ókori szerzők felfogásával összhangban) élő szervezetként szemléli és szemlélteti: erre utalhat a könyv címe is: *Corpus rei publicae...*

Itt csak két rövidebb fejtegetéssel szerepel Havas legkedvesebb auctorának, Florusnak a munkája: az egyik a Horatius-remniscenciákkal foglalkozik, a másik azt a kérdést boncolja, hogy volt-e a műnek világ-történeti koncepciója.

A második rész történeti témáinak zömét a Catilina-összeesküvés különböző részletkérdései, összefüggései alkotják, így az összeesküvés és Pompeius, valamint Crassus szerepe, Cicero és Crassus viszonya, a mozgalom megvilágítása az ún. *popularis*

és *optimata* politika szempontjából, vallási háttere, a szervezkedés jelentősége Rómának a köztársaságról a principátusra való átmenetében. Az első két fejezetből látható, hogy Havas a Catilina-mozgalom számos, szinte valamennyi lényeges kérdéséről írt. Sajnálatos, hogy eme fontos, az egész időszak megértése szempontjából jelentős témának monografikus feldolgozását (még) nem készítette el. Egyebek mellett végül röviden tárgyalja Florus *Epitomae*jának létrejöttét, annak politikai hátterét. Részletesebben ír Hadrianus keleti hadjáratának Florus-féle jellemzéséről, s bevezetőben kísérletet tesz a költő és a császár verses *altercatio*-ja hiányzó sorának rekonstruálására, háttérének felderítésére. Florus munkája, mint látjuk, a kötet anyagában több ízben, különféle összefüggésekben szerepel. Ez nem véletlen, hiszen a szerző készítette el széleskörű kézirati vizsgálódások alapján az antik mű máig legalaposabb szövegkritikai kiadását: *P. Anni Flori opera quae exstant omnia* (Debrecen, 1997. 270 old.).

A *Medievalia* című 3. rész (309–366. old.) első tanulmánya A. Cortesius (*De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis* című) panegyricusát, illetve Mátyás és a pápaság közötti diplomáciai viszonyt vizsgálja a VIII. Ince pápa és Mátyás közötti konfliktusokkal kapcsolatban. Megállapítja, hogy a mű értékes historiográfiai adatokat tartalmaz, különben üres *laudatio*. Megjegyezhetnénk, hogy a textus stilisztikai szempontból is több figyelmet érdemelne az eddigieknél. A mű keletkezési idejét Havas az 1487. augusztus 17. és 1488. áprilisa közti időszakra teszi, legfőképpen Bécsújhely bevételeének és Ancona városának említése alapján.

A következő, Platónról a „görög reneszánszig” című angol nyelvű tanulmány Pléthon 14–15. századi bizánci filozófus és humanista Platónhoz fűződő viszonyát vizsgálja. A kettejük közötti különbséget abban ragadja meg, hogy míg Platónnál a biológus koncepció a történelmi fejlődés folyamatának megvilágítására szolgál, addig Pléthon a görög állam kontinuitásának elvét

támasztja alá elméletével. Havas hangsúlyozza, hogy Pléthon és a törökök elől nyugatra menekült honfitársai révén a biológus állam- és társadalomelmélet erős befolyással volt az európai humanistákra a páduai Marsiliustól Erasmusig, Thomas Moore-ig és másokig.

A kötet legfigyelemreméltóbb tanulmánya Az antik Róma szellemi öröksége és a klasszikus történelemfelfogás a régi magyar irodalomban c. német nyelvű írás. A magyar kultúra európai karaktere is elképzelhetetlen lett volna a görög-római szellem befogadása nélkül. A szerző ebből a szempontból is fontosnak tartja annak vizsgálatát, hogy mely műveket fordítottak le Magyarországon a Nyugat-Európában készült fordításokkal egyidejűleg. Tartottuk a lépést a történetírás vonatkozásában (lásd például a Sallustius-, Nepos-, Curtius Rufus-, Florus-fordításainkat). A fordítások célja itt a történelmi tudat pozitív befolyásolása volt. A régi magyar irodalomnak tudatos volt a viszonya az európai klasszikus örökséghez, s ez megmutatkozik abban is, hogy mely műveket választottak ki a gazdag antik írásbeli hagyományból fordítás céljára. Ezáltal a történelmi Magyarország szellemi kultúrája különleges helyet foglal el az európai civilizációban. – A biológus történelemfelfogás magyarországi tükröződése szempontjából Havas igen nagy jelentőséget tulajdonít a Baranyai Decsi-féle Sallustius-fordításnak, amely híven tolmácsolja az eredeti szöveg koncepcióját.

A Pogány és keresztény elemek a latin irodalomban a magyar királyság kezdetén című francia nyelvű tanulmány középpontjában a kutatókat régóta intenzíven foglalkoztató *Libellus de institutione morum*, azaz a Szent István-i Intelmek problémaköre áll. Havas számos meggyőző párhuzamot mutat ki a *Libellus* és Cicero *De officiis* című műve, valamint Florus történelmi munkája és Sallustius történelmi könyvei között. Megállapítja, hogy Florus alapján az Intelmek több helye könnyebben megmagyarázható; Sallustius főleg moralizáló érvelési módszerével gyakorolt rá hatást. Meggyőző

érvek alapján arra a jogos megállapításra jut, hogy a nyilvánvaló cicerói, florusi és vélhetőleg sallustiusi hatás révén a mű által a magyar civilizáció mély és termékenyítő örökséghez juthatott. (Meg kívánjuk jegyezni, hogy a cicerói művel a párhuzam eléggé evidensnek tűnik, így meglepetéssel konstatálható, hogy a korábbi kutatás ezt nem regisztrálta.)

Az *Examinationes codicum* című 4. részben először Florus szövegének történetét tekinti át az ókortól a korai újkorig. Kiindulásként a történetírónak az ókori szerzőkre gyakorolt hatását regisztrálja. A tárgyalt szerzők: Appianos, Tertullianus, Minucius Felix, Ampelius, Festus Rufus, Pseudo-Victor, Ammianus Marcellinus, Augustinus és Hieronymus. Ezek a szerzők igen különböző mértékben és igen eltérő módon használták Florus munkáját, nemegyszer nevének említése nélkül. Ilyen esetekben mindig felmerül a kérdés, vajon az eredeti szöveg volt-e a kezükben, vagy mások munkáiból, idézetekből szerezték ismereteiket. Érdekes, hogy Augustinus is így járt el, aki pedig bőségesen merített belőle. A kézirati hagyományozás aprólékos tárgyalásánál Havas sorra veszi a fontosabb kódexek sajátosságait, hatásukat, majd a 19. század közepéig megjelent szövegkiadásokat mutatja be. Külön tanulmányt szentel Havas a humanisták szövegkritikai és szövegkiadói teljesítményének. Végezetül Florus művének eredeti, kéziratból való ismeretét mutatja ki Iohannes Saresberiensisnél (John of Salisbury).

A közölt tanulmányok az 1965–2000 évek között jelentek meg. Havas számon

tartja az egyes témákra vonatkozóan időközben megjelent publikációkat, ezek adatait, fontosabb tanulságait: az áttekintést róluk az *Addenda* című szemlében kapjuk meg. A munka igen alapos – ha nem is hiánytalan. Az ismertetett munkákat a szerző kritikusan kezeli. Instruktv az általános, érdemi munkák áttekintése (419–422. old.), valamint a Sallustius-monográfiára vonatkozó újabb eredmények (423–426. old.), továbbá a történelem organikus szemléletéről folytatott kutatások bemutatása (426–429. old.); nem kevésbé a Verres és a szicíliai városok című rész (433–437. old.). A *rogatio Servilia* irodalmának tárgyalása talán kissé túlméretezett (438–444), viszont érthető, hogy a Catilina-összeesküvés sokrétű anyagát (444–454) kiemelt terjedelemben tárgyalja.

A kötet tanulmányai angol, francia és német nyelven jelentek meg, zömükben franciául, rangos hazai és külföldi szakkiadványokban. A munkák nagy része elérhető magyar nyelvű változatban is: hasznos lett volna ezek leőhelyeinek feltüntetése a nemzetközemberek és az egyetemi hallgatók számára. A kötetet az antik nevek gondos jegyzéke zárja (459–469. old.).

A várható általános szakmai elismerés háttérében a recenzens különösen akkor nem palástolhatja szubjektív örömét, ha az ünnepelt szerző munkásságát a „pályakezdes”-től volt módjában figyelemmel és érdeklődéssel kísérni.

Galántai Erzsébet – Maróti Egon

A zsidó kommunista funkcionáriusnő felemelkedése és bukása: Ana Pauker élete

Robert Levy: Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist. Berkeley, London, Los Angeles, University of California Press, 2001. 407 old.

Vajon hányan tudnának olvasóink közül arra a kérdésre helyesen felelni, hogy ki volt az első külügyminiszternő? Bizony Ana Pauker volt, aki 1947 és 1952 közötti korántsem problémátlan korszakban töltötte be ezt a valóban nem egyszerű hivatalt. De Ana Pauker valahogy kimaradt a történeti Panteonból, elfelejtődött, és a most megjelent életrajzi monográfia azt vizsgálja, milyen vélekedések és tévhitek kapcsolódtak eddig Pauker munkásságának értékeléséhez.

Ana Pauker (1893–1960) életrajzát nehéz megírni. Nem csak azért, mert a romániai levéltárak még sokáig zárva lesznek a kutatók előtt. Levy helyesen leszámol Tony Judt nyomán azzal az 1989 után kialakított illúzióval, hogy a megnyíló levéltáraktól várja a szakma a történetírás megoldatlan problémáinak megoldását. (11. old.) A történeti kérdésfeltevést kell megújítani, és akkor írhatunk újszerű történelmet. Ha már olyan kevés vagy szinte semmi nem kerül át Magyarországra a megújuló, generációváltáson átment román jelenkori történetírás műveiből, legalább amerikai közvetítéssel ismerjük meg a szomszéd ország történetét, újszerű kérdésfelvetés nyomán.

Robert Levy könyve magán viseli annak nyomát, hogy egy PhD disszertáció átszerkesztett változata. A szerző ugyanis a terjedelmi kritérium nyomása alatt minden céduláját beleírta könyvébe, és a könyv első részében hosszú, évfolyamdolgozat szintű értekezést olvashatunk a román gazdasági

és társadalmi fejlődés általános vonásairól a 19–20. században, ami azt hivatott palástolni, hogy bizony Pauker korai éveiről keveset tudunk. Végtelen szegény rabbi családban született Codaestiben, Moldáviában, majd a család Bukarestbe költözött, ahol Ana 1915-ben csatlakozott a szociáldemokrata párthoz, és 1918-ban megtapasztalta a pogromot. Ugyanakkor Levynak elég ideje és fizetett kutatóideje volt arra, hogy interjút készítsen azokkal, akik ismerték Paukert, és együtt dolgoztak vele, de ez csak élete egy későbbi korszakára vonatkozik, ezért a kötet is egyenetlen. Mégis ez a monográfia legérdekesebb része, noha a szerző nem ismeri az *oral history* irodalmát és módszertanát, így az interjúkat egy az egyben érti és értelmezi, nem gondolva arra, hogy elemezze őket abból a szempontból, milyen tényezők hatására milyen történeteket konstruálnak számára az interjú alanyai Ana Pauker kapcsán. A kötet erényének tartom, hogy a PhD dolgozat elkészítéséhez a szerző feldolgozta az egyes értelmezési keretekhez szükséges téma irodalmát, és felismerte, Ana Pauker azért „felejtődött” vagy inkább „felejtetett” el, mert élete olyan egymással teljesen ellentétes ideológiai és politikai vonalak összeütközése mellett zajlott, ami csak Ana Pauker személyében volt összeegyeztethető.

Ana Pauker nevének tudniillik egy sorban kellene szerepelnie Golda Meierével, akinek kortársa, de ugyanakkor politikai ellenfele volt. Pauker sohasem lett cionista, noha szerény származása erre predesztinálta volna, és noha mint Románia külügyminisztere nem támogatta Izraelt, mégis tőle telhetően segítette a romániai zsidóság kimenekítését. Ben Gurion 1949-es gyakran idézett jellemzése, miszerint Ana Pauker

számára minden zsidó fasiszta lenne, megakadályozta, hogy Izraelben megfelelő elismerést kapjon. Pauker lehetett volna a kommunista mozgalom kevés női idoljának egyike, mint Dolores Ibarruri vagy Rosa Luxemburg. Ám az, hogy elterjesztették róla, a sztálinizmust látszólag kritikátlanul szolgálta, ezt megakadályozta. (A kötet erénye, hogy árnyalja, szinte napról napra követi, a román kommunisták mindennapi politikai küzdelmeiben Pauker miért lépett fel az ország szovjetizálása ellen, és miért próbálta meg saját hatáskörén belül védeni azt, amit lehetett. Szalont tartott fenn lakásában, ahol szívesen látta a polgári származású értelmiségieket is, akiket megpróbált meggyőzni a kommunizmus helyességéről, majd idejében figyelmeztette őket a közelgő le-tartóztatásra.)

Ugyanakkor nemcsak az állítólagos dogmatikus sztálinizmusa fosztotta meg Paukert az őt megillető helytől a nők baloldali politikai aktivizmusának történeti panteonjában. Pauker azon zsidó kommunisták közé tartozott, akik az orosz narodnyikokhoz hasonló nézeteket vallottak az ország jövőjével kapcsolatban, és a román parasztságban látták azt a gazdasági és politikai erőt, amelyek segítségével az ország korszerűsíthető. Pauker csak erős, Moszkvából jövő nyomásra volt hajlandó bármit is tenni az ország kollektivizálása érdekében. Lényegesen kevésbé volt hithű moszkovita, mint a hazai kommunista Dej. Noha Pauker moszkovitának számított a román kommunisták között, hiszen 1928 és 1941 között kisebb-nagyobb megszakításokkal Moszkvában élt, s ott szerzett befolyásos barátainak köszönhette hivatalát, majd később életét is, sosem képviselte maradéktalanul a szovjet irányvonalat. A „hazai” kommunisták mégis gyanakodva figyelték. A 68-as új társadalmi mozgalmak nyomán kibontakozó nőmozgalmak is megtalálhatták volna Ana Paukerben az „előnyát”, aki igazán sikeres volt szakmailag, hiszen akkor jutott be a politikai döntéshozatal legfelső köreibe, amikor ott még nővel nem nagyon találkozhattunk, pláne ha zsidó volt. Igen, de egy, a terror al-

kalmazásától nem visszariadó kommunista ország külügyminiszternője nem szolgálhatott szerepmoddellként az egyenlő jogokért küzdő nők számára.

Robert Levynek tehát el kellett döntenie, milyen keretben írja meg Ana Pauker történetét, és ő Ana Pauker kommunista és zsidó identitását választotta. A kötetből megismerjük a Komintern körül kialakult romániai értelmiségi csoport tragikus történetét, mely semmiben sem különbözik más országok kommunistáinak moszkvai tapasztalataitól, és alaposan megírt, politikatörténeti párttörténetet olvashatunk. (A 238 oldalnyi életrajzot 169 oldalnyi jegyzet, index és irodalomjegyzék kíséri.) A másik szál, amire Robert Levy felfűzte Ana Pauker életét, Ana Pauker zsidó identitása. Pauker mindig nyíltan beszélt, és vállalta zsidó identitását, de a maga módján. A maga módján, hiszen amikor például mint az ország külügyminisztere az irodájában apját, az ortodox Rabinsohnt kávéval akarta kínálni egy szombati napon, azzal mentegetőzött apja szidására, hogy nem kell már tüzet gyújtani a főzéshez, hiszen a modern gépek segítenek a sabath előírásait betartani. Itt érünk el Pauker életének legfontosabb, de Robert Levy által nem vizsgált részéhez. Levyt rögtön a kötet megjelenésekor támadták, mivel Ana Pauker bukását és bebörtönzését 1952-ben kizárólag az antiszemitizmushoz köti¹, és nem a sztálinisták belső harcáéként értékeli. Ugyanakkor még a kritika is figyelmen kívül hagyja, hogy Ana Pauker nő volt, és élete egyetlen pillanatában sem engedték megfelejtkezni erről a tényről. Akkor sem, amikor nem járhatott iskolába, mert a lányok nem kaphattak valóságos nevelést, és csak rabbi nagypjának köszönhető – aki felismerte a lány tehetségét –, hogy a szokásokkal és előírásokkal szemben tanította, ami aztán később középfokú iskolai végzettség hiánya ellenére

¹ Campeanu, Pavel: *Aspects of Romanian Stalinism's History. Ana Pauker as a Victim of Anti-Semitism?* In: *East European Politics and Society* Vol. 15. No. 1. (Spring 2001) 157–179.

tanítói álláshoz juttatta a zsidó iskolában. Akkor sem felejthette el, hogy nő, amikor számára az illegális kommunista mozgalom nőmozgalmának megszervezését osztotta ki a párt feladatul, pedig őt jobban érdekelte a parasztság sorsának javítása. Akkor sem felejthette el, amikor férjét, Paukert elnyeli örökre valamelyik gulag, és azt tanácsolják neki, ne kerestesse, ha kedves a saját és lányuk élete. Ahogy akkor sem, amikor az ő valós vagy kitalált szexuális kalandjairól lényegesen több pletyka keringett Románia- és Komintern-szerte, mint saját elvtársaiéről. Csak életrajzírója felejtkezett meg arról, hogy micsoda embertelen erőfeszítésbe került, hogy a férfiuralmú ortodox család tehetséges lánytagja kiszakadjon ebből a környezetből úgy, ahogy azt Ana Pauker tette, hogy soha nem menekült az öntagadás vagy

öngyűlölet kényelmes bástyái mögé. Ahogy Hannah Arendt „Eichmann Jeruzsálemben” című könyvével kivívta az ortodox férfiasság haragját, mert megsértette a nőknek kijelölt teret, ami aztán a máig is tartó vitát életben tartja a könyvről, úgy Ana Pauker is többszörösen olyan dolgot képviselt, amiből egy önmagában is elég arra, hogy a férfivilág szétzúzza, ahogy ez Paukerrel is megtörtént. Pauker zsidó volt, de nem cionista; kommunista, de mégsem internacionalista; elvű és nem moszkvahű, sőt tehetséges, autonóm, karizmatikus személyiség és ráadásul még nő is. Ez így elég egy tragikus és nagyformátumú élethez. Robert Levy életrajzához viszont túlságosan sok volt.

Pető Andrea

Hálós és hálótlan történelem

A magyar e-történetírás áttekintése

Rozsdás közhely a kijelentés: a történetírás elemi közege az írás. Bár az események leírása, kommentálása, interpretációja, rekonstrukciója – minek nevezzem? – olykor kiegészülhet egyéb médiumokban testet öltő dokumentumokkal, ezek mindig csak epizódszerepet játszhattak a történet közegfőhőse, az írás mellé rendelve. A kép, a hang (hogy csak az érzékelés legalapvetőbb tereit hozzuk szóba) legfeljebb illusztratív funkciót láthatott el a szöveg kíséretében. A konkrét dokumentumok, kiegészítő közlések közötti válogatást mindenkor a szöveg írja elő. Összegezve: a történelem megjelenítésének adekvát hordozójává az idők során az írás lépett elő, szinte kizárólagos hatalmat szerezve a történelempé formálása fölött.

Hogy egy újabb közhellyel hozakodjam elő, megállapítható, az internet térhódításával nem kis mértékben rendült meg a lineáris szöveg¹-elbeszélés uralkodó pozíciója. Ráadásul mindez akkor történt, amikor a szépirodalmi (leginkább szépprózai) szövegek világában a lineáris történetvezetést az újabb elbeszéléstechnikák szinte teljesen megfosztották esztétikai értékteremtő sajátosságától. A médiumvegyítő, vizuális- és hangzóanyagot is beépítő eljárások Sturm und Drangja átrendezi-átrendezte a szövegek-médiumok hierarchiáját, és, mint már mondtuk, letaszította trónjáról az írást. Így jöhetett létre a multilineáris és széttartó, úgynevezett *hipertextus*.

A hipertextus „olyan számítógép által közvetített, linkekből építkező szöveggép-

ződmény, amely különböző származású és formájú szövegek között teremt összefüggéseket.”² Ezt bizonyára nem szükséges tovább magyarázni, hiszen (feltételezem derűlátóan) mindenki tudja, miről van szó. A hipertextust a magam részéről leginkább egy multimediális lexikonhoz hasonlítanám, ahol az egyes szócikkekben található további szócikkekre mutató utalások sora végtelen. Az összefüggések, amelyek az egyes szócikkek/szövegek közötti kapcsolatot hordozzák, mennyiségükre nézve szintén megszámlálhatatlanok. A szövegek által ily módon alkotott háló térbeli kifejezésekkel leírhatatlan, szélei kitapinthatatlanok. (Ebből következik, hogy maga a háló is csak a képzelet munkáját segítő hasonlat, mintsem a valóságot fedő megnevezés.)

Mindebből mármost következik a kérdés: mi történik az írásbeliséggel létfonosságú szimbiózisban működő historiográfiával ebben a diffúz, leírhatatlan, mi több, uralhatatlan hipertextuális közegben? Ahe-lyett, hogy a jövőben esetleg bekövetkező lehetőségeket vázolnám föl, inkább a jelen állapotra vetnék egy pillantást. Eképpen talán sikerül felvázolni a jelen elektronikus magyar történetírásának virtuális portréját, kitapintani egy-egy tendenciát.

(Poptörténelem és profi történetírás)

A történelmet tematizáló magyar nyelvű honlapokat áttekintve első pillantásra megállapítható, hogy híven tükrözik a papíralapú médiumokban is megjelenő kettősséget, vagyis a szigorúan *szakmai* (bármit is jelentsen ez) és az *ismeretterjesztő* jellegűre osztottságot. Általában azt a további, ismét

¹ A szöveget dolgozatomban csakis az írásbeli értelmében használom, időlegesen eltekintve attól, hogy alkalmazása széles körben elterjedt az egyéb médiában testet öltő összefüggő közlésekre (például képek sorozatára) vonatkozóan is.

² Mason, Bruce-Dicks, Bella: The Digital Ethnographer = Cybersociology, Issue 6, 1999; www.socio.demon.co.uk/magazine/6/dicks-mason.html, 2.

csak megszokott adottságot is felfedezhetjük az internetes történelem e kettéosztottságára vonatkozóan, hogy az ismeretterjesztő lapok jóval színesebbek, rendszerebben frissítettek és illusztrációs anyagokat, valamint közölt szövegtípusaikat tekintve is jóval sokrétűbbek a szakmai honlapoknál.

Mindemellett figyelemreméltó jelenség, hogy a „poptörténelem” (hadd nevezzem így az ismeretterjesztő történelmet) jóval fűrgébben alkalmazkodik az úgynevezett információkorszak adta (és egyre inkább megkövetelte) lehetőségekhez. Legelőbb is magyar nyelven csupán a pop-történelem bír kizárólag interneten létező periodikával (pl. *Múlt-kor*)³, míg a profi historiográfia folyóiratai jóérzésének nincs is netes változata, és ha mégis, gyakran mindössze a megjelenítés szándékának jeleivel találkozunk, magukkal a lapszámokkal még tartalomjegyzék formájában sem. (Az elektronikus igénytelenség méltó példájaként a *Századok* és úgy általában a *Magyar Történelmi Társulat* említhető, amelynek honlapjaira túlzás nélkül ráüthető a színvonal alattiság pecsétje.⁴ A MTT netes otthona egyedül a dátum és a névnapok tekintetében naprakész, egyébként teljesen alkalmas arra, hogy a patinás Történelmi Társulatot a rózsakeresztesekéhez hasonló misztikus ködbe borítsa. A honlap keletkezése, azaz 2001 óta láthatóan semmi sem módosult, így örömteli reményeket táplálhatunk arra nézvést, hogy még évekig részesei lehetünk a szürke alapon fehér betűk nyújtotta esztétikai kalandtúrának. A MTT lapjának egyetlen üdítő színpoltja – és ezzel mindent elmondtunk – a bal sarokban szüntelenül lobogó magyar és brit zászlócska.)

Az ugyane honlaphoz tartozó másik úgynevezett komoly folyóirat, a *Történelmi Szemle*⁵ is hasonlóan komolytalan internetes színvonallal büszkélkedhet. Nem kevesebb, mint négy, 1997 és 1999 között meg-

jelent szám tartalmába pillanthatunk bele, ám kárpótlás gyanánt olvashatunk néhány sort a *Szemle* történetéről, tematikai célkitűzéseiről, valamint megszemlélhetjük a szerkesztőség illusztris, ám szemmel láthatóan nem a jelenlegi felállást tükröző névsorát.

Hogy áll Buda vára még, és nincs veszve minden a szakmai szintű történetírás netes jövőjének szemszögéből, érdemes a *Korall* webcímére lapoznunk.⁶ A társadalomtörténész PhD hallgató szívét eleinte joggal melegen a büszkeség, hiszen nemcsak a külsőn, de a belbelső is a *Korall* élesedő országlánkarmairól tanúskodik. Olvassunk bele a 2002. szeptember 15-ére datált impresszumba: „Már a kezdet kezdetén felmerült, hogy a folyóirat mellett szükség van egy internetes változatra is, de ez mindeddig halasztódott. Időközben első számaink teljesen elfogytak, így a honlap nélkülözhetetlen szükségletté nőtte ki magát, s remélhetőleg sokaknak nyújt majd segítséget az egyes írások visszakeresésekor. (...) Honlapunk, amellyel, hogy egyfajta archívumként szolgál (a számok teljes tartalmán kívül folyamatosan frissített repertóriummal), az e-korszak megkívánta egyéb szolgáltatásokat is nyújt.”⁷ Valóban, a netes *Korall* egyik igen hasznos (ha nem a leghasznosabb) vonása a páratlan, alapvetően, de nem kizárólag a társadalomtörténetre fókuszáló angol, francia és német nyelvű linkgyűjtemény, mely által a *Korall* kvázi az „ablak a világra” szerepét is betölti.

Az olvasó lelkesedése azonban lankadni kényszerül, amikor a *Korall* egyes számainak írásaiába kíván betekinteni. A frissítés ugyanis korántsem abban a tempóban halad, ahogyan az impresszum kecsegtetése után várható lenne, így aztán könnyen az a helyzet adódhat (s adódik is), hogy sem a boltokban, sem a weben nem lelem a keresett cikkeket. Csekély vigasz az ilyenkor automatikusan felöltő válasz, hogy ott a

³ www.mult-kor.hu

⁴ www.tti.hu/mtt

⁵ www.tti.hu/periodical

⁶ www.korall.szoc.elte.hu

⁷ www.korall.szoc.elte.hu/impressum

könyvtár. De hát a könyvtár, világháló ide vagy oda, eddig is ott volt.

Ha nem riadunk meg a küllemétől, az *Aetas* honlapja⁸ is hasznosnak bizonyul, mégpedig a *Korallé*hoz hasonló okokból. Linkgyűjteménye fontos címekkel szolgál, és bár az archívum gyarapodását illetően megint csak elkeserítő lassúságot tapasztalunk, a meglévő anyag teljessége és minősége (hagyjuk most a sine ira et studiót) miatt akár példamutatónak is nevezhetnénk a honlapot, különösen, ha a legendás nemzetközi folyóiratok webcímeire is ellátogatunk. (A mindig is élmunkás *Annales*⁹ például meghökkenően szűkmarkú az információra éhezőhöz: legfeljebb cikkei rezüméjét teszi közzemlére – tehát a könyvtárakba űzi a kíváncsiskodót. Aki nyilván eleve ott ül, ha esik, ha fúj.)

Ha maradunk a szakmaiság, de nem a folyóiratok mezején, akad néhány biztató jel a történészek e-kulturális beilleszkedésére nézve. Állításom igazolására elegendő két példával előhozakodnom. Az egyik a *Történelemtanárak Egyletének* honlapja,¹⁰ ahol pontosan azt találni, ami egy ilyen egylettől elvárható. A dizájn megnyugtatja a flash-megoldásokkal telítődött honlapokon iskolázott böngésző-szemét („kellően kifinomult, ám nem hivalkodó”), a manapság minden valamire való honlaphoz kötelezően hozzátartozó opciók, a kezdőlappá és kedvencé tétel is ott díszlik a fejlécen a címer (talán épp egy toronyór?) közelében. A TTE webcímét bátran felkeresheti mindenki, aki friss történeti vonatkozású hírekre, cikkekre („Hideg okozhatta a Neander-völgyi halálát”), konferenciákra, továbbképzési és pályázati lehetőségekre, oktatási intézmények, múzeumok címeire, OKTV-adatokra, -anyagokra, jogszabályokra stb. vadászik. A lapról továbbgoroghatunk más, szakmai vonatkozású lapokra, és íme, megtalálhatjuk azt a sajátosan internetes műfajt is, ami egy csomópontnak szánt honlap funkcióját valóban

hitelesíti: a fórumot. (2004. január végén aktív fórumtémák: *Ingyenes tankönyvek*; *NAT*; *Don-kanyar*; *Érettségi 2005*.)

A másik derűlátásra okot adó intézményi honlap-példa az *'56-os Intézeté*. Főleges felsorolnom, mely linkek teszik figyelemre érdemessé a www.rev.hu-t (a rátalálást nemigen megkönnyítő elnevezése éppenséggel nem tartozik ezek közé), csupán kiemelnék néhányat. Pozitívum (bár ne kellene annak lennie!), hogy a linkek fel vannak töltve, és a kíváncsiságtól égő olvasó¹¹ nem ütközik bele a mindennel boszszantóbb „under construction” táblácskába. (Képzeljük el, amint egy könyvet lapozva az egyik fejezetcím alatt ugyanezt a feliratot és néhány üres oldalt találunk.) Egy történész szemében különösen fontos erénye lehet a honlap adatbázisok-linkje, amely (véleményem szerint legalább is) arra mutat, hogy a honlap szerkesztői tisztában vannak az internetes korszaknak a történetírást alapjaiban érintő, logikus és valószínű következményével: a források széles körű hozzáférhetőségével és így a kutatási metódus elemi módosulásával. (Lehet persze legyinteni, és a magyar viszonyokat tekintve nem is minden ok nélkül, hogy „soha már!” Ám amennyiben röpké pillantást vetünk a nemzetközi és természetesen főként a nyugati tendenciákra, világossá válik, hogy a világhálós adatbázisok, netlevéltárak alapítása előbb-utóbb követelmény, sőt kötelezettség lesz. Végül is anno valami rejtélyes módon létrejöttek a levéltárak Magyarországon is.) Nem elhanyagolható erénye az Intézet honlapjának a saját kiadványok részletes ismertetése és különösen az intézeti beszámoló és tervek akkurátus formában való közzététele sem. A történelmi szakma behatóbb ismeretéhez (hogy mit is csinálnak „ezek” voltaképpen, mibe is ölik a pénzt) és

⁸ www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas

⁹ www.ehess.fr/editions/revues/Annales

¹⁰ www.tte.hu

¹¹ Amint leírtam, kételyeim támadtak afelől, vajon korrekt-e az olvasó megnevezés használata a „böngésző individuum” vonatkozásában. Ha újraalkotjuk a szövegdefiníciókat az internet kapcsán, talán ildomos volna az olvasó mivoltát is újratárgyalni.

így hiteléhez ez utóbbiak véleményem szerint alapvetően járulhatnak hozzá.

(*A profi poptörténelem*) Ha a történetírás netes jelenlétét a szigorúan szakmaitól a népszerűsítőig húzódó skálán vizsgáljuk, e skálán kitapintható egy olyan köztes pozíció, amelyet most az egyszerűség kedvéért is profi poptörténelemnek keresztelnék. A *História* és a *Rubicon* e körbe tartozásáról alig hiszem, hogy különösebb vitát volna érdemes nyitni, hiszen olyan folyóiratokról van szó, melyeknek cikkeit hivatásos történészek írják, igaz ugyan, hogy például a *Századok*-féle „kemény történetírásnál” könnyedebb, illusztrációkkal bőségesen súlytalanított formában. (A „light-jelleg” jeleit a stílusban olykor meglehetősen nehéz fölfedezni. Inkább a bizonyítási eljárás az, amiben az eltérés kulcsa rejlik.) Minthogy népszerűsítőnek szánt periodikákról van szó, webes megjelenésük nem nélkülözi az igényesség és alaposág összes jegyét – ez alatt természetesen a tartalmi jegyeket értem. (A külalakra szeretnék nem kitérni.) A *História* honlapjának¹² becsületére válik, hogy rendszeresen frissítik, 2004 januárjában az utolsó teljes egészében hozzáférhető szám a 2003/8–9., amely teljesítmény az eddig áttekintett folyóirat-honlapok között a legnaprakészebb címére érdemesíti a *Históriát*. A közölt cikkek viszonylatában indokolatlan kihagyásokkal operáló honlapok sorából a *Históriát* a teljességre törekvés is kiemeli, ugyanis a 2000/9–10. számtól minden egyes íráshoz hozzájutunk a képernyőn át, míg az előző számok tartalomjegyzéke 1979-től kezdve áll hiánytalanul rendelkezésünkre. A *Rubicon* weblapja¹³ hasonló erényekkel rendelkezik, kivéve a naprakészséget: tartalmából 1990-től 1998-ig, kisebb hiányok mellett ugyan, de szabadon válogathatunk.

(*Linkgyűjtemények*) Eleddig azonban a valódi internetes csemegékről egy szót sem ejtettem. Jellegetes internetes műfaj a linkgyűjtemény. A magyar nyelvű linkgyűj-

temények közötti éllavas valószínűleg a *startlaphoz* tartozó, tematikusan rendezett (vagy inkább rendezetlen, hiszen bárki szerkeszthet ilyet, és e lehetőségnek egy bizonyos fokú káosz az eredménye) linktömeg, közte a www.tortenelem.lap.hu katalógussal. A tortenelem.lap 283 (+/- 10) darab webcímhez használható ugródeszkeként, nem beszélve a kapcsolódó további 29 lap.hu linkgyűjteményről. Ahogyan e gyűjteményeknél már megszokhattuk, olykor csupán egyetlen cikk rejtőzik a link alatt, máskor akár egy gazdag, szakértelemmel válogatott szöveg- vagy képgyűjteményre is bukkanhatunk. (Kissé kimerítő tevékenység kimazsolázni a linkrengetegből az utóbbiakat.) A tortenelem.lap.hu címen felhalmozott címek tematikai egyensúlyát nehéz volna pozitív jelzőkkel illetni – ezt az állítást bárki könnyen ellenőrizheti. Csak egy példa: a *Dobókocka-történelem* olyannyira részletes, hogy csak két link alá lehetett begyűjteni. Van néhány nem eléggé sokat sejtető cím is: „*Zsolt military a II. VH-ről*”, „*Király Péter oldalai*” stb. A gyűjtemény nem melleleg tanulságos képet nyújt a netező magyarok történelmi érdeklődéséről, történelemképéről, sőt arról is, mekkora elhivatottságot mutatnak bizonyos témák diszkurzusának kiszélesítése iránt. (Lásd az „*Angyali korona, szent csillag*” típusú, a honfoglalást tárgyaló vagy a Trianonnal kapcsolatos linkek viszonylag nagy számát.) Hasonló szempontból érdekesek az egyéb ajánlott lap.hu katalógusok is. (Lám, míg rakoczi.lap és szechenyi.lap létrehozott a netező publikum, kossuth.lap még nincsen!)

(*Az oldalhajtások*) Az internet anonimitása és szélsőséges demokráciája olyan témák kimerítő tárgyalását is lehetővé teszi, melyek a Gutenberg-galaxisban perifériára szorultak. A tanulmányozásra talán egyéb szempontokból is érdemes alternatív-amatőr történelmek sokasága tenyészik a világháló csatornáiban. Ha ellátogatunk például a www.szittyta.hu-ra, a hivatalos és a „nem hívő” történelem sajátos mixtúrájára bukkanunk. A szittyta.hu-n ajánlott könyvek kö-

¹² www.historia.hu

¹³ www.rubicon.hu

zött szép rendben, egymás mellett sorakozik *A szabár-magyarok őstörténete* Bíró Józseftől és *A történetírás „válsága”* Gérard Noirieltől; a *Kelta magyarok, magyar kelták* Timaru-Kast Sándortól és a Pauler-Szilágyi szerkesztette *A magyar honfoglalás kútfői* hasonmás kiadása. Hasonló megjelentéseket produkálhat a *lurisztan.lap*, a *méd (azaz med).lap*, a *szkita.lap* is. Aki nem veszi a fáradságot az ilyesmi könyv formátumban történő áttekintéséhez (mint például én), az interneten pillanatok alatt szembesül az efféle alternatív magyarságtörténelmek sokszínűségével, és nem kevésbé a szívósságával.¹⁴

(*Internetes folyóiratok: a poptörténelem diadala*) Az 1989-ben alapított *Szem-Tanú*¹⁵ című lapra, amely önmeghatározása szerint „az időutazók magazinja”, évekként ezelőtt még nyomtatott formájában bukantam rá. Emlékszem, meglehetősen nagy örömet okozott akkor a történelem efféle, addig nem tapasztalt, szellemesnek mondható megközelítése: a történelmi eseményekről magazinstílusban, jelen időben (vagy inkább valamiféle *praesens perfectum*ban) hírt adni, mindezt gazdag képanyaggal. A ma már csak interneten élő magazin ilyen történelem-megközelítése tapasztalatom szerint valóban változtat az olvasó tudásszerzésének a módján: az események közelségének illúziója, amit leginkább a hírlap- és magazinszerű megfogalmazás és ezek rovataihoz való hasonulás kelt, más minőségűvé, frissebbé és könnyebben befogadhatóvá teszi a beszélők tárgyait. Miközben

mindvégig tudatában vagyunk az illúziókeltés műveletének – éppen ebből az észlelésből származik az élvezet. A *Szem-Tanú* impresszuma lakonikusan csupán annyit árul el a szerzőkről, hogy „kiváló történészek, tanárok, szakértők”¹⁶, ám nevesítve egyikük sincsen.

Nevek és célkitűzés tekintetében egy fokkal informatívabb a *Múlt-kor* bemutatkozója. A teljes szerkesztőség névsora mellett a szerkesztőbizottságban olvashatjuk *Engel Pál, Gerő András, Katona András, Németh György, Pálffy Géza és Szabó Péter* nevét. (Úgy sejtem, ez az alapítás 2002 októberének állapotát tükrözi.) Az *ars poetica* a következő. „A *www.mult-kor.hu* címen elérhető internetes médium célja egy olyan portálszerűen rendezett, történelmi kiadvány megjelenítése, amely a múltról szóló információkat megszeliített formában, napi frissítésben, magyarul közvetíti az érdeklődők és a szakmai közönség számára. A *Múlt-kor* oldalain nem valamilyen romantikus vagy egzotikus letűnt világot idéz meg, hanem – az európai civilizáció arroganciájának is tükröt tartva – a történelmi hagyományhoz vagy hagyományokhoz való bonyolult viszonyunkkal kíván szembesíteni, tárgyyszerűen, tudományos népszerűsítő szemlélettel.”¹⁷

Főként ez utóbbi mondatba foglalt kijelentés miatt idéztem ilyen hosszan az impresszumból, amely mondat a *Múlt-kor* célkitűzésével ellentétes szellemet felmutató médiumot tételez, talán éppen azokat, amelyekről már e szemle keretein belül is szó esett a történetírás oldalhajtásaiéknél. Másrészt elgondolkodtató kitétel ez a bizonyos „tárgyszerű, tudományos népszerűsítő szemlélet”, mely „az érdeklődők” mellett „a szakmai közönséget” is megszólítani kívánja, és arra ösztönöz, hogy létezőnek, sőt körvonalazhatóknak tekintsünk egyfajta történetírásbeli stílus- vagy szövegtipológiát, kategóriái között a (mindenki által implicit felismerhető) tudományos népszerűsítő szó-

¹⁴ Miként ez a kitérő is példázza, engem gondolkodóba ejtett a szóban forgó honlapok szerkesztésbeli magas színvonala, a gondosság és körültekintés, mellyel a témákat övezik. A jelenleg maga (a szembeszegülés a mindenkori hatalommal megtámogatott hivatalos történelemmel, a hivatalos történelem igazolta és a fiktív tények elegyéből kirakott történetek mellett néha naiv, néha agyfűrt és kitartó érvelés stb.) esetleg több figyelmet is érdemelhetne, mint a félrevetés. Könnyen lehet persze, hogy e téma már nálam avatottabban nem vettem róla tudomást.

¹⁵ www.szemtanu.hu

¹⁶ www.szemtanu.hu/szemtanurolo

¹⁷ www.mult-kor.hu/index

vegtípussal. Mindez most csak annyiban érinti tulajdonképpen tárgyunkat, hogy a fenti idézet mögött sejthetőnek vélünk egy olyan elgondolást, amely az internetes kommunikáció fontosságát a szakmai történetírás számára is fölfedezi (talán mondhatjuk azt is: legitimálja). A *Múlt-kor*ra viszonylagosan korszerű vonásai okán is érdemes figyelmet fordítani: a honlap külalakját számítógépes grafikai stúdióra bízták (ez természetesen fel is tűnik), a folyóirat-megrendelésben alkalmazzák a *popup* (egy „böngésző individuum” által unalomig ismert) eszközt, a netes reklámok (úgynevezett *banner*ek) sem maradnak el, archívumuk pedig magától értetődően teljes. (A számok általában felismerhetetlen tematikai rendben jelennek meg, de hát ez a legtöbb történeti folyóiraatra igaz.) Linkgyűjteményükből a társadalomtörténet hívószavára egy sokrétű és sok elemű, a *SOSIG*tól¹⁸ a *Virtuális Diafilm-történeti Múzeumig*¹⁹ tartó címlista válogatódik ki. A honlapot (ellenőriztem!) valóban naponta frissítik.²⁰

(Összegzés) Nem tartozhat e rövid láttelelet feladatai közé, hogy megjelöljem, milyen okai lehetnek a mai magyar e-historiográfia állapotának. Annyi mindenesetre kijelenthető, hogy ez az állapot tükrözni látszik az egyes folyóiratoknak a saját célcsoportjukról, olvasóközönségükről alkotott képét, magyarán szólva azt, hogy a (sportnyelvi értelemben) profi történészek (e folyóiratok szerkesztőivel, irányítóival egyetemben) munka- és tájékozódási módjai kö-

zött alapvetően nem játszik szerepet az internetes kultúra. Nyilván az sem meglepő (bár beletörödni nem volna szükséges), hogy az e-történetírás színvonala, minősége terén nem ütjük meg a nyugati mértéket. Márpedig az, hogy a magyarországi történészek eredményei és felkészültsége milyen mélységben ismert nemzetközileg, előbb vagy utóbb nem tehető függetlenné az e-történetírás állapotától (sem). Mi több, éppen e téren a jelenlegi legsebesebb információs csatornára támaszkodva volna lehetőség oldani a hagyományosan felpanaszolt kommunikációs zártágot.

A kutatás – főként a közelmúlté – módjai átalakulóban vannak vagy lesznek (lásd az előljáróban idézett, néprajzi vonatkozású cikket), a felhasznált források többértévé és nyilvánosan is hozzáférhetővé válnak, a kutató interpretációja, rekonstrukciója pedig ezáltal törekenyebb, hisz ellenőrizhetőbb lesz. A történész hozzáértése azonban továbbra sem pótolható – már amennyiben és amíg maguk a történészek is értékékként kezelik a szakértelmet. (Presztízsük sohasem is volt abszolút tekintélyt parancsoló a történelemszemlélet terén.) E szakértelem szerkesztéséül kezelendőnek tekintem viszont az információszerzés és -továbbítás lehető legtöbb csatornájának ismeretét és felhasználását. Ennek következtében tartatható az internet megkerülhetetlennek.

Baráth Katalin

¹⁸ The Social Science Information Gateway, www.sosig.ac.uk

¹⁹ <http://diafilm.neumann-haz.hu>

²⁰ És egy (hosszabb vagy rövidebb) ideig remélem el lehet játszani a szolgáltatással, amely egy dátum beírására elősorolja, miféle események történtek aznap a világtörténelemben.

Finn „végvár” az Európára nyitott orosz „ablak” alatt

Gondolatok a finn identitás formálódásáról két tanulmánykötet kapcsán

Saint-Petersburg. Russian, European and Beyond. Ed. by JOENIEMI, Pertti. Saint-Petersburg State University Press, 2001; Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia. CHULOS, Chris J. and REMY, Johannes (eds.) SKS, Helsinki 2002.

A nemzetközi szerzőgárda írásából összeállított 95, illetve 242 oldalas, angol nyelvű tanulmánykötetek nem sokkal (és nem véletlenül) Szent-Pétervár alapításának 300. évfordulója előtt jelent meg, és egyformán izgalmas a témaválasztásuk. Az első azt vizsgálja, hogy milyen volt a metropolisz hatása az orosz és az észak-európai identitás formálódására. Az utóbbi (térben és időben is) tágabb dimenziókban járja körül a politikai rendszerek által is tagolt csoporttudatok problematikáját.

Könnyű eltévedni az identitások útvesztőjében, főleg ha távolról szemléljük és csak felületesen ismerjük azokat, vagy pedig sehogyan, rosszabb esetben „másodkézből”, közvetítők által torzítva. Innen, Magyarországról nézve, már egybemosódhatnak a határok „Kelet”, a „Baltikum” és „Skandinávia” között. A finnek történetesen úgy gondolják, hogy egyik régióhoz sem tartoznak, legjobb esetben is „Fenno-skandia” része az országuk, de manapság már az „Észak-Európa” fogalom kiterjesztése ellen sincs kifogásuk. Így kerülhettek a (mi felületes fogalmaink szerinti) „skandináv” szerzők mellé lett, észt és – *horribile dictu* – orosz kutatók. De hol húzódtak régebben, és meddig terjeszthetők ki ma ezek a régióhatárok? Az egyik megközelítés miatt emeli ki Szent-Pétervárat a számára „idegen” orosz testből, a másik miért nem tekinti el-

különültnek? *Mi az „észak-európai identitás”? Mi az, ami megkülönbözteti egy-mástól az orosz, a birodalmi és a szovjet identitásokat, és van-e bennük valami közös, ami a folytonosságot biztosította?*

Láthatóan politikai rendszer-specifikus, kultúrafüggő és ideologikus fogalmakkal van dolgunk, hiszen (csak a mögöttünk hagyott 200 év alatt) oly sokszor változott hermeneutikájuk, attól függően, hogy melyik történeti korszakban mely nemzet politikai elitjének fogalomkincséhez tartoztak. A két könyv számos kérdést vet fel (és hogy megválaszolatlanul), továbbá nem is olyan régen még tabunak számító problémákat jár körül, mítoszokról lebbenti fel a fátylat.

Legendák és mítoszok születése

Oroszországra már több évszázaddal a „multikulturalizmus” fogalmának általános elterjedése előtt a kulturális sokszínűség volt a jellemző, annak minden mai értelemben vett velejárójával együtt. A birodalom má terebélyesedett ország jogi-politikai értelemben is egy nehezen kormányozható konglomerátum volt, amely államigazgatási szempontból is nagyon megkésve lépte át a modernitás küszöbét, és amikor ezt megtette, akkor már úgy hívták, hogy „Szovjetunió”.

Oroszország mindenkori megítélése a történelem folyamán legalább annyira elmentmondásos volt, mint az értékítélet-alkotókhoz való aktuális orosz viszony. A nyugati kereszténység és az ortodoxia nagy regionális törésvonalának keleti oldaláról félelmekkel és vágyakozással teli ambivalenciával tekintettek az európai Nyugatra, néha szinte egyszerre akarván felzárkózni

hozzá és/vagy elzárkózni tőle.¹ Az elmúlt századok során igen gyakran a *katonai szövetséges – ellenség* szélsőségei között ingadoztak az akár radikálisan is előjelet váltó kapcsolatok, kitűnően demonstrálva a nyugati attitűd esetében szintén fellelhető erősen ideologikus töltést. A kontraszt struktúráló tényezőként jelent meg a modernizáció és a tradicionálizmus kérdéseivel való orosz viszonyulásban is, melynek legismertebb lecsapódása a *zápádnjik – szlavofil* szembenállásban manifesztálódott.

A „mélyorosz” szlavofilizmus paradoxona, hogy pusztán létevel bizonyította az Európához fűződő kapcsolatok eltéphetetlenségét: saroktételei nyugat-európai teóriákból és életérzésekből merítettek, de ellenségképe a „dekadens” Nyugat, mellyel szembe nem a létező Oroszországot állította, hanem egy *idealizált-modernizált Russz* képzetét mint az általános európai szint elérésének előfeltételét. A *nyugatoság* a hivatalos népiséggel és a szlavofilizmussal szemben álló, különböző árnyalatú orosz liberális nézetek laza együttese volt. Képviselőinek sem volt koherens politikai elmélete, de még a megoldás látszatával kecsegtető programmal sem bírtak. A fentiekből nem következik, hogy a szlavofilek jobban ismerték volna az orosz társadalmi viszonyokat, vagy hogy a zápádnjikok jobban értették volna Európát.

A hatalom mindenkori birtokosai (már a 17. század kezdete óta bizonyíthatóan) igen érzékenyek voltak a róluk kialakított képre, legyen szó akár a nagyon diffúz közvélekedésről, vagy a belső viszonyok külső megítéléséről, az úgynevezett „országimázsról”. Ez azért is fontos, mert a rendelkezésre álló eszközök segítségével tudatosan formálták a csoporttudatot, legyen szó „birodalmi”, „orosz” vagy „szovjet” identitásról.²

¹ Ezt jól érzékelteti pld. az I. Péternek tulajdonított mondás: „*Még néhány évtizedig szükségünk van Európára, de aztán hátat fordítunk neki.*”

² Lásd részletesebben: HELLBERG-HIRN, Elena: *Imperial Places and Stories*. In: *Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary*,

Legendák és mítoszok születtek, átalakultak és túléltek megteremtőiket, vagy észrevétlenül elhaltak, egyszóval éltek önálló életüket.

„*Ablaknyitás Európára*”:
a város alapítása

A nyugat-európai típusú (tegyük hozzá: imaginárius) polgárosodási modelltől eltérő és ehhez a gyakorlathoz kapcsolódó sajátos jellemzőkkel bíró orosz nemzeti eszmearamlatok a történelmet is „föülírták”. Az 1703-as városalapítás ténye egyszerre több legenda születésének is melegágya volt. Az „*ablaknyitás Európára*” (mint hovatovább metafizikai magasságokba emelkedett *mitikus tett*)³ ideológiai helyiértéke mindenestre teljesen eliminálta annak valóság tartalmát, melynek rekonstrukciójára az egyik legplauzibilisebbnek tűnő magyarázat az, hogy a moszkovita Russz befolyása megjelent abban a térségben, amelyet a vikingek, majd Novgorod, a svédek, a Hanza-városok és Arhangelszk is igen nagyra értékelték. A „kétközpontúvá” vált Oroszországra vonatkozó magyarázatok tradicionális vonulata úgy írja le az orosz Moszkvát, mint meghitt, meleg fészket, egy természetes képződményt, kontrasztul állítva vele szemben a történelmi előzmények nélküli, művi, kozmopolita Szent-Pétervárt. A dichotómia másik értelmezése szerint orosz földön ez utóbbi volt a civilizált Európa előőrse, melynek harmóniájával, rendezettségével és szervezetségével szemben ott állt az ázsiai Moszkva által képviselt káosz, ésszerűtlenség és barbarizmus. Moszkva az *orosz nemzet fővárosa – Szent-Pétervár az Orosz Birodalomé.*⁴

Soviet sna Post Soviet ... Helsinki, 2002. 19–43.

³ FEDCHIN, Philip: *The Political Rethoric of the Official St. Petersburg Myth*. In: CHULOS, Chris J.–REMY, Johannes (eds.): *Saint-Petersburg. Russian, European and Beyond ...* 45–52.

⁴ KHUDOLEY, Konstantin – TKATCHENKO, Stanislav: *The Russian Debate on the Role of St. Petersburg*. In: JOENIEMI, Pertti (ed.): *Saint-Petersburg. Russian, European and Beyond ...* 53–66.

A város alapítása több értelmezés szerint is – Róma létrejöttéhez hasonlóan – az origó; a semmiből hozták létre a Néva folyó mocsaras-ingoványos partján, éles kontrasztot képezve a korábbi káosz, a természet vadása és a magasan civilizált város megalkotása között. Hasonló eszközökkel operált az 1917 utáni mítosz, amely azzal, hogy a „forradalom fővárosává” emelte Péter városát, cezurát húzott, jelezve, hogy egy minőségileg is új, jobb korszak születésének vagyunk tanúi, új időszámítás vette kezdetét.⁵ Generációs szakadékok és társadalmi törésvonalak akadályozzák a jelzős szerkezetek megértését, a városhoz tapadó képzetek közötti átjárást.

*A szuverén hatalom skizofrén birtokosai
Nagy Pétertől a „Nagy” Sztálinig*

Európa és Oroszország véget nem érő kultúrharca az ország vezető embereinek elmentmondásos személyiségjegyeiben is fellelhető, legalábbis a róluk kialakított képzetek szerint. Így például I. Péter sok minden volt életében (hajóács, tanító, „egyszerű ember”, a néphez közel álló, már-már „demokratikus” cár), aki halála után hovatóvább istenné dicsőült, ezzel is tovább fokozva a „nyugati civilizáló terjesztője” és az „ázsiai despota” amúgy is antagonisztikus vonásai közötti feszültséget. A Romanovok – ki tudja, talán tudatosan – szinte kultuszt csináltak e kettősség látszatának megőrzéséből az 1913-as bi-centenárium idején: oroszos vonásokkal ruházták fel II. Miklós cárt, aki szereti a népies ízeket, viszont modern európai kedvteléseknek hódol.

Külön kutatásokat szenteltek annak tanulmányozására, hogy Alekszander Nyevsz-

kij, a „*Névai Győző*” hagiográfiája⁶ milyen elemekkel gazdagodott eltérő koronként a páneurópai keresztény vonásoktól az orosz nemzeti „katona szent”-ig.⁷ Az ő személye kapcsán vetődik fel több aspektusa is az orosz birodalmi identitásnak. Az egyik a sok közül, hogy Moszkva és az orosz ortodox egyház Bizánc hagyományainak kizárólagos örököse, isteni küldetését teljesíti a történelmi koronként változó ellenség⁸ elleni harcban. A személyét övező mítosz oly erősen egybeolvadt az ébredő orosz nacionalizmussal az 1800-as évek elején, hogy még a nációk ellen harcoló szovjet önkép is tudott meríteni belőle.

Az orosz jellem alapösszetevői (a magas morál, a lojalitás a haza, illetve az uralkodó iránt, valamint a hit a nemzet felemelkedésében) mind-mind olyan értékek, amelyekre az októberi forradalom utáni szovjet korszak is építhetett, hasonlóan más átörökítésekhez, amelyekre az elemzések előszere-ttel hívják fel a figyelmet.

Alekszander Nyevszkijt, szekularizált formában, a sztálini propaganda is fel tudta használni, mint a németek ellen harcoló orosz nemzeti hőst. A posztszovjet történetírás viszont igen kemény ítéletet mondott a mongolokkal szövetező uralkodóról, de újabban már ennek a korábban szégyenlősen elhallgatott „diplomáciai bravúr-nak” is megszületett a pozitív interpretációja: Oroszország jövőjét mentette meg azzal, hogy a Keletet választotta a dekadens Nyugattal szemben ...

A szovjet korszak (és főleg SZTÁLIN) csupa negatív jelzővel történő felruházásait a kilencvenes években talán természetesnek és főleg problémamentesnek lehetne tekinteni, ha a történelem gogoli köpönyegéből nem bújna elő folyton a múlt olyan problé-

⁵ Érdemes végigfutni a város mitológiájának néhány állandó jelzőjén, amelyek nagyon plasztikusan tükrözik az imázs-formálók üzenetét: *Északi főváros* (= Moszkva politikai alternatívája); *ablak Európára*; *Péter városa*; *Észak Velencéje*; *Északi Róma*; *a fehér éjszakák városa*; *három forradalom városa*; *a forradalom bölesője*; *Lenin városa*; *a blokkád hős városa* stb.

⁶ Szentek életrajzáról szóló írás.

⁷ MÁKI-PETÄYS, Mari: *Warrior and Saint. The Chanching Image of Alexander Nevsky as an Aspect of Russian Imperial Identity*. In: *Imperial and National Identities ...* 45–69.

⁸ Tanulságos végiggondolni ezt a felsorolást is: tatárok, svédek, a katolikus Róma, a Nyugat, a németek, az „imperializmus”, a NATO stb.

mák képében, mint például a Nagy Honvédő Háború megítélése vagy az egy személy kezében összpontosuló ellenőrizetlen túlhatalom kérdése.

Az Ohrana-mítosz

Peter Sztruve mondta állítólag 1903-ban, hogy az Oroszország és a világ másik fele közötti különbség legszemléletesebben a cári titkosrendőrség mindenhatóságában ragadható meg. Nem csoda, hogy még napjainkban is mítoszok övezik, utódszervezeteivel (Cseka, NKVD, KGB) bezárólag. Ezek a háttorzongató mondai elemekkel tűzdelt elbeszélések (leegyszerűsített, tömör igazságtartamukkal) sok mindent elárulnak a tudományos kutatók számára az orosz birodalmi és nemzeti tudat anatómiájáról.

Ehhez képest nem is tűnhet meglepőnek a következő állítás, miszerint *maga az Ohrana is egy mítosz volt*, és egyfajta *imaginárius testületi identitás*-ként létezett még 1902-es hivatalos megalakítása után is, mint egy *szervezetszociológiailag pontosan körül nem határolható egység*. Mondáját valóságalemezekből szőtték nagyon is valóságos személyek: a szervezet tagjai, üldözöttei és áldozatai, valamint a sztálini koncepciók perек vádjainak kifundálói⁹. Az orosz nemzettel szemben álló „Másik Hatalom” az elnyomás, az ázsiai jelleg és kegyetlen-despotikus önkényuralom szimbóluma volt, az orosz Bastille-já vált, amelyet 1917 után le kellett rombolni (hogy később újraépíthesék). Egy idő után már nemcsak az orosz migráció¹⁰, hanem maga a cári kormány-

zat¹¹ is hinni kezdett az Ohrana mitikus tulajdonságaiban.

Az önkényuralmi rendszer ellenfeleinek arra is alkalmas volt az Ohrana, hogy valamivel szemben meghatározzák önmagukat. A „Mi” csoporttudat formálónak tehát jól jött ez az ellenségkép (is), főleg ha tudjuk, hogy a totális rendszerek kritikájának egyik legfontosabb sarokköve a titkosszolgálatok diabolizálása. Az Ohrana által elkövetett bűnöket le nem kicsinyítve¹², elmondható, hogy egy bizonyos szempontból a *rendőr-állam* a modernizáció kísérőjelenségének tekinthető Oroszországban, átmenetnek a racionalizált abszolutizmusból a jogállamiság felé. Itt is kimutatható a nyugat-európai minta követése, nem kevés sajátos vonással felruházva az orosz „másság”-nak.

Októberi forradalom novemberben: újabb mítoszok születése

„A nép forradalma felszabadította az elnyomottakat kizsákmányolóik rabigája alól.” Ezt a mondatot bármelyik szovjet történelemkönyvből idézhetnénk, legföljebb az ornamentika lehetne gazdagabb, a tartalomban nem lenne eltérés. A „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” a szovjet identitás bölcsője, amely nemcsak lokális jelentőséggel bírt, hanem az emberiség történelmére döntő befolyást gyakorolt. A szovjet ember több, más, mint a Föld többi népe, mert világforradalmi feladatai vannak – szót a programideológia. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy e küldetés nem teljesíthető, felváltotta az „ostromlott erőd” sztálinista pszichózisa, 1945 után pedig követte ezt előbb a „két szembenálló világrendszer”, amelyet a „békés egymás mellett

⁹ Az Ohrana és a Cseka közötti kontinuitás mítoszának nincs valóságalapja, a szervezetet nem vették át a bolsevikok. Ennek ellenére a nagy perек idején (és később is) az egyik leggyakoribb vádpont volt a titkosrendőrséggel való együttműködés.

¹⁰ Főleg az európai nagyvárosokban élő oroszok igyekeztek (a befogadók számára) minél sötétebb színekkel lefesteni azt az országot, amelyet nem elég, hogy elhagyni kényszerültek, de még ebbéli minőségükben is zaklatja őket a titkosrendőrség.

¹¹ Bizonyított tényként kezelik, hogy azért végezték ki oly' gyorsan SZTOLIPIN merénylőjét, mert titkosszolgálati ügynök volt Kijevben.

¹² Adatok az Ohrana „hatékonyságáról”: 1896 és 1912 között 3767 főt ítélték halálra a kerületi katonai bíróságok. Ezzel szemben 1905 és 1910 között kb. 9000 kormányhivatalnok esett merénylet áldozatául.

élés” képzavarával igyekeztek feloldani a hidegháborús évek után.

A bolsevikok számos illúzióval vágtek bele grandiózus kísérletükbe, melyek közül a *nemzeti önrendelkezés joga* volt talán az egyik legvonzóbb lözong a „népek börtönében” senyvedő, elnyomott nemzetiségek számára. A forradalom után felvázolt jövőképek megfelelően a munkások és parasztok hatalmát megtestesítő szovjet rendszerben megszűnik a nemzeti elnyomás, és egy magasabb értékrend mentén, a fejlődés eredményeként, a népek testvéri együttélésében oldódnak fel a korábbi ellentétek.¹³ Az ideológiai absztrakció szintjén szabatos filozófiai fogalmakkal operálva történt meg a „nacionalizmus” újradefiniálása, de a közérthetőségre törekvő politikai propagandában és az iskolai tankönyvek szintjén már sokkal vulgárisabb formában történt mindez. A szovjet ember, a „*homo sovieticus*” patrióta lehetett csak, a nacionalizmus a sovinizmus és az intolerancia szinonimája lett.

Mindezek ellenére – a témát kutatók szerint – a szovjet identitás a birodalmi tudat töretlen folytatása volt, ahol a vallást a marxista-leninista ideológia helyettesítette. Az osztályszolidaritás volt az a kötőanyag, amelynek a soknemzetiségű Szovjetunió különböző etnikumait össze kellett volna tartania. Paradox módon, a szovjet föderalista államszervezet nemzeti-etnikai elveken alapult, sok szórvány néptörzs létezése a történelem folyamán először részesült közjogi elismerésben azáltal, hogy a kulturális-közigazgatási autonómia valamilyen szintjére emelkedtek.¹⁴

Az orosz történelmi múlt és annak fontosabb szereplői átértékelődtek, a „sátáni” elődök egyikéből-másikából példakép lett (lásd például „Rettegett” Iván). Az orosz már nem Isten választott népe, hanem a forradalom és a kommunizmus letétemé-

nyese, az „idősebb testvér” a szovjet népek nagy családjában. Kiemelkedik abban a tekintetben is a többiek közül, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom központjai a nagy orosz városok voltak, míg a fehér ellenforradalmárok bázisa a peremterületeken helyezkedett el.

A bolsevik forradalom jelentőségének újraértékelése párhuzamosan haladt a kommunista politikai berendezkedés kritikájának erősödésével, s végül a Szovjetunió összeomlásával az októberi forradalom legendája mint makro-szintű csoportintegráló erő kihuny.¹⁵

A finn nemzeti fejlődés keretei

A továbbiakban a finn-orosz történeti kapcsolatok néhány identitás-formáló momentumára fogok utalni, természetesen a teljesség igénye nélkül. Olyanokra, mint például a *finn nacionalista kommunikáció sajátos értelmiségi tematikái*: az államalapítás és a szuverenitás kérdése; a „köztes” identitás kialakulása; a ruszofóbia mint értelmiségi projekció; a finnugor „néprokonsági politika” etc.

A *balti népek*¹⁶ és a finnek fejlődése szempontjából a birodalmi központ közelsége meghatározó jelentőségű volt. Azzal a felszínes és történelmietlen beállítással szemben, amely a nemzeti fejlődésben való elmaradottság közvetlen okául az „orosz igá”-t jelöli meg, a valóságnak inkább az felel meg, hogy az említett társadalmak felvirágzását nem hogy nem vetette vissza az orosz fennhatóság, de inkább elősegítette azt. Szent-Pétervár gazdasági és kulturális vonzereje meghatározó volt a térségben, és

¹⁵ JOENIEMI, Pertti: *The New Saint Petersburg: A Case of Border-making or Border-breaking*. In: Saint-Petersburg. Russian, European and Beyond ... 67–94.

¹⁶ A problémafelvetést lásd részletesebben a következő két tanulmányban.: MADE, Vahur: *The Cultural Angel, the Political Devil: The Historical Importance of St. Petersburg for Estonia*. Valamint: ŠČERBINSKIS, Valter: *Latvians in St. Petersburg, St. Petersburg in Latvia*. In: Saint-Petersburg. Russian, European and Beyond ... 21–36., illetve 37–43.

¹³ VÄHÄ, Eliisa: *Out of Oppression. The Meaning of the October Revolution as Part of National Identity in Soviet History Textbooks*. In: Imperial and National Identities ... 100–112.

¹⁴ Lásd például a karél-finneket, akiknek a helyzetét mindkét kötet taglalja.

mint látjuk majd, katonai-politikai dominanciája sem értékelhető egyértelműen negatívan. Az érintett nemzetek kurzus-történetirásai „természetesen” könnyedén váltogatták a „sátáni” és „angyali” jelzőket – aktuális ideológiai céljaiknak megfelelően. Tehát a „másik oldalon” is születtek legendák, például a finn földön, finn verítékek rabszolgamunkával 1703-ban felépítettett városról, az orosz megszállás elleni hősi ellenállásról és sosem volt partizánharcokról (1808–1809), vagy a két világháború közötti időkből, *Európa legkeletibb végváráról*, amely a nyugati keresztény civilizációt védte a „muszka” barbarizmussal szemben.

Már sokszor, sok helyen és a legkülönbélebb nyelveken leírták a következő, igen abszurdnak tűnő állítást: „1809-ben Oroszország elcsatolta Svédország keleti tartományait,¹⁷ és létrehozta Finnországot.” I. SÁNDOR – tanácsadója, Mihail Szperanszkijra hallgatva – különleges státusszal és jogokkal ruházta fel a Finn Nagyhercegséget.

A kérdőjelek számát növelendő, ide kívánczik az a kérdésfelvetés, hogy ha már megvolt az „ablak”, akkor miért kellett az oroszoknak az egész – amúgy a kortárs logisztika szempontjából teljesen értéktelen – országot elfoglalni? A történészek által adott válaszok alapján kiderül, hogy nincsenek meggyőző érvek sem a katonai, sem a gazdasági mögöttes szándékok bizonyítására. Maradjunk tehát annál a közismert és nem kevésbé meglepő érvelésnél, amely megteremtette a „*kísérletező cárizmus*” mítoszát: a birodalom határain belül nyugati típusú politikai rendszereket¹⁸ is találhattunk, melyek hasznos társadalomirányító elveit és megoldásait adaptálni akarták az orosz politikai rendszer modernizálása érdekében.

Ellentmondások, mítoszok és félreaggyarazások eredője lett az „alkotmányozó

cár” cselekedete, mert ugyanazokkal az érvekkel lehet cáfolni az „államalapítást”, valamint a „kísérletezést”, mint amelyekkel annak létrejöttét bizonyítják.

Az úgynevezett „*államépítő*” finn nacionalizmus fejlődése szempontjából a fenti közjogi aktus valóság tartalma irreleváns: Szent-Pétervárhoz kapcsolódóan egy újabb mítosz született, és önálló életet kezdett. Az elemzők szempontjából az a lényeges, hogy azokon a területeken, amelyeket ma „Finnország”-ként ismer a világ, a 19. század elején létrejöttek a finn nemzeti fejlődés keretei, még akkor is, ha:

- a megvalósulás és az eredeti politikai szándék nem fedik egymást (ismert politológiai paradoxon);
- a kortárs államelméletek általánosan elfogadott kritériumai szerint sem beszélhetünk szuverén finn államiságról, de valamiféle „perszonálunió”-ról sem;
- a célként tételezett finn nyelvű magaskultúra megteremtéséhez, a nemzeti mozgalom megszervezéséhez a többségben kizárólag svédül beszélő kulturális-politikai elitnek „kellett” hozzálátnia.

A hegeliánus iskola finnországi képviselői az úgynevezett „*turkui romantika*” követői voltak, akik az egyetem szűk, belterjes világából kilépve (egy nagyobb, de hasonlóan szűk és belterjes értelmiségi-politikai elit tagjaiként) terjesztették a nemzeti eszmét, főleg HERDER gyakorlati útmutatásait követve.¹⁹

**„Svédek nem vagyunk,
oroszokká nem akarunk válni,
legyünk tehát finnek!”²⁰**

Kezdetektől fogva két versengő identitásprojekt feszült egymásnak a 19. század első

¹⁷ Svédül: „Österlanden”.

¹⁸ Finn Nagyhercegség, a Baltikum, „Kongresszusi” Lengyelország és Besszarábia. Talán az sem véletlen, hogy az Orosz Birodalom 7 egyeteméből 4 ezekben a „határállamok”-ban létesült: Turkuban (Ábo), Tartuban (Dorpat), Vilniusban (Vilna) és Varsóban.

¹⁹ Egyben szembesültek is avval a problémával, hogy (az ő kifejezéseiket használva) *a Jóisten nem volt annyira szisztematikus, mint a német filozófusok, és úgy rendelte, hogy különböző nyelvű és kultúrájú népek együtt éljenek és egy nemzetként érezzenek ...*

²⁰ A svédül elhangzott mondat ARWIDSON-nak, a finn nemzeti mozgalom egyik nagy alakjának tulajdonítható.

felében: a nyelvi-etnikai vonalat képviselő „fennomán”-ok és a hazafias-patrióta „svedomán” irányzat. Ez utóbbi a svéd nyelvű felsőbb osztályok azon rétegét képviselte, amely a svéd és a Nyugati tradíciókat hangsúlyozta. A Finn Nagyhercegség a hazájuk volt, de nyelvük és kultúrájuk révén nagyon közvetlenül kötődtek Svédországhoz és az európai Nyugathoz. Az ő értelmezésükben az Oroszországhoz fűződő viszony *egyenlő felek szerződésén alapult*, közvetkezésképpen *a Finn Nagyhercegség szuverén állam volt az Orosz Birodalom keretén belül*.

A fennománok gyakorlatilag ugyanabból a nyelvi-kulturális körből származtak, mint a svedománok; az alapvető különbség az volt közöttük, hogy ők a *többség nyelvének felvételére és kultúrájának felvirágoztatására* ösztökélték az elitet. A birodalmon belüli autonómia alatt „nemzetállam”-ot értettek, a fennálló *status quo*-t tekintették a finn nemzeti fejlődés legoptimálisabb keretének. A szent-pétervári hatalmi központhoz nagyon lojálisan, pozitívan viszonyultak, míg a korábbi svéd fennhatóság utáni sóvárgás – szerintük – az autonómia ellenében hatott. Ez viszont nem jelentette sem a nyugati civilizátorikus minták elutasítását, sem a birodalomba való beolvadás szándékát.

Itt kell megjegyezni, hogy az Orosz Birodalomból való kiválás szándéka nagyon sokáig egyik nagy áramlatban sem volt jelen, és ez elmondható a később megjelent releváns politikai erőkről, a szociáldemokratákról és az agráriusokról is. A 19. század elején alakult, kérészéletű *Aktív Ellenállás Pártja* hirdette illegálisból a teljes szuverenitás kivívásának programját, de ennek hiányoztak a reálpolitikai feltételei. A viszony másik oldalán, Pétervárott²¹ mindig is nagyra értékelték a finnek lojalitását, és to-

lerálták a nemzeti mozgalmat, mert az – a század folyamán kétszer is fellázadó lengyelektől eltérően – nem sértett birodalmi érdekeket, és segítette a volt anyaországtól való eltávolodást. A helyzet radikálisan megváltozott a nagyorosz nacionalizmus egységesítő törekvéseinek²² politikai programmá emelkedése után, de az úgynevezett *unifikációs kurzus* első kiadását elsodorta az 1905-ös forradalom, a másodikat pedig az I. világháború. (A Baltikumban és Lengyelországban másként alakult a történet.)

A világháború vége felé, a cár lemondása után a finn közjogi gondolkodás argumentációja szerint a szuverenitás visszaszállt a törvényhozásra, és egyre nagyobb támogatottságot kapott elitkörökben – a bolsevikok által is támogatott – nemzeti önrendelkezés gondolata, amelyet egyéb (itt nem részletezendő kül- és belpolitikai) események tovább erősítettek. Az Oroszországhoz való viszonyt elmérgesítette az Ideiglenes Kormány politikája, a bolsevikok hatalomra jutása és a finn szociáldemokraták puccsát követő véres polgárháború. A korábban nem létező és a „fehér” értelmiség által 1918 után mesterségesen szított *oroszyűlölet* nyomta rá bélyegét a két világháború közötti szovjet-finn viszonyra, hogy az 1945 után a nem kevésbé művi „baráti” kapcsolatoknak adja át helyét, melynek egyszerre *áldásos és nyomasztó* terheitől a szocializmus összeomlása szabadította meg Finnországot.

Gombos József

²¹ 1914: a németellenes hangulat miatt Pétervárra keresztelték át; 1924: a bolsevik vezér után a Leningrád nevet kapja; 1991-től ismét a német elnevezés: St. Petersburg, amely a közkeletű hiedelemmel ellentétben nem az alapító cárt, hanem a város védőszentjét, Péter apostolt jelöli.

²² Az 1800-as végén indult unifikációs kurzus modernizációs programja több volt, mint pusztán nyelvi oroszosítás, mi több, ez utóbbi nem is volt olyan hangsúlyos, mint ahogyan azt a nemzeti történetírás néhol túldimenzionálta. A russzifikációnak az úgynevezett „Bunge-bizottság” által kidolgozott komplex terve egységes jogi- pénz- és adórendszert, modern közigazgatást akart megteremteni, de ezt a munkát VITTE sem tudta befejezni.

SZÁMUNK SZERZŐI

Balázs Eszter	<i>történész, Politikatörténeti Intézet, Budapest PhD hallgató, Atelier, Budapest</i>
Balázs Péter	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Baráth Katalin	<i>PhD hallgató, ELTE, Budapest</i>
Bárány Attila	<i>történész, DE, Debrecen és ME, Miskolc</i>
Csinády Judit	<i>történész, DE, Debrecen</i>
Denéchère, Yves	<i>történész, Université d'Angers, Franciaország</i>
Erős Vilmos	<i>történész, DE, Debrecen</i>
Espagne, Michel	<i>történész, ENS, Paris</i>
Gedeon Magdolna	<i>jogtörténész, DE, Debrecen</i>
Gombos József	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Harsányi Iván	<i>történész, PTE, Pécs</i>
Heltai Gyöngyi	<i>PhD hallgató, Université Laval, Kanada</i>
Komár Krisztián	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Löfgren, Orvar	<i>etnológus, Lundi Egyetem, Svédország</i>
Magyarics Tamás	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Maróti Egon	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Miskolczy Ambrus	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Pallagi Mária	<i>történész, Kecskeméti Főiskola, Kecskemét</i>
Pető Andrea	<i>történész, ME, Miskolc</i>
Péter Róbert	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Pusztai Bertalan	<i>etnológus, SZTE, Szeged</i>
Sáringer János	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Seaton, A. V.	<i>turizmus antropológus, University of Luton, Anglia</i>
Simon Ágnes	<i>PhD hallgató, CEU, Budapest</i>
Simon Eszter	<i>PhD hallgató, CEU, Budapest</i>
Galántai Erzsébet	<i>klasszika-filológus, SZTE, Szeged</i>
Tandori Mária	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
Werner, Michael	<i>irodalmár, EHESS, Párizs</i>

A fordításokat BALÁZS ESZTER, PUSZTAI VARGA ILDIKÓ, SZÁSZ GÉZA
és VAJDA ZOLTÁN készítették.

CONTENTS

Essays

BÁRÁNY, ATTILA The 1416 Entourage of King Sigismund in his 1416 England Visit	5
TANDORI, MÁRIA The English Kingdom of Corsica, or a history of mutual misunderstanding ...	31
KOMÁR, KRISZTIÁN Austria-Hungary's diplomatic relations with Morocco at the beginning of the twentieth century	50
MAGYARICS, TAMÁS Henry A. Kissinger and the Realpolitik tradition in US foreign policy	62
SIMON, ÁGNES and SIMON, ESZTER The Hot Line in the Cold War	74
HELTAI, GYÖNGYI Operetta diplomacy. The Princess Csárdás in Moscow and Leningrad (1955– 1956)	87
CSINÁDY, JUDIT The situation of Victorian professionals in the last third of the nineteenth century, 1870–1901	119

Workshop

PÉTER, RÓBERT The problem of eighteenth-century Freemasonry and the evolution of British national identity	134
BALÁZS, PÉTER Was French absolute monarchy really absolute? Tocqueville and late-twenti- eth-century historiography	148
DENÉCHÈRE, YVES Women's role in today's French foreign policy	162

Sources

HARSÁNYI, IVÁN – SÁRINGER, JÁNOS The Spanish government's peace mediation in 1943 – through Hungarian diplomatic papers (Madrid–Budapest–Lisbon)	172
PALLAGI, MÁRIA Spanish attempts at peace mediation during World War I	190

Outlook

PUSZTAI, BERTALAN Tourism, imagination and history	211
---	-----

LÖFGREN, ORVAR Elsewhereland	214
A. V. SEATON War and thanatourism: Waterloo 1815–1914	220
<i>Beyond the borders</i>	
Cultural transfers in historical research. A talk with Michael Werner, historian	245
MICHEL ESPAGNE The French-German cultural transfers	254
Selected bibliographies of Michel Espagne and Michael Werner	283
<i>Dispute</i>	
MISKOLCZY, AMBRUS A tableau with historians – occasioned by anti-semitism?	285
ERŐS, VILMOS Vision and impulse in Szekfű studies. (A reply to Ambrus Miskolczy)	312
<i>Reviews</i>	
A monography on the trials of Jesus and St. Paul (Sáry Pál: <i>Bűnvádi eljárások az Újszövetségben. Második, átdolgozott kiadás, Szent István Társulat, Budapest 2003. 240.</i>) GEDEON, MAGDOLNA	322
In the service of classical values (CORPUS REI PUBLICAE; <i>Studia historico-philologica LADISLAI HAVAS. AΓΑΘΑ IX; Debrecini 2002, 469.</i>) GALÁNTAI, ERZSÉBET – MARÓTI, EGON	325
The rise and fall of a Jewish communist female functionary: The life of Ana Pauker (Robert Levy: <i>Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist. Berkeley, London, Los Angeles, University of California Press, 2001. 407.</i>) PETŐ, ANDREA	328
History on and off the Internet: A survey of Hungarian e-history BARÁTH, KATALIN	331
A Finnish border fortress below an open Russian window? (Thoughts on the making of Finnish identity in connection with two collections of articles) (Saint-Petersburg. <i>Russian, European and Beyond. Ed. by JOENIEMI, Pertti. Saint-Petersburg State University Press, 2001; Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia. CHULOS, Chris J. and REMY, Johannes [eds.] SKS, Helsinki 2002</i>) GOMBOS, JÓZSEF	337
<i>Authors</i>	345

Tisztelt Olvasóink!

Az AETAS 2005. évi előfizetői felhívása

A jövő évben a következő tematikus számaink jelennek meg: Nagyvállalatok vezetése a 19–20. században; Magyar középkortörténeti tanulmányok; Európai eszmetörténeti problémák a 18–19. században. Interjút közlünk Hayden White-tal, Harald Zimmermann-nal.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2005-ös évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Évi előfizetői díj: 1800 Ft + postaköltség.

Egy számot megrendelőinknek: 450 Ft + postaköltség.

Egy szám könyvesbolti ára: 600 Ft.

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen. Korábbi számainkból (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következő rendelhetők meg:

- 1992/3: *17. század magyar művelődéstörténet;*
- 1993/4: *Historiográfia;*
- 1994/3: *Külföldi történészek magyar történelemről;*
- 1994/4: *Angol–francia reformmozgalmak;*
- 1995/1–2: *Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;*
- 1995/3: *Szláv népek története a középkorban;*
- 1995/4: *Az abszolutizmus kora Magyarországon;*
- 1996/1: *Észak-Amerika a 19. században;*
- 1996/2–3: *Magyar emigrációk a 19–20. században;*
- 1996/4: *Ókori civilizációk;*
- 1997/1: *Magyar művelődéstörténet;*
- 1997/2–3: *Középkori történeti szám;*
- 1997/4: *19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985–95.;*
- 1998/1: *Az orosz ortodoxia;*
- 1998/2–3: *Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc;*
- 1998/4: *Észak-Amerika a századfordulón;*
- 1999/1–2: *19. századi magyar történelem;*
- 1999/3: *A francia középkor kutatás újabb irányzatai;*
- 1999/4: *Az oszmán török birodalom története;*
- 2000/1–2: *Megtorlások a magyar történelemben;*
- 2000/3: *Az első ezredforduló Európában;*
- 2000/4: *Összehasonlító történetírás;*
- 2001/1: *19. századi észak-amerika története;*
- 2001/2: *Nagy csaták-hadtörténet;*
- 2001/3–4: *Osztrák–Magyar Monarchia;*
- 2002/1: *Oszmán Birodalom észak-nyugati határai;*
- 2002/2–3: *„Az életrajzírás, mint történeti probléma”.
(Új- és legújabbkori magyar);*
- 2002/4: *Közép- és koraiújkor művelődéstörténet;*
- 2003/1: *Az orosz állam;*
- 2003/2: *Erdély története;*

- 2003/3-4: *Kultuszok a történelemben;*
2004/1: *19-20. századi gazdaság- és társadalomtörténet;*
2004/2: *Kora középkori Európa;*
2004/3-4: *Diplomáciatörténet.*

Az Arcanum Adatbázis Kft. kiadásában megjelenik 2005. 1. félévében az Aetas 1998-2004-es számainak adatbázisba rendezett digitalizált változata CD-n. Előfizetőink kedvezményes áron (3000 Ft + postaköltség) előfizethetnek most erre szerkesztőségünkönél az e számhoz mellékelt második csekkszelvényen.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1 %-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. 2004-ben folyóiratunkhoz támogatóink 1 %-os felajánlásából összesen 78.989 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2004/2. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel. *Segítségüket köszönjük.*

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

AETAS Szerkesztősége
6701 Szeged, Pf.: 1179.
<http://www.aetas.hu>
E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

2005. évi előfizetői felhívás

Tisztelt Olvasóink!

A KORALL Szerkesztősége 2005-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 19–20. szám (2005. Május) *Rurális társadalom* (1400 Ft)
- 21. szám (2005. Szeptember) *Pszichológia és történelem* (800 Ft)
- 22. szám (2005. December) *Eszmetörténet* (800 Ft)

Előfizetési díjaink 2005-ben változatlanok maradnak: magánszemélyeknek 3000 Ft, intézmények részére 4500 Ft, a postaköltséget a szerkesztőség átvállalja. Az előfizetési szándékot kérjük, jelezzék a korall@tla.hu címen. Igény esetén küldünk postai csekket a befizetéshez, vagy az összeg a TLA Kft. 10918001-0000414-75530009 számú bank-számlájára utalva is törleszthető (megjegyzésként kérjük, tüntessék fel: Korall 2005).

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!
Előfizetőink eddigi támogatását ezúton is köszönjük!

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron, a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4. szám *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft.)
- 5–6. szám *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft.)
- 7–8. szám *Sport és testkultúra* (600 Ft.)
- 9. szám *Rendi társadalomszerveződés. Életpályák – konfliktusok (16–17. század)* (600 Ft.)
- 10. szám *Dívat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft.)
- 11–12. szám *A város és társadalma* (950 Ft.)
- 13. szám *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft.)
- 14. szám *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft.)
- 15–16. szám *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft.)
- 17. szám *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft.)

- 18. számunk várható megjelenési ideje 2005. január, témája:
A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése (1920–2000)

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

korall@tla.hu,

Korall Szerkesztőség – Teleki László Intézet
1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c.

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1800 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 450 Ft+postaköltség, könyvesboltban 600 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható országosan újságárusoknál, valamint:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.; Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Múzeum krt. 6–8.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.; Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.; Lapker Rt., IX. ker. Táblás u. 32.; Don Quijote Könyvklub Kft., V. ker., Hercegprímás u. 18.; Magyar Könyvklub Rt., I. ker., Márvány u. 17.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

Szombathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-000/31-85

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1000,- Ft

Előfizetőknek: 800,- Ft

A sziget kormányzásával megbízott angol személyek túlértékelték az angol államszervezési tapasztalatok helyi alkalmazhatóságát. Azt hitték, az angol alkotmány olyan tökéletes valami, hogy egy teljesen eltérő hagyományrendszerű ország számára is megoldást ad. A korzikai társadalom és államszervezet szokásairól gyakorlatilag nem vettek tudomást. Ezen kívül - bár az angolokra általában nem jellemző a viszálykodás - egymással is olyan súlyos konfliktusaik voltak, melyek valószínűleg önmagukban is lehetetlenné tették volna a stabil kormányzást.

Az angolok, állításaikkal ellentétben, tulajdonképpen nem rendelkeztek kiérlelt elképzelésekkel a Korzikán való hosszútávú berendezkedést illetően. Intézkedéseik nem adnak támpontot arra nézvést, hogy egyenrangú, uniós partnernek, vagy alacsonyabbrendű gyarmatnak tekintik-e a szigetet. Bizonyos intézkedéseik, és jelentős anyagi áldozatvállalásuk arra utal, hogy a szigetet hosszú távon meg kívánták tartani. 1794-ben azonban a szigetet Toulon elvesztése fejében, „jövátételnek”, illetve a leendő békeszerződés alkalmával kijátszható kártyának tekintették, a brit kormány ülésén gyakorlatilag nem is esett szó Korzikáról. 1796-ban pedig gyorsan és angolosan távoztak a szigetről.

Tandori Mária tanulmányát számunk 31-49. oldalán olvashatják.